

ЛЕОНТІЙ ВОЙТОВИЧ

КНЯЖА ДОБА НА РУСІ (837–1492)

Том I

СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ
РУСЬ (837–1054)

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**КНЯЖА ДОБА НА РУСІ
(837–1492)**

**Том 1
СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ РУСЬ
(837–1054)**

Львів 2021

УДК 94(4)
Ж 80

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол №1 від 04.02.2021)

Рецензенти:

доктор історичних наук **Володимир Александрович** (Львів, Україна)
д-р габ. **Дюра Гарді** (Нови Сад, Сербія)
д-р габ. професор **Ян Тенговський** (Білосток, Польща)

Монографія присвячена історії формування і становлення імперії Русь від появи Руського каганату і першої згадки про нього у Бертинських анналах до смерті Ярослава Мудрого. Використані дослідження автора за останнє десятиріччя, доповнені і перероблені. Особлива увага приділена складним і дискусійним проблемам, зокрема етногенезу, стпноалення держави і державних інституцій, норманській проблемі. Монографія приурочена до 70-річчя автора, тому у ній подана вступна стаття про автора і повна бібліографія його наукових публікацій, написані Іллею Паршиним. Праця розрахована на медієвістів і всіх, хто цікавиться давньою історією Русі.

Леонтій Войтович. Світлина Ігоря Гнатіва

ЗМІСТ

<i>Ілля Паршин. Леонтій Войтович: Не заплачу стражданню й горю мита.....</i>	<i>...7</i>
<i>Ілля Паршин. Наукові праці Леонтія Войтовича.....</i>	<i>15</i>
<i>Княжа доба на Русі: суспільство і еліта.....</i>	<i>61</i>
<i>Центрально-Східна Європа після “мандрівки народів”.....</i>	<i>199</i>
<i>Вікінги у Центрально-Східній Європі.....</i>	<i>273</i>
<i>Рюрик</i>	<i>311</i>
<i>Шлях з варяг в греки і Хольмгард.....</i>	<i>351</i>
<i>Вічні дискусії навколо етноніма Русь.....</i>	<i>379</i>
<i>Руський каганат.....</i>	<i>387</i>
<i>Німанський і віслянський шляхи до Чорного моря.....</i>	<i>409</i>
<i>Мандруючий привид Олега Віщого. Версія “західного” проникнення вікінгів.....</i>	<i>419</i>
<i>Загадки життя і діяльності князя Ігоря Рюриковича.....</i>	<i>447</i>
<i>Загадкова постать княгині Ольги.....</i>	<i>465</i>
<i>Святослав: останній вікінг на київському престолі.....</i>	<i>479</i>
<i>Князь Володимир-Василь Святославич (Володимир Красне Сонечко. Святий рівноапостольний князь Володимир Великий).....</i>	<i>497</i>
<i>Ярослав Мудрий: імперія Русь в Європі.....</i>	<i>537</i>
<i>Іменний алфавітний покажчик.....</i>	<i>567</i>

Ілля Паршин

ЛЕОНТІЙ ВОЙТОВИЧ: НЕ ЗАПЛАЧУ СТРАЖДАННЮ Й ГОРЮ МИТА

З усіх людей найбільше я щасливий,
будую новий калиновий міст.
Мій дім скляний не з казки, лиш правдивий.
Великої моєї філософії
такий безглуздий зміст.

Не заплачу стражданням й горю мита,
люблю риск, небезпеку й сум'яття.
Я є рушниця, радістю набита,
якою вистрілю на честь життя.
Я п'ю його до дна, без сумнівів, без жур і бід,
ніщо що людське, — не є мені чуже,
а що сьогодні я не маю грошей на обід, —
байдуже.
(Богдан Ігор Антонич, 1909–1937)

Про відомого дослідника та професора Леонтія Вікторовича Войтовича, який наближається до свого 70-річчя, написано чимало¹. Сьогодні

¹ Ярослав Пришляк. *Видатні особистості Миколаївщини*. (Миколаїв–Монреаль–Львів, 1998), 80–81; Ярослав Ісаєвич. Войтович Леонтій Вікторович. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 5. (Київ, 2006), 47; Іван Фаріон. На монгольських фуршетах подають „Українську з перцем”. „*Високий замок*” № 106 (3269) (Львів, 17-18.06.2006), 17; Марта Фонт. Старые позиции и новые взгляды о Галицко-Волынской Руси. *Региональные школы русской историографии. Regional Schools of Russian Historiography*. (Budapest, 2007), 103–110; Олександр Головко. Войтович Леонтій Вікторович. *Українські історики. Біобібліографічний довідник*. Вип. 3. (Київ, 2010), 43–44; Олександр Целуйко. Леонтій Войтович: успраді гину біля водограю. *Войтович Л. Галицько-волинські етюди*. (Біла Церква, 2011), 5–9; Микола Литвин. Леонтій Войтович: вірний лицар музи Клію. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. *Actis testantibus*. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. (Львів, 2011), 5–14; Ольга Щодра. Історичні дослідження Леонтія Войтовича. *Там само*, 15–29; Юрій Овсінський. Войтович Леонтій Вікторович. *Енциклопедія: Львівський національний університет імені Івана Франка*. Т. 1. (Львів, 2011), 300; Микола Литвин. До 60-річчя доктора історичних наук професора Л. В. Войтовича. *Український історичний журнал*. (Київ, 2011), № 3, 230–231; Войтович Леонтій Вікторович. *Сходознавство і візантологія в іменах*. Біобібліографічний словник. Упоряд. Е. Г. Циганкова, Ю. В. Кочубей, О. Д. Василюк, голов. ред. Л. В. Матвеева. (Київ, 2011), 62; Ілля

вже нікого не здивуєш незвичною для історика біографією вченого, яка, на перший погляд, сприймається як калейдоскоп безперервних успіхів, причому у різних галузях. Лиш поміркуємо! Інженер-механік-дослідник за фахом — випускник механіко-машинобудівного факультету Львівської політехніки. Він за кілька років у Берегівській філії Всесоюзного науково-дослідного інституту ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку пройшов шлях від конструктора III категорії до провідного конструктора і завідувача сектором. Вісім його розробок впроваджено до серійного виробництва, а деякі досі використовуються у ремонтних підрозділах армій пострадянських країн. Був відзначений медаллю Виставки народного господарства СРСР та іншими нагородами. Працював головним механіком і головним інженером Берегівського меблевого комбінату — одного з найбільших підприємств деревообробної промисловості УРСР. Упродовж тривалого часу був першим заступником голови райдержадміністрації і голови районної ради у рідному Миколаєві Львівської області. На цій посаді відповідав за розвиток промисловості, будівництва, транспорту, зв'язку, торгівлі та економіки одного з найпотужніших тоді районів у непростий період розгортання процесів приватизації, бартерних операцій, зростання заборгованостей по зарплаті та інших непередбачуваних реалій перших років відновлення незалежної України (1994–2006). Підполковник запасу.

Водночас, Леонтій Вікторович написав десятки монографій і сотні статей, під керівництвом видатного (і вимогливого) академіка Ярослава Дмитровича Ісаєвича (7.03.1936–26.06.2010) захистив кандидатську (1994) та докторську (2001) дисертації, що присвячені досі маловивченим проблемам історії давньоукраїнських князівств — генеалогії династій Рюриковичів і Гедиміновичів. Надалі він успішно продовжував науково-педагогічну роботу у Львівському національному університеті імені Івана Франка (з 2002 р. за сумісництвом — на посаді професора кафедри давньої історії України та архівознавства, а в 2006 р. став завідувачем кафедри історії середніх віків та візантиністики того ж університету) та наукові студії — в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (з 1995 р. за сумісництвом — на посаді старшого наукового співробітника відділу історії середніх віків). Його дослідження отримали визнання на державному рівні. Зокрема, роботи Леонтія Вікторовича відзначені Премією імені Михайла Грушевського Президії НАН України (2002), Державною премією України в галузі науки і техніки (2014) та іншими нагородами.

Паршин. Леонтій Войтович. Публікації 1975–2016 років. (Львів, 2016), 106 с.; Олег Купчинський. Войтович Леонтій. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 208–210; Олег Демин. Собирание наследства: медиевистика в современной Украине (1992–2016 гг.). Стародавнє Причорномор'я. Вип. 12. (Одеса, 2018), 171–178.

Люди, які ближче знають професора, не дивуються, чому автори присвячених йому статей часто ставлять до них поетичні епіграфи. Леонтій Вікторович захоплюється поезією — від античних до сучасних авторів, від Франсуа Війона, Федеріко Гарсія Лорки і Антоніо Мачадо до Богдана Ігора Антонича і Миколи Вінграновського, яких досі при нагоді цитує по пам'яті. Взагалі, він відпочиває, перечитуючи улюблених поетів і прозаїків, наприклад, видатних Вільяма Шекспіра та Ернеста Гемінгвея. До вподоби ювіляру також перегляд футбольних матчів (адже сам грав у футбол до 35 років), прослуховування ренесансної музики і ретро пісень (у виконанні Кріса Рі, Леонардо Коена, Сальваторе Адамо чи Джо Дассена). Якщо ж його добре “завести”, може дуже довго і змістовно розповідати про архітектурні та малярські школи, скульпторів, видатних володарів, літераторів, політиків, полководців, дипломатів. З іншого боку, легко змінює тему розмови і не менш докладно описує технологію виробництва зброї, структуру й організацію війська, марші, табори, тактику чи особливості психології військовиків, невимушено пригадуючи слова гетьмана Жолкевського, Клаузевіца чи генерала Шарля де Голля. Не менш цікавими є спогади Леонтія Вікторовича про буремне життя, студентську молодість, робочі будні, веселі бувальщини, що подекуди сповнені трагікомічним забарвленням епохи. До цих особливостей характеру вченого звикли всі давні друзі і знайомі. Відверто кажучи, складно уявити Леонтія Вікторовича інакшим.

Щоправда, за назовні щасливою і безтурботною життєвою дорогою професора знаходиться щоденна нелегка праця та сповнений перешкод тернистий шлях, який почався ще з далекого дитинства. Він народився у Єманжелінську, колишній станиці Уральського козацького війська, куди були заслані його батьки, рано став сиротою (батько загинув на шахті, коли хлопчику ще не було і двох років) й втратив зір на одне око через халатну помилку лікарів. Отже, міг розраховувати хіба на власні сили й удачу. Першим везінням він вважає знайдені у Миколаєві, куди вони з мамою повернулися у 1956 р., історичні книги з, на щастя, неспаленої родинної бібліотеки. Поталанило також зі шкільними вчителями у Миколаївській середній школі № 1, де історію та географію викладала Галина Тимофіївна Плетінь-Педаш (10.07.1921—13.03.2002), яка заразом була класною керівничкою. Тоді ж батько шкільного товариша, математик і історик Мирослав Усцький (5.05.1919—11.02.1996), спрямував хаотичне захоплення минулим у русло наукових досліджень, познайомивши з методикою таких дослідів та її устроєм. Потім була зустріч з Ярославом Дмитровичем Ісаєвичем, з яким його у 1985 р. познайомив відомий художник Євген Безніско. Зустріч виявилася доленосною і закінчилася відмовою від адміністративної роботи та повним переходом у історичну науку.

“За кадром” видимих легкості й везіння, над якими Леонтій Вікторович неодноразово кепкував, лежать повсякденна робота і наполегливість у відстоюванні наукових висновків, заснування та розвиток наукової школи, яка поповнюється новими учнями. Не останню роль відіграють ті, хто надихає і водночас терпить вченого, завалені книгами кімнати, включений до пізньої ночі комп’ютер, навіть у вихідні та святкові дні. Це, насамперед його дружина Єва Михайлівна — із нею він разом вже 48-й рік. Економіст-фінансист, яка теж займала відповідальні посади (вже будучи пенсіонеркою, майже 10 років продовжувала очолювати Миколаївську дирекцію Фонду соціального страхування з тимчасової втрати працездатності), вона зуміла створити сприятливий клімат і атмосферу для плідної наукової роботи чоловіка. Дочка Наталя Ощипок, кандидат філологічних наук, викладач Миколаївської гімназії, авторка двох монографій і більше 50 статей з української літератури XIX — початку XX ст. Зять Микола Ощипок, підприємець, який друкує періодику, наукові і популярні видання, рекламну продукцію та іншу поліграфію. Старший внук Лев Ощипок, який закінчив з відзнакою фізичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка, а нині працює ІТ-фахівцем, та його дружина Марія, лікар за фахом. Середня внучка Оля Ощипок, яка вивчає японську філологію у Львівському національному університеті імені Івана Франка, та найменший внук Петро Ощипок, який поки-що захоплюється історією на лавах Миколаївської гімназії.

Вчений постійно живе ще ненаписаними працями, пошуками нової інформації у латинських хроніках чи дослідженнях колег-медієвістів. Ця емоційна і запальна людина у власних наукових дослідженнях не дозволяє переживанням і пристрастям брати гору над математичною логікою строгого аналізу аргументів і фактів. Пропонований збірник праць є першою книгою з трьох запланованих частин великого дослідження Княжої доби на Русі (837–1492), яке підсумовує численні попередні розвідки та пошуки автора. Перший том охоплює формування імперії Русь² від появи Руського каганату до завершення її утвердження у європейській християнській цивілізації (837–1054). Більшість тексту написана на базі численних опублікованих досліджень автора, але вони старанно перевірені, поправлені, доповнені, а значна частина перероблена на підставі використання сучасних досліджень і складає повністю новий текст. Автор не намагається замовчувати дискусійні

² Леонтій Войтович ще з своїх перших монографій (Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 4–6), за аналогією з Священною Римською імперією германської нації розглядає Русь як середньовічну імперію, ідучи в цьому за багатьма дослідниками, зокрема Борисом Рибаківим, який розглядав 11 земель у складі Київської Русі XII–XIII ст. як “королівства”, а їх уділи — як “герцогства” та “графства” (Борис Рибаків. *Первые века русской истории.* (Москва, 1964), 147).

проблеми, включаючи, наприклад, етногенетичні студії, які викликають найбільш гостру полеміку. Водночас, він намагається залучати не тільки окремі латиномовні та скандинавські джерела, на які раніше дослідники цієї тематики не звертали уваги, але й найновішу європейську фахову літературу. Окремі аспекти, лише злегка окреслені автором, провокуватимуть молодих істориків до розгортання наступних студій.

Пропонована праця у ширшій перспективі — це підсумок стану досліджень, сумнівів і пошуків з багатьох важливих проблем української історії станом на першу чверть ХХІ ст. Хочеться широко побажати автору, який був і є моїм професором, наставником, науковим керівником дисертаційної роботи, начальником в Університеті та підлеглим в Інституті (ця складна система середньовічного васалітету!) і просто добрим другом, міцного здоров'я, сімейної злагоди, успішного завершення наступних томів задуманого дослідження і, безперечно, подальших наукових звершень!

*Ілля Паршин,
кандидат історичних наук,
завідувач відділу історії середніх віків
Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України,
доцент кафедри історії середніх віків
та візантиністики Львівського національного
університету імені Івана Франка*

48-й рік разом: Єва і Леонтій Войтович. Світлина Ігоря Гнатіва

Дочка Наталя Войтович-Ощипок. Світлина Ігоря Гнатіва

Зять Микола Ощипок

Внук Лев Ощипок з дружиною Марією

Внучка Оля Ощипок

Внук Петро Ощипок

Ілля Паршин

НАУКОВІ ПРАЦІ ЛЕОНТІЯ ВОЙТОВИЧА

В бібліографію включені тільки наукові праці з історії (в доробку вченого публікації періоду його роботи у Всесоюзному науково-дослідному технологічному інституті ремонту і експлуатації машинно-тракторного парку). Частина робіт, в тому числі одна монографія, видані за кордоном польською, англійською, хорватською, угорською та російською мовами. У бібліографію включені деякі популярні статті у періодиці, наповнені цінною науковою інформацією, частина з них займали цілі розвороти з продовженням до десятка і більше номерів. Подана також редакторська робота, рецензування монографій та збірників, наукове консультування і керівництво дисертаційними робота та опонування на захистах. Залишилися неврахованими численні відгуки на автореферати, рецензування наукових статей та виступи на більше 200 наукових конференцій.

Монографії і розділи в колективних монографіях:

1. *Генеалогія династії Рюриковичів*. Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич. (Київ: АН УРСР, Археографічна комісія, Ін-т історії, Ін-т суспільних наук, 1990), 227 с.

Рец.: Каменяр (Львів), 1992, 12.02.

2. *Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів*. Відп. ред. Я.Д.Ісаєвич. (Київ, 1992). 199 с.

Рец.: Срібна земля (Ужгород), 1993, № 36(49); Независимость (Київ), 1993, 8.12.

3. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.* (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1996), 256 с.

Рец.: Lithuania. 1997. № 3.

Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст. [Таблиці] (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1996), 80 с. [50 табл.]

5. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX — початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль*. Історико-генеалогічне дослідження. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000), 649 с.

Текст: izbornyk.org.ua myslenedrevo.com.ua www.istorija.net/forums/

Фрагменти тексту: berehunya.iatp.ua

Рец.: О. Антонович. *Записки НТШ*. Т.240. (Львів, 2000), 702–706; *Народознавчі зошити* (Львів), 2000. № 4; М. Литвин. *За вільну Україну* (Львів, 2001, 11-12.05); Nadija Sahajdaczna. *Biuletyn ukraińoznawczy*. № 8. (2002), 293–297; В. Стефанів. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 4. (Львів, 2004), 107–108; А. В. Майоров. *Вестник Удмуртского университета. Серия История*. № 3. (Ижевск, 2004), 239–244; Його ж. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. Вип. 1. (Санкт-Петербург, 2005), 173–177; Його ж. *Восточная Европа IX–XVI вв в свете новейших историко-генеалогических исследований. Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 1. (Львів, 2007), 305–313; О. Головка. Рец.: Войтович Л. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. – Біла Церква, 2006. – 784 с. *Вісник Наукового Товариства ім. Шевченка*. Ч. 37. (Львів, 2006), 50–51.

6. **“Teraturgeta” Афанасія Кальнофойського як джерело з генеалогії князівських родин.** (Львів: НАН України. Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2000), 40 с.

7. **Нащадки Чингіз-хана: Вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів.** (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2004), 249 с.

Рец.: А. В. Шабашов. (Одеса). *Лукомор'я: Археологія, етнологія, історія Південно-Західного Причорномор'я*. Вип. 1. (Одеса, 2007), 313–316.

8. **Переяславська рада в політиці та свідомості політичних еліт України, Росії та Речі Посполитої у XVII – на початку XVIII ст.** (Львів, 2004), 59 с.

9. **Княжа доба на Русі: Портрети еліти.** (Біла Церква, 2006), 784 с.

Рец.: О. Головка. *Вісник НТШ*. Ч. 37. (Львів, 2006), 50–51; В. М. Бодрухин, В. П. Михайлюк. *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля*. Вип. 15. (Луганськ, 2007, 214–215); Ю. Овсінський. *Україна в Центральній-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 7. (Київ, 2007), 394–398; А. Петрик. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 11–12. (Дрогобич, 2008), 665–668.

10. **Брехуненко В.А., Войтович Л. В., Головка О.Б., Горобець В.М., Гурбик А.О., Леп'явко С.А., Маслійчук В.Л., Матях В.М., Мільчев В.І., Моця О.П., Смолій В.А., Сокирко О.Г., Станіславський В.В., Степанков В.С., Струкевич О.К., Черкас В.Б., Чухліб Т.В., Щербак В.О.] *Історія українського козацтва*. Нариси у двох томах. Т. 1. (Київ, 2006), 800 с. [Розділ: *Степи України у другій половині XIII – середині XV ст.*, 37–57].**

11. **Л. Войтович, О. Целуйко. Правлячі династії Європи.** (Біла Церква, 2008), 464 с.

12. **О. Русіна, І. Сварник, Л. Войтович, Д. Ващук, А. Блануца, Б. Черкас. Україна: Литовська доба 1320–1569.** (Київ, 2008), 175 с. [Розділ: *Волинська земля*, 43–74].

13. **Формування кримськотатарського народу. Вступ до етногенезу.** (Біла Церква, 2009), 214 с.

Рец.: М. И. Жих. *Вестник Удмуртського університету. Серія 5: История и филология.* Вып. 3. (Ижевск, 2010), 159–162.

14. **В. А. Брехуненко, Л. В. Войтович, О. Б. Головка, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, С. А. Леп'яко, В. Л. Маслійчук, В. М. Матях, В. І. Мільчев, О. П. Моця, В. А. Смолій, О. Г. Сокирко, В. В. Станіславський, В. С. Степанков, О. К. Струкевич, В. Б. Черкас, Т. В. Чухліб, В. О. Щербак. Історія українського козацтва. Нариси у двох томах. Т. 1. Вид. 2.** (Київ, 2009), 810 с. [Розділ: *Степи України у другій половині XIII – середині XV ст.*, 37–57].

15. **Галицько-волинські етюди.** (Біла Церква, 2011), 480 с.

Рец.: О. М. Щодра. Леонтій Войтович. Галицько-Волинські етюди. Біла Церква, 2011. 477 с. *Rossica Antiqua.* Т. 1(5). (Санкт-Петербург, 2012), 152–161.

16. **Князь Лев Данилович.** Серія: Славетні постаті середньовіччя. Вип. 1. (Львів, 2012). 181 с.

Рец.: Vitaliy Nagirnyu. Леонтій Войтович, Князь Лев Данилович. Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2012, 181 с. (Славетні постаті середньовіччя, Вип. 1) [Leontij Vojtovyč. *Kniaź Lev Danyłovyč*, Lviv: Nan Ukrainy, Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakievuča, 2012, 181 s. (Śławetni postati seredniocičcia. Vyp. 1)]. *Colloquia Russica.* Series 1. Vol. 3. Rus' during the epoch of mongol invasions 1223–1480. (Kraków, 2013), 270–272; М. Жих. Рецензия на книгу: Л.В.Войтовича “Князь Лев Данилович” (Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича, 2012. –181 с.). *Русин.* Международный исторический журнал. № 3 (33). (Кишинев, 2013), 180–191; О. Щодра. Рец.: Войтович Л. Князь Лев Данилович / Славетні постаті середньовіччя. – Вип. 1. – Львів, 2012. – 181 с. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка. Історичні науки.* Т. 24. На пошану проф. В.А.Смолія. (Кам'янець-Подільський, 2014), 429–435.

17. **Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович.** Славетні постаті середньовіччя. Вип. 3. (Біла Церква, 2013), 240 с. + карта-вкладка.

Рец.: Ф. Яценюк. Король Данило Романович в українській історіографії. *Питання історії України.* Збірник наукових праць. Т. 17. (Чернівці, 2014), 12–18; О. Добржанський, Ф. Яценюк. Король Данило Романович в українській історіографії. *Rocznik Instytutu Europy Środkowo-Wschodniej.* R. 12, z. 6. (Lublin, 2014), 95–111.

18. **Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301).** (Львів, 2014), 314 с.

Рец.: V. Adamović. Леонтій Войтович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). Львів: Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2014. 314 с [Leontij Wojtowycz, *Lev Danielović, kneža haličsko-volynskŭ (okolo 1225 – okolo 1301)*, L'vov: Národná akadémia vied Ukrajny, Inštitút ukrajinistiky I. Kripjakeviča, 2014, 314 s.] *Colloquia Russica. Series 1. Vol. 5. Rus' and Central Europe from the 11-th to The 14-th Century.* (Kraków–Bratislava, 2015), 388–389.

19. **Князь Рюрик.** (Біла Церква, 2014), 128 с.

20. **Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть.** (Львів, 2015), 478 с.

Рец.: О.К. [Олег Купчинський] Леонтій Войтович. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. – Львів, 2015. – 476 с. *Вісник НТШ.* Т. 55. (Львів, 2016), 88–90; Myroslav Voloshchuk. Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV ст.,* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2015, 477 с. [Leontij Wojtowycz, *Halicz w życiu politycznym Europy XI–XIV wieku,* Lwów: Instytut Ukrainoznawstwa im. I. Krypiakewycza, 2015, 477 s.]. *Colloquia Russica. Series 1. Vol. 6. Rus' and countries of the Latin culture (10th – 16th C.).* (Kraków, 2016, 295–297; D. Dymydyuk. *Halycz in the politikal life of Europe in XI–XIV centuries* // lvivmedievalclub.wordpress.com/2016/03/07/; Войтович Леонтій. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть.* – Львів, 2015. – 476 с. *Василевс. Українська візантиністика* // <https://byzantina.wordpress.com/2015/10/04/voitovych-2>

21. **С. Климовський, Л. Войтович, І. Сварник, Д. Ващук, А. Блануца, Б. Черкас.** *Україна: литовська доба 1320–1569.* Вид. друге, поновлене і доповнене. (Київ, 2016), 176 с. [розділ: Волинська земля, 46–76].

22. **Войтович Л., Овсінський Ю.** *Історія війн і військового мистецтва. У трьох томах.* Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа – початок XVII ст.). (Харків: Фоліо, 2017), 894 с. [власне: 3–304, 366–493, 557–624, 682–891; 704–890]

Рец: Андрій Козицький. Фундаментальне дослідження історії війн та військового мистецтва. *Військово-науковий вісник.* Вип. 31. (Львів: НАСУВ, 2019), 270–285; Michał Bieczek. Рес.: Леонтій Войтович, Юрій Овсінський. *Історія війн і військового мистецтва: в 3-х т. Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл.3060р. до Христа – початок XVIIст.),* вступ Л. Войтовича, В. Голубка, В. Грицюка та ін. Харків: Фоліо, 2017), 894 с. [Leontij Wojtowycz, Jurij Owsinśkyj, *Historia wojen i wojskowego rzemiosła: w 3 t., t. 1. Od początków organizacji wojskowej do profesjonalnych armii najemnych (ok. 3600 p.n.e. – początek XVI w.),* wstęp L. Wojtowycza, W. Hołubka, W. Hryciuka i in., Charków, 2017, 894 d., il.] *Colloquia Russica. Series 1, vol. 9. Rus' and Poland (10th–14th centuries).* (Kraków, 2019), 395–396.

23. **Войтович Л., Голубко В.** *Історія війн і військового мистецтва. У трьох томах.* Т. 2. Від професійних найманих до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. — початок XX ст.). — (Харків: Фоліо, 2018), 971 с. [власне: 3—819 с.].

Рец.: Войтович Л., Овсінський Ю. Історія війн і військового мистецтва. — Харків: Фоліо, 2017. — Т. 1. Від зачатків військової організації до професійних найманих армій (бл. 3060 р. до Христа — початок XVII ст.). — 894 с.; Войтович Л., Голубко В. Історія війн і військового мистецтва. — Харків: Фоліо, 2018. — Т. 2. Від професійних найманих до масових (мобілізаційних) армій (початок XVI ст. — початок XX ст.). — 971 с. *Вісник НТШ.* Ч. 60. (Львів, 2018), 100; Dariusz Dąbrowski. Rec.: T. 1—2. *Przegląd Wschodni.* Т. 14. Z. 2(58). (2019), 13—14.

24. **Станіслав Жолкевський.** *Початок і успіх Московської війни. Переклад і коментарі Леонтія Войтовича* (Біла Церква, 2019), 242 с. [Стаття: Гетьман Станіслав Жолкевський і його “Початок і успіх Московської війни”, 9—76].

25. **Leontij Wojtowycz. Lew Daniłowicz Książę halicko-wołyński (ok. 1225 — ok. 1301).** (Kraków: Avalon, 2020), 316 s.

26. **Леонтій Войтович, Наталя Ощипок.** *Миколаїв над Дністром: місто і люди.* (Львів, 2020), 597 с. [власне с. 5—197, 203—207, 209—254, 304—333, 377—566].

27. **Леонтій Войтович, Володимир Гринчак, Ганна Федущак-Паславська.** *Державний суверенітет України. Книга 1. Витоки.* (Харків: Право, 2020), 268 с. [власне с. 65—266]

Підручники:

28. В.Баран, Л.Войтович, Я.Грицак, О.Зайцев, Ю.Зайцев (керівник авторського колективу), Ф.Заставний, Я.Ісаєвич, К.Кондратюк, М.Литвин, О.Луцький, К.Науменко, Д.Павлів, І.Патер, В.Петегирич, І.Сварник, Б.Якимович. *Історія України.* Вид. 3, перероблене і доповнене. (Львів, 2002), 498 с. [Розділ: Доба удільних князівств, 95—111].

29. Л. Войтович, О. Целуйко. *Генеалогія [Спеціальні історичні дисципліни. Зошит 2.]*. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2008), 218 с.

30. Л. Войтович, Н. Козак, Ю.Овсінський, М.Чорний. *Medium aevum: Середні віки.* Підручник з історії середніх віків для історичних факультетів університетів. За ред. проф. д.і.н. Л.Войтовича. (Львів, 2010), 502 с.

31. Л. Войтович, А. Домановський, Н. Козак, І. Лильо, М. Мельник, С. Сорочан, О. Файда. *Історія Візантії. Вступ до візантиністики.* За редакцією д. і. н. проф. С. Б. Сорочана та д. і. н. проф. Л. В. Войтовича. (Львів, 2011), 880 с.

Рец.: Лиман С. И. В цветах порфиры и “греческого огня”: летопись растерзанного величия. *Методичний вісник історичного факультету Харківського національного університету ім. В.Н.Каразіна*. Вип. 10. (Харків, 2012), С. 136–142.

32. Л. Войтович, І. Кривошея, Ір. Кривошея, О. Целуйко. *Генеалогія*. Навчальний посібник для студентів історичних факультетів. (Умань, 2011), 190 с.

Статті:

1975

33. Будитель духу народного. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1975. 13.03)

1988

34. Етюди з давньої історії міста Миколаєва. *Ленінська зоря* (Миколаїв). 1988. (24.05, 28.05, 4.06, 7.06, 11.06, 18.06, 2.07, 13.10).

1989

35. Етюди з давньої історії миколаївської землі. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1989, 11.02, 16.02, 14.02, 18.02, 21.02, 23.02).

36. Літопис Федусевича. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1989, 24.10, 26.10, 28.10, 31.10, 2.11, 4.11, 14.11, 16.11, 18.11).

1990

37. Забутий поет миколаївської землі. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 8.02).

38. Герб міста Миколаєва. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 22.02).

39. Історія міста Комарного. *Серп і молот* (Городок). (1990, 15.05, 19.05, 23.05, 29.05).

40. Повертаючися до герба. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 24.05).

41. Шануймо історію. Ще раз про назви миколаївських вулиць. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 28.07).

42. Загадка з минулого. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 21.07).

43. Книжкова перлина. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 26.07).

44. Нездійснені надії. Миколаївська земля в часи польсько-української війни. *Ленінська зоря* (Миколаїв). (1990, 18.08, 21.08, 23.08, 25.08).

45. Магдебурзьке право. *Громада* (Миколаїв). (1990, 6.10, 9.10).

46. Миколаїв у документах. Пам'яті Антона Шнайдера. *Громада* (Миколаїв). (1990, 1.11, 3.11).

1991

47. Волинська земля князівських часів (X-XII ст.). *Проблеми історичної географії України*. (Київ: Ін-т історії України АН УРСР, 1991), 10–22.

48. Зоря князя Романа. *Літопис Червоної Калини*. № 2. (Львів, 1991), 32–35.
49. Галицький князь Лев Данилович і його потомство. *Київ*. № 4. (1991), 157–158.
50. Белзькі князі. *Київ*. № 5. (1991), 149–150.
51. Болохівські князі. *Київ*. № 8. (1991), 158–159.
52. Київські князі з путивльської династії. *Київ*. № 9. (1991), 145–146.
53. Історії далекий подих. Сторінки літопису древнього Степаня. *Сарненські новини* (Сарни). (1991, 25.07, 27.07, 30.07, 1.08, 3.08).
54. Муза нашої юності. *Громада* (Миколаїв). (1991, 11.06).
55. Друга вежа. *Громада* (Миколаїв). (1991, 9.07, 11.07, 13.07).
56. Друга вежа (портрети). *Громада* (Миколаїв). (1991, 27.07, 30.07, 1.08, 3.08, 6.08, 8.08).

1992

57. Місто над Дністром. *Літопис Червоної Калини*. № 6–7. (Львів, 1992), 46–52.
58. Друга вежа. Нові загадки. *Громада* (Миколаїв). (1992, 3.05, 5.05, 7.05).
59. Фатальна жінка в долі гетьмана Мазепи (з циклу “Портрети роздільського замку”). *Громада* (Миколаїв). (1992, 9.05, 12.05, 14.05).
60. Розділ — “Українська Швейцарія” на Дністрі. *Громада* (Миколаїв). (1992, 27.06, 30.06, 2.07, 4.07).

1993

61. Слідами білих хорватів. *Літопис Червоної Калини*. № 5–6. (Львів, 1993), 2–57.
62. Дали йому замок Степань... *Літопис Червоної Калини*. № 10–12 (Львів, 1993), 30–33.
63. Нова книга нашого земляка. *Срібна земля* (Ужгород). (1993, 20.11), 11.
64. Fıldünk uj kuncyve. *Ezüst föld* (Ungvár). (1993, 30.11).
65. Родина князів Корятівичів. *Срібна земля* (Ужгород). (1993, 18.12).
66. Етюди з давньої історії міста Берегова. *Вісник Берегівщини* (Берегово). (1993, 2.10, 9.10, 16.10, 23.10, 30.10, 6.11).
67. Себастьян Чешек. *Громада* (Миколаїв). (1993, 22.04, 27.04).
68. Альфред Бізанц. *Громада* (Миколаїв). (1993, 1.06, 3.06, 10.06, 15.06, 17.06).
69. Забуті імена Миколаївщини. *Громада* (Миколаїв). (1993, 16.09).
70. Конституція і герб Миколаєва. *Громада* (Миколаїв). (1993, 21.09, 23.09, 25.09).
71. Спогади про майбутнє. *Громада* (Миколаїв). (1993, 4.09, 7.09, 9.09).

1994

73. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.* Історико-генеалогічне дослідження. Дисертація на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. (Львів, 1994), 265 с. (з додатками).

74. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII-XVI ст.* Історико-генеалогічне дослідження. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня кандидата історичних наук / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича. (Львів, 1994), 27 с.

75. З кризи можна вийти. *Громада* (Миколаїв). (1994, 4.06).

76. Роздільська економія. *Громада* (Миколаїв). (1994, 30.06, 5.07, 7.07, 12.07).

1995

77. Удільні князівства на українських землях у другій половині XII – XV ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 2. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1995), 33–43.

78. The role of Gediminovich in the struggle of the Ukrainian principalities in the 14th-15th centuries. *IV International conference "The Great Duchy of Lithuania and its heritage"*. Trakai (Lithuania), 1994, September 11-14. (Vilnius, 1995), 21–24.

79. Миколаєву – 425 років. *Громада* (Миколаїв). (1995, 18.02).

80. Розв'язання загадки гербу міста Миколаєва. *Громада* (Миколаїв). (1995, 23.05).

1996

81. Родина князів Острозьких. *Записки НТШ*. Т.231: Праці Комісії спеціальних історичних дисциплін / Ред. Я.Дашкевич, О.Купчинський. (Львів, 1996), С. 355–367.

1998

82. *Документи російських архівів з історії України*. Т.1. Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. / Упорядники Л.Войтович, Л.Заборовський, Я.Ісаєвич, Ф.Сисин, А.Турилов, Б.Флоря. (Львів: Канадський ін-т українських студій, Центр укр. істор. досліджень ім. П.Яцика, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, Ін-т слов'янознавства і балканістики РАН, 1998), 442 с. [Коментарі, Показчики, 266–334, 412–441].

83. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т.5: Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я.Ісаєвича. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім.І.Крип'якевича, 1998), 153–168.

84. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам'яті І.К.Свєшнікова (1915-1995). (Львів, 1998), 286–294.

85. Від редактора: Миколаївське Придністров'я. *Миколаївщина*. Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1998), 3–7.

86. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати”. *Миколаївщина*. Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1998), 49–79.

87. Початки міста Миколаєва (XVI-XVIII ст.). *Миколаївщина*. Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1998), 106–130.

88. Володимир Федусевич. Хроніка парохії і міста Миколаєва над Дністром / Вступ, підготовка тексту і коментарі Л.Войтовича. *Миколаївщина*. Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 1998), 173–203.

89. Від редактора. *Ярослав Пришляк. Видатні особистості Миколаївщини*. (Миколаїв–Монреаль–Львів, 1998), 3–10.

90. Черниці – 520 років ? *Громада* (Миколаїв). (1998, 20.11, 24.11, 27.11, 1.12, 4.12, 8.12, 11.12).

91. Нова книга Миколи Литвина. *Громада* (Миколаїв). (1998, 22.12).

1999

92. Битва під Перемишлем у 1099 р. *Український альманах. 1999 рік* / Відп. ред. С.Заброварний. (Варшава, 1999), 105–110.

93. Князівська верства в Галицькій землі. *IV Міжнародний конгрес україністів. Одеса, 26-29 серпня 1999 р. Доп. та повід.* Історія. Ч.1. Від давніх часів до початку XX ст. (Одеса: МАУ, НАН України, Одеський держ. університет ім. І.І.Мечнікова, 1999), 79–86.

94. Коментар. *Рабій Ю.Є. Княжий город Самбір*. (Львів–Самбір–Ютика, 1999), 277–307.

95. Від редактора. *Ярослав Пришляк. За Україну! Спогади члена ЗП УГВР*. (Миколаїв–Монреаль–Львів, 1999), 3–4.

2000

96. [Рец.]: Stanisław A. Sroka. Genealogia Andegawenów węgierskich // Towarzystwo naukowe “Societas Vistulana”. – Kraków, 1999. – 94 s. *Записки НТШ*. Т.240. (Львів, 2000), 710–711.

2001

97. Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Історичні та культурологічні студії. Вип. 3.

(Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001), 13–30.

98. Юрій Львович та його політика. *Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001), С. 70–78.

99. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. Матеріали Міжнародної наукової археологічної конференції. Львів, 30-31 березня 2001 р. (Львів: Львівський нац. ун-т ім. І.Франка, 2001), 195–210.

100. Торгівля і торговельні шляхи. *Історія української культури*. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич (Київ: Наукова думка, 2001), 81–92.

101. Військо і військова організація. *Історія української культури*. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич. (Київ: Наукова думка, 2001), 93–108.

102. Міста та міська обрядовість. *Історія української культури*. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич. (Київ: Наукова думка, 2001), С. 160–170.

103. Державні утворення на українських і суміжних з ними землях та їхні правителі XIII – першої половини XVII ст. *Історія української культури*. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич. (Київ: Наукова думка, 2001), 809–818.

104. Данило Галицький. Загадки і проблеми. *Галицька брама*. № 9-10. Король Данило та його син Лев. (Львів, 2001), 12–16.

105. “Черв'яни” у працях І.Крип'якевича (До питання про початок державності). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т.8: Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. (Львів: НАН України, Ін-т ім. І.Крип'якевича, 2001), 818–822.

106. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. Автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня доктора історичних наук. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, Ін-т народознавства, 2001), 36 с.

2002

107. Ще одна загадка генеалогії Романовичів: Чи існувала королева Марія Львівна? *А се єго сребро*: Збірник праць на пошану члена-кореспондента НАН України Миколи Федоровича Котляра з нагоди його 70-річчя. (Київ, 2002), 161–164.

108. Друга галицька династія. Загадки і проблеми досліджень. *Пам'ять століть*. № 5. (Київ, 2002), 35–48.

109. Друга галицька династія. Загадки і проблеми. *Семінарії “Княжі часи”*. (Львів, 2002), 2–6.

110. [Рец.]: А.В.Майоров. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь. Бояре и городская община. — Санкт-Петербург, 2001. — 640 с. *Записки НТШ*. Т. 243. (Львів, 2002), 699–703.

111. [Рец.]: Пчелов Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX — начала XI в./ Отв.ред. О.М.Медушевская. — Москва: Российский государственный гуманитарный ун-т, 2001 — 262 с. *Записки НТШ*. Т. 244. (Львів, 2002), 705–708.

112. [Рец.]: Старосамбірщина-II: Альманах. — Старий Самбір, 2002. — 364 с. *Записки НТШ*. Т. 244. (Львів, 2002), 734–735.

113. Від редактора: Горять вогні. *Миколаївщина*. Збірник наукових статей. Т. 2. (Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002), 3–19.

114. Літопис князівських династій. *Берегиня*. № 1. (2002), 83–92.

115. Династія Рюриковичів. *Берегиня*. № 2. (2002), 81–92.

116. Горять вогні... *Громада* (Миколаїв). (2002, 3.05).

117. Дорога до незалежності (Коли існувала українська держава?). *Громада* (Миколаїв). (2002, 16.08, 20.08, 23.08, 28.08, 30.08, 3.09).

118. Перший листопад 1918 року. *Громада* (Миколаїв). (2002, 8.11, 12.11).

119. Скільки років Надітичам? *Громада* (Миколаїв). (2002, 10.12).

2003

120. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*. № 4 (Київ, 2003), 134–139.

121. Перемишське князівство. Джерела державності. *Перемишль і Перемишська земля протягом віків*. Вип.3. Інституції / Під ред. Степана Заброварного. (Львів: Наукове товариство ім.Шевченка у Польщі; Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2003), 39–50.

122. Король Данило Романович. Загадки і проблеми. *Король Данило Романович і його місце в українській історії*. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, Громадський комітет для відзначення 800-літнього ювілею короля Данила, 2003), 24–29.

123. Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців*. Історія. Ч. 1. (Чернівці, 2003), 17–20.

124. Королівство Русі: реальність і міфи. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип.7. (Дрогобич, 2003), 63–71.

125. Самовидець Руїни. *Основа* (Львів). № 3(149). (2003), 1–2.

126. Спогади про демократію: праці Ігоря Чорновола. *Громада* (Миколаїв). (2003, 21.01; 24.01; 28.01; 31.01).

127. [Рец.]: Одержимість. Інтерв'ю Юрія Зайцева з Ігорем Калинцем / Вступна стаття Ю.Зайцева. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2002. — 178 с. *Громада* (Миколаїв). (2003, 25.04).

128. [разом з Р.Сколотрою] Устя, Устечко... *Громада* (Миколаїв). (2003, 27.08; 5.09).

2004

129. Де була столиця Лева Даниловича? (Джерелознавчий аспект проблеми). *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 1. (Київ-Львів, 2004), 712–720.

130. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. Наукові студії. (Київ, 2004), 385–394.

131. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132.

132. „Білі” хорвати чи „карпатські” хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45.

133. До волинського літописання. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 70–76.

134. Белзькі князі. *Белз і Белзьке земля. Науковий збірник*. Вип. 1. (Белз, 2004), 74–77.

135. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович. *Вісник Національного Університету „Львівська політехніка”*. № 502. Держава та армія. (Львів, 2004), 13–18.

136. Князь Олег Віщий: легенди і загадки. *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля*. Вип. 2. (Луганськ, 2004), 190–202.

137. Загадка королеви Марії Львівни. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 4. (Львів, 2004), 7–10.

138. Українознавчі студії Даріуша Домбровського. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 4. (Львів, 2004), 105–106.

139. Головні-Острожецькі. *Енциклопедія Історії України*. Т. 2. (Київ, 2004), 142–143.

140. Пам'ятник українським героям. *Православна Галичина*. Вип. 1. (2004), 23.

141. Міфи і реальність Переяславської угоди. *Громада* (Миколаїв). (2004. 27.01 / № 7(1325)/, 30.01, 3.02, 6.02, 10.02, 13.02, 17.02, 20.02, 24.02, 27.02, 2.03, 5.03, 9.03).

142. Пам'яті Ярослава Пришляка. *Громада* (Миколаїв). (2004.16.03).

143. „Заклад” у Миколаєві і родина Скарбків. *Громада* (Миколаїв). (2004. 20.04, 23.04, 27.04, 30.04, 7.05).

144. Пам'яті графині Кароліни Лянцкоронської. *Громада* (Миколаїв). (2004. 7.09).
145. Володимир Котович: ще один портрет із забуття. *Громада* (Миколаїв). (2004.21.09).
146. Ціна незалежності. *Громада* (Миколаїв). (9.11.2004).
147. Пам'яті Михайла Рожка. *Громада* (Миколаїв). (28.12.2004).

2005

148. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. Вып.1. (Санкт-Петербург, 2005), С. 133–146.
149. Штрихи до портрету князя Лева Даниловича. *Україна в Центральнo-Схiдній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 5. (Київ, 2005), 143–156.
150. [Рец.]: Бубенок О.Б. Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XIV ст.). – Киев, 2004. – 324 с. *Україна в Центральнo-Схiдній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 5. (Київ, 2005), 677–680.
151. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку ХХІ ст. *Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет ім. Івана Франка. Збірник наукових праць*. Вип. 7. (Львів, 2005), 25–35.
152. [Рец.]: Видання століття. *Дзвін* (Львів). № 10(732). (2005), 143–145.
153. Величко Андрій Андрійович. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 4. (Київ, 2005), 224–225.
154. Замість вступу: Найдавніший промисловий комплекс України. *Ковтало Б., Сколoздра Р., Яцишин С. Рудники. Історико-краєзнавчий нарис*. (Львів, 2005), 3–5.
155. Історія вчить. *Громада* (Миколаїв). (2005. 25.01, 28.01, 1.02).
156. Розділ: етюди з історії. *Громада* (Миколаїв). (2005. 25.02; 1.03; 4.03; 8.03; 11.03; 15.03; 18.03; 22.03).
157. Анатомія влади. *Громада* (Миколаїв). (2005. 8.04; 12.04; 15.04).
158. Поїздка корисна і не без моралі. *Громада* (Миколаїв). (2005. 6.05).
159. Хто такі карпатські хорвати? *Громада* (Миколаїв). (2005. 20.08, 27.08, 30.08, 2.09, 6.09, 9.09, 13.09).

2006

160. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua. 2006. Исследования и материалы*. Отв. ред. А.Ю.Дворниченко, А.В.Майоров. (Санкт-Петербург, 2006), 6–39.
161. Рюрик: легенды и действительность. *Исследования по Русской истории и культуре*. Сборник статей к 70-летию профессора Игоря

Яковлевича Фроянова / Отв. ред. Ю.Г.Алексеев, А.Дегтярев, В.В.Пузанов. (Москва, 2006), 111–121.

162. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 187–205.

163. [Рец.] Тура Харди. Наследники Кијева. Између краљевске круне и татарског јарма. Студија о државно-правном положају галицке и галичко-волинске княжевине до 1264. године. — Нови Сад, 2002. — 240 с. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 773–775.

164. [Рец.] Свердлов М.Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI — первой трети XIII вв. — Санкт-Петербург: „Академический проект”, 2003. — 735 с. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 775–776.

165. [Рец.] Коган В.М., Домбровский-Шалагин В.И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод. — Санкт-Петербург: „Паритет”, 2004. — 686 с. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 780–782.

166. Кілька реплік з приводу дискусії про автентичність „Слова о полку Ігоревім” *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 6. (Київ, 2006), 595–605.

167. Часи старости Дмитра Детька і князя Любарта. *Історія Львова*. Т.1. (1256–1772). (Львів, 2006), 60–62.

168. [з Я.Ісаєвичем] Перехідний час: 1349–1387. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 63–71.

169. Торгівля, ремесло, рільництво. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 87–92.

170. Хроніка подій: війни, епідемії, пожежі. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 103–109.

171. Цехове та позацехове ремесло. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 160–164.

172. [з Я.Ісаєвичем] Повстання, війни, стихійні лиха. *Історія Львова*. Т. 1. (1256–1772). (Львів, 2006), 213–223.

173. Київський каганат? До полеміки П.Толочка з О.Пріцаком. *Хазарський альманах*. Т. 4. (Київ-Харків, 2006), 109–117.

174. Розділ: Столиця „Української Швейцарії на Дністрі”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 9. (Дрогобич, 2006), 234–256.

175. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету “Львівська політехніка”*. № 571. Держава та армія. (Львів, 2006), 89–93.

176. Від редактора. *Миколаївщина*. Збірник наукових статей. Т. 3. (Львів, 2006), 3–6.

177. [разом з Р.Сколоздрою]. Устя, Устечко... *Миколаївщина*. Збірник наукових статей. Т. 3. (Львів, 2006), 67–78.

178. Доля і недоля міста Роздолу. *Миколаївщина*. Збірник наукових статей. Т. 3. (Львів, 2006), 177–224.

179. Русько-болгарські відносини у IX-X ст. *Ольжині читання*. Пліснеськ 10 жовтня 2005 року. (2006), 42–47.

180. [Рец.]: Коган В.М., Домбровский-Шелагин В.И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод. *Вісник Львівського університету. Серія книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології*. Вип. 1. (2006), 264–265.

181. Переднє слово Левка Войтовича. *Ярослав Николович [Гнатів Я.] Коли прокидається Лицар*. (Львів, 2006), 8–11.

182. Князь Лев Юрійович: Спроба портрета. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 127–131.

183. Князь Іван Бирладник: загадка походження. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 5. (Львів, 2006), 7–15.

184. [Рец.]: Коган В.М., Домбровский-Шелагин В.И. Князь Рюрик и его потомки. Историко-генеалогический свод. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 5. (Львів, 2006), 147–148.

185. [Рец.] Бодрухин В.М. Українська державність удільної доби (XIII-XIV ст.). Луганськ: Східноукраїнський національний університет ім. В.Даля, 2002. 303 с. *Наукові зошити Історичного факультету*. Вип. 8. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2006), 411–414.

186. Король Данило Романович: Загадки і проблеми. *Засновник Львова король Данило та Українська держава в XIII столітті*. (Львів, 2006), 34–49.

187. Дем'янський цвинтар — музей скульптур. *Громада* (Миколаїв). (17.03.2006).

188. Нова книга про Миколаїв. *Громада* (Миколаїв). (23.06.2006).

189. [Разом з Голда Д.М.] Генеалогія. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 5. (Київ, 2006), 451–452.

190. Геральдика. *Енциклопедія сучасної України*. Т. 5. (Київ, 2006), 532.

191. П'ята книга Михайла Костіва. *Громада* (Миколаїв). (14.11.2006).

2007

192. Князь Лев Данилович — полководець і політик. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. *Confraternitas*. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. (Львів, 2006–2007), 115–124.

193. Союз Галицьких Романовичів з Австрією та Чехією у XIII ст. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 56. (Львів, 2006), 47–56.

194. Мати короля Данила (зауваження на полях монографії Д.Домбровського). *Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 1. (Львів, 2007), 45–58.

195. Важливе дослідження з історії України XII–XIV ст. *Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 1. (Львів, 2007), 325–330.

196. Король Данило Романович. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства*. Вип. 6. (Львів, 2007), С. 7–44.

197. “Очерки по истории Киевской земли” П.Г.Клепатського. *Павел Клепатский. Очерки по истории Киевской земли. Литовский период.* (Біла Церква, 2007), 3–12.

198. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля.* Вип. 15. (Луганськ, 2007), 13–32.

199. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. *Хазарський альманах.* Т. 6. (Київ-Харьков, 2007), 65–77.

200. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігореве”. “Слово о полку Ігореве” та його доба. Матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції. Галич, 24 жовтня 2007 року. (Галич, 2007), 17–33.

201. Кровь Рюриковичей в жилах шотландских королев. *Генеалогический вестник.* Вип. 31. (Санкт-Петербург, 2007), 36–44.

202. [Рец.] Козак Назар. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. — Львів, 2007. — 154 с. *Генеалогічні записки Українського геральдичного товариства.* Вип. 6. (Львів, 2007), 157–158.

203. Король Данило Романович: Загадки та дискусії. *Terra cossacorum: студії з давньої і нової історії України.* Науковий збірник на пошану доктора історичних наук професора Валерія Степанкова. (Київ, 2007), 383–403.

204. Кров Рюриковичів у жилах шотландських королів. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.).* Вип. 7. (Київ, 2007), 94–102.

205. “Келійний дітописець” Дмитра Туптала та “Слово о полку Ігоревім”. *Львівська медієвістика.* Вип. 1. Дмитро Туптало у світлі українського бароко. (Львів, 2007), 187–197.

206. Коментарії: Глинський Михайло Львович. *Михайло Грушевський. Твори у 50 томах.* Т. 8. (Львів, 2007), 651–654.

207. Пліснеськ, “Дебра Кисаня” і проблема автентичності “Слова о полку Ігоревім”. *Другі “Ольжині читання”.* (Львів, 2007), 74–78.

208. Від редактора: Відданість і вірність. *Миколаївщина.* Т. 4. (Львів, 2007), 3–6.

209. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології.* Вип. 2. (Львів, 2007), С. 74–79.

210. Правляча еліта Княжої доби. *Волинь.* Ч. 8. (2007), 15–68.

211. Бурундай. *Енциклопедія Львова.* Т. 1. (Львів, 2007), 306.

212. [з Целуйком О.] Вишневецькі (Корибутовичі). *Енциклопедія Львова.* Т. 1. (Львів, 2007), 374–375.

213. [з Бірюльовим Ю.] Войтович Петро. *Енциклопедія Львова.* Т. 1. (Львів, 2007), 421.

214. Галицько-Волинська держава. *Енциклопедія Львова*. Т. 1. (Львів, 2007), 479–481.

215. Галицько-Волинський літопис. *Енциклопедія Львова*. Т.1. (Львів, 2007), 481–483.

216. Галицько-Волинська держава і Королівство Русі: Реальність і міфи. *Осмилення спадщини давньої Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії*. (Львів, 2007), 8–10.

217. Сучасна наука про проблеми Середньовічної України (зауваги провідних українських істориків). *Історія в школах України*. Науково-методичний журнал (Київ). № 9–10. (2007), 34.

218. Таланти потребують захисту. *Громада* (Миколаїв). (2007. 16.01).

219. Третя „Миколаївщина”. *Громада* (Миколаїв). (2007. 30.01).

220. Загадки фортеці. *Громада* (Миколаїв). (2007. 6.03; 13.03; 16.03; 20.03).

221. Доля князя Святослава Володимировича. *Львівська газета* (Львів). (2007. 7.08).

222. Гетьман Мазепа. *Громада* (Миколаїв). (2007. 7.08).

223. Жінки у житті Мазеви. *Громада* (Миколаїв). (2007. 14.08).

2008

224. Знову про дискусію з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім” та стосовно його авторів. *Записки НТШ*. Т. 256. (Львів, 2008), 32–49.

225. [Рец.] Майоров А.В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. — Санкт-Петербург, 2006. — 209 с. *Записки НТШ*. Т. 256. (Львів, 2008), 705–707.

226. [Рец.] Козак Назар. Образ і влада. Княжі портрети у мистецтві Київської Русі XI ст. — Львів, 2007. — 154 с. *Записки НТШ*. Т. 256. (Львів, 2008), 708–709.

227. “Баварський географ”: проблеми локалізації слов’янських племен. *Проблеми слов’янознавства*. Вип. 57. (Львів, 2008), 42–62.

228. Князь Іван Бирладник: загадкова постать. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 11–12. (Дрогобич, 2008), 51–62.

229. Улус Ногай і Галицько-Волинське князівство. *Україна — Монголія: 800 років у контексті історії*. (Київ, 2008), 71–78.

230. Князі Острозькі. Спроба відтворення генеалогії династії. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”. Серія “Історичні науки”*. Вип. 13. (Острог, 2008), 44–59.

231. Готи на території України: результати досліджень на початок ХХІ століття. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. (Львів, 2008), 35–64.

232. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету*. Вип. 9. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2008), 30–40.

233. Роман Мстиславович. *Волинь*. Ч. 9. (Луцьк, 2008), 21–46.
234. Берегово: міфи та історія. *Історичні пам'ятки Галичини (до 150-річчя від дня народження Івана Франка)*. Матеріали Четвертої наукової краєзнавчої конференції. (Львів, 2008), 313–336.
235. Загадки ранньої історії Львова. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 16. Ювілейний збірник на пошану Івана Патера. (Львів, 2008), 42–51.
236. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 30–39.
237. Король Данило Романович: політик і полководець. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. (Львів, 2008), С. 22–97.
238. Король Данило Романович та історія Галицько-Волинської держави в дослідженнях Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. (Львів, 2008), 98–119.
239. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. Матеріали міжнародної наукової конференції. Галич, 10–11 жовтня 2008. (Галич, 2008), 3–18.
240. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогичинь 1253*. Матеріали міжнародної наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. (Івано-Франківськ, 2008), 4–17.
241. Данило Романович. *Енциклопедія Львова*. Т. 2. (Львів, 2008), 14–15.
242. Дмитро Дедько. *Енциклопедія Львова*. Т. 2. (Львів, 2008), 100–101.
243. Жевуські. *Енциклопедія Львова*. Т. 2. (Львів, 2008), 309.
244. Ізабелла. *Енциклопедія Львова*. Т. 2. (Львів, 2008), 524.
245. [З А.Микитин] Вперше... *Громада* (Миколаїв). (2008. 19.02; 26.02; 2.03; 12.03; 18.03; 25.03; 1.04).
246. Історія однієї стріли. *Громада* (Миколаїв). (2008. 4.04; 8.04).
247. Німецькі колонії на Миколаївщині (1781–1939). *Громада* (Миколаїв). (2008. 20.05; 23.05; 27.05; 30.05; 6.06; 10.06).
248. Чи ви, хлопці, спали, чи ви в карти грали, що ви Закарпаття мадярам продали... *Вечірній Івано-Франківськ*. № 20(116). (5.06.2008), 6.
249. Сага про сміття. *Громада* (Миколаїв). (2008. 2.07).
250. Незакінчені етюди: Костел св.Миколая в Миколаєві. *Громада* (Миколаїв). (2008. 5.09; 9.09; 12.09; 16.09).
251. Незакінчені етюди: Військова служба Михайла Палідовича-Карпатського. *Громада* (Миколаїв). (2008. 19.09; 23.09; 30.09).
252. Гадяцька угода. До 350-річчя підписання. *Громада* (Миколаїв). (2008. 26.09).
253. Незакінчені етюди: Костел Воздвиження святого Хреста в Берездівцях. *Громада* (Миколаїв). (2008. 10.10).
254. Незакінчені етюди: Миколаївська камениця. *Громада* (Миколаїв). (2008. 14.10).

255. Незакінчені етюди: Останнє захоплення гетьмана Мазепи. *Громада* (Миколаїв). (2008. 17.10; 21.10; 24.10, 28.20).

2009

256. “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов’янських племен. *Треті Ольжині читання. Пліснеськ 31 травня 2008 року*. (Львів, 2009), 3–14.

257. [Рец.] Dariusz Dąbrowski. Genealodia Mściśławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku). – Kraków, 2008. – 830 s. Вісник НТШ. Ч. 41. (Львів, 2009), 55–56.

258. Проблемы музеефикации археологических памятников древнерусской эпохи на территории Западной Украины. *Музеология — Музееведение в XXI веке: проблемы изучения и преподавания*. (Санкт-Петербург, 2009), 228–231.

259. “Баварський Географ”: спроба етнологізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті. *Український історичний журнал*. № 5. (Київ, 2009), 12–34.

260. Перша галицька династія. *Генеалогічні записки*. Вип. 7. (Львів, 2009), 1–25.

261. Угро-слов’янські взаємини у другій половині IX ст. *Проблеми слов’янознавства*. Вип. 58. (Львів, 2009), 41–50.

262. Кілька зауваг до нової дискусії навколо “Слова о полку Ігоревім”. *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”*: на пошану Михайла Рожка. (Львів, 2009), 40–56.

263. Остання еміграція короля Данила Романовича. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 13. (Луцьк, 2009), 89–96.

264. Загадковий “високородовитий шляхетний князь Червоної Русі”. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 13. (Дрогобич, 2009), 24–32.

265. [Рец., разом з П.Сов’як] Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.) / Наук. ред. Л.Тимошенко. Дрогобич. Коло, 2009. 320 с. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 13. (Дрогобич, 2009), 399–403.

266. Рецензія на монографію: С.И.Лиман. Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 — первая половина 1880-х гг). — Харьков: ХГАК, 2009.— 688 с. *Вісник Харківської державної академії культури*. Вип. 25. (Харків, 2009), 178–183.

267. [Рец.] Володимир Чорній. Історія Болгарії. Львів, 2007. 463 с. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 44. (Львів, 2009), 461–465.

268. Передмова. Іван Паславський. *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.). Дослідження з історії європейської політики Романовичів*. (Львів, 2009), 5–7.

269. Союз Візантії та Галицько-Волинської держави за Ангелів. *Дриновський збірник*. Т. 3. (Харків—Софія, 2009), 376—385.

270. Формування кримськотатарського народу і утворення Кримського ханства: історична правда та стереотипи сприйняття. *Історичні міфи та стереотипи та міжнаціональні відносини в сучасній Україні*. За ред. Леоніда Зашкільняка. (Львів, 2009), 352—436.

271. Вікінги в Центральній-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 12. (Львів, 2009), 79—101.

272. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 22. (Луцьк, 2009), 120—127.

273. Іван Виговський в контексті історії козацької дипломатії XVII — початку XVIII століття. *Іван Виговський*. Збірник статей наукової конференції присвяченої 350-літтю Гадяцької угоди. (Львів, 2009), 33—66.

274. Дві битви під Винниками... які не відбулися. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м.Винники*. Вип. 2. (Львів, 2009), 52—59.

275. Карпатські князі. *Ярослав Николович. Стрільбицькі князі*. (Львів, 2009), 19—22.

278. Загадочный высокородный благородный князь Червонной Руси. *Генеалогический вестник*. Вип. 36. (Санкт-Петербург, 2009), с. 51—60.

279. Любомирські. *Енциклопедія історії України*. Т. 6. (Київ, 2009), 384—385.

280. Митрополити Київські. 1. Доба Київської Русі. *Православна Галичина (Львів)*. № 1(17). (2009), 14—15; № 2 (18). (2009), 10—11.

281. Загадки “миколаївських” танків. *Громада (Миколаїв)*. (2009. 30.04; 8.05; 13.05; 15.05; 19.05; 26.05; 29.05; 2.06; 5.06; 10.06).

282. [з Ощипок Н.] Талант, якому не таланило. До ювілею Корнила Устияновича. *Громада (Миколаїв)*. (2009. 24.07; 28.07; 31.07; 4.08; 7.08; 11.08; 14.08; 18.08; 26.08; 28.08; 1.09).

283. [разом з П.Сов'яком] Видання року. До виходу в світ “Нариси з історії Дрогобича”. *Галицька зоря (Дрогобич)*. (2009. 28.08).

2010

284. Готи на землях нинішньої України. *Україна крізь віки*. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля. (Київ, 2010), 154—183.

285. Гіреї як спадкоємці Чингізидів-Джучидів. *Орієнтальні студії в Україні*. До ювілею Л.В.Матвеевої. (Київ, 2010), 126—146.

286. Польща. Мазовія, Литва та Угорщина у боротьбі за спадщину Романовичів. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 59. (Львів, 2010), 52—66.

287. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип.45. (Львів, 2010), 13–54.

288. Галицкая земля и Византия в XI – XIV вв. *Кондаковские чтения*. Т. 3. (Белгород, 2010), 255–280.

289. Тевтонський Орден у політиці Галицько-Волинського князівства. *Український Історичний Журнал*. № 6. (Київ, 2010), 4–17.

290. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 9–27.

291. Ремесло і торгівля на Русі. *Аристов Н. Промышленность Древней Руси*. (Біла Церква, 2010), V–XVII століття.

292. Тевтонский Орден в политике Галицко-Волынского княжества. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. № 2(8). (Санкт-Петербург, 2010), 3–16.

293. Вічні дискусії навколо етноніма *Русь*. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 13. (Львів, 2010), 196–204.

294. Війна з монголами на Волині у 1258–1260 роках. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 22. (Луцьк, 2010), 9–13.

295. Видатний дослідник Княжої доби. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 5–8.

296. Галицько-болгарські відносини у першій третині XIII століття. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 201–212.

297. Галицько-Волинська держава в публікаціях збірників останніх років. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 365–371.

298. Основа української геральдики. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 393–396.

299. Історія одного регіону. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 397–401.

300. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 7–23.

301. [Рец.] Чернов Андрей. Хроники изнаночного времени. “Слово о полку Игореве” и его окрестности. – Санкт-Петербург, 2006. – 480 с., 58 илл. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 463–467.

302. [Рец.] Княжа доба. Історія і культура / Відпов. ред. акад. НАН України Я.Д.Ісаєвич. – Вип.1. – Львів, 2007. – 336 с.; Княжа доба. Історія і культура / Відпов. ред. акад. НАН України Я.Д.Ісаєвич. – Вип.2. – Львів, 2008. – 280 с.; Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі: Матеріали Міжнародної наукової конференції 29–30 листопада 2007 р. – Львів, 2008. – 467 с.; “Слово о полку Ігоревім” та його доба: матеріали Міжнародної науково-теоретичної конференції. Галич,

24 жовтня 2007 р. — Галич, 2007. — 217 с.; Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України: Матеріали Міжнародної наукової конференції. Галич, 10-11 жовтня 2008 р. — Галич, 2008. — 214 с.; Дрогичинь 1253: Матеріали наукової конференції з нагоди 755-ї річниці коронації Данила Романовича. — Івано-Франківськ, 2008. — 186 с.; Фортеця: Збірник заповідника “Тустань”: на пошану Михайла Рожка / Під ред. Ю. Лукомського. — Львів, 2009. — 720 с. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 492–499.

303. [Рец.] Однороженко Олег. Родова геральдика Руського королівства та Руських земель Корони Польської XIV-XVI ст. — Харків, 2009. — 311 с. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 499–501.

304. “Баварський Географ”: Спроба локалізації слов’янських князівств в IX столітті. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. Т. 2 (6) / Red. Idzi Panić, Jerzy Sperka. (Katowice, 2010), 35–66.

305. Галицько-Волинське князівство і монгольські улуси у XIII столітті. *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 11. (Львів, 2010), 151–170.

306. *Історичний атлас України. Найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава)* / Керівник проекту й автор-упорядник Юрій Лоза. (Київ, 2010), 300 с. [тексти: 142, 144, 148, 150, 154, 158, 164, 172, 174, 178–185, 192–193, 228, 230, 232, 234].

307. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. № 3(21). *Русин*. (Кишинев, 2010), 5–49, 159–169.

308. Жидачівське князівство. *Іван Виговський*. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви. (Львів, 2010), 40–44.

309. Острозький Федір Данилович. *Енциклопедія Історії України*. Т. 7. (Київ, 2010), .

310. Острозькі. *Енциклопедія Історії України*. Т. 7. (Київ, 2010), 694.

311. Кінга. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 207–208.

312. Князь. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 288–289.

313. Констанція. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 384.

314. Король. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 420–421.

315. Куремса. *Енциклопедія Львова*. Т. 3. (Львів, 2010), 697.

316. Вікінги в Центрально-Східній Європі: Загадка Пліснеська. *Четверті Ольжині читання*. Пліснеськ 16 травня 2009 року. (Львів, 2010), 3–8.

317. Сім перших вселенських соборів. *Громада* (Миколаїв). (2010. 2.02; 9.02; 12.02; 16.02; 19.02; 23.02; 26.02).

318. Князь Роман Мстиславич. *Громада* (Миколаїв). (2010. 16.03; 19.03; 23.03; 26.03; 2.04; 10.04; 13.04; 16.04; 20.04; 23.04; 27.04; 30.04; 7.05; 12.05; 14.05; 18.05).

319. Євреї і Миколаїв. *Громада* (Миколаїв). (2010. 18.06; 22.06).
 320. Феномен міста. *Громада* (Миколаїв). (2010. 8.10; 12.10; 15.10; 19.10; 26.10; 29.10; 9.11; 12.11; 16.11; 19.11).

2011

321. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX-XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. (Львів, 2011), 142–188.

322. Останні роки короля Данила Романовича. *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип.10. Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. (Львів, 2011), 100–106.

323. Вікінги в Галицькому і Волинському регіонах. Проблеми археологічних досліджень. *Наукові студії*. Вип. 4. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2011), 80–117.

324. Передмова. *Майоров О. Галицько-волинський князь Роман Мстиславич володар, воїн, дипломат*. Т. 1. До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики. (Біла Церква, 2011), 7–12.

325. Дискусія про ранню державу. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 4. (Львів, 2011), 7–16.

326. Галицька земля і Візантія у XI-XIV століттях. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 14–15. (Дрогобич, 2011), 37–60.

327. Русь: поморські слов'яни чи варяги? *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 60. (Львів, 2011), 33–46.

328. Олег Купчинський – історик-архівіст і його праці з архівознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. *Купчинський О. Прикладна архівістика та спеціальні історичні дисципліни*. (Львів, 2011), 3–17.

329. Патріарх українського слов'янознавства (до 80-річчя професора Володимира Чорнія). *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 60. (Львів, 2011), 317–321.

330. Нова дискусія з приводу автентичності “Слова о полку Ігоревім”. “Слово о полку Ігоревім” як пам'ятка української літератури (до 820-річчя написання твору). (Львів–Дрогобич, 2011), 52–71.

331. Етимологія назви *Русь*, Раффельштеттенський митний статут і гіпотеза про походження княгині Ольги з Пліснеська. *П'яті Ольжині читання. Пліснеськ 7 травня 2010 року*. (Львів–Броди, 2011), 13–18.

332. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII-XIII століттях. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі*. (Львів–Тустань, 2011), 38–39.

333. Вікінги в Центрально-Восточной Європе: загадки Ладоги і Пліснеска. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология*. Вип. 3. (Ижевск, 2011), 2–15.

334. Польський король Казимир III і боротьба за спадщину Романовичів. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 46. (Львів, 2011), 2–26.

335. Ruś halicka a Bizancjum w XI-XIV w.: wybrane problemy. *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. T. 138. (Kraków, 2011), 41–64.

336. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*. Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego. (Bydgoszcz: Wydawnictwo Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego, 2011), 47–66.

337. [з М. Чорним] Зайончковський Станіслав. *Encyklopedia: Львівський національний університет імені Івана Франка*. Т. 1. (Львів, 2011), 516.

338. Ruś a Bizancjum w XI-XIII wieku. *Colloquia Rusica*. T. 1. Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). (Kraków, 2011), 131–136.

339. Galician Ruthenia and Byzantium in 11-13th century: selected issues. *Colloquia Rusica*. T. 1. Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). (Kraków, 2011), 137–140.

340. Границы Галицко-Волынского государства. *Русин. Международный исторический журнал* / Отв. ред. С. Г. Суляк. № 3 (25). (Кишинев, 2011), 5–26.

341. К дискуссии о подлинности “Слова о полку Игореве” и его авторах. *Rossica Antiqua*. № 1(3). (Санкт-Петербург, 2011), 43–59.

342. [Рец. на кн.] Майоров А. В. Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. Спб.: Издательство Санкт-Петербургского университета. 2006. 209 с. *Rossica Antiqua*. № 1(3). (Санкт-Петербург, 2011), 122–126.

343. Лев Данилович и загадки “австрийского узла” (1272-1278). *Rossica Antiqua*. № 2(4). (Санкт-Петербург, 2011), 120–139.

344. Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець. *Наукові записки Національного університету “Острозька академія”*. Вип. 18. (Острого, 2011), 52–62.

345. О времени включения Закарпатья в состав Галицко-Волынского государства. *Русин. Международный исторический журнал*. Отв. ред. С. Г. Суляк. № 4 (26). (Кишинев, 2011), 5–25, 160–167.

346. Чи був галицьким князем Шварн Данилович? *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Збірник наукових праць. Вип. 2. (Кам'янець-Подільський, 2011), 51–58.

347. Князь Юрій-Болеслав Тройденович: ескіз портрету. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 209–221.

348. Олег Купчинський — історик-архівіст і його праці з архівознавства та спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін. *Купчинський*

О. Прикладна архівістика та спеціальні історичні дисципліни. Вибрані статті та матеріали. Т. 2. (Львів, 2011). С. 3–17.

349. Формування домену галицьких князів у верхньому Подністров'ї. *Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції “Від Гадяцької угоди до конституції Пилипа Орлика”. (Львів, 2011), 42–45.*

350. Миколаївські саги. *Гнатів-Николович Я. Біля паплі. (Львів, 2011), 381–385.*

351. Історичний коридор Via Регія (Via Regia) в Україні. *Туризм сільський зелений. № 11. (Київ, 2011), 4–9.*

352. Бій між Демнею та Лінденфельдом (Липівкою). Громада (Миколаїв). (2011. 28.01; 1.02; 4.02; 8.02; 11.02).

353. Як ми голосували (з приводу нової книги Ігора Чорновола). *Громада (Миколаїв). (2011. 1.04; 5.04; 8.04; 12.04).*

354. Підпільна УГКЦ. Деякі маловідомі сторінки. *Громада (Миколаїв). (2011. 7.06; 10.06; 15.06).*

355. Над Верхнім Дністром і Стриєм: наші землі у XII-XIII ст. *Громада (Миколаїв). (2011. 13.09; 16.09; 20.09; 23.09; 27.09).*

2012

356. Лев Данилович: Спроба відтворення справжнього портрету “безчесного князя”. *Średnjowiecze Polskie i Powszechne. Т. 4 (8). (Kato-wice, 2012), 58–94.*

357. *Повесть временных лет.* Пер. с древнерусского Д.С.Лихачева, О.В.Творогова. Комментарий А.Г.Боброва, С.Л.Николаева, А.Ю.Чернова при участии А.М.Введенского и Л.В.Войтовича. Иллюстрации М.М.Мечева. (Санкт-Петербург, 2012), 512 с. [Комментарии, 183–382].

358. Зародження професійного війська. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип. 21. Scripta manent. Ювілейний збірник на пошану Богдана Якимовича. (Львів, 2012), 164–175.

359. Галицько-волинські зв'язки з німецькими землями: попередні зауваження. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 6. (Львів, 2012), 71–88.

360. Проблеми галицько-болгарських стосунків у першій третині XIII ст. *Дриновський збірник.* Вип. 5. (Софія, 2012), 258–265.

361. Викинги в Центрально-Восточной Европе: загадки Ладоги и Плиснеска (II). *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология.* Вип. 1. (Ижевск, 2012), 3–11.

362. Заключительный этап борьбы за “королевство Руси”. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология.* Вип. 3. (Ижевск, 2012), 10–15.

364. Вітовт Кейстутович в науковій літературі. *Барбашев А. Витовт и его политика до Грюнвальдской битвы 1410 г. (Біла Церква, 2012), V–VIII ст.*

365. Вітовт Кейстутович в науковій літературі. *Барбашев А. Витовт: последние двадцать лет княжения 1410–1430 гг.* (Біла Церква, 2012), V–VIII ст.

366. Szyjatosláv Volodimirovycz fejdelem titokzatos halála és IX. Századbeli ugor vándorlások rejélyei. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45.

367. Угорська політика князя Лева Даниловича. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 46–75.

368. Мстислав Данилович: загадковий волинський князь. *Студії і матеріали з історії Волині*. 2012. (Кременець, 2012), 31–47.

369. Олександр Головка: Audentes fortuna juvat. *Олександр Головка: Біобібліографічний довідник*. (Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І Крип'якевича, 2012), 5–44.

370. Чи була Русь державою? *Theatrum Humanae Vitae. Студії на пошану Наталії Яковенко*. (Київ, 2012), 95–107.

371. Рання історія міста Миколаєва над Дністром (1570–1772). *Крізь століття. Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя / Українська наукова бібліотека НТШ*. Ч. 33. (Львів, 2012), 323–346.

372. Вхідження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Т. 16. (Дрогобич, 2012), 48–61.

373. Козацька піхота: озброєння, організація, бойові можливості на тлі європейської лінійної піхоти кінця XV – середини XVII ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи*. Збірник наукових праць. Вип. 3. (Кам'янець-Подільський, 2012), 64–79.

374. Нове в дослідженні Княжої Доби. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2011 р.* Інформаційний бюлетень. (Львів, 2012), 97–101.

375. King Daniel Romanovych: Last years of life (1253–1264). *Colloquia Russica*. Series 1. Vol. 2. (Kraków, 2012), 243–250.

376. Foreign policy of Galician and Volynian lands principalities in the second half of the 11th – 12th c., the round table discussion with prof. Marta Font and prof. Leontiy Voitovych. *Colloquia Russica*. Series 1. Vol. 2. (Kraków, 2012), 253–258.

377. [з Поляков Є.І.] [Рец.] Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV–XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с. *Український історичний журнал*. № 6. (Київ, 2012), 193–199.

378. Галицько-волинські зв'язки з німецькими землями: спроба реконструкції. *Записки НТШ*. Т. 264. (Львів, 2012), 95–128.

379. [Рец.] Филипчук М. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів, 2012. 312 с + 8 к. *Rossica Antiqua*. № 2 (6). (Санкт-Петербург, 2012), 189–200.

380. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”*. Кн. 2. (Львів, 2012), 148–157.

381. Рогатинець Іван Кузьмич. *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 249.

382. Сапіги. *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 453–454.

383. “Священна Римська імперія германської нації”. *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 489–491.

384. Сенявські. *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 534–535.

385. Середні віки. *Енциклопедія Історії України*. Т. 9. (Київ, 2012), 542–544.

386. Анна Ярославна. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія*. Т. 1. (Київ–Львів–Тернопіль, 2012), 180–181.

387. Анти. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія*. Т. 1. (Київ–Львів–Тернопіль, 2012), 181–182.

388. Аскольд. *Наукове товариство імені Шевченка. Енциклопедія*. Т. 1. (Київ–Львів–Тернопіль, 2012), 343–344.

389. Лев Данилович. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 37–40.

390. Лев Юрійович. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 40–41.

391. Львівська земля. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 275–276.

392. Любарт-Дмитро Гедимінович. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 417.

393. [з Царьовою Н.] Лянцкоронські. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 443–394. Монголи. *Енциклопедія Львова*. Т. 4. (Львів, 2012), 716–718.

395. Миколаїв над Дністром: місто і люди. *Громада (Миколаїв)*. (2012. 27.01; 31.01; 3.02; 7.02; 10.02; 14.02; 17.02; 21.02; 24.02; 28.02; 2.03; 6.03; 9.03; 13.03; 16.03; 20.03; 23.03; 27.03; 30.03; 3.04; 6.04).

396. Возвеличив Миколаїв. *Громада (Миколаїв)*. (2012. 30.10).

397. Послесловие историка. Эд Данилюк. *Трезуб-империял*. (Москва, 2012), 409–415.

2013

398. Неиспользованные возможности западных источников по генеалогии Рюриковичей и биографии Льва Даниловича. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании*. Материалы XXV Международной научной конференции. Москва, 31 января – 2 февраля 2013 г. Ч. 2. (Москва, 2013), 246–251.

399. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101.

400. Князі Роман Данилович і Василько Романович – протопласта князів Острозьких. *Острозька давнина*. Вип. 2. (Остріг, 2013), 11–25.

401. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. (Львів, 2013), 13–44.

402. Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: історичні науки*. Т. 23: На пошану проф. С.А.Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), С. 91–123.

403. Лев Данилович: “князь думен и хоробор на рати” чи “безчесний князь”? *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 12–13. (Київ, 2013), 149–190.

404. Відносини галицько-волинських князів з Литвою. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип.7. (Львів, 2013), 147–166.

405. Портрет князя Володислава Опольського на повний зріст. Sperka J. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski (1326/1330 – 6 lub 18 maja 1401). – Kraków, 2013. – 508 s. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип.7. (Львів, 2013), 314–319.

406. Угорська політика галицьких князів Данила Романовича і Лева Даниловича (1205–1301). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 23. (Львів, 2013), 83–100.

407. Рецензія на монографію: Горін С. Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі. – К.: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2012. – 560 с. *Гілея. Науковий вісник Національного педагогічного університету ім. М.П.Драгоманова*. Вип. 72 (№ 5). (Київ, 2013), 934–939.

408. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Русин. Международный исторический журнал*. № 1 (31). (Кишинев, 2013), 6–41, 168–193.

409. Латинські джерела XIII–XIV століть про Галицько-Волинське князівство. *Українське джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни на порозі XXI ст.* (Львів, 2013), 176–181.

410. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.? *Хазарський альманах*. Т. 11. (Київ–Харьков, 2012–2013), 70–95.

411. Перемиський князь Лев Данилович. *Przemysł i ziemia przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* Pod red. W.Nagirnego i T. Pudłockiego [Colloquia Russica. Series II. Vol. 1]. (Kraków, 2013), 151–162.

412. Житичі і стадиці: загадкові племена Дністровського лівобережжя. *Наукові студії*. Вип. 6. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2013), 291–306.

413. Угорська політика галицьких князів часів Данила Романовича (1205–1264 рр.). *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2013), 3–18.

414. Rus' in genealogical research, the round table discussion with prof. Jan Tękowski, prof. Leontiy Voytovych, prof. Dariusz Dąbrowski. *Rus' during the epoch of mongol invasions 1223–1480 / Colloquia Russica. Series 1. Vol. 3.* (Kraków, 2013), 256–269.

415. Шептицькі. *Енциклопедія історії України*. Т. 10. (Київ, 2013), 633–634.

416. Як харчувалася галицька еліта у XI–XIV століттях. *І. Незалежний культурологічний часопис*. Ч. 73. (Львів, 2013), С. 32–37.

417. Нові (невикористані) джерела до історії Галицько-Волинського князівства та біографії князя Лева Даниловича. *Вісник НТШ*. Ч. 49. (Львів, 2013), 24–27.

418. Загадкові контури королівського Холма. *Вісник НТШ*. Ч. 50. (Львів, 2013), 56–59.

419. Чернелиця, князі Чорторийські та козаки... *Ярослав Николович [Я.Гнатів]. Закувала зозуленька ой під Черленицев*. (Львів, 2013), 425–432.

420. Образки ранньої історії Миколаєва. *Галицька брама* (Львів). № 10–12 (226–228). (2013), 2–6.

421. Буське князівство. *Львівська газета* (Львів). (2013. 13.10).

2014

422. Vojtovyč Leontij. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza—arheologija—etnologija / Priredio Jevgenij Paščenko*. (Zagreb, 2014), 207–254.

423. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63.

424. Спірні питання галицько-волинської історії: відкриття дискусії. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8. (Львів, 2014), 360–371.

425. Останній злет Галицького князівства. *Галич і Галицька земля*. До 20-річчя створення Національного заповідника “Давній Галич”. (Галич, 2014), 3–12.

426. Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець. *Нариси воєнно-політичної історії України*. (Острог: Національний університет “Острозька академія”, 2014), 58–66.

427. Фундатор Успенського собору у Володимирі князь Мстислав Ізяславич. *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали V науково-практичної конференції* (Луцьк, 11 листопада 2014 р.). (Луцьк, 2014), 85–97.

428. Якби було більшим море. *Волощук Мирослав. "Русь" в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції.* Відп. ред. Л.В.Войтович. (Івано-Франківськ, 2014), 9–11.

429. Таємниці столиці короля Данила Романовича. *Наукові студії.* Вип. 7. Культіві та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації. (Львів–Винники: Історико-краєзнавчого музею м. Винники, 2014), 378–409.

430. Забутий епізод Галицької битви: бій між Демнею і Лінденфельдом. *Перша світова війна у військово-історичному вимірі (до 100-річчя події).* (Львів, 2014), 160–163.

431. О некоторых спорных проблемах изучения Галицко-Волынской Руси времен Романа Мстиславича и Даниила Романовича (заметки о новейшей историографии). *Русин.* № 1(35). (Кишинев, 2014), 52–63.

432. Білгород-Дністровський. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 126–127.

433. Болохівська земля. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 276–277.

434. Борис Володимирович. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 291–292.

435. Бояри, боярин. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 334–336.

434. Варяги. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 495–496.

435. Василько Романович. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 516–517.

436. Василько Ростиславич. *Енциклопедія НТШ.* Т. 2. (Львів, 2014), 517–518.

437. Лянцкоронська Кароліна. *Encyclopedia Львівського національного університету імені Івана Франка.* Т. 2. (Львів, 2014), 73.

438. Прохаска Антоній. *Encyclopedia Львівського національного університету імені Івана Франка.* Т. 2. (Львів, 2014), 334.

439. Жидачівське князівство. *Львівська газета* (Львів). (2014. 14 квітня).

2015

440. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55.

441. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия.* Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18.

442. Призрак Олега Вещего. *Tractus Aevorum.* Т. 2(1). (Белгород, 2015), 3–43.

443. [Vojtovyč L.] Kralj Danylo Romanovyč. *Ukrajinska Galicija / Uridio Jevgenij Paľčenko.* (Zagreb, 2015), 41–88.

444. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вып. 5. Материалы международной конференции “Город Ладога и Северная Русь в первые века Русской истории” (Старая Ладога, 13 июня 2015 года). (Санкт-Петербург, 2015), 148–183.

445. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2015), 43–104.

446. Ще раз про загадку загибелі князя Романа Мстиславича. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 9. Король Данило Романович. (Львів, 2015), 9–22.

447. “Подвійна” коронація Данила Романовича: загадка легенди чи реальний факт. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 9. Король Данило Романович. (Львів, 2015), 133–142.

448. Ростиславичі — родичі Арпадів. *Галичина*. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. Вип. 27. (Івано-Франківськ, 2015), 52–60.

449. Князь Володимир Святославич (святий рівноапостольний князь Володимир). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип.13. (Львів, 2015), 7–18.

450. Лендзяни: нові варіації на старі мотиви. *Вісник Інституту Археології*. Вип. 10. (Львів, 2015), 126–137.

451. Київська гілка Путивльської династії. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Суми, 2015), 29–46.

452. Чорна металургія у Галицькій землі у IX–XIV століттях. *Наукові студії*. Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. (Винники–Жешів–Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Інститут археології Жешівського університету, 2015), 298–310.

453. Князь Володимир Святославич (До 1000-ліття успіння). *Вісник НТШ*. Ч. 53–54. (Львів, 2015), 30–34.

454. Князь Ярополк–Гавриїл–Петро Ізяславич: Загадковий король Русі //інтернетресурс: namezhi.com.ua/index.php/1422-kniaz-yaropolk-havryil-petro-iziaslavych-zahadkovyi-korol-Rusi-bloh-volodymyra-bulyshyna.

455. Данило в Галичі з 59 років правління не пробув і трьох. *Країна* (Київ). № 2 (255). (15.01.2015), 48–50.

456. Як харчувалася галицька еліта в XI–XIV століттях. *Лильо І. Львівська кухня*. (Харків, 2015), 204–214.

2016

457. [Leontii Voitovych]. Notes. *Mykhailo Hrushevsky. History of Ukraine-Rus'*. Vol. 3. To the Year 1340. (Edmonton–Toronto, 2016), 384–471, 474–480, 498–501, 504–507.

458. [z Dariuszem Dąbrowskim] Analiza źródeł pisanych. Okres od XII do 2 połowy XIV wieku. *Od cerkwi katedralnej króla Daniela Romanowicza do bazyliki Pw. Narodzenia NMP w Chełmie. Wyniki badań interdyscyplinarnych sezonu 2013–2014*. (Chełm, 2016), 33–54.

459. Король Данило Романович: давні і модерні напрями фальсифікації портрету. *Король Данило Романович: культурна і державотворча спадщина його доби*. (Львів, 2016), 12–35.

460. “Баварский Географ”: попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX веке. *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 9. (Минск, 2016), 16–51.

461. Король Данило Романович: спроби фальсифікації портрету. *Чорноморський літопис*. Вип. 11. (Миколаїв: Чорноморський державний університет імені Петра Могили, 2016), 13–32.

462. Професійні наймані армії: результат “порохової революції” чи еволюції військової справи? *Воєнно-історичний вісник*. № 3 (21). (Київ, 2016), 5–11.

463. Скандинавські горизонти Володимира Святославича. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10. Святий Володимир Великий. (Львів, 2016), 91–102.

464. Невикористані інформаційні можливості джерел для дослідження генеалогії Рюриковичів на прикладі біографії Лева Даниловича. *Генеалогія*. Збірка наукових праць. Вип. 2. (Київ: Видавничий дім “Антиквар”, 2016), 7–18.

465. Путивльські Ольговичі на київському престолі. *Генеалогічні записки*. Вип. 14 (8). (Львів, 2016), 6–15.

466. Lew Daniłowicz i walka o tron krakowski w ostatniej ćwierci XIII wieku. *Średniowiecze Polskie i Powszechnie*. T. 8 (12). (Katowice, 2016), 117–131.

467. Ярослав Осмомисл: спроба портрета. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 28. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. (Львів, 2016), 468–481.

468. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107.

469. Князь Ярополк-Гавриїл-Петро Ізяславич: загадковий король Русі. *Плісеські бесіди*. Вип. 1. (Броди, 2016), 28–34.

470. Угорські вектори перших князів Галицької землі. *Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі*. (Галич, 2016), 3–17.

471. Leontiy Voytovych (Lviv), Ihor Skochylas (Lviv), Aleksey Martyniuk (Minsk). The Western influence in Rus' in the 10th – 13th centuries. *Colloquia Russica*. Series 1. Vol. 6. Rus' and countries of the Latin culture (10th – 16th c.). (Kraków, 2016), 259–271.

472. “Двойная” коронация Даниила Романовича: истоки легенды. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании*. Материалы XXVIII Международной научной конференции. Москва, 14-16 апреля 2016 р. (Москва: Аквилон, 2016), 163–166.

473. Загадка галицького боярства. *III Міжнародна наукова конференція: Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі; проблеми їх збереження та використання*. Збірник тез. (Львів, 2016), 58–59.

474. Войшелк Міндовгович. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 211–212.

475. Володар Ростиславич. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 228–230.

476. Володимир Василькович. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 235.

477. Володимир Всеволодович [Мономах]. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 235–236.

478. Володимир Святославич. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 236–237.

479. Володимир Ярославич. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 237–238.

480. Володимирко Володаревич. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 238–239.

481. Галицьке князівство. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 377–382.

482. Галицько-Волинське князівство [Галицько-Волинська держава]. *Енциклопедія НТШ*. Т. 3. (Київ–Львів–Тернопіль, 2016), 394–402.

483. О людях империи и стихах Андрея Чернова. *Чернов А. Человек империи*. (Біла Церква, 2016), 303–314.

2017

484. Львів у XIII столітті: нова спроба подолання старих стереотипів. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 11. Княжий Львів. 1256–2016. (Львів, 2017), 51–74.

485. Відносини Галицько-Волинського князівства з монголами. Перший етап (1223–1245). *Colloquia Russica. Series II. – Vol. 3*. Данило Романович і його часи. (Івано-Франківськ–Краків, 2017), 79–102.

486. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки*. Т. 70. До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. (Кам'янець-Подільський, 2017), 228–244.

487. Wojtowycz L. Fachowe najemne wojsko: wynik “rewolucji prochowej” czy ewolucji wojskowości? *Wojna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki*. Т. 2. (Szczecin, 2017), 319–334.

488. Казимирівська легенда: подолання стереотипів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 19–20. (Дрогобич, 2017), 95–117.

489. Штурм Ізмаїла: як це було насправді. *Вісник Львівського університету. Історичні науки*. Вип. 54. (Львів, 2017), 123–140.

490. “Podwójna” koronacja Daniela Romanowicza: wymysł Długosza czy fakt rzeczywisty?”. *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2017), 221–233.

491. Українсько-польське співжиття крізь віки: стереотипи і пошуки історичної правди. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 29. Primum agere. A collection of studies in honor of Mykola Lytvyn. (Львів, 2017), 277–298.

492. [з А.Стасюком] Рец.: Блануца А. Земельна політика Ягеллонів на українських теренах Великого князівства Литовського (1440–1572 pp.) / Відп. ред. П. Сас. – К: Інститут історії України НАН України, 2017. – 432 с. *Український історичний журнал*. № 5. (Київ, 2017), 214–217.

493. Чи було зруйновано Успенський собор у Галичі 1241 року. *Успенський собор Галича: минуле, сучасне, майбутнє*. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. Галич, 14–15 грудня 2017 року. (Галич, 2017), 3–22.

494. Давнє Стільсько: помилка археологів чи нова загадка? *Пліснеські старожитності*. Збірник наукових праць. Вип. 2. (Львів, 2017), С. 18–26.

495. Світлої пам’яті Михайла Андрійовича Филипчука: Пліснеські старожитності. Збірник наукових праць історико-культурного заповідника “Давній Пліснеськ” на пошану Михайла Андрійовича Филипчука. Львів, 2016. 300 с. *Пліснеські старожитності*. Збірник наукових праць. Вип. 2. (Львів, 2017), 259–261.

496. Галицько-Волинська держава: князівство чи королівство? [інтерв’ю дане Зіновію Партиці]. *День* (Київ). № 78–79 (4925–4926). (2017. 12–13.05); № 83–84 (4930–4931). (2017. 19–20.05).

497. “Третій стан” Королівства Руського: історична доля, повсякденне життя, вірування [інтерв’ю дане З. Партиці]. *День* (Київ). № 202–203 (5049–5050). (2017. 10–11.11); № 207–208 (5055–5056). (2017. 17–18).

498. Треба добре подумати. *Громада* (Миколаїв). (2017. 28.03).

499. Загадка давнього Стільська чи помилка археологів? *Громада* (Миколаїв). (2017. 28.03).

500. Живописець Кароль Млодніцький. *Громада* (Миколаїв). (2017.1.08).

501. 50 років потому. Причинок до вивчення історії 10-Б випуску 1967 р. середньої школи № 1 м. Миколаєва над Дністром. *Громада* (Миколаїв). (2017. 24.10).

502. Пам'яті Ярослава Гнатіва. *Громада* (Миколаїв). (2017. 27.10).
 503. Кому князь, а кому і гетьман [інтерв'ю дане Соломії Цюра]. *Експрес* (Львів). № 82 (9560). (2017. 9–16.11).

2018

504. Wojtowycz L. Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami. Średniowieczni władcy i ich otoczenie. *Materiały V Kongresu mediewistów Polskich*. T. 5. Pod red. J.Sperki, K.Kollingera. (Rzeszów, 2018), 31–51.
 505. Львів — столиця королівства Русі. *З історії західно-українських земель*. Вип. 14. (Львів, 2018), 3–43.
 506. Коли було зруйновано Успенський собор у Галичі. *Галич*. Збірник наукових праць. Вип. 3. (Івано-Франківськ, 2018), 107–118.
 507. Загадка галицького боярства. *Фортеця*. Збірник заповідника “Тустань”. Кн. 3. (Львів, 2018), 182–197.
 508. Проблеми ранньофеодального розвитку Волині: етапи дружинної та ранньофеодальної держави. *Студії і матеріали з історії Волині*. 2018. (Кременець, 2018), 9–24.
 509. Галицьке лицарство другої половини XIV століття. *Галич і Галицька земля. До 1120-річчя першої писемної згадки про Галич*. (Галич, 2018), 283–299.
 510. Жидачівське князівство: епізод з історії української державності. *Жидачівщина*. Вип. 1. (Львів–Жидачів, 2018), 41–47.
 511. У пошуках нових міфів: “мусульманство” князя Володимира Святославича. *Colloquia Russica*. Series 1. Vol. 8. Religions and beliefs of Rus' (9th – 16th centuries). (Kraków, 2018), 73–84.
 512. Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина. *Colloquia Russica*. Series II. Vol. 4. (Івано-Франківськ–Краків, 2018), 9–20.
 513. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12. (Львів, 2018), 121–142.
 514. Італійські війни кінця XV – XVI століття – важливий етап еволюції військової справи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. За ред. Л. В. Войтовича. (Львів, 2018), 151–180.
 515. Загадки генеалогії перших князів Русі. *Записки НТШ*. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.
 516. Львів у XIII столітті: у полоні стереотипів. *Вісник НТШ*. Ч. 60. (Львів, 2018), 28–30.
 517. Чому залізнична станція не в Миколаєві? *Громада* (Миколаїв). (2018. 31.07).
 518. Незвичайний граф Станіслав Скарбек. *Громада* (Миколаїв). (2018.07.08).

2019

519. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 pp.): нумізматичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. (Львів, 2019), 67–82.

520. Битва на Калці: деякі підсумки досліджень. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 21. (Дрогобич, 2019), 191–201.

521. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. (Дрогобич, 2019), 152–169.

522. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. За ред. Л. В. Войтовича. Вип. 2. (Львів, 2019), 45–146.

523. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274.

524. Voitovych Leontii. Podwójna koronacja Daniela Romanowicza: wymysł Długosza czy fakt rzeczywisty? *Recepcja twórczości Jana Długosza w historiografii krajów europejskich*. Red. Marcelli Antoniewicz, Norbert Morawiec. (Częstochowa, 2019), 67–85.

525. Військова діяльність князя Костянтина Івановича Острозького. *Військово-науковий вісник*. Вип. 32. (Львів: Національна академія сухопутних військ, 2019), 17–32.

526. Ще раз про права князя Любарта-Дмитра Гедиміновича на спадщину Романовичів. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13. (Львів, 2019), 225–238.

527. Загадковий князь Само. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13. (Львів, 2019), 257–259.

528. Нова зустріч з князем Рюриком. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13. (Львів, 2019), 260–269.

529. Жидачівська земля на останніх етапах боротьби за спадщину Романовичів (1350–1442). *Жидачівщина*. Вип. 2. (Львів–Жидачів, 2019), 8–17.

530. Готи. *Енциклопедія НТШ*. Т. 4. (Київ–Львів–Тернопіль, 2019), 219–222.

531. Давид Ігорович. *Енциклопедія НТШ*. Т. 4. (Київ–Львів–Тернопіль, 2019), 549–551.

532. Данило Заточник. *Енциклопедія НТШ*. Т. 4. (Київ–Львів–Тернопіль, 2019), 570–571.

533. Данило Романович. *Енциклопедія НТШ*. Т. 4. (Київ–Львів–Тернопіль, 2019), 571–576.

534. Друзі, вороги чи сусіди? Українсько-угорські відносини (історичний аспект) [інтерв'ю дане Зіновію Партиці]. *День* (Київ). № 235–236 (5559–5560). (2019. 20–21.12).

535. Молдовський епізод в історії Устя на Дністрі. *Громада* (Миколаїв). (2019. 15.01).

536. “Руський мармур” і скульптурні майстерні в Миколаєві та Берездівцях. *Громада* (Миколаїв). (2019. 15.01).

537. Московська цариця – внучка засновника Миколаєва. *Громада* (Миколаїв). (2019. 5.02).

538. Загадки фортеці “Миколаїв”. *Громада* (Миколаїв). (2019. 26.02).

539. Форт “Тарандов” фортеці “Миколаїв”. *Громада* (Миколаїв). (2019. 10.03).

2020

540. Європейський фронтір і проблеми початків козацтва. *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 21. (Львів, 2020), 213–234.

541. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. Вип. 34. (Львів, 2020), 129–148.

542. Князь Костянтин Іванович Острозький як полководець. *Нариси воєнно-політичної історії України*. (Острог, 2020), 82–91.

543. Тустань у період боротьби за спадщину Романовичів (1340–1434). *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”*. Кн. 4. (Львів, 2020), 210–254.

544. Україна у світовій історії воєн [інтерв’ю дане Зіновію Партиці]. *День* (Київ). № 46–47 (2020. 13.03); № 51–52 (2020.20.03).

545. Пам’ятка з особливою історією. Про перипетії Першої світової війни довкола Миколаївської фортеці та сучасну загрозу її існування [інтерв’ю дане Зіновію Партиці]. *День* (Київ). № 151 (2020. 13.08).

546. “Майже вся знать при московському дворі була з чернігівських князів”. *Країна* (Київ). № 35 (538). (10.09.2020), 46–50.

Відповідальний/науковий редактор:

547. [Відп. ред.] Грибик М.С., Івашків К.В., Івашків Я.М., Мацкевий Л.Г., Сколоздра Р.В. *Миколаївське Придністров’я*. (Львів, 1993), 163 с.

548. [Відп. ред.] *Миколаївщина*. Збірник наукових праць. Т. 1. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича, 1998). 337 с.

549. [Відп. ред.] Ярослав Пришляк. *Видатні особистості Миколаївщини* / НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип’якевича (Миколаїв–Монреаль–Львів, 1998), 186 с.

550. [Відп. ред.] Ярослав Пришляк. *За Україну! Записки члена ЗП УГВР*. (Миколаїв–Монреаль–Львів, 1999), 205 с.

551. [Відп. секретар редколегії] *Історія української культури*. Т. 2. XIII – середина XVII ст. / Відп. ред. Я.Ісаєвич (Київ: Наукова думка, 2001), 847 с.

552. [Відп. ред.] *Миколаївщина*. Збірник наукових праць. Т. 2. (Львів: НАН України, Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича, 2002), 319 с.

553. [Наук. ред.]: Ірина Цельняк. *Українські князі. Данило. Перекази про князювання Ростиславичів у Галицькій та Романовичів у Галицько-Волинській державі*. (Львів, 2006), 180 с.

554. [Відпов. ред.] *Миколаївщина*. Збірник наукових статей. Т. 3. (Львів, 2006), 475 с.

555. [Відпов. ред.] *Миколаївщина*. Т.4. Роман Сколозdra. *Миколаївщина у визвольних змаганнях 1914-1920 рр.* (Львів: Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2007), 208 с.

556. [Голов. ред.] *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип.11. (Львів, 2008), 330 с.

557. [Наук. ред.] Мирослав Волощук. *Методичні рекомендації з курсу Історії середніх віків*. (Івано-Франківськ, 2008), 86 с.

558. [Наук. ред.] Мирослав Волощук. *Тести з курсу Історії середніх віків*. (Івано-Франківськ, 2008), 64 с.

559. [Голов. ред.] *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 12. (Львів, 2009), 280 с.

560. [Відпов. ред.] *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 232 с.

561. [Відпов. ред.] *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 404 с.

562. [Голов. ред.] *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 13. (Львів, 2010), 360 с.

563. [Відпов. ред.] *Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 320 с.

564. [Відпов. ред.] *Олександр Голошко: Біобібліографічний довідник*. (Львів: НАН України. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2012), 152 с.

565. [Голов. ред.] *Археологічні дослідження львівського університету*. Вип.14–15. (Львів, 2012), 312 с.

566. [Відпов. ред.] Олександр Майоров. *Єфросинія Галицька дочка візантійського імператора в Галицько-Волинській Русі: княгиня і черниця. Славетні постаті середньовіччя*. Т. 3. (Біла Церква, 2013), 224 с.

567. [Співголова Редакційної колегії]. *Атлас історії української державності. Українські землі від найдавніших часів до сьогодення*. (Львів, 2013), 128 с.

568. [Відпов. ред.]. Мирослав Волощук. *“Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції* / Відп. ред. Л.В.Войтович. (Івано-Франківськ, 2014), 496 с.

569. [Наук. ред.]. Віра Гупало. *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (Соціоісторична реконструкція)*. (Львів, 2014), 532 с.

570. [Голов. ред.]. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2015), 243 с.

571. [Голов. ред.]. *Наукові студії*. Вип. 8. Давні майстерні та виробництво у Вісло-Дніпровському регіоні. (Винники—Жешів—Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Інститут археології Жешівського університету, 2015), 440 с.

572. [Голов. ред.]. *Наукові студії*. Вип. 9. Датування—хронологія—періодизація. Різні аспекти часу в археології. (Винники—Жешів—Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Інститут археології Жешівського університету, 2016), 384 с.

573. [Відпов. ред.] Івашків Я. М., Івашків К. В., Кушнір Є. І. *Миколаївське Придністров'я*. (Львів, 2016), 291 с.

574. [Голов. ред.] *Наукові студії*. Вип. 10. Освоєння простору: житло, поселення, регіон. (Винники—Жешів—Львів: КЗ ЛОР “Історико-краєзнавчий музей”. Інститут археології Жешівського університету, 2017), 292 с.

575. [Наук. ред.]: Ярослав Онишук. *Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект*. (Львів, 2018), 568 с.

576. [Наук. ред.]: *Проблеми історії війн і військового мистецтва* / За ред. Л. В. Войтовича. (Львів, 2018), 314 с.

577. [Наук. ред.]: Лильо Ігор. *Греки на території Руського воєводства у XIV—XVIII ст.: монографія*. (Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2019), 384 с.

578. [Наук. ред.]: Стецик Юрій. *Чернецтво Святопокровської провінції ЧСВВ (1739—1783): просопографічне дослідження*. Монографія. (Дрогобич, 2018), 472 с.

579. [Наук. ред.]: Олександр Кашук. *Монотелістство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади*. (Львів, 2019), 344 с.

580. [Відпов. ред.]: Віктор Голубко, Валерій Грицюк, Леонід Кривизюк, Олександр Лисенко. *Історія війн і військового мистецтва. Т. 3. Від масових армій до відродження професійних армій (XX — початок XXI ст.)*. Відпов. ред. Леонтій Войтович (Харків: Фоліо, 2019), 783 с.

Рец.: Юрій Овсінський. Завершення проекту “Історія війн і військового мистецтва”. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Вип. 2. (Львів, 2019), 245—253.

581. [Наук. ред.]: *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Вип. 2. За ред. Л. В. Войтовича. (Львів, 2019), 252 с.

582. [Відпов. ред.]: *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. За ред. Л. В. Войтовича. (Львів, 2019), 306 с.

Рецензент монографій:

583. Віктор Заруба. *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття*. (Дніпропетровськ, 2003), 464 с.

584. Іван Паславський. *Коронація Данила Галицького в контексті політичних і церковних відносин XIII століття*. (Львів, 2003), 111 с.

585. Євген Чернецький. *Правобережний гербівник*. Т. 1. Шляхта Васильківського, Таращанського і Звенигородського повітів. (Біла Церква, 2006), 160 с.

586. Мар'яна Долинська. *Історична топографія Львова XIV – XIX ст.* (Львів, 2006), 356 с.

587. Святослав Терський. *Луческ X–XV ст.* (Львів, 2006), 252 с.

588. Роман Шуст. *Нумізматика. Історія грошового обігу та монетної справи в Україні*. (Київ, 2007), 371 с.

589. Андрій Крижанівський. *Львівський монетний двір у XIV–XV століттях*. (Львів, 2007), 221 с.

590. Євген Чернецький. *Правобережний гербівник*. Т. 2. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1801–1804 рр.). (Біла Церква, 2007), 204 с.

591. Євген Чернецький. *Правобережний гербівник*. Т. 3. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1802–1810 рр.) (Біла Церква, 2007), 188 с.

592. Євген Чернецький. *Правобережна шляхта за російського панування (кінець XVIII – початок XX ст.)*. Джерела, структура стану, роди. (Біла Церква, 2007), 176 с.

593. *Документи Брацлавського воєводства 1566–1606 років*. Упорядники М.Крикун, О.Піддубняк. Вступ М.Крикуна. (Львів, 2008), 1219 с.

594. Євген Чернецький. *Правобережний гербівник*. Т. 4. Нотатки про легітимовану шляхту Київської губернії (1803–1816 рр.). (Біла Церква, 2008), 190 с.

595. Янок Т.О., Кюнцлі Р.В., Горда О.М. *Культурологія в КМС: тестові завдання*. (Львів, 2008), 65 с.

596. Ірина Цельняк. *Князь Лев і його нащадки*. (Львів, 2008), 367 с.

597. Дмитро Чобіт. *Броди та його округа княжих часів Руси-України. X–XV ст. (Воєнно-історичне дослідження)*. (Броди, 2008), 236 с.

598. *Нариси з історії Дрогобича (від найдавніших часів до початку XXI ст.)* / Наук. ред. Л.Тимошенко. (Дрогобич, 2009), 320 с.

599. Олег Однороженко. *Руські королівські, господарські та князівські печатки XIII – XVI ст.* (Харків, 2009), 320 с.

600. Іван Паславський. *Український епізод Першого Ліонського собору (1245 р.)*. Дослідження з історії європейської політики Романовичів. (Львів, 2009). 124 с.

601. Святослав Терський. *Княже місто Володимир*. (Львів, 2010), 316 с.

602. Святослав Терський. *Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині*. (Львів, 2010), 380 с.

603. Дмитро Чобіт. *Фортифікації міста Броди XVI–XVII ст.* (Броди, 2010), 182 с.

604. Ігор Бойко. *Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського королівства (1387–1569)*. (Львів, 2010), 344 с.

605. Загорський В.С., Серант А.Й., Усяченко Л.М. *Взаємовідносини місцевих органів влади з громадськістю. Навчальний посібник*. (Львів, 2010), 191 с.

606. Олександр Майоров. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич володар, воїн, дипломат*. Т. 1. До вивчення джерел з історії внутрішньої та зовнішньої політики. (Біла Церква, 2011), 318 с.

607. Олександр Майоров. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич володар, воїн, дипломат*. Т. 2. Політична та культурна спадщина, родина, династія. (Біла Церква, 2011), 464 с.

608. Віктор Мандзяк. *Битви української середньовічної та ранньомодерної історії*. Довідник. (Львів, 2011). 432 с.

609. Роман Берест. *Середньовічні монастирі Галичини. Житло та побут*. (Львів, 2011), 332 с.

610. *Острозька академія XVI–XVII ст. Енциклопедія*. (Острог, 2011), 512 с.

611. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 22. (Кам'янець-Подільський, 2012), 512 с.

612. Іван Кахнич. *Моє рідне село та його величні люди*. (Дрогобич, 2013), 147 с.

613. Тарас Чухліб. *Відень 1683: Україна-Русь у битві за “золоте яблуко” Європи*. (Київ, 2013), 559 с.

614. Андрій Козицький. *Leopolis militans. Нариси військової історії Львова XIII–XVIII ст.* (Львів, 2014), 368 с.

615. Святослав Терський. *Археологія доби Галицько-Волинської держави*. – (Київ, 2014), 164 с.

616. Леонід Кривизюк, Олександр Юрчук. *Танки і танкові війська: вчора, сьогодні, завтра*. (Львів, 2014), 362 с.

617. Наталя Лешкович. *Практикум з історії Росії від найдавніших часів до кінця XVIII століття*. (Львів, 2014). 300 с.

618. Сергій Федака. *Історія України з найдавніших часів до 1648 року*. (Київ, 2014), 782 с.

619. Ігор Шпик. *Болгарія і Південно-Західна Русь: релігійно-культурні відносини останньої чверті XIV – першої половини XVI ст.* (Львів, 2014). 236 с.

620. Ігор Чорновол. *Компаративні фронтири. Світовий і вітчизняний вимір*. (Київ, 2015), 376 с.

621. Михайло Кріль. *Хирів. Місто над Стривігором*. (Львів, 2016), 664 с.

622. Михайло Кріль. *Доброміль у долині Вирви*. Т. 2. Історія і культура. (Львів, 2016), 836 с.

623. Михайло Рожко. *Архітектура та система оборони Українських Карпат у княжу добу*. (Львів, 2016), 232 с.

624. Ольга Щодра. *Історична географія України від найдавніших часів до кінця XVIII століття*. (Львів, 2016), 296 с.
625. Александр Роменский. *Империя ромеев и “тавроскифы”. Очерки русско-византийских отношений последней четверти X в.* (Нартекс. Byzantina Ukrainensia. Т. 5). (Харьков, 2017), 340 с.
626. Ігор Смуток. *Руська шляхта Перемишльської землі XIV–XVIII ст. (історико-генеалогічне дослідження)*. (Львів, 2017), 504 с.
627. *Европа в Средние века и Новое время: Общество. Власть. Культура*. (Ижевск, 2017), 246 с.
628. Сергей Сорочан. *История культуры Европы. Средние века*. Курс лекций. (Харьков, 2017), 396 с.
629. Сергій Сегеда. *Шляхетні жінки Русі-України*. Біографічні нарис на тлі української історії. Кн. 1. X–XVIII ст. (Київ, 2017), 264 с.
630. Володимир Александрович. *Холмська ікона Богородиці з Емануїлом*. (Львів, 2018), 144 с.
631. Андрій Красножон. *Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.)*. (Одеса, 2018), 312 с.
632. Ілля Паршин. *Дипломатія Галицько-Волинської держави: європейські наративні джерела XIII–XV століть*. (Львів, 2018), 348 с.
633. Назар Заторський. *“Послання Мисаїла до папи Сикста IV” 1476 року: реконструкція архетипу* [Київське християнство. Т. 15]. (Львів, 2018), 588 с.
634. Сергей Сорочан. *Ромейское царство. Книга для чтения по истории Византии*. Ч. 1. (Харьков, 2018), 720 с.
635. Петро Костюк. *Код ідентичності. Мілітарні сторінки історії України і не тільки*. (Львів, 2018), 456 с.
636. Андрій Филипчук. *Давній Пліснеськ: Історія та міфи*. (Львів, 2018), 56 с.
637. Олег Бубенок. *Хозари в історії Східної Європи*. (Київ: Ін-т сходознавства ім. А. Ю. Кримського НАН України, 2019), 316 с.
638. Jusupović Adrian. *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów) w latopisarskiej kolekcji historycznej*. (Kraków, 2019), 206 s.
639. Смуток Ігор. *Руська шляхта Перемишльської землі (XIV–XVIII ст.)*. Т. 1. (Львів, 2019), 634 с.
640. Заяць Андрій. *Міське суспільство Волині XVI – першої половини XVII ст.* (Львів, 2019), 582 с.
641. Тура Харди. *Итинерарий Ростислава Михайловича*. (Нови Сад, 2019), 160 с.

**Науковий консультант і науковий керівник дисертаційних робіт:
Докторські дисертації:**

1. Шеломенцев-Терський Святослав Володимирович. *Військова інфраструктура Волинського князівства у XI–XIV ст.* // д. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія, захист відбувся 24.06.2011 р.

2. Волощук Мирослав Михайлович. “Русь” в Угорському королівстві (XI – друга половина XIV ст.): суспільно-політична роль, майнові стосунки, міграції // д.і.н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 26.05.2015 р.

3. Гупало Віра Діонізівна. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція) // д.і.н., спеціальність 07.00.04 – археологія, захист відбувся 2.07.2015 р.

4. Онищук Ярослав Іванович. Населення Західної Волині та Західного Поділля у першій половині I тис. н. е. : культурно-історичний аспект // д. і. н., спеціальність 07.00.04 – археологія. Захист відбувся 10.09.2019 р.

5. Лильо Ігор Миколайович. Греки на території Руського воєводства у XV–XVIII ст. // д. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України, захист відбувся 22.10.2019 р.

6. Стечик Юрій Орестович. Чернецтво Святопокровської провінції ЧСВВ (1739 –1783 рр.): просопографічне дослідження // д. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 23.10.2019 р.

7. Кашук Олександр Ярославович. Монотелітство у Візантії VII століття: доктрина, політика та ідеологія влади // д. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Захист відбувся 25.02.2020 р.

Кандидатські дисертації:

8. Зубашевський Назарій Петрович. Ранньодержавні інститути на Русі і в Скандинавії: порівняльний аналіз // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 29.03.2011 р.

9. Куцин Михайло Миколайович. Криза лицарського війська і початки формування професійних найманих армій у XIV–XV ст.: історіографічний аспект // к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія, захист відбувся 31.05.2011 р.

10. Козловський Сергій Орланович. Медієвістика у Львівському університеті (1784–1914) // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 26.04.2012 р.

11. Юрейко Павло Степанович. Медієвістичні студії у Львівському університеті в міжвоєнний період (1919–1939) // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 26.04.2012 р.

12. Паршин Ілля Леонтійович. Вектори політики володарів Галицько-Волинської Русі (за матеріалами нарративних латиномовних джерел XIII–XV століть) // к. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України, захист відбувся 29.04.2014 р.

13. Папа Іванна Юріївна. Походження князівських родів у Великому князівстві Литовському // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія, захист відбувся 29.04.2014 р.

14. Гаврилишин Марія Романівна. Політичні і шлюбні зв'язки британських династій з Рюриковичами у IX–XI ст. // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 11.05.2016 р.

15. Лісін Дмитро Сергійович. Вплив вікінгів на розвиток ірландського суспільства в кінці VIII – X ст. // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 11.05.2016 р.

16. Вацеба Ростислав Миролюбович. Ранні держави дружинного типу у слов'янському Полаб'ї (кінець VIII – перша третина X ст.): система влади і її трансформації // к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія, захист відбувся 26.02.2019 р.

Опонент дисертаційних робіт:

1. Собчук Володимир Дмитрович. *Знать Південної Волині на схилі середніх віків*. к.і.н., спеціальність 07.00.01 – Історія України. Захист відбувся 5.11.2002 р.

2. Федака Сергій Дмитрович. *Політична історія України-Русі доби трансформації імперії Рюриковичів (XII століття)*. д.і.н., спеціальність 07.00.01 – Історія України. Захист відбувся 14.11.2003 р.

3. Целуйко Олександр Петрович. *Рід Даниловичів у кінці XVI – на початку XVIII ст.: історико-генеалогічне дослідження*. к.і.н., спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Захист відбувся 16.12.2003 р.

4. Капраль Мирон Миколайович. *Національні громади Львова XVI–XVII ст. (соціально-правові взаємини)*. д.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 10.02.2004 р.

5. Козубська Ольга Богданівна. *Сакральна готика середньовічного Львова: історичний контекст*. к.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 9.03.2004 р.

6. Заруба Віктор Миколайович. *Українське козацьке військо в російсько-турецьких війнах останньої чверті XVII століття*. д.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 25.05.2004 р.

7. Кальницька Наталія Дмитрівна. *Формування територіальних володінь чернігово-сіверських князів (друга половина XI – кінець XIII ст.): історико-політичний аспект*. к.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 25.06.2004 р.

8. Москаленко Олексій Сергійович. *Усні джерела „Повісті временних літ”*. к.і.н., спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Захист відбувся 7.07.2004 р.

9. Бодрухин Володимир Миколайович. *Князівська влада і проблеми державотворення в Україні: Удільний період (XII–XIV ст.)*. д.і.н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 22.04.2005 р.

10. Головка Олександр Борисович. *Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи (IX – перша половина*

XIII ст.). д.і.н., спеціальність 07.00.02 — всесвітня історія. Захист відбувся 16.05.2006 р.

11. Бубенок Олег Борисович. *Алани-Аси у складі середньовічних етнополітичних об'єднань Євразійського степу*. д.і.н., спеціальність 07.00.02 — всесвітня історія. Захист відбувся 09.2006 р.

12. Петрик Андрій Михайлович. *Боярство Галицько-Волинської держави (XII-XIV ст.)*. к.і.н. спеціальність 07.01.00 — Історія України. Захист відбувся 7.03.2007.

13. Кондрач Ярослав Стефанович. *Військово-історичні дослідження Івана Крип'якевича (1886-1967)*. К.і.н., спеціальність 20.02.22 — військова історія. Захист відбувся 5.06.2007.

14. Заплотинський Григорій Станіславович. *Інститут темників у формуванні державності татарських народів наприкінці XIII — першій половині XIV ст. (на матеріалах мангута-ногайців)*. К.і.н., спеціальність 07.00.02 — Всесвітня історія. Захист відбувся 4.11.2007.

15. Мателешко Юрій Павлович. *Політико-адміністративний устрій Київської Русі IX — початку XII століття*. К.і.н., спеціальність 07.00.01 — Історія України. Захист відбувся 19.03.2008.

16. Михайлина Любомир Павлович. *Слов'яни VIII-IX ст. між Дніпром і Карпатами (райковецька культура)*. Д.і.н., спеціальність 07.00.04 — Археологія. Захист відбувся 18.12.2008.

17. Шпик Ігор Євгенович. *Болгарсько-українські релігійно-культурні зв'язки (остання чверть XIV — перша половина XVI ст.)*. к.і.н., спеціальність 07.00.02 — Всесвітня історія. Захист відбувся 12.05.2009.

18. Вінниченко Оксана Володимирівна. *Шляхетські заповіти в реляційних книгах Львівського та Перемишльського гродських судів першої половини XVIII століття як історичне джерело*. К.і.н., спеціальність 07.00.06 — Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Захист відбувся 23.06.2009.

19. Однороженко Олег Анатолійович. *Українська родова геральдика доби середньовіччя та раннього модерну (XIV-XVIII ст.)*. д.і.н., спеціальність 07.00.06 — Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. Захист відбувся 24.09.2009.

20. Миська Роман Григорович. *Теребовельська земля в XI — першій половині XIII ст.* к.і.н., спеціальність 07.00.01 — Історія України. Захист відбувся 29.09.2009.

21. Хаялі Рустем Ізеттович. *Етносоціокультурна еволюція кримсько-татарського народу в XX ст.* д.і.н., спеціальність 07.00.02 — Всесвітня історія. Захист відбувся 16.03.2010 р.

22. Клеймьонова Ольга Олександрівна. *Стосунки кочових племен південно-руських степів з осілим населенням Давньої Русі (до монгольської навали)*. к.і.н., спеціальність 07.00.01 — Історія України. Захист відбувся 26.05.2010 р.

23. Скочиляс Ігор Ярославович. *Галицька (львівська) єпархія XII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус*. д. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 22.02.2011 р.

24. Омельчук Богдан Андрійович. *Оборонні споруди Львівщини як пам'ятки військової історії (друга половина XIV – XVII ст.)*. к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія. Захист відбувся 24.06.2011 р.

25. Вольф Олександр Євгенович. *Контакти візантійського населення Криму з кочовиками Північного Причорномор'я та східними слов'янами наприкінці V–X ст.* к. і. н., спеціальність 07.00.02 – всесвітня історія. Захист відбувся 28.10.2011 р.

26. Лисейко Ярослав Богданович. *Військово-службове населення Сяноцької землі у другій половині XIV – XVII ст.* к. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України. Захист відбувся 11.12.2012 р.

27. Гринчишин Богдан Володимирович. *Клинкова зброя в системі озброєння давньоукраїнського воїна XII–XIV ст.* к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія. Захист відбувся 15.12.2016 р.

28. Трачук Олексій Васильович. *Виробництво заліза у соціально-економічному житті східних слов'ян на території України (друга половина V – X ст.)*. к. і. н., спеціальність 07.00.01 – історія України, захист відбувся 25.04.2017 р.

29. Мацюк Ігор Іванович. *Перехід до професіонального найманого війська: причини, становлення, наслідки (кінець XII – початок XVI ст.)*. к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія. Захист відбувся 21.12.2017 р.

30. Верхотурова Мар'яна Андріївна. *Артилерія XIV–XVIII століть з фондів Львівського історичного музею: історія формування та характеристика колекції*. к. і. н., спеціальність 20.02.22 – військова історія. Захист відбувся 31.01.2018 р.

31. Марченко Олег Іванович. *Артилерійський арсенал Київської фортеці у другій половині XVII ст.: формування, структура, функції*. д. і. н., спеціальність 07.00.01 – Історія України. Захист відбувся 22.05.2018 р.

32. Прищепа Богдан Анатолійович. *Погориння у середньовіччі: населення, системи заселення, урбанізаційні процеси*. д. і. н., спеціальність 07.00.04 – археологія. Захист відбувся 20.11.2019 р.

КНЯЖА ДОБА НА РУСІ: СУСПІЛЬСТВО І ЕЛІТА

Складні проблеми індоєвропейського та слов'янського етногенезів залишають ці питання дискусійними. Практична відсутність традиційної джерельної бази відштовхнула на другий план звичні історіографічні методи і висунула на перший план інструментарій та створені на його бази докази спеціальних дисциплін: лінгвістики, ономастики, етнографії, антропології та археології.

Успіхи лінгвістики дозволили вже у першій половині XIX ст. розробити методи структурного аналізу мов, глоттогенезу, принципів утворення слів в тій чи іншій мовах, і приступити до аналізу сучасних мов в історичному розрізі їх розвитку, ув'язавши його з походженням народів. Наступним кроком став аналіз основної ономастичної бази: топонімії і гідронімії. Праці переважно німецьких та австрійських лінгвістів підготували появу класичної *індоєвропейської теорії*, за якою індоєвропейські народи на певному ранньому етапі складали мовну і етнічну єдність, яка шляхом розселення із своєї прабатьківщини утворила певні масиви (індійську, іранську, іллірійську, кельтську, германську, балтську, слов'янську та романську мовні групи, а також вірменську, грецьку, албанську і деякі вже втрачені мовні групи: тохарську, хетто-лувійську, фригійську, фракійську і венетську), далі — діалектні групи (приміром антів і склавів), подальша диференціація яких привела до утворення окремих мов (чеської, словацької і т. д.). Базою для таких висновків послужила схожість лексики, фонетики і граматики індоєвропейських мов, особливо їх найдавніших термінів (наприклад „мати”, „мать” — у слов'ян; „mate”, „muti”, „motina” — у балтів; „mata” — на давньоіндійському санскриті; „matar”, „madar” — у іранців; „mouter”, „muter”, „mathe” — у германців; „mater” — у романців; „μητηρ” — у греків; „mair” — у вірмен і т. д.). Головним недоліком цієї теорії була її статичність: за нею розселення індоєвропейців протікало наче у вакуумі, між тим не тільки на території Індії, де древні арійці зруйнували потужні цивілізації *Моханджо-даро* та *Харалпи*, але й на більшості європейської території археологи знайшли беззаперечні докази існування ранніх цивілізацій до приходу індоєвропейців, в тому числі і такої великої цивілізації, як *трипільська*. Тому *індоєвропейська теорія* отримала доповнення у вигляді *теорії субстрату*, за якою визнавалося, що поряд з тими мовами, які вижили в процесах асиміляції та взаємовпливу, існували і інші мови, сліди яких залишилися у вигляді субстратних явищ у складі інших мов. В остаточному вигляді відкорегована *індоєвропейська*

теорія визначає три чинники утворення мови (за Августом Шлейхером (19.02.1821–6.12.1868): відрив від основної групи (*теорія генеалогічного дерева*), сусідство, контакти і взаємовпливи (*теорія розходження хвиль*, сформована Йоганом Шмідтом (29.07.1843–4.07.1901) та асиміляційні процеси (*теорія субстрату*)³.

На жаль використання досягнень лінгвістики німецькими політиками для обґрунтування пангерманізму перед Першою світовою війною, а відтак фашистами – расистської теорії німецької арійської раси – перед Другою світовою війною⁴, привело до відмови від її використання, а навіть заборони, у найбільшій слов'янській країні – Радянському Союзі. Тут було канонізовано *яфетичну* теорію утворення мов академіка Миколая Марра (6.01.1864–20.12.1934)⁵. Світова лінгвістична наука також пережила добу захоплення пангерманізмом та іншими расовими зигзагами. Але в цілому, не будучи переобтяженою ідеологічними догмами, вона досягла значних результатів. Її основи були сформовані швейцарським лінгвістом Фердинандом де Соссюром (26.11.1867–22.02.1913)⁶. Його послідовник Антуан Меїє

³ August Schleicher. *Compendium der vergleichenden Grammatik der indogermanischen Sprache*. (Weimar, 1861, 6; Johann Schmidt. *Die Verbandschaftsverhältnisse der indogermanischen Sprachen*. (Weimar, 1872), 27.

⁴ Німецькі вчені і далі за цією традицією індоєвропейські мови називають індогерманськими.

⁵ Початково ця теорія мала тільки довести спорідненість картвельських мов Кавказу з семітськими. Її автор був, безперечно, людиною колосальної ерудиції і знань. Він прагнув розглянути питання походження мов з позиції марксизму, пов'язавши їх з історією розвитку мислення, духовною і матеріальною культурою в цілому. Але на практиці близько 1924 р. була сформована відірвана від реальності глобальна *яфетична* теорія єдності мовотворчого (глоттогонічного) процесу стадійного розвитку всіх мов світу. Марр вважав, що всі мови світу виникли з чотирьох елементів (*сал, бер, йон, рош*) і рішуче відкидав можливість існування різних за вихідним матеріалом мовних груп. Виходячи з цього повністю відкидалася можливість міграції народів, а зміна археологічних культур пов'язувалася із стадіями розвитку автохтонного населення. Під кінець М. Марр став базуватися взагалі на бездоказових постулатах. Так, приміром, для пояснення окремих елементів української мови він використовував матеріал мови басків, народу, який ніколи і ні за яких умов не міг брати участі в етногенезі українців („Яфетичні зорі на українському хуторі”, 1930). Марр був близьким до Сталіна і у 1919–1934 рр. очолював Академію історії матеріальної культури, де при більшовиках зосередилися мало не всі історичні науки. Він підготував ціле покоління учнів і послідовників, які канонізували його теорію. Він же просто знищив і змусив замовкнути всіх противників. До рубежу 1950-х рр. *яфетична* теорія безроздільно панувала не тільки у всіх лінгвістичних, але й археологічних, етнографічних та історичних дослідженнях (Николай Марр. *Избранные работы*. Т. 1–5. Ленинград, 1933–1937; Владимир Алпатов. *История одного мифа. Марр и марризм*. (Москва, 2004), 288 с.). Лише після виходу відомої статті Й.Сталіна (Йосиф Сталин. *Марксизм и вопросы языкознания. Относительно марксизма и языкознания. Правда*. (Москва, 1950), 20.06), теорія М.Марра була засуджена і відкинена, але і далі здобутки європейської науки залишалися недоступними до широких кіл радянських науковців, а до *індоєвропейської* теорії продовжували відноситися з недовірою. Відгомін тих часів відбивається досі на дослідженнях цієї проблематики.

⁶ Фердинанд Соссюр. *Труды по языкознанию*. (Москва, 1977), 696 с.; Його ж. *Заметки по общей лингвистике*. (Москва, 2000), 280 с.

(11.11.1866–21.09.1936), автор праць „Історичне і загальне мовознавство” (1921–1936), розглядав також питання розвитку української мови та її діалектів⁷. Європейська лінгвістика досягла значних успіхів у дослідженнях проблем індоєвропейського та слов’янського етногенезів. Це перш за все роботи Олександра Брюкнера (29.01.1856–24.05.1939)⁸, Яна Міхала Розвадовського (7.12.1867–13.03.1939)⁹, Тадеуша Лер-Сплавінського (20.09.1891–17.02.1965)¹⁰, Ганса Краге (7.02.1898–25.06.1965)¹¹, Еміля Бенвеніста (27.05.1902–3.03.1976)¹², Станіслава Роспонта (19.12.1906–16.10.1982)¹³, Збігнева Голомба (16.03.1923–24.03.1994)¹⁴, Вольфганга Пауля Шміда (25.10.1929–22.10.2010)¹⁵, Ганса Ебергарда Майєра (* 2.02.1932)¹⁶, Генріха Бірнбаума¹⁷, а також радянських лінгвістів Володимира Торопо-

⁷ Антуан Мейє. *Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков*. (Москва-Ленинград, 1938), 512 с.; Його ж. *Общеславянский язык*. (Москва, 1951), 492 с.; Його ж. *Сравнительный метод в историческом языкознании*. (Москва, 1954), 99 с.

⁸ Aleksander Brückner. *Słownik etymologiczny języka polskiego*. (Kraków, 1927), 828 s.

⁹ Jan Rozwadowski. *Studia nad nazwami wód słowiańskich*. (Kraków, 1948), 346 s.

¹⁰ Tadeusz Lehr-Splawiński. *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*. (Poznań, 1946), 237 s.

¹¹ Hans Krahe. *Sprache und Vorzeit. Europäische Vorgeschichte nach dem Zeugnis der Sprache*. (Heidelberg, 1954), 180 s.; Idem. *Die Sprache der Illyrier*. I Teil: Die Quellen. (Wiesbaden, 1955), VIII+120 s.; Idem. Vorgeschichtliche Strichbeziehungen von den baltischen Ostseeländern bis zu den Gebieten um den Nordteil der Adria. *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*. (Mainz, 1957), Nr 3, 105–126; Idem. *Unsere ältesten Flussnamen*. (Wiesbaden, 1964), 123 s.

¹² Эмиль Бенвенист. *Общая лингвистика*. (Москва, 1974), 448 с.

¹³ Stanisław Rospond. Onomastyka słowiańska. Cz. 1. Osiągnięcia. *Onomastica*. R. 2. (Warszawa, 1956), 217–248; Idem. Onomastyka słowiańska. Cz. 2. Postulany metodologiczne. *Onomastica*. R. 3. (Warszawa, 1957), 93–115; Idem. Prasłowianie w świetle onomastyki. *I Międzynarodowy kongres archeologii słowiańskiej*. Warszawa, 14–18 IX 1965. (Warszawa, 1968), 109–137; Idem. *Miscellanea onomastica Rossica. Восточнославянская ономастика. Исследования и материалы*. (Москва, 1979), 5–47; Idem. Etnogeneza Słowian w świetle terminologii topograficznej. *Onomastica Jugoslavica*. T. 9. (Ljubljana, 1982), 107–120.

¹⁴ Zbigniew Gołąb. Veneti/Venedi – the oldest name of the Slavs. *The journal of Indo-European studies*. (1975), nr. 3, 321–336; Idem. Stratyfikacja słownictwa prasłowiańskiego a zagadnienie etnogenezy Słowian. *Rocznik Sławistyczny*. T. 38. (1977), 1, 15–30; Idem. Kiedy nastąpiło rozszczępienie językowe Bałtów i Słowian? *Acta Baltico-Slavica*. T. 14. (1981), 121–133; Idem. Etnogeneza Słowian w świetle językoznawstwa. *Studia nad etnogenezą Słowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej*. T. 1. Pod red. G. Labudy i S. Nabaczyńskiego. (Wrocław, 1987), 71–80.

¹⁵ Wolfgang Paul Schmid. Baltische Gewässernamen und das vorgeschichtliche Europa. *Indogermanische Forschungen*. Bd. 77. (1972), 1–18; Idem. Baltisch und Indogermanisch. *Baltistica*. Vol. 12 (2) (1976), 115–122; Idem. Alteuropäisch und Indogermanisch. *Probleme der Namenforschung im deutschsprachigen Raum*. (Darmstadt, 1977) 6 110–115; Idem. Indogermanistische Modelle und osteuropäische Frühgeschichte. *Akademie der Wissenschaften und der Literatur. Abhandlungen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse*. (Mainz-Wisbaden, 1978), nr 1, 24 s.; Idem. Das Hethitische in einem neuen Verwandtschaftsmodell. *Hethitisch und Indogermanisch*. Hrsg. von E. Neu und W. Meid. (Innsbruck, 1979), 231–235.

¹⁶ Hans Eberhard Mayer. *Die Indogermanenfrage. Die Urheimat der Indogermanen*. Hrsg. von A. Scherer. (Darmstadt, 1968), 256–287; Idem. Kann das Baltische als Muster für das Slavische gelten? *Zeitschrift für slavische Philologie*. T. 39 (Leipzig, 1976), 32–48; Idem. Die Divergenz des Baltischen und des Slavischen. *Ibidem*. T. 40 (Leipzig, 1978), 52–68.

¹⁷ Henry Birnbaum. Indo-European Nominal Formations Submerged in Slavic. *The Slavic Word*. (The

ва (5.07.1928–5.12.2005)¹⁸, Вячеслава Иванова (21.08.1929–7.10.2017)¹⁹, Тамаза Гамкрелидзе (* 23.10.1929)²⁰, Олега Трубачова (23.10.1930–

Hague–Paris, 1972), 142–168; Idem. The original Homeland of the Slavs and the problem of early Slavic linguistic contacts. *The Journal of Indo-European studies*. (1973), Nr 1, 407–421; Idem, O możliwości odтворzenia pierwotnego stanu języka prasłowiańskiego za pomocą rekonstrukcji wewnętrznej i metody porównawczej. *American Contributions in the Seventh International Congress of Slavists*. Vol. 1. Linguistics and Poetics. (The Hague, 1973), 33–58; Хенрик Бирнбаум. *Праславянский язык: достижения и проблемы его реконструкции*. (Москва, 1987), 512 с.

- ¹⁸ Владимир Топоров. Новейшие работы в области изучения балто-славянских языковых отношений (библиографический обзор). *Вопросы Славянского Языкознания*. Вып. 3. (Москва, 1958), 134–161; Його ж. К проблеме балто-славянских языковых отношений. *Актуальные проблемы славяноведения*. (Москва, 1961), 64–69; Його ж. К вопросу об эволюции славянского и балтского глагола. *Вопросы Славянского Языкознания*. Вып. 5. (Москва, 1961), 35–70; Його ж. Из истории изучения древнейших балто-славянских языковых отношений. *Ученые записки Ин-та славяноведения*. Вып. 23. (Москва, 1962), 3–43; Його ж. Несколько иллирийско-балтийских параллелей из области топониматики. *Проблемы индоевропейского языкознания*. (Москва, 1964), 52–58; Його ж. К древним балкано-балтийским связям в области языка и культуры. *Античная балканистика*. (Москва, 1972), 24–38; Його ж. К фракийско-балтийским языковым параллелям. *Балканское языкознание*. (Москва, 1973), 30–63; Його ж. Vilnius, Wilno, Вильна: город и миф. *Балто-славянские этноязыковые контакты*. (Москва, 1980), 3–71; Його ж. Галлинды в Западной Европе. *Балто-Славянские Исследования*. 1982 г. (Москва, 1983), 129–140; Його ж. Древние германцы в Причерноморье: результаты и перспективы. *Там само*, 227–263; Його ж. Oium Иордана (Getica, 27–28) и готско-славянские связи в Северо-Западном Причерноморье. *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья*. (Москва, 1984), 128–241; Його ж. Заметки о балто-славянской похоронной обрядности. *Балто-славянские исследования*. 1985 г. (Москва, 1987), 10–52; Владимир Топоров, Олег Трубачев. *Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья*. (Москва, 1962), 266 с.

- ¹⁹ Вячеслав Иванов. *Общиндоевропейская, праславянская и анатолийская языковые системы: сравнительно-типологические очерки*. (Москва, 1965), 297 с.; Його ж. Отражения индоевропейской терминологии близнечного культа в балтийских языках. *Балто-Славянский Сборник*. (Москва, 1972), 193–206; Його ж. Язык как один из источников этногенетических исследований и проблематика славянских древностей. *Советское Славяноведение*. (Москва, 1973), № 4, 62–72; Його ж. Реконструкция общевосточнославянских синтаксических структур. *Балто-Славянские Исследования*. 1974 г. (Москва, 1975), 106–116; Його ж. К балкано-балто-славяно-кавказским параллелям. *Балканский лингвистический сборник*. (Москва, 1977), 143–164; Його ж. Славянские названия металлов и проблемы восстановления ранних этапов металлургии у славян. *Советское Славяноведение*. (Москва, 1979), № 5, 82–100; Його ж. К пространственно-временной интерпретации балто-славянского диалектного континуума. *Балто-Славянские Исследования*. 1980 г. (Москва, 1981), 6–10; Його ж. Цветовая символика в географических названиях в свете данных типологии (к названию Белоруссии). *Там само*, 163–177; Його ж. *Славянский, балтийский и раннебалканский глагол. Индоевропейские истоки*. (Москва, 1981), 270 с.; Його ж. *История славянских и балканских названий металлов*. (Москва, 1983), 195 с.

- ²⁰ Тамаз Гамкрелидзе. К проблеме „произвольности“ языкового знака. *Вопросы Языкознания*. (Москва, 1972), № 6, 33–39; Gamkrelidze Th. F. The problem of “L’arbitraire du signe”. *Language*. Vol. 50. (1974), Nr 1, 102–110; Idem. Hierarchical relationships of dominance as phonological universals and their implications for Indo-European Reconstruction. *Festschrift for Oswald Szemerényi: Current Issues in Linguistic Theory*. Vol. 2. (Amsterdam, 1979), 283–290; Idem. Language typology and language universals and their implications for the reconstruction of the Indo-European stop system. *Bono Homini Donum: Essays in historical linguistics. In memory of J. Alexander Kerms*. Ed. by Y. L. Arbibman, A. R. Bomhard. (Amsterdam, 1981), 571–609; Його ж. Лингвистическая типология и праязыковая реконструкция. *Сравнительно-историческое изучение языков разных семей. Теория лингвистической реконструкции*. (Москва, 1988), 145–157; Тамаз Гамкрелидзе,

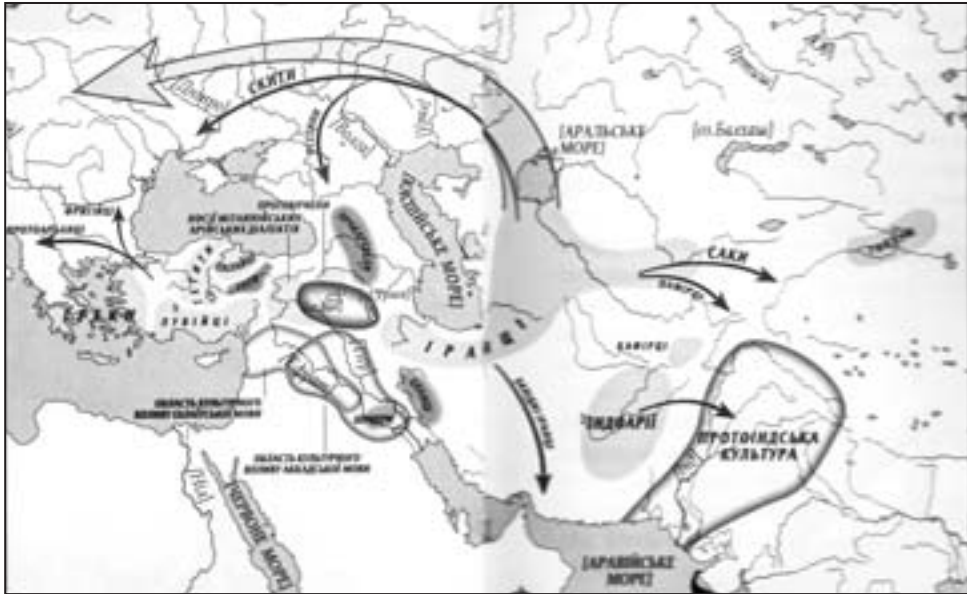
9.03.2002)²¹ та інших²².

Виходячи з аналізу основних термінів, які співпадають у більшості народів, що розмовляють або розмовляли індоєвропейськими мовами, і визначають предмети або явища, які відбивають відомі з датованих археологічних пам'яток принципів зміни у техніці (наприклад „мідь”, „наковальня”, „плуг”, колісниця, повозка” і т. д.), світова лінгвістика прийшла до висновку, що існування праіндоєвропейської спільноти, яка розмовляла праіндоєвропейською мовою, припадає

Вячеслав Иванов. Древняя Передняя Азия и индоевропейские миграции. *Народы Азии и Африки*. (Москва, 1980), № 1, ; Их же. Древняя Передняя Азия и индоевропейская проблема. Временные и ареальные характеристики общиндоевропейского языка по лингвистическим и культурноисторическим данным. *Вопросы древней истории*. (Москва, 1980), № 3, 3–27; Их же. Миграция племен – носителей индоевропейских диалектов – с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии. *Там же*. (Москва, 1981), № 2, 11–33; Их же. *Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры*. (Тбилиси, 1984), Т. 1, 428 с.; Т. 2, 1328 с.; Их же. К проблеме прародины носителей родственных диалектов и методы ее установления (По поводу статей И. М. Дьяконова). *Вопросы Древней Истории*. (Москва, 1984), № 2, 107–122; Их же. Индоевропейская прародина и расселение индоевропейцев: полвека исследований и обсуждений. *Вопросы языкового родства*. № 9. (2013), 109–136.

²¹ Олег Трубачев. *История славянских терминов родства и некоторых древнейших терминов общественного строя*. (Москва, 1959), 242 с.; Його ж. *Происхождение названий домашних животных в славянских языках (этимологические исследования)*. (Москва, 1960), 114 с.; Його ж. *Ремесленная терминология в славянских языках. Этимология и опыт групповой реконструкции*. (Москва, 1966), 414 с.; Його ж. Из славяно-иранских лексических отношений. *Этимология*. 1965. (Москва, 1967), 3–81; Його ж. *Названия рек Правобережной Украины: словообразование, этимология, этническая интерпретация*. (Москва, 1968), 289 с.; Його ж. Ранние славянские этнонимы – свидетели миграции славян. *Вопросы языкознания*. (Москва, 1974), № 6, 48–67; Його ж. Лингвистическая периферия древнейшего славянства. Индоарийцы в Северном Причерноморье. *Вопросы языкознания*. (Москва, 1977), № 6, 13–29; Його ж. Этимология славянских языков. *Вестник АН СССР*. (Москва, 1980), № 12, 80–85; Його ж. Языкознание и этногенез славян. Древние славяне по данным этимологии и ономастики. *Вопросы языкознания*. (Москва, 1982), № 4-5, 10–26; Його ж. Языкознание и этногенез славян. *Там же*. (Москва, 1984), № 2, 15–30; Його ж. Славянская этимология и праславянская культура. *X Международный съезд славистов. Славянское языкознание*. (Москва, 1988), 292–347; Його ж. *Этногенез и культура древнейших славян. Лингвистические исследования*. (Москва, 1991), 271 с.

²² Федот Филин. *Образование языка восточных славян*. (Москва-Ленинград, 1962), 296 с.; Його ж. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков. *Вопросы языкознания*. (Москва, 1970), № 5, 3–14; Його ж. *Происхождение русского, украинского и белорусского языков*. (Ленинград, 1972), 656 с.; Його ж. О происхождении праславянского языка и восточнославянских языков. *Вопросы языкознания*. (Москва, 1980), № 4, 32–56; Борис Горнунг. *К вопросу об образовании индоевропейской языковой общности (Протоиндоевропейские компоненты или иноязычные субстраты?)*. (Москва, 1964), 45 с.; Леонид Гиндин. К хронологии и характеру славянизации Карпато-Балканского пространства (по лингвистическим и филологическим данным). *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 52–96; Виктор Мартынов. *Становление праславянского языка по данным славяно-иноязычных контактов*. (Минск, 1982), 44 с.; Игорь Дьяконов. О прародине носителей индоевропейских диалектов. (I). *Вестник древней истории*. (Москва, 1982), № 3, 3–30; (II). № 4, 11–25; Владимир Сафронов. *Проблема индоевропейской прародины*. (Орджоникидзе, 1983), 96 с.; Його ж. *Индоевропейские прародины*. (Горький, 1989), 402 с.

Напрями міграції ієдоєвропейців (за Т. Гамкрелідзе і В. Івановим)

на V–IV тис. до н. е. Близько 3000 р. до н. е. почався процес розпаду праіндоєвропейської мови на певні мовні масиви. Слов'яно-балто-германська група сформувалася по сусідству з *тохарською*²³ на

²³ До XIII ст. територія між Гіссарським хребтом на півночі, Гіндукушем на півдні, ріками Мургаб і Герируд на заході у нинішній Туркменії та Памиром на сході носила назву Тохаристан. На цій території *тохари* з'явилися у 140–129 рр. до н. е., у 130 р. розрушили Греко-Бактрійське царство і у 128 р. до н. е. вторгнулися у Парфію. У I–IV ст. одне з тохарських племен – *кушани* утворили на цих землях потужну імперію – Кушанське царство. Кушани розмовляли мовою іранської групи і користувалися писемністю на основі грецького алфавіту, який перейняли у бактрійців. Фрагменти їх буддійських текстів VI–VII ст., знайдені у Східному Туркестані на рубежі XIX–XX ст., зберегли сліди тохарської А і Б мов (Іван Умняков. *Тохарская проблема. Вестник Древней Истории*. (Москва, 1940), № 3 (12), 181–193; *Тохарские языки*. Сборник статей. Ред. В. Иванов. (Москва, 1959), 213 с.; Вадим Массон, Вадим Ромодин. *История Афганистана*. Т. 1. (Москва, 1964), 157–198; Василий Бартольд. *Тохаристан. В. В. Бартольд. Сочинения*. Т. 3. (Москва, 1965), 514–516). Тохарські мови близькі до кельтів, італіків і греків та належать до індоєвропейської групи *kentum* з тильноязычним *k, g, gh*. Спільні елементи з германо-балто-слов'яеськими мовами (Walter Porzig. *Die Gliederung des indogermanischen Sprachgebiets*. (Heidelberg, 1954), 184–216; Владимир Георгиев. *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*. (Москва, 1958), 55–57; Tadeusz Milewski. *Pracjczyzna Słowian. Wiadomości Historyczne*. Vol. 2. (1959), 183–197) свідчать про сусідство їх первинних ареалів. Версія про міграцію з Причорномор'я чи, навіть, Верхнього Придністров'я в Туркестан бл. середини I тис. до н. е. (Владимир Георгиев. *Балто-славянский и тохарский языки. Вопросы Языкознания*. (Москва, 1958), № 6, 3–20; Его же. *Исследования по сравнительно-историческому языкознанию*, 275), виявилася помилковою (Leszek Bednarczyk. *Rozpad Języka prasłowiańskiego w Świetle badań Tadeusza Milewskiego i nowych hipotez etnolingwistycznych. Prasłowiańszczyzna i jej rozpad*. (Warszawa, 1998), 329–336). *Тохари-юенчжі* найбільш

північно-східній межі індоєвропейського ареалу у Східному Туркестані між Уралом та Алтаєм²⁴.

Далі ця група перемістилася до Волги і бл. 2300–1700 рр. до н. е. Слов'яно-балто-германська група через південь нинішньої України пройшла у Центрально-Східну Європу, заповнивши терени сучасної Білорусії, Прибалтики, нижніх течій Вісли і Лаби та через сучасну Данію південні побережжя сучасних Швеції та Норвегії, тіснячи і частково асимілюючи рештки палеоевропейців (носіїв *трипільської культури*, розрушеної попередніми хвилями індоєвропейської міграції²⁵). В археології ця група фіксується як культура *бойових кам'яних сокир (шнурової кераміки)*. В українських землях — локальні групи цієї культури: *середньодніпровська, подільська, підкарпатська* чи *верхньодністровська, городоксько-здолбицька і стрижівська*²⁶.

ймовірно були гілкою скіфів-массагетів, яких *гуни* витіснили бл. 165–140 рр. з Східного Туркестану у Середню Азію (Сергей Толстов. *Древний Хорезм*. (Москва, 1948), 440 с.; Його ж. *По древним дельтам Окса и Яксарты*. (Москва, 1962), 322 с.).

²⁴ Тамаз Гамкрелидзе, Вячеслав Иванов. Передняя Азия и индоевропейская проблема. Временные и ареальные характеристики общиндоевропейского языка по лингвистическим и культурно-историческим данным. *Вестник Древней Истории*. (Москва, 1980), № 3, 3–27; Их же. Миграции племен — носителей индоевропейских диалектов — с первоначальной территории расселения на Ближнем Востоке в исторические места их обитания в Евразии. *Там же*. (Москва, 1981), № 2, 11–33; Иван Дьяконов. О прародине носителей индоевропейских диалектов. *Там же*. (Москва, 1982), № 3, 3–39; № 4, 11–25; Леонид Лелеков. К новейшему решению индоевропейской проблемы. *Там же*. (Москва, 1982), № 3, 31–37; Георгий Климов. Об ареальной конфигурации протоиндоевропейского в свете данных картвельских языков. *Там же*. (Москва, 1986), № 3, 150–159.

²⁵ Їх рештки віділили донині як саамі та лопарі європейської тундри (Vere Gordon Childe. *Prehistoric migrations in Europe*. (Oslo, 1950), 249 p.; Пётр Третьяков. *Восточнославянские племена*. (Москва, 1953), 3–37; Marija Gimbutas. *Bronze age cultures in Central and Eastern Europe*. Bd. 1. (Neumünster, 1961), 32–46; Иван Артеменко. *Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы*. (Москва, 1967), 134 с.

²⁶ Jan Machnik. Problem osad kultury ceramiki sznurowej w dorzeczu gornego Sanu i Dniestru. *Acta Archaeologica Carpaphica*. Vol. 3. (1961), 209–218; Александр Монгайт. *Археология Западной Европы. Каменный век*. (Москва, 1973), 355 с.; Ігор Свєшніков. *Культури шнурової кераміки Західної частини УРСР. Археологія Української РСР*. Т. 1. (Київ, 1971), 292–308; Його ж. *Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тисячоліття до нашої ери*. (Київ, 1974), 208 с.; Його ж. *Культури шнурової кераміки. Археологія Прикарпаття, Волини і Закарпаття. Енеолит, бронза і раннє залізо*. (Київ, 1990), 49–57; Иван Артеменко. *Культуры раннего бронзового века южной полосы лесов Европейской части СССР. Эпоха бронзы лесной полосы СССР*. (Москва, 1987), 35–51; Микола Пелешишин. Деякі питання історії племен культури шнурової кераміки у межиріччі Горині і Стиру. *Волино-Подільські археологічні студії*. Вип. 1. (Львів, 1998), 160–172; Piotr Włodarczak. *Kultura ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej*. (Kraków, 2006), 346 s.; Катерина Бунятян. *Підкарпатська культура шнурової кераміки. Археологія*. (Київ, 2010), № 2, 18–30; Марія Войтович. *Культура шнурової кераміки на Українському Прикарпатті: пам'ятки типу Кавсько-Колпець. Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 16. (Львів, 2012), 141–154;

Та частина *Слов'яно-балто-германської групи*, яка потрапила у Скандинавію (культура *лодеподібних сокир* у Сконе, Упланді та Норвегії²⁷), утворила окрему *германську мовну групу*, яка далі розвивалася відокремлено від *балто-слов'янської мовної групи*, яка перебувала у Прибалтиці та сучасній Білорусії.

З півдня їх тіснили племена *іранської мовної групи*, які заповнили степову зону сучасної України: *кіммерійський*, *скіфський*, а потім *сарматський* масиви.

Із заходу — племена *тишинецько-комарівської культури*, які у 1600–1250 рр. до н. е. зайняли простір від Варти на заході до Подесення на сході і від Білоруського Полісся на півночі до Середньої Наддніпряни на півдні, утворивши 8 локальних варіантів: *любельський*, *підляський*, *мазовецький*, *лпатівський*, *любенський*, *рівненський*, *прип'ятський*, *київський* і *сосницький*²⁸. Намагання зарахувати ці племена до протослов'янських²⁹ слід визнати невдалими. Між балтським ареалом і племенами *тишинецько-комарівської культури* існував явний розрив³⁰, тоді як їх зв'язок з культурою *Костіша* із Карпато-Дунайського регіону та мирне проникнення в їх масив племен *культури Ноа*, носії якої відносилися до *фракійської мовної групи*, дозволяє скоріше племена *тишинецько-комарівської культури* відносити теж до *фракійської мовної групи*³¹.

²⁷ Herman Lindquist. *Historien om Sverige*. Bd. 1. (Norstedts, 1992), 43.

²⁸ Tadeusz Sulimirski. Cmentarysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności*. 16 (9). (1936), 273–277; Idem. Kurhany komarowskie. *Złoty Szlak*. 4. (Stanisławów, 1939), 25–33; Aleksander Gardawski. Niektóre zagadnienia kultury trzcinieckiej w świetle wykopalisk w Łubnej, pow. Sieradz. *Wiadomości Archeologiczne*. T. 18. (1951–1952), 1–18; Idem. Wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych w 1952 roku w miejscowości Trzciniec, pow. Puławy. *Ibidem*. T. 20. (1954), 369–394; Idem. Plemiona kultury trzcinieckiej w Polsce. *Materiały starożytne*. T. 5. (1959), 7–189; Idem. Chronologia kultury trzcinieckiej. *Archeologia Polski*. T. 10. (Warszawa, 1966), 529–536; Idem. Kultury środkowowschodniej Europy w starszej i środkowej epoce brązu (XVI–XII stulecie p. n. e.). *Studia i Materiały Lubelskie*. T. 4. 1969 r. (1971), 7–54; Ігор Свешніков. Підсумки дослідження культур бронзової доби Прикарпаття і Західного Поділля. (Львів, 1958), 21–28; Софья Березанская. Средний период бронзового века в северной Украине. (Київ, 1972), 271 с.; Лариса Крушельницька. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. (Київ, 1985), 11.

²⁹ Aleksander Gardawski. Zagadnienie ciągłości osadniczej kulturowej i etnicznej w międzyczeczu Odry–Dniepru od II okresu epoki drązu do VI/VII wieku n. e. *Międzynarodowy kongres Archeologii Słowiańskiej*. T. 1. (1968), 217–230; Софья Березанская. Средний период бронзового века в северной Украине. (Київ, 1972), 192–193; Ігорь Свешников. Проблемы происхождения комаровской культуры. *Энеолит и бронзовый век Украины*. (Київ, 1976), 98–100; Борис Рыбаков. Геродотова Скифия. (Москва, 1979), 5–246; Його ж. Новая концепция предистории Киевской Руси (тезисы). *История СССР*. (Москва, 1981), № 1, 11–75; № 2, 40–59; Його ж. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. (Москва, 1982), 13–14.

³⁰ Більше того *балти* в XI–X ст. до н. е. асимілювали носіїв *тишинецько-комарівської культури* на Волині (лебедівський етап *милоградської культури*) (Софья Березанская. Средний период бронзового века в северной Украине. (Київ, 1972), 166–168).

³¹ Галина Смирнова. Поселение позднебронзового века и раннего железа возле с. Магала Черновицкой области. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 70.

Прабатьківщина слов'ян (за Л. Нідерле)

Бл. 1200 р. *тишинецько-комарівська культура* почала поступатися *лужицькій культурі*, яка проіснувала до IV ст. до н. е., займаючи ареал від Балтійського побережжя до Дунаю та від р. Шпрее до Волині. Носії *лужицької культури* знали землеробство, освоїли обробку заліза, але так і не дійшли до гончарного круга, виробляючи досконалий ліплений посуд з декоративними умбрами, з барвною орнаментикою з мінеральних фарб. Покійників лужицькі племена спалювали, а сліди кремації ховали у ямках або урнах на так званих “полях поховань”. Зустрічаються поховання з попільницею, обсіпані частинами вогнища і навіть без попільниці з цілими рештками вогнища. З кінця епохи бронзи почали з'являтися городища — перші свідчення зачадків державності.

(Москва, 1957), 99–107; Анна Мелюкова. Памятники скифского времени лесостепного Среднего Поднестровья. (МИА № 64). (Москва, 1958), 5–102; Едуард Балагурі. Могильник культури Ноа на Станіславщині. *Археологія*. Т. 13. (Київ, 1961), 145–154; Александру Вульпе. К вопросу о периодизации бронзового века в Молдове. *Dacia*. Т. 5. (București, 1961), 105–122; A. C. Florescu. Contribuții la cunoașterea culturii Noua. *Arheologia Moldovei*. Т. 2–3. (Jasi, 1964), 143–216; Alexandru Vulpe. Archäologische Forschungen und historische Betrachtungen über das 7 bis 5 J. H. In Donau-Karpatenraum. *MemAntiq*. Т. 2. (1970), 51–81; Лариса Крушельницька. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. (Київ, 1985), 143–144.

В цей час лужицькі племена сягнули поза Судети і Карпати, витісняючи і асимілюючи племена *фракійської мовної групи*. На території лужицької культури існувало кілька локальних груп: *саксо-лужицька, урадзька (західнопольська), кашубська (східнопоморська), східновеликопольська, верхньосілезька-малопольська, середньосілезька, середньопольська, вармійсько-мазурська, ульвовецька, бяловіцька і гуржицька*³². Спроби представити носіїв лужицької культури представниками *протогерманської* чи *протослов'янської* груп виявилися невдалими. Більшість, навіть польських дослідників, погодилися, що носії лужицької культури належали до *іллірійської мовної групи* з певними вкрапленнями *кельтської мовної групи*. Навіть найбільш гарячий прихильник слов'янського варіанту Борис Рибаків був змушений погодитися на “якусь частину кельтських та іллірійських племен”³³.

Германський ареал продовжував розвиватися у Скандинавії. А коли зростання населення зробило відчутною нестачу землі (у Норвегії досі придатної для рослинництва землі не більше 5 %), германські племена з II ст. до н. е. почали через данські землі вторгатися на континент і рухатися на південь, а у 113 р. до н. е. *тевтони* вже випробували міць римського війська³⁴.

³² Leon Kozłowski. Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian. *Pamiętnik IV Zjazdu historyków Polskich w Poznaniu*. (Lwów, 1926), sekcja VIA, 1–20; Idem. Mapy Kultury Łużyckiej. *Kwartalnik Historyczny*. T. 11. (1926), 18–26; Idem. *Starsza i środkowa epoka brązu w Polsce w świetle subborealnego optimum klimatycznego i jego wpływu na ruchy etniczne i zaludnienie Polski*. (Lwów, 1928), 158 s.+ 3 m.+13 tabl.; Jan Filip. Lužická kultura v bývalém Československu. *Památky Archeologické*. R. 6–8. Díl. 41. (1936–1938), 3, 14–51; Idem. *Pravěké Československo*. Uvod do studia dějin pravěku. *Stopami Věku*. Vol. 19–22. (Praha, 1948), 1–390; Idem. *Pradzieje Czechosłowacji*. (Poznań, 1951), 497 s.; Tadeusz Lehr-Splawiński. *O pochodzeniu i praojczyźnie Słowian*. (Poznań, 1946), 237 s.; Zdzisław Durczewski. *Grupa górnośląsko-malopolska kultury łużyckiej w Polsce*. Cz. 1. (Kraków, 1946), 187 s.; Cz. 2. (Kraków, 1948), 359 s.; Idem. Skarby halsztaćkie z wielkopolski. *Przegląd Archeologiczny*. Vol. 13. (1960), 7–108; Tadeusz Sulimirski. Zagadnienie upadku kultury łużyckiej. *Slavia Antiqua*. T. 1. (Warszawa, 1948), 152–180; Józef Kostrzewski. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. *Prehistoria ziem Polskich*. *Encyclopedia Polski*. Vol. 4. (Kraków, 1948), no 1, 123–147; Idem. *Kultura łużycka na Pomorzu*. (Poznań, 1948), 435 s.; Andrzej Żaki. Początki rozwoju kultury łużyckiej w dorzeczu górnej Wisły. *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska Lublin-Polonia*. Sectio F 3.1. (Lublin, 1948), 1–214; Werner Coblentz. *Grabfunde der Mittelbronzezeit Sachsens*. (Dresden, 1952); Вячеслав Канівець. Памятники лужицької культури на території західних областей України. *Краткие сообщ. Ин-та археологии*. Вып. 2. (Киев, 1953), 44–45; Vladimir Milošić. Zur Frage der Lausitzer Wanderungen. *Germania*. Vol. 30. (1952), 318–325; Gerhard Mildenberger. *Mitteldeutschlands Ur- und Frühgeschichte*. (Leipzig, 1959), 138 s.; Tadeusz Malinowski. *Katalog cmentarzysk kultury łużyckiej w Polsce*. (Warszawa, 1961), 355 s.; Idem. Obrządek pogrzebowy ludności kultury łużyckiej w Polsce. *Przegląd Archeologiczny*. Vol. 14. (Warszawa, 1961), 5–135; Marek Gedl. *Kultura łużycka na górnym Śląsku*. (Wrocław, 1962), 488 s.; Пётр Третьяков. *По следам древних славянских племен*. (Ленинград, 1982), 26–27; Микола Бандрыський. Проблеми етно-культурної атрибуції на Північно-Західному Поділлі, Волинській височині і прилеглому Поліссі наприкінці середнього і пізньому періодах епохи бронзи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 10. (Львів, 2006), 72–91.

³³ Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва, 1982), 16.

³⁴ Лия Соловьёва. Древние германцы и их языки. *Введение в германскую филологию*. (Москва, 1980), 7–27; Fausto Cercignani. Early Umlaut Phenomenon in the Germanic Language. *Language*. 56/1. (1980) 6 126–136; Aleksander Szulc. Języki germańskie. *Języki indoeuropejskie*.

Балто-слов'янський ареал продовжував розвиватися у Прибалтиці та Білорусії. Бл. 500 р. до н. е. балто-слов'яни почали переймати від скіфів-іранців технологію виплавки заліза, тобто почали рухатися на південь, форсувавши Прип'ять. Про це окрім археологічних матеріалів свідчить також спільна назва заліза: *залізо* (укр.), *железо* (рос.), *gelso* (пруська), *gelizis* (литовська), *dzelzs* (латиська). Щодо родинної номенклатури (*син* — лит. *sunus*; *брат* — лит. *brolis*, лат. *bralis*, і т. д.) чи загальних найбільш архаїчних термінів (*озеро* — прус. *assaran*, лит. *ežeras*, лат. *ežere*; *лико* — прус. *lunkan*, лит. *lunkas*, лат. *lūks*; і т. д.)³⁵. Балто-слов'янський словник Рейнгольда Траутмана налічує 382 таких слів спільного походження з давньої архаїки³⁶. У балтській архаїці лінгвісти знаходять до 3 тис. таких слів. З точки зору лінгвістики спільний архаїчний період розвитку балто-слов'янських мов цілком очевидний³⁷.

Майже синхронно з *германською групою* на південь рушила і балто-слов'янська група. Приблизно між 200 р. до н. е. і 200 р. н. е. від Прип'яті до Подесення і у Середньому Подніпров'ї існувала *зарубинецька культура*, яка довгий час сприймалася як перша протослов'янська культура, хоча дослідники і вказували на скіфосарматські, балтські і кельтські елементи. Дискусії навколо різних аспектів зарубинецької культури тривають, напевно її носії залишалися *балто-слов'янами*, але саме в межах цієї культури розпочалося і протікало мовне розділення балтів і слов'ян³⁸. Зарубинецька культура розвивалася під сильними

Red. Leszek Bednarczuk. T. 2. (Warszawa, 1988), 735–740; Arnulf Krause. *Die Geschichte der Germanen*. (Frankfurt am Main, 2002), 312 s.; Herwig Wolfram. *Die Germanen*. (München, 2005), 128 s.; Малькольм Тодд. *Варвары. Древние германцы. Быт, религия, культура*. (Москва, 2005), 223 с.; Люсьен Мюссе. *Варварские нашествия на Европу: германский натиск*. (Санкт-Петербург, 2006), 417 с.; Ernst Künzel. *Die Germanen*. (Stuttgart, 2006), 208 s.; Rudolf Simek. *Die Germanen*. (Stuttgart, 2006), 216 s.; Reinhard Wolters. *Die Römer in Germanien*. (München, 2006), 128 s.; Юрий Кузьменко. *Ранние германцы и их соседи: Лингвистика, археология, генетика*. (Санкт-Петербург, 2011), 266 с.

³⁵ Анатолій Непокупний. *Балто-севернославянские языковые связи*. (Киев, 1976), 227 с.; Його ж. *Балтійські родичі слов'ян*. (Київ, 1979), 184 с.

³⁶ Reinhold Trautmann. *Baltisch-Slavische Wörterbuch*. (Göttingen, 1923; Göttingen, 1970), 383 s.

³⁷ Antoine Meillet. *Les dialectes indo-européens*. (Paris, 1908; Paris, 1984), 157 p.; Ernests Blese. Die Entwicklungsphasen der lettischen Sprache. *Die Letten*. (Riga, 1930), 61–70; Pranas Skardžius. Die slavischen Lehrwörter im Altlitauischen. *Tauta ir Žodis*. T. 7. (Kaunas, 1931), 1–249; Tadeusz Milewski. Stosunki językowe polsko-pruskie. *Slavia Occidentalis*. T. 18. (Poznań, 1947), 21–84; Ernst Fraenkel. Die baltischen Sprachen. (Heidelberg, 1950), 126 s.; Jerzy Kuryłowicz. *L'accentuation des langues indo-européennes*. Wyd. 2. (Wrocław, 1958), 527 s.; *Analevta Indoeuropaea Cracoviensis Ioannis Safarewicz dicata*. (Cracoviae, 1995), 583 p.

³⁸ Юрий Кухаренко. *Зарубинецкая культура* (Свод археологических источников. Вып. Д1–19). (Москва, 1964), 67 с.; Евгений Максимов. *Зарубинецкая культура на территории УССР*. (Київ, 1982), 184 с.; Ксения Каспарова. *Зарубинецкая культура в хронологической системе культур эпохи Латена*. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Вып. 25. (Ленинград, 1984), 108–117; James P. Mallory. *Zarubintsy Culture. Encyclopedia of Indo-European Culture*. (Fitzroy Dearborn, 1997), 525–526; Ростислав Терпиловский. *Славяне Поднепровья в первой половине I тысячелетия н. э.* (Люблин, 2004), 232 с.; Його ж. *Архітектура поселень Середнього Подніпров'я II ст. до н. е.* —

іраномовними впливами сарматського масиву³⁹. Вторгнення у II ст. н. е. племен германського масиву *готів* і *гепідів*, носіїв *вельбарської культури*, призвело до утворення поліетнічної *черняхівської культури* на периферії якої продовжилося формування слов'янського етносу⁴⁰. І вже після того як в останній чверті IV ст. *гуни* змусили германський масив мігрувати на захід, звільнивши величезні території, які заповнили перші слов'янські культури V–VII ст. — *пеньківська* (антська)⁴¹ та *празько-корчацька* (склавінська)⁴², продовження якої — культура *Луки Райковецької* (VIII–X ст.) заповнила Правобережжя Дніпра, Прикарпаття і Волинь⁴³. Саме звідси і почалося розселення слов'ян у західному, південному, східному і північному напрямках⁴⁴.

Поділ слов'ян на східних, західних і південних більш ніж умовний, рівно ж як і дискусії навколо прабатьківщини слов'ян, під якою слід розуміти первинну територію, на якій відбувалося формування *слов'янської мовної групи*, яка виділилася з *балто-слов'янської*. За класифікацією польського славіста Конрада Язджевського версії дослідників можна об'єднати у чотири групи⁴⁵.

II ст. н. е. Михайло Відейко, Ростислав Терпиловський, Валентина Петрашенко. *Давні поселення України*. (Київ, 2005), 81–114; Володимир Баран, Ярослав Баран. *Зарубинецька культура. Історичні витоки українського народу*. (Київ, 2005), 208 с.; Светлана Пачкова. *Зарубинецька культура и латенизированные культуры Европы*. (Київ, 2006), 372 с.;

³⁹ Леонтій Войтович. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 7–23.

⁴⁰ Леонтій Войтович. Готи на території України: результати досліджень на початок XXI століття. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. (Львів, 2008), 35–64; Його ж. Готи на землях нинішньої України. *Україна крізь віки*. Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смолія. (Київ, 2010), 154–183; Ярослав Онищук. *Населення Західної Волині і Західного Поділля у першій половині I тис. н. е.: культурно-історичний аспект*. (Львів, 2018), 568 с.

⁴¹ Евгений Горюнов. *Ранние этапы истории славян Днепровского Левобережья*. (Ленинград, 1981), 136 с.; Олег Приходнюк. *Пеньковская культура. Культурно-хронологический аспект исследования*. (Воронеж, 1998), 170 с.; Валентин Седов. *Славяне в раннем средневековье*. Т. 2. (Москва, 1995), 67–94; Его же. *Славяне. Историко-археологическое исследование*. (Москва, 2002), 202–222.

⁴² Ivan Borkovský. *Staroslovanská keramika ve střední Evropě: Studie k počátkům slavanské kultury*. (Praha, 1940), 113 с.; Володимир Баран. *Ранні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю*. (Київ, 1972), 244 с.; Ирина Русанова. *Славянские древности VI–IX вв. Между Днепром и Западным Бугом*. (Москва, 1973), 100 с.; Игорь Гавритухин. Понятие Пражской культуры. *Труды Государственного Эрмитажа*. Т. 49. Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света. (Санкт-Петербург, 2009), 7–25.

⁴³ Любомир Михайлина. *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*. (Київ, 2007), 300 с.; Михайло Филипчук. *Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті*. (Львів, 2012), 312 с. + 8 к.

⁴⁴ Володимир Баран, Денис Козак, Ростислав Терпиловський. *Походження слов'ян*. (Київ, 1991), 144 с.

⁴⁵ Konrad Jazdewski. *Z problematyki początków słowiańszczyzny i Polski*. Cz. 1. *Acta Archeologica Lodzensia*. Т. 16. (Łódź, 1968), 6–129.

Прабатьківщина слов'ян (за М. Фасмером)

До першої групи він відніс прихильників концепції азіатської прабатьківщини слов'ян: Туркестан, Семиріччя та Південний Сибір чи північні окраїни Кипчакського степу⁴⁶ і, навіть, Південно-Східна Азія⁴⁷.

До другої групи дослідник відніс прихильників російської прабатьківщини слов'ян: верхів'я Західної Двини, Німану до оз. Ільмень⁴⁸ та на схід за Німаном і Дніпром⁴⁹.

⁴⁶ Kazimierz Moczyński. *Badania nad pochodzeniem i pierwotną kulturą słowian*. (Kraków, 1925), 140 s.

⁴⁷ Evel Gasparini. La cultura lusaziana e i Protoslovani. *Ricerche Slavistiche*. Vol. 1. (1952), 67–92.

⁴⁸ Алексей Шахматов. К вопросу о финско-кельтских и финско-славянских отношениях. *Известия Отдѣла русскаго языка и словестности Имп. АН*. Т. 5. (Санкт-Петербург, 1911), 707–724, 791–812; Его же. Краткий очерк истории малорусского (украинского) языка. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Т. 2. (Петроград, 1916), 664–681.

⁴⁹ Jan Rozwadowski. Kilka uwag do przedhistorycznych stosunków wschodniej Europy i praojczyzny indoeuropejskiej na podstawie nazw wód. *Rocznik Sławistyczny*. 6. (1913), 39–58; Idem. *Studia nad*

До четвертої групи були віднесені прихильники польської прабатьківщини слов'ян⁵⁰.

Найбільш мотивованими видаються аргументи дослідників, об'єднаних умовно у третю групу: середня і верхня течія Дніпра⁵¹; на північ від Карпат між Одрою і середньою течією Дніпра⁵²; від Верхньої Варти до Вісли на заході і до середньої течії Десни на сході, до Прип'яті на півночі і верхів'їв Південного Бугу, Дністра, Пруту і Серету на півдні⁵³; в долині Прип'яті до лісостепу України і на схід лісовою частиною до Дніпра⁵⁴. Більшість цих думок зводиться до ареалу обмеженого Західним Бугом, Прип'яттю, середньою течією Дніпра до гирла Десни до Карпат і верхів'їв Південного Бугу з центром на Волині. Значна частина дослідників продовжує цей ареал на захід до Одри через середню Віслу⁵⁵.

nazwami wód słowiańskich. (Kraków, 1948), 344 s.

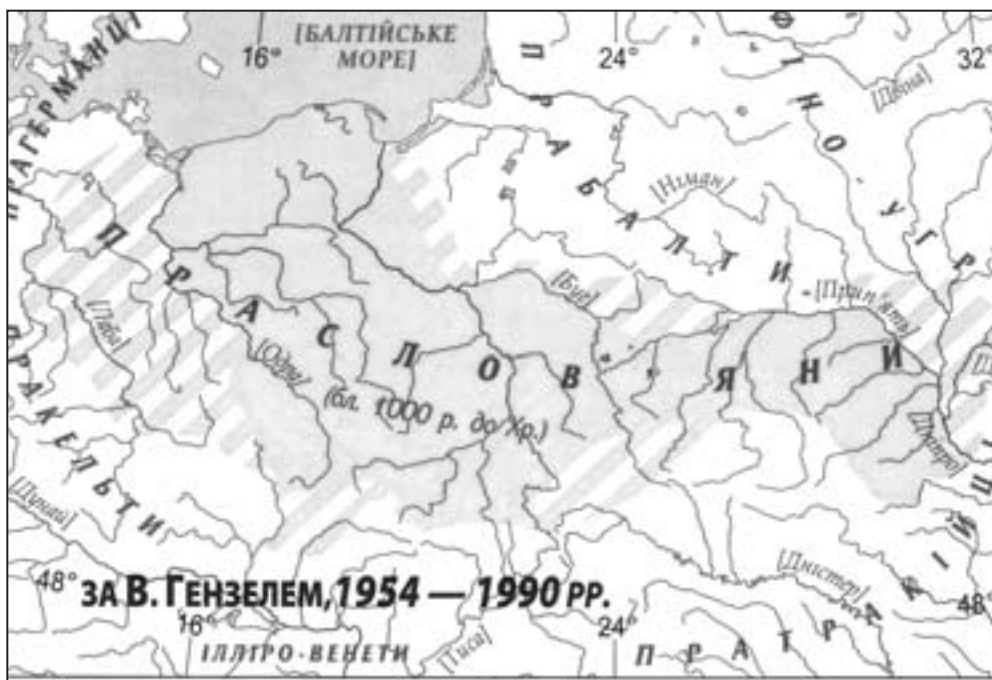
- ⁵⁰ Józef Kostrzewski. *Wielkopolska w czasach przedhistorycznych.* Wyd. 2. (Poznań, 1923), 345 s.; Idem. Od mezolitu do okresu wędrówek ludów. *Prehistoria ziem Polskich.* (Kraków, 1939), 118–360; Leon Kozłowski. Kultura łużycka a problem pochodzenia Słowian. *Pamiętnik IV Zjazdu historyków Polskich w Poznaniu.* (Lwów, 1926), sekcja VIA, 18; Jan Czekanowski. *Wstęp do historii słowian.* Perspektywy antropologiczne, etnograficzne, prehistoryczne i językoznawcze. (Lwów, 1927), 515 s.; Tadeusz Lehr-Splawiński. *O pochodzeniu i praojczyźnie słowian.* (Poznań, 1946), 237 s.; Idem. Powstanie, rozrost i rozpad wspólnoty prasłowiańskiej. *Przegląd Zachodni.* T. 7. (1951). Nr 3–4, 350–378; Idem. Zagadnienie pochodzenia słowian w świetle nauki polskiej i rosyjskiej. *Swiatowit.* T. 20. (1948), 25–58; Jan Filip. *Počátky slovanského osídlení v Československu.* (Praha, 1946), 96 s.
- ⁵¹ Karl Müllenhoff. *Deutsche Altertumskunde.* T. 2. (Berlin, 1887), 89.

⁵² Андрей Погодин. *Из истории славянских передвижений.* (Санкт-Петербург, 1901), 90, 94.

⁵³ Lubor Niederle. *Rukověť slovanské archeologie.* (Praha, 1931), VII+292 s.; Михайло Грушевський. Анти ('Ανταί, Antes). Уривок з історії України-Руси. *Записки НТШ.* Т. 21. (Львів, 1898), 1–16; Його ж. *Історія України-Руси.* Т. 1. (Львів, 1904), 162–243; Його ж. До питання про розселення вятчів. *Записки НТШ.* Т. 98. (Львів, 1910), 5–9; Федот Филин. *Образование языка восточных славян.* (Москва–Ленинград, 1962), 296 с.; Его же. Древнерусские диалектные зоны и происхождение восточнославянских языков. *Вопросы Языкознания.* (Москва, 1970), № 5, 3–14.

⁵⁴ Józef Rostański. O pierwotnych siedzibach i gospodarstwie słowian w przedhistorycznych czasach. *Sprawozdanie Polskiej Akademii Umiejętności.* T. 13. (Kraków, 1908), nr.3, 6–25.

⁵⁵ Михаил Артамонов. Венеды, невры и будины в этногенезе славян. *Вестник Ленинградского гос. ун-та.* (Ленинград, 1946), № 2, 70–86; Александр Удальцов. Племена Европейской Сарматии. *Советская Этнография.* (Москва, 1946), № 2, 41–50; Його ж. Основные вопросы этногенеза славян. *Там же.* (Москва, 1947), № 6–7, 3–13; Його ж. Происхождение славян. *Вопросы Истории.* (Москва, 1947), № 7, 95–100; Артемий Арциховский. Культурное единство славян в средние века. *Советская Этнография.* (Москва, 1948), № 1, 84–90; Gerard Labuda. Okres "wspólnoty słowiańskiej" w świetle źródeł i tradycji historycznej. *Slavia Antiqua.* T. 1. (1948), 181–227; W. Hensel. Pochodzenie słowian. *Wiadomości Archeologiczne.* T.20. (1954), 211–260; Алексей Тереножкин. Лужицкая культура и культуры Среднего Поднепровья. *Краткие сообщения Ин-та Истории материальной культуры.* Вып. 67. (Москва, 1957), 3–16; Aleksander Gardawski, Jerzy Gąssowski. *Polska starożytna i wczesnośredniowieczna.* (Warszawa, 1961), 53–58, mapa 64; Jan Eisner. *Rukověť slovanské archeologie: počátky Slovanů a jejich kultury.* (Praha, 1966), 530 s.; Игорь Свешников. К вопросу о племенном составе населения Прикарпаття и Волини в конце II и в начале I тысячелетия до н. э. *Acta Archeologica Lodzensia.* T. 2. (Łódź, 1969), 42–64; Валентин Седов. *Происхождение и ранняя история славян.* (Москва, 1979), 155 с.; Пётр Третьяков. *По следам древних славянских племен.* (Ленинград, 1982), 27.

Прабатьківщина слов'ян (за В. Гензелем)

Антські племена *пеньківської культури* мігрували на південь на Балкани, пізніше частина з них вернулася і взяла участь у експансії на території балтів. На ареалах продовження *пеньківської культури* – *волинцівської, роменської та боршівської культур* сформувалися племінні союзи *сіверян, радимичів, вятичів, дреговичів, кривичів і словен* (при чому *кривичі* колонізували території *балтів* і підтримали колонізацію *словенами* територій *фінно-угрів*, які за підтримки *сіверян* успішно колонізовували також і *вятичі*). На ареалах культури *Луки Райковецької* сформувалися племінні союзи *полян, древлян, уличів, тиверців, волинян-дулібів і хорватів*.

Загальноприйнято, що найранішим соціальним організмом, самодостатність якого визначалася виробництвом матеріальних благ, необхідних для існування людей, що входять до його складу, біологічним відтворенням шляхом народження нового покоління і соціальним відтворенням шляхом передачі цьому поколінню певних соціально-культурних цінностей і традицій⁵⁶, було плем'я⁵⁷, у якому поєднується

⁵⁶ Виктор Козлов. О понятии этнической общности. *Советская этнография*. (Москва, 1967), № 2, 100–111.

⁵⁷ Юрий Семёнов. Категория “социальный организм” и ее значение для исторической науки. *Вопросы истории*. (Москва, 1966), № 8, 88–106; Лев Куббель. Племя. *Свод этнографических*

етнічна спільність (сукупність кланів) з політичною структурою на чолі з визнаним вождем⁵⁸. Таку максимальну общину — плем'я археологи фіксують як гніздо поселень⁵⁹.

Просте племінне вождівство веде через компаундне (змішане, поєднане з жречеством) до складного (консолідованого) вождівства, яке об'єднує декілька племен, утворюючи племінну протодержаву — *чіфдом*, тобто сталу структуру з централізованим управлінням та спадковою ієрархією правителів і знаті, але ще без формального апарату примусу⁶⁰. Тобто, племена об'єднуються у союзи, утворюючи складні вождівства, в руських джерелах — княжіння⁶¹. Інший давній слов'янський термін — “верв”, давши назву общині-верві, став слов'янським відповідником позначення кланових зв'язків у рамках чіфдому-вождівства⁶².

Племінні союзи являли собою складні вождівства-чіфдами. На заході ще у VI–VII ст. склався волинський суперсоюз під гегемонією дулібів, куди дослідники були схильні включати і території Верхнього Подністров'я та Посяння⁶³ і, навіть, всю територію пам'яток культури Луки Райковецької, принаймні у межах ареалу празько-корчакської кераміки⁶⁴. Але в Прикарпатті в цей самий період вже був хорватський суперсоюз, знаний з пізніших джерел як Велика Хорватія, яка простягалася від середньої течії Пруту і Дністра на сході вздовж Карпат, Татрів і Судетів до верхньої течії Вісли, Лаби і басейну Білої Ельстер на заході (де знаходився ареал *білих*, тобто західних, хорватів). Цей масив також охоплював Закарпаття, де в басейні Тиси збереглися їх сліди у топонімах Хорвашик (в р-ні Кошиць), Ерде-Хорвати, Хорвать (на р.Красна) і Храбоч⁶⁵. Хорватський масив сформувався на базі *культури*

понятій и терминов. Социально-экономические отношения и соционормативная культура. (Москва, 1986), 145.

⁵⁸ Леонид Васильев. Протогосударство-чи́фдом как политическая структура. *Народы Азии и Африки*. (Москва, 1981), № 6, 158–160.

⁵⁹ Любомир Михайлина. *Слов'яни VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами*. (Київ, 2007), 246–247.

⁶⁰ Elman Rogers Service. *Origins of the State and Civilization*. (New York, 1975), 25; Роберт Леонард Карнейро. Процесс или стадии: ложная дихотомия в исследовании истории возникновения государства. *Альтернативные пути к цивилизации*. (Москва, 2000), 91–93.

⁶¹ Любомир Михайлина. *Слов'яни VIII–X ст.*, 246–247.

⁶² Ярослав Баран. *Слов'янська община*. (Київ–Чернівці, 2004), 36.

⁶³ Володимир Баран. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н.е. на території західноукраїнських земель. *Торжество історичної справедливості*. (Львів, 1968), 33–34.

⁶⁴ Валентин Седов. Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР*. (Москва, 1982), 92–93.

⁶⁵ Обґрунтування приведених висновків і більшу частину гігантської бібліографії досліджень з хорватської проблематики див.: Леонтій Войтович. Слідами білих хорватів. *Літопис Червоної Калини*. № 5–6. (Львів, 1993), 2–57; Його ж. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132; Його ж. „Білі” хорвати чи „карпатські” хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45; Його ж. Карпатские

карпатських курганів на окраїні черняхівського масиву, носії якої у складних асиміляційних процесах перемогли носіїв *линицької культури* (даків) та *пшеворської культури* (германців астінгів), а також іранські відлами язигів і роксоланів, які через басейн Тиси пройшли на Дунай і від яких, ймовірно, походить іранська етимологія етноніму „хорвати”⁶⁶. У VI ст. *хорватський* масив вже був слов’янським⁶⁷.

Вторгнення *аварів*, які бл. 561–562 рр. розгромили обидва об’єднання, привело до вимушеної міграції у Паннонію та на Балкани значної частини *хорватів* та *дулібів*. Так з’явилися хорватські жупанії (князівства) на Балканах. Наслідки цієї вимушеної міграції відбивають і звістки про чеських, паннонських і карінтійських *дулібів* (860, 891, 977, 982, 984 рр.)⁶⁸, а також сліди, зафіксовані у топоніміці: Дулебська біля Врбовця у Хорватії, р. Дудлеба в Чехії, річка Дулебка тече в Карінтії, річка Дулеба притока Ольси, на якій знаходиться с. Дулеби⁶⁹. *Хорвати*, які залишилися у Прикарпатті та Закарпатті, зберегли тут племінні князівства. Рештки *дулібів*, які залишилися на Східній Волині, займаючи територію пізнішого удільного Дорогобузького князівства, ймовірно брали участь у поході князя Олега на Константинополь (907)⁷⁰.

У Причорномор’ї потужна Хозарська імперія підпорядковувала собі союзи *сіверян, полян, вятичів та радимичів*. Але невдала релігійна

хорвати. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 2005), С. 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. (Санкт-Петербург, 2006), 6–39; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 45. (Львів, 2010), 13–54; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. № 3(21). *Русин*. (Кишинев, 2010), 5–49, 159–169; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101; Його ж [Vojtovyč Leontij]. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija / Priredio Jevgenij Paščenko*. (Zagreb, 2014), 207–254; Його ж. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. (Дрогобич, 2019), 152–169.

⁶⁶ Александр Соболевский. Русско-скифские этюды. *Известия Отд. Русского Языка и Словесности*. Т. 26. (Петроград, 1921), 8; Niko Županič. Prvobitni Hrvati. *Zbornik kralja Tomislava*. (Zagreb, 1925), 291, 296; Idem. Prvi nosilci etnickih imen Srb, Hrvat, Cech i Ant. *Etnolog*. Т. 2. (1928), 74–79; Idem. Značenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvatska. *Ibidem*. Т. 10–11. (1937–1938), 355–376; Max Vasmer. *Untersuchungen uber die altesten Wohnsitze der Slaven*. 1. Die Iranier in Sudrussland. (Leipzig, 1926), 56; Ljudmil Hauptmann. Seoba, Hrvata i Srba. *Jugoslovenski Istoriski Časopis*. Т. 3. (1937), 30–61; Stjepan Sakać. Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens. *Orientalia Christiana Periodica*. Т. 15. (Roma, 1949), 330–340.

⁶⁷ Володимир Баран, Денис Козак, Ростислав Терпиловський. *Походження слов’ян*. (Київ, 1991), 57.

⁶⁸ Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 368–370; D. 3. (Praha, 1911), 196–197; Emil Šimek. Dudlebi, Volynane, Lučane, Cesti, Chorvate a Cechove. *Slavia Antiqua*. Т. 1. (Poznań, 1948), 351–360.

⁶⁹ Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. Т. 1. (Warszawa, 1962), 258–259.

⁷⁰ Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам’яті І. К. Свешнікова (1915–1995). (Львів, 1998), 286–294.

реформа, внаслідок якої верховний правитель *каган* і хозарська еліта прийняли юдаїзм, привела до громадянської війни і відділення окремих племінних союзів, зокрема *чорних* (північних) *болгар* та *угрів*. З півночі в слов'янські масиви стали проникати вікінги-варяги, пробираючись шлях з *варяг у греки* (з Готланда через Ризьку затоку, Західну Двину, її ліву притоку Каспль та Дніпро, перехід до якого з Касплі здійснювався через волок в районі Гніздова–Хольмгарда)⁷¹. Дружини вікінгів були невеликими, вони не пробували завойовувати гігантські території, але їх добротне озброєння і військовий досвід дозволяли їм не тільки легко домовлятися з місцевими елітами, які шукали союзників проти *хозарів*, але й очолювати ці еліти.

На той час внутрішній розвиток племінних союзів привів до трансформації *чіфдому* у *дружинну державу* чи *військову державу* (military government), яка характеризується універсальним етапом розвитку суспільства, при якому функції держави, що зароджується, виконує, головним чином, військова організація — дружина чи аналогічна їй військова структура. Цей етап характерний для всієї Центрально-Східної Європи, тобто германо-слов'янського масиву⁷². Етапи розвитку

⁷¹ Леонтій Войтович. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 142–188; Його ж. Русь: поморські слов'яни чи варяги? *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 60. (Львів, 2011), 33–46; Його ж. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. (Львів, 2013), 13–44; Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.? *Хазарський альманах*. Т. 11. (Київ–Харьков, 2012–2013), 70–95; Його ж. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Його ж. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вип. 1. (Ижевск, 2015), 7–18; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладонская земля*. Вип. 5. (Санкт-Петербург, 2015), 148–183; Його ж. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Руси. *Записки НТШ*. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.

⁷² Heinrich Felix Schmid. Die Burgbezirksverfassung bei den slavischen völkern in ihrer Bedeutung für die Geschichte ihrer Siedlung und ihrer staatlichen Organisation. *Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven*. N. s. 2. No 2. (1926), 97, 101–113, 246; Václav Vaněček. *Počátky práva a státu v československu*. (Praha, 1946), 25–40; Idem. *Prvních tisíc let. Předstátní společenská organizace a vznik státu u českých Slovanů*. (Praha, 1949), 90–93; Vladimír Procházka. *Organisace kultu a kmenového zřízení polabsko-pobaltských Slovanů. Vznik a počátky Slovanů*. Т. 2. (Praha, 1958), 151; Кирилл Соловьев. *Властители и судьбы. Легитимизация государственной власти в Древней и Средневековой Руси: IX – первая половина XV в.* (Москва, 1991), 29–30; Його ж. *Потестарные отношения в Древней и Средневековой Руси IX – первой половины XV в.* (Москва, 1998), 104 с.; Елена Мельникова. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы). *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто*. Москва, 13–15 апреля 1992 г. Тез. докл. / Отв. ред. Анатолий Новосельцев. (Москва, 1992), 40–45; Її ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка

дружнинної держави добре прослідковуються на порівняльних давньоруських та скандинавських матеріалах, які, не обов'язково мусили бути запозиченнями, а могли просто розвиватися синхронно як етапи дружнинної держави: *полюддя*, аналогом якого виступає скандинавська *вейцла*⁷³, типологія поселень з дрібних сіл та хуторів-миз, об'єднаних в гнізда поселень навколо центральних садиб, які виконували примітивні культові, а пізніше фіскальні функції⁷⁴ (*хусебю* — *погости*)⁷⁵, сотенна

проблеми). *Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992–1993.* (Москва, 1995), 20–23; Ї ж. К типологии контактных зон и зон контактов: скандинавы в Западной и Восточной Европе. *Восточная Европа в древности и средневековье: контакты, зоны контактов и контактные зоны* (XI Чтения памяти В. Т. Пашуто). (Москва, 2003), 20; Николай Котляр. Между язычеством и христианством (эволюция древнерусской государственности в X веке). *Восточная Европа в древности и средневековье.* (Москва, 1995), 25–28; Евгений Пчелов. К вопросу о времени возникновения Древнерусского государства. *Альтернативные пути к ранней государственности.* (Владивосток, 1995), 117–127; Олександр Моця. Східнослов'янське суспільство напередодні утворення Київської Русі. *Давня історія України.* Т. 3. (Київ, 2000), 477; Володимир Ричка. Київська Русь: проблеми, пошуки, інтерпретації. *Український Історичний Журнал.* (Київ, 2001), № 2, 26–28; Леонтій Войтович. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Там само.* (Київ, 2003), № 4, 138; Сергей Никольский. О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси. *Средневековая Русь.* Вып. 4. (Москва, 2004), 5. Заперечення Олександра Майорова, який вважає, що термін *дружинна держава* нічим не відрізняється від подібних термінів *рабовласницька, феодальна чи общинна держава* (Александр Майоров. *Галицько-Волинська Русь. Князь, бояре и городская община.* (Санкт-Петербург, 2001), 30) не виглядають обґрунтованими: у даному випадку дружина виступає як форма організації правлячої еліти в окремих суспільствах (Віктор Пузанов. *Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты.* (Ижевск, 2007), 16). Крім того автор не знайомий із засадничими працями з цієї проблеми, вважаючи, що її підняла першою Олена Мельнікова.

⁷³ Василь Балусок. Полюддя: прагматична дія і ритуал. *Український Історичний Журнал.* (Київ, 1994), № 1, 113–116; Юрій Кобышчанов. *Полюдье: явление отечественной и всемирной истории.* (Москва, 1995), 319 с.; Борис Тимошук. *Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави.* (Чернівці, 1999), 174 с.; Назар Зубашевський. Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 86–107; *Його ж.* Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу. *Історичні записки. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.* Вип. 15. (Луганськ, 2007), 77–85; Любомир Михайлина. Полюддя у східнослов'янських князіннях. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* (Чернівці, 2007). Т. 1 (23), 19–24.

⁷⁴ Björn Ambrosiani. *Fornbanningar och beguggelse.* (Uppsala, 1964), 202–208; Борис Тимошук. *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* (Київ, 1976), 175 с.; Борис Тимошук, Ирина Русанова, Любомир Михайлина. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. *Советская археология.* (Москва, 1981), № 2, 80–93; Åke Hyenstrand. *The Molaren Area.* (Stockholm, 1981), 21; Thomas Larsson, Hans Lundmark. *Bebyggelsemonstet – er utgangspunkt vid studier av forhistoriska samhällen.* (Fornvannen, 1982), 161–169; Любомир Михайлина. *Населення Верхнього Попруття VIII–X ст.* (Чернівці, 1997), 143 с.; *Його ж.* Топографія, розміри та планування селищ VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології.* (Чернівці, 2003), Т. 1, 93–99; *Його ж.* Типологія східнослов'янських жител VIII–X ст. між Дніпром і Карпатами. *Археологічні студії.* (Київ–Чернівці, 2003). Вип. 2, 116–131; *Його ж.* Слов'яни VIII–X ст., 43–56, 75–105, 159–169.

⁷⁵ Скандинавські конунги під час своїх об'їздів-вейцли не заїжджали у традиційні центри фольків — *туни*, а визначали для цього спеціальні пункти — *хусебю* (husaby). Таких *хусебю* відомо у Швеції — 70, Норвегії — 46, Данії — 9 (Asgaut Steinnes. *Husabyar.* (Oslo, 1955), 276 с.;

система (hundari — у свеїв, herad — у решті Швеції та Норвегії, syssel — в Ютландії⁷⁶), врешті *віча*, аналогом якого виступає скандинавський *тінг*⁷⁷.

IX століття відкрило Княжу добу. Поняття *Княжа доба*, як означення *середніх віків* в Україні, було обґрунтоване Ярославом Ісаєвичем⁷⁸ та його учнями⁷⁹ в ході дискусії щодо місця ранньої історії України у загальноєвропейському контексті. До того українські історики, за невеликим винятком, розглядали ранню історію України поза загальноєвропейським контекстом, західні дослідники, як правило, не включали Україну та її сусідів до узагальнюючих праць. Ситуація почала змінюватися лише на межі XX–XXI століть⁸⁰. Інтеграція української історіографії зі світовою викликала потребу розглянути, наскільки узгоджується періодизація історії України та інших народів Європи.

J. Rosén. Husaby. *Kulturhistoriskt leksikon för nordish middelalder*. Bd. 7. (Kobenhavn, 1962), 94–96; Carl Gustav Andras. Kungsgard (Sverige). *Kulturhistoriskt leksikon för nordish middelalder*. B.9. (Kobenhavn, 1964), 513–515; P. Rasmussen. Kingsgard (Denmark). *Ibidem*, 516; Арон Гуревич. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии*. (Москва, 1967), 118, 128). Після реформ княгині Ольги (945–961) з середини X ст. на Русі виникають такі ж пункти – *погости*, де з'являються представники князівської адміністрації (Владимир Петрухин, Тетяна Пушкина. К предистории древнерусского города. *История СССР*. (Москва, 1979), № 4, 100–112; Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва, 1982), 366). Див. наприклад: Андрей Леонтьев. Ростов (предпосылки образования древнерусского города). *Тезисы докладов советской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии*. (Москва, 1985), 61–62; Борис Шестаков. К вопросу о происхождении раннесредневековых городов Брянского Полесья. *Там же*, 75). А з прийняттям християнства церковна адміністрація стала з'являтися саме в хусебію (погостах), які перебували під контролем конунгів (князів) (Елена Мельникова. Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). *История СССР*. (Москва, 1986), № 5, 75).

⁷⁶ Sven Tunberg. *Studier rörande Skandinaviens äldsta politiska indelning*. (Uppsala, 1911), XXIX+239 s.; Gerhard Hafström. *Hundare. Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder*. B.7. (Kobenhavn, 1962), 74–78; Ulf Sporrang. *Kolonisation bebyggelseutveckling och administration*. (Lund, 1971), 236 s.; Carl Axel Ekblom. *Viennetionde och hundaresindelning. Studier rörande Sveriges äldsta politiska indelning*. (Lund, 1974), XI+335 s.; Станислав Ковалевский. *Образование классового общества и государства в Швеции*. (Москва, 1977), 99–100.

⁷⁷ Sven Birger Fredrik Jansson. *The Runes of Sweden*. (Stockholm, 1962), 103–112; Karl Axel Holmberg. De svenska Tuna-namen. *Acta Academiae regiae Gustavi Adolphi*. Vol. 45. (Uppsala, 1969), no 12; Ingemar Olsson. *Tuna-namen i Sverige*. Foelskningslaget. (Fornvannen, 1976), 71–78; Арон Гуревич. *Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры*. (Москва, 1977), 217–225. Про віче детальніше див. у підрозділі 5.3.

⁷⁸ Ярослав Ісаєвич. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Княжа доба. Історія і культура*. (Львів, 2007), 3–12; Його ж. Княжа доба і середні віки: наскільки співпадають ці визначення. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 306–312.

⁷⁹ Леонтій Войтович. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми, періодизація. *Український історичний журнал*. (Київ, 2003), № 4, 134–139; Його ж. Середні віки в Україні: Хронологічні рамки і проблеми періодизації. *П'ятий конгрес Міжнародної асоціації українців*. Історія. Ч. 1. (Чернівці, 2003), 17–20; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Феодора Павловича Шевченка*. Т. 2. Наукові студії. (Київ, 2004), 385–394.

⁸⁰ Ярослав Ісаєвич. Українська тематика у міжнародній “Енциклопедії середніх віків”. *Ін-т*

У середньовічному суспільстві правляча еліта обмежувалася правлячою династією та її найближчим оточенням. Корені першої правлячої династії у більшості випадків були ретельно заховані традицією, належність до династії охороняли сакральні заборони, які християнство прийняло і освятило. Наступні династії, засновані переважно узурпаторами, намагалися будь-якою ціною довести свою спорідненість з династією попередньою. Це ж стосується і щасливих суперників або колишніх васалів. Сакральні заборони потребували підтвердження легітимності. Найближче оточення династії формувалося з представників родової знаті, традиційно пов'язаної з нею, та висуванців з військового середовища, які своїми заслугами перед цією династією здобули право пробитися до складу вибранців. Проте кар'єра цих вибранців залежала виключно від заслуг перед династією, яка панувала „з ласки Божої”, і впливала на формування свого оточення з власної волі. В середньовічному суспільстві правляча династія мала вплив практично на всі сторони екзистенції суспільства, була основним носієм державного чинника, формувала структуру держави, її розвиток і політику. Взаємини всередині правлячої династії іноді були одними з головних причин занепаду або злету тої чи іншої держави.

У слов'янських народів правителі титулувалися *князями*. Титул цей запозичений від германських народів, ймовірно від готського *kuniggs*⁸¹, якщо не від давньоскандинавського *konungr* – *родич, нащадок правителя*⁸². Київські князі у IX–X ст. використовували також тюркський титул каган (*rex chakanus vocabulo* в Бертинських анналах, *khaqan-Rus* у Ібн-Русте, *каган* у “Слові о законі і благодаті” митрополита Іларіона та ін.), що на ранніх етапах мало підкреслити здобуття незалежності від хозарського кагана⁸³, а пізніше – невизнання залежності від Візантії⁸⁴. При цьому запозичення цього титулу, який вживали володарі великих об'єднань номадів-кочовиків ще до хозарів, безпосередньо від них мало ймовірно⁸⁵. Початково титул *князь* був рівним титулу *король*, навіть візантійський імператорський титул βασιλεύς перекладався як *князь*, якщо не конкретизувалося ім'я володаря⁸⁶.

⁸¹ Jaroslav Isajevych. On the Titulature of Rulers in Eastern Europe. *Journal of Ukrainian Studies*. Vol. 29. (Summer-Winter 2004), no 1–2, 219–244.

⁸² Александр Преображенский. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 1. (Москва, 1959), 324; Праславянский лексический фонд. *Этимологический словарь славянских языков*. Под ред. Олега Трубачёва. Вып. 13. (Москва, 1987), 200; Михаил Стеблин-Каменский. Древнеисландский язык. (Москва, 2002), 164–165.

⁸³ Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 366.

⁸⁴ Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба. Історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 3–4.

⁸⁵ Анатолий Новосельцев. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. *История СССР*. (Москва, 1982), № 4, 152–159; Ирина Коновалова. О возможных источниках заимствования титула “каган” в Древней Руси. *Славяне и их соседи*. Вып. 10. (Москва, 2001), 108–135.

⁸⁶ Олександр Головко. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. *Феодалізм на Україні*. (Київ, 1990), 42–52; Його ж. *Князь Роман Мстиславич*. (Київ, 2001), 212.

Хронологічні рамки⁸⁷ Княжої доби умовно⁸⁸ визначаються двома крайніми датами: 838 і 1492 рр.

Під 839 р. Бертинські аннали вперше зафіксували назву *Русь*⁸⁹ (автор тексту Пруденцій, єпископ з Труа, був присутнім під час події, пов'язаної з фіксацією цієї назви⁹⁰): “Також прийшли послы греків, відправлені від імператора Феофіла, а саме Феодосій, єпископ Кальдонської митрополії, і спафарій Феофаній, несучі з відповідними подарунками до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі у п'ятнадцяті календи червня. Крім того їх посольство схилило імператора і підлеглих його до підтвердження союзу і постійного миру між обома сторонами, а також про перемоги, які він з висоти престолу свого здобув у війні проти іноземних народів, люб'язність і радість в Господі були принесені. Посольство попросило імператора і його підданих по дружньому повернути подавшому [листа] благодать всіх перемог. Він також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ називали Рос, котрих їх король, прозваний Каган, послав раніше заради того, щоби вони проголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, так як они змогли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, через те, що шлях, яким вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів. Дуже уважно дослідивши причину їх приходу, імператор довідався, що вони з народу свіонів, як

⁸⁷ “Звичайно, періодизація має сенс тільки у тому випадку, якщо ми приймаємо наявність в історії закономірностей, віримо, що дослідник може вловити якісь загальні тенденції. З позицій крайнього постмодернізму, який заперечує можливість узагальнень, що обґрунтовують специфіку періодів, ніяка періодизація неможлива. Якщо ж навіть послідовні постмодерністи вживають вироблені попередньою історіографією такі терміни як Середньовіччя, чи Ренесанс, це, напевно, засвідчує, що їхня практична діяльність як дослідників не цілком узгоджується з постмодерністським кредо. Втім, постмодерністський скепсис до традиційної історіографії змушує й істориків неопозитивістського спрямування, по-перше вимогливіше ставитися до своєї аргументації, по-друге, чіткіше усвідомлювати релятивність власних тверджень, сприймати їх більш як інструмент пізнання, ніж як безсумнівне наближення до абсолютної істини” (Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі, 3–4).

⁸⁸ За Германом Гаймплем “той, хто знаходить межі певного періоду, визначає його сутність” (Hermann Heimpel. Über die Epochen der Mittelalterliche Geschichte. Ders. Der Mensch in seiner Gegenwart. Acht historische Essays. T. 2. (1957), 43; Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі, 4).

⁸⁹ Спроби віднести першу згадку про Русь до біблійної книги пророка Іезекіїла, якого бл. 597 р. до н. е. забрали у вавилонський полон (текст його книги дійшов у записах II–I ст. до н. е.) (Otto Eissfeldt. Einleitung in das Alte Testament. (Tübingen, 1956), 443–465; Йосиф Кривелев. *Книга о библии*. (Москва, 1959), 29, 167), чи в сирійській хроніці Псевдо-Захарії з Мітілени (VI ст.) (Нина Пигулевская. Имя “Рус” в сирийском источнике VI в. н. э. *Академику Б. Д. Грекову ко дню 70-летия*. (Москва, 1952), 42–48) виявилися невдалими (Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2. (Warszawa, 1964), 347–348).

⁹⁰ Imre Boba. Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth century. *Slavio-Orientalia*. T. 2. (Wiesbaden, 1967), 23; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 130.

вважається, скоріше розвідники ніж прохачі дружби цього королівства і нашого, він наказав утримувати їх у себе до тих пір, поки зміг би це дійсно відкрити, а саме, чесно вони прийшли від того чи ні, і це він не забув повідомити Феофілу через своїх згаданих послів і листи, і то, що він з охотою прийняв за сильним його бажанням, а також якщо вони будуть знайдені вірними, і для них був би даний дозвіл на повернення на батьківщину безпечно; їх потрібно було би відпустити з допомогою; якщо б іншого разу з нашими послами, післаними до його присутності, з'явився б хто-небудь з таких [людей], він сам повинен був би винести рішення”⁹¹

З тексту, автентичність якого не викликає сумнівів, випливає, що посольство від правителя (кагана) народу Рус, відправлене до візантійського василевса Феофила, не могло повернутися назад через загрозу від ворожих народів, і було відправлене разом з візантійськими послами в Інгельгейм, щоби повернутися назад через землі імператора. Як виявилось, послы були шведами, через що їх запідозрили у шпигунстві (перед цим відбулося кілька нападів вікінгів на приморські володіння імператора) і затримали до з'ясування обставин⁹². Глибокий аналіз літератури, присвяченої цьому посольству, зробив Андрій Сахаров⁹³.

⁹¹ “Venerunt legati Graecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet, Calcedonensis metropolitani episcopus, et Theophanius spatharius, ferentes cum donis imperatore dignis epistolam; quos imperator quintodecimo Kalendas luni in Ingulenheim honorifice suscepit... Misit etiam cum eis quosdam, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum totum habere posset, quoniam itinera per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes immanissimas babuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventus-causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum, exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus, penes se eo usque retinendos iudicavit, quoad veraciter invenire posset, utrum fideliter eo necne pervenerint; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam ininare non distulit, et quod eos ilius amore libenter suceperit; ac si fideles invenirentur, et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias, una cum missis nostris ad eius praesentiamdirigendos, ut quid de talibus fieri debere, ipse decerendo efficeret” (Annales Bertiniani Prudentii, Trecensis episcopi annales a. 835–861. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum. Ed. Geoggyivs Heinricvs Pertz. T. 1. Hannoverae, 1826, 434; Ernst Kunik. Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. V.1–2. (Sankt-Petersburg, 1844–1845), 198; S. Prudentii annals sive Annalium Bertiniarum pars secunda. Ad anno 835 usque ad 861. Patrologia Latina. Ed. Jacques Paul Migne. T.105. (Parisii, 1852), col.1385–1386; Annales Bertiniani: Annales de Saint-Bertin. Ed. F. Grat, J. Vieillard, P. Clémencet. (Paris, 1964), 30–31). Переклад Андрія Волинця (2005).

⁹² Владимир Пархоменко. Первая известная точная дата существования государства Руси. *Историк-марксист*. (Москва, 1938), № 6, 191–192; Владимир Мавродин. *Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности*. (Москва, 1971), 113–119; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 130–139, 177–178; Андрей Сахаров. Русское посольство в Византию 838–839 гг. *Общество и государство феодальной России*. (Москва, 1975), 247–254; Игорь Шаскольский. Известие Бертинских annalov в свете данных современной науки. *Летописи и хроники*. 1980. (Москва, 1981), 43–54.

⁹³ Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 37–42.

Таким чином можна стверджувати, що у 838 р. (щонайменше за рік до появи у Інгельгеймі) вже існувала держава Русь, правитель якої титулувався *каганом*, декларуючи незалежність від Хозарії, а потужна Візантія вважала важливими союзні стосунки з цим правителем.

Можна також стверджувати, що шлях з *варяг в греки* (через Ризьку затоку повз о. Саарема і далі по Західній Двині, Касплі, волоку до Дніпра поблизу Хольмгарда, Дніпром до Києва і далі до Чорного моря, гирла Дунаю і Константинополя) став відомий вікінгам щонайпізніше з другої половини VIII ст., а до 837 р. вони допомогли *полянам* звільнитися від хозарської залежності і їх вождь прийняв титул *кагана*, демонструючи тим самим свою рівність з хозарським правителем. Цю появу шведських вікінгів у Києві відомий дослідник скандинавських древностей на Русі недавно померлий київський археолог Володимир Зоценко (1953–2009) обґрунтовано пов'язував з антискандинавським повстанням куршів у Прибалтиці⁹⁴. Відбита вона і у недатованій частині ПВЛ у передачі легенди про полянську данину мечами⁹⁵. Правдоподібно, що тим *каганом* був князь Дір (Dirr), у пізнішій традиції об'єднаний з своїм наступником Аскольдом⁹⁶. Дискусія навколо цієї проблеми продовжується, часом її науковим аспектам заважають політичні, зокрема вічне протистояння норманістів з антинорманістами, але таке розв'язання виглядає найбільш обґрунтованим.

Монгольський пограм 1237–1241 рр. зруйнував потужну імперію Русь, але князівства, які входили до її складу, продовжили своє існування. Галицько-Волинське князівство трансформувалося у 1253 р. у *королівство Русь*, його галицьку частину сусідня Польща змогла анексувати після довгої боротьби аж у 1434 р. Інші князівства ввійшли до складу Великого князівства Литовського і зберігали свій статус до 1492 р., коли

⁹⁴ Владимир Зоценко. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX-X вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии*. (Москва, 1985), 126–127.

⁹⁵ Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей. (Москва, 2001), 17. У Центрально-Східній Європі не було покладів болотної чи озерної руди придатної для виготовлення мечів. Мечі на Русь потрапили з вікінгами, з Франкською імперією, яка намагалася не допустити продажу мечів за свої межі, тісних контактів не було. (Див.: Александер Весей Бетюн Норманн. *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов*. (Москва, 2008), 28–29; Леонтій Войтович. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 74–79; Його ж. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 14–15).

⁹⁶ Леонтій Войтович. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком. *Хазарський альманах*. Т. 4. (Київ–Харьков, 2005), 109–117; Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.? *Там само*. Т. 11. (Київ–Харьков, 2013), 70–95; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладужская земля*. Вып. 5. (Санкт-Петербург 2015), 148–183; Його ж. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Руси. *Записки НТШ*. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.

за Віленським привілеєм великого князя Олександра Казимировича удільні князі були позбавлені права зносин з іноземними володарями і права роздачі земель своїм васалам, тобто їх володіння були зрівняні у правовому відношенні із приватними володіннями, статус яких одночасно був піднесений у судовому та інших питаннях до рівня цих князівств. І, хоча фактично реалізація цих положень затягнулася мало не до середини XVI ст., а частина чернігівських і сіверських князівств, не вдоволена такою політикою, вдалася до московського протекторату, що зберегло їх існування також майже до середини XVI ст.,⁹⁷ 1492 рік був верхнею межею *княжої доби*.

Цікаво, що чисто випадково 1492 р. співпав з датою завершення Реконкісти і переходу від феодальних держав до станових та абсолютних монархій, тобто датою прийнятою більшістю європейських медієвістів як верхню межу Середніх віків. Отож верхня межа Середніх віків в Україні практично співпадає з загальновизнаною періодизацією в європейській історичній науці, тобто 1492 р. Така періодизація, була випробувана, зокрема в другому томі „Історії української культури”, редагованому Ярославом Ісаєвичем⁹⁸, підручнику з історії України для вищої школи (керівник авторського колективу Ю.Зайцев)⁹⁹ та інших виданнях.

Період *Княжої доби* припав на формування імперії Русь з трансформацією племінних суперсоюзів-князівств, які перебували на стадії дружинних держав, у феодальні держави. В умовах розвитку Русі відбулося формування титульного українського етносу і почали формуватися білоруський (за асиміляції балтського субстрату) та російський (за асиміляції фінського субстрату). Розвиток королівства Русі і князівств Чернігівської землі дозволив завершити формування українського етносу, а умови розвитку князівств інших земель у складі Великого князівства Литовського — білоруського етносу. Рівночасно у північно-східних регіонах продовжувалося формування російського етносу, еліта якого ввібрала не тільки верхівку фінських автохтонів, але й значний половецько-тюркський компонент із Золотої Орди. Рівночасно цей період знаменував подальшу трансформацію станів на різних етапах розвитку феодальних держав.

Хронологічні рамки *Княжої доби* а ргіогі визначилися періодом протягом якого княжий стан був правлячою елітою в українських землях. У більшості випадків цей період приймають від утворення *Київської Русі*

⁹⁷ Войтович Л. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації // Український Історичний Журнал. – 2003. - № 4. – С.134-139

⁹⁸ Історія української культури. Т. 2. Гол. ред. колегії Ярослав Ісаєвич. (Київ, 2001), 847 с.

⁹⁹ Володимир Баран, Леонтій Войтович, Ярослав Грицак, Олександр Зайцев, Юрій Зайцев, Федір Заставний, Ярослав Ісаєвич, Кость Кондратюк, Микола Литвин, Олександр Луцький, Кім Науменко, Дмитро Павлів, Іван Патер, Володимир Петегірич, Іван Сварник, Богдан Якимович. Історія України. Вид.3, доповнене і перероблене. (Львів, 2002), 488 с.

(формально у 882 р.) до зрівнення князів з рештою шляхти у Великому князівстві Литовському і формального позбавлення їх прав зносин з іноземними володарями та роздачі земельних ленів за Віленським привілеєм (1492 р.)¹⁰⁰. Але поява Олега Віщого у Києві означала тільки зміну династії¹⁰¹. *Київська Русь* була продовженням *Руського каганату*. Тому нижня межа мала би бути щонайменше 837 р.

Зрозуміло, що держав, які офіційно називалися *Руський каганат* чи *Київська Русь*, ніколи не існувало. Це терміни історіографічні. За джерелами назва цієї держави — *Русь*¹⁰² або *Руська земля*¹⁰³. При цьому останній термін вживався як у широкому значенні для всієї держави, так і у вузькому значенні — для території Київської, Чернігівської і Переяславської земель чи власне Київської землі¹⁰⁴, тобто для початкової території з якої почалася трансформація *Руського каганату* шляхом прилучення сусідніх східнослов'янських суперсоюзів, а також територій угро-фінів і балтів, у імперію *Київська Русь*. Іноземні джерела подають назви Rus, Rus(s)ia, Rucia, Ruzzi, Ruzzia ar-Rus, Rutzeland, Ryscaland, Ryssland, Rusco, Ros і т.д.¹⁰⁵.

З похідних назв джерелам відомі тільки дві: *Мала Русь* (Μικράν Ῥωσίαν, Russia Minor, Russae Minoris) та *Велика Русь*.

Мала Русь вперше зустрічається в документах при піднесенні Галицької єпископії до рівня митрополії константинопольським патріархом Атанасієм I (1289–1293, 1303–1311) за василевса Андроніка II Палеолога (1282–1328), у складі Галицької, Володимирської, Перемишльської, Луцької, Турівської і Холмської єпархій¹⁰⁶. У 1334 р. галицько-волинський князь Болеслав-Юрій, який раніше титулувався “Nos Georgis Dei gratia dux Russiae”, “Georgius Dei gratia dux Terrae Russiae,

¹⁰⁰ Леонтій Войтович. Княжа доба на Русі: портрети еліти. (Біла Церква, 2006),

¹⁰¹ Леонтій Войтович. Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: історичні науки*. Т. 23: На пошану проф. С.А.Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), С. 91–123; Його ж. Призрак Олега Вещего. *Tractus Aevorum*. Т. 2(1). (Белгород, 2015), 3–43; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Руси. *Записки НТШ*. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.

¹⁰² Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. (Москва, 1962), 7, 11, 28–29, 31, 338, 341–345; Ипатьевская летопись. *Там само*. Т. 2. (Москва, 1962), 6, 8, 20, 22–23, 36, 455; IV Новгородская летопись. *Там само*. Т. 4. Ч. 1. Вып. 1. (Петроград, 1915), 4; Никоновская летопись. *Там само*. Т. 9. (Москва, 1965), 3–4, 17.

¹⁰³ Лаврентьевская летопись, 1, 17, 19–20; Ипатьевская летопись, 2, 12; IV Новгородская летопись, 4, 11.

¹⁰⁴ Арсений Насонов. “Русская земля” и образование территории древнерусского государства. (Москва, 1951), 260 с.

¹⁰⁵ Сергей Алексеев. Славянская Европа V–VIII веков. (Москва, 2009), 103–107; Леонтій Войтович. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 142–188.

¹⁰⁶ *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes J. Darrouzés. (Paris, 1981), 403.

Galiciae et Ladimere”, “Georgius, ex dono Dei natus dux et dominus Russiae”) ¹⁰⁷ почав титулуватися „Dei gratia natus dux totius Russae Minoris” („З Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі” ¹⁰⁸). Внормовуючи стосунки з Золотою Ордою володар королівства Русі прийняттям нового титулу декларував відмову галицько-волинських володарів від претензій на решту Русі, яка надалі залишалася залежною від Орди. Зайнятий продовженням боротьби за Азербайджан, хан Узбек міг задовольнитися такою уступкою, можливо, прийнятою на його вимогу ¹⁰⁹. Таким чином можна стверджувати, що первісне значення терміну “Мала Русь” відносилось до тієї частини Русі, яка на початку XIV ст. вже не була підвладна монголам, тобто до Галицько-Волинської держави (королівства Русі). Зрозуміло, що дискусія навколо появи цієї назви на теренах сучасної України продовжується ¹¹⁰.

Велика Русь вперше у зустрічається під 1542 р. ¹¹¹, коли московські книжники з оточення царя Івана IV Грозного шукали підстав на претензії до територій, які колись входили до складу Київської Русі, що відбивало реалії московської політики у XVI ст.

Що стосується “кольорових” назв (*Біла Русь*, *Чорна Русь*, *Червона Русь*), то ще наприкінці XIX ст. швейцарський лінгвіст Фердинанд де Соссюр (1867–1913) звернув увагу, що *гуни* у IV–V ст. принесли в іранські мови китайське означення сторін світу за кольорами (чорний – північ, червоний – південь, синій – схід та білий – захід), яке поширилося і у Центрально-Східній Європі ¹¹². Назви ці зустрічаються у пізніх джерелах, *Червона Русь*, яка популярна серед польських істориків, до кінця XV ст. у джерелах взагалі відсутня. *Біла Русь* (Західна Русь) з’являється вперше ніби під 1305 р., але у такому пізньому джерелі Густинський літопис ¹¹³. Найдавніша така назва (terram alborum Ruthenorum) зафіксована в угорській Дубницькій хроніці ¹¹⁴ в описі

¹⁰⁷ Леонтій Войтович. Королівство Русі: факти і міфи. *Дрогоичинь 1253*. (Івано-Франківськ, 2008), 4–17.

¹⁰⁸ Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси. Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. (Санкт-Петербург, 1907), 153–154.

¹⁰⁹ Леонтій Войтович. Князь Юрій-Болеслав Тройденевич: ескіз портрету. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 5. (Львів, 2011), 209–221.

¹¹⁰ Ігор Шевченко. Політика Візантійського патріархату у Східній Європі в XIV ст. *Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом*. Нариси з історії культури до початку XVIII ст. (Львів, 2001), 84; Наталя Яковенко. Вибір імені versus вибір шляху (назви української території між кінцем XVI – кінцем XVII ст.). *Міжкультурний діалог*. Т. 1. (Київ, 2009), 75–81.

¹¹¹ Львовская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 20. Ч. 2. (Санкт-Петербург, 1914) Москва, 1962), 460.

¹¹² Ferdinand de Saussure. *Mémoire sur le Système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. (Leipsick, 1879), 103.

¹¹³ *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. (Санкт-Петербург, 1843), 227, 236.

¹¹⁴ Дубницька хроніка (Chronicon Dubnicense), сформована у 1479 р., в цій частині повторює

подій 1351–1352 рр.¹¹⁵ та у Хроніці Яна з Чарнкова в описі подій 1382 р. (et in quodam Castro Albae Russiae Polozk dicto)¹¹⁶. З усіх архаїчних “кольорових” назв *Біла Русь* збереглася найдовше і врешті дала назву білоруському етносу і його державі¹¹⁷.

Історіографічна назва *Київська Русь* була прийнята істориками на початку XIX ст. і успішно вживався до середини XX ст., коли її почали замінювати доволі сумнівними назвами *Древня Русь* чи *Давня Русь*. Київ був столицею держави і „матір’ю градам руським”¹¹⁸. Правителі держави титулувалися князями київськими. Цілком очевидно, що назва *Київська Русь* більше відповідає історичній дійсності ніж інші назви, якщо, звичайно, під „Новою Руссю” не розуміти однієї з Російських держав (тільки котрої — московської, імператорської, радянської чи сучасної?). У такому сенсі ця назва ще би могла використовуватися російською історіографією (Древня Русь — Московська Русь — Російська держава), але аж ніяк не українською (тоді сучасну державу довелося би називати *Нова Русь-Україна*).

Московські книжники з середини XV ст. почали обґрунтовувати спадковість князів московських від князів київських, що було зумовлено конкретними політичними цілями підтвердження претензій на зверхність над усіма землями колишньої Київської Русі¹¹⁹. Під руками вони мали готовий літописний текст — Володимирське зведення 1185 р., де здобуття Києва у 1169 р. коаліцією південноруських князів,

Будайську хроніку (Chronicon Budense), першу друковану хроніку, видану у Буді заходами Андреаса Гесса 1473 р. Будайська хроніка спиралася на Ілюстровану хроніку Марка Кальті (Márk Kálti), сформовану упродовж 1358–1370 рр., чотири головні копії якої доведені до 1330 р. Aleksander (Sándor) Domanovszky. *Chronici Hungarici Compositio saeculi 14. Prsefatio. Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Vol. 1. (Budapest, 1937), 228–233; Géza Karsai. *Névtelenség, névregyes és szerzőnév középkori krónikáinkban. Századok*. (Budapest, 1963), no 4, 671), але у розпорядженні А. Гесса була одна з пізніших копій із записами за 1333–1342 рр., яку він використав у надрукованій Будайській хроніці (Chronicon Budense. *Scriptores Rerum Hungaricarum*. Vol. 1, 500–503). Ці записи зробив придворний клірик Янош Кетї (Janos Kétyi), у 1340–1360 рр. керівник школи при Егерському монастирі (Elemér Mályusz. *Krónika-problémak. Századok*. (Budapest, 1966), no 4–5, 726; Idem. *A Thuróczy-krónika és forrásai*. (Budapest, 1967), 65), тобто інформація від сучасників описуваних подій.

¹¹⁵ Chronicon Dubnicense. *Historiae Hungaricae Fontes Domenici*. Ed. Matthias Florianus. Vol. 3. (Lipsiae, 1884), 138.

¹¹⁶ Joannis de Czarnekow Chronicon Polonorum. *Monumenta Poloniae Historica*. Pomniki dziejowej Polski. Wyd. August Bielowski. T. 2. (Lwów, 1872), 719.

¹¹⁷ Алексей Мартынюк. Кто и когда впервые произнес по латыни и по немецки “Белая Русь”. *Alba Ruscsa: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.)*. (Москва, 2015), 34–38.

¹¹⁸ Ипатьевская летопись, 23.

¹¹⁹ Jaroslav Pelenski. The Origins of the Official Muscovite Claims to the “Kievan Inheritance”. *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 1. (Cambridge, Mass., 1977), 36–51; Idem, The Emergence of the Muscovite Claims to the Byzantine-Kievan “Imperial inheritance”. *Ibidem*. Vol. 7. Okeanos. Essays presented to Ihor Sevcenko. (Cambridge, Mass., 1984), 520–531.

організованою суздальським князем Андрієм Боголюбським, видавалося як перенесення центру держави з Києва у Володимир на Клязьмі, а всі наступні князі київські були перетворені у володимиро-суздальських васалів¹²⁰. До цього залишилося долучити цілком реальне перенесення столиці з Володимира, який вже з початку XIV ст. перетворився у столицю номінальну, до Москви, столиці фактичної, що і було здійснено після 1409 р. при укладанні Троїцького літопису¹²¹. Так народилася „звичайна схема” російської історії, під яку почали підганяти літописні тексти, у яких пізніші київські князі стали васалами князів володимиро-суздальських. Цю схему закріпили Микола Карамзін та Михайло Погодін і вона стала загальноприйнятою у російській дореволюційній та емігрантській історіографії. Виступаючи проти цієї схеми, Михайло Грушевський фактично тільки модернізував її, відзначивши, що Київський період перейшов не у Володимиро-Московський, а у Галицько-Волинський¹²². Сьогодні очевидні як хибність обох схем, так і причини їх появи¹²³.

У радянський період до цих схем були внесені незначні корективи. Борис Греков, який вважався еталоном історичної науки, закінчив свою програмну монографію „Київська Русь” правлінням Мстислава Володимировича, тобто 1132 роком¹²⁴. До цієї дати стали підганяти закінчення історії Київської Русі. Можна погодитись, що до середини XII ст. уже сформувалися феодальні стосунки, репрезентантом яких були удільні князівств, після 1132 р., коли помер Мстислав Володимирович, київські князі втратили повноту контролю над усіма територіями Київської Русі, а окремі землі і, навіть, князівства, які утворилися на їх території, почали набувати державних ознак¹²⁵. Після 1132 р. і до середини XII ст. на території Київської Русі остаточно сформувалися окремі землі (Київська, Переяславська, Чернігівська, Волинська, Галицька, Турівська, Полоцька, Смоленська, Новгородська, Суздальська,

¹²⁰ Ярослав Пеленський. Боротьба за “Київську спадщину” у 1175–1195 рр.: релігійно-церковне середовище. *Археологія*. (1991), № 3, 33–46.

¹²¹ Олексій Толочко. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історична доля одного терміну і поняття. *Київська старовина*. (Київ, 1992), № 6, 8–11.

¹²² Михайло Грушевський. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного слов’янства. *Статті по славянознавству*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1904), 298–304; Его же. Обычная схема “русской” и вопрос рационального упорядочения истории Восточного славянства. *Форум: общественно-политический журнал*. Вып. 17. (Мюнхен, 1987), 162–171; Його ж. Звичайна схема “руської” історії й справа раціонального укладу історії Східного слов’янства. Вступ О. В. Яся. *Український історичний журнал*. (Київ, 2014), № 5, 199–208.

¹²³ Олексій Толочко. Коли перестала існувати “Київська Русь”? 13.

¹²⁴ Борис Греков. *Київська Русь*. (Київ, 1951), 500 с.

¹²⁵ Леонтій Войтович. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. (Львів, 1996), 5; Його ж. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. (Львів, 2000), 389.

Муромо-Рязанська), в межах територій яких відбувалася стійка консолідація і діяли спільні інтереси, незважаючи на те, що ці землі-„королівства”, як їх назвав Борис Рибаків¹²⁶, роздроблювалися на удільні князівства — „герцогства”, а останні — на дрібніші уділи — „графства”. Справедливо припускаючи, що підпорядкування цих земель Києву носило все більш номінальний характер, Б.Рибаків пропонував взагалі вважати їх повністю суверенними. Якщо погодитися з його висновками, то виходить, що держава — „імперія” Київська Русь перестала існувати до середини XII ст., а подальша боротьба за Київ була просто територіальною суперечкою смоленських або волинських князів з князями чернігівськими і тому подібне. Але ж було не так. Оволодівши Києвом, кожен князь відчував себе господарем всієї Русі, починав „рядити”, тобто за допомогою системи рядів-угод як верховний сюзерен закріплював свої відносини з васалами. Здобуття столиці давало йому право бути сувереном всієї держави. Не випадково у 1151 р. білгородці у відповідь на розпорядження претендента Юрія Довгорукого зухвало запитали: „А Київ ти ся отворив?”¹²⁷. Подібно і німецькі королі ставали імператорами тільки після походу в Рим, який завершувався їх коронацією. Так само і сюзеренам Польщі необхідно було оволодіти Краковом. Зрозуміло, що ступінь залежності окремих земель від Києва був різним у різні періоди. Подібні процеси мали місце у всіх феодальних імперіях та королівствах.

Заперечуючи Б. Рибаківу, Михайло Брайчевський чомусь період існування Київської Русі обмежив 1203 р.¹²⁸. Однак і у першій чверті XIII ст. київські князі виводили у степ об'єднане військо, до складу якого входили дружини віддалених дубровицьких, несвізьких і шумських князів. Боротьба за Київ як боротьба за столицю з найстаршим князівським престолом, а не боротьба за конкретне місто з прилеглими територіями, тривала аж до здобуття столиці монголами у 1240 р.¹²⁹. Навіть і після цього князі, які претендували на першість, певний час добивалися від монгольських ханів ярлика на зруйнований Київ. Виходячи з цього, Олексій Толочко кінець Київської Русі відніс до рубежа XIII-XIV ст., вважаючи основними причинами її падіння політику Золотої Орди та Великого князівства Литовського¹³⁰.

Спроби зберегти Київську Русь, хоча б як васала Золотої Орди, звичайно, були, але ординці не допустили ні відродження столиці у

¹²⁶ Борис Рыбаков. *Первые века русской истории*. (Москва, 1964), 147–157; Його ж. *Киевская Русь и русские княжества XII-XIII вв.* (Москва, 1982), 470.

¹²⁷ Ипатьевская летопись, 433.

¹²⁸ Михаил Брайчевский. Диархическая партийная система в древнерусском городе XII – начала XIII в. *Древняя Русь и Киевская Русь*. (Киев, 1989), 140.

¹²⁹ Петро Толочко. *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории*. (Киев, 1987), 240 с.

¹³⁰ Олексій Толочко. Коли перестала існувати “Київська Русь”?, 16.

Києві, ні збереження Київської Русі як політичної одиниці. Ординці не дозволили сидіти у Києві і Ярославові Всеволодовичу. У старій столиці залишився його посадник Дмитро Ейкович, а „старен всем князем в Русском языке” мусив перебувати ближче до ординської ставки — під наглядом. Це були перші роки становлення Золотої Орди, коли ще оточення Бату вирішувало що робити далі. А далі не отримали ярлика на Київ ні Михайло Всеволодович, ні Данило Романович, а Олександр Ярославович, отримавши Київ, був поставлений ординцями нижче молодшого брата Андрія, якому надали велике князівство володимирське. Київська земля потрапила до улусу Мауці (Могучія). Спроба Данила Романовича повернути собі столицю наштотхнула на рішучу відсіч Мауці: „Віддай Галич”¹³¹. Данило поїхав у ставку Бату, склав йому васальну присягу, виконавши всі вимоги монгольських ритуалів і отримав ярлик на Галицьку і Волинську землю і був удостоєний запрошення на святкування монгольського Нового року (кінець січня — початок лютого 1246 р.), де нарівні з Чингізидами пив *чорний кумис*, який, згідно тогочасних автентичних джерел, був напитком, що готувався виключно для вищої знаті імперії¹³². Більшість дослідників, погано знайомих з монгольськими ритуалами і придворною практикою, ідучи за буквальним трактуванням літописного тексту, вважають, що Данило Романович у ставці Бату зазнав великого приниження¹³³. І хоча це було якраз навпаки, „Данилови Романовичу князю бывшоу великоу вбладавшоу Роускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ”¹³⁴ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: „w злаа чть Татарьскаѧ. Его wщъ бѣ црь в Роуской земли... снѣ

¹³¹ Ипатьевская летопись, 807–808.

¹³² Александр Юрченко. Элита Монгольской империи: время праздников. *Altaiica*. Вып. 4. (Москва, 2000), 204–205; Его же. Золотая статуя Чингис-хана (русские и латинские известия). *Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие*. (Москва, 2002), 245–260; Его же. Русский князь на монгольском пиру (Даниил Галицкий и Бату). *Юрченко А. Г. Золотая Орда: Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект*. (Санкт-Петербург, 2012), 235–255.

¹³³ *История русской литературы X–XVII веков*. Под ред. Дмитрия Лихачева. (Москва, 1980), 150; Александр Майоров. Александр Невский и Даниил Галицкий (К вопросу о взаимоотношениях русских князей с татарами). *Князь Александр Невский*. (Санкт-Петербург, 1995), 23; Иван Белозёров. Убийство князя Михаила Черниговского монголами в 1246 г. и монгольский языческий обряд при дворе хана Бату. *Русское средневековье. 2000–2001*. (Москва, 2002), 13–15; Юрий Кривошеев. *Русь и монголы. Исследования по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 278; Наталья Жуковская. Напитки “белые” и “черные” — сакральная антитеза в пищевой традиции монголов. *IV Конгресс этнографов и антропологов России*. (Санкт-Петербург, 2005), 232; *Галицко-Волынская летопись. Текст. Комментарий. Исследование*. Сост. Николай Котляр, Вера Франчук, Андрей Плахонин. (Санкт-Петербург, 2005), 274–275.

¹³⁴ Ипатьевская летопись, 807–808.

того не приа чти”¹³⁵. Монголи дали чітко зрозуміти, що мають наміри з кожною землею укласти васальні стосунки різного рівня.

Ставши королем Русі Данило Романович повів боротьбу за Київ, яку продовжили його наступники. Не випадково пороський князь Юрій був васалом волинських князів¹³⁶. Київські землі опинилися в орбіті Галицько-Волинської держави, васали якої сиділи в Овручі, а може і у інших містах, а Київ з допомогою Ногаю опанував Лев Данилович. Але бл. 1300 р. в ході війни з Ногаєм, хан Токта надав Київ путивльському князеві, чий нащадки з допомогою ординців протрималися у колишній столиці як рядові удільні князі аж до 1362 р., можливо, з короткою перервою між 1324 та до 1331 р., коли у Києві міг сидіти литовський васал Ольгімант-Михайло Гольшанський¹³⁷.

Тому можна стверджувати, що Русь як суверенна держава існувала протягом 837–1240 рр., пройшовши шлях від суперсоюзу *полян* до *імперії*, яка з початку XI ст. об'єднала всі суперсоюзи східних слов'ян, а також сусідні території балтів і угро-фінів. За цей час ця держава пройшла трансформацію від *дружинної держави* через *ранньофеодальну державу* (до кінця XI – початку XII ст.) до держави *розвиненого феодалізму* (до середини XIII ст.). Цей період можна вважати першим етапом *Княжої доби*. На цьому етапі правляча еліта зберігала повний суверенітет на своїй території.

Зрозуміло, що навколо цих висновків продовжує тривати дискусія, в ході якої чітко вирисовується залежність української історичної науки від поглядів російських колег, які все більше розвертаються в напрямку пошуків особливого розвитку східнослов'янських земель, відмінного від європейського¹³⁸ (“*умом Россию не понять*”).

¹³⁵ Там само, 808.

¹³⁶ Там само, 993–994.

¹³⁷ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 158–159.

¹³⁸ Див.: Михайл Свердлов. *Общественный строй Древней Руси в русской исторической науке XVIII–XX веков.* (Санкт-Петербург, 1996), 330 с. Сюди можна віднести як давні класичні схеми (Борис Греков. *Очерки по истории феодализма в России. Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры.* Вып. 72. (Москва, 1934), 160 с.; Його ж. *Київська Русь.* (Київ, 1951), 113–358; Сергій Юшков. *Про державний устрій Київської Русі (Перехід від варварської держави до феодалізму. Наукові записки Інституту історії і археології України.* (Київ, 1946), кн. 2, 107–111; Його ж. *К вопросу о дофеодальном (“варварском”) государстве. Ученые труды Всесоюзного ин-та юридических наук.* Вып. 10. (Москва, 1947), 37–87; Його ж. *Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі.* (Київ, 1992), 186–204, 236–294, 307–309 (бібл. С. 334–338); Михайл Тихомиров. *Условное держание на Руси в XII в. Академику Б. Д. Грекову ко дню семидесятилетия.* (Москва, 1952), 100–104; Владимир Мавродин. *Очерки по истории феодальной Руси.* (Ленинград, 1949), 204 с.; Владимир Пашуто. *Черты политического строя Руси. Древнерусское государство и его международное значение.* (Москва, 1965), 11–126; Игорь Шаскольский. *О начальных этапах формирования Древнерусского государства. Становление раннефеодальных славянских государств.* (Киев, 1972), 55–67; Його ж. *Образование древнерусского государства. Советская историография Киевской Руси.* (Ленинград, 1978), 128–141; Лев Черепнин. *Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности*

Між тим, військова справа, яка охоплює всі сторони існування і розвитку будь-якого суспільства, а також стосунки між його членами, однозначно свідчить на користь того, що Русь розвивалася однаково з сусідніми слов'янськими та германськими країнами і дискусія чи була Русь державою, яка розгорнулася наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст., скидається на непорозуміння, викликане неоднозначністю тлумачення історичної термінології. Ця дискусія виступає в парі з дискусією про феодалізм¹³⁹.

сти в IX–XV вв. Новосильцев А. П., Пауцто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма. (Москва, 1972), 138–142; Його ж. К вопросу о характере и форме Древнерусского государства X – начала XIII в. *Исторические записки*. Т. 89. (Москва, 1972), 354–360; Його ж. Пути и формы политического развития русских земель XII – начала XIII вв. *Польша и Русь*. (Москва, 1974), 23–51; Його ж. Еще раз о феодализме в Киевской Руси. *Из истории экономической и общественной жизни России*. (Москва, 1976), 15–22; Виктор Буганов, Олександр Преображенский, Тихонов Юрий. *Эволюция феодализма в России: Социально-экономические проблемы*. (Москва, 1980), 342 с.; Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. (Ленинград, 1983), 23–89, 106–134, 194–223; Його ж. Критерии прогресса в изучении общественного строя Древней Руси. *Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г.* (Москва, 1988), 19–25), так і неокласичні моделі школи Ігоря Фроянова (Ігорь Фроянов. *Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории*. (Ленинград, 1974), 159 с.; Його ж. Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. *Начала русской истории*. (Москва, 2001), 331–482; Його ж. Челядь и холопы в трудах дореволюционных историков. *Там само*, 113–148; Його ж. Советские историки о смердах в Киевской Руси. *Там само*, 191–224; Його ж. Генезис феодализма на Руси в советской историографии. *Там само*, 225–328; Його ж. Крупное землевладение и хозяйство на Руси X–XII веков. *Там само*, 373–424; Його ж. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. *Там само*, 526–531, 576–594; Його ж. *Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы*. (Москва–Санкт-Петербург, 1995), 703 с.; Игорь Фроянов, Андрей Дворниченко. *Города-государства Древней Руси*. (Ленинград, 1988), 269 с.; Александр Майоров. *Галицко-Волынская Русь. Князь, бояре и городская община*. (Санкт-Петербург, 2001), 640 с.; Андрей Дворниченко. О восточнославянском политогенезе в VI–X вв. *Rossica Antiqua. Исследования и материалы*. 2006. (Санкт-Петербург, 2006), 184–195), які були продовженням розвитку ідей Михайла Дяконова (див.: Михаил Дьяконов. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. (Санкт-Петербург, 2003), 384 с.). Моделі Дяконова–Фроянова, однак, не враховують військової складової, яка була основним компонентом функціонування і розвитку суспільства в епоху Русі.

¹³⁹ Перебіг цих дискусій найкраще висвітлений в працях Віктора Пузанова (Віктор Пузанов. О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии. *Средневековая и новая Россия. Сб. к 60-летию И. Я. Фроянова*. (Санкт-Петербург, 1996), 148–167; Його ж. *Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкции*. (Ижевск, 2007), 3–51). Див. також: Див., наприклад: Михаил Свердлов. “Корм – кормление”: Становление феодального социально-политического института на Руси IX–XIII вв. *Studia Humanistica*. 1996. (Санкт-Петербург, 1996), 11–23; Його ж. *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 736 с.; Леонтий Войтович. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. (Київ, 2004), 385–394; Його ж. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки*. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Вип.15. (Луганськ, 2007), 13–32; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету*. Львівський національний університет імені Івана Франка. Вип.9. (Львів, 2008), 30–40; Його ж. Дискусія про ранню державу.

У сучасній європейській науці термін *феодалізм* визначається як система стосунків на основі феодин-ленів [*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, франц. – *fief* (ф'єр), англ. – *fee* (фі), нім. – *lehn* (лен)] – земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій своїм васалам) за умовою виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій. Існували два види надань: *прекарії* [*precarium* – щось надане в тимчасове користування] чи *бенефіції* [*beneficium* – привілей] та власне *феоди*, тобто умовні надання на період виконання служби і умовні надання з правом успадкування. Причому спочатку *феодами* називали земельну ділянку, яку отримували як плату за виконувану повинність чи роботу особи будь-якого стану, включаючи ремісників чи нижчий клір¹⁴⁰.

Практично в усіх європейських постримських країнах, які розвивалися на базі „варварських” королівств, із утворенням постійних дружин королів та їх намісників починала складатися система роздачі *бенефіцій* і поступова заміна їх *феодами*. До цього змушувала відсутність налагодженої системи державних фінансів, дорожнеча озброєння (вже в часи Карла Великого вартість спорядження важкоозброєного вершника була адекватною вартості 45 корів (кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12¹⁴¹) і необхідність постійних тренувань для воїнів (носіння важкої багатошарової броні та користування тогочасним озброєнням вимагало постійного вдосконалення навиків). Отримуючи доходи від своїх *бенефіцій*, тягле населення яких платило взамін військової служби і

Княжа доба. Вип. 4. (Львів, 2011), 7–16; *Його ж*. Чи була Русь державою? *Theatrum Humanae Vitae*. Студії на пошану Наталії Яковенко. (Київ, 2012), 95–107.

¹⁴⁰ Mark Bloch. Un problème d'histoire comparée: la ministèrialité en France et en Allemagne. *Revue historique du droit*. (Paris, 1928), 54–55; Марк Блок. *Феодалне суспільство*. (Київ, 2002), 179–180.

¹⁴¹ За підрахунки німецького військового історика Ганса Дельбрюка (1848–1929) загальна вартість складала 45 солідів, що було адекватно вартості 45 корів, при цьому він звернув увагу на помилковість твердження про ціну корови 3 соліди, тоді як бик коштував 2 соліди, кобила – 5, а кінь – 12 (Ганс Дельбрюк. *История военного искусства в рамках политической истории*. (Санкт-Петербург, 2001), 2, 59, 237). Ціна корови 3 соліди відноситься до X ст., коли вартість спорядження важкого кавалериста зросла до 330 солідів (панцир – 60 солідів, шолом – 30, меч – 100, спис і щит – 10, сідло – 30, бойовий кінь – 100 солідів). Панцир став складнішим на шкіряній основі з металевими пластинами, шолом цільнометалевим, з'явився знаменитий каролінзький меч з рейнської сталі та нова порода спеціальних бойових коней.

забезпечення захисту, дружинники-бенефіціари несли службу власним коштом. Але вони старіли, отримували рани, які робили їх непридатними до дальшої військової служби, тому вони прагнули забезпечити своє майбутнє і свої родини, що і привело до трансформації *бенефіцій* у *феоди* поряд з якими з'явилися *алоди* [*alleux* – землі чи володіння, вільні від будь-якої залежності, що передавалися у спадок¹⁴²]. Отримуючи бенефіції чи феоди, їх державці брали на себе також зобов'язання захисту населення цих територій, що змушувало їх займатися будівництвом та утриманням замків або інших укріплень. *Бенефіцій* на Русі мав назву *кормління*¹⁴³, *феод* – *вотчина*.

Трансформація *бенефіцій* у *феоди* розпочалася в середині XII ст. і спочатку охопила тільки Галицьку та Новгородську землі, в інших землях ці процеси почали відбуватися вже після монгольського завоювання. Наявність у галицьких бояр спадкових феодів і зумовили їх прихильність до ідеології угорського баронства та опір політиці Романовичів, які втілювали модель візантійської централізації влади¹⁴⁴. Цей процес знайшов яскраве відбиття у тексті *Галицько-Волинського літопису*. У розповіді про підхід у 1211 р. угорського війська, запрошеного боярами для заміни Ігоревичів на юного Данила Романовича, редактор виклав суть ідеології галицького боярства устами його лідера Володислава Кормильчича: “*братъе пошто смышляетеся не сии ли избиша ѡтци ваши и братъю вашу а инѣи имѣние ваше разграбыша и дщери ваша даша за рабы ваша а ѡчѣствии вашими владѣша инии пришельци то за тѣхъ ли хочете дѣю свою положити*”¹⁴⁵. Волинський редактор, не орієнуючись добре у галицьких реаліях і не знаючи справжньої долі Володислава Кормильчича, який ризикнув зайняти князівський престол, з жахом написав “*нашедѣ зло племени своему и дѣтемъ своимъ княжения дѣла, вси бо князи не призрахоу дѣтии его того ради*”¹⁴⁶.

На Русі не тільки бояри, а й князі, проходили всі щабелі лицарської науки від пажів (*детескі*) через зброєносців (*отроки*) до лицарів (*гриді*, пізніше просто *бояри*), відповідну посвяту (оперізування поясом), брали участь у лицарських турнірах¹⁴⁷. Боярство також було пов'язано

¹⁴² John Edward Austin Jolliffe. Alod and fee. *Cambridge historical Journal*. (1937), № 3, 225–234.

¹⁴³ Лев Черепнин. Русь. Спорные вопросы истории феодальной земельной собственности в IX–XV вв. *Новосельцев А. П., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. Пути развития феодализма*. (Москва, 1972), 78–89.

¹⁴⁴ Леонтій Войтович. Король Данило Романович: політик і полководець. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. (Львів, 2008), 44–45.

¹⁴⁵ “Браття! Пощо ви вагаєтесь? Хіба не сі побили отців ваших і браття ваше? А інші майно ваше розграбували і дочок ваших оддали за рабів ваших. А *отчинами* вашими заволоділи інші пришельці. То чи за тих ви хочете душі свої положити? (Іпатъевская летопись, 724).

¹⁴⁶ “... знайшовши лихо племєні своєму і дітям своїм, задля княжіння, бо всі князі не зглянулись на дітей його через це” (Там само, 731).

¹⁴⁷ Леонтій Войтович. Військове мистецтво Галицько-Волинської держави: князь Лев Данилович.

з князями відповідними зобов'язаннями, скріпленими присягами¹⁴⁸. Варто також звернути увагу на доволі численні археологічні артефакти, які підтверджують ці висновки¹⁴⁹.

Вісник Національного університету "Львівська політехніка". № 502: Держава та армія. (Львів, 2004), 13–18; Його ж. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. Там само. № 571: Держава та армія. (Львів, 2006), 89–93.

¹⁴⁸ Див.: Пётр Стефанович. Религиозно-этические аспекты отношений знати и князя на Руси в X–XII веках. *Отечественная история*. (2004), № 1, 3–18; Його ж. Древнерусское понятие чести в памятниках литературы Домонгольской Руси. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2004), № 2(16), 63–87; Його ж. Давали ли служилые люди клятву верности князю в Средневековой Руси? *Мир истории. Электронный журнал*. (2006), № 1 <http://www.historia.ru>; Його ж. Володарь Перемышльский в плену у поляков (1122 г.): Источник, факт, легенда, вымысел. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2006), № 3 (25), 56–74; Його ж. Отношения князя и знати в Галицком и Волынском княжестве конца XII в. *Средневековая Русь*. Вып. 7. (Москва, 2007), 3–18; Його ж. Понятие верности в отношениях князя и дружины на Руси в XII–XIII в. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2007), № 1(31), 72–82; Його ж. Дружинный строй в Древней Руси и у древних германцев: существовала ли клятва верности вождю (правителю)? *Там само*. (2007), № 2 (32), 33–40; Його ж. Верность в отношении князя и дружины в XI–XIII в. Тезисы. *Там само*. (2009). № 3 (37), 111–112; Його ж. Древнерусские выражения верности дружинников и присяга в сравнительном контексте. *Образы прошлого*. Сборник памяти А. Я. Гуревича. (Санкт-Петербург, 2011), 392–410.

¹⁴⁹ Так у Галицькій землі археологи дослідили боярські замки, які відрізняються від князівських укріплень наявністю переважно двоповерхових будівель палацового типу, часто з господарським комплексом та храмами-ротондами. Такі замки та укріплені садиби виявлені не тільки в княжих столицях Галичі (Ярослав Пастернак. *Старий Галич*. (Івано-Франківськ, 1998), 209–230; Владимир Гончаров. Археологічні дослідження древнього Галича в 1951 р. *Археологічні пам'ятки*. Т. 5. (Київ, 1955), 22–31) чи Звенигороді, де вони розташовувалися на посадах або взагалі за містом (Олександр Овчинников. Боярська садиба на Звенигородському посаді. *Молоді вчені суспільствознавці УРСР 70-річчю Великого Жовтня*. (Львів, 1987), 143–147; Віра Гупало. *Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях*. (Львів, 2014), 278–427), а й Судовій Вишні (Олексій Ратич. До питання про розташування і оборонні споруди древньоруських городів Південно-Західної Русі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вып. 5. (Львів, 1964), 115–129; Його ж. Древнерусские городища в Судовой Вишне (Львовской обл. Украинской ССР). *Тезисы докладов советской делегации на I Международном конгрессе славянской археологии в Варшаве*. (Москва, 1965), 49–52), (де джерелами засвідчений двір боярина Пилипа, який готував замах на князя Данила), на Чорнівському городищі (Ігор Возний. Чорнівське городище XII–XIII ст. – феодальна укріплена садиба Галицько-Волинського князівства. *Галицько-Волинська держава*, 43–45; Його ж. *Чорнівська феодальна укріплена садиба XII–XIII ст.* (Чернівці, 1998), 154 с.), у згадуваній в літописі Печері Домажировій (Микола Пелешин. До питання про літописне городище "Печера Домажирова". *Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр*. (Львів, 1994), 13–15), П'ятничанах (Володимир Пшик. Надбрамна вежа у селі П'ятничанах на Львівщині. *Записки НТШ*. Т. 251. (Львів, 2001), 451–473), Нижанковичах (Юрій Диба. Дві маловідомі ротонди княжої доби. *Записки НТШ*. Т. 241. (Львів, 2001), 248–274; Пётр Стефанович. Боярство и церковь в домонгольской Руси. *Вопросы истории*. (2002), № 7, 41–59; Його ж. Некняжеское церковное строительство в домонгольской Руси: Юг и Север. *Церковно-исторический вестник*. (2007), № 1, 117–133) та інших місцях (Antoni Prochaska. *Leppa i maństwa na Rusi*. (Kraków, 1902), 30 s.; Ярослав Ісаєвич. Княжі та боярські двори. *Історія української культури*. Т.2. (Київ, 2001), 222–227; Андрій Петрик. *Боярство Галицько-Волинської держави (XII–XIV ст.)*. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. (Львів, 2007). 304 с., з додатками).

Всі проблеми, пов'язані з *феодалізмом*, достатньо добре досліджені в європейській¹⁵⁰ та російській і українській історіографії¹⁵¹. Спроби піддати сумніву або заперечити існування феодальної системи взагалі, побудовані на казусах розмаїтого землеволодіння у різних частинах Європи. Автори цих тверджень переважно жінки, які не враховують, що іншої системи комплектації та утримання війська у ті часи не існувало¹⁵². Це була епоха постійних воєн і *люди меча* визначали правила співжиття суспільства. Так само не було альтернативи на Русі, де через відсутність відповідної сировини окремі елементи озброєння, зокрема мечі, коштували значно дорожче (у середині XIII ст. спорядження кінного воїна обходилося сумі адекватній вартості бл. 100 корів)¹⁵³.

Наступний період Княжої доби (умовно 1240–1492) був періодом удільних князівств, що відповідає класичному і пізньому європейському середньовіччю. Напевно некоректно вживати термін „Польсько-Литовська доба” або „Литовська доба”, як це досі за інерцією

¹⁵⁰ Див.: David Hackett Fischer D. H. *Historians Fallacies: Toward a logic of historical thought*. (London, 1971), 277–281; John O. Ward. Feudalism: Interactive Category or Framework of Life in the Medieval West? *Feudalism: Comparative Studies*. Red. Leach E. Sydney. (1985), 40–67.

¹⁵¹ Николай Павлов-Сильванский. *Феодализм в России*. (Москва, 1988), 39–125, 178–207, 217–228, 288–482; Борис Рыбаков. Смерды. *История СССР*. (1979), № 1, 41–58; № 2, 36–75; Його ж. *Первые века русской истории*. (Москва, 1964), 147; Владимир Рогов. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси. *Древняя Русь: проблемы права и правовой идеологии*. (Москва, 1984), 51–75; Леонид Милов. О специфике феодальной раздробленности на Руси (по поводу книги А.В.Кучкина “Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.”). *История СССР*. (1986), № 2, 140–146; Його ж. Природно-климатический фактор и особенности российского исторического процесса. *Вопросы истории*. (1992), № 4–5, 31–49; Олексій Толочко. Особливості міжсеньйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. *Феодалізм на Україні*. (Київ, 1990), 29–39; Його ж. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. (Киев, 1992), 221 с.; Його ж. *Русь: держава і образ держави*. (Київ, 1994), 37 с.; Борис Флоря. “Служебная организация” и ее роль в развитии феодального общества у восточных и западных славян. *Отечественная история*. (Москва, 1992), № 2, 52–64;

¹⁵² Elizabeth A. R. Brown. The Tyranny in the Construct: feudalism and Historians of the Medieval Europe. *American Historical Review*. T. 79. (1974), 1063–1088; Susan Reynolds. *Fiefs and Vassals: the Medieval Evidence Reinterpreted*. (London, 1994), 544 p.; Idem. *Lenna i Wasale. Reinterpretacja średniowiecznych źródeł*. Przeł. A. Bugaj. (Kraków, 2010), 1115 s.

¹⁵³ Див.: Leszek Kajzer. *Uzbrojenie i ubiór rycerski w średniowiecznej Małopolsce w świetle źródeł ikonograficznych*. (Wrocław, 1976), 104 s.; Andrzej Nadolski. *Broń i strój rycerstwa polskiego w średniowieczu*. (Wrocław, 1979), 126 s.; Jean Flori. *L'Essor de la chevalerie XI–XII siècles*. (Cenève, 1986), 416 p.; Andrzej Nowakowski. *Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim)*. (Toruń, 1991), 146 s.; Kelly Robert De Vries. *Medieval Military Technology*. (Peterborough, 1992), 384 p.; Richard Barber. *The Knight and the Chivalry*. (Woodbridge, 1995), 472 p.; Matthew Strickland. *War and Chivalry: The Conduct and Perception of war in England and Normandy, 1066–1217*. (Cambridge, 1996), 416 p.; Richard W. Kaeuper. *Chivalry and Violence in Medieval Europe*. (Oxford, 2001), 350 p.; Леонтій Войтович. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 74–79; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 16–19; Rycerze. *Historia i legenda*. Red. naukowy K. B. Bouchard. (Warszawa, 2010), 73–160.

роблять більшість дослідників. Не викликає заперечень, що в цю епоху території колишніх Володимиро-Суздальської, Рязанської і Новгородської земель розвивалися як ойкумена Золотої Орди в умовах зростання асиміляції місцевих угро-фінських етносів, подібно як Полоцька, а також Смоленська земля, яка вже на початку XIV ст. позбулася ординської зверхності, в цей час продовжили свій розвиток також в умовах зростання асиміляції місцевих балтських етносів. При цьому у Великому князівстві Литовському старобілоруська мова за династії Гедиміновичів стала державною. Решта земель колишньої Русі (Київська, Чернігівська, Переяславська, Галицька, Волинська і Туровська), де в попередній період сформувався руський (давньоукраїнський) етнос, у наступну епоху зберігала свій статус феодальних держав, деякі з яких, як *королівство Русі* (Галицько-Волинська держава) навіть були короткочасними генемонами в Центрально-Східній Європі. Боротьба за королівство Русі тривала до 1434 р.¹⁵⁴, в ході якої місцева еліта підтримувала таких князів як Любарт-Дмитро Гедимінович чи Володислав Опольський, які намагалися проводити політику в інтересах цієї держави. Так українські (руські князі) періодично опинялися в ролі васалів Золотої Орди, Польського королівства чи Великого князівства Литовського. Але чим принципово відрізнявся період входження українських (руських) князівств у Литовсько-Руську державу від періоду їх входження у Київську Русь? Цікаво, що період, коли московські князі відвозили в столицю Золотої Орди міхи срібла, щоби отримати ярлик на престол великих князів володимирських, у російській історіографії називається періодом „збирання земель”, що передував утворенню російської централізованої держави. І це, на мій погляд, цілком справедливо. Але чому ж, період, коли київський князь титулувався „з ласки Божої великий князь київський” і ставив свій підпис другим після підпису великого князя литовського на міжнародних угодах, а літописці сусідньої Молдови титулували його „царем”, скромно іменується „литовським”? Більше того, слідом за польською історіографією у нас прийнято писати про „повстання” Свидригайла Ольгердовича, ніби-то легітимний великий князь литовський міг повставати у власній державі проти узурпатора — польського ставленика Зигмунта Кейстуовича, а не навпаки?¹⁵⁵ Напевно цей період був таки не

¹⁵⁴ Леонтій Войтович. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. (Львів, 2019), 67–82.

¹⁵⁵ Леонтій Войтович. Етапи політичної історії Волині XIV-XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 5. (Львів, 1998), 153–168.

„литовським” і не „польсько-литовським”, а періодом феодальних князівств, які зберігали всі ознаки феодальних держав. Холмське, Подільське, Жидачівське та Белзьке князівства, подібно до Мекленбурга, Саксен-Кобург-Готи чи Баден-Бадена у складі Священної Римської імперії германської нації або ж Бургундії у складі королівства Франції фактично залишалися суверенними державами, правителі яких зберігали свою владу на своїх територіях і проводили політику в інтересах цих територій і часто протилежну інтересам їх сюзеренів.

Принагідно слід зауважити, що і раннє середньовіччя за європейською класифікацією (454 – середина IX ст.) також співпадає з періодом становлення і існування слов'янських племінних князівств та їх союзів (дулібів, хорватів, полян та ін.) в українських землях (середина V ст. – 882). Дослідження археологів останніх десятиліть, особливо на хорватських та волинських матеріалах, дозволяють досить впевнено говорити про широку диференціацію суспільства вже у VII–VIII ст. і його підготовленість до створення державних організмів. Принаймі сумніви щодо існування у цей період на теренах України племінних слов'янських князівств і союзів нічим не підкріплені. Без існування державних механізмів спорудження таких укріплених городищ як Плісниське чи Стільське неможливе. Останнім часом відома російська дослідниця О.Мельникова досить аргументовано виділяє у цьому періоді часи вождівства, дружинної держави та ранньофеодальної держави вже в середині IX ст.¹⁵⁶

Територія, населення, влада.

Зрозуміло, що за довгий період Княжої доби (умовно 837–1492 рр.) територія змінювалася. І давно вже настав час відмовитися від стидливих замовчувань радянського періоду, коли у *Радянській енциклопедії історії України* були відсутні *Перемишль* і *Перемишльське князівство*, щоби не образити дружню Польщу. Межі території IX–XV ст. не мають не багато спільного з сучасними кордонами. А історичне минуле територій не служить жодною перепорою для агресорів та загарбників, які завжди трактують його у вигідному для себе руслі, не рахуючись з історичними реаліями.

Тому можна стверджувати, що в період *Руського каганату* (умовно 837–882¹⁵⁷) ця територія обмежувалася землями *полян*.

¹⁵⁶ Мельникова Е.А. К типологии становления государства в Северной и Восточной Европе (Постановка проблемы). *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы: Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Паушто. Москва, 13-15 апреля 1992 г. Тез. Докл. / Отв. Ред. А.П.Новосельцев. – Москва, 1992; Її ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе (Постановка проблемы). Древнейшие государства на территории Восточной Европы. 1992-1993. (Москва, 1995).*

¹⁵⁷ Добре усвідомлюючи дискусійність окремих дат, наведених у джерелах, залишаємо її за межами

Далі ця територія розширювалася у перший період існування Київської Русі (умовно 882–1240) і з першої половини XI ст. її межі залишалися стабільними аж до монгольського завоювання у 1237–1241 рр.¹⁵⁸ Після Любецького снему 1097 р. на початку XII ст. у складі імперії Київська Русь сформувалося 11 земель з сталими межами, які практично не змінювалися до монгольського завоювання. У Київській землі, за яку тривала боротьба між старшими князями з гілок Мономаховичів та Ольговичів, кожен новий сюзерен Русі перерозподіляв уділи між своїми ближчими родичами. Новгородська земля приймала одного з молодших синів київського сюзерена, а у решти дев'яти землях правили регіональні династії з різних гілок Мономаховичів. Всі землі дробилися на уділи, частина яких дробилися на меші уділи. На початок монгольського вторгнення число уділів складало більше сотні. Територія кожної із земель піддається визначенню і не викликає ширшої дискусії.

Київська земля, яка виділилася в особливе володіння київських князів по смерті Ярослава Володимировича, у XII–XIII ст. включала давні території *полян* і *древлян* та Поросся, заселене *чорними клобуками* (*торками*, *берендеями*, *коуями* та *печенігами*). На дніпровському Лівобережжі до Київської землі відносилася тільки вузька смужка (10–15 км) від Десни до Корані з містом Саковом. На півночі межа проходила по Прип'яті¹⁵⁹. Брягінська волость (клин між Прип'яттю і Дніпром) належала

даного дослідження, так як визначального значення можливі уточнення не мають.

¹⁵⁸ Арсений Насонов. *“Русская земля” и образование территории Древнерусского государства*. (Москва, 1951), 261 с.

¹⁵⁹ Лаврентий Похилевич. *Сказание о населённых местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, инстечках и городах, в пределах губернии находящихся*. (Киев, 1864), 763 с. [вид. 2. (Біла Церква, 2005), XXII+642 с.]; Його ж. *Монастыри и церкви г. Киева*. (Киев, 1865), 134 с.; Його ж. *Поветы Киевский и Радомисльский. Статистические и исторические заметки о всех местностях в этих уездах с подробными картами их*. (Киев, 1887), IX+305 с.; Николай Закревский. *Описание Киева*. Т. 1–2. (Москва, 1868), 455+495 с.; Михаил Грушевский. *История Киевской земли от смерти Ярослава до конца XVI в. Университетские известия Ун-та св. Владимира*. (Киев, 1891), № 3,4,6,7, 9,10, 12. Вид. 2: Михайло Грушевський. *Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя*. (Київ, 1991), 541 с.; Борис Греков. *Киевская Русь*. (Москва, 1953), 569 с.; Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. (Москва, 1963), 358 с. [Изд. 2. (Москва, 2018), 495 с.]; Його ж. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII веков*. (Москва, 1982), 448 с.; Василий Довженко. *Сторожевые города на юге Киевской Руси. Славяне и Русь*. (Москва, 1968), 37–45; Його ж. *Древний Вышгород. Вісник АН УРСР*. (Київ, 1949), № 8, 40–48; Його ж. *Розкопки древнього Вишгорода. Археологічні пам'ятки УРСР*. Т. 3. (Київ, 1952), 14–28; Його ж. *Літописний Чучин. Археологія*. Т. 16. (Київ, 1964), 119–125; Його ж. *Древнерусские городища на Среднем Днепре. Советская Археология*. (Москва, 1967), № 4, 260–273; Михаил Каргер. *Древний Киев*. Т. 1. (Москва–Ленинград, 1953), 580 с.; Т. 2. (Москва–Ленинград, 1961), 661 с.; Павел Раппопорт. *К вопросу о системе обороны Киевской земли. Краткие сообщения Ин-та археологии АН УССР*. Вып. 3. (Киев, 1964), 21–25; Петро Толочко. *Політичне становище Києва у період феодальної роздробленості*.

до Києва, а Любеч, Лутава і Морівийськ – до Чернігова¹⁶⁰. На півдні межею була р. Рось з її лінією оборони. Далеко за цією межею в низинах Дніпра знаходилася київська факторія-порт Олешня. На заході межами служили давні західні межі древлян: вододіл рік Уж і Тетерев та Дніпра і Південного Бугу¹⁶¹.

Характеристикою розвитку території кожної землі найкраще служить сітка міст, розташованих на її території. Навколо визначень і ознак міст існує величезна кількість версій¹⁶². Спостереження за європейськими містами цього періоду дозволяє стверджувати, що головною ознакою міста був його юридичний статус і належність основної маси жителів до категорії міщан (на Русі: старці градські, гості, посадські люди, майстри, уноти, рядовичі, гулящі люди, вбогі люди, сироти) та присутність окремих представників королівської чи князівської адміністрації (на Русі: посадники, тіуни городові, осьменики, митники, мостники, ємці, ябетники). Найважливішими спільними критеріями міст, які легко вловлюються і при археологічних дослідженнях, є три наступні:

- наявність укріплень основної частини (на Русі: дитинець і околиний град) та супутніх їм посадів, приміських слобод та дворів-замків;

- наявність різнорідного населення у професійному і соціальному відношенні, що протектується в археологічному матеріалі (наявність ремісничих майстерень, багатих і бідних дворів, тоді як сільські поселення більш однорідні, в окремих випадках у них хіба-що присутні одинокі ремісничі майстерні);

- наявність різноетнічного населення, на що вказують наявність різних поховальних обрядів та їх інвентаря¹⁶³.

Український Історичний Журнал. (Київ, 1966), № 10, 63–73; Його ж. Киев и Южная Русь в период феодальной раздробленности. *Польша и Русь. Черты общности и своеобразие в историческом развитии Руси и Польши XIII–XIV вв.* (Москва, 1974), 223–233; Його ж. Этническое и государственное развитие Руси XII–XIII вв. *Вопросы истории*. (Москва, 1974), № 2, 53–56; Його ж. Киевская земля. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 5–56.

¹⁶⁰ Петро Толочко вважає їх київською межею (Петро Толочко. Киевская земля, 8).

¹⁶¹ Петро Толочко вважає Волинську та Туровську землі частиною Київської, хоча принаймні з другої третини XII ст. їх старші князі виступали провідниками регіональної політики перш за все в інтересах землі, розглядаючи її як свою *отчину*.

¹⁶² Див., наприклад: Андрей Куза. *Малые города Древней Руси*. (Москва, 1989), 168 с.; Павло Тронько. До питання про статус історичного міста. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти*. Збірник статей. (Київ, 1996), 3–11; Петро Толочко. Шляхи формування давньоруських міст. *Археологія*. (Київ, 1998), № 1, 7–15; Павло Тронько, Ярослава Верменич. Типи і ознаки історичного міста: проблеми дослідження і охорони спадщини. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики*. Ч. 5. Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 10. (Київ, 2000), 397–408.

¹⁶³ Леонтій Войтович. Міста і міська цивілізація. *Леонтій Войтович, Назар Козак, Юрій Овсінський, Модест Чорний. Medium aevum: середні віки*. (Львів, 2010), 204–217.

Виходячи з цих ознак можна локалізувати щонайменше 54 міста у Київській землі XII–XIII ст. (в дужках час заснування або дата першої згадки в джерелах): Київ (не пізніше початку VIII ст.), Вишгород (946), Іскоростень (946), Витичів (середина X ст.), Вручій [Овруч] (977), Родень (980), Білгород (980 р.), Василів (989), Михайлів [град на урочищі Княжа Гора] (кінець X ст., 1170), Городець Київський (1026), Малий Новгород (1030), Юр'єв [Біла Церква] (до 1054), Ростовець (1071), Яготин (1071), Олешня (1084), Желань (1093), Святославль (1093), Торчеськ (1093), Трипіль (1093), Саков (1095), Заруб (1096), Город (1096), Халеп (1096), Красн (1096), Вздвижень [Здвижень] (1097), Рудича (1097), Чучин (1100), Дерновий (1146), Брягин (1147), Канів (1149), Тумаш (1150), Звенигород Київський (1150), Володарів (1150), Ушеск (1150), Мическ (1150), град на урочищі Дівич-гора (середина XII ст.), Давидова Боженка (1151), Іван (1151), Вернев (1151), Малин (середина XII ст.), Пересічин (1154), Ярополч-град (1160), Булич (1162), Корсунь (1169), Дмитрів Київський (1183), Татинець (1187), Чюрнаєв [Чурнаєв] (1190), Товаров (1190), Коульдгрев [Кюльдерев] (1190), Дверен (1192), Чорнобиль (1193), Богуслав (1195), Новгород Святополчий (1223), Городеськ (1257). Окрім Києва, який залишався столицею до 1240 р. (володар Києва був реальним або номінальним сюзереном Київської Русі), князівські престולי періодично були в Овручі (969–977, 992–1015, 1168–1239, XIV – 1399?), у Вишгороді (1077–1078, 1136–1137, 1149–1151, 1161–1212, бл. 1232–1239?), Білгороді (1117–1125, 1141–1146, 1149–1151, 1160–1197, 1201?–1206?), Василеві (1164–1168), Брягині (1188–1190), Торчеську (1155–1174, 1187–1198, 1226 – після 1231), Поросі (Михайлові) (бл. 1146–1218, ? – до 1289), Триполі (1152 – після 1183, 1187–1207) та Каневі (1149–1151, 1163–1223)¹⁶⁴.

Чернігівська земля сформувалася на базі земель *сіверян*. Сіверяни найдовше зберігали місцеву династію¹⁶⁵. Тільки після її вигаснення тут утвердився тмутараканський князь Мстислав Володимирович, напевно

¹⁶⁴ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 62–65.

¹⁶⁵ Саме тому Чернігів не зачепила адміністративна реформа Володимира Святославича і у Чернігові, на той час другому за значенням місті на Русі, не було посаджено жодного з його синів. Про це свідчать також матеріали розкопок княжих могил, зокрема знаменитої *Чорної могили* з артефактами, датованими 945–959 рр. (Борис Рыбаков. *Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии СССР* (МИА). Вып. 11. (Москва–Ленинград, 1949), 38–39; Алексей Щавелев. *Известие Ипатьевской летописи о Черной могиле* (К вопросу об имени погребенного князя). *Чернігів у середньовічній і ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. (Чернігів, 2007), 100–105; Його ж. *Имя черниговского князя, погребенного в Черной Могиле. Фетисов А. А. Викинг. Между Скандинавией и Русью*. (Москва, 2013), 197–205). Див. також: Олег Васюта. *Курган Чорна Могила в історичних дослідженнях минулого і сучасного. Сіверянський літопис*. (Чернігів, 2016), № 6, 3–18; Його ж. *До питання про давньоруську аутентичність назви кургану Чорна могила у Чернігові. Там само*, (чернігів, 2017), № 4, 46–51.

не без згоди місцевої еліти. Завдяки його енергії та завоюванням Чернігівська земля розширилася, включивши території *радимичів* та *вятичів*, остаточно підпорядкування яких тривало ще наприкінці XI ст., та сусідні угро-фінські землі *муроми* та *ерзя*. Чернігівською колонією залишалося Тмутараканське князівство, а до кінця першої третини XII ст. ще й пізніша Муромо-Рязанська земля. На півночі її територія доходила до рік Москва і Пахра¹⁶⁶. У Чернігівській землі XII–XIII ст. можна локалізувати 75 міст: Любеч (882), Чернігів (907), Біла Вежа [Саркел] (друга половина X ст.), Тмутаракань (988), Корчев [Керч] (початок XI ст.), Листвен (1022), Сновськ (1068), Нежатин (1071), Курськ (1095), Стародуб (1096), Новгород-Сіверський (1096), Обров (кінець XI ст.), Одров [Одреськ] (кінець XI ст.), Хорол (1111), Вир (1113), Ольгов (1122), Бронь Княж (1125), Березій (1127), Морівійськ (1139), Орміна (1142), Рогачев (1142), Вщиж (1142), Путивль (1146), Брянеськ [Дебрянеськ] (1146), Лобинеськ (1146), Карачев (1146), Болдиж (1146), Нерінськ (1146), Колтєськ [Колтєський] (1146), Домогош (1147), Воробийн [Воробейна] (1147), Віхань (1147), Попаш (1147), Глебь (1147), Бахмач (1147), Уненєж (1147), Мченєськ [Мценськ] (1147), Всеволож Чернігівський (1147), Гомій [Гомель] (1147), Блеве (1147), Біла Вежа (1147), Кром (1147), Девягорськ (1147), Брин (перша половина XII ст.), Донець (середина XII ст.), Блєстовіт (1151), Гуричев (1152), Семиць (1152), Спаш (1152), Рильськ (1152), Глухів (1152), Хоробор (1153), Синій Міст (1153), Козельськ (1154), Воротинськ (1155), Радощ (1155), Лутава (1155), Ропєськ (1157), Оргош (1159), Чичєськ (1159), Облов [Обловєськ] (1159), Зартий (1160), Росусь (1160), Лопасна (1176), Рогов (1194), Воронеж (1177), Свирилєськ (1177), Трубчєвськ (1185), Речиця (1213), Мосальськ (1231), Серєньск (1232), Сосниця (1234 р.), Таруса

¹⁶⁶ Перша карта Чернігівської землі К. Бороздіна (1811 р.) (Михаил Погодин. *Древняя русская история до монгольского ига*. Т. 3. Атлас исторический, географический, археологический. (Москва, 1871), 84–87); Михаил Марков. О городах и селениях в Черниговской губернии, упоминаемых в Несторовой летописи. *Периодические сочинения о успехах народного просвещения*. № 40, (1814), 1–40; Михаил Погодин. Разыскания о городах и пределах древних русских княжеств с 1054 по 1240 г. Ч. II. Черниговское княжество. *Журнал Министерства внутренних дел*. (Москва, 1848), 429–471; Пётр Голубовский. *История Северской земли до половины XIV столетия*. (Киев, 1881), 201 с.; Дмитрий Багалей. *История Северской земли до половины XIV столетия*. (Киев, 1882), 310 с.; Михаил Рклицкий. Город Новгород-Северский. Его прошлое и настоящее. *Земский сборник Черниговской губернии*. (Чернигов, 1899), № 1, 39–60; (Чернигов, 1900), № 2, 1–5; Дмитрий Самоквасов. *Северская земля и северяне по городищам и могильникам*. (Москва, 1908), 119 с.; Его же. *Могильные древности северянской Черниговщины*. (Москва, 1916), 101 с.; Олександр Андріяшев. Нарис історії колонізації Сіверської землі до початку XVI віку. *Записки історично-філологічного відділу ВУАН*. Кн. 20. (Київ, 1928), 95–128; Борис Рыбаков. Стольный град Чернигов и удельный Вщиж. *По следам древних культур. Древняя Русь*. (Москва, 1953), 108–113; Алексей Зайцев. Черниговское княжество. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 57–117; Володимир Бодрухін. *Українська державність удільної доби (XII–XIV ст.)*. (Луганськ, 2003), 304 с.; Його ж. Формування української державності в добу середньовіччя. (Луганськ, 2008), 158 с.

(до 1238 р.). Окрім Чернігова, який був найстаршим престолом у землі, князівські престоли періодично були у Тмутаракані (бл. 992–1094, бл. 1221?), Новгороді-Сіверському (1097–1245), Курську (1095–1240), Путивлі (1127–1240), Березію (1127–1156), Стародубі (1147–1240), Вщижі (1156–1239), Ропеську (1157–1160), Трубчевську (1164–1240), Рильську (до 1185–1241), Вирі (1185–?), Гомію [Гомелі] (1127?–1147), Козельську (до 1198–1238)¹⁶⁷.

Переяславська земля сформувалася в результаті просування *полян* на південь і поглинання відламів аланського масиву з наступним переселенням на ці землі колоністів, зокрема *кривичів*, полонених під час приборкання полоцьких князів, та асиміляції відламів кочовиків, зокрема *печенігів*. Перша архаїчна переяславська династія, яка корилася кагану Русі, могла бути алаано-болгарського походження¹⁶⁸. Як звернув увагу Василь Ляскоронський, Переяславська земля мала географічно об'єктивні межі, будучи прикритою з усіх сторін ріками, а з півночі пасмом малодоступних боліт. Тільки зі сторони Курського Посем'я її межі залишалися відкритими¹⁶⁹. Західною межею землі було Дніпро. На Лівобережжі гирло Десни і її береги до Лутава належали до Київської землі. Напроти Лутава переяславські князі тримали важливий опорний пункт Остерський городок. Від гирла Остра кордон проходив вздовж чернігівських ліній Уненеж–Глебль–Попаш до верхів'їв Сіверського Дінця. На півдні Воїнь в гирлі Сули була крайнім пунктом Переяславщини, а посульська оборонна лінія аж до Ромен була головним рубежем за яким починалися небезпечні степи, у яких з початку XI ст. половці змінили печенігів і торків. Крайній передовий рубіж знаходився на р. Ворсклі, де в центрі знаходилася Лтава (Полтава). Псел, межириччя Сули і Ворскли були слабо заселені. Окремі селища знаходилися на р. Орелі¹⁷⁰. У Переяславській землі можна локалізувати 28 міст: Переяслав (907), Літо (1015), Воїнь (1055), Горошин (1091),

¹⁶⁷ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 66–72.

¹⁶⁸ Владимир Мавродин. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века)*. (Ленинград, 1940), 10; Валентин Седов. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья. Материалы и исследования по археологии СССР [МИА]*. Вып. 163. (Москва, 1970), 130.

¹⁶⁹ Василий Ляскоронский. *История Переяславской земли*. (Киев, 1897), 57–59.

¹⁷⁰ Василий Ляскоронский. *История Переяславской земли*. (Киев, 1897), VII–486 с.; Владимир Мавродин. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй половины XIV века)*. (Ленинград, 1940), 320 с.; Михаил Каргер. *Памятники переяславского зодчества XI–XII вв. в свете археологических исследований. Советская археология*. Т. 15. (Москва, 1951), 44–63; Його ж. *Розкопки в Переяславі-Хмельницькому у 1952–1953 рр. Археологія*. Т. 9. (Київ, 1954), 3–29; *Памятники древнерусского зодчества в Переяславе Хмельницком. Зодчество Украины*. (Киев, 1954), 271–296; Михаил Кучера. *Переяславское княжество. Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 118–144; Николай Коринный. *Переяславская земля X – первая половина XIII века*. (Киев, 1992), 312 с.

Пісочин [Посечен] (1092), Прилук (1092), Переволочна (1092), Римов (1093), Ромен (1095), Устя (1096), Варин (1096), Глав (1096), Лубен (1096), Коснятин Переяславський (1096), Городок Остерський (1098), Желний (1116), Баруч (1125), Бронь [Брян] (1125), Полкостен (1125), Малотин (1139), Носов (1147), Гюргев [Юр'єв Переяславський] (1152), Пирятин (1154), Серебряний (1174), Лтава [Полтава] (1174), Лукомль (1178), Русотин (XII ст.), Глібів (1185). Окрім Переяслава, який був найстаршим престолом у землі, князівські престולי періодично були тільки в Городку-Остерському (1107, 1147–1152, 1169–1171)¹⁷¹.

Волинська земля сформувалася як суперсоюз волинських племен (*дулібів, волинян, бужан, лучан, черв'ян і танян*), приєднаний до Русі у другій половині X ст. За реформою Володимира були вперше об'єднані волинські та хорватські масиви з центром у Володимирі на Лузі, але наприкінці XI ст. це адміністративне об'єднання розпалося і з початку XII ст. сформувалася окрема власне *Володимирська земля* (історіографічна назва *Волинська земля* була закріплена, скоріше, через необхідність розрізнення Володимира на Лузі від Володимира на Клязьмі, який дав назву *Володимиро-Суздальській землі*). Територія Волинської землі розширювалася у північно-західному напрямку внаслідок завоювання ятвязько-пруських земель у Західному Побужжі і Поніманні. З XIII ст. Городенське князівство, яке тут сформувалося, відійшло від Волині. У 1199–1205 рр. відбулося перше унійне об'єднання Волинської і Галицької земель¹⁷², але після загибелі його творця князя Романа Мстиславича почалася довга боротьба за його спадщину (1206–1238), яка завершилася перемогою його старшого сина Данила Романовича, за якого це об'єднання у 1253 р. трансформувалося у королівство Русі. На півночі прип'ятські болота розмежовували волинські землі з *дреговичами*, причому до Волині належали Городенська волость у басейні Верхнього Німану і Берестейсько-Дорогичинська волость у басейні Верхнього Західного Бугу. Західні кордони визначалися межами *мазовшан* та *лендзян* з землями *черв'ян* та *танян* (тетирорії Червенської та Белзької волостей). Розмежування з Галицькою землею йшло по вододілу басейнів Західного Бугу і Прип'яті з басейнами Сяну і Дністра. На межі з Київською землею спірними були землі Болохівської волості в басейнах Верхнього Південного Бугу і Тетерева, але з кінця XII ст.

¹⁷¹ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 65–66.

¹⁷² Олександр Головка. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. (Київ, 2001), 249 с.; Леонтій Войтович. *Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства. Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. Історичні та культурологічні студії. Вип. 3. (Львів, 2001), 13–30; Олександр Майоров. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат*. Т. 1. (Біла Церква, 2011), 318 с.; Т. 2. (Біла Церква, 2011), 462 с.

Роман Мстиславич приєднав їх до Волині¹⁷³. У Волинській землі можна локалізувати 94 міста: Пліснеськ (VII ст., 1188), Волинь (VIII ст., 1018), Червен (981), Володимир на Лузі (988), Берестя (1019), Белз (1030), Дорогобуж (1084), Луцьк (1085), Перемиль (1097), Сутейськ (1097), Всеволож (1097), Шеполь (1097), Бужеськ [Буськ] (1097), Турійськ (1097), Броди (кінець XI ст.), Острог (1110), Дубно (1100), Чорторийськ (1100), Городно [Гродно] (1112), Чернич-городок (1142), Котелнич (1143), Дорогичин (1143), Меджибіж (1143), Візна (1145), Божеський [Божеськ] (1146), Яришев (1148), Шумськ (1149), Пересопниця (1149), Муравиця (1149), Чемерин (1149), Болохів (1150), Мукарів (1150), Корчеськ [Корець] (1150), Гольсько (1150), Конель (1150), Заречеськ (1150), Мильськ (1150), Устилуг (1150), Сапогинь (1151), Семич [Семань, Сімоць] (1152), Тихомль (1152), Гнойниця (1152), Вигошів (1152), Ізяславль Волинський (середина XII ст.), Шеломниця (1159), Полонний (1169), Микулин (1169), Межимостя (1170), Городен Волинський (1183), Каменець (1196), град на городищі с. Коршів [Корчев Волинський ?] (XII ст.), град на городищі с. Жорнів [Жорнів ?] (XII ст.), Бранськ (XII ст.), Бельськ (XII ст., 1253), Мельнич (XII ст.), Ратне (XII ст.), Дитиничі (XII ст.), Комов (1204), Орельськ

¹⁷³ Изидор Шараневич. *История Галицкой и Владимирской Руси до 1459 г.* (Львов, 1868), 462 с.; Венедикт Площанский. *Буск, город и б. княжество т. им. на Галицкой Руси, по данным из истории, топографии и статистики.* (Львов, 1872), 34 с.; Аркадий Лонгинов. *Червенские города.* (Варшава, 1895), 374 с.; Александр Андрияшев. *Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия (с картой Волынской земли).* (Киев, 1887), 238 с.; Його ж. Літописне Болохово і болоховські князі. Науковий збірник за рік 1929. Записки історичної секції УАН. Т. 32. (Київ, 1926), 34–89; Николай Петров. *Волынь. Исторические судьбы Юго-Западного края.* (Санкт-Петербург, 1888), 438 с.; Павел Иванов. *Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времен до конца XIV века.* (Одесса, 1895), 334 с.; Владимир Антонович. *Археологическая карта Волынской губернии.* (Москва, 1900), V+130 с.; Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси.* (Москва, 1950), 330 с.; Ярослав Ісаєвич. Територія і населення “Червенських градів” (X–XIII ст.). *Український історико-географічний збірник.* Вип. 1. (Київ, 1971), 71–83; Його ж. “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследование по истории славян и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи.* (Москва, 1972), 107–124; Иван Крип’якевич. *Галицко-Волинське князівство.* Вид. 2. (Львів, 1999), 219 с.; Михайло Кучинко. *Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині.* (Луцьк, 1994), 208 с.; Його ж. Історія населення Західної Волині, Холмищини та Підляшшя в X–XIV століттях. (Луцьк, 2009), 528 с.; Олександр Головка. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя.* (Київ, 2006), 575 с.; Александр Майоров. *Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община.* (Санкт-Петербург, 2001), 639 с.; Леонтій Войтович. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.). *Проблеми історичної географії України.* (Київ: Ін-т історії України АН УРСР, 1991), 10–22; Його ж. Кордони Галицко-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки НТШ.* Т. 252. (Львів, 2006), 187–205; Його ж. Границы Галицко-Волынского государства. *Русин.* Міжнародний історический журнал. № 3 (25). (Кишинев, 2011), 5–26; Його ж. Кордони Галицко-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету.* Вип. 19. (Львів, 2015), 43–104.

(1204), Стовп'є (1204), Верещин (1204), Угровеськ (1204), Ухань (1205), Новогрудок (1212), Городок Волинський (1213), Шекарів (1219), Холм (1223), Кременець (1226), Жидичин (1227), Торчев (1231), Стіжок (до 1240, 1261), Любомль (до 1240, 1287), Данилів (до 1240, 1260), Сураж (до 1240), Колодажин (1240), Водава (1240), Жадень (1240), Кудин (1241), Губин (1241), Кобуд (1241), Дядьків (1241), Деревич (1241), Городок Болохівський (1241), Андріїв (до 1240, 1245), Мельник (до 1240, 1247), Бусово (до 1240, 1248), Рай (до 1240, 1248), Мельниця (середина XIII ст.), Дороговиськ (до 1240, 1250), Волковиськ (до 1240, 1252), Здитов (до 1240, 1252), Турійськ на Німані (до 1240, 1253), Грубешів (до 1240, 1255), Слонім (до 1240, 1255). Окрім Володимира, який був найстаршим престолом у землі, князівські престולי періодично були у Луцьку (1079–1100, 1149–1240), Дорогобужі (1084–1112), 1148–1186?, 1220–1223?), Червені (1099, 1208–1245), Бересті (1101, 1140, 1154–1156, 1170–1183, 1219–1229), Городні на Німані [Гродні] (1112–після 1183), Болохові (Котельні, Меджибожі та ін. у Болоховській землі) (1146–1149, 1169, 1220–1240), Пересопниці (1147–1156, 1180–1229), Бузьку (1151, 1166–1168), Шумську (1157–1225), Белзі (1180–1245), Дорогичині (1180–1192), Перемилі (1209–1228?)¹⁷⁴.

Галицька земля сформувалася на базі прикарпатських хорватських князівств, приєднаних до Києва Володимиром Святославичем наприкінці X ст.¹⁷⁵ Спочатку їх спробували підпорядкувати князю-наміснику у Турові, а невдовзі у Володимирі на Лузі. Бл. 1084–1086 рр. ця територія відірвалася від Володимира, утворивши князівства з центрами у Перемишлі, Звенигороді на Білці та Тереховлі, які у першій третині

¹⁷⁴ Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам'яті І.К.Свешнікова (1915-1995). (Львів, 1998), 286–294; Його ж. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 52–58.

¹⁷⁵ Леонтій Войтович. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. “Черв'яни” у працях І.Крип'якевича (До питання про початок державності). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т.8. (Львів, 2001), 818–822; Його ж. *Перемишське князівство. Джерела державності. Перемишль і Перемишська земля протягом віків*. Вип.3. Інституції / Під ред. Степана Заброварного. (Львів, 2003), 39–50; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132; Його ж. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. Вип.1. (Санкт-Петербург, 2005), С. 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua*. 2006. *Исследования и материалы* / Отв. ред. А.Ю.Дворниченко, А.В.Майоров. (Санкт-Петербург, 2006), 6–39; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип.45. (Львів, 2010), 13–54; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ukrainensis*. Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101; Його ж [Vojtovyč Leontij]. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija* / Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254.

XII ст. об'єднав у Галицьку землю князь Володимирко Володаревич. Початково Галицька земля займала територію верхньої і середньої течії Сяну, правобережжя Вислоку, басейни верхньої і середньої течій Дністра до Ушиці та верхньої течії Пруту. Під натиском печенігів сюди відходили *уличі* та *тиверці*, які залишили пам'ятки *підплитних поховань*. Ще наприкінці XI ст. теребовельський князь Василько Ростиславич розпочав експансію на південь до нижньої течії Дністра, а далі, сприятлива політична кон'юктура дозволила сюзеренам Галицької землі опанувати території *уличів* та *тиверців* в басейнах Нижнього Дністра та Пруту¹⁷⁶. Межею з волинськими землями служив вододіл басейнів Сяну і Дністра з басейнами Західного Бугу та Прип'яті. Межа з польськими землями пролягала вздовж рік Вислоку та Любачівки. Хорватські князівства у Закарпатті в орбіту Київської Русі не потрапили. Наприкінці IX ст., коли *угри* на чолі з Арпадом перейшли через Карпати¹⁷⁷, вони розгромили ужоксько-земплинське князівство і стратили князя Лаборця. А далі до кінця X ст. зайняли все Закарпаття до Верецького і Яблунівського перевалів¹⁷⁸. Вигідне розташування на

¹⁷⁶ Леонтій Войтович. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2008), 3–18; Його ж. Галицька земля и Византия в XI – XIV вв. *Кондаковские чтения*. Т. 3. (Белгород, 2010), 255–280; Його ж. *Ruś halicka a Bizancjum w XI-XIV w.: wybrane problemy. Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Т. 138. (Kraków, 2011), 41–64; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63.

¹⁷⁷ Арпад форсував Карпати між 897–899 рр. скоріше звичним пізніше шляхом через Перемишль і Лубківський перевал ніж важкодоступним шляхом через Верецький перевал, з яким їх пов'язувала пізніша угорська традиція (Константин Грот. *Моравия и мадьяры с половины IX до начала X в.* (Санкт-Петербург, 1881), 186; Леонтій Войтович. Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 58. (Львів, 2009), 41–50; Його ж. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 9–27; Його ж. *Szvjatosláv Volodimirovics fejdelem titokzatos halála és IX. Századbeli ugor vándorlások rejélyei. Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45.

¹⁷⁸ Традиція зберегла розповідь про легендарного боржавського князя Чорногора, одруженого з дочкою галицького князя Милотою, який вдарив по війську Арпада, яке опановувало землі князя Лаборця в басейні Ужа. Угорці відразу вторгнулися у Боржавське князівство, розгромили Чорногора, який загинув у бою. При штурмі його замку також загинув брат Арпада – Калман (*Легенди нашого краю*. (Ужгород, 1972), 59–61, 74–79). Після завоювань Володимира Святославича було встановлено кордон між обома країнами і літописець під 996 р. відзначив, що князь жив у мирі з угорським королем Стефаном Святим (Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. (Москва, 2001), 111), а у 1000 р. до Києва прибуло угорське посольство (Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9. (Москва, 2000), 68). Імре, син Стефана I, носив титул *герцога русів* (dux Ruisorum) (Annales Hildesheimenes. *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Ed. Ferens Albin Gombos. (Budapest, 1937), 36). Тому, можливо, що крім закарпатських територій Угорське королівство певний час (до 1031?) володіло частиною Прикарпаття (Степан Томашівський. Дев'ятьсот літ тому (1030–1930). З приводу ювілею міста Белза. *Нова зоря*. (Львів, 1930), ч. 1 (301), 10–12; Його ж. Перемисько-руський князь, якого ми досі не знали. *Там само*. (Львів, 1930), ч. 29 (329), 9–10; Його ж. Св. Емерик в

перетині важливих трансєвропейських шляхів *via regia* (Булгар—Київ—Галич—Перемишль—Краків—Прага—Регенсбург) та *буриштинового* (балтійське побережжя—Вісла—Західний Буг—Дністер—Чорне море), поклади солі (середньовічного консерванта) сприяли розвитку і піднесенню Галицької землі, особливо після об'єднання з Волинською¹⁷⁹. У Галицькій землі можна локалізувати 46 міст: Перемишль (981), Стольсько (X ст.), Звенигород на Білці (1086), Теребовль (1097), Галич (1138), Звенигород на Дністрі (1142), Микулин Галицький (середина XII ст.), Ушиця (1144), Тисмениця (1144), Сянок (1150), Болошев (1152), Станков (1153), Снятин (1158), Кучелмин (1159), Бирлад [Берлад] (1159), Удеч [Жидачів] (1164), Биковен (1211), Збараж (1211), Зопиш (1211), Любачів (1211) Маклеков Галицький (1211), Товмач (1213), Плав (1213), Городок Солоний (1213), Яський Торг [Ясси] (XII—XIII ст.), Малий Галич [Галац] (XII—XIII ст.), Білгород [Білгород-Дністровський] (XII—XIII ст.), Тустань (XII—XIII ст.), Черн [Чернівці] (XII—XIII ст.), Спас (XII—XIII ст.), Онут (1213 р.), Василів Галицький (1229), Оугільники [Вугільники] (1229), Ярослав (1231), Вишня (1231), Голи

легенді й історії. *Там само*. (Львів, 1930), ч. 40 (340), 6–7; Юрій Діба. До питання “угорської спадщини” на Прикарпатті (історичні, фольклорні, топонімічні та архітектурні свідчення). *Треті “Ольжини читання”*. Пліснеськ 31 травня 2008 р. (Львів, 2009), 55–60.

¹⁷⁹ Денис Зубрицький. *История древнего Галичско-Русского княжества*. Ч. 1. (Львов, 1852), 210 с.; Ч. 2. (Львов, 1852), 140 с.; Ч. 3. (Львов, 1855), 315 с.; Изидор Шараневич. *История Галицкой и Владимирской Руси до 1459 г.* (Львов, 1868), 462 с.; Wojciech Kętrzyński. *Granice Polski w X wieku. Rozprawy Polskiej Akademii Umiejętności. Widział Historyczno-Filozoficzny*. Т. 30. (Kraków, 1894), 1–153; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 586 с.; Мирон Кордуба. *Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долинінм Сяном. Записки НТШ*. Т. 138–140. (Львів, 1925), 159–245; Його ж. *Stosunki polsko-ukraińskie w wieku X–XIII. Sprawy narodościowe*. (Warszawa, 1933), № 7, 749–760; Józef Widajewicz. *Poludniowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku. Prace Komisji historycznej Polskiego towarzystwa przyjaciół nauk*. Т. 11. З. 2. (Poznań, 1937), 80 с.; Владимир Пашуто. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*. (Москва, 1950), 330 с.; Stefan Maria Kuczyński. *Wschodnia granica Państwa Polskiego w X wieku. Początki Państwa Polskiego. Księga tysiąclecia*. Т. 1. (Poznań, 1962), 233–252; Ярослав Ісаєвич. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму. *Український історичний журнал*. (Київ, 1968), № 12, 78–84; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 6. (Київ, 1971), 83–100; Його ж. “Грады Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследование по истории славян и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи*. (Москва, 1972), 107–124; Микола Котляр. *Галицько-Волинська Русь*. (Київ, 1998), 336 с.; Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. Вид. 2. (Львів, 1999), 219 с.; Олександр Головко. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. (Київ, 2001), 249 с.; Його ж. *Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. (Київ, 2006), 575 с.; Леонтій Войтович. *Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 187–205; Його ж. *Границы Галицко-Волынского государства. Русин*. Отв. ред. Сергей Суляк. № 3 (25). (Кишинев, 2011), 5–26; Його ж. *Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2015), 43–104; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 478 с.

Гори [Гологори] (1231), Ізяславль Галицький (1240), Отиня (1240), Коломия (1240), Бакота (1240), Синевидне (1240), Городок на Черемоші (до 1240 р.), Дороговиже (до 1240), Стінка (до 1240), Щекотов (1241 р.), Солі [Стара Сіль] (1255).

Окрім Галича, який з 1141 р. був найстаршим престолом у землі, князівські престоли періодично були у Перемишлі (1084/1086–1241, 1187, 1209–1211, 1225–1226, 1240–1269), Теребовлі (1084/1086–1127/1139, 1210–1211), Звенигороді на Білці (1084/1086–1144, 1206–1207, 1210–1211), Галичі (як уділі) (1124–1141, 1146), Звенигороді на Дністрі (до 1134–1146), Бирладі (1158–1160?)¹⁸⁰.

Невелика *Туровська земля* сформувалася на базі земель *дреговичів* в басейні Прип'яті. Їх князівство по Німану було з'єднане з балтійськими вікінгами, традиція називає тут у X ст. князя-вікінга Тура, від якого начебто походить назва місто Туров і самої землі¹⁸¹. Активність полоцьких князів завершилася приєднанням мінського анклаву, а спроба київських князів зробити Туров центром всіх західних територій виявилася невдалою. Туровська земля зберегла невелику територію, яку тримала окрема династія нащадків Ізяслава Ярославича, старшого сина Ярослава Мудрого¹⁸². Через фланкентарність збережених відомостей про цю територію частина дослідників взагалі вважає її частиною Київської землі¹⁸³, незважаючи на те, що туровські князі вже з другої третини XII ст. проводили власну політику, а з XIII ст. ця земля взагалі стала значно ближчою до Володимира на Лузі ніж до Києва. У Туровській землі можна локалізувати 11 міст: Туров (980), Копиль (1097), Пінськ (1097), Давид-городок (XI ст.), Слуцьк (1116), Клечеськ [Клецк] (1127), Мозир (1155), Небль (1158), Дубровиця (1223), Несвіж (1223), Янів (1223). Центр землі переміщався з Турова у Пінськ і навпаки. Князівські

¹⁸⁰ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 58–61.

¹⁸¹ Ипатьевская летопись, 63–64: “перешель изъ заморья имаше воѣсть свою ... Туръ Туровѣ. Ѫт него же и Туровци прозвашася”. Скандинавська етимологія імені Тур достатньо очевидна: Torip (древньосканд. Þórir, норв. Tore). Нашадки соратника норвезького конунга Харальда Харфарга ярла Рагнвальда Ейстейнсона (830/840–894) здійснювали регулярні походи по Західній Двині та Німану. Один з старших його синів носив ім'я Torip (Michael Lynch. *Oxford Companion to Scottish History*. (Oxford University Press, 2001), 467–469). Враховуючи традиції скандинавів давати старшому з внуків ім'я діда, можна припускати, що князь Тур був старшим внуком Торіра Рагнвальдсона. Цілком ймовірний зв'язок Тури з полоцьким Рогволодом (Рагнвальдом), який походив з родини оркнейських ярлів (Мария Самсонова. Рогволодъ – Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации. *Полацк у історії і культури Європи*. (Мінск, 2012), 72–78).

¹⁸² Митрофан Довнар-Запольский. *Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII в.* (Київ, 1891), VIII+170 с.; Александр Грушевский. *Очерк истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв.* (Київ, 1901), 480 с.

¹⁸³ Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*. (Москва, 1956), 309; Пётр Толочко. *Киевская земля. Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 10.

престоли були у Турові (1008?–1018, 1042–1052, 1078–1240), Пінську (1142–1240), Ключеску (1119–1127), Слуцьку (1161–1168?)¹⁸⁴.

Смоленська земля сформувалася у придніпровському регіоні *кривичів*, пов'язаному з міжнародним торговельним шляхом з *варяг в греки* (о. Саарема–Ризька затока–Західна Двина [Даугава]–Каспль–Дніпро), де на волоку з Касплі в Дніпро виникла потужна факторія вікінгів Хольмгард [Гніздово]¹⁸⁵. Триває дискусія навколо тотожності древнього Смоленська з Гніздовом і переміщення його в XI столітті на нове місце¹⁸⁶ або ж паралельного існування обох міст з переходом основного центру до Смоленська після згасання епохи вікінгів у середині XI ст.¹⁸⁷ Але у безпосередньому сусідстві існування таких двох потужних центрів (курганні могильники Гніздова IX–XI ст. займають площу 37,525 га, початково їх було зафіксовано 2539¹⁸⁸, пізніше – більше 5 тис.¹⁸⁹, значна частина вже зруйнована варварськими розкопками) мало ймовірно¹⁹⁰. Поселення на території Смоленської землі концентрувалося в трьох анклавах: навколо Смоленська по обидва боки Дніпра, в басейні р. Торопи, притоки Західної Двини, та навколо Вержавська. Межі землі добре досліджені¹⁹¹. У Смоленській землі можна

¹⁸⁴ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 73–75.

¹⁸⁵ Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18.

¹⁸⁶ Владимир Сизов. *Курганы Смоленской губернии*. Вып. 1. Гнёздовский могильник близ Смоленска. (Санкт-Петербург, 1902), 125; Александр Спицын. Гнёздовские курганы в раскопках С. И. Сергеева. *Известия Императорской Археологической Комиссии*. Вып. 15. (Санкт-Петербург, 1905), 7; Леонид Алексеев. *Смоленская земля в IX–XIII вв.* (Москва, 1980), 138–152. Архангелогородський літописець початку XVII ст. згадує Смоленськ вже під 862–865 рр. (Архангелогородський літописець. *Полное собрание русских летописей*. Т. 37. (Ленинград, 1982), 56). Це якраз період розквіту Гніздова. Серед інших знахідок тут була тамга смоленського князя Станіслава Володимировича (кінець X ст.). В Житті Бориса і Гліба зафіксовано, що лодь князя, яка стояла на Смядені, було видно з міста. Цей фрагмент, запозичений з розповідей очевидців (Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*. (Москва, 1956), 28–31), свідчить на користь версії, що Смоленськ у 1015 р. ще знаходився у Хольмгарді-Гніздові.

¹⁸⁷ Даниил Авдусин. К вопросу о первоначальном месте Смоленска. *Вестник Московского Университета*. № 7. Серия общественных наук. (Москва, 1953), вып. 3, 123–127; Його ж. Гнёздово и Днепровский путь. *Новое в археологии*. (Москва, 1972), 159–169.

¹⁸⁸ Михаил Кислов. Приёмы топографической съёмки гнёздовских курганов. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 47. (Москва, 1952), 117–124;

¹⁸⁹ Александр Лявданский. Материалы для археологической карты Смоленской губернии. *Труды смоленских музеев*. Вып. 1. (Смоленск, 1924), 129–152.

¹⁹⁰ Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*. (Москва, 1956), 28–31.

¹⁹¹ Пётр Голубовский. *История Северной земли до начала XV столетия*. (Киев, 1895), 6–86; Валентин Седов. *Смоленская земля. Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 240–259; Леонид Алексеев. *Смоленская земля в IX–XIII вв.* (Москва, 1980), 33–54.

локалізувати 32 міста: Смоленськ (882), Торопець (XI ст.), Копись (1059), Вержавськ (1137), Жижець (1137), Єлья (1137), Пачин (1137), Ростиславль Смоленський (1137), Дорогобуж Смоленський (1137), Крупль (1137), Ізяславль Смоленський (1137), Зарой (1154), Мстиславль (1156), Лучин (1173), Прупой [Пропойськ] (XII ст.), Кричев (XII ст.), Василів (XII ст.), Красн [Зверовичі ?] (XII ст.), Грава (XII ст.), Бакланово (XII ст.), Ясменське городище (XII ст.), Борцево (XII ст.), Сороковище (XII ст.), Балишево (XII ст.), Будаєво (XII ст.), Ключ (XII ст.), Осовик (XII ст.), Ліпиця (XII ст.), Торопське городище (XII ст.), Ржева (1216), Вязьма (1237), Монастирище (XI–XIII ст.). Окрім Смоленська, який був найстаршим престолом у землі, князівські престולי періодично були у Торопці (1164–1226), Мстиславлі (1225–1232) та Вязьмі (з 1239)¹⁹².

Полоцька земля сформувалася в процесі асиміляції *кривичами* лівських племен і контактів з іншими балтами (латгалами і земгалами) і фінами (куронами) та взаємодії з вікінгами. Полоцька династія, знищена Володимиром Святославичем, який прилучив Полоцьку землю до Русі, походила з оркнейських ярлів¹⁹³. Князь Рогволод (Рагнвальд),

¹⁹² Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 79–82.

¹⁹³ Скандинавська етимологія імені Рогволод (Рагнвальд) безсумнівна: Rognvaldr, як і імені Рогнеди (Рагнгільд). Версія, що цей князь міг бути внуком Рагнвальда Олафсона Достославного, конунга у Вестфольді у південно-східній Норвегії (IX ст.) (Юрій Коновалов. *Русский княжеский дом в середине X века. Историческая генеалогия.* (1994), № 4, 86–97) менш ймовірна ніж версія його походження від оркнейських ярлів (Марія Самсонова. Рогволод и Рогнеда: скандинавские корни полоцкой княжеской династии. *Alba Russia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XV вв.)*. Отв. ред. Алексей Мартынюк. (Москва, 2015), 8–26; Ї ж. Рогъволоть – Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации. *Полацк у гісторії і культури Європи*. (Мінск, 2012), 72–78). Оркнейські острови у 874 р. конунг Норвегії Гаральд Харфарг передав своєму соратнику Рагнвальду Ейстейнсону (830/840–894). Його внуки ярли Арнкель та Ерленд І Ейнарсо́ни (бл. 920–954) змушені були визнати зверхність прогнаного з Норвегії сина Гаральда Харфарга морського конунга Ейрі́ка Кривава Сокира і загинули в організованому ним поході на Англію. Оркнейським ярлом залишився їх молодший брат Торпфін Розколювач Черепів (910–963). (Christopher Morris. *Viking Orkney: A survey. The Prehistory of Orkney BC 4000–1000 AD.* Ed. Colin Renfrew. (Edinburg University Press, 1985), 210–242; Idem. *Viking and late Norse Orkney. An update and bibliography. Acta archaeologica.* Vol. 62. (1991), 123–150; Michael Lynch. *Oxford Companion to Scottish History.* (Oxford University Press, 2001), 467–469; Tom Muir. *Orkney in the Sagas: The Story of the Earldom of Orkney as told in the Icelandic Sagas.* Ed. Steve Callaghan. (Kirkwall, 2005), 160 p.). Полоцький князь Рогволод (бл. 920–980) найпевніше був Рагнвальдом Ейнарсо́ном, внуком Рагнвальда Ейстейнсона, молодшим братом оркнейських ярлів, якому вдалося утвердитися у Полоцьку під час з одного з східних походів Ейрі́ка Кривава Сокира (885–954) десь між 948–952 pp. (William Gershom Collingwood. *King Eirik of York. Saga-book of Viking Club Society for Northern Research.* V. 2 (1897–1900), 313–327; Peter Sawyer. *The last Scandinavian rulers of York.* Northern History. V. 31. (1995), 39–44; Clare Downham. *Eric Bloodaxe – axed? The Mystery of the Last Viking king of York.* Medieval Scandinavia. V. 14. (2004), 51–77). Приєднавши до Полоцька землі мінських дреговичів, Рогволод (Рагнвальд Ейнарсон) здобув визнання місцевої еліти.

який зумів приєднати території мінських дреговичів і добивався гегемонії у басейні Західної Двини, надовго залишив по собі пам'ять доброго володаря, бо наступні полоцькі князі з династії Рюриковичів як нащадки його дочки Рогнеди продовжували вважати себе Рогволодовичами. На півночі Полоцька земля межувала з летто-литовськими землями, латгалами, земгалами, лівами, селами і куронами (куршами). В цьому напрямку розвивалася експансія полочан аж до середини XIII ст., на початку якого латгальські князівства Ерсіке і Кокнесе стали полоцькими васалами. Так само у XII ст. вдалося підпорядкувати фінське плем'я *лівів*, дружина яких ще у 1180 р. була у війську вітебського князя Брячислава Васильовича. *Земгали* та *курони* теж з XII ст. платили данину Полоцьку. Намагаючись проводити власну політику і протистояти Києву, полоцькі князі та їх васали не змогли втримати свої позиції у Прибалтиці. У 1158–1210 рр. хрестоносці, розширюючи свою базу від Риги, завоювали *лівів*, у 1210–1267 рр. — *куронів*, 1200–1290 рр. — *земгалів*. Межі Полоцької землі з *литовцями* проходили по витоках Дисни. Середній течії Няриса до витоків Німану. На півдні межі впиралися у землі туrowsьких дреговичів і Городенської волості, відвойованої волинськими князями у ятвягів. Східні кордони землі проходили від гирла Друті і Рогачева (тут Полоцька земля стикалася з Чернігівською) і далі повз Могилів, Копис і Оршу (з другої половини XII ст. вже смоленську) по Дніпру і через Вітебське підвищення до Західної Двини, де через верхів'я Ловаті і Усвята проходив новгородський кордон¹⁹⁴. У Полоцькій землі можна локалізувати 17 міст: Полоцьк (862), Ізяславль (бл. 990?), Усвят (1021), Вітебськ (1024), Брацлав (1065), Мінськ (1067), Орша [Рша] (1067), Друцьк [Дрючеськ] (1068), Голотичеськ (1071), Одреськ [Одрськ] (1078), Лукомль (1078), Логожеськ [Логойськ] (1127), Борисов (1127), Стрижев (1127), Неколуч (1127), Свислоч [Городець Свислоцький] (1162), Шклов (до початку XIII ст.). І дві столиці васальних князівств у латиських землях: Герсіке (1203), Кокейнос [Кокнесе] (1205). Окрім Полоцька, який був найстаршим престолом у землі, князівські престоли періодично були у Вітебську (1101–1240), Друцьку (1101–1240), Мінську (1101–1240),

¹⁹⁴ Митрофан Довнар-Запольский. *Очерк истории кривичской и дреговичской земель до конца XII в.* (Киев, 1891), VIII+170 с.; Василий Данилевич. *Очерк истории Полоцкой земли до конца XIV столетия.* (Киев, 1896), 288 с.; Георгий Штыхов. *Сравнительное изучение древнейших городов Полоцкой земли памятников их окрестностей. Древности Белоруссии.* (Минск, 1966), 238–252; Його ж. *Археологическая карта Белоруссии.* Памятники железного века и эпохи феодализма. Вып. 2. (Минск, 1971), 271 с.; Його ж. *Города Северной и Центральной Белоруссии. Очерки археологии Белоруссии.* Ч. 2. (Минск, 1972), 185–206; Його ж. *Города Белоруссии по летописям и раскопкам (IX–XIII вв.).* (Москва, 1975), 32 с.; Його ж. *Древний Полоцк: IX–XIII вв.* (Москва, 1975), 32 с.; Його ж. *Города Полоцкой земли (IX–XIII вв.).* (Минск, 1978), 160 с.; Леонид Алексеев. *Полоцкая земля. Очерки истории северной Белоруссии в IX–XIII вв.* (Москва, 1966), 295 с.; Його ж. *Полоцкая земля. Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 202–239.

Ізяславлі (1101–1128, 1151?–1160, до 1180–?), Усвяті (бл. 1140–1181?), Лукомлі (1101–після 1175), Логойську (1181? – 1186?), Борисові (? – після 1181)¹⁹⁵.

Новгородська земля сформувалася в результаті експансії словен та псковських кривичів на територію фінських племен *весі* (вепсів), *іжори*, *корели*, *естів*, *ємі* та іншої *чуді*¹⁹⁶. Ця територія розгорнулася як королівство вікінгів, словен і чуді з центром у Ладозі, звідки було прокладено трансконтинентальний шлях на Волгу і до Булгара та Каспійського моря, по якому у Скандинавію поступало арабське срібло. Князь Олег прилучив ці території до Русі і згодом вони отримали новий центр Новгород¹⁹⁷, який став одним з найважливіших центрів імперії

¹⁹⁵ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.*, 75–78.

¹⁹⁶ Чудь – загальна назва угро-фінів у літописних джерелах, іноді з географічним уточненням на зразок *заволочська чудь*.

¹⁹⁷ Сьогодні виглядає, що літописні згадки про ранній Новгород відносяться до Хольмгарда-Гніздова (Юрій Діба. *Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X сторіччя*. Львів, 2014. 484 с.; Леонтій Войтович. *Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. Український історичний журнал*. № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. *Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі X – першої половини XI века. Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18). Скандинавські джерела, достатньо добре поінформовані про події X–XI ст., знають тільки Хольмгард. За новгородськими літописами тільки у 1044 р. “*на весну же Володимиръ [Володимир Ярославич, син Ярослава Володимировича – Л.В.] заложил Новѣгород и сдѣла его]*” (*Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. (Москва–Ленинград, 1950), 181). У 1116 р. “*в то же лето Мѣстислав [Мстислав Володимир, старший син Володимира Мономаха – Л.В.] заложил Новѣгород болши первого]*” (Там само, 20, 204), а у 1169 р. за князя Романа Мстиславича “*устроиша острог около города]*” (Там само, 33). Новгород археологічно досліджений краще від будь-якого іншого центру Русі. Всі спроби знайти у місті шари VIII–IX ст. виявилися марними (Артемий Арциховский. *Археологическое изучение Новгорода. Материалы и исследования по археологии СССР [МИА]*. Вып. 55. (Москва, 1956), 15, 42–43). Перспективи знайти ділянки із забудовою X ст. також відсутні (Валентин Янин. *Возможности археологи в изучении древнего Новгорода. Вестник АН СССР*. (1973), № 8, 67–70). Довга дискусія стосовно часу появи новгородських укріплень так і не дозволила довести наявності таких, датованих раніше згаданих у літописі (Див.: Александр Монгайт. *Оборонительные сооружения Новгорода Великого. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. Т. 2. (Москва, 1952), 7–132; Сергей Орлов, Андрей Воробьев. *Оборонительные укрепления древнего Новгорода*. (Новгород, 1959), 55 с.; Владимир Косточкин, Сергей Орлов, Павел Раппопорт. *Новые данные об укреплениях новгородского острога. Памятники культуры*. Вып. 3. (Москва, 1961), 68–76; Борис Колчин. *Дендрохронология Новгорода. Советская археология*. (Москва, 1962), № 1, 113–139; Його ж. *Дендрохронология Новгорода. Проблемы абсолютного датирования в археологии*. (Москва, 1972), 113–116; Його ж. *Хронология новгородских древностей. Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. (Москва, 1982), 156–177; Сергей Орлов. *К топографии истории оборонительных сооружений древнего Новгорода. Уч. зап. Новгородского гос. пед. ин-та*. Т. 1. (1965), 3–52; *Его же*. По поводу статьи М.Х.Алешковского и Л.Е.Красноречьева. *Советская археология*. (Москва, 1972), № 2, 96–99; Марк Алешковский, Леонид Красноречьев. *О датировке вала и рва Новгородского острога. Советская археология*. (Москва, 1970). № 4, 54–73; Их же. *К датировке вала и рва новгородского острога (ответ С.Н.Орлову)*. Там же. (Москва, 1972), № 3, 392–395; Валентин Янин, Борис Колчин. *Итоги и перспективы новгородской ар-*

Рюриковичів. Власне новгородська територія включала регіон, зайнятий *словенами* і асимільованої тими *весі* — пізнішої *новгородської тисячі*, у складі якої було 10 сотень (водська, лопська, волховська, обонежська, поморська, бежецька, яжелбицька, ржевська, лужська і княжа). Північна межа територій, безпосередньо залежних від Новгороду, проходила по р. Неві від Фінської затоки до Ладозького озера. Землі *іжори* перебували у васальних стосунках, а *корела* була скоріше союзником ніж васалом, допомагаючи новгородцям у їх експансії на фінські території *ємі* і *суомі* у XII — на початку XIII ст. Далі межі йшли по р. Свир до Онезького озера, де біля озер Біле і Лаче стикалися з володимиро-суздальським кордоном. Вже у XII ст. суздальські князі витіснили з басейну оз. Біле новгородців. Звідти кордон повертав на південь до Волги і від Устюжни до Бежецька, Торжка і Твері. У верхів'ях Волги і Західної Двини новгородські межі стикалися з смоленськими, а далі через Усвят, верхів'я Ловати і по р. Великій до Псковського озера і з'єднаного з ним Чудського озера до Фінської затоки через землі *воді*, які з кінця XII ст. повністю ввійшли у Новгородську землю. Все побережжя р. Великої, Псковського і Чудського озер, правий берег Нарви на глибину 50–150 км тяжіли до Пскова, до якого належало і лівобережжя р. Великої, через яке йшла експансія в землі *єстів*. Другою базою такої експансії служив Ізборськ. В часи Ярослава Мудрого на зайнятих землях *єстів* було założено Юр'єв Чудський. Дальше просування у XIII ст. зупинилося через експансію хрестоносців і кордон

хеології. *Археологическое изучение Новгорода*. (Москва, 1978), 5–56; Борис Колчин, Наталья Черных. Ильинский раскоп (стратиграфия и хронология). *Там само*, 57–116; Валентин Янин. Тихвинский раскоп. *Там само*, 117–134; Борис Колчин, Александр Хорошев. Михайловский раскоп. *Там само*, 135–173). В міру зменшення шансів на віднайдення Новгороду ранішого за XI ст. почала складатися версія про Холм-город на Славенському кінці, які скандинави називали Хольмгардом, як предтечі Новгороду (Валентин Янин. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований. *Новгородский исторический сборник*. Т.1 (11). (Ленинград, 1982), 83). Новгородські кінці почали формуватися в середині X ст., але укріплення там ще не було. На Славенському кінці на Михайловському розкопі знайдено матеріали, датовані 974 р., але ці датування не є визначальними. У величезному Ільїнському розкопі на Славенському кінці (1430 кв. м.) нижні горизонти сягають середини XI ст., а більшість розкопаної території на Славні містять матеріали не старші XII ст. (Борис Ершевский. Археологические наблюдения в Новгороде в 1969–1974 гг. *Археологическое изучение Новгорода*. (Москва, 1978), 233). Сумнівно виглядає і версія за якою первинним Новгородом було Рюрикове городище (Евгений Носов. Новгород и Новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных (к вопросу о возникновении Новгорода). *Новгородский исторический сборник*. Т.2 (12). (Ленинград, 1984), 3–38; Його ж. *Новгородское (Рюриково) городище*. (Ленинград, 1990), 216 с.; Евгений Носов, Алексей Плохов, Наталья Хвоцинская. *Рюриково городище. Новые этапы исследования*. (Санкт-Петербург, 2017), 288 с.), бо розкішний княжий двір, про які розповідають саги, з'явився там вже значно пізніше X–XI ст. Зрештою і Хельм в Новгороді згадується вперше аж під 1134 р. (*Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, 23, 208).

стабілізувався по р. Великій, обом озерам і р. Нарві. Відносно рано потрапило в сферу новгородського впливу Обонежжя і Заонежжя, населення якого платило данину хутрами. Новгород намагався підпорядкувати легендарну Бярмію (напевно основну територію *корели*) через яку пролягав шлях до Білого моря, де на його побережжі, т. з. *Терському березі*, з'явилися новгородські факторії. В гирлі Онеги була ще одна новгородська факторія — *Погост на морі*. Далі новгородці військові експедиції новгородців збирали данину в басейні Північної Двини аж до Вологди і пермської країни¹⁹⁸. У Новгородській землі можна локалізувати 17 міст: Ладога (753¹⁹⁹), Ізборськ (862), Білоозеро (862), Новгород Великий (1044), Псков (середина X ст.), Тиверський городок (рубіж X–XI ст.), Юр'єв [Тарту] (1030), Волок Ламський (1135), Торжок (1139), Стара Руса (1167), Великі Лучки (1167), Бежецький Верх (1196), Корела (XII ст.), Твер (1208), Копор'є (1240), Олонець (1228), Вологда (до 1238). Спочатку центром була Ладога. Після смерті у 1036 р. ладозького князя Ейліва Рагнвальдсона, родича Інгігерди, дружини великого князя Русі Ярослава Володимировича, і ув'язнення псковського князя Судислава Володимировича, ці території були об'єднані під управлінням старшого сина Володимира Ярославича, який заложив у 1044 р. новий центр землі Новгород. Наприкінці XII ст. з'являлися також короткочасні князівські престולי у Торжку, Великих Лучках та Пскові.

Муро́мо-Рязанська земля сформувалася у процесі експансії *вятичів* і *сіверян* на території угро-фінів та наступної асиміляції племен *муроми* та *ерзі*. Трошки довше тримався відлам *угрів* — *мещера*, які ще на початку XX ст. ідентифікували себе як *мещерські татари*²⁰⁰. Слов'янська

¹⁹⁸ Иван Беляев. *История Новгорода Великого от древнейших времен до падения*. (Москва, 1866), 592 с.; Александр Андрияшев. *Материалы по исторической географии новгородской земли. Шелонская пяттина по писцовым книгам 1498–1576 гг.* Вып. 1. Списки селений. Вып. 2. Карты погостов. (Москва, 1914), 611+20 с.; Михаил Муравьев. *Новгород Великий: исторический очерк и путеводитель*. (Ленинград, 1927), 139 с.; Борис Рыбаков. Деление Новгородской земли на сотни в XIII веке. *Исторические записки*. Т. 2. (Москва, 1938), 132–152; Александр Строков, Владимир Богусевич. *Новгород Великий*. (Новгород, 1939), 256 с.; Сергей Гадзяцкий. Вотская и ижорская земли новгородского государства. *Исторические записки*. Т. 6. (Москва, 1940), 100–148; Його ж. *Карелия и карелы в новгородское земля*. (Петрозаводск, 1941), 6–152; Игорь Шаскольский. Политические отношения Новгорода и карел в XII–XV веках. *Новгородский исторический сборник*. Вып. 10. (Новгород, 1961), 117–136; Його ж. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. (Ленинград, 1978), 245 с.; Леонилла Голубева. *Весь и славяне на Белом озере X–XIII вв.* (Москва, 1973), 216 с.; Андрей Куза. Новгородская земля. *Древнерусские княжества X–XIII вв.* (Москва, 1975), 144–201; Валентин Янин. *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*. (Москва, 1977), 240 с.; Борис Колчин. Хронология новгородских древностей. *Новгородский сборник: 50 лет раскопок Новгорода*. (Москва, 1982), 156–177.

¹⁹⁹ Дата визначена за дендрохронологією.

²⁰⁰ *Мещера* чи *мочара* (скоріше зіпсована руська назва від самоназви *маджар*) була відрізана від

колонізація цих територій відбувалася чотирма потоками, починаючи з кінця VII ст. З верхів'їв Оки в її середню течію і до Волги рухалися *вятичі*, просування яких пришвидчили походи київського князя Святослава Ігоровича, долучивши групи *вятичів* з верхів'їв Дону. Тоді ж через верхів'я Волги в ці землі переселилася якась група *кривичів*. Але найбільш інтерсивним був потік сіверян з басейну Десни в XI–XIII ст., коли ця земля була фактично чернігівською колонією²⁰¹. “Питання про взаємодію *русі* і *чуді* [угро-фінських племен – Л. В.], про те, як обидва племені зустрівшись, поділяли один на другого, належить до числа найцікавіших і найважчих питань нашої історії”²⁰². “*Питання це не вирішено до сих пір, і ми продовжуємо питати себе, чи була тут боротьба, відтіснення чи асиміляція*”²⁰³. Напевно все-таки була і боротьба і часткове відтіснення з наступною асиміляцією, які завершилися перемогою слов'ян, які володіли кращим озброєнням і військовою організацією. Муромо-Рязанська земля займала басейн середньої течії р. Оки, через який пролягала міжнародна артерія, яка з'єднувала східний мусульманський світ з християнською Європою (з Хорезму через Булгар до Чернігова і Києва). З півночі земля межувала з володимиро-суздальськими територіями, з заходу через ліси (де свого часу прославився, ввійшовши в епос, Соловей Розбійник, який шарпав купецькі валки) з чернігівськими територіями вятичів, східні та південні межі – з іншими угро-фінами: *буртасами* та *мордвою*, а на пронському правобережжі – відкритий кордон з *печенігами*, яких змінили *половці*²⁰⁴. У Муромо-Рязанській землі можна локалізувати 23 міста: Муром (862), Рязань (1096), Перевицьк (XI ст.), Пронськ (1131), Дубок (1146), Воїн Рязанський (1147), Єлець (1147?), Козар (1157), Ростиславль Рязанський (1153), Білгород Рязанський (1159), Михайлов (1172), Коломна (1177), Борисов-Глібов (1180), Городец Мещерський (XII ст.),

основного мадярського (угорського) масиву у IX ст. під час натиску *печенігів* і залишилася на лівобережжі Волги (“біла Волга”), де ще у першій половині XIII ст. угорський монах Юліан розмовляв з ними угорською мовою (József Perényi. A keleten maradt magyarok problémája. Századok. (Budapest, 1975), 1(109), 33–61.

²⁰¹ Александр Монгайт. *Рязанская земля*. (Москва, 1961), 76–86, 123.

²⁰² Василий Ключевский. Курс русской истории. *Ключевский В. О. Сочинения в девяти томах*. Т. 1. (Москва, 1987), 362.

²⁰³ Юрий Готье. Заметки о ранней колонизации Ростово-Суздальского края. *Труды секции археологии Российской ассоциации научно-исследовательских институтов общественных наук (РАНИИОН)*. Т. 4. (Москва, 1929), 138–144.

²⁰⁴ Тихон Воздвиженский. *Историческое обозрение Рязанской губернии*, разделенное на пять периодов в виде летописца, изображающее древнее и новое состояние сея губернии с присовокуплением на каждый период политических, статистических, физических замечаний. (Москва. 1822), IX+405 с.; Дмитрий Иловайский. *История Рязанского княжества*. (Москва, 1858; Москва, 2009), 320 с.; Александр Монгайт. *Рязанская земля*. (Москва, 1961), 400 с.; Владислав Даркевич. *Путешествие в древнюю Рязань. Записки археолога*. (Рязань, 1993), 255 с.; Николай Тропин. *Сельские поселения XII–XV веков Южных территорий Рязанской земли*. (Воронеж, 2004), 264 с.; *Великое княжество Рязанское: Историко-археологические исследования и материалы*. Отв. ред. Алексей Чернецов. (Москва, 2005), 592 с.

Переяславль-Рязанський (кінець XII ст.), Лихарівське городище (XII ст.), Жокінське городище (XII ст.), Ольгов (1207), Ужеськ [Ожеськ] (1207), Новий Ольгов (початок XIII ст.), Кадом (1209), Новгородок на Осетрі [Зарайськ] (1225), Іжеславль (1240). Окрім Мурому і Рязані князівські престולי періодично були у Пронську, Єльці (?) і Коломні. У Муромо-Рязанській землі вперше з'явилася практика, коли князі володіли одночасно частками у Рязанському та Пронському уділах.

Володимиро-Суздальська (Ростово-Суздальська) земля²⁰⁵ сформувалася в результаті проникнення з кінця VIII ст. слов'янської колонізації *кривичів* і *вятичів* на угро-фінські території, де основним населенням були племена *меря*, які знаходилися на стадії компаудного вождівства. Потужна слов'янська колонізація, яка черпала поселенців також з Київської, Переяславської та Чернігівської земель привела у XII–XIII ст. до появи сітки міст і опорних пунктів, які контролювали цю територію і придушували виступи аборигенів, які радянські дослідники трактували як антифеодальну боротьбу. Потужним інструментом асиміляції була церква, не випадково виступи аборигенів очолювали язичеські волхви-жерці. Тут теж зафіксовано найбільший опір християнізації з усіх теренів Київської Русі²⁰⁶. Місцеве фінське населення ще чинило опір асиміляції в часи Московського князівства до кінця XV ст. Межі землі на півночі впиралися в Мологу, Шексню і Сухону, освоєні новгородськими колоністами, і витоки Костроми та Унжі, за якими лежали землі *пермі*. Західні межі з Новгородською та Смоленською землями у верхів'ях Волги, Лами, Рузи і Москви на протві змикалися з південним чернігівським кордоном, який пролягав до Коломни. Східні межі від Коломни йшли вздовж вододілу Оки і Клязьми з Муромо-Рязанською землею. Вище Мурому кордон йшов вздовж Волги до впадіння Унжі. Лівобережжя Волги від Шексни до Унжі входило до складу землі, від Унжі вниз до впадіння Оки знаходилося під впливом Волзької Булгарії. З рубежа XIII ст. на лівому березі стали з'являтися руські опорні пункти (Городець Раділов і Нижній Новгород)²⁰⁷. У Володимиро-Суздальській

²⁰⁵ Центр землі знаходився послідовно у Ростові, Суздалі і Володимирі на Клязьмі.

²⁰⁶ Борис Рыбаков. *Язычество Древней Руси*. (Москва, 1987), 782 с.

²⁰⁷ Дмитрий Корсаков. *Меря и Ростовское княжество*. Очерки из истории Ростово-Суздальской земли. (Казань, 1872), 266 с.; Александр Пресняков. *Образование Великорусского государства*. (Петроград, 1918), 26–47; Арсений Насонов. Князь и город в Ростово-Суздальской земле. *Века*. Исторический сборник. Вып. 1. (Петроград, 1924), 3–27; Михаил Мартынов. Восстание смердов на Волге и Шексне во второй половине XI века. *Ученые записки Вологодского пед. ин-та*. Т. 4. (Вологда, 1948), 3–36; Николай Воронин. Восстание смердов в XI в. *Исторический журнал*. (1940), № 2, 54–61; Його ж. Медвежий культ в Верхнем Поволжье в XI в. *Материалы и исследования по археологии СССР (МИА)*. Вып. 6. (Ленинград, 1941), 170–178; Його ж. *Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV вв.* Т. 1 (Москва, 1961), 584 с.; Т. 2. (Москва, 1962), 560 с.; Його ж. К характеристике Владимирского летописания. *Летописи и*

(Ростово-Суздальській) землі можна локалізувати 40 міст: Ростов (862), Суздаль (1026), Ярославль (1071), Переволока (1092), Микулин (кінець XI ст.), Володимир на Клязьмі (1108), Москва (1147), Коснятин на Нерлі (1148), Углич (1149), Переяслав-Заліський (1152), Юр'єв-Польський (1152), Клешино (1152), Дмитрів (1154), Городець Радилов (1172), Боголюбово (1177), Кідекша (XII ст.), Копонов (1187), Перемишль на Мочі (XII ст.), Звенигород на Москві (XII ст.), Ярополч Заліський (XII ст.), Добрий (1204), Орельськ (1211), Кострома (1214), Соль Велика (1214), Нерехта (1216), Зубцов (1216), Городище на Сарі (1216), Дубна (1216), Шоша (1216), Стародуб Рязановський (1218), Устюг (1218), Унжа (1219), Нижній Новгород (1221), Галич Мерський (1238), Молога (XIII ст.), Любно (1229), Серегер (1230), Морева (1230), Гороховець (1239), Кашин (до 1238 р.). Окрім Ростова, Суздаля і Володимира на Клязьмі князівські престולי періодично були у Кідекші (1157–1159), Переяславі-Заліському (1212–1238), Юр'єв-Польському (1212–1214), Угличі (1218–1238), Ярославлі (1218–1238), Стародубі Рязановському (з 1238).

Монгольське нашествя у 1237–1240 рр. зруйнувало імперію Русь²⁰⁸. На жаль, російська наука (а за нею і українська) про монголо-татар і особливо їх вплив на Русь часто опускається до зневажання або ж спотворення ординської історії²⁰⁹. Спроби прихильників *євроазійського напрямку* довести, що Бату хотів встановити з руськими князями щире дружбу²¹⁰, просто безпідставні. “Немає сумнівів в тому, що незважаючи на припущення зворотнього, протягом 1237–1240 рр. Русь була завойована монголами. Аргументи на користь союзу заперечуються численними свідченнями татарського правління Руссю, котрі не можна було би пояснити, якби такий союз існував”²¹¹.

Життя новоствореної Монгольської імперії — *йєке монгол улус* — було підпорядковане одному головному завданню. Монголи вірили, що їх *Тенгрі* (Небо), який “розподіляє терміни життя” — верховний Бог

хроники. 1976. (Москва, 1976), 26–33; Михаил Тихомиров. *Крестьянские и городские восстания на Руси в XI–XIII вв.* (Москва, 1955), 280 с.; Владимир Кучкин. Ростово-суздальская земля в X – первой трети XIII вв. *История СССР*. (Москва, 1969), № 2, 52–94; Його ж. *Формирование государственной территории Северо-Восточной Руси в X–XIV вв.* (Москва, 1984), 353 с.

²⁰⁸ Денис Хрусталёв. *Русь и монгольское нашествие (20–50-е гг. XIII в.)*. (Санкт-Петербург, 2013), 416 с.

²⁰⁹ Charles J. Halperin. Soviet Historiography on Russia and the Mongols. *Russian Review*. Vol. 41. (1982), no 3, 306–322; Idem. Kliuchevskii and the Tatar Yoke. *Canadian-American Slavic Studies*. Vol. 34. (2000), no 4, 385–408; Idem. Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion. *Ab Imperio*. (2004), no. 3, 131–144.

²¹⁰ Лев Гумилев. *Древняя Русь и Великая Степь*. (Москва, 2006), 449.

²¹¹ Charles J. Halperin. The East Slavic Response to the Mongol Conquest. *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. 1998–1999. Vol. 10, 109; Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества. *История татар с древнейших времен. Т. 3. Улус Джучи (Золотая Орда). XIII – середина XV в.*. (Казань, 2009), 432.

усіх народів, які хто більше, а хто менше вірили у нього через своїх богів, тому вони толерантно відносилися до всіх релігій. *Тенгри* прагнув процвітання всіх народів, але для цього потрібно було об'єднати їх під егідою єдиного правильного закону — *Яси* Чингіз-хана. А тих, хто не хотів об'єднатися добровільно, належало об'єднати силою²¹². І це не легке завдання *Тенгри* доручив Чингіз-хану поки “Силою вічного Бога від сходу сонця і до заходу весь світ стане єдиним в мирі і радості...”²¹³. Монголи відразу дали зрозуміти, що не збираються допускати відродження Київської Русі навіть як васальної держави, а свої стосунки з її землями будуть будувати на пряму, виходячи з політичної кон'юктури. “Вони поважали законність династії Рюриковичів і ніколи не ставили не-Рюриковичів на княжі престולי”²¹⁴, але залишали за собою прерогативи ставити старшого князя землі, а також змішувати і ставити удільних князів.

Першим ці зміни відчув галицько-волинський князь Данило Романович в ставці Бату зимою 1245 р. Більшість дослідників, погано знайомих з монгольськими ритуалами і придворною практикою, ідучи за буквальним трактуванням літописного тексту, вважають, що Данило Романович у ставці Бату зазнав великого приниження²¹⁵. Ясність у цій

²¹² Див.: Леонид Потапов. Умай — божество древних тюрков в свете этнографических данных. *Тюркологический сборник*. 1972. (Москва, 1973), 265–286; Георгий Вернадский. *Монголы и Русь*. (Тверь, 1997), 108–115; Эренжен Хара-Даван. *Чингис-Хан как полководец и его наследие*. (Элиста, 1991), 278; Юрий Сочнев. Христианство в Золотой Орде в XIII в. *Из истории Золотой Орды*. (Казань, 1993), 107–118; Галина Галданова. Эволюция представлений о тэнгри (по текстам монголоязычных обрядников). *Средневековая культура Центральной Азии: письменные источники*. (Улан-Удэ, 1995), 94–107; Иван Белозеров. К вопросу о восприятии чужих религий монголами времен империи (XIII в.). *Проблемы истории и культуры кочевых цивилизаций Центральной Азии*. Т. 2. (Улан-Удэ, 2000), 32–40; Николай Абаев, Владимир Фельдман, Любовь Хортек. “Ак чаяан” и “тэнгрианство” как духовно-культурная основа кочевнической цивилизации тюрко-монгольских народов. *Мир Центральной Азии. Культурология. Философия. Источниковедение*. Т. 3. (Улан-Удэ, 2002), 23–31; Наталья Аюрова. Религиозная ситуация в Великой Монгольской империи. *Чингиз-хан и судьбы народов Евразии*. (Улан-Удэ, 2003), 409–413; Турсун Султанов. *Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть*. (Москва, 2006); Юлий Дробышев. Мандат Неба в руках монголов. *Basileus: сборник статей, посвященный 60-летию В. В. Васильева*. (Москва, 2007), 137–156; Александр Юрченко. *Хан Узбек. Между империей и исламом. Структуры повседневности*. (Санкт-Петербург, 2012), 40–45, 64–100; Igor Печенюк, Наталья Черкас. Военно-правові засади військової організації Монгольської імперії. *Сіверщина в історії України*. Вип. 6. (Київ—Глухів, 2013), 148–154.

²¹³ Hermann Herbst. *Guilermus de Ruysbroeck, der Bericht über seine Reise in das Innere Asien*. (Leipzig, 1934), 56.

²¹⁴ Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества, 433.

²¹⁵ *История русской литературы X–XVII веков*. Под ред. Дмитрия Лихачева. (Москва, 1980), 150; Александр Майоров. Александр Невский и Даниил Галицкий (К вопросу о взаимоотношениях русских князей с татарами). *Князь Александр Невский*. (Санкт-Петербург, 1995), 23; Иван Белозёров. Убийство князя Михаила Черниговского монголами в 1246 г. и монгольский языческий обряд при дворе хана Бату. *Русское средневековье. 2000–2001*. (Москва, 2002), 13–15; Юрий Кривошеев. *Русь и монголы. Исследования по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 278; Наталья Жуковская. Напитки “белые” и “черные” — сакраль-

ситуації вніс глибокий знавець монгольського світу Олександр Юрченко: подібно до всіх інших титулованих володарів, які отримували аудієнцію у монгольських правителів, Данило Романович мусив пройти разом з привезеними дарами через два очищувальні вогні, далі ставши на обидва коліна поклонитися на південь зображенню Чингіз-хана, тричі схилити коліно перед щатром Бату і під час аудієнції стояти на колінах. Але виконання цього ритуалу, яке було загальнообов'язковим, завершилося не тільки визнанням монгольської зверхності і отримання своїх володінь з монгольських рук, але й включенням галицько-волинського князя у систему монгольської ієрархії. Він отримав запрошення на святкування монгольського Нового року (кінець січня — початок лютого 1246 р.), де нарівні з Чингізидами пив *чорний кумис*, який, згідно тогочасних автентичних джерел, був напитком, що готувався виключно для вищої знаті імперії²¹⁶. Подібно до західних політиків, Данило Романович ще плекав надію про можливість домовитися з монголами і, навіть, з їх допомогою відродити державу Русь, зайнявши її найстарший престол. Але „Данилови Романовичю князю бывшоу великоу вбладавшоу Роускою землею, Киевомъ и Володимеромъ и Галичемъ”²¹⁷ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: „w злаа чть Татарьскаа. го wць бѣ црь в Роуской земли... снѣ того не приа чти”²¹⁸. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього добивався, Бату поставив старшим серед володимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь.

Бату поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських²¹⁹

ная антитеза в пищевой традиции монголов. IV Конгресс этнографов и антропологов России. (Санкт-Петербург, 2005), 232; *Галицко-Волинская летопись. Текст. Комментарий. Исследование*. Сост. Николай Котляр, Вера Франчук, Андрей Плахонин. (Санкт-Петербург, 2005), 274–275.

²¹⁶ Александр Юрченко. Элита Монгольской империи: время праздников. *Altaiica*. Вып. 4. (Москва, 2000), 204–205; Его же. Золотая статуя Чингис-хана (русские и латинские известия). *Тюркологический сборник 2001: Золотая Орда и ее наследие*. (Москва, 2002), 245–260; Его же. Русский князь на монгольском пиру (Даниил Галицкий и Бату). *Юрченко А. Г. Золотая Орда: Между Ясой и Кораном (начало конфликта). Книга-конспект*. (Санкт-Петербург, 2012), 235–255.

²¹⁷ Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. (Москва, 2001), 807–808.

²¹⁸ Там само, 808.

²¹⁹ Російська історіографія, залишаючись вірною звичайній схемі російської історії, за якою у 1169 р. центр Русі перейшов з Києва до Володимира на Клязьмі, і далі трактує великих володимирських князів як сюзеренів Русі (Чарльз Гальперин. Центральна власть і руські князівства, 433). Насправді під зверхністю великих володимирських князів опинилися тільки Володимиро-Суздальська земля і Новгородська земля (і то на першому етапі, з

і рязанських князів²²⁰ стали безпосередніми васалами хана. Новгородська земля не була завойована ординцями, але визнала їх зверхність і зверхність поставлених ними великих князів володимирських, користаючи з економічних та торговельних вигод²²¹, але вже з кінця XIV ст. почала шукати допомоги великих князів литовських, намагаючись позбутися цієї зверхності. Володимиро-Суздальська та Муромо-Рязанська землі і меншою мірою Новгородська земля впродовж середини XIII — кінця XV ст. перебували під значним політичним, економічним і культурним впливом Золотої Орди, представники військової еліти якої вливалися у військову еліту цих земель²²². Одночасно у цих землях тривали складні асиміляційні процеси місцевих угро-фінських автохтонів. Поступово ці землі об'єдналися під егідою Москви, князі якої найкраще розіграли ординську карту²²³. Заперечення ролі Золотої Орди у піднесенні Москви позбавлене аргументації²²⁴. Свій зв'язок з Київською Руссю Московська держава почала декларувати тільки аж у часи Івана IV Грозного в середині XVI ст., коли з'явилися претензії на придніпровські землі.

Першим з руських князів зрозумів ординську політику і спробував позбутися ординської опіки галицько-волинській володар Данило

кінця XIV ст. сюзерени Новгородської землі все частіше звертали увагу на великих князів литовських).

²²⁰ Константин Конохов. Рязанское княжество. *Русь и монголы XIII в.* Сост. Мария Колыванова. (Москва, 2010), 254 с.

²²¹ Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества, 433.

²²² Лев Черепнин. Монголо-татары на Руси (XIII в.). *Татаро-монголы в Азии и Европе*. Сборник статей. Ред. С. Л. Тихвинский. (Москва, 1970), 186–209; Искандер Измайлов. Улус Джучи: взгляд на историю средневековой империи. *Татарстан*. (1993), вып. 7, 39–48; Юрий Кривошеев. *Русь и монголы: исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург, 1999), 452 с.; Юрий Селезнёв. Русско-ордынские конфликты XIII–XV веков. (Москва, 2010), 224 с.; *Золотая Орда: история и культурное наследие*. Сборник научных материалов. Ред. Айболат Кушкумбаев. (Астана, 2015), 182 с.; Владимир Рудаков. Зависимость от Орды в русской исторической терминологии. *Древняя Русь: Пространство книжного слова*. Историко-филологические исследования. Ред. Владимир Кириллин. (Москва, 2015), 437–453; Ильяс Камалов. *Золотая Орда и русский улус (Татарское влияние на Россию)*. (Казань, 2016), 304 с.; Булат Рахимзянов. *Москва и татарский мир: Сотрудничество и противостояние в эпоху перемен XV–XVI вв.* (Санкт-Петербург, 2017), 396 с.; Вадим Трепавлов. *Степные империи Евразии. Монголы и татары*. (Москва, 2018), 368 с.; Антон Горский. *Москва и Орда*. (Москва, 2018), 296 с.

²²³ Володимир Білінський. *Москва Ординська (XIII–XVI століття): історичне дослідження*. (Київ, 2012), 400 с.

²²⁴ “Москва не була зобов’язана своєю величчю Золотій Орді, але спочатку з покорю експлуатувала свої зв’язки з Ордою, а потім отримувала одобрення народупозицією правління Орди” (!) (Чарльз Гальперин. Центральная власть и русские княжества, 434).

Романович²²⁵. Провівши військову реформу²²⁶, він разом з римським папою Інокентієм IV готував коаліцію європейських правителів. Приймаючи від папи королівську корону, як „світліший король Русі” Данило Романович не тільки розривав з васальною залежністю від Орди, але й декларував претензії на всю Русь²²⁷. Як найстарший з Мономаховичів Данило Романович розраховував на союз з володимиро-суздальськими Мономаховичами, скріплений у 1251 р. шлюбом його доньки Анастасії²²⁸ з володимиро-суздальським князем Андрієм Ярославовичем²²⁹. Старший брат Андрія Олександр Невський приймав папських послів ще у 1248 р.²³⁰ До нього було скеровано й заклик до хрестового походу.

²²⁵ Данило Романович усвідомлював, що самотужки вирішити цю проблему неможливо. Монгольське вторгнення 1240–1242 рр. застало Європу зненацька і викликало шалену паніку, яка не втихла після несподіваного відходу нападників, причин якого ніхто не зрозумів. “Роки грози” (1241–1245) були особливо тривожними (Gian Andri Bezzola. *Die Mongolen in abendländischer Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen.* (Bern–München, 1977), 251 p.). Тому на Вселенському соборі, зібраному папою Інокентієм IV у Ліоні, одним з головних питань стало питання організації оборони проти монголів. Собор 17 липня 1245 р. прийняв рішення організувати охорону шляхів можливого наступу монголів, будувати засіки і фортеці, інформуючи папу про всі переміщення монголів (Davide Bigalli. *Tartari el l'Apocalisse. Ricerche sull'escatologia in Adamo March y Ruggero Bacon.* (Firenze, 1971), 211 p.; Jerzy Strzelczyk. *Stolica Apostolska a świat mongolski w połowie XIII wieku. Bitwa legnicka. Historia i tradycja.* Pod red. W. Korty. (Wrocław–Warszawa, 1994), 60–61). Переконавшись, що монголи прагнуть світового панування і підпорядкування Риму (Jerzy Strzelczyk. *Stolica Apostolska*, 64), папа зайнявся замиренням християнських володарів і організацією хрестового походу проти татар, у якому Данилу Романовичу відводилася одна з головних ролей (Józef Umiński. *Niebezpieczeństwo Tatarskie w połowie XIII w. i Papież Innocenty IV.* (Lwów, 1922), 152 s.; Ferdinando Podestà. *Papa Innocenzo IV.* (Milano, 1928), XVI+163 p.; Gerda von Puttkamer. *Papst Innocent IV.* (Münster, 1930), 123 p.; Paolo Sambin. *Problemi politici attaverso lettere inedite Innocenzo IV.* (Venetia, 1955), 71 p.; Leonardo Pisanu. *L'attività politica di Innocenzo IV e i Franciscani (1243–1254).* (Roma, 1969), 250 p.; Alexandr Avenarius. *Tatari ako problem byzantskejskej politiki a dyplomacie. Historicky časopis.* T. 32. Čs. 6. (1984), 849–863; Георгий Рошко. *Инокентий IV и угроза татаро-монгольского нашествия: послания Папы Римского Даниила Галицкому и Александру Невскому. Символ.* № 20. (Париж, 1988), 112–113; Alberto Melloni. *Innocenzo IV: la concezione e l'esperienza della cristiana come regimen unius personae.* (Genoa, 1990), X+311 p.; Peter Jackson. *The Seventh Crusade, 1244–1254. Sources and Documentis.* (Oxford, 2009), 274 p.).

²²⁶ Леонтій Войтович. Реформи армії князями Данилом Романовичем та Левом Даниловичем у середині XIII ст. *Вісник національного університету “Львівська політехніка”.* № 571. Держава та армія. (Львів, 2006), 89–93; Його ж. Галицько-Волинське князівство і королівство Русі та монголи. *Проблеми історії війн і військового мистецтва.* Вип. 2. (Львів, 2019), 75–80.

²²⁷ Якби Данило Романович та Рим просто вирішили підняти галицько-волинського князя до королівської гідності, то його б іменували „rex Galicie et Lodomeriae” як титулувався з 1206 р. один з його попередників угорський король Андрій II (*Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis.* György Fejer. T. 3. Vol. 1. (Buda, 1829), 31–32). Не випадково також одним з головних напрямків наступу короля Данила став київський: повернення старої столиці мало бути першим етапом звільнення від монголів.

²²⁸ Dariusz Dąbrowski. *Rodowód Romanowiczów książąt halicko-wołyńskich.* (Poznań–Wrocław, 2002), 147–153.

²²⁹ Никоновская летопись. Ч. 2, 137–138.

²³⁰ Вера Матузова, Владимир Пашуто. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому. *Studia historica in honorem Hans Krums.* (Tallin, 1971), 136–138. Спроби довести, що папські

Але Олександр Ярославович, будучи невдоволеним своїм місцем в ієрархії руських князів (зокрема, вищим становищем молодшого брата) і не довіряючи перспективі зближення із Римом та Заходом, обрав інший вектор політики. На початку 1252 р. він виїхав до Орди²³¹. Після цього оглан Сартак, улусу якого була підпорядкована Північно-Східна Русь, послав проти Андрія Ярославовича каральну експедицію на чолі з еміром Неврюєм²³² і відібрав достоїнство великого князя володимирського²³³. Війна з монголами розпочалася за невідгідних умов з поразки Андрія Ярославовича 24 липня 1252 р. і його втечі до Швеції²³⁴ та вторгнення еміра Курумиші (Куремси) на Волинь на початку 1253 р.²³⁵ Завершилася ця війна відновленням монгольської зверхності над Галицько-Волинськими землями і останньою еміграцією короля Данила у 1260 р.²³⁶ Наступник короля Данила його син Лев Данилович повною мірою використав монгольську карту, відновивши єдність галицько-волинських земель (королівства Русі) і приєднавши до нього з допомогою причорноморського улусбека

були адресовані не Олександру Ярославовичу, а іншому князеві, переконливо спростував: Антон Горський. Два “неудобных” факта из биографии Александра Невского. *Александр Невский и история России*. (Новгород, 1996), 64–66.

²³¹ Антон Горський датував цю поїздку початком 1253 р. й відніс до цього ж року всю наступну кампанію (Антон Горський. *Москва и Орда*. (Москва, 2003), 33–35).

²³² У сучасній російській науково-популярній літературі його прийнято ототожнювати з Олександром Невським (*Неврюй* як похідне від *Неви*). Насправді, *Неврюй* походить від тюркського *невре* – *правдивий*.

²³³ Спроби виправдати або спростувати цей вчинок Олександра Ярославовича виглядають кволо (Антон Горський. Два “неудобных” факта из биографии Александра Невского. *Александр Невский и история России*. (Новгород, 1996), 64–68; Юрий Селезнев. “И жаловася Александр на брата своего...”: к вопросу о вокняжении Александра Невского в 1252 г. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. № 3(29). (Москва, 2007), 98–99; Його ж. Вокняжение Александра Невского в 1252 г.: политические реалии и их отражение в русской письменной традиции. *Там само*. № 1(35). (Москва, 2009), 36–41). Ще більш немічними сприймаються спроби довести, ніби Андрій Ярославович не піддався на “авантюру” Данила Романовича, а Бату хотів покарати його тільки через дрібні непорозуміння (Дмитрий Хрусталёв. *Северные крестоносцы. Русь в борьбе за сферы влияния в Восточной Прибалтике XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2012), 365).

²³⁴ Лаврентьевская летопись, 473; Новгородская третья летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 3. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1879), 304–305, 578; Софийская первая летопись. *Там же*. Т. 5. (Санкт-Петербург, 1851), 186–187; Софийская первая летопись старшего извода. *Там же*. Т. 6. Вып. 1. (Москва, 2000), 327–328; Воскресенская летопись. *Там же*. Т. 7. (Москва, 2001), 159–160; Никоновская летопись. Ч. 2, 138–139; Тверский летописный сборник. *Там же*. Т. 15. (Санкт-Петербург, 1863), 32; Ермолинская летопись. *Там же*. Т. 23. (Санкт-Петербург, 1910), 83–84; Московский летописный свод конца XV века. *Там же*. Т. 25. (Москва–Ленинград, 1949), 141–142; Вологодско-Пермская летопись. *Там же*. Т. 26. (Москва–Ленинград, 1959), 86; Юрий Бегунов. Александр Невский и Русская государственность. Хронология жизни и деятельности Александра Невского. *Князь Александр Невский и его эпоха*. (Санкт-Петербург, 1995), 97–108; Вадим Егоров. Александр Невский и Золотая Орда. *Александр Невский в истории России*. (Новгород, 1996), 42–63; Александр Дегтярев. *Избранные труды по русской истории*. Т. 2. (Москва, 2008), 234–237.

²³⁵ Ипатьевская летопись, 829.

²³⁶ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. Король Данило Романович. (Біла Церква, 2013), 154–163.

оглана (царевича) Ногая Київську землю на сході, Люблінську волость на заході та закарпатські комітати Берег, Унг і Земплин на південно-му сході²³⁷. Вже на самому початку XIV ст. королівською коронацією та заснуванням окремої Галицької митрополії Юрій Львович декларував звільнення від монгольської зверхності. Королівство Русі залишалося однією з потужних держав Центрально-Східної Європи. У 1349–1392 рр. воно пережило важкий період боротьби за спадщину Романовичів, яка завершилася приєднанням Галицької частини до Польщі, де вона до 1434 р. зберігала автономію (для неї карбувалися окремі *руські гроші*, а від імені польського короля, який тоді носив титул *господаря Руської землі*, правили намісники у ранзі *генеральних старост*)²³⁸. Тоді ж було включене до складу Польщі і перетворене у воєводство Подільське князівство, утворене на давніх галицьких землях бл. 1341 р.²³⁹, а у 1442 р. – Жидачівське князівство, утворене в період боротьби за спадщину Романовичів у 1403 р.²⁴⁰

Волинська частина королівства Русі з часів князя Федора Любартовича (1384–1390) була васалом Великого князівства Литовського, інкорпорація до складу якого завершилася після смерті Свидригайла-Лева-Болеслава Ольгердовича (1430–1452), але волинські князі зберегли широку автономію своїх володінь аж до середини XVII століття²⁴¹.

²³⁷ Леонтій Войтович. Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301). (Львів, 2014), 314 с.; Leontij Wojtowycz. Lew Daniłowicz książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301). (Kraków, 2020), 316 s.

²³⁸ Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 359–378, 435–444; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434 рр.): нумізматичний аспект. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Спеціальний випуск: на пошану професора Романа Шуста. (Львів, 2019), 67–82; Його ж. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274.

²³⁹ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 106–115; Його ж. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 22. (Луцьк, 2009), 120–127; Його ж. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 236–241.

²⁴⁰ Леонтій Войтович. Жидачівське князівство. *Іван Виговський*. Збірник статей наукової конференції, присвяченої 350-літтю Конотопської битви. (Львів, 2010), 40–44; Його ж. Жидачівське князівство: епізод з історії української державності. *Жидачівщина*. Вип. 1. (Львів–Жидачів, 2018), 41–47; Жидачівська земля на останніх етапах боротьби за спадщину Романовичів (1350–1442). *Жидачівщина*. Вип. 2. (Львів–Жидачів, 2019), 8–17; Іванна Папа. Жидачівське князівство і Гедиміновичі: спірні питання історії. *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”*. Книга 2. (Львів, 2012), 177–184; Її ж. “Жидачівські грамоти” Федора Любартовича: проблема автентичності. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 291–314.

²⁴¹ Леонтій Войтович. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*, 395–398; Його ж. Боротьба за спадщину Романовичів (1340–1434): між стереотипами та історичною правдою. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 12. (Львів, 2018), 121–142; Його ж. Ще раз про права

Белзьке князівство, яке у 1388 р. отримала мазовецька династія, у 1462 р. було включене до складу Польщі²⁴².

Київське князівство, повернене у 1300 р. під ординську зверхність ханом Тохтою, відродилося під правлінням путивльських Ольговичів (1300–1324, до 1331–1362)²⁴³ і, звільнившись від ординської опіки, вже під правлінням Гедиміновичів проіснувало до 1471 р.²⁴⁴ Переяславська земля, відток населення якої був зумовлений близькістю до ординського степу, після 1324 р. інтегрувалася до складу Київського князівства²⁴⁵.

Чернігівська земля, інтенсивно освоюючи північні та західні лісові масиви, сильно роздробилася. До старих уділів додалися Козельське, Перемишль-Козельське, Брянське, Глухівське, Новосильське, Устівське, Белевське, Воротинське, Перемишль-Воротинське, Одоєвське, Карачевське, Хотимське, Звенигородське, Болховсько-Звенигородське, Мосальське, Хотетовське, Єлецьке, Таруське, Канінське, Спаське, Оболенське, Пенінське, Тростенське, Мезецьке, Борятинське і Волконське князівства, які були васалами чорноморських улусбеків, починаючи від Мауці та Ногая. Після 1362 р. на старших престолах з'явилися Гедиміновичі, а після 1380 р. ці землі звільнилися від ординської зверхності, продовжуючи балансувати між Великим Литовським і Московським князівствами²⁴⁶.

Полоцька земля, не піддавшись Орді, відкрила обійми для литовських династій, які опанували її головні престולי²⁴⁷. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, залишилися волинськими васалами, а потім були інкорпоровані до складу Великого князівства Литовського. Смоленська земля, користуючись віддаленістю від Золотої Орди та інтегрованістю у Балтійський ринок, у 1340 р. за князя Івана Великого Олександровича (1314?–1359) відмовилася платити ординцям данину-вихід і витримала удар ординського війська, до якого приєдналися військо, організоване московським князем Іваном Калитою, у складі московських, суздальських, ростовських, юр'євських, рязанських і, навіть друцьких та фомінських дружин. З 1403 р. великі князі смоленські стали васалами Великого князівства Литовського²⁴⁸.

князя Любарта-Дмитра Гедиміновича на спадщину Романовичів. *Там само*. Вип. 13. (Львів, 2019), 225–238.

²⁴² Леонтій Войтович. Белзькі князі. *Белз і Белзьке земля. Науковий збірник*. Вип. 1. (Белз, 2004), 74–77;

²⁴³ Леонтій Войтович. Київська гілка Путивльської династії. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Суми, 2015), 29–46; Його ж. Путивльські Ольговичі на київському престолі. *Генеалогічні записки*. Вип. 14 (8). (Львів, 2016), 6–15.

²⁴⁴ Леонтій Войтович. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* (Львів, 1996), 158–164.

²⁴⁵ Там само, 161–164.

²⁴⁶ Там само, 165–186.

²⁴⁷ Там само, 82–88, 190–194.

²⁴⁸ Там само, 195–197.

Таким чином після монгольського завоювання північно-східні землі (Ростово-Суздальсько-Володимирська, Муромо-Рязанська і Новгородська), на теренах яких продовжувалися складні асиміляційні процеси угро-фінського автохтонного населення, у середині XIII — до кінця XV ст. розвивалися під значним домінуючим політичним, економічним і культурним впливом Золотої Орди із значно послабленими зв'язками з іншими землями колишньої Русі, що з іншої сторони сприяло завершенню формування на цих територіях *російського етносу*. Початки цього процесу прослідковуються з середини XII ст., особливо пізнішого періоду можна вважати збереження “земельних” рязанського та новгородського діалектів.

Полоцька, Смоленська і Туровська землі, поступово інтегрувавшись до складу Великого князівства Литовського, отримали окремішній розвиток, який сприяв завершенню формування на цих територіях *білоруського етносу*, тим більше, що старобілоруська мова стала державно-канцелярською мовою у Великому князівстві Литовському. Початки процесу формування білоруського етносу на базі *кривичів* та *дреговичів* можна прослідковувати з межі X–XI ст.

Галицька, Волинська, Київська, Переяславська і Чернігівська землі у цей період мали змогу розвиватися зберігаючи традиції давньої Русі, що сприяло завершенню формування титульного руського (українського) етносу, відбиті у збережених державно-канцелярських та епічних пам'ятках цього періоду та етнічній самоідентифікації як *русинів*²⁴⁹.

Чисельність і склад населення Русі (Київської Русі) залишаються дискусійними. Найбільш обґрунтованими виглядають оцінки Георгія Вернадського (20.08.1887–12.06.1973) все населення домонгольської Русі складало 7,5 млн. осіб, в т. ч. бл. 975 тис. (13 %) міського населення²⁵⁰. Населення Київської Русі, як і інших тогочасних європейських християнських держав, складалося з трьох станів (*oratores* — ті, що моляться; *bellatores* — ті, що воюють; і *laboratores* — ті, що працюють). Таке визначення складу населення, дане єпископом Адальбероном Ланонським (947–27.01.1030/1031)²⁵¹, справедливе для всієї християнської Європи X–XV ст.²⁵² У Київській Русі до першого стану належало вище

²⁴⁹ Не *московитів* чи *руських* (тобто залежних від русів-русинів).

²⁵⁰ Георгій Вернадский. *Киевская Русь*. (Ломоносовь, 2019), 448 с.

²⁵¹ Adalbero Laudunensis. Poëme au roi Robert. Trad. Sébastien Bricout (2004). *Corpus scriptores latinorum*, a digital library of Latin literature. Інтерпесури: www.forumromanum.org/literature/adalbero_laudunensis/carmen_f.html

²⁵² Леонтій Войтович. Середні віки в Україні: хронологія, проблеми періодизації. *Український історичний журнал*. № 4 (Київ, 2003), 134–139; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка*. Т. 2. Наукові студії. (Київ, 2004), 385–394; Його ж. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володи-*

духовенство (київський митрополит, новгородський архієпископ, чернігівський, переяславський, туровський, володимирський, галицький, перемишльський, полоцький, смоленський, рязанський, ростовський, володимиро-суздальський єпископи), ченці і світське духовенство. До другого стану належали князі, бояри й міністеріали (тобто службовці княжої адміністрації) та рядові дружинники-лицарі (*гриді*), зброєносці (*отроки*) та пажі (*детескі*). Третій стан включав купецтво (*гостів*), ремісників, решту міського населення, а також сільське населення. Середньовічне суспільство було дуже структурованим, тому кожен з цих трьох станів містив інші внутрішні прошарки, що різнилися за своїм правовим і майновим статусом²⁵³. Яким було кількісне співвідношення між станами? Джерела не дають змоги дати однозначну відповідь. Всі оцінки більше ніж приблизні. Виходячи із визначення загальної чисельності Георгія Вернадського для домонгольської Русі (7,5 млн. осіб), за нашими оцінками²⁵⁴ з них до першого стану (*oratores*) разом з родинами входило до 150 тис. осіб (2 %), до другого стану (*bellatores*) — до 750 тис. (до 10 %) і, відповідно, до третього стану (*laboratores*) — решта 6,6 млн. осіб (88 %).

Досі дискутується питання як називати давньоруське населення: *народ*, *етнос*, *нація*, *населення*, ще якось? На жаль, гуманітарні науки на сьогодні не мають чітко визначеної термінології. *Нація* (від латинського *natio*) фактично тотожна грецькому поняттю *етнос*. Українські дослідники сором'язливо використовують грецький варіант, щоби їх — борони Боже! — не звинуватили в націоналізмі. Крім того, оперують ще термінами на зразок *політична нація* тощо. Та ж картина і з термінами *народ* і *народність*. Мовна проблема полягає в тому, що найдавніші пам'ятки написані церковнослов'янською мовою, якою на Русі користувалися подібно до того, як на Заході — латиною. Але ті ж українізм в „Слові о полку Ігоревім”, а також низка мовних пам'яток, які сягають XIV—XV ст., зокрема молдовські літописи та грамоти²⁵⁵, в сумі дають змогу стверджувати, що у Київській Русі всі три

мира Дая. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 13–32; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету*. Вип. 9. (Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2008), 30–40; Його ж. Суспільство Західної Європи. *Л. Войтович, Н. Козак, Ю. Овсінський, М. Чорний. Medium aevum: Середні віки*. (Львів, 2010), 148–157.

²⁵³ Леонтій Войтович. Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. (Львів, 2000), 367–498; Його ж. Ремесло і торгівля на Русі. Аристов Н. Промышленность Древней Руси. (Біла Церква, 2010), V–XVII; Його ж. Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина. *Colloquia Russica. Series II. Vol. 4*. (Івано-Франківськ–Краків, 2018), 9–20.

²⁵⁴ Оцінки базуються на порівняльному аналізі співвідношення у французьких та англійських землях, де збережені джерела дають значно більше матеріалів для демографічного аналізу.

²⁵⁵ Основна територія Молдови входила до Галицької землі, а до середини XIV ст. — королівства

стани розмовляли староукраїнською мовою. Звичайно, з діалектними особливостями у різних землях²⁵⁶. Київська Русь була давньоукраїнською державою, яка наприкінці X – першій половині XIII ст. була однією з найбільших європейських християнських держав, впливаючи на політичне, економічне і культурне життя континенту.

Після падіння Київської Русі найбільш сприятливі умови для розвитку давньої титульної мови зберігалися на землях королівства Русі (Галицькій і Волинській), Київській, Переяславській та Чернігівській. На всіх цих землях *русини* були автохнонами, а іншоетнічні вкраплення (як *вірмени* чи *караїми*) були незначними. Саме тому на цих землях і завершилося формування української нації²⁵⁷. У Володимиро-Суздальській, Рязанській і Новгородській землях, де тривали асиміляційні процеси автохтонного угро-фінського населення, а також відчувався значний вплив у всіх сферах тюркомовної Золотої Орди, військова еліта якої вливалася до складу місцевої військової еліти, розгорнулося формування російської нації, зачатки якого прослідковуються з середини XII ст. Головним інструментом асиміляції виступала християнська релігія, внаслідок чого і російська мова стала найбільш наближеною з усіх східнослов'янських мов до церковно-слов'янської, тобто македонського діалекту болгарської мови, яким користувалися слов'янські апостоли Кирило і Мефодій. У сприятливих умовах щодо мовного і культурного розвитку опинилися Полоцька і Смоленська землі, де теж тривали асиміляційні процеси балтського населення. З середини XIV ст. сюди долучилася і Туровська земля. І наслідком цього розвитку стало завершення формування білоруської нації²⁵⁸.

Що стосується влади, то подібно до інших європейських середньовічних держав Київська Русь та держави, що виникли після монгольського завоювання на її колишніх територіях, були суспільством, у якому правили і диктували умови *люди меча*. Серед них першим

Русі. Тому у Молдові до реформи господаря Василя Лупу у 1634-1640 рр. давньоукраїнська мова залишалася мовою державного діловодства (Николай Молхов. *Молдавия эпохи феодализма*. (Кишенев, 1964), 316–332).

²⁵⁶ Василь Балашок. *Етногенез українців*. (Київ, 2004), 231 с.; Його ж. *Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнімія*. (Біла Церква, 2008), 304 с.

²⁵⁷ Сергій Шелухін. *Україна – назва нашої землі з найдавніших часів*. (Прага, 1936), 248 с.; Ярослав-Богдан Рудницький. *Слово й назва “Україна”*. (Вінніпег, 1951), 131 с.; Євген Наконечний. *Украдене ім'я: чому русини стали українцями*. (Львів, 2001), 400 с.; Тарас Чухліб. Поняття “Україна”, “українці”, “народ” в офіційному дискурсі Війська Запорозького (1666–1672 рр.). *Україна в Центральній-Східній Європі*. Вип. 17. (Київ, 2017), 41–79; Ольга Щодра. “Звідки пішла Руська земля...”: історія проблеми та сучасні дискусії про походження Русі в російській історіографії. *Вісник Львівського національного університету. Серія історична*. Вип. 53. (Львів, 2017), 235–254; Віктор Брехуненко. *Україна й українці. Ім'я як поле битви*. (Київ, 2020), 270 с.

²⁵⁸ Григорій Півторак. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов: Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі “спільної колиски”*. (Київ, 2001), 152 с.

був великий князь київський, далі старші князі земель і удільні князі. Ця система збереглася і надалі до кінця *княжої доби*. Стани у цьому сіпільстві не були повністю замкненими. Правда, князем можна було стати тільки за народженням. Боярином можна було стати від рядового дружинника. У бою смерд-лучник міг своєю відвагою сподобатися князю або наміснику-боярину, потрапити далі до його *спису* або ж відразу отримати *кормління* і подальшою службою трансформувати це кормління в *отчину*, з якої потім жили його нащадки. Ця ситуація поступово змінювалася з тенденцією до замкненості станів. Особи, які випадали зі свого стану і не пристали до іншого, ставали *ізгоями*, які могли розраховувати тільки на захист церкви. Це стосувалося і князів, які опинилися без уділів²⁵⁹.

Правові джерела часів Княжої доби. Література з цих проблем гігантська. Важливе значення мали академічні публікації основних джерел, зокрема тексту Руської Правди за 94 списками²⁶⁰, Статуту князя Володимира²⁶¹, Правосуддя митрополичого XIII–XIV ст.²⁶², князівських

²⁵⁹ Яскравим прикладом може бути доля Івана Ростиславича Берладника (+ 1161) та його сина Ростислава (+ 1189) (Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 347–349, 351; Його ж. Князь Іван Бирладник: загадкова постать. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 11–12. (Дрогобич, 2008), 51–62; Його ж. *Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть*. (Львів, 2015), 69–72, 95–100, 111, 151, 159–160, 164–165, 408.

²⁶⁰ Евфимий Карский. *Русская Правда по древнейшему списку*: Введение, текст, снимки, объяснения, указатели авторов и словарного состава. (Ленинград, 1930), 114 с.; *Руська правда. Тексти на основі 7 списків та 5 редакцій*. / Склад та підготував до друку проф. Серафим Юшков. (Київ, 1935), 193 с.; *Правда Русская*. Ред. Борис Греков. Т. 1. (Москва–Ленинград, 1940), 505 с.; Т. 2. Комментарии. (Москва–Ленинград, 1947), 864 с.; Т. 3. (Москва–Ленинград, 1963), 471 с.; Александр Зимин. *Правда Русская*. (Москва, 1999), 390 с.

²⁶¹ Серафим Юшков. *Исследование по истории русского права. Вып. 1. Устав кн. Владимира* (историко-юридическое исследование). (Новоузенск, 1925), 151 с.

²⁶² Правосудие митрополичье. *Летопись занятий Археографической комиссии за 1927–1928 гг.* Вып. 35. (Ленинград, 1929), 115–120; Михаил Тихомиров. “Правосудье митрополичье”. *Археографический ежегодник. 1963 г.* (Москва, 1964), 32–55.

статутів²⁶³ та інших пам'яток цивільного²⁶⁴ і канонічного права²⁶⁵.

Паралельно з публікаціями пам'яток розгорталися дослідження і коментування текстів. Найбільшу увагу дослідників продовжує привертати Руська Правда²⁶⁶. Досліджуються також приватні акти²⁶⁷ та

²⁶³ Ярослав Шапов. Новый список новгородского устава князя Святослава Ольговича (из собрания Е. Е. Егорова). *Записки Отдела рукописей Гос. библиотеки им. В. И. Ленина*. Вып. 26. (Москва, 1963), 391–398; Його ж. Редакции устава князя Ярослава Владимировича. *Проблемы источниковедения*. Т. 11. (Москва, 1963), 481–513; Його ж. Смоленский устав князя Ростислава Мстиславича. *Археографический ежегодник*. 1965 г. (Москва, 1966), 37–47; Його ж. Древнерусские княжеские уставы и церковь в феодальном развитии Руси в X–XIV вв. *История СССР*. (1970), № 3, 125–136; Його ж. *Княжеские уставы и церковь в древней Руси. XI–XIV вв.* (Москва, 1972), 340 с.; Його ж. *Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* (Москва, 1976), 240 с.; Валентин Янин. Устав князя Ярослава о мостех. *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*. (Москва, 1977), 91–122; Леонид Милов. Устав Ярослава (К проблеме типологии и происхождения). *Руско-български връзки през векове*. (София, 1986), 82–90.

²⁶⁴ *Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства X–XII вв.* Сост. Александр Зимин. (Москва, 1952), 287 с.; *Вып. 2. Памятники права феодальной раздробленности Руси XII–XV вв.* Сост. Александр Зимин. (Москва, 1953), 442 с.; *Вып. 3. Памятники права периода образования Русского централизованного государства XIV – XV вв.* Под ред. Льва Черепнина. (Москва, 1955), 527 с.

²⁶⁵ *Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1.* (Памятники XI–XV вв.). Ред. Алексей Павлов. 2-е изд. [Русская историческая библиотека. Т. 6] (Санкт-Петербург, 1908), 1472 с.; Ч. 2. *Вып. 1.* Доп. и ред. Владимир Бенешевич. [Русская историческая библиотека. Т. 36]. (Петроград, 1920), 114 с.

²⁶⁶ Николай Калачов. *Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды*. 2-е изд. (Санкт-Петербург, 1880), 263 с.; Василий Сергеевич. *Русская Правда и ее списки. Журнал Министерства народного просвещения*. (Санкт-Петербург, 1899), № 1, 1–41; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 352–387, 547–551; Його ж. Нові гіпотези з історії староруського права. Критичні замітки з приводу праці Л. Геца. *Грушевський М. Твори*. Т. 8. (Львів, 2007), 226–284; Николай Максимейко. *Опыт критического исследования Русской Правды. Вып. 1. Краткая редакция*. (Харьков, 1914), 217 с.; Михаил Тихомиров. *Исследование о Русской Правде. Происхождение текстов*. (Москва–Ленинград, 1941), 254 с.; Його ж. *Пособие для изучения Русской правды*. (Москва, 1953), 192 с.; Серафим Юшков. *Русская Правда. Происхождение, источники, её значение*. (Москва, 1950), 380 с.; Александр Зимин. Новые списки Русской Правды. *Археографический ежегодник за 1958 год*. (Москва, 1960), 323–330; Його ж. Феодальная государственность и Русская правда. *Исторические записки*. Т. 76. (Москва, 1965), 230–275; Ярослав Шапов. Русская правда в новых списках кормчих книг XVI–XVII вв. *Археографический ежегодник*. 1969 г. (Москва, 1971), 165–181; Його ж. “Закон русский” договоров Руси с Византией и “Правда Русская”. *Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию В. Т. Пашуто*. (Москва, 1988), 122–128; Игорь Ермолаев, Ренарт Кашафутдинов. *Свод законов Киевской Руси*. (Казань, 1985), 88 с.; Михаил Свердлов. Правовой обычай и закон в формировании феодального права в Киевской Руси. *Древнейшие государства на территории СССР. 1987 г.* (Москва, 1988), 19–25; Його ж. *От Закона Русского к Русской Правде*. (Ленинград, 1988), 176 с.; Його ж. *Русская правда*. (Санкт-Петербург, 1992), 100 с.; Леонід Білецький. *Руська Правда та історія її тексту*. За ред. Юрія Книша. (Вінніпег, 1993), 166 с.; Алексей Толочко. Краткая редакция Правды Русской. Происхождение текста. *Ruthenica. Supplementum 2*. (Киев, 2009), 135 с.

²⁶⁷ Сигизмунд Валк. Начальная история древнерусского частного акта. *Вспомогательные исторические дисциплины*. (Москва–Ленинград, 1937), 285–318; Михаил Тихомиров. О частных актах в Древней Руси. *Тихомиров М. Н. Древняя Русь*. (Москва, 1975), 240–260; Валентин Янин. Грамоты Антония Римлянина и их датирование. *Очерки комплексного источниковедения. Средневековый Новгород*. (Москва, 1977), 40–59.

пам'ятки звичаєвого права²⁶⁸. Проблеми родинного права довший час були представлені поодинокими дослідженнями, справжнє зацікавлення істориків цими проблемами тільки починається²⁶⁹. Певні підсумки досліджень правових джерел Княжої доби російськими та радянськими істориками можна почерпнути у Василя Сергєєвича²⁷⁰ та Серафима Юшкова²⁷¹.

Зрозуміло, що з появою на Русі у складі військової еліти вікінгів, а далі утвердження династії Рюриковичів, на розвиток права вплинули скандинавські запозичення, частина з яких мала давногерманські корені і могла зберегтися, зокрема на Правобережжі ще з готських часів. Ця проблема тільки починає досліджуватися²⁷². Після прийняття християнства руське право формувалося за візантійськими зразками, які на той час були найбільш розвиненими в Європі²⁷³. На базі цих зразків

²⁶⁸ Юрій Гошко. *Населення українських Карпат XV–XVIII ст. Заселення. Міграція. Побут.* (Київ, 1976), 58–76.

²⁶⁹ Олександр Лотоцький. *Українські джерела церковного права.* (Варшава, 1931), 320 с.; Романов Борис. *Люди и нравы древней Руси (Историко-бытовые очерки XI–XIII вв.).* (Ленинград, 1948), 242 с.; Ярослав Щапов. *Большая и малая семья на Руси в VIII–XIII вв. Становление раннефеодальных славянских государств.* (Киев, 1972), 68–99; Михаил Головкин. *Влияние византийского права на становление русского семейного права (X–XVII вв.). Современные проблемы совершенствования российского законодательства.* (Барнаул, 2002), 32–38; Ирина Собина. *Влияние византийского права на развитие отечественного семейного права: историография вопроса. Общество и право.* (2009), № 4(26), 51–66; *Ії ж.* Становление и развитие источников семейного права Византии и их влияние на формирование древнерусского законодательства. *Право и политика.* (2009), № 12, 2521–2525; Татьяна Деметрєва. *Формы заключения брака в эпоху Киевской Руси. Вестник Волжского университета им. В. И. Татищева. Серия “Юриспруденция”.* Вып. 47. (Тольятти, 2005), 242–252; *Ії ж.* Кормчая книга как источник церковного права. *Там само.* Вып. 52. (Тольятти, 2005), 195–200; *Ії ж.* Причины расторжения брака в Древней Руси. *Проблемы гуманизации вузовского образования.* Вып. 16. (Тольятти, 2005), 113–127; *Ії ж.* Становление раздельности имущества супругов в Древней Руси (IX–XII вв.). *Вестник Тольяттинского гос. ун-та сервиса.* Вып. 3. (Тольятти, 2006), 35–43; Сергей Мельников. *Наследственное право Древней Руси. Государство и право.* (Москва, 2010), № 5, 81–89.

²⁷⁰ Василий Сергеевич. *Лекции и исследования по древней истории русского права.* (Санкт-Петербург, 1910), 666 с.

²⁷¹ Серафим Юшков. *Общественно-политический строй и право Киевского государства.* (Москва, 1949), 543 с.

²⁷² Елена Мельникова. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе: Постановка проблемы. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 гг.* (Москва, 1995), 16–33; *Ії ж.* Формирование сети раннегородских центров и становление государства (Древняя Русь и Скандинавия). *История СССР.* (Москва, 1986), № 5, 66–70; Сергей Васильев. “Извод пред 12 человека” Русской Правды и постановление “о взыскании долга” Закона Вестготов (Westgotolag). *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* (2007), № 3, 20–22.

²⁷³ Ярослав Щапов. Устав князя Ярослава и вопрос об отношении к византийскому наследию на Руси в середине XI–XIII века. *Византийский временник.* Т. 31. (Москва, 1971), 70–78; Його ж. Рецепция сборников византийского права в средневековых балканских государствах. *Там само.* Т. 37. (Москва, 1975), 123–129; Його ж. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. Кормчие книги. (Москва, 1978), 291 с.; Його ж. Номоканон Иоанна Схоластика и Синтагма 14 титулов у славян в IX–X вв. *Beitrag zur Byzantinischen*

донині функціонує право у європейських країнах та їх колишніх колоніях за виключенням Англії і її колишніх колоній.

Територія Русі-України періоду Княжої доби. Русь сформувалася в процесі боротьби з Хозарією і вже перші князі повели активну зовнішню політику, розширюючи її кордони і зони впливу перш за все на південь. Знаковою подією цього часу було спорудження у 834–849 рр. фортеці Саркел (Біла Вежа) на лівому березі Дону на західній стороні волгодонської переволоки²⁷⁴. Костянтин Цукерман вважає, що Саркел був збудований для контролю над уграми²⁷⁵. До цієї думки і раніше і зараз схиляється більшість дослідників²⁷⁶. Фортеця збудована явно для захисту сухопутних торгових шляхів від противника з заходу²⁷⁷. Але з уграми, які відійшли за Дніпро, швидко було налагоджено стосунки, тоді як в Причорномор'я стали активно вриватися, витісняючи хозар з Подніпров'я, нові небезпечні противники: руси-вікінги, які допомогли полянам звільнитися від хозарської залежності і створити *Руський каганат*²⁷⁸. Руси-вікінги з Руського каганату з центром у Києві могли проникнути до центру Хозарського каганату і на Каспій тільки через волгодонську волоку, яку захищав Саркел²⁷⁹. Хозари явно укріпляли свій північний кордон,

Geschichte im 9-11. Jh. (Praha, 1979), 387–411; Його ж. О системах права на Русі в XI–XIII вв. *История СССР*. (Москва, 1987), № 3, 175–181; Рудольф Пихоя. К вопросу о времени перевода византийской синтагмы XIV титулов без толкования в Древней Руси. *Античная Древность и средние века*. Вып. 10. (Свердловск, 1973), 308–311.

²⁷⁴ Харитон Попов. Где находилась хазарская крепость Саркел. *Труды IX Археологического съезда*. Т. 1. (Москва, 1895), 265–277; Михаил Артамонов. Саркел и некоторые другие укрепления Северо-Западной Хазарии. *Советская Археология*. Т. 6. (Москва, 1940), 130–167; Його ж. Саркел – Белая Вежа. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. Т. 1 [Материалы и исследования по археологии. Вып. 62]. (Москва, 1958), 11–25; Светлана Плетнёва. *Саркел и “шелковый путь”*. (Воронеж, 1996), 174 с.; Константин Цукерман. К вопросу о ранней истории фемы Херсона. *Бахчисарайский историко-археологический сборник*. Вып. 1. (Симферополь, 1997), 312–323; Його ж. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок. 836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и эпиграфии Таврии*. Вып. 6. (Симферополь, 1998), 659–684.

²⁷⁵ Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии, 666–668.

²⁷⁶ Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*. Vol. 2. Commentari by F.Dvornik, R.J.Jenkins, B.Lewis, Gy.Moravcsik, D.Obolensky, S.Runciman. (London, 1962), 154–155; Светлана Плетнева. *Хазары*. (Москва, 1978), 65; Олег Бубенок. Хозари в історії Східної Європи. (Київ, 2019), 196–197.

²⁷⁷ Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 299–300.

²⁷⁸ Там само, 297; Артур Кестлер. *Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие*. (Санкт-Петербург, 2008), 87; Леонтій Войтович. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Русі. *Записки НТШ*. Т. 271. Праці комісії спеціальних (допоміжних) дисциплін. (Львів, 2018), 506–524.

²⁷⁹ Саме це мали на увазі Михайло Артамонов і я, чого не врахував Олег Бубенок, критикуючи наш висновок (Олег Бубенок. Хозари в історії Східної Європи, 193) і маючи на увазі водний Волзький шлях, до якого Руський каганат з центром у Києві у першій половині IX ст. виходу не мав.

переселяючи насильно на Дон залежних від них *аланів*²⁸⁰.

Активність вікінгів у Причорномор'ї засвідчена арабським істориком та географом Ахмедом ал-Я'Кубі (+ 897), який подав інформацію, що у 854 р. *санари* Верхньої Кахеті, яких тіснив арабський полководець Буга, звернулися за допомогою до Візантії, Хозарії і слов'ян (в котрих Йосиф Маркварт не без підстав вбачав Дніпровську Русь²⁸¹, з чим погоджувався і Михайло Артамонов²⁸²). У самій Хозарії в той час релігійне протистояння не затихало. В тому ж 854/855 р. той же Буга дозволив переселитися у Закавказзя 300 сім'ям хозар-мусульман²⁸³. Зрозуміло, у Верхній Кахетії могли розраховувати тільки на дніпровських слов'ян, які просувалися до Чорного моря²⁸⁴.

Засновник нової династії ладозький конунг Рюрик протягом всього життя відзначався захопленням нових територій і боротьбою за контроль над морськими шляхами від Дорестаду в гирлі Рейну до Ладоги на Волхові²⁸⁵. Схоже, що він і загинув під час одного з таких походів у сусідній Корелі²⁸⁶.

²⁸⁰ Светлана Плетнёва. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. (Москва, 1989), 268.

²⁸¹ Jozef Marquart. *Osteruropäische und Ostasiatische Streifzüge*. (Leipzig, 1903), 200.

²⁸² Михайло Артамонов. *История хазар*, 366.

²⁸³ Jozef Marquart. *Osteruropäische und Ostasiatische Streifzüge*, 412.

²⁸⁴ Леонтій Войтович. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 pp.? *Хазарський альманах*. Т. 11. (Київ-Харьков, 2012–2013), 70–95.

²⁸⁵ Евгений Пчелов. *Рюрик*. (Москва, 2010), 316 с.; Леонтій Войтович. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вып. 5. (Санкт-Петербург, 2015), 148–183; Його ж. Нова зустріч з князем Рюриком. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 13. (Львів, 2019), 260–269; Олег Губарев. *Рюрик Скьёльдунг*. (Санкт-Петербург, 2019), 320 с.

²⁸⁶ Один з літописів, писаних скорописом XVII ст., який має заголовок “Летописец о великих княжениях и о битвах, како же побеждали князь князя и колько который князь княжил на своем княжении”, розповідає ніби Рюрик з Олегом воювали Лоп і Корелу і що у 879 р. Рюрик помер в Корелі. В іншому літописі XVII ст. також читаємо: “Умре Рюрик в Кореле в войне тамо положен бысть в городе Кореле”. Про те ж повідомляє і “Детальніша історія Государів Російських”, опублікована Миколою Новіковим у 1791 р. в його “Вівлюфіці”. Віктор Зіборов, вказуючи, що в останньому випадку ім'я Рюрика пов'язане з іменем новгородського боярина карельського походження Валіти, рід якого в XIV ст. займав високе положення в Новгородській землі, дійшов до висновку, що Рюрик був докомпонований до Валіти і Корели у 1592–1630 pp., коли російська дипломатія шукала доказів древності входження карельських земель у російські (Віктор Зіборов. *О летописи Нестора: Основной летописный свод в русском летописании XI в.* (Санкт-Петербург, 1995), 56; Його ж. Романовы и Рюриковичи. О родословной легенде Рюриковичей. *Дом Романовых в истории России*. (Санкт-Петербург, 1995), 47–54). Костянтин Бестужев-Рюмін, навпаки, не бачив нічого неймовірного в повідомленні про загибель Рюрика в Корелі (Константин Бестужев-Рюмин. *Древняя русская история*. (Санкт-Петербург, 1879), 390). Можливо, що він мав рацію: ім'я Рюрика лише раз пов'язане з Валітою і то в досить непевній публікації. Можна припускати, що смерть Рюрика була раптовою. Розповідь про передачу влади Олегу дуже схожа на пісню скальда про те, як вмираючий від рани вожда передає владу і сина родичеві і найближчому сподвижнику. Така пісня про загибель Рюрика у Карелії-Бярмії могла ще існувати у часи, коли російська дипломатія чіплялась за Валіту та епічні свідчення належності Корели до Новгорода.

Князь Олег здобув Київ (882), перед цим зайнявши Хольмгард (Гніздово) та Любеч. У 883 р. Олег змусив платити данину *древлян* (883), *сіверян* (884–85) та повів війну з *тиверцями* (885). У 911 р. він уклав вигідний мир з Візантією. Розширюючи межі Київської Русі, він продовжував політику попередньої династії, при цьому намагаючись не тільки зайняти місце хозарів у Причорномор'ї, але й вийти до Каспію²⁸⁷.

Його наступник князь Ігор Рюрикович продовжував цю ж політику з дещо меншим успіхом (обидва походи проти Візантії у 941 та 944 рр. завершилися невдало). Теж саме можна сказати і про похід на Бердаа у Кавказькій Албанії на р. Курі у серпні–вересні 945 р.²⁸⁸ Але не пізніше

²⁸⁷ У 909 р. 16 лодей (бл. 800 дружинників) прорвалися через хозарські землі в Каспійське море, підійшли до о. Абесгуна в Табаристані і спалили стоячий там торговельний флот. У 910 р. ті ж руси зайняли Сарі (Анатолій Новосельцев. *Русь и государства Кавказа и Азии. (Памяти В.Т. Внешняя политика Древней Руси.* (Москва, 1968), 99–101; Його ж. *Внешняя политика Древней Руси во времена Олега. Восточная Европа в древности и средневековье.* (Москва, 1997), 54–78). У цей час вірменський цар Смба́т I (892–914) з допомогою Візантії пробував відродити сильну незалежну державу, але ішхани, очолені Гагіком Арцруні, бачили вихід у вірній службі наміснику Ширвану і Вірменії Юсуфу ібн Абу-с-Садж, який хоча і платив данину в Багдад, фактично залишався незалежним володарем. Смба́т I потерпів поразку, був схоплений через зраду ішханів і страчений. Але, напевно чи вірно шукати зв'язків між походами русів на Каспій та політикою Смба́та I, Візантії і Юсуфа. Так само мало шансів зв'язати експедиції русів з політикою Ісмаїла Саманіда (892–907), який володіючи Мавераннахром і Хорасаном, добився від халіфа передачі собі Табаристану і простягав руки до Ширвану. Скоріше всього це були просто спроби здобути торгову факторію на Каспії, яка би дозволила обминати і хазарське і булгарське посередництво у східній торгівлі. За ал-Масуді у 912/13 р. руський флот на 500 лодях через Керченську протоку ввійшов в Азовське море. Це мав бути величезний ледунг в 15–20 тис. дружинників. Хозари дозволили русам пройти через Дон, звідки волоком лоді були перетягнені у Волгу і військо спустилося по ній у Каспійське море. Каган саме воював з печенігами, крім того вожді русів обіцяли йому половину здобичі. Результатом походу був розгром мусульманської торгівлі на Каспії. Коли ескадра повертала назад, руси погодилися віддати половину здобичі кагану. Але мусульманська гвардія кагана почала вимагати розправи. Каган скорився на вимогу гвардії, хоча і попередив вождів русів. Битва тривала три дні і закінчилась перемогою мусульман. Ці відомості перегукуються з інформацією т. з. Кембріджського документу, знайденого у 1912 р. проф. Соломоном Шехтером у генезі караїмської кінаси у Каїрі. Залишаючи дискусії навколо автентичності цього джерела і його інформації, можна в цілому констатувати, що південний напрямок експансії був домінуючим у зовнішній політиці князя Олега (Леонтій Войтович. *Князь Олег Віщий: легенди і загадки. Історичні записки. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля.* Вип. 2. (Луганськ, 2004), 190–202; Його ж. *Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: історичні науки.* Т. 23: На пошану проф. С.А.Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), С. 91–123; Його ж. *Призрак Олега Вещего. Tractus Aevorum.* Т. 2(1). (Белгород, 2015), 3–43).

²⁸⁸ Абу Алі Ахмад ібн Мухаммед ібн Міскавейх (+1030) подав відомості про похід під 943 р., але аналізи перського історика Ахмеда Кесраві (29.09.1890–11.03.1946) та радянського історика Анатолія Новосельцева (26.07.1933–12.09.1995) дозволяють віднести події до 945 р. (Анатолій Новосельцев. *Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси. Введение христианства на Руси.* (Москва, 1987), 55–77; Теж саме. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П.Новосельцева.* (Москва, 2000), 405–427). Військо русів вийшло з Чорного моря, пройшло Азовським морем, Доном, волоком перейшло на Волгу із своїми

середини 930-х років розпочалась війна Ігоря з *уличами*, головне місто яких Пересічен витримало трирічну облогу і бл. 940 р. здалась полководцю Ігоря Свенелду, якому земля *уличів* була віддана у бенефіцій. Можна також припускати, що в орбіту Києва були втягнені також другувіти (*дреговичі*), частина волинських племен (*дуліби, лучани і волиняни*) і, навіть, *лендзяни*²⁸⁹.

Великий князь Святослав Ігоревич приєднав землі *вятичів*, підпорядкував буртасів (мордву), розгромив Волзьку Булгарію, здобувши Булгар (964), та Хозарію, здобувши Ітиль, Саркел та Семендер (Махачкалу) (965), даниною були обложені Яси (алани) і близькі до них Касоги (черкеси), які займали територію між Чорним морем і Каспієм до Терека, включаючи Маничську впадину²⁹⁰. В результаті цих походів руський гарнізон зайняв Саркел, а руські поселення з'явилися на Таманському і Керченському півостровах²⁹¹. Володимир Пашуто

лодями, і по Каспію дійшло до гирла Кури, піднялось вверх по Курі та здобуло тодішню столицю Албанії Бердаа. Взявши місто, пришельці „зробили об'яву, заспокоювали жителів його і говорили їм так: нема між нами і вами протиріч у вірі. Єдине чого ми бажаємо – це влади. На нас лежить обов'язок добре відноситися до вас, а на вас – добре підкорятися нам” (Александр Якубовський. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г. *Византийский Временник*. Т. 24. (Москва, 1926), 64–68). Похід закінчився невдало. Жителі Бердаа повстали, потерпіли поразку і були змушені платити контрибуцію. У подальшій боротьбі загинув вождь русів, вони були обложені в цитаделі, була спроба мусульманських жінок їх отруїти. Врешті після важких боїв з мусульманськими військами вони вночі прорвались до Кури, де стояли їх лоді, і вийшли в Каспійське море (*Hudud al-'Alam. "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. Translated and explained by V.Minorsky. With the preface by V.V.Bartold trans. from the Russian. (London, 1937), 596 p.; Худуд ал-иалам. Рукопись Туманского с введ. и указ. В.В.Бартольда. (Ленинград, 1930), 123 с.; Vitae et regna: Dascriptio ditionis moslemicae auctore Abu 'l-Kasim ibn Naukal. Biblioteka geographorum arabicorum. Ed. M. J. de Goeje. Pars 2/1. (Lugduni Batavorum, 1873), 280–288*). Важко погодитись, що це була спроба прорватися до Візантії через Кавказ (Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*. (Москва, 1968), 99–103; Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 264 с.), наслідок союзу з Візантією проти хозар (Арсений Насонов А.Н. Тмутаракань в истории Восточной Европы. *Исторические Записки*. Т. 6. (Москва, 1940), 86–87) чи союзу з хозарами проти мусульман (Николай Половой. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа. *Византийский Временник*. Т. 14. (Москва, 1958), 138–147; Його ж. О русско-хазарских отношениях в 40-х годах X в. *Записки Одесского археологического об-ва*. Т. 1(34). (Одесса, 1960), 344–356; Його ж. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. *Византийский Временник*. Т. 20. (Москва, 1961), 90–105). Це також мало подібно на самостійну акцію дружини вікінгів, які після миру 944 р. просто шукали здобичі, не будучи задоволені платою, яку отримали від київського князя (Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 376; Борис Захoder. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе*. Т. 2. (Москва, 1967), 157–162): надто вже потужне було це військо. Напевно це все-таки була чергова спроба закріпитися на Каспійському побережжі (Тетьяна Калинина. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. (Москва, 2000), 106–119).

²⁸⁹ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 210–214.

²⁹⁰ Там само, 219–221.

²⁹¹ Леонтій Войтович. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. *Хазарський альманах*. Т. 6. (Київ-Харьков, 2007), 65–77.

вважав, що, продовжуючи політику своїх попередників, Святослав Ігоревич хотів не тільки розгромити Хазарію, але і “*взяти в руські руки контроль над торговельними шляхами в Хорезм, Багдад, Константинополь по Волзі, Доні, на Керченській протоці, на Північному Кавказі, відкрити дорогу на Кавказ і міцною ногою встати в Криму*”²⁹². Але Святослав не зумів скористатися плодами цієї перемоги. Дозволивши втягнути себе у Балканську авантюру, він дав можливість швидко піднятися Волзькій Болгарії і упустив можливість закріпитися на Низу Волги. Рештки хозар, а потім і сам каган, прийняли мусульманство. В хозарських містах з’явилися хорезмійські гарнізони. Семендер і другі хозарські міста у Прикаспії були легко захоплені ширваншахом. Київ утримував за собою тільки Білу Вежу та землю *вятичів*. Надто мізерним був результат такого блискучого походу. Так само безрезультатно завершилася Балканська авантюра. Візантія втягнула туди київського князя, щоби зв’язати Болгарію, поки візантійське військо завершувало відвоювання Сирії, але несподівано київський князь розгромив повністю досить сильну Болгарію і, навіть, до кінця 968 р. був готовий до створення нової потужної імперії з центром у Переяславці на Дунаї. Візантія спрямувала проти Києва печенігів і, завершивши війну в Сирії здобуттям Антіохії, перекинула основні сили на Балкани. Святослав програв цю війну і на зворотньому шляху загинув. Його Балканська авантюра допомогла Візантії підпорядкувати Болгарію²⁹³.

Переможні війни, які привели до створення імперії Київська Русь, завершив Володимир Святославич (Володимир Красне Сонечко, Святий рівноапостольний князь Володимир). Володимир приєднав Полоцьку землю, завершив приєднання Волинської землі (*бужан, черв’ян і танян*), приєднав землі *карпатських хорватів* (майбутню Галицьку землю) (981, 992), *вятичів*, які напевно знову відпали по смерті Святослава (982), *радимичів* (984) і довершив розгром залишків Хозарії (985). Врешті у 988 р. він прийняв хрещення, скріпивши союз з Візантією шлюбом з багрянородною принцесою Анною, і в наступні роки завершив християнізацію Русі. Не зовсім вдалі походи проти *ятвягів* (983) та Волзької Булгарії (985, 994, 997, 1006) закінчувалися вигідними угодами²⁹⁴. На півночі і північному сході було зайнято землі *мері, муроми і ерзі*. На північному заході — землі *весі* і Ладозьке королівство, а також розгорнено експансію в землі *естів* та іншої *чуди*²⁹⁵. Фактично

²⁹² Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*. (Москва, 1968), 90–94.

²⁹³ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 221–227.

²⁹⁴ Там само, 232–245; Його ж. Князь Володимир Святославич (святий рівноапостольний князь Володимир). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип. 13. (Львів, 2015), 7–18.

²⁹⁵ Леонтій Войтович. Скандинавські горизонти Володимира Святославича. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10. (Львів, 2016), 91–102; Його ж. У пошуках нових міфів: “мусульманство” князя Володимира Святославича. *Colloquia Russica. Series 1. Vol. 8. Religions and beliefs of Rus’ (9th – 16th centuries)*. (Kraków, 2018), 73–84.

основні зовнішні кордони Русі були сформовані князем Володимиром Святославичем.

Його наступники продовжували спроби розширення території імперії в основному у південному напрямку. Ярослав Мудрий, слідом за Візантією, започаткував поселення на межі степу федератів – *торків, берендеїв, коуїв, турпейв та печенігів* у Пороссі, одночасно заложивши у Юр'єві (Білій Церкві) місійну єпископську кафедру, завданням якої була християнізація цих федератів²⁹⁶. Менш вдалими були спроби підпорядкування *половців*, незважаючи на військові успіхи князів Володимира Всеволодовича Мономаха²⁹⁷ та Романа Мстиславича²⁹⁸, які залишили глибокий слід в епічній пам'яті. Найбільшого досягнули у просуванні кордонів далі на південь Галицькі Ростиславичі, які вміло використали сприятливу політичну кон'юктуру і опанували території між Прутом і Дністром до гирла Дунаю²⁹⁹. У західному напрямку майже до середини XIII ст. тривали спроби підпорядкування території *ятвягів*³⁰⁰. Полоцькі князі намагалися забезпечити

²⁹⁶ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 2. (Львів, 1905), 1–46; Михаил Присёлков. *Очерки по истории церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв.* (Санкт-Петербург, 1913), 66–70; Andrzej Poppe. *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku.* (Warszawa, 1968), 69–130; Александр Головко. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X - первой трети XIII вв.* (Киев, 1988), 32–46; Петро Толочко. *Ярослав Мудрий*. (Київ, 2004), 272 с.; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 256–270.

²⁹⁷ Иван Лашнюков. Владимир Мономах и его время. *Лашнюков И.В. Пособие к изучению русской истории критическим методом*. Вып.2. Отд. 3. (Киев, 1874), 1–44; Василий Ляскоронский. *Владимир Мономах и его заботы о благе Русской земли*. Исторический очерк. (Киев, 1892), 61 с.; Александр Орлов. *Владимир Мономах*. (Москва–Ленинград, 1946), 190 с.; Исаак Будовниц. Владимир Мономах и его военная доктрина. *Исторические записки*. Т. 22. (Москва, 1947), 43–100; Никола Котляр. Володимир Мономах в історичній і поетичній пам'яті. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20 (Львів, 2011), 353–368; Александр Ищенко. *Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность*. (Ростов-на-Дону, 2014), 276 с.

²⁹⁸ Петро Кралюк. *Роман Мстиславич, князь волинський і галицький*. (Луцьк, 1999), ; Олександр Головко. *Князь Роман Мстиславич та його доба*. (Київ, 2001), 248 с.; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 470–490; Олександр Майоров. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич. Володар, воїн, дипломат*. Т. 1. (Біла Церква, 2011), 319 с.; Т. 2. (Біла Церква, 2011), 462 с.; Андрей Горovenko. Меч Романа Галицкого. *Князь Роман Мстиславич в истории, эпосе и легендах*. (Санкт-Петербург, 2011), 480 с.

²⁹⁹ Леонтій Войтович. Галицьке князівство на Нижньому Дунаї. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2008), 3–18; Його ж. Галицкая земля и Византия в XI – XIV вв. *Кондаковские чтения*. Т. 3. (Белгород, 2010), 255–280; Його ж. Галицька земля і Візантія у XI–XIV століттях. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 14–15. (Дрогобич, 2011), 37–60; Його ж. Ruś halicka a Bizancjum w XI-XIV w.: wybrane problemy. *Zeszyte Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne*. Т. 138. (Kraków, 2011), 41–64; Його ж. Galician Ruthenia and Byzantium in 11-13th century: selected issues. *Colloquia Rusica*. Т. 1. Ruś średniowieczna a sąsiedzi (IX – połowa XIII wieku). (Kraków, 2011), 137–140; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63.

³⁰⁰ Володимир Александрович, Леонтій Войтович. *Король Данило Романович*. (Біла Церква, 2013), 107, 147.

контроль над прибалтійськими територіями, новгородські – над землями *естів* та інших північних фінських племен. Володимиро-Суздальські князі невдало пробували підпорядкувати Волзьку Булгарію у другій половині XII – першій половині XIII ст.³⁰¹.

Після монгольського розгрому, зрозуміло, не йшлося вже про розширення кордонів і збільшення території. В цей час лише сюзерену королівства Русі князеві Левові Даниловичу вдалося розширити свої території, прилучивши на певний час Люблінську землю, частину Закарпаття та Київську землю³⁰². Але ці розширення вже на початку XIII ст. були втрачені його наступниками.

Наприкінці Княжої доби у другій половині XV ст. території з переважно українським населенням включали колишні Галицьку³⁰³, Волинську³⁰⁴, Київську³⁰⁵, Переяславську³⁰⁶ і Чернігівську³⁰⁷ землі. Зрозуміло, що їх територія не відповідала нинішнім кордонам України.

На півночі Волинської землі у Поніманні знаходилася Городенська волость, яка сформувалася у 1112–1113 рр. в ході переможних війн з ятвягами волинського князя Ярослава Святополковича³⁰⁸. Городенське князівство займало басейн верхньої течії Німану (без його витоків) з

³⁰¹ У поході на Булгар 28 жовтня 1165 р. загинув князь Ізяслав Андрійович, син володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського (Воскресенская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 7. (Москва, 2001), 77-78).

³⁰² Леонтій Войтович. *Лев Данилович, князь галицько-волинський (бл. 1225 – бл. 1301)*. (Львів, 2014), 314 с.; Його ж. *Lew Daniłowicz Książę halicko-wołyński (ok. 1225 – ok. 1301)*. (Kraków: Avalon, 2020), 316 s.

³⁰³ З 1434 р. територія колишньої Галицької землі була у складі королівства Польщі як Руське і Подільське воєводства, у 1442 р. до складу Львівської землі Руського воєводства було включене Жидачівське князівство, анексоване Польщею після його ліквідації.

³⁰⁴ У 1462 р. було ліквідоване Белзьке князівство і включене до королівства Польщі як Белзьке воєводство, решта дрібних князівств на Волині перебували у складі Великого князівства Литовського.

³⁰⁵ До 1471 р. як Київське князівство, правитель якого князь Семен Олелькович (1454–1471) титулувався „з ласки Божої великий князь київський” і підписував зовнішньополітичні угоди Великого князівства Литовського другим після великого князя, провадив власну політику, а у сусідній Молдові його титулували *царем*.

³⁰⁶ З середини XIV ст. у складі Київського князівства.

³⁰⁷ Дрібні князівства сильно розробленої Чернігівської землі до 1492 р. балансували між Великим князівством Литовським, і Великими князівствами Московським, Тверським і Рязанським.

³⁰⁸ Лаврентьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. I. (Москва, 2001), 290. І першим городенським князем став його васал Всеволодко Давидович (1112-1141), син колишнього сюзерена Волині Давида Ігоровича, якому шлюб з дочкою Володимира Мономаха допоміг утримати та закріпити за своїми нащадками це князівство. Городенські князі завжди виступали на стороні своїх сюзеренів – князів Волині. Навіть весною 1151 р., коли політична кон'юнктура була особливо несприятливою для волинських князів, городенська рать Бориса Всеволодовича брала участь у боротьбі проти війська Юрія Довгорукого та його союзника галицького князя Володимирка Володаревича. Так само підтримували городенські князі своїх сюзеренів Мстислава Ізяславича та Ярослава Ізяславича. За весь період домонгольської історії Русі ні турівські, ні полоцькі князі не робили спроб підпорядкувати собі городенську волость.

містами Городно (Гродно) (вперше згадане під 1112 р.³⁰⁹, при впадінні р. Городничанки у Німан, нині м. Гродно у Белорусі), Новгородок (Новогрудок) (1235 р.³¹⁰, нині м. Новогрудок у Белорусі), Волковиськ (1252³¹¹, на р. Росі, лівій притоці Німану, нині місто у Белорусі), Турійськ на Німані (Турьск) (1253³¹², нині с. Турейськ Щучинського р-ну., Гродненської обл.), Слонім (1253³¹³, на р. Шар'я, лівій притоці Німану). Більшість цих міст значно старші за час першої згадки, як свідчать археологічні дослідження, зокрема Новогрудок розвивався з кінця Х ст. і у XII ст. вже був класичним містом з укріпленням „окольным градом”³¹⁴. На початку XIII ст. Городенське князівство роздробилося³¹⁵. Частина князівства з Городном та Новогрудком на початку XIII ст. потрапила під литовське панування і, на думку ряду дослідників (з цього приводу триває запекла полеміка між литовськими та білоруськими археологами), Новогрудок навіть став столицею короля Міндовга, але вже невдовзі був переданий Романові Даниловичу, пізніше знову прилучений до Литви, а у ході війни 1274–1276 рр. зруйнований князем Львом Даниловичем³¹⁶.

На північному заході вздовж кордону простягалася Дорогичинська волость. Невеликий відтинок кордону з ятвягами пролягав вздовж правого допливу р. Нарви р. Бебжі. На північ від цієї лінії знаходились корінні ятвязькі землі з рядом городищ, виявлених археологами³¹⁷. Крайнім пунктом тут був замок Візна при впадінні р. Бебжі у р. Нарву³¹⁸. Від Візни на південь кордон проходив по р. Нарві до

³⁰⁹ Лаврентьевская летопись, 291.

³¹⁰ Ипатьевская летопись, 776.

³¹¹ Там само, 816.

³¹² Там само, 819.

³¹³ Там само, 816.

³¹⁴ Фрида Гуревич. Дитинец и окольный град древнерусского Новогрудка в свете археологических работ 1956–1977 гг. *Советская Археология*. (Москва, 1980), № 4, 87–101; Ї ж. *Древний Новогрудок*. (Москва, 1981), 159 с.

³¹⁵ Один з нащадків Всеволода Давидовича – Гліб у 1255–1260 рр. тримав Волковиське князівство. З його дочкою Оленою одружився князь Роман Данилович, що бл. 1251–1255 рр. був князем новогрудським. Їх син Василько Романович у 1281–1282 рр. тримав Слонімське князівство (Ипатьевская летопись, 886; Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. *Склад, суспільна і політична роль*. (Львів, 2000), 227–229).

³¹⁶ Ипатьевская летопись, 816, 818, 828, 831, 838, 862–863, 872–873, 920. Новогрудську волость дослідники часто виділяють окремо і називають Чорною Руссю (Північною Руссю), але ця назва пізнього походження – з XV ст. (Николай Воронин. *Древнее Гродно. Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып. 41. (Москва, 1954), 239 с.) чи, навіть XVIII ст. (Александр Соловьев. *Белая и Черная Русь. Русское археологическое общество в королевстве Югославии*. (Белград, 1940), 64), але аж ніяк не раніша 1351 р. (Владимир Пашуто. *Образование Литовского государства*. (Москва, 1959), 319).

³¹⁷ Михайло Кучинко. Проблема етноплемінних та адміністративних меж Волинської землі кінця Х – середини XIV ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. (Львів, 2001), 191–192.

³¹⁸ Замок Візна у 1145 р. краківський князь Владислав Вигнанець передав волинським князям

м. Сурожа на правому березі Нарви³¹⁹. Між річками Нарва і Нурець кордон прикривав Бельськ р. Орлі, притоці Нарви, вперше згаданий під 1254 р.³²⁰. На р. Орлі, напевно, знаходився і Орельск (згаданий вперше під 1204 р.³²¹). Далі кордон йшов по р. Нурець, де було м. Бранськ (кінець XII ст.³²²), до її впадіння у Західний Буг. Від мазовецьких земель в районі р. Нарви і р. Нурець волинські землі були відділені смугою непрохідних болот і густих лісів. Візна, Сурож, Бельськ, Орельск і Бранськ були містами Дорогичинського князівства. Від Дорогичина, вперше згаданого під 1142 р.³²³, до Берестя кордон проходив, напевно, по Західному Бугу. Тут знаходилося м. Мельник³²⁴.

Південніше Дорогичинського князівства знаходилася Берестейська волость, яка включала басейни р. Лісної, Муховця і верхів'я Ясельди. Найбільшим центром тут було Берестя при впадінні р. Муховця в Західний Буг, вперше згадане під 1019 р.³²⁵. Камень на р. Лісній, правій притоці Західного Бугу (1276 р.³²⁶) став прикордонним містом на північному кордоні після захоплення Литвою Волковиська

за допомогу проти молодших Болеславичів (Леонтій Войтович. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.). *Проблеми історичної географії України*. (Київ, 1991), 11). На підставі листа бальгійського комтура Тевтонського Ордену від 14 листопада 1325 р. (Henryk Paszkiewicz. *Jagiellonowie a Moskwa*. (Warszawa, 1933), 272–273) можна стверджувати, що Візна і далі залишалася волинським прикордонним замком і крайнім північно-західним форпостом.

³¹⁹ Археологічні матеріали дозволяють датувати виникнення Сурожа не пізніше рубежу XII–XIII століть (Kazimierz Musienowicz. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlaszu we wczesnym średniowieczu. *Materiały wczesnośredniowieczne*. (1960), № 5, 187–230; Jan Jaskanis. *Badania archeologiczne w woj. Białostockim w latach 1945–1963. Rocznik Białostocki*. (1965), № 5, 97–123).

³²⁰ Іпатьевская летопись, 819. У 1288 р. володимирський князь Володимир Василькович прикрасив церкву у Бельську і подарував її книги (Там само, 925).

³²¹ Іпатьевская летопись, 720.

³²² Kazimierz Musienowicz. Granica mazowiecko-drehowicka, 187–230.

³²³ Іпатьевская летопись, 310. В Дорогичині на Західному Бугу, виходячи із знахідок більше 10 тис. свинцевих булл XI–XIII ст. довгий час була, напевно, одна з головних митниць на західному кордоні Русі. Через місто проходили шляхи до Мазовії, Польщі, Тевтонського Ордену та великий балтійсько-чорноморський (“буриштиновий”) міжнародний торговельний шлях. Тут княжили князі з молодшої гілки Волинських Мономаховичів Василько Ярополчич (бл.1180 – після 1182) та його син (до 1192 р.). Тут у 1253 р. був коронований Данило Романович. Це князівство передав волинський князь Любарт-Дмитро Гедимінович старшому брату Кейсту за його допомогу в боротьбі за Галицьку спадщину (Леонтій Войтович. Боротьба Любарта-Дмитра Гедиміновича за відновлення Галицько-Волинської держави. *Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки*. № 22. (Луцьк, 2009), 120–127).

³²⁴ Початки міста археологи відносять до XI ст., у 1209–1215 рр. ця територія була захоплена польським князем Лешком Білим, але вже у 1217–1219 рр. Романовичі зуміли її повернути. Мельник знаходився на межі Дорогичинського і Берестейського князівств і, скоріше всього, входив до складу першого. Під 1260 р. тут згадана церква св. Богородиці (Іпатьевская летопись, 848.).

³²⁵ Іпатьевская летопись, 132.

³²⁶ Там само, 874.

і Слоніма. Здитов на р. Ясельді, лівій притоці Прип'яті (1252 р.³²⁷, тепер с. Здитово Березовського р-ну Брестської обл. у Белорусі), був крайнім північно-східним пунктом на кордоні з Турово-Пінською землею.

По Західному Бугу кордон, ймовірно, йшов до боліт в районі р. Володави, в гирлі якої знаходилося однойменне місто, вперше згадане під 1240 р.³²⁸ Це був крайній північно-західний пункт Холмської волості. У верхів'ях р. Володави, поблизу нинішнього с. Андрієва, знаходилося місто Андріїв, згадане вперше під 1204 р.³²⁹ Далі південніше знаходився укріплений пункт Верещин (1204 р.³³⁰), який локалізують в районі сучасного Уршулина під Холмом (Польща). Далі кордон проходив західніше Угровська і Холма по р. Вепр. Угровськ вперше згаданий під 1204 р. (нині с. Угруска³³¹). Холм, який був столицею Данила Романовича з середини 1230-х³³², було засновано трохи пізніше, але до 1223 р., коли туди була перенесена єпископська кафедра³³³. Комов, Ухань і Столп'є, вперше згадані під 1204 р. прикривали підступи до Холму³³⁴. Крайньою південно-західною фортецею Холмської волості було м. Щекарів (нині Красностав) на р. Вепр, вперше згадане під 1219 р.³³⁵ Крім цих міст західний кордон прикривало Бусово (Бусівно, 1248 р.³³⁶), яке знаходилося на шляху з Щекарева на Володаву, Охожу і Дроговськ.

³²⁷ Там само, 816.

³²⁸ Там само, 794.

³²⁹ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 2. (Львів, 1902), 608. Виникнення цього міста можна зв'язати з волинським князем Андрієм Володимировичем, який тримав волинські землі у 1119–1135 рр.

³³⁰ Ипатьевская летопись, 721.

³³¹ Данило Романович спочатку хотів зробити тут центр Забужжя. Між 1213–1223 рр. тут була навіть окрема єпископська кафедра. Напевно тоді був закладений і монастир св. Даниїла, згаданий під 1268 р. (Ипатьевская летопись, 867; Юрій Мазурик, Олександр Остап'юк. До проблеми локалізації монастиря Данила Стовпника в літописному Угровську. *Do piękna nadprzyrodniego*. Т. 1. (Chełm, 2003), 319–327; Їх же. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. *Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne*. Т. 1. (Zamość, 2003), 45–60; Andrzej Rozwałka. Głosa do dyskusji nad lokalizacją wczesnośredniowiecznego Uhuska. *Наукові студії. Історико-краєзнавчий музей м. Винники*. Вип. 3. (Львів, 2010), 100–117).

³³² В останні роки археологами досліджується дитинець з княжим палацом і рештки храмів Данилової столиці (Jan Gurba, Irena Kutylowska. *Sprawozdanie badań wczesnośredniowiecznego grdziska w Chełmie Lubelskim. Sprawozdanie archeologiczne*. Т. 22. (1970), 231–241; Анжей Буко, Томаш Дзеньковский, Станіслав Голуб. Холм доби Данила Романовича у світлі результатів найновіших розкопок. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького*. (Львів, 2001), 187–190).

³³³ Ипатьевская летопись, 740.

³³⁴ Гавриил Хрущевич. Белавинская и столпьевская башни под Холмом. *Памятники русской старины в западных губерниях*. Т. 7. (1885), 89.

³³⁵ Ипатьевская летопись, 737.

³³⁶ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.799.

На південь від Холмської волості знаходилася Червенська волость, яка періодично входила до складу Белзького князівства або виступала як окремий уділ цього князівства³³⁷. Західний кордон цієї волості і всієї Волинської землі проходив по р. Вепр від Шекарева до Шебрешина і далі в районі р. Танви та р. Раті доходив до кордонів Галицької землі. Шебрешин на лівому березі Вепру, згаданий під 1352 р. як місто *королівства Русі*³³⁸. Основна маса червенських міст знаходилася в басейні р. Гучви.: Червен (981 р.³³⁹) був прикритий містами Грубешів³⁴⁰, Грабовець (1268 р.³⁴¹), Тернава³⁴², Чернечеськ³⁴³ і Сутейськ (1097 р.³⁴⁴). Західний кордон на цій ділянці сформувався ще в часи племінних союзів³⁴⁵. Крайньою південно-західною фортецею Белзького князівства був Любачів (пізніше центр повіту цього князівства), вперше згаданий під 1211 р.³⁴⁶

Західний кордон Галицької землі з польськими князівствами від Любачева пересікав р. Вепр і проходив у 15-30 км на захід від Вепра, далі у південно-західному напрямку через ріки Сян і Вислок до р. Яселки в Карпатах, де вона змикалася з угорськими кордонами. Цей кордон був настільки стабільним, що залишався незмінним аж до 1772 р., відділяючи землі Руського воєводства від воєводств Краківського і Люблінського³⁴⁷.

Кордон з Угорщиною в цьому районі проходив вздовж Карпатської лінії оборони від Дукельського і Лубківського перевалів через Спас, Окоп на вершині Магури, Грозеву, Тустань, Синевидсько і Тухольські

³³⁷ Мирон Кордуба. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долини Сяном. *Записки НТШ*. Т. 138/140. (Львів, 1925), 159–245.

³³⁸ *Acta grodskie i ziemskie z czasów Rzeczy Pospolitej polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacji śp. Aleksandra hr. Stadnickiego*, wydane staraniem Galicyjskiego wydziału krajowego. T. 5. (Lwów, 1875), 4.

³³⁹ Іпатьевская летопись, 69. Нині с. Чермно Грубешівського повіту Люблінського воєводства в Польщі.

³⁴⁰ Тут у 1255 р. в церкві св. Миколая молився Данило Романович (Іпатьевская летопись, 830).

³⁴¹ Там само, 865.

³⁴² Тут відбувся князівський снем після повернення Данила Романовича з останньої еміграції наприкінці 1262 р. (Там само, 857).

³⁴³ Напевно тотожний з Чернятином поблизу Тернави (Ярослав Ісаєвич. Територія і населення Червенських градів (X–XIII ст.). *Український історико-географічний збірник*. Вип. 1. (1971), 81).

³⁴⁴ Іпатьевская летопись, 246. Нині це с. Сонцяська поблизу Чермна.

³⁴⁵ Ярослав Ісаєвич. Територія і населення Червенських градів (X–XIII ст.), 76–88; Його ж. „Грады червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между западным и восточными славянами. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. (Москва, 1972), 107–124; *Перемишль і Перемиська земля протягом віків*. (Перемишль–Львів, 1996), 6–15.

³⁴⁶ Іпатьевская летопись, 731.

³⁴⁷ Мирон Кордуба. Західне пограниччя Галицької держави між Карпатами та долини Сяном, 159–245.

ворота³⁴⁸. Кордони в Карпатах остаточно сформувалися на кінець XII ст. Ще в середині XII ст. Вишково, Королево, Севлюш (тепер Виноградово) були прикордонними замками Угорського королевства. Замок Хуст був збудований для захисту Марамороша у 1191 р., що було результатом просування угорців далі на правий берег Тиси і перенесення кордонів до Яблуновського перевалу³⁴⁹. Близько 1278–1279 рр. Лев Данилович в ході війни проти угорського короля Ласло Куна приєднав частину Закарпаття, розширивши ці території у 1281–1285 рр. (комітати Берег, Унг і Земплин)³⁵⁰. Ці території були втрачені в ході боротьби за спадщину Арпадів, коли Андрій Юрійович не зміг підтримати Петра Петуню та інших закарпатських нобілів (1310–1320).

Межиріччя Пруту та Пониззя Дністра і Дунаю до середини XIV ст. були остаточно втрачені, тоді як на півночі територія Чорторийського, Дубровицького та Степанського князівств інтегрувалися до складу Волинської землі³⁵¹.

Тмутараканське князівство було втраченедесь ще на початку XIII ст.³⁵², хоча ці припущення залишаються дискусійними³⁵³. Південні кордони з кочовим степом залишалися практично незмінними, колонізація цих територій почала розгортатисядесь наприкінці XV ст.³⁵⁴

³⁴⁸ Михайло Рожко. Карпатські фортеці доби Київської Русі. *Київська Русь: Держава. Культура. Традиції*. (Київ, 1982), 12–20; Його ж. Карпатські шляхи та їх оборона. *Український Історичний Журнал*. (1990), № 10, 86–97.

³⁴⁹ Ярослав Ісасевич. Історична географія Угорщини та суміжних країв XI–XIV ст. *Архіви України*. (Київ, 1967), № 2, 73.

³⁵⁰ Леонтій Войтович. Вхідження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Т. 16. (Дрогобич, 2012), 48–61.

³⁵¹ Леонтій Войтович. Вхідження Закарпаття до Галицько-Волинської держави за князя Лева Даниловича. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Т. 16. (Дрогобич, 2012), 48–61; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63; Його ж. Повертаючись до проблеми південних кордонів володінь галицьких і галицько-волинських князів. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 51–63.

³⁵² Александр Гадло. *Очерки истории Русского княжения на Северном Кавказе*. (Санкт-Петербург, 2004), 362 с.

³⁵³ У 1033 р. відбувся спільний похід русів і аланів на Дербент (Владимир Минорский. *История Ширвана и Дербента X–XI веков*. (Москва, 1963), 70–71), значить, князівство ще існувало. Бл. 1221 р. кесарійський султан Ала ад-дін Кей-Кубад I після скарги сінопських купців на пограбування “біля Хазарської переправи” послав на Сугдею (Судак) флот, очолений еміром Хасаном ед-дін-Чобану. Жителі Сугдеї зібрали 50 тис. динарів викупу, а самі звернулися до половців по допомогу. Половці, у свою чергу, попросили допомоги у маліка (князя) русів, який підійшов до Сугдеї і вступив у переговори з турками, які завершилися миром. Князь послав в дар султану угорських коней, руський льон, дорогоцінності і 20 тис. динарів. Цим руським князем, який міг швидко підійти до Судака і бути зацікавленим в мирі з турками і чорноморській торгівлі міг бути тільки тмутараканський князь (Александр Якубовский. Рассказ ибн ал-Биби о походе малоазиатских турок на Судак, половцев и русских в начале XIII в. *Византийский Временник*. Т. 25. (Москва, 1928), 53–76).

³⁵⁴ Леонтій Войтович. Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. В. А. Брехуненко, Л. В. Войтович, О. Б. Головка, В. М. Горобець, А. О. Гурбик, С. А. Леп’якво, В. Л. Маслійчук,

Північно-східні князівства Чернігівської землі сягали рік Москви і Пахри, займали цілу Брянщину і Гомельщину. Після 1492 р. Брянське, Стародубське, Новосильське, Белевське, Карачевське, Мосальське, Таруське, Мезецьке князівства та їх уділи почали інтегруватися до Великого Московського князівства, яке поволі, але системно ліквідувало їх удільний статус. Довше інших протрималися Воронинське (до 1565) та Одоєвське (після 1556) князівства. Відповідно просуvalася і асиміляція україномовного населення на цих територіях, останні україномовні райони у Брянській, Воронежській і Курській губерніях були зафіксовані по селах під час Всесоюзного перепису населення наприкінці 1926 р.³⁵⁵

Первинний склад населення періоду Княжої доби. Вже в період формування держави *дружинного типу* почалося розшарування складу населення, виділилася військова еліта, ремесло і торгівля відділилися від сільського господарства. Поступово, з прийняттям християнства, як уже було вищезгадано, населення Київської Русі, подібно до інших тогочасних європейських християнських держав, стало складатися з трьох станів *oratores* (ті, що моляться), *bellatores* (ті, що воюють) і *laboratores* (ті, що працюють). Середньовічне суспільство було дуже структурованим, тому кожен з цих трьох станів містив інші внутрішні прошарки, що різнилися за своїм правовим і майновим статусом.

До першого стану у Київській Русі належало вище духовенство (митрополит та єпископи), чорне (архімандрити, ігумени і ченці) та біле (те, що служило у приходських храмах і мало свої родини³⁵⁶) духовенство. На відміну від язичеського жрецтва християнське духовенство мусило бути освідченим³⁵⁷. Так як спеціальних шкіл з підготовки

В. М. Матях, В. І. Мільчев, О. П. Моця, В. А. Смолій, О. Г. Сокирко, В. В. Станіславський, В. С. Степанков, О. К. Струкевич, В. Б. Черкас, Т. В. Чухліб, В. О. Щербак В.О. *Історія українського козацтва*. Нариси у двох томах. Т. 1. (Київ, 2006), 37–57.

³⁵⁵ У Воронежській губернії – 1078552 українців (в т. ч. 1009211 у селах), у Курській губернії – 554654 (513540 – у селах), у Брянській губернії – 131837 (127634 – у селах). (*Всесоюзная перепись населения 1926 года*. (Москва, 1928–1929). Т. 9, 34–51; Т. 10, 9–13; Т. 11, 8–17; Т. 14, 6–16; Т. 15, 8–13; Т. 16, 8–12; Т. 17, 8–25.

³⁵⁶ До білого духовенства належали також *попъ, диякон и дѣти ихъ... попадаи... проскоурница... свѣщегасъ* (*Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв.* Издание подготовил Ярослав Щапов. (Москва, 1976), 157).

³⁵⁷ Требники, у яких було зібрано все необхідне для проведення служб, вперше перекладені з грецької мови ще у IX ст., стали доходити до широкого кола духовенства тільки після 1328 р., коли київський митрополит Феогност (1328–1353) організував новий переклад з грецької мови і поширення цих книг. І аж у XVII ст. вже друковані требники у приходських храмах замінили церковні бібліотеки. А до того для проведення богослуження у храмі мусило бути щонайменше 12 книг (Павел Лебедев. *Наука о богослужении православной церкви*. Ч. 1. (Москва, 1890), 157–159; Епифаний Нестеровский. *Литургика или наука о богослужении православной церкви*. Ч. 1. (Курск, 1895), 279–284).

священиків не існувало, біле духовенство переважно поповнювалося з дітей священиків, які біля батьків опановували грамоту і навички служіння, а також з числа досвідчених дяків, яким теж потрібно було опанувати грамоту. Не випадково статут князя Всеволода Мстиславича (+ 11.02.1138) *про церковні суди* в числі *ізгоїв*, тобто осіб, які випали зі свого стану, першим називає сина священика, який не опанував грамоти (*поповъ снъ грамоты не оумѣеть*³⁵⁸). Цей стан не був закритим, туди потрапляли представники інших станів, переважно з третього. На Русі серед військової еліти чернецтво та духовна кар'єра не були популярними.

До другого стану належали князі, бояри й міністеріали (тобто службовці княжої адміністрації) та рядові дружинники-лицарі (*гриді*), зброєносці (*отроки*) та пажі (*детескі*). На ранніх етапах княжі міністеріали рекрутувалися з числа залежного населення рабського стану, як і у інших тогочасних європейських державах. Далі з розвитком дружинної держави їх замінили *гриді* і *отроки* які з різних причин (через поранення або вік) були непридатними для військової служби.

Третій стан включав купецтво (*гостів*), ремісників, решту міського населення, а також сільське населення.

Майже до середини XIII ст. князі намагалися утримати монополію на зовнішню торгівлю перш за все експортом. Але *князівські гості* поступово опановували ці напрямки, створюючи свої корпорації (для зовнішньоторговельних операцій потрібно було наймати кораблі, валки, охорону і ризикувати своїми статками). Купецтво стало ділитися на гуртовиків-бюргерів та крамарів (які торгували роздрібними товарами по мівстах) і *коробейників* (які розносили ці товари по селах і хуторах).

Містичі (тобто міське населення) крім купецтва (*гостей*, які включали гуртовиків-бюргерів, крамарів коробейників), складалися з ремісників та різного люмпен-пролетаріату (*гулящі люди* тощо). Основне міське населення займалося ремеслом, розвиток технології якого вимагав професіоналізму і відділення ремесла від сільського господарства. Тому швидко за рахунок кращої якості і надійності виробів міське ремесло витіснило сільських ремісників, які поєднували виробництво з обробкою землі, і почало обслуговувати навколішню сільську округу через щотижневі торги. Джерела та археологічні матеріали дозволяють виокремити до початку XIII ст. 16 різних груп ремісників 103 професій:

I група (майстри з обробки чорних металів): *домники* (майстри з виплавлення сталі); *ковалі по залізу* (майстри з виготовлення штаб);

³⁵⁸ Древнерусские княжеские уставы XI–XV вв., 157.

ковалі по залізу широкого профілю; цвяхарі (майстри з виробництва цвяхів); замкарі (майстри з виробництва замків); ковалі-сковорідники.

II група (майстри з обробки кольорових металів): ковалі-мідники; ковалі-волочильники мідного, срібного та золотого дроту; олов'яники; котлярі (виробники котлів); ливарники хрестів-складнів (хрестиків-іконок з двох-трьох частин, які складалися в одну); ливарники імітаційних прикрас.

III група (зброярі): кольчужники і волочильники сталюого дроту; бронники; шоломники; ковалі-зброярі та майстри з виготовлення стріл; лучники (майстри з виготовлення складних композитних луків з роговими пластинами); тульники (майстри з виготовлення тул-сагайдаків); щитники; городники (майстри з побудови міських укріплень-городнів); порочні майстри (майстри з виготовлення металюї артилерії); мечники (майстри з виготовлення мечів).

IV група (ювеліри): сріблярі (срібляники); золотарі; майстри тиснених колтів; майстри по черні, філіграні та зерні; майстри виїмчатої емалі; майстри перегородчатої емалі.

V група (будівельники): зодчі; огородники-палісадники (теслі, які будували частоколи навколо поселень); каменярі; покрівельники; різьбярі по каменю; мостники (будівничі мостів і доріг); теслі-будівельники; плінфотворці (цеглярі); майстри фрескового розпису; майстри поливних плиток і писанок; майстри мозаїк; майстри дрібної кам'яної різьби.

VI група (майстри з деревообробки): теслі (древодели); столярі (меблевики); токарі; бочкарі (бондарі); різьбярі по дереву; лодейники (будівничі кораблів-лодій).

VII група (майстри з обробки каменю і твердих матеріалів): жерносіки; гранувальники; майстри з виготовлення пряслиць.

VIII група (майстри з обробки шкіри): кожум'яки; усмошевіці (майстри з вичинки твердих шкір); пергаментники; сап'яники; шевці; сідлярі; кушніри; шорники.

IX група (майстри з виготовлення й обробки тканин): ткачі; опонники (ткачі дорогих тканин з узорами, зокрема парчі); ручошники (майстри з виробництва тонких тканин); набивники тканин; відбілювачі полотна; фарбувальники; кравці; клобутчики; шапкарі; панчішники.

X група (майстри з обробки керамічних матеріалів): гончарі; корчажники; майстри з виготовлення іграшок.

XI група (майстри з виготовлення і обробки скла): склодуви; склобраслетники і виробники намист.

XII група (майстри з виготовлення книг та ікон): писарі; злотописці; мініатюристи; переплітники і палітурники; іконники.

XIII група (майстри з обробки кісті): різьбярі по кісті; гребінники.

XIV група (майстри з переробки харчових продуктів): пекарі; різники; пирожники; квасники; солевари; рибалки і рибосоли; мисливці (стрільці); медовари-бортники; пивовари; масленники.

XV група (двірцеві ремісники): *кухарі; конюхи; псарі; сокольники; утятники* (качкари).

XVI група (різні професії): *візники; плотогони; скоморохи; гусярі; лікарі; бродники* (які обслуговували переправи і переволоки); *гінці; кормишки* (шкіпери); *толковини* (або товмачі, тлумачі, перекладачі)³⁵⁹.

Матеріальний стан ремісників був різним, про що можна судити із розмірів садиб і майстерень, інвентарю та виготовленої продукції. У найкращому становищі були ті майстри, які працювали на гарантовані замовлення княжого скарбу або намісників. Такі ремісники добровільно ставали *рядовичами*, тобто укладали відповідну угоду (*ряд*), яка регламентувала їх стосунки з княжим скарбом або княжими намісниками. Князівська влада, схоже, намагалася тримати ремесло на зразок візантійського з державною регламентацією, але здійснити це не вдалося.

Основною частиною населення було селянство, яке було чи не найбільш структурованим. Серед селян можна виокремити наступні категорії: *смерди* (вільні сільські господарі, яких навіть призивали до війська, де з них формували загони лучників й обозну обслугу³⁶⁰), *сябри* (вільні селян-общинники, які володіли спільними наділами або угіддями³⁶¹), *рядовичі* (посаджені на землю колишні полонені або переселенці, які укладали з князями чи боярами угоду-ряд, якою визначалися обсяги їх повинностей), *закупи* чи *ролейні закупи* (ті, які працювали на землі господаря, відробляючи позичку з процентами³⁶²), *половники*

³⁵⁹ Борис Рыбаков. *Ремесло Древней Руси*. (Москва, 1948), 790 с.; Борис Колчин. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период). *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып. 32. (Москва, 1953), 259 с.; Його ж. Железообрабатывающее ремесло Новгорода Великого. *Там само*. Вып. 65. (Москва, 1959), 7–120; Його ж. Новгородские древности. Резное дерево. *Свод археологических источников*. Вып. Е1-55. (Москва, 1971), 113 с.; Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*. (Москва, 1956), 70–90; Леонтій Войтович. Ремесло і торгівля на Русі. *Аристов Н. Промышленность Древней Руси*. (Біла Церква, 2010), V–XVII.

³⁶⁰ *Смерди* були найбільш популярним сюжетом радянської історіографії (Борис Греков. *Київська Русь*, 202), повз який не пройшов, або не мав права пройти, практично жоден з дослідників, однак в кінцевому результаті навіть найбільш сміливі з них прийшли до невиразного висновку про існування “смердів – особисто вільних і смердів феодально-залежних”, признаючи недостатність “даних для віднесення залежності смердів до кріпацької або рабської” (Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. (Ленинград, 1983), 148). Існування “феодально-залежних” смердів не підтверджено нічим і навіть давні прихильники такого погляду його старанно обходять. Доводиться мовчки погоджуватися з висновками старої історіографії, що *смердами* називалося вільне сільське населення (Василий Ключевский. *Сочинения в девяти томах*. Т. 6. (Москва, 1989), 115–116).

³⁶¹ Георгий Вернадський. *Россия в средние века*. (Твер, 1997), 376; Михаил Тихомиров. *Древняя Русь*, 65–66; Владимир Мавродин. *Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до половины XIV века*. (Санкт-Петербург, 2002), 96, 180–181.

³⁶² З усіх версій дискусії навколо *закупів* (Николай Максимейко *Закупы Русской Правды. Научові записки науково-дослідничої катедри історії української культури*. (Харків, 1927), № 6, 27–47; Иван Полосин. “Закуп” и “вдач” по Русской Правде. *Ученые записки Ин-та истории РАНИОН*. Т. 5. (Москва, 1929), 187–203; Павел Аргунов. О закупх Русской Правды. *Известия АН СССР. Отделение общественных наук*. 1934. № 10, 777–798; Борис Греков.

(ті, які працювали на чужій землі зі своїм чи чужим реманентом за половину врожаю), *вдачі* (ті, які відробляли переважно у сусіда позичку-дачу і протягом цього часу жили на його землі), *прощеники* (*пущеники*) і *задушні люди* (вчорашні раби-холопи, відпущені на волю). Кожен із цих прошарків мав особливості свого побуту, які визначалися матеріальним станом. Так, смерди, сябри й рядовичі мали, як правило, власний реманент і худобу (про це свідчить, зокрема, “Руська правда”, де містяться окремі записи про коня смерда, якщо він втрачав його в поході). Худобу в ті часи утримували не в стійлах, а під навісами або в загонах. В холодні зими корів і коней нерідко брали додому. Така практика збереглася по селах ще у XVIII ст. З XII ст. сільське житло змінилося: замість напівземлянок селяни почали будувати наземні зрубні будівлі розміром від 3х3 м до 4х4 м, значно рідше — до 6х5 м. Іноді такі житла мали й сіни, які, проте, при археологічних розкопках не завжди можна виявити. На подвір’ях садиб були господарські ями, які виконували роль погребів. Віддалі між будинками в середньому становили 15 м. Так само з XII ст. кам’яні печі змінилися на глинобитні. Димарів не було, а тому хати були курними. Правда, вікна влаштовували біля печей, щоб за потреби можна було швидко випустити дим. Вікна затягували бичачими міхурами або схожим матеріалом з інших тварин чи рослин, а іноді — промасленими тканинами. Посуд був керамічний та дерев’яний.

Селянський одяг, очевидно, був переважно з домашнього полотна, а зимою доповнювався шкірами-кожухами, переважно овечими. Реманент та інструменти (в т. ч. і овруцькі пряслиця з рожевого шиферу), керамічний кружальний посуд, вози, сани, скоріше всього закупалися у містах або у мандрівних торговців-*коробейників*.

Раби (*холопи* і *роби*) переважно використовувалися як важливу статтю експорту до Візантії і Західної Європи. Вони набиралися з числа полонених та угро-фінського населення, яке опиралося християнізації та асиміляції. В економічному житті Київської Русі раби не грали

Київська Русь, 187–201; Александр Зимин. Холопы на Руси (с древнейших времён до конца XV века). (Москва, 1973), 125–133, 198–201; Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси, 179–182*) найбільш раціональним виглядає погляд на *закупів*, як на селян, які потрапили у залежність через позичку – борг під проценти (“купу”), яку вони були відробити у господарстві господаря. Закон захищав *закупів*. Очевидно держава не хотіла перетворення тяглого населення в холопів-рабів. Тому термін відробітків *закупа* був фіксованим і він повинен був повернутися у свій звичний стан після завершення цього терміну. *Закуп* мав право звернутися до суду у справі розриву стосунків з своїм паном після повернення половини боргу. Він міг виступати послухом (свідком), але як людина з обмеженою волею – тільки за умови відсутності вільних свідків. За статтею 56 Докладнішої редакції Руської Правди *закуп* мав право “шукати кун” (заробити гроші на стороні) за згодою пана, але у випадку втечі його повертали уже як повного холопа. З статті 58 Докладнішої редакції видно, що він продовжував нести військову повинність (Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.).* Склад, суспільна і політична роль. (Львів, 2000), 404).

помітної ролі, про що можна судити з пам'яток права.. Переважно їх сажали на землю як *рядовичів*, тобто їх статус статус нагадував римських колонів³⁶³.

За межами трьох станів знаходилися *ізгой*. *Ізгой* — “людина, яка втратила право стану, в якому народилася, і залишилася без певного становища в суспільстві, така людина поступала під захист церкви”³⁶⁴. Безперечно, що “захист життя ізгоїв 40-гривенною вірою, як вільних людей і князівських міністеріалів, а також вказівка на холопа, що викупився, поряд з неписьменним поповичем, купцем, що заборгував, і князем, що осиротів, свідчать про повну особисту свободу цих категорій ізгоїв, в тому числі і холопів, що викупилися”³⁶⁵.

Стани у Київській Русі не були повністю замкненими. Правда, князем можна було стати тільки за народженням. Боярином можна було стати від рядового дружинника. У бою смерд-лучник міг своєю відвагою сподобатися князю або наміснику-боярину, потрапити далі до його *спису* або ж відразу отримати *кормління* і подальшою службою трансформувати це кормління в *отчину*, з якої потім жили його нащадки. Аналогічна ситуація була і в інших прошарках. Особи, які випадали зі свого стану і не пристали до іншого, ставали *ізгоями*, які могли розраховувати тільки на захист церкви.

Це було суспільство, у якому правила і диктували умови *люди меча*. Серед них першим був великий князь київський.

Зміни складу населення періоду Княжої доби. Протягом всієї Княжої доби доби значних змін у складі населення не відбувалося. Далі суспільство складалося з тих самих трьох станів. Але всередині цих станів вже відбувалися зміни, пов'язані з розвитком суспільства.

Найменше ці зміни торкалися першого стану. Церковна ієрархія жила за рахунок зборів, які визначалися статутними грамотами, наданими церкві княми. Крім того, митрополит та єпископи мали власні даровані їм *бенефіції*, тобто тимчасові володіння, які власник тримав до кінця несення служби, по закінченні якої ці володіння переходили до його наступника. Міські храми та собори мали землі, даровані князями або боярами, на яких могли садити *рядовичів* переважно з числа подарованих *холопів* (рабів). Церква рабство засуджувала, через що останні отримували статус *пущеників* чи *задушних людей*. Монастирі теж мали землі, розміри яких поступово зростали за рахунок пожертвувань.

³⁶³ Література навколо рабства на Русі гігантська. Див.: Александр Зимин. *Холопы на Руси (с древнейших времён до конца XV века)*. (Москва, 1973), 391 с.; Олександр Галенко. *Рабство в Україні*. Інтернетресурс: http://www.history.org.ua/?termin=Rabstvo_Ukraini (14.08.2020).

³⁶⁴ Василий Ключевский. *Сочинения в девяти томах*. Т. 6. (Москва, 1989), 168.

³⁶⁵ Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*, 189. Див. також: Михаил Тихомиров. *Древняя Русь*. (Москва, 1975), 65.

Середні віки в Європі були епохою *людей меча*, тобто лицарства. Тому другий стан далі залишався головним і тримав владу. Невпорядкованість державних фінансів, дороговизна зброї³⁶⁶, володіти якою могли тільки професіонали, які мусили відповідно харчуватися і постійно тренуватися, змушувала правителів надавати своїм дружинникам і баронам (на Русі – боярам) не тільки пусті землі та села, але й міста. Фактично сеньйори-власники збирали з своїх сіл і міст податки, за які озброювались самі і озброювали свої загони, рівночасно забезпечуючи оборони наданих територій. Вартість озброєння кінного воїна до XIII ст. була адекватна вартості близько сотні корів. Боярин чи лицар-дружинник мусив мати трьох коней: бойового (здатного нести лицаря і власне захисне озброєння, тобто 150–180 кг), їздового (на марші вершники пересувалися без озброєння) і в'ючного. Це були коні різної породи і вартості. Жодні сільські ополченці не могли собі дозволити такого, тому з числа селян-смердів набирали лише лучників (які не мали захисного озброєння) та обозні команди. У європейських середньовічних країнах лицарі служили власним коштом з своїми *списами* (3–20 зброєносців та пажів). Потрібно було також постійно тренуватися і відповідно харчуватися (захисні доспіхи і зброя важили від 20 до 35 кг).

Князі пробували за візантійським прикладом утримувати військо власним коштом. Державний скарб удільних князівств міг забезпечити тільки невеличку князівську дружину (до 300 осіб), земель – до тисячі осіб. Спочатку наймали загони варягів (*вікінгів*), потім печенігів і половців, з якими потрібно було розраховуватися не тільки військовою здобиччю, якої не вистарчало. Тому довелося роздавати дружинникам *бенефіції* (кормління), які з XII ст. у Галицькій та Новгородській землях, а з другої половини XIII ст. і на Волині та інших землях трансформувалися у *феоди* (отчини). Так з'явилося *феодальне суспільство*. Дискусія стосовно самого визначення *феодалізму* як і його існування в українських чи російських землях тільки починає розгортатися³⁶⁷.

³⁶⁶ За підрахунками німецького військового історика Ганса Дельбрюка (1848–1929) загальна вартість важкоозброєного вершника в часи Карла Великого, тобто на початку IX ст. складала 45 солідів, що було адекватно вартості 45 корів, тобто: кольчужні доспіхи – 12, шолом – 6, меч з піхвами – 7, поножі – 6, спис і щит – 2, бойовий кінь – 12 (Ганс Дельбрюк. *История военного искусства в рамках политической истории*. (Санкт-Петербург, 2001), 2, 59, 237). У X ст. панцир став складнішим на шкіряній основі з металевими пластинами, шолом цільнометалевим, з'явився знаменитий каролінзький меч з рейнської сталі та була введена нова порода спеціальних бойових коней. Тому ціна спорядження зросла до 330 солідів (тобто 110 корів, бо ціна корови теж виросла до 3 солідів (панцир – 60 солідів, шолом – 30, меч – 100, спис і щит – 10, сідло – 30, бойовий кінь – 100 солідів). Далі озброєння продовжувало зростати в ціні і вазі, що ще збільшувало затрати на військо.

³⁶⁷ Див., наприклад: Михаил Свердлов. “Корм – кормление”: Становление феодального социально-

В сучасній науці термін *феодалізм* визначається як система стосунків на основі феодин-ленів [*feodum, feudum* – від старофранкського *fehu-od* – худоба як майно, франц. – *fier* (ф'єр), англ. – *fee* (фі), нім. – *lehr* (лен)] – земельних володінь або фіксованих доходів (у натурі чи грошах), які надходять з певних територій, наданих сюзеренами своїм васалам у спадкове володіння з правом інвеститури (тобто надання частини цих територій своїм васалам) за умовою виконання служб на користь сюзерена – військової, адміністративної, судової чи придворної. За функціонування васально-ленної системи держава переважно є певною конфедерацією слабо пов'язаних територіальних князівств (герцогств чи графств). І тільки розкладання васально-ленної системи приводить до утворення станових і абсолютних монархій. Існували два види надань: прекарії [*precarium* – щось надане в тимчасове користування] чи бенефіції [*beneficium* – привілей] та власне феоди, тобто умовні надання на період виконання служби і умовні надання з правом успадкування. Причому спочатку *феодами* називали земельну ділянку, яку отримували як плату за виконувану повинність чи роботу особи будь-якого стану, включаючи ремісників чи нижчий клір³⁶⁸.

Це були умовні володіння: *бенефіції* і *прекарії* (на Русі – *кормління*) – на час несення служби і *феоди* (на Русі – *отчини*³⁶⁹) з правом успадкування за умови виконання служби спадкоємцями. Державці цих надань збирали з населення отриманих надань податки. Крім того вони отримували свою частину військової здобичі. Тренування воїна-лицаря починалося з 7 років і тривало не менше 8 років, потім він ставав пажем (*детеск*), далі зброєносцем (*отрок*) і сквайром або лицарем-башелером (*гридь*) і, нарешті, справжнім лицарем-банеретом (*боярином*), збираючи під свій *банер* (спис з вимпелом) загін з 3–20 осіб (спис). До складу такого загону могли входити кілька *гридів* озброєних власним коштом, а решту загону утримував сам *боярин* за зібрані кошти. Сини або зяті, успадковуючи *отчину*, мали нести таку саму службу, як і батьки. *Людям меча* сприятлива екологія, добра їжа, лазні,

политического института на Руси IX–XIII вв. *Studia Humanistica*. (Санкт-Петербург, 1996), 12–21; Його ж. *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 736 с.; Леонтій Войтович. Феодалізм в українських землях: проблеми існування і періодизації. *Істину встановлює суд історії*. Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка. Т. 2. (Київ, 2004), 385–394; Його ж. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки*. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 13–32; Його ж. Феодалізм в українських землях: проблема існування та періодизації. *Наукові зошити Історичного факультету*. Львівський національний університет імені Івана Франка. Вип. 9. (Львів, 2008), 30–40.

³⁶⁸ Marc Bloch. Un problème d'histoire comparée: la ministèrialité en France et en Allemagne. *Revue historique du droit*. (1928), 54–55; Блок М. Феодальне суспільство. Київ, 2002. С. 179–180.

³⁶⁹ “wъчъствиин” (Ипатьевская летопись, 724).

загартовування, а також щоденні тренування давали змогу тримати добру фізичну форму до глибокої старості.

За право збирати державні податки *бенефіціар* чи *феодал* брав на себе обов'язок захищати населення свого бенефіція чи феоду, яке в разі нападу ховалося до його замку чи укріпленій садибі. *Смерди* та *сябри*, які жили в межах бенефіція чи феоду, платили феодалу податок, який до того платили у князівську скарбницю. *Бенефіціар* чи *феодал* встановлювали свій млин, бліх (споруду для відбілювання полотна) чи інші споруди або обладнання, за користування якими селяни вносили додаткову окрему плату. На вільні землі, які тимчасово з різних причин не оброблялися, *бенефіціар* чи *феодал* власник міг посадити *рядовичів*, *закупів*, *половників*, *пущеників* чи навіть *холопів* (*рабів*), уклавши з ними *ряд* на вигідніших для себе умовах. Земель було більше ніж її можна було обробити, тому всі власники були зацікавлені у зростанні кількості населення. Нові поселенці осідали на землях теж на правах *рядовичів*, які крім податку платили і за користування землею.

З розвитком державних структур колишні дружинники почали отримувати адміністративні уряди *десяцьких*³⁷⁰, *соцьких*³⁷¹, *тисяцьких*³⁷²

³⁷⁰ *Десяцькі* були княжими адміністраторами найдрібніших територій, які в часи існування загальних ополчень давали до війська 10 воїнів.

³⁷¹ *Соцькі* були княжими адміністраторами територій, які в часи існування ополчень виставляли сотню воїнів. Ці території сформувалися ще до X ст. і надалі залишалися без змін. У всіх германських та слов'янських народів на ранніх етапах розвитку зафіксована сотенна система. Присутня вона і у Скандинавії (*hundari* – у сеїв, *herad* – у рещті Швеції та Норвегії, *syssel* – в Ютландії) (Sven Tunberg. *Studier rorande Skandinaviens äldsta politiska indelning*. (Uppsala, 1911), 280 p.; Gustaf Hafstrom. *Hundare. Kulturhistoriskt leksikon för nordisk middelalder*. B. 7. (Kobenhavn, 1962), 74–78; Ulf Spottong. *Kolonisation bebyggelseutveckling och administration*. (Lund, 1971), 100–104, 195–196; Carl Axel Ekblom. *Viennetionde och hundaresindelning. Studier rorande Sveriges äldsta politiska indelning*. (Stockholm, 1974), XI+335 p.; Станислав Ковалевський. *Образование классового общества и государства в Швеции*. (Москва, 1977), 99–100). Сотні були складовими частинами областей (фольків), слов'янськими аналогами яких можна вважати союзи племен. Центр таких фольків формувався навколо садиби правлячого хевдінга. Вони відбиті топонімами з *Tuna* і, судячи з рунічних написів, були місцями *tingiv* – скандинавських і германських аналогів *віча* (Бімут Birger Fredrik Jansson. *The Runes of Sweden*. (Stockholm, 1962), 103–112; Karl Axel Holmberg. *De svenska Tunanamen*. (Uppsala, 1969), 322 s.; Ingemar Olsson. *Tuna-namen i Sverige. Foekningsläget*. (Fornvannen, 1976), 71–78; Арон Гуревич. *Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры*. (Москва, 1977), 217–225). З входженням до складу князівств *сотні* зберегли традиційні території, трансформовані в адміністративні.

³⁷² *Тисяцький* початково був керівником ополчення (*тисячі*), далі ця посада трансформувалася у вищого урядовця, до якого перейшли функції управління столицею, міський суд, контроль над торгівлею. У Новгороді обирався з XII ст. (Владимир Кучкин. *Институт тысяцких в средневековой Руси. Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1993), 46–48; Його ж. *Тысяцкие в Киевском княжестве XI–XIII вв. Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. (Москва, 2016), № 3 (65), 5–16; Владимир Кюнтцель. *Тысяцкие. Московский журнал*. (1995), № 9, 24–28; Александр Майоров. *Тысяцкий и городская община Древней Руси в XI – начале XIII в. (по материалам Новгорода и других регионов) Петербургские чтения–97. Петербург и Россия*. (Санкт-Петербург, 1997), 28–37; Пётр Толочко. *Тысяцкие в Южной Руси. Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 2007), 261–267).

(які десь до початку XI ст. були виборними), *воєвод*³⁷³, *двірських*³⁷⁴ і *печатників*³⁷⁵ (канцлерів) або посади *міністеріалів* у княжих структурах³⁷⁶, що швидко розвивалися: двірцевої адміністрації (конюших, мечників, чашників, стольників, скарбників, тіунів двірцевих, ключників, сокольничих, ловчих, стольників³⁷⁷), регіональної адміністрації (*тіунів городових*³⁷⁸, *волоцьких*³⁷⁹, *сільських*³⁸⁰, *огнищних*³⁸¹, *ратайних*³⁸²), служби

³⁷³ З розширенням адміністративного апарату і спеціалізацією функцій уряд *воєводи* замінив княжих намісників попереднього періоду – *посадників*. Воєводи, схоже, призначалися намісниками *волостей* (уділів) за відсутності на їх престолах князів.

³⁷⁴ Двірські – управителі княжого двору, які, враховуючи, що у княжю добу державний скарб не був відділений від князівського, займалися не тільки забезпеченням функціонування власне княжого двору та його охороною, але й державними ресурсами. З XIII ст., коли цей уряд вперше зафіксований, це був найвищий боярський уряд.

³⁷⁵ Печатник – державець княжої печаті, тобто канцлер, який очолював князівську канцелярію і прикладав відтиски печатки до княжих грамот.

³⁷⁶ Княжі міністеріали, подібно до інших країв Європи, рекрутувалися як з дружинників, так і княжої челяді. Процеси злиття вихідців з княжої челяді з вихідцями з дружинного середовища в один суспільний стан, як процеси трансформації дружинної держави в ранньофеодальну тривали протягом XI–XII ст. і не співпадали в часі у різних землях. Аналогічну ситуацію в цей можна спостерігати практично на всьому просторі Центральної і Західної Європи.

³⁷⁷ Ці конкретні двірцеві посади, які спочатку займали раби-челядники трансформувалися у двірцеві уряди, а дружинники, які їх займали – у керівників відповідних структур. З них найважливіший був *конюший*, до відомства якого відносилися княжі конюшні, стада і підготовка коней.

³⁷⁸ Тіун від давньоскандинавського *þjónn* – *слуга*. Початково це був княжий челядник, який виконував певні двірцеві функції, з розвитком адміністрації важливий князівський чиновник. Так *тіун городовий* замінив виборних *старців градських* і, представляючи особу князя у містах княжого домену, вершив суд його іменем і збирав судові віри (Сергей Соловьев. История России с древнейших времен. Т. 1. Соловьев С. М. Сочинения. В 18 кн. Кн. 1. (Москва, 1959), 148–149; Светлана Завадская. О значении термина “княж тиун” в XI–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. 1975 г.* (Москва, 1976), 157–168; Її ж. О “старцах градских” и “старцах людских” в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1978), 101–103; Її ж. К вопросу о “старейшинах” в древнерусских источниках X–XIII вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1987 г.* (Москва, 1989), 36–42; Валентин Янин. вопросу о структуре княжеского аппарата в Новгороде на рубеже XIII–XIV вв. *Вспомогательные исторические дисциплины*. (Ленинград, 1973), 112–123). З XI ст. це був високий уряд. Київський тіун Ратша та вишгородський тіун Тудор за великого князя Всеволода Ольговича (1139–1146) своєю діяльністю “погоуби” ці важливі міста, так що його наступник Святослав Ольгович мусив присягнути, що буде призначати городових тіунів за згодою містичів (Ипатьевская летопись, 321–322). Шумавинський тіун Олександр у 1211 р. силою потягнув за вуздечку коня, на якому сидів князь Данило Романович, який не хотів розставатися з матір’ю, котру бояри проганяли з Галича. Юний князь вихопив меч і хотів вдарити кривдника по руці, але тільки поранив коня (Ипатьевская летопись, 727). На цей час тіуни вже ставилися з числа бояр.

³⁷⁹ Тіуни *волоцькі* відповідали за збір мита і організацію перевезення вантажів на переволоках. Їх функції висвітлені в угоді смоленського князя Мстислава Давидовича з Ригією і Готським берегом у 1229 р. (Светлана Завадская. О значении термина “княж тиун” в XI–XIII вв., 162).

³⁸⁰ Тіун *сільський* подібно до *тіуна городового* іменем князя вершив суд і збирав віри у селах княжого домену.

³⁸¹ Тіун *огнищний* як керівник домашньої челяді при княжому чи боярському дворі трансформувався з *огнищанина* – патріархального домашнього раба, який пильнував домашнє вогнище.

³⁸² Тіун *ратайний* – управляв селами княжого домену, заселеними рядовичами, відповідаючи за збір оброку та інших платежів, а також, можливо, виконуючи і судові функції.

міських укріплень та доріг (*городничих*³⁸³ і *мостівничих*³⁸⁴), митної служби (*осьмеників*³⁸⁵ і *вірників*³⁸⁶), суддів³⁸⁷ та поліції (*ємців*³⁸⁸ і *ябедників*³⁸⁹). З XIV століття у міру подальшого розвитку державних структур з'явилися нові уряди старост, *путних бояр*, які відповідали за певні напрямки (*путі*) двірцевого господарства (почтових, ловчих, бобровників, гаєвників), а також *панцирних* і *замкових слуг*, а далі земських та міських урядів³⁹⁰.

У більшості земель майже до кінця XIII ст. бояри, дружинники і міністеріали володіли бенефіціями-*кормліннями*, які у Галицькій та Новгородській землях вже з XII ст. були трансформовані у феоди-*отчини*. У цих землях князі через специфіку успадкування престолів, не претендували на Київ і не дробили своєї території. Навпаки, князь Володимирко Володаревич у Галицькій землі не тільки зберіг цілим свій Звенигородський уділ, але і зумів зосередити в одних руках ще й Перемишльський, Тербовельський, Галицький та Звенигород-Дністровський уділи, залишивши всі ці князівства єдиному синові Ярославу. І тому у цих землях бояри отримали можливість трансформувати свої володіння у спадкові феоди. Крім того розташування на міжнародних артеріях, багаті поклади солі (основного консерванта харчових продуктів) у Галицькій землі та хутряні промисли у Новгородській землі дозволили їм поборотися з княжою владою за монополію зовнішньої торгівлі, а далі, за прикладом баронів сусідніх країн, і за поділ влади з князями³⁹¹.

³⁸³ *Городничий* відповідав за утримання і ремонт міських і замкових укріплень, основний елемент яких складали *городні* (дерев'яні кліті набиті утрамбованою землею) на валах.

³⁸⁴ *Мостівничий* чи *мостник* відповідав за утримання стаціонарних і підвісних мостів через замкові та міські рови і річки.

³⁸⁵ *Осьменик* – головний митник. Наскільки це була висока посада свідчить факт, що великий князь Юрій Довгорукий був отруєний 15 травня 1157 р. на бенкеті у київського осьменика Петрила (Ипатьевская летопись, 489). У пізніші часи *осьменика* замінив *таможеник ветхий* (від татарського *тамга* – знак, печать).

³⁸⁶ *Вірники* – судові виконавці, які відповідали за збір судових штрафів згідно вироків.

³⁸⁷ З кінця XIII ст. у волостях і великих містах стали призначатися окремі судді.

³⁸⁸ *Ємці* (від *ємати* – *забирати*) – службовці, які виконували поліцейські функції, арештовували злочинців і утримували їх в ув'язненні.

³⁸⁹ *Ябедники* – службовці, які виконували поліцейські функції, слідкували за порядком і доповідали про порушення відповідним *тіунам* або *соцьким*.

³⁹⁰ Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст. Склад, суспільна і політична роль*. (Львів, 2000), 398–402; Його ж. Проблеми історичної термінології: Київська Русь, середні віки, княжа доба, феодалізм, держава, віче. *Історичні записки*. Збірник наукових праць. Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля. Вип.15. (Луганськ, 2007), 13–32.

³⁹¹ Леонтій Войтович. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки*. Т. 70. (Кам'янець-Подільський, 2017), 228–244; Його ж. *Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami. Średniowieczni władcy i ich otoczenie*. Materiały V Kongresu mediewistów Polskich. T. 5. Pod red. J. Sperki, K. Kollingera. (Rzeszów, 2018), 31–51.

У XIII ст. волинські редактори Галицько-Волинського літопису та їхні інформатори так і не зрозуміли мотивації дій галицьких боярів і зобразили їх підступними зрадниками. Це підхопили багато істориків, не зауваживши різниці між волинським боярством, яке тримало надані князями *бенефіції*, та галицьким боярством, яке вже мало спадкові *феоди* і було переплетене з верхівкою бюргерства. Тільки в одному фрагменті Галицько-Волинського літопису, де йшлося про те, як у 1211 р. угорське військо, запрошене боярами, щоб замінити Ігоревичів на юного Данила Романовича, підступило до Перемишля, викладено суть ідеології галицького боярства устами його лідера Володислава Кормільчича: “Браття! Чого ви вагаєтеся? Хіба не сі побили отців ваших і братію вашу? А інші майно ваше розграбували і доньок ваших віддали за рабів ваших. А *отчинами* вашими заволоділи інші пришельці. То чи за тих ви хочете душі свої положити?”³⁹². Але цей епізод згубився на фоні інформаційного повідомлення про бурхливі динамічні події. Тому негативізм уже давно закріпився за представниками галицького боярства³⁹³, перетворився на стереотип, який і надалі автоматично тиражується, навіть, у найновіших дослідженнях³⁹⁴.

Взаємини між другим і третім станами не були безхмарними. Особливо протиріччя розвивалися у багатих потужних містах, де розміри податків і зборів змінювали державці *бенефіцій* та *феодів* відповідно до зростання витрат і потреб. Міська еліта через *віча* намагалася обмежити владу бояр, які отримали місто у *феод* чи *бенефіцій* та призначених ними *посадників* чи *тіунів*. Відповідно і у сусідніх західноєвропейських містах тривала боротьба за звільнення від опіки сеньйорів та їх

³⁹² “братѣ пошто смышляетеся не сии ли избиша ѿци ваши и братію вашу а инѣи имѣние ваше разграбыша и дщери ваша даша за рабы ваша а ѿчѣстви вашими владѣша инии пришельци то за тѣхъ ли хочете дѣшу свою положити” (Там же. Стб. 724).

³⁹³ Див.: Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси от найдавейших времен до року 1453. Львов, 1863. С. 76, 82; Бузескул В. Князь Торопецкий Мстислав Мстиславич // Журнал Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1883. Ч. 3. С. 100–212; Коломисць І. Г. Боротьба південно-західних руських князівств проти експансії угорських феодалів XI–XIII ст. // Наукові записки УжДУ. Історично-філологічна серія. Т. 2. Ужгород, 1949. С. 3–27.

³⁹⁴ Див., наприклад: Marta Font. András király politikája és hadjáratai. *Századok*. Évf.125. (1991), sz.1–2, 107–144; Idem. *Árpád-házi királyok és Rurikida fejedelmek*. (Budapest, 2005), 188–210; Katarzyna Krupa. Bojarzy w Haliczu (koniec XII – I poł. XIII w.). *Z dziejów Średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Zbiór studiów*. Pod red. J. Tyskiewicza. *Fasciculi historici novi*. Część 1. T. 2. (Warszawa, 1998), 49–57; Микола Котляр. Данило Галицький. (Київ, 2001), 10–15; Його ж. Данило Галицький. Біографічний нарис. (Київ, 2002), 90–102; Микола Котляр, Володимир Ричка. Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. (Київ, 2008), 285–292; Mariusz Bartnicki. Elita polityczna księstwa halicko-włodzimierskiego w XIII w. *Ruthenica*. T. 5. (Київ, 2006), 106–116; Олександр Головка. Боярська “фронда” в Галичі. *Пам’ять століть*. (Київ, 2002), 52–59; Його ж. Корона Данила Галицького. Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. (Київ, 2006), 253–276; Іван Драбчук. Три портрети найвпливовіших представників галицької знаті кінця XII – початку XIII ст. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2008), 135–148.

службовців-міністеріалів, які від їх імені здійснювали управління та судочинство, яка завершилася наприкінці XII ст. появою спеціального міського права. У 1188 р. магдебурзький архієпископ Вікман фон Зееберг (1152–1192) надав відповідний привілей місту Магдебургу, який невдовзі став зразком для міст Центрально-Східної і, частково, Західної Європи, отримавши назву *магдебурзького права*. У галицьких і волинських землях надавати містам це право почали ще князі Данило Романович і Лев Данилович.

Базою цього права стало давнє середньонімецьке право, т. з. “Саксонське зерцало” та постанови суду шеффенів Магдебурга. Головним пунктом магдебурзького права була особиста свобода міщан. *Повітря міста робить людину вільною*. Навіть підданий, який прожив у місті рік і набув якоїсь нерухомості ставав вільною людиною. Міста отримували виборний магістрат у складі *райців* (консулів) (у малих містах, т. з. *oridum*, число райців складало 3–4, у великих містах, т. з. *civitas*, могло бути більшим і визначалося конкретним привілеєм), які з поміж себе по чергово обирали *бургомістрів*. Міста звільнялися від юрисдикції королівських урядовців будь-якого рангу. Вони отримували податковий імунітет і самі збирали податки, визначені королівськими чи князівськими привілеями, передаючи визначену частину у визначені терміни до скарбниці. Міста отримували *лавний суд* з виборних *лавників*, очолений *війтом*, який діяв на основі норм кодифікованого магдебурзького права. Всі міщани виключно підлягали цьому суду. Суперечки і конфлікти між шляхтою (*людьми меча*) і міщанами розглядав теж лавний суд на спеціальних сесіях, куди належало звертатися шляхті, навіть титулованій. Рішення війтівського суду міг відмінити тільки король. Апелювати можна було також до Магдебурзького трибуналу, але туди зверталися переважно міста різних країн у вирішенні суперечок між собою або між своїми громадянами.

Міста мали власне військо, яке складалося з підрозділів міських цехів і найманої сторожі, яку утримували міста, яким це дозволяли ресурси. Поступово селянство вилучалося з числа носіїв зброї і це намічало розрив між цими трошарками третього стану³⁹⁵.

Основою економіки середньовічних міст були ремесло і торгівля. Для захисту своїх інтересів ремісники об’єднувалися у цехи. Середньовічні *цехи* були замкненими організаціями ремісників, створеними для оберігання кредиту і монополії ремесла та спільного здійснення деяких життєвих потреб³⁹⁶. У цехових статутах, які стали своєрідною

³⁹⁵ Леонтій Войтович. Міста і міська цивілізація. Войтович Л., Козак Н., Овсінський Ю., Чорний М. *Medium aevum: середні віки*. (Львів, 2010), 204–217.

³⁹⁶ Цехи об’єднали не тільки людей, зайнятих промисловим ремеслом. Були цехи лікарів (цирульників), нотаріусів, жонглерів, вчителів, школярів, могильників, садівників і пушкарів. У середні віки будь-яка міська професія вважалася ремеслом. Поки панувало переважно натуральне

конституцією для учасників цеху. Цехові Статути строго регламентували число майстрів (цех боровся за монополію на певному ринку і число майстрів відбивало можливості його охоплення), розміри майстерень (число підмайстрів та учнів), ціну виробів, правила перевірки якості, продажу сировини, оплати підмайстрів та учнів, їх утримання, а головне — обороняли інтереси членів цеху, не допускаючи на міський ринок представників цієї професії, які не були членами цеху. Таких нецехових майстрів називали *“партачами”*. З середини XII ст. число цехів у європейських містах невпинно збільшується, а у XIV ст. цехова реміснича організація стає звичною для всіх західноєвропейських міст і більшості міст Центрально-Східної Європи. У Львові цехові організації почали активно розвиватись з XIV ст. Перебування в цеховій організації було вигідне для ремісників, оскільки цехи, регламентуючи число замовлень, їх ціну, а також число самих майстрів, підмайстрів та учнів, оберігали їх від конкуренції³⁹⁷.

господарство і не відчувалося великої потреби у спеціалізації ремесла, цехові об'єднання, як і самі професійні ремісники, були явищем рідким. Ремісники поєднували ремесло з обробкою землі і працювали виключно за індивідуальними замовленнями. Лише з кінця XI ст. місцеве непрофесійне ремесло, зосереджене на віллах та при замках, перестало задовольняти потреби як самих феодалів, так і сільської округи. Поряд з ковалями, шевцями і кравцями, для послуг яких завжди існував ринок, вже з X ст. почало формуватися широке коло вільних ремісників, число професій яких невпинно зростало. Такі ремісники мандрували по селах і містах в пошуках замовлень. З кінця XI ст., з ростом числа міст, туди почали стікатися як мандрівні ремісники так і ремісники з сільської округи і *“повітря міст”* робило їх вільними. Міста сприяли прискоренню процесів розкладу натурального господарства, промисли на селі стали швидко занепадати і село перетворилося на виключно аграрного виробника, а промисловість та торгівля перемістилися до міста. Розвиток і спеціалізація ремісничого виробництва призвели до широкого застосування найманої праці вільних виробників. Майстер, який виступав власником низової виробничої ланки — майстерні, тримав підмайстрів та учнів, які одночасно опановували сам фах, практично вникаючи в його тонкощі, і, закінчивши навчання, ставали найманими працівниками цієї майстерні. Середньовічна людина потребувала захисту і покровительства. Вона шукала сеньйора як гаранта власної безпеки. Ремісники певної спеціальності, об'єднуючись в цех і формуючи правила співжиття і діяльності в своїх цехових статутах, шукали такого захисту у сеньйорів міст, а пізніше у міських магістратів і сюзеренів краю — королів та герцогів, які затверджували їхні статuti. Першими такими цеховими статутами були статuti цеху римських садівників (1030 р.), цеху паризьких *“торговців на воді”* (*mercatores aquae*) (середина XI ст.) та паризького цеху свічників (1061 р.). (Леонтій Войтович. Міста і міська цивілізація, 207–212).

³⁹⁷ Найстарішим з львівських цехів був, напевно, *шевський* цех, який, правдоподібно, існував ще з княжих часів. Ще до 1386 р. львівські шевці користувалися окремими привілеями. У 1425 р. у Львові вже було 10 цехів: *шевський, кравецький, різницький, пекарський, ковальський, лимарський, сідлярський, пивоварський, чинбарський та кушнірський*. Початково це були об'єднання споріднених між собою ремесел. Так цех ковалів включав також і котлярів, голкарів, мечників та зброярів інших професій. У 1462–1483 рр. було 14 цехів, які об'єднували ремісників 50 професій. У 1462 р. від кушнірів виділились в окремий цех *гарбарі*, з'явилися також цехи *стельмахів* і *гончарів*. У 1470 р. об'єдналися в один цех католики-шевці і *“руські шевці”*. Пізніше вони кілька разів розходилися і сходилися. Цього ж року від лимарів виділились сідлярі. У 1483 р. організувався окремий цех *бондарів*, а у 1530 р. — цех *золотарів* з *ливарниками* та

Цех практично завжди був своєрідним братством, переслідуючи і релігійно-моральні цілі (через що тривало суперництво між католицькими і некатолицькими цехами у різноконфесійних містах). Цехи мали своїх святих патронів, власну церкву, або хоча б вівтар в котрійсь із церков. Корпоративна каса видавала допомогу збіднілому чи хворому товаришеві або вдовам померлих товаришів. Цех опікувався сиротами померлих товаришів. Цехові статuti зобов'язували брати участь у похоронах членів цеху. Останнє нерідко призводило в цех одиноких багатих міщан, які не були пов'язані з цехами виробничою діяльністю, але поступали туди, щоби забезпечити собі достойне поховання, вносячи відповідні суми у цехові каси. Щоби тісніше згуртувати цехове товариство, майстри організовували спільні обіди на цехові свята, при прийомі нових членів, в честь пам'яті померлих тощо. Приватне життя членів цеху протікало на очах у товаришів і цех слідкував за підтриманням репутації своїх членів, що, зрештою, диктували і умови ринку. Для управління цех обирав вільними голосами з числа своїх членів цехмістрів та скарбників. Оскільки число майстрів було обмеженим, поступово вироблялися правила “визволення” підмайстрів та учнів, тобто переведення з одного ступеня в інший (з учня у підмайстри, з підмайстра у майстри). Ці правила з часом все суворіше регламентувалися і ускладнювалися. Учніство тривало 1–3 роки, в залежності від складності фаху. Підмайстром можна було прожити все життя. Досягши певного рівня, підмайстер мусив пройти практику в іншому місті, принести звідти рекомендаційний лист, а потім здати своєрідний екзамen — виготовити *штуку* чи *шедевр* (певний ремісничий виріб певної якості за певний час), який приймала комісія з майстрів, внести певну суму до спільної каси і організувати спільну вечірку. Лише після цього він міг стати майстром, але тільки за умови наявності вакансії, а також ресурсів для утримання майстерні. Більшість цехових статутів передбачала утримання майстрами всього персоналу. Майстри тримали кухню, де харчувалися підмайстри та учні. Як правило цим займалася дружина майстра, іноді наймали кухарку або помічницю.

Дбаючи про високу якість продукції та репутацію цеху, його керівництво ускладнювало завдання перед тими, хто складав екзамen. Виготовлення штуки (шедевра) було справою непростою. Так у цеху голкарів потрібно було протягом чотирьох тижнів виготовити по 500 голок трьох типів: кравецьких, кушнірських і шевських. “Штука” у кравецькому цеху включала пошиття плаща, верхнього чоловічого вбрання, жіночої сукні та ризи священика. “Майстерська штука” була обов'язковою в усіх цехах окрім цирюльників, котрі замість “штуки”

мали іспит з теорії та практики (пускали кров, ставили банки). Звичайно, сини та зяті цехових майстрів мали більше шансів від рядових підмайстрів.

Державці міст та держава в особі князів, які затверджували і підтверджували цехові статuti, намагалися через цей процес керувати ремісничими корпораціями. Окрім податків і міських повинностей (участі в ремонті укріплень, мостів та доріг) цехи отримували завдання по обороні самих міст. Своїм коштом вони мали утримувати певну частину міських укріплень і обороняти їх, забезпечивши участь цехового підрозділу, озброєного коштом цеху. Так у Львові у 1445 р. за ремісничими об'єднаннями закріпили 17 міських веж, які вони мали обороняти: Краківську браму доручили кушнірам; Струмилову вежу — хутовикам, миловарам і бляхарам; третю вежу — мечникам; четверту — ткачам; п'яту — шапкарам і сідлярам; шосту — пиво- і медоварам; Домініканську — лимарям; Королівську вежу — мулярам, поворозникам і токарям; Бернардинську — шевцям; вежу між бернардинами і Галицькою брамою — гончарам; Галицьку Браму — кравцям; Золотарську — золотарям; тринадцяту — різникам; чотирнадцяту — столярям, бондарям і стельмахам; п'ятнадцяту — ковалям, слюсарям і голкарям; шістнадцяту — крамарям; сімнадцяту — пекарям. Але цей розподіл не відповідав цеховому поділові, бо, наприклад, мечники ще входили до спільного цеху з ковалями, слюсарями та голкарями.

За це цехи отримали певне внутрішнє самоврядування. Цеховій старшині належала судова і поліцейська влада над своїми членами, право покарання за різні провини, накладення штрафів аж до короткочасного ув'язнення. Фактично цехи ставали своєрідними маленькими державами і вели нерідко нерівну і нещадну боротьбу як зі спробами сеньйорів підпорядкувати їх шляхом поставлення своїх цехмістрів, так і з конкурентами на ринку.

Основним органом цехового управління були загальні збори всіх членів цеху, на яких обиралася і звітувала цехова старшина. Судові функції цехової старшини охоплювали всі сфери діяльності, окрім важких карних злочинів та окремих аспектів сімейного права (яке з XII ст. належало до компетенції церкви). Звичайно цехові суди розглядали перш за все справи з промислових питань. Іноді вищим арбітром у спірних справах служив Міський суд лави. Цехові старшини також завідували цеховим майном, вели цехову касу, яка поповнювалася за рахунок внесків за учнів, від підмайстрів, штрафів, подарунків, пожертвувань за заповітами, тимчасових зборів, які призначалися старшинами у скрутних періодах. З каси підтримували збіднілих членів цеху і займалися благочинною діяльністю. Старшини також стежили за моральною стороною та поведінкою членів цеху. Але головним їх обов'язком був нагляд за виробництвом. Вони стежили, щоби майстри не вживали недоброякісної дешевої сировини і виготовляли якісні

вироби. Взагалі цехова регламентація з часом охопила найдрібніші сторони цехового життя.

Так як число майстрів було обмеженим, то останні намагалися залишити майстерні синам або зятям, через що “визволення” підмайстрів постійно ускладнювалося, останні почали організовувати власні корпорації із своїми статутами і вести боротьбу із майстрами (з XIV ст.), хоча корпорації (братства) підмайстрів знаходилися під опікою тих же майстрів. Згодом з’явилися подекуди навіть корпорації учнів. Останні, особливо учні будівельних професій, добилися встановлення плати за роботу у майстра (тобто на будівництві). Більшість учнів самі платили за навчання.

Статуту регламентували і кількість замовлень, які міг прийняти один майстер і кількість виробів на вільний продаж. Зрозуміло, що цех встановлював єдині ціни. Підмайстри, які не могли з різних причин “визволитися” — організовували своє позацехове виробництво. Таких майстрів називали “партачами” і цехи з ними нещадно боролися. Іноді виникали цілі корпорації позацехових ремісників, особливо євреїв, яких до цехів у більшості міст не приймали. Пізніше право дозволяло нецеховим реалізувати свої товари на ярмарках. “Партачі”, однак, знаходили покровителів — їх діяльність розгорнулася на *юридиках*, де закінчувалася влада міського уряду.

Ця система була розрахована на усунення конкуренції і збереження нормального виживання ремісничого середовища як основної частини міського населення³⁹⁸ і цехових корпорацій як наповнювачів міського бюджету і підрозділів міського ополчення. Майстрам забороняли ухилятися від найму підмайстрів шляхом збільшення числа учнів. Робочий день не міг перевершувати до 16 годин з обов’язковим вихідним в неділю та на великі церковні свята. Змінювалася система плати з метою підняття продуктивності — з поденної на відрядну (за виконану роботу). З XV ст. мандрівки підмайстрів у інші міста з метою набуття майстерності стали обов’язковими. Галицькі підмайстри мандрували не тільки до Львова, але й до Бардієва чи Кошиць, а навіть до Вроцлава чи Дрездена), які славилися майстрами певних професій і стали місцем впливу підмайстрів з усієї Європи.

³⁹⁸ Ремісники складали більшу частину населення міст. Наприкінці XIII ст. у Парижі було 350 цехів, які мали 4159 майстрів. У XIV ст. — у Відні було 77 цехів з 450 майстрами, у Нюрнберзі — 50 цехів з 1217 майстрами, Ростоку — 44 цехи, Страсбурзі — 29, Аугсбурзі — 17 тощо. У XV ст. у Відні вже було 77 цехів, Ростоку — далі 44, Страсбурзі — 43 і т. д. У Гамбурзі (1376 р.) перше місце по кількості майстрів займали пивовари (181), за ними йшли пекарі (69), різники (57) та рибалки (31). У Страсбурзі (1467 р.) було 29 пекарів білого хліба, але ця кількість не забезпечувала потреб міста. У Нюрнберзі (1363 р.) перше місце займали майстри з обробки металів (337), потім майстри з вичинки шкіри та шорники (разом 152). У Франкфурті у 1387 р. ткачів було 309, з яких 272 були ткачами тканин з шерсті. У Львові на кінець XV ст. працювали представники 133 професій (Леонтій Войтович. Міста і міська цивілізація, 211–212).

Найбільш численними і популярними були цехи, які займалися виробництвом харчових продуктів: пекарі, мельники (млини пройшли еволюцію від ручних жорнів до млинів з водяним та вітровим приводом), різники, пивовари. Далі йшли кравці, шевці, столяри, теслі, популярними залишалися професії ткачів, з обробки чорних та кольорових металів, кості, каменю, а також ювелірні ремесла та виробництво предметів розкошу. З'явилися професії годинниківів, людвісарів (ливарників гармат), каменотесів, зодчих, ляпідистів (скульпторів) та малярів.

Поступово, але значно повільніше, змінювалося становище сільського населення. Скорочення населення з другої половини XIII ст. через монгольську навалу, наступні ординські наскоки, а також пошестї змушували *феодалів* займатися колонізаційною діяльністю, тобто заселенням пустинних земель. Це вплинуло на статус сільського населення, яке крім давнього *руського права* стало отримувати *волоське* (в Карпатському регіоні), *німецьке*, а з XV ст. у Галицькій землі — і *польське* право. Статус сільського населення при цьому був різним: були села на волоському, німецькому, руському чи польському праві. Села почали очолювали виборні або призначені і спадкові *осадники*, *осадчі*, *тіуни*, *отамани* та *солтиси*. Частина новоосаджених сіл певний період мала статус *слобід*, тобто часткове або повне звільнення від податків і повинностей. Сільське населення підлягало традиційним судам, а також значна частина їх — громадським судам, які користувалися звичаєвим правом³⁹⁹.

Села на *волоському праві* очолювали *князі* (власне кенезі-судді⁴⁰⁰), влада яких з XIV ст. стала спадковою. Кілька таких сіл об'єднувалися в “крайницький округ”, який очолював *крайник*. Кілька округів складали “крайну” (тобто “країну”), яку очолював *воєвода*. Воєводу щороку обирали крайники і кенези. З XIV ст. воєвода обов'язково затверджувався капітаном замку чи правителем округи. Найбільше відомостей збереглося з історії *Березької крайни* на Закарпатті в Угорському королівстві, куди входили села Арданово, Добробратово, Коропець, Лалово, Мідяниця, Завидово, Станово і Колодне. Королева Єлизавета, якій належала Мукачівська домінія, у 1378 р. підтвердила вольності жителів *крайни*. Цей привілей був підтверджений наступними володарями аж до середини XVIII ст. Кожне село Березької крайни платило Мукачівському замку шість овець і один бузок (близько 75 кг) сиру. Якщо хтось помирав без спадкоємця, то його майно йшло на громаду, яка віддавала з нього замку трирічного бичка. Громада також готувала обід або вечерю під час відвідин замкового капітана. Крайнянські села

³⁹⁹ Юрій Гошко. *Населення Українських Карпат XV–XVIII ст.* (Київ, 1976), 45–76.

⁴⁰⁰ *Кенез* — угорське суддя. Напевно на момент завоювання уграми Карпат місцеві дрібні князі зберігали судові функції у вічових судах і у такому стані збереглися у гірських общинах (Леонтій Войтович. *Карпатські князі. Ярослав Николович. Стрільбицькі князі.* (Львів, 2009), 21–22).

могли приймати до себе підданих, які втікали від своїх панів⁴⁰¹. Прикарпатські *крайни* у Руському воєводстві користувалися такими ж правами⁴⁰².

Ієрархія верств населення періоду Княжої доби. Навколо проблем становлення держави і, відповідно, ієрархії верств населення на Русі періодично спалахують гострі дискусії⁴⁰³. Свого часу сміливо і рішуче проти класичних схем феодалізму виступив Ігор Фроянов. Повністю заперечивши спроби трактувати *смердів* та інші верстви напівзалежного населення як кріпаків та концепцію верховного феодального землеволодіння, проаналізувавши особисті володіння князів та придбання ними боярських земель, він прийшов до висновку, що раз не існувало великого сеньйорального землеволодіння, то не могло бути і феодалізму. Бенефіції-кормління, на його думку, демонстрували дофеодальні стосунки і тільки певне наближення до самого феодалізму⁴⁰⁴. За І. Фрояновим Київська Русь, як і князівства, що виникли на її землях, фактично були містами-полісами з віддаленими пригородами під демократичним управлінням громадського органу — віча, в якому головну роль відігравало *боярство*, а *князі* ж були тільки військовими слугами міських громад, діяльність яких скеровувалася лідерами цих громад — боярськими вождями⁴⁰⁵. Схема І. Фроянова та його послідовників багато чого запозичила з давньої схеми Михайла Дьяконова⁴⁰⁶. Але прихильники цієї схеми залишили в стороні проблему утримання і комплектації професійного лицарського війська на Русі, існування якого у запропонованій схемі було би неможливим, а без такого війська було би неможливим і існування Київської Русі.

⁴⁰¹ Миколай Кондратович. *История Подкарпатской Руси для народа*. (Ужгород, 1924), 39–41.

⁴⁰² Василий Инкин. Дворище и сельская община в селах волошского права Галицкого подгорья XVI–XVIII по материалам Самборской экономии. *Ежегодник по аграрной истории Восточной Европы*. (Таллин, 1971), 115.

⁴⁰³ Виктор Пузанов. О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности в новейшей отечественной историографии. *Средневековая и новая Россия. Сб. к 60-летию И. Я. Фроянова*. (Санкт-Петербург, 1996), 148–167; Його ж. *Древнерусская государственность: генезис, этнокультурная среда, идеологические конструкты*. (Іжевск, 2007), 3–51.

⁴⁰⁴ Игорь Фроянов. *Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории*. (Ленинград, 1974), 157 с.; Його ж. *Киевская Русь: Очерки социально-экономической истории. Начала русской истории*. (Москва, 2001), 331–482; Його ж. Челядь и холопы в трудах дореволюционных историков. *Там само*, 113–148; Його ж. Советские историки о смердах в Киевской Руси. *Там само*, 191–224; Його ж. Генезис феодализма на Руси в советской историографии. *Там само*, 225–328; Його ж. Крупное землевладение и хозяйство на Руси X–XII веков. *Там само*, 373–424; Його ж. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. Там само*, 526–531, 576–594.

⁴⁰⁵ Игорь Фроянов, Андрей Дворниченко. *Города-государства Древней Руси*. (Ленинград, 1988), 96 с.; Игорь Фроянов. *Древняя Русь: Опыт исследования истории социальной и политической борьбы*. (Москва–Санкт-Петербург, 1995), 701 с.

⁴⁰⁶ Михаил Дьяков. *Очерки общественного государственного строя Древней Руси*. (Санкт-Петербург, 2005). 384 с.

І. Фроянову та його послідовникам не вдалося також позбутися повністю марксистської догматики, зокрема визначення держави як протистояння антагоністичних класів. Такого погляду далі дотримуються багато пострадянських дослідників. Так Ігор Данилевський готовий відмовити Київській Русі у державності, позаяк вона явно не була “державою економічно пануючого класу”⁴⁰⁷.

За Андрієм Дворніченком, упродовж VI–VIII ст. у слов’ян існувала військова демократія, яка розвивалася не дуже динамічно, від ранньої примітивної форми до розгорненої (IX–X ст.), тобто від простого вождівства через компаудне до консолідованого як попередника громадянської общини: її формування дослідник відносить до XI – першої половини XII ст. Надалі відбувається розпад міст-держав на дрібніші, причому в поодиноких землях він протікав по-різному⁴⁰⁸. Тобто, держави не було ні за часів Володимира Святославича, ні за Ярослава Мудрого.

За Віктором Пузановим слов’яни, частково знищуючи, а частково асимілюючи фінно-угорське, балтське та іраномовне місцеве населення, формуючи ієрархію общин і територій внаслідок припливу нових хвиль мігрантів створювали союзи і суперсоюзи племен (“союзи союзів” в давніших працях). Каталізатором подальшого розвитку стали потужні зовнішні впливи *хозар* і *варягів*. Наслідком “норманського завоювання” стало утворення під егідою Рюрика північного поліетнічного суперсоюзу племен, який шляхом експансії переніс організуючий центр з Ладоги до Києва. Київська Русь X ст. була складним (з елементами різних рівнів інтеграції) суперсоюзом племен. У міру формування міст-держав це утворення трансформувалося в федерацію земель (міст-держав) з центром у Києві. Від середини XI ст. федерація набула характеру складної федерації, а з кінця XI – початку XII ст. – розпалася на незалежні землі (міста-держави), ієрархія яких формувалася за принципом поділу на старші і молодші общини. Основними несучими конструкціями політичної системи були князь і місто (град). Союз земель персоніфікувався в союзі князів (правлячий князівській родині)⁴⁰⁹.

Руський каганат і Київська Русь пройшли шляхом розвитку державності як всі інші слов’янські і германські народи через етапи

⁴⁰⁷ Игорь Данилевский. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*. (Москва, 2001), 164–165.

⁴⁰⁸ Андрей Дворниченко. О восточнославянском политогенезе в VI–X вв. *Rossica Antiqua. Исследования и материалы*. 2006. (Санкт-Петербург, 2006), 184–195.

⁴⁰⁹ Виктор Пузанов. Образование Древнерусского государства: межэтнический симбиоз и иерархия территорий. Долгов В. В., Котляров Д. А., Кривошеев Ю. В., Пузанов В. В. *Формирование Российской государственности: разнообразие взаимодействий “центр – периферия” (этнокультурный и социально-политический аспекты)*. (Екатеринбург, 2003), 106–167; Його ж. О спорных вопросах изучения генезиса восточнославянской государственности, 149–160; Його ж. *Древнерусская государственность*, 614–621.

вождівства, “дружинної держави” чи “військова держава” (military government) та ранньофеодальної і феодальної держави (див. підрозділ 3.1). Можна погодитись з Антоном Горським, що у Х–ХІ ст. дружина і державний апарат співпадали і тільки наприкінці ХІІ – у ХІІІ ст. дружину в цій ролі замінив княжий двір⁴¹⁰.

На початкових етапах Рюриковичі сприймали місцеві династії у приєднаних до Русі племен, *світлі князі* навіть потрапили до угоди з Візантією, але вже, починаючи з реформ княгині Ольги, інші династії швидко вже були ліквідовані. А Володимир Святославич адміністративною реформою наприкінці Х ст. поділив Русь на провінції чи дільниці, межі яких не співпадали з межами давніх племінних союзів⁴¹¹. З прийняттям християнства Рюриковичі намагалися копіювати візантійських василевсів з їх абсолютною владою. Взаємини всередині династії Рюриковичів базувалися на традиційному родовому праві старшого, тобто того, хто був ближчим до засновника роду за родовим рахунком. Ця проблема достатньо повно висвітлена як у старшій так і у новішій літературі⁴¹². Модерна концепція Олександра Назаренка стосовно колективного сюзеренітету Рюриковичів у Київській Русі⁴¹³ не підтверджується жодними джерелами і не знаходить аналогій у інших тогочасних державах. Застережень стосовно неї значно більше ніж аргументів на її підтримку.⁴¹⁴ Звичайно, кожна середньовічна династія вважала священним і непорушним своє право займати престол певної території і кожен член цієї династії прагнув правити, якщо і не цілою територією, то принаймні її частиною, при цьому зберігаючи як можна більше самостійності стосовно свого сюзерена. А останній, в свою чергу, намагався обмежити, наскільки йому дозволяли обставини, самостійність своїх родичів, звівши їх до рівня рядових васалів. Зрозуміло, що в умовах конфронтації з іншими династіями перевагу отримували „родинні” інтереси, де вся територія держави виступала як володіння династії. Але коли родичі пробували позбавити один одного

⁴¹⁰ Антон Горський. Дружина и генезис феодализма на Руси. *Вопросы истории*. (Москва, 1984), № 9, 17–28; Його ж. *Древнерусская дружина*. (Москва, 1989), 33, 58–75, 109–114. Див. також: Сергей Никольский. О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси. *Средневековая Русь*. (Москва, 2004). Вып. 4, 5–48.

⁴¹¹ Михайло Брайчевський. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року). *Записки НТШ*. Т. 225. (Львів, 1993), 147–166.

⁴¹² Сергей Соловьев. *История России с древнейших времен*. Кн. 2. Т. 3–4. (Москва, 1988), 7–32 та ін.; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Київ, 1993), 222–227; Александр Пресняков. *Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории*. Киевская Русь. (Москва, 1993), 7–135, 181–184, 386–470; Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. (Ленинград, 1983), 194–199; Алексей Толочко. *Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология*. (Київ, 1992), 221 с.

⁴¹³ Александр Назаренко. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.). *Древнейшие государства на территории СРСР*. 1985 г. (Москва, 1986), 149–157.

⁴¹⁴ Олексій Толочко. *Князь в Древней Руси*, 57–66.

права на володіння його часткою, він без вагань звертався по допомогу до своїх родичів з інших династій, а часом навіть до ворожих династій. На практиці це вело до того, що прийнято називати *феодальним роздробленням*. Германські династії проти цих тенденцій ввели право майорату (прямого успадкування старшим спадкоємцем всієї території при наданні молодшим незначних бенефіцій або феодин) та практику прийняття чернецтва молодшими спадкоємцями ще в дитячому віці з підготовкою до духовної кар'єри. Сама природа влади виконавчої (середньовічні монархи були правонаступниками військових вождів) не допускає поняття колективного сюзеренітету. Така влада завжди була персональною. Колективна влада допустима тільки в суспільствах демократичних і то виключно, як влада законодавча. Не були виключенням і Рюриковичі.

Тому і захоплення деяких сучасних дослідників дуумвіратами та тріумвіратами не мають під собою твердого підґрунтя. Жоден з дуумвіратів при докладнішому аналізі не виглядає переконливо. Мир між Ярославом і Мстиславом Володимировичами означав компроміс на основі визнання останнім старшинства першого. Мстислав відмовився від претензій на Київ, тобто на старшинство, а Ярослав мусив визнати за ним володіння Чернігівською землею і до часу залишити у спокої Судислава у Пскові. Дуумвірати В'ячеслава Володимировича із Ізяславом, а пізніше Ростиславом Мстиславичами насправді не були ніякими дуумвіратами. Правила племінники, які не мали на це жодних прав, а недалекий дядько був їм потрібен, щоб надати їх правлінню легітимності і стримувати амбіції іншого дядька Юрія Довгорукого. Дуумвірат Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича взагалі непорозуміння, появу якого завдячуємо видубицькому ігуменові, який редагував Київський літопис під замовлення свого патрона, котрий отримав київський престол аж по смерті Святослава, а до того сидів у Овручі, при кожній нагоді претендуючи на столицю. Рюрик, звичайно, був могутнім і непокірним васалом, готовим використати будь-яку помилку свого сюзерена, але це не означає, що він ділив із Святославом трон, сидячи в Овручі, куди з Києва посиляли йому рішення на погодження. Зафіксована літописцем радість овруцького князя з нагоди смерті Святослава Всеволодовича це також підтверджує. Подібно виглядають і інші дуумвірати та тріумвірати Ярославичів. Молодші брати просто виявилися міцнішими в боротьбі за владу від старшого. Спочатку вони потрібні були йому, щоб усунути від успадкування дітей померлих братів, а пізніше він почав загравати з ними і у інших питаннях, що привело до його усунення від влади взагалі. Але коли владу захопив найактивніший з братів — Святослав, не залишилося навіть натяку на її розділення. Дуумвірат не відбувся. Не стало його і після повернення Ізяслава. Тут ще необхідно враховувати корегування

літописів в часи Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Володимир Мономахові також при бажанні можна записати участь у дуумвіраті із Святополком Ізяславичем. Дуумвірати і тріумвірати існували тільки в уяві істориків⁴¹⁵. На практиці були слабкі правителі, які випускали владу з рук, та відповідно відредаговані літописи, де бажане видавалося за дійсне.

Тенденції до копіювання візантійських традицій централізованої влади відбиті і у титулатурі руських володарів, проблеми якої все ще залишаються дискусійними⁴¹⁶.

Велика дискусія продовжується навколо інституту *віча*⁴¹⁷. Загалом висновки дослідників зводяться до наступного: віче було слов'янським аналогом германських загальних зборів *tingiv*, в якому могли брати участь всі здатні носити зброю; віче було основним інструментом обмеження князівської влади на ранніх етапах; з XI ст. князі, слідуючи за візантійськими зразками, намагалися обмежити вплив віча і взагалі його позбутися, замінивши боярською радою (думою), що зрештою і

⁴¹⁵ Потрібно враховувати також тодішній зв'язок і віддалі між столицями у яких знаходилися тогочасні уявні дуумвіри і триуміри. Узгоджувати свої рішення через гінців було нереально, а їздити самому теж. Зрештою такі зустрічі, як і княжі з'їзди-снєми фіксувалися літописцями, як події, що заслуговували на особливу увагу, що також показує, що відбувалися вони далеко нерегулярно.

⁴¹⁶ Andrzej Poppe. O tytule wielkksiążęcym na Rusi. *Przegląd Historyczny*. T. 45. (Warszawa, 1984), Z. 3, 423–439; Олександр Головко. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. *Феодалізм на Україні*. (Київ, 1990), 42–52; Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 3–29; Його ж. Королівство Галиції і Лодомерії. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. (Київ, 2009), 172–173; Його ж. Королівство Русь. *Там само*, 173).

⁴¹⁷ Василий Сергеевич. Первичные народные собрания у германцев и греков. *Журнал Министерства юстиции*. (Санкт-Петербург, 1907), № 12, 156–168; Федор Тарановский. *Отзыв о сочинении В. И. Сергеевича “Древнее русское право”*. (Москва, 1911), 45–68; Борис Греков. *Київська Русь*. (Київ, 1951), 342–358; Сергей Юшков. *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*. (Москва–Ленинград, 1939), 35–38, 193–237; Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*. (Москва, 1956), 215–220; Василий Андреев. О социальном составе новгородского веча. *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 70–80; Валентин Янин. Проблемы социальной организации Новгородской республики. *История СССР*. (Москва, 1970), № 1, 48–54; Пётр Толочко. Вече и народные движения в Киеве. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. (Москва, 1972), 125–143; Анатолий Новосельцев. Некоторые черты древнерусской государственности в сравнительно-историческом аспекте (постановка проблемы). *Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г.* (Москва, 1986), 35–42; Павел Лукин. “Народные собрания” у восточных славян: возможности сравнительного анализа. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики*. (Москва, 2004), № 3 (17), 5–11; Його ж. О социальном составе новгородского веча XII–XIII вв. по летописным данным. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2004 г.* (Москва, 2006), 164–209; Його ж. Деконструкция деконструкции. О книге Т. Л. Вилкул по истории древнерусского веча. *Scrinium*. Т. IV. *Patrologia Pacifica and Other Patristic Studies*. (Санкт-Петербург, 2008), 403–434; Юнас Гранберг. Вече в древнерусских письменных источниках. Функции и терминология. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2004 г.* (Москва, 2006), 3–163; Николай Котляр. Князь, бояре и вече в Галицко-Волынской Руси. *Там само*, 244–267.

вдалося реалізувати у всіх землях до кінця XIII ст. крім Новгородської, де інститут віча проіснував до 1478 р. Уже з XII ст. інститут віча трансформувався в представницький орган всіх вільних станів і верств населення. При цьому боярство в союзі з бюргерством намагалося перетворити його у своєрідний “орган феодальної демократії”⁴¹⁸.

Дослідження інституту віча без порівняння його з описами тінгів у скандинавських та германських джерелах може завершитися тільки висновком, що “*реальне місце віча в політичному житті, на жаль, не може бути визначено навіть в загальних рисах*”⁴¹⁹. Зрозуміло, що простий джерелознавчий аналіз⁴²⁰ не може дати іншого висновку, позаяк у літописах відбиті етапи, коли віче в умовах *дружинної* та *ранньофеодальної держави* вже було анахронізмом, який використовувала боярська еліта, добиваючись поділу влади з князями, причому це відбувалося тільки у тих землях, де система бенефіцій-кормлінь вже трансформувалася у систему феоців-отчин.

Після монгольського завоювання в усіх землях, крім Новгородської, віче відійшло, його замінила княжа рада (дума), куди входили крім правлячого князя і очільника церковної ієрархії на території князівства, найвищі бояри-сановники князівства, через що ця рада трансформувалася у *боярську думу*⁴²¹ або *панів-ради*⁴²². Руське баронство, тобто бояри⁴²³, найбільших успіхів в боротьбі за розподіл влади з

⁴¹⁸ Цю останню тезу Володимира Пашуто, Валентина Яніна, Петра Толочка та ін. більшість сучасних дослідників не підтримують.

⁴¹⁹ (Таня Вілкул. Віче в паралельних повідомленнях літописів. *Український історичний журнал*. (Київ, 1998), № 4, 70–81; Ї ж. Літописні “бояри” і “чернь” на вічі (XII–XIII ст.). *Київська старовина*. (Київ, 2001), № 3; Ї ж. Дружина-віче: баланс абстракцій. *Соціум. Альманах соціальної історії*. Вип. 1. (Київ, 2002), 23–36; Ї ж. “Людьє” и “князь” в конструкциях летописцев XI–XIII вв. (Київ, 2007), 313).

⁴²⁰ Тим більше, коли користуватися методологією Хейдена Уайта (12.07.2928–5.03.2018), за якою джерела розглядаються не як тексти, які відбивають реальність, а як риторичні стратегії їх авторів. Можливо, що ці погляди почасти справедливі для певних груп джерел XIX ст., з якими працював автор концепції, але вони далекі від середньовічних джерел, коли *люди меча* були замовниками, спонсорами і основними споживачами більшості цих текстів. І князь Мстислав Володимирович, який зарівав князя Редедю *перед полками касогськими*, тобто на очах всього ворожого війська, був для них героєм, яким вони захоплювалися, зовсім не думаючи в цей момент, що вбити людину великий гріх.

⁴²¹ Василий Ключевский. *Боярская дума древней Руси*. (Москва, 1902), 555 с.; Степан Веселовский. *Две заметки о Боярской думе*. (Москва, 1910), 12 с.

⁴²² Матвей Любавский. *Литовско-русский сейм: опыт по истории устроения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства*. (Москва, 1900), 850+232+LXXII с.; Иоанникий Малиновский. *Рада Великого княжества Литовского в связи с боярской думой древней России*. Ч. 1. Боярская дума древней России. (Томск, 1903), IV+201+2 с.; Ч. 2. Рада Великого княжества Литовского. Вип. 1. (Томск, 1904), IV+IV+132 с.; Witold Kamieniecki. *Spoleczeństwo litewskie w XV wieku*. (Warszawa, 1947), 125 s.

⁴²³ Сергей Бахрушин. Некоторые вопросы истории Киевской Руси (Б. Д. Греков “Феодалные отношения в Киевском государстве”). *Историк-марксист*. (Москва, 1937), № 2, 165–175; Його ж. Держава Рюриковичей. *Вестник Древней Истории*. (Москва, 1938), № 2, 88–98;

князями добилися у *королівстві Русі* у XIV ст., коли їх лідер Дмитро Дедько став фактичним правителем Галицької частини у ранзі старости або капітана Руської землі. Княжа дружина⁴²⁴, злившись з княжими міністеріалами і боярством до кінця XV століття утворила окремий стан — *шляхту*.

Міста, переживаючи розвиток, схожий з розвитком міст у Західній і Північній Європі⁴²⁵, з кінця XIII ст., спочатку у Галицько-Волинських

Сергей Пашин. Галицкое боярство XII–XIII вв. *Вестник Ленинградского университета. Серия 2.* (1985), № 4 (23), 15–23; Його ж. *Боярство и зависимое население Галицкой (Червонной) Руси XI–XV вв.* (Ленинград, 1988), 15 с.; Татьяна Беликова. *Княжеская власть и боярство Юго-Западной Руси в XI – начале XIII вв.* (Ленинград, 1990), 16 с.; Алексей Петров. К вопросу о внутривнутриполитической борьбе в Великом Новгороде XII – начала XIII в. *Генезис и развитие феодализма в России.* (Ленинград, 1985), 51–69; Светлана Завадская. “Болярин” – “боярин” в древнерусских письменных источниках. *Древнейшие государства на территории СССР. 1985 г.* (Москва, 1986), 89–94; Її ж. Термин боярин в Изборниках 1073 и 1076 годов. *Восточная Европа в исторической перспективе. К 80-летию В. Т. Пашута.* (Москва, 1999), 79–63; Андрей Дворниченко. Бояре западно-русских земель в XIII–XV вв. *Вестник ЛГУ. Сер. 2.* Вып. 2. (1986), 56–89; Эгидиус Банионис. Бояре Литвы и шляхта Польши в Городне в 1413 г. *Наш радавад.* Ч.1. (Гродно, 1993), 143–145; Katarzyna Krupa. Bojarzy w Haliczu: koniec XII – I poł. XIII w. *Z dziejów średniowiecznej Europy Środkowo-Wschodniej. Fasciculi Historici Novi.* Pod red. J. Tyszkiewicza. Т. 2. (Warszawa, 1998), 49–57; Андрій Петрик. Боярські політичні угруповання та їх роль у становленні Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 4. (2000), 26–45; Його ж. До історії боярських родів Кормильичів, Доброславичів та Дядьковичів. *Там само.* Вип. 5. (2001), 29–45; Його ж. До історії боярства та боярських родів Перемишльської землі. *Там само.* Вип. 6. (2002), 105–117; Його ж. Бояри та церква Галичини й Волині крізь призму літописних та археологічних досліджень. *Там само.* Вип. 7. (2003), 80–102; Його ж. Ідеологія галицького боярства та її вплив на трансформацію Галицько-Волинської держави. *Там само.* Вип. 8. (2004), 46–58; Його ж. Боярство Белзької землі в контексті суспільно-політичного розвитку Галицько-Волинської держави. *Белз і Белзька земля.* Вип. 1. (2004), 81–86; Його ж. Угорська партія в контексті політичного розвитку Галицько-Волинської держави. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. 9. (2005), 234–256; Mariusz Bartnicki. Elita polityczna księstwa halicko-włodzimierskiego w XIII w. *Ruthenica.* (2006), № 5, 106–117; Алексей Толочко. О галицком боярине Мирославе, его венце и убожестве. *Там само*, 252–255; Адриан Юсупович. Причинко до просопографії еліти Галицької і Володимирської земель (1205–1269). Проблеми індивідуалізації постатей. *Записки НТШ.* Т. 260. Кн. 1. (Львів, 2010), 88–104; Його ж. *Elity ziemi Halickiej i Wołyńskiej w czasach Romanowiczów (ok. 1205–1269).* (Kraków, 2013), 352 s.

⁴²⁴ Тадеуш Василевский. Организация городской дружины и ее роль в формировании славянских государств. *Становление раннефеодальных славянских государств.* (Киев, 1972), 109–118; Антон Горский. Дружина и генезис феодализма на Руси. *Вопросы истории.* (Москва, 1984), № 4, 17–28; Його ж. Феодализация на Руси: основное содержание процесса. *Там само.* (Москва, 1986), № 8, 74–88; Його ж. Древнерусская дружина. К истории генезиса классового общества и государства на Руси. (Москва, 1989), 120 с.; Його ж. Город и дружина в Киевской Руси. *Феодалы в городе: Запад и Русь.* (Москва, 1996), 6–10; Павел Стефанович. Религиозно-этические аспекты отношений знати и князя на Руси в X–XII веках. *Отечественная история.* (2001), № 1, 3–18; Його ж. Понятие верности в отношениях князя и дружины на Руси в XII–XIII вв. *Древняя Русь: Вопросы медиевистики.* № 31. (2008), 72–84; Його ж. Дружинный строй в Древней Руси и у древних германцев: существовала ли клятва верности вождю (правителю)? *Там само.* № 32. (2008), 33–40.

⁴²⁵ Андрей Куза. Города в социально-экономической системе древнерусского феодального государства X–XIII вв. *Краткие сообщения Ин-та археологии.* Вып. 179. (Москва, 1984), 3–11;

землях, а далі і у Київській і Туровській землях, почали отримувати самоврядування у вигляді магдебурзького права. Основними факторами тут були як бажання князівської влади залучити європейських колоністів з метою відродження економіки після монгольського погрому, так і бажання спертися на міську верхівку у боротьбі з намаганнями баронів-бояр розділити владу з князями. До кінця XV ст. міську еліту очолювало купецтво, яке займалося гуртовими операціями. Міщани зберегли право носіння зброї і мали власні підрозділи у складі міських ополчень.

Селянство до кінця XV ст. втратило право носіння зброї і, навіть, вносило окрему плату за свою безпеку, яка була покладена на державців феодин та інших надань, але при всіх інших певних обмеженнях залишалося до кінця XV ст. вільним (за виключенням рабів). Кріпосного права до кінця Княжої доби на українських землях не було⁴²⁶.

Андрей Дворниченко. О характере социальной борьбы в городских общинах Верхнего Поднепровья и Подвинья в XI–XV вв. *Генезис и развитие феодализма в России*. Под ред. Игоря Фроянова. (Ленинград, 1985), 127–146; Його ж. Городская община средневековой Руси (к постановке проблемы). *Историческая этнография*. (Ленинград, 1985), 156–163; Михаил Брайчевский. Диархическая партийная система в древнерусском городе XII – начала XIII в. *Древняя Русь и Киевская Русь*. (Киев, 1989), 135–140; Пётр Толочко. *Древнерусский феодальный город*. (Киев, 1989), 254 с.; Його ж. Шляхи становлення давньоруських міст. *Археологія*. (Київ, 1998), № 1, 7–14; Тетяна Вілкул. “Вьсташа людье”. Конфликты горожан с князем. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 4. (Київ, 2004), 144–176.

⁴²⁶ Кріпосне право – повна юридична і майнова залежність підданого від державця землі. У середньовічній Європі його не існувало. У Польщі у 1347 р. Віслицький статут запровадив обмеження переходу з села в село крім встановленої дати на Різдво (за виключенням якби державець насилував жінок, привласнював селянське добро або був під церковним відлученням). Одночасно цей же статут забороняв державцям привласнювати виморочну селянську спадщину. Кошицьким привілеєм 1374 р. були встановлені селянські сплати: 2 гроші – до державного скарбу, 10 грошів – державцю. На Ленчицькому з'їзді 1421 р. було встановлено 1 день відробітку на тиждень від лану панської землі та півдня від лану селянської землі. Пйотровський сейм 1496 р. заборонив містам приймати селян-втікачів, а селянським синам ставати каноніками і пробстами. Тільки один син за дозволом державця може піти на науку до міста, а далі за тим же дозволом іти куди хоче. Радомський сейм 1505 р. заборонив взагалі вільний вихід селян. У 1551 р. вийнято селян з-під старостинського суду і переведено під суд державця. 1573 р. відбулося повне юридичне підпорядкування селян з правом вигнати з ґрунту й хати, продати, скалічити і, навіть, вбити (за поранення чужого 10 гривень йому і 10 державцю, за вбивство – 15 гривень родині і 15 державцю). Тобто кріпосне право в Речі Посполитій було запроваджено у 1573 р. У сусідній Московській державі Судебник 1497 р. обмежив селянський вихід тільки на Юр'єв день (9 грудня). І лише указ царя Федора Івановича 1592 р. повністю заборонив селянські переходи і встановив розшук протягом 15 років порушників цієї заборони. Соборне уложення 1649 р., підтвердивши ці положення, заборонило продажу хрещених, що було повторено законом від 8 квітня 1746 р. і тільки з часів Катерини II поміщики отримали право продажу підданих, розлучення сімей і т. д. У XVII ст. в епоху професійних армій, коли підготовка бійців тривала роками, селяни-кріпаки, які не були носіями зброї і не служили у війську, на початку національної революції у 1648 р. прийняли активну участь у розгромах шляхетських маєтків та розправі з сарями-орендарями. Козацьке військо поповнювалося не за їх рахунок, а за рахунок православної шляхти і міщан, які мали навик користування зброєю як учасники цехових підрозділів міських ополчень.

Міжетнічні взаємини населення періоду Княжої доби. Як вже було зазначено вище, на територіях Ростово-Суздальської (Володимиро-Суздальської), Муромо-Рязанської та Новгородської земель до кінця XV ст. при активній участі церкви тривали складні асиміляційні процеси, які завершилися практично повною асиміляцією місцевого фінського населення (*мері, весі, муроми, ерзі* та ін.). Менш напружено протікали асиміляційні процеси на балтських територіях (Полоцька і Смоленська землі). На інших землях до початку XIII ст. сформувався титульний руський (давньоукраїнський) народ.

Тут інших етносів практично не було. У великих торговельних містах були присутні купецькі факторії (*хозар, греків-візантійців*), цілі квартали *варягів-вікінгів*, які перебували на князівській службі. Ладога, Хольмгард (Гніздово), Полоцьк і Туров певний час були політичними центрами, де сиділи конунги з скандинавських династій, але вже до кінця X ст. ці території інтегрувалися до складу Русі⁴²⁷. Самі вікінги через змішані шлюби доволі швидко асимілювалися, розчинившись серед другого стану “людей меча” вже до середини XI ст.

Серед купецьких іншоетнічних факторій, напевно, найбільш ранніми були євреї. Перша єврейська громада у Перемишлі, можливо, існувала вже на початку XI ст. Юдейський вчений першої половини XI ст. Єхуда бен Меір ха-Кохен у своєму збірнику рецепцій юдейського права і ритуалів (1040) помістив звістку про продаж на рабському ринку у Празі єврейського хлопчика з Перемишля (Premisz). Ці події відносять до 1030–1032 рр., коли місто перейшло назад у руські руки⁴²⁸. У Києві наявність юдейської громади літопис зафіксував під 1113 р. в часі заворушень по смерті Святополка Ізяславича (“но и Жида грабити”⁴²⁹). У Львові юдейська громада отримала перший статут, який був чинним “по всій руській землі” за привілеєм Казимира III від 25 квітня 1367 р.⁴³⁰ Далі юдейські громади, які жили своїм замкненим життям,

⁴²⁷ Леонтій Войтович. Вікінги в Центральній-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 12. (Львів, 2009), 79–101; Його ж. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 142–188; Його ж. Вікінги в Галицькому і Волинському регіонах. Проблеми археологічних досліджень. *Наукові студії*. Вип. 4. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2011), 80–117; Його ж. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі X – першої половини XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вип. 1. (Іжевск, 2015), 7–18.

⁴²⁸ Tadeusz Lewicki. Źródła hebrajskie do dziejów Środkowej i Wschodniej Europy w okresie średniowiecza (IX–XIII w.). *Przegląd Orientalistyczny*. (1955), № 3(15), 292–293; Idem. Źródła hebrajskie i arabskie do dziejów Przemyśla. *Rocznik Przemyski*. T. 11. (Przemysł, 1967), 49–64; Efraim Kupfer, Tadeusz Lewicki. *Źródła hebrajskie do dziejów Słowian i niektórych innych ludów Środkowej i Wschodniej Europy*. (Wrocław–Warszawa, 1956), 32–62.

⁴²⁹ Ипатьевская летопись, 276.

⁴³⁰ *Привілеї національних громад міста Львова (XIV–XVIII ст.)*. Упорядкував Мирон Капраль.

у більших містах були звичним явищем, де вони займалися переважно торгівлею і окремими ремеслами⁴³¹.

Після монгольського завоювання король Данило Романович та його наступники провадили політику заохочення міграції з інших земель з метою скорішого відродження і активізації економічного життя. Літописець спеціально відзначив цю сторону, описуючи наплив колоністів до новозаснованого Холму: "... видивъ же се кнѣзь Данило ꙗко Боу поспѣвающоу мѣстоу томоу нача призывать . приходаѥ Нѣмцѣ и Роусь . иноазычники . и Лахъи и дахоу днѣ и во днѣ и оуноты . и мастерѣ всаии бѣжахоу ис Татаръ . сѣдѣлници и лоучници . и тоулници . и коузници . желѣзоу и мѣди и среброу . и бѣ жизнь . и наполниша двори . ѡкрѣтъ краѣ поле села"⁴³². Крім німецьких колоністів, головним чином ремісників та купців⁴³³, стимулювалося переселення також вірменів⁴³⁴ і караїмів⁴³⁵. В містах, зокрема у Львові виростали татарські і сарацинські

(Львів, 2000), 381–388.

⁴³¹ Mojzesz Schorr. *Żydzi w Przemysłu do końca XVIII wieku: opracowanie i wydawnictwo materiału archiwalnego*. (Lwów, 1903), 304 s.

⁴³² Ипатьевская летопись. Стб. 843.

⁴³³ У католицьких громадах Львова та інших міст німці залишалися лідерами до кінця XV ст.

⁴³⁴ Ярослав Дашкевич. Початки вірменської церковної адміністрації у Львові (друга половина XIII – XIV ст.). *Дашкевич Я. Вірмени в Україні: дорогами тисячоліть*. (Львів, 2012), 1029–1035; Його ж. Вірменський сакральний комплекс із часів княжого Львова. *Там само*, 1036–1043. За "Хронікою або церковними анналами" вірменського історика Степаноса Рошка Каменаці (1670–1739) у Львові у вірменській церкві св. Анни була могильна плита з датою 726 р. вірменської ери, що відповідає 1277 р. (Ярослав Дашкевич. *Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв. (Источники использования темы). Древнейшие государства на территории СССР. 1982 г.* (Москва, 1984), 181–182). Згідно скарги львівської міської ради з кінця 1590-х рр. вірмени були запрошені князем Данилом ще до 1264 р. для участі у війні проти Польщі. При цьому вони отримали привілеї від князя Лева, якими користувалися до 1340 р. (Ярослав Дашкевич. *Древняя Русь и Армения в общественно-политических связях XI–XIII вв.*, 185). Про службу вірменів у війську князя Лева повідомляли також львівські хроністи Йоган Альнпек (Joannus Alnpekius. *Topographia civitatis Leopolitanae. Rachwał S. Jan Alnpek i jego "opis miasta Lwowa" z początku XVII w.* (Lwów, 1930), 26) та Бартоломей Зіморевич (Бартоломей Зіморевич. *Потрійний Львів. Leopoldis Triplex*. Переклад Н. Царьової, коментарі І. Мицька. Вид. 2, випр. та доп. (Львів, 2002), 57). У другій половині XIII ст. у Львові було споруджено білокам'яний вірменський храм св. Анни (розібраний наприкінці XVIII ст.), описи і плани якого збереглися (Ярослав Дашкевич. *Неизвестные памятники армянского зодчества на Украине (XIII–XVII вв.) V Республиканская научная конференция по проблемам культуры и искусства Армении. Тезисы докладов*. (Ереван, 1982), 77–78). Цікаво, що покликаючись на могильні плити, польський місіонер Юда-Гадеуш Крусінський (1675–1756), який володів вірменською мовою, датував побудову цієї церкви св. Анни приблизно 1240 р. (Judas Kruśiński. *Prodromus ad tragicam vertentis belli Persici historiam...* 2 impressi corr. (Leopoli, 1740), 124, 128).

⁴³⁵ Бартоломей Зіморевич. *Потрійний Львів. Leopoldis triplex*, 190 (коментар І. Мицька); Ярослав Дашкевич. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела. *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава*. (Львів, 2005), 74–91; Його ж. Данило Романович і єпископ Петро в освітленні караїмського джерела. *Постаті: Нариси про діячів історії, політики, культури*. 2-ге вид. (Львів, 2007), 35–61.

(тобто мусульманські, в даному випадку єгипетські арабські, тобто із союзних Золотій Орді держав⁴³⁶) факторії. Наплив польських колоністів у галицькі міста почався тільки наприкінці XIV ст. Іншоетнічні громади підтримувалися князівською владою, отримали можливість ставити свої храми і їх співжиття з місцевими русинами-українцями складалося досить толерантно. Виключенням було вигнання зі Львова *сараценів* за викрадення дітей для работоргівлі.

Так само, будучи зацікавленими у заселенні пустуючих земель князівського домену, князі сажали туди на правах *рядовичів* військовополонених, за яких не могли отримати викупу, зокрема *поляків, угорців, ятвягів та прусів*. Так само поступали і бояри у своїх володіннях. Особливо цікавою у цьому відношенні є територія правобережжя верхньої течії Дністра від витоків до передгір'я Карпат з басейном р. Стрий. Тут етимологія назв цілого ряду сусідніх населених пунктів, засвідчена актами XIV–XV ст.⁴³⁷ (давніших актів не збереглося), пов'язана або з полоненими, які стали княжими рядовичами: Надітичі⁴³⁸, Ляшки Горішні (тепер – Горішнє), Ляшки Долішні (тепер – Долішнє), Ляховичі (тепер – Зарічне), Ляховичі Подорожні (тепер – Подорожнє), Мазурівка, Бertiшів (початково Бартошово, від імені Бартош), Ятвяги (тепер Прибіля, від “прибилиць”, тобто “прибульці” чи “прибулі”), Бринці Загірні та Бринці Церковні (тобто *бранці* – *полонені*), Браниче (тепер Бориничі), Угорське поряд з поселеннями полонених з руських земель: Лучани (напевне полонені волинські *лучани* з'явилися тут після війни Ростиславичів з волинським князем Давидом Ігоровичем у 1098–1099 рр.), Дуліби (також волинські переселенці з-під Дорогобужа у цей самий період), Дроховичі (початково Дроговичі, Дреговичі; переселені з Мінського князівства після походів 1117–1119 рр., у яких брали участь дружини

⁴³⁶ Ярослав Дашкевич. Сарацени у Львові. VII Сходознавчі читання А. Кримського. Тези доповідей міжнародної конференції (Київ, 4–5 червня 2003 р.). (Київ, 2003), 62–63; Його ж. Іслам в Україні: Львівські сарацени. *Історія релігій в Україні*. Кн. 2. (Львів, 2008), 412–416; Його ж. Сарацени – таємничий нарід середньовічної України (джерела та їхня інтерпретація). *Український археографічний щорічник. Нова серія*. Вип. 13–14. (Київ, 2009), 7–36. Ярослав Ісаєвич. Етноси, мови і релігії. Адміністративний устрій. *Історія Львова. Т. 1 (1256–1772)*. (Львів, 2006), 84.

⁴³⁷ Леонтій Войтович. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII століттях. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння Українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі*. (Львів–Тустань, 2011), 38–39; Його ж. Формування домену галицьких князів у верхньому Подністров'ї. *Іван Виговський. Збірник статей наукової конференції “Від Гадяцької угоди до конституції Пилипа Орлика”*. (Львів, 2011), 42–45; Його ж. Між верхнім Дністром і Карпатами: домен галицьких князів у XII–XIII ст. *Фортеця. Збірник заповідника “Тустань”*. Кн. 2. (Львів, 2012), 148–157.

⁴³⁸ Етимологія назви: від угорського “*нодь тічі*” – “великий брід”. Ріка Брідниця саме тут впадає у Дністер. Доречі, “нодь” в угорській транскрипції пишеться як “*nagy*”. Поселення угорців, полонених в битві під Ярославом у 1245 р., під угорською назвою “великий брід” виникло на соляному шляху з Перемишля до Жидачева, скоріше всього десь біля 1245–1246 рр.

Володаря і Василька Ростиславичів), Сугрів (переселенці з підляського Сугрова могли з'явитися тут після війн з Ярополком Ізяславичем у 1096 р. або з Ізяславом Мстиславичем у 1149–1152 рр.), Києвець (напевно полонені кияни у битві під Теребовлею у 1153 р.). Такі поселення без притоку свіжих колоністів-земляків поступово асимілювалися в русинському (українському) оточенні.

Що ж стосується *чорних клобуків* — руських федератів, які займали Поросся (*торків, берендеїв, коуїв, турпейв, печенігів, боутів і каєпичів*), то вони були включені в середині XIII ст. у ординські улуси і, будучи тюркомовними, напевно взяли участь у кримськотатарському етногенезі⁴³⁹.

Монголи змусили до міграції у Нижнє Подністров'я та Північне Причорномор'я також аланів-ясів (XIII–XV ст.), частина яких відійшла від християнства і взяла участь у кримськотатарському етногенезі, а решта злилася з руським (українським) етносом⁴⁴⁰.

Періодизація змін структури влади періоду Княжої доби. Можна стверджувати, що вже в епоху *Руського каганату* сформувалася структура влади, яка з певними змінами існувала до кінця XV ст. На ранньому етапі в період *дружинної держави* її схематично можна представити наступним чином: центральна влада, очолена *каганом* (князем), — тисячі, очолені *тисяцькими*, — сотні, очолені *соцькими*, — десятки, очолені *десяцькими*. *Каган* (князь) очолював оборону території та зносили з іншими державами, маючи у безпосередньому розпорядженні власну професійну військову дружину, а під час військових дій — хагальне ополчення, яке приводили тисяцькі, збираючи свої сотні, які збирали свої десятки. *Каган* (князь) здійснював функції верховного судді, виступаючи арбітром при об'їзді територій (*полюдді*), збираючи при цьому судові *віри* та приношення від населення, що забезпечувало йому утримання власного двору та дружини⁴⁴¹. Двірська челядь набиралася

⁴³⁹ Светлана Плетнева. Печенеги, торки и половцы в южнорусских степях. *Материалы и исследования по археологии СССР*. (Москва, 1958), 170–174; Її ж. Древности черных клобуков. *Свод археологических источников. Вып. Е1–19*. (Москва, 1975), 96 с.; Лукерія Рутківська. Степові кочівники та Київська Русь IX–X ст. *Український історичний журнал*. (Київ, 1965), № 11, 88–92; Олександр Моця. Населення Поросся давньоруського часу за даними некрополів. *Археологія*. Вип. 20. (Київ, 1979), 129 с.; Олег Бубенок. Внесок Я. Д. Дашкевича в розвиток номадологічних студій у незалежній Україні. *Східний світ*. (Київ, 2012), № 1, 15–20; Його ж. Следы исчезнувших торков Северного Причерноморья. *Там само*. (Київ, 2014), № 1, 15–20; Його ж. Проблема черных клобук в восточноевропейской историографии от XVIII до наших дней. *Там само*. (Київ, 2014), № 4, 42–64;

⁴⁴⁰ Олег Бубенок. *Аланы-Асы в Золотой Орде (XIII–XV вв.)*. (Киев, 2004), 324 с.

⁴⁴¹ Під час цих об'їздів (полюддя) населення утримувало князівську дружину і двір на своїй території, забезпечуючи харчами та фуражем (Василь Балашок. Полюддя: прагматична дія і ритуал. *Український Історичний Журнал*. (Київ, 1994), № 1, 113–116; Юрий Кобыщанов. *Полюдье: явление отечественной и всемирной истории*. (Москва, 1995), 320 с.; Борис Тимошук.

з числа рабів. За прикладом Візантії ще у IX ст. князівська влада намагалася зосередити у своїх руках зовнішню торгівлю⁴⁴² і збирання мит. На ранньому етапі *десяцькі*, *соцькі* та *тисяцькі* залишалися виборними. Важливі питання вирішувалися на місцевих *вічах*, де право голосу мали всі носії зброї, тобто чоловіки віком від 16–17 років. На місцевих вічах в обштинних центрах та на сотенних судах розбиралися також і конфлікти. У містах почала формуватися окрема верхівка *старці градські*.

Перші зміни почали відбуватися вже наприкінці IX ст. з формуванням Київської Русі, коли до центральної влади, очоленої *київським князем*⁴⁴³ почали долучатися племінні союзи, очолені власними *світлим*и князями, структура яких теж складалася з *тисяч*, *сотень* і *десятків*. Тепер київським князям безпосередньо підпорядковувалися крім *тисяч* власного домену (Руської землі) *світлі князі* зі своїми територіями. Для утримання зростаючих територій потрібно було збільшувати чисельність власної дружини, ділячи її на частини на чолі з *воєводами*, і призначати частину територій для *полюддя* цим воєводам. *Світлі князі* виступали суб'єктами права і їх доводилося включати у міжнародні угоди та ділитися військовою здобиччю, яка була одним з основних поступлень для утримання дружини. Після загибелі Ігоря Рюриковича у 945 р. княгиня Ольга розпочала процес ліквідації *світлич* князів і вже на початку XI ст. Рюриковичі залишилися єдиною династією на Русі.

Процес ліквідації *світлич* князів покликав необхідність інших реформ, частину яких започаткувала вже сама Ольга. Збільшення територій показало всі вражливі сторони *полюддя*, яке належало тепер замінити звичайним податком, для збору якого за скандинавським зразком окремо від обштинних центрів закладалися *погости*, де мали бути княжі міністеріали — *тіуни*. Рівночасно на цих міністеріалів покладалися судові функції, які раніше при об'їздах виконував сам

Східні слов'яни VII–X ст.: *полюддя*, *язичництво*, *початки держави*. (Чернівці, 1999), 176 с.; Назар Зубашевський. Про місце інститутів данництва і *полюддя* в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 86–107; Його ж. Руське *полюддя* і скандинавська *вейцла*: спроба порівняльного аналізу. *Історичні записки*. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 77–85; Любомир Михайлина. *Полюддя у східнослов'янських князіннях*. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Т. 1(23). (Чернівці, 2007), 19–24.

⁴⁴² Частково через це основними статтями експорту стали раби (тобто військовополонені та захоплені на війні жінки і діти), хутра, мед і віск (матеріал для освітлення), які поступали під час *полюддя*.

⁴⁴³ Дискусійною залишається проблема щодо титулатури сюзеренів Київської Русі у різні періоди їх влади (Andrzej Poppe. O tytule wielkksiążęcym na Rusi. *Przegląd Historyczny*. Т. 45. (Warszawa, 1984), Zesz. 3, 423–439; Олександр Головко. Титулатура носіїв державної влади на Русі в контексті середньовічних імперських доктрин. *Феодалізм на Україні*. (Київ, 1990), 42–52; Ярослав Ісаєвич. До історії титулатури володарів у Східній Європі. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 2. (Львів, 2008), 3–29; Його ж. Королівство Галиції і Лодомерії. *Енциклопедія історії України*. Т. 5. (Київ, 2009), 172–173; Його ж. Королівство Русь. *Там само*, 173).

князь. Причому як адміністрація (міністеріали) при княжому дворі, який розростався і почав сажати на вільні землі своїх *рядовичів* та заводити рядовичів-ремесників, набиралася з челяді, то тепер такі *тіуни* ставилися вже з числа старших дружинників. Рівночасно княжа влада повела боротьбу за ліквідацію виборної арміністрації і вже у другій половині XI ст. *тисяцькі*, *соцькі* і *десяцькі* стали призначатися теж з числа старших дружинників. Відповідно і перестали функціонувати сотенні суди. Для управління територіями колишніх *світлич* князів довелося ставити посадників з числа тої ж старшої дружини. Наприкінці X ст. князь Володимир Святославич, будуючи за візантійським зразком унітарну державу, поділив Русь на провінції чи дільниці, межі яких не співпадали з межами давніх племінних союзів⁴⁴⁴. На чолі цих нових провінцій він поставив своїх синів, що мало забезпечити надійність таких посадників. Ця реформа, однак виявилася невдалою. У Києві сподівалися мати добросовісних князів-посадників, яких би можна було при потребі переміщати з одної провінції в іншу, але молоді недосвідчені Рюриковичі потрапили під вплив місцевих еліт, які побачили у цій реформі можливість відродження давніх князівств. Князі-посадники, яким залишили частину ресурсів для утримання власних дружин, маючи в руках також і судову владу, отримали можливість утвердження на цих престолах, тим більше, що більшість з них не мали надій на наступне утвердження у Києві. Відразу ж почався бурхливий процес феодалізації еліти і появи баронства (тобто безпосередніх васалів правителя, яких на Русі називали *боярами*), на утримання яких з невеликими власними дружинами-списами потрібно було роздавати *бенефіції-кормління*. Для управління наданими бенефіціями боярам теж довелося заводити власну адміністрацію.

В XI ст. відбувалася активна імплементація візантійського права у різних сферах діяльності через видання князівських статутів. Слідом за великими князями київськими статuti стали надавати і князі-васали, поєднуючи таким чином адміністративну, військову, фінансову, судову та законодавчу владу. Князівства-дільниці набули ознак і реального статусу феодальних держав. Віча столичних міст ще пробували використовувати боярські еліти для обмеження князівської влади.

Любецький *снем* (з'їзд князів) 1097 р. і наступний Витечівський *снем* 1100 р., який в основному підтвердив рішення попереднього, фактично закріпили цілі землі за певними гілками династії Рюриковичів (“...ѡтсулъ имѣмса по единому срѣце и съблюдѣм Рускую землю, каждо держить ѡеьчину свою...”⁴⁴⁵). Князівські з'їзди не збиралися погоджувати

⁴⁴⁴ Михайло Брайчевський. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року). *Записки НТШ*. Т. 225. (Львів, 1993), 147–166.

⁴⁴⁵ “...відтепер з'єднаймося в єдине серце і шьережімо Руську землю, кожен держить отчину свою” (Ипатьевская летопись, 231).

свої рішення із вічами, фактично поставивши *снем*, подібно до *рейх-стагу* (з'їзду імперських князів) сусідньої Германської імперії, як вищий законодавчий орган Київської Русі⁴⁴⁶. Після цього на початку XII ст. на території Київської Русі сформувалося 11 земель, межі яких практично не змінювалися до монгольського вторгнення 1237–1240 рр. При цьому Чернігівська та Муромо-Рязанська земля опинилася у гілці Ольговичів; Туровська — гілки Ізяславичів Туровських; Полоцька — гілки Ізяславичів Полоцьких; Переяславська, Волинська, Смоленська, Ростово-Суздальська — гілки Мономаховичів. У галицькій землі залишилися нащадки перших князів Ростиславичів — внуків найстаршого з синів Ярослава Мудрого. Мономаховичі повели боротьбу з Ольговичами за столицю — Київ, після опанування якого старший з князів роздавав уділи у Київській землі, відправляючи одного з синів у Новгородську землю. В середині земель відбувалося дроблення на менші князівства, залежні від сюзерена землі. При цьому князі зі своїми боярами мандрували з молодших столів на старші. Так герой “Слова о полку Ігоревім” князь Ігор Святославич (2.04.1151–29.12.1202) спочатку був путивльським князем, далі курським, потім новгород-сіверським і, нарешті, чернігівським. Цілком можливо, що став би і київським, як би прожив довше. При цьому ці 11 земель стрімко трансформувалися з адміністративних одиниць у державно-адміністративні з формуванням місцевих ринків, сітки доріг та інфраструктури та переплетенням торговельних інтересів боярської та міської еліт, тепер сталих в межах однієї землі.

Тому мені здається цілком допустимим слідом за Борисом Рибаківим розглядати землі, на які розділилася Київська Русь, як „королівства”⁴⁴⁷, але як „королівства” чи „великі герцогства” у складі „варварської імперії”, якою була і залишалася Київська Русь, навіть прилучившись з утвердженням християнства до Візантійської православної цивілізації (за схемою А.Тойнбі). Ці землі-„королівства” ділилися на менші князівства („герцогства”) у складі яких виділялися ще дрібніші („графства”), що дуже близьке до аналогічної картини у сусідній Польщі, а ще більше — Священній Римській імперії германської нації. Різниця полягала в тому, що тільки династії, які тримали всі ці феоди були гілками династії Рюриковичів, зрештою подібно як у сусідній Польщі — П’ястів. Цікаво, що і територія цих князівств („герцогств” та „графств”), де її вдається визначити (а таких спроб надзвичайно мало) практично співпадає з етнічними племенними територіями (вловлюваними археологами) та пізнішими адміністративними повітами⁴⁴⁸.

⁴⁴⁶ Любецький з’їзд князів в історичній долі Київської Русі. Матеріали міжнародної конференції. (Чернівці, 1997), 215 с.

⁴⁴⁷ Борис Рыбаков. *Первые века русской истории*. (Москва, 1964), 147.

⁴⁴⁸ Леонтий Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії. Т. I. Пам’яті І. К.Свєшнікова (1915–1995)*. (Львів, 1998), 286–294.

Пам'ятник Любецькому снему. Автор Геннадій Єршов (1997)

У новій системі зникають *тисячі* як адміністративні одиниці, зате всередині земель з'являються нові адміністративні одиниці — *волості* (дрібніші князівства: „герцогства” та „графства”), якими у періоди відсутності окремих князів на престолах управляють бояри-посадники. Всередині цих *волостей* переплітаються *сотні* і *десятки* впереміжку з князівськими доменальними володіннями та боярськими ленами і феодами, де керують поставлені державцями господарські адміністрації⁴⁴⁹.

⁴⁴⁹ Леонтій Войтович. Проблеми ранньофеодального розвитку Волині: етапи дружинної та ранньофеодальної держави. *Студії і матеріали з історії Волині*. 2018. (Кременець, 2018), 9–24; Його ж. Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава,

До початку XIII ст. частина *волостей* набуває всіх ознак феодальних держав і їх еліта намагається провадити власну політику, часто відмінну від політики сюзеренів⁴⁵⁰.

Падіння Київської Русі прискорило процеси феодалізації. Боярські бенефіції (*кормління*) трансформувалися у феоди (*отчини*). Особливо інтенсивно пішли ці процеси у Галицькій і Волинській землях (Руському королівстві)⁴⁵¹. *Волості*, далі дроблення яких в інших землях стимулювали монголи, ставши повністю феодальними державами, втрачали зв'язки з іншими волостями своєї колишньої землі. За виключенням Руського королівства, боротьба за яке розгорнулася між Польщею та Угорщиною за участі місцевих еліт, Литви і Золотої Орди протягом 1349–1434 рр.⁴⁵², всі інші землі як дрібні удільні князівства намагалися виживати, балансує на протиріччі сусідів і періодично потрапляючи під зверхність Золотої Орди, великого князівства Литовського, а з кінця XV ст. частина чернігівських князівств – і Великого князівства Московського. Їх існування нагадувало існування в цей період князівств (герцогств, маркграфств, ландграфств, пральцграфств, князівств-архієпископств та князівств-єпископств) числом більше 200 у Священній Римській імперії.

Порядок заняття князівських престолів. В усіх європейських династіях, як і всіх європейських народів, існували традиції і правила успадкування престолів, рухомого і нерухомого майна. Тому неможливо погодитися з твердженнями, ніби у Русі і у династії Рюриковичів таких традицій і правил не існувало⁴⁵³. Рюриковичі були споріднені з багатьма європейськими династіями, крім того, існувала сувора регламентація успадкування у купців, дружинників і, навіть, смердів, засвідчена в угодах з Візантією початку X ст., різних редакціях “Руської правди” та княжих статутних грамотах. Перш за все, Русь принципово не відрізнялася від сусідніх держав, подібно як династія Рюриковичів від сусідніх пануючих династій. Взаємини всередині династій

феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина. *Colloquia Russica*. Series II. Vol. 4. (Івано-Франківськ–Краків, 2018), 9–20.

⁴⁵⁰ Леонтій Войтович. Дискусія про ранню державу. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 4. (Львів, 2011), 7–16.

⁴⁵¹ Леонтій Войтович. Феномен галицького боярства і його стосунки з князями. *Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Історичні науки*. Т. 70. До 70-річчя від дня народження професора Валерія Степанкова. (Кам'янець-Подільський, 2017), 228–244; Його ж. *Fenomen halickich bojarów i ich stosunki z książętami. Średniowieczni władcy i ich otoczenie*. Materiały V Kongresu mediewistów Polskich. T. 5. Pod red. J.Sperki, K.Kollingera. (Rzeszów, 2018), 31–51.

⁴⁵² Леонтій Войтович. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етуди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274.

⁴⁵³ Игорь Фроянов. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. (Ленинград, 1980), 45–46; Олексій Толочко. Особливості міжсенйоріальних відносин у період феодальної роздробленості Давньої Русі XII–XIII ст. *Феодалізм в Україні*. (Київ, 1990), 30.

базувалися на традиційному родовому праві старшого, тобто того, хто був ближчим до засновника роду за родовим рахунком. Ця проблема достатньо повно висвітлена як у старшій, так і в новішій літературі⁴⁵⁴. Модерна концепція колективного сюзеренітету Рюриковичів у Київській Русі, яку висунув Олександр Назаренко⁴⁵⁵, не підтверджується жодними джерелами і не знаходить аналогій в інших тогочасних державах, застережень стосовно неї значно більше, ніж аргументів на її підтримку⁴⁵⁶. Сама природа влади виконавчої (середньовічні правителі були правонаступниками військових вождів) не допускає поняття колективного сюзеренітету. Така влада завжди була персональною. Колективна влада допустима тільки в суспільствах демократичних і то винятково як влада законодавча. Звичайно, не були виключенням серед європейських династій і Рюриковичі. Крім того при тодішніх засобах зв'язку практично неможливо прийняти навіть просте рішення, коли один з співправителів знаходиться у Києві, а інший — у Володимирі на Клязьмі. Звичайно, слабкістю окремих правителів користалися їх більш енергійні родичі, змушуючи приймати потрібні їм рішення. Окремі князі земель періодично взагалі не звертали уваги на київських сюзеренів, а в міру збільшення числа удільних князівств Рюриковичі все більше схилилися до створення колективного органу на зразок *рейхстагу* — з'їзду князів *Священної римської імперії германської нації*, чий державний устрій був подібним. І такі князівські з'їзди — *смени* періодично мали місце як загальноруського масштабу так і в окремих землях. Роман Мстиславич на початку XIII ст. за зразком цієї ж імперії пропонував узаконити вибори сюзерена Русі, щоб припинити боротьбу за київський престол, але не отримав підтримки князів інших земель⁴⁵⁷. Пошуки аналогів у Римській імперії зовсім некоректні: римські дуумвірати і триумвірати на практиці були поділом земель і правитель кожної частини провадив самостійну політику, яка

⁴⁵⁴ Сергей Соловьев. *История России с древнейших времен*. Кн. 2, т. 3–4. (Москва, 1998), 7–32; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Київ, 1993), 222–227; Александр Пресняков. *Княжое право в Древней Руси*. Очерки по истории X–XII столетий. Лекции по русской истории. Киевская Русь. (Москва, 1993), 7–135, 181–184, 386–470; Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества в Древней Руси*. (Ленинград, 1983), 194–199.

⁴⁵⁵ Александр Назаренко. Родовой сюзеренитет Рюриковичей над Русью (X–XI вв.). *Древнейшие государства на территории СРСР*. Материалы и исследования. 1985 г. (Москва, 1986), 149–156.

⁴⁵⁶ Алексей Толочко. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. (Киев, 1992), 57–66.

⁴⁵⁷ Див.: Александр Майоров. Из истории внешней политики галицко-волынского князя Романа Мстиславича. *Дньеслово. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя*. (Київ, 2008), 51–57; Його ж. *Галицько-волынський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат*. Т. 1. (Біла Церква, 2011), 155–174; Его же. *Русь, Византия и Западная Европа. Из истории внешнеполитических и культурных связей XII–XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2011), 19–442.

викликала спротив у Римі і закінчувалася черговою громадянською війною. Розгортання чергових апріорних версій — данина давньому російському постулату про особливий розвиток руського (у їхньому розумінні російського) суспільства, відмінного як від інших європейських моделей (“умом Россию не понять, аршином общим не измерить”). В реальності ж джерельні підстави для тверджень про колективний сюзеренітет і дуумвірати виявляються звичайною фікцією. Так участь Василька Романовича у багатьох спільних рішеннях виглядає результатом редагування Галицько-Волинського літопису його сином Володимиром Васильковичем, який намагався підняти роль батька, загалом не дуже діяльного і рішучого князя⁴⁵⁸. Так літом 1240 р. Данило Романович “раду вчинив із братом своїм пообіцяв Київ йому Михайлові” (“Даниль же свѣе створи со братѣ си обѣща емоу Киевъ Михайлови”⁴⁵⁹), але сам дав Ростиславу Михайловичу Луцьк (“а сѣнови его Ростиславовоу вдасть Лоуческъ”⁴⁶⁰), як і належало сюзерену. Зрештою і коронація, на якій Василько Романович разом з Левом Даниловичем були тільки почесними гостями, та подальші дії Данила Романовича не залишають підстав для тверджень про дуумвірат.

Спостереження за практикою успадкування княжих престолів, відображеною джерелами, у співставленні з практикою спадкування у скандинавських, звідки походили Рюриковичі, та сусідніх державах⁴⁶¹, дозволило виявити певні її закономірності:

1. Головним критерієм було родове право, згідно якого старший в роді Рюриковичів успадковував київський престол і сюзеренітет (фактичний чи номінальний) над Руссю. На практиці це означало, що син не міг успадкувати батьківський престол, якщо живими залишалися його дядьки, молодші брати померлого володаря. Саме тому старенький Судислав Володимирович залишався небезпечним для його племінників Ярославичів і вони змусили його прийняти чернецтво. Але діти старшого брата зберігали перевагу над своїми двоюрідними братами. Теж саме правило діяло і в різних землях та удільних князівствах. Володимир Мономах першим порушив це головне правило, коли, скориставшись вже архаїчним апаратом віча, після смерті Святополка Ізяславича провів своє “закликання” на князівський престол, після чого до самої монгольської навали протистояння Мономаховичів з Ольговичами стали стрижнем

⁴⁵⁸ Николай Котляр Галицко-Волинская летопись (Источники, структура. Жанровые и идейные особенности. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1995 г.* (Москва, 1997), 147–149, 154.

⁴⁵⁹ Ипатьевская летопись, 783.

⁴⁶⁰ Там само, 783.

⁴⁶¹ Див.: Leontij Wojtowycz. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim.* Pod red. J. Maciejewskiego i T. Nowakowskiego. (Bydgoszcz, 2011), 52–55.

міжкнязівських стосунків. Значення права найстаршого за родовим рахунком прямого спадкоємця “по мечу” демонструє доля Ростислава Івановича, сина Івана Бирладника, якому угорці поспішили прикласти до ран отруту⁴⁶².

2. Вже сини Володимира Святославича порушили це правило, виключивши з числа претендентів на київський престол нащадків старшого брата Ізяслава. Цей прецедент і народив пізнішу практику ізгойства серед князів, за якою внук втрачав право на князівський престол, якщо його батько помер раніше за діда. Можливо, що це перше обмеження числа спадкоємців походить ще із звичаєвого права доби *дружинних держав* (племінних князівств-суперсоюзів і об'єднань), коли спадкоємець князя-вождя мусив опиратися на його авторитет і славу. Напевно ця практика успадкування була закріплена у т. з. „заповіті Ярослава Мудрого”, який дійшов до нас в обробці книжників Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Це правило зберігалося довго. Згідно цього правила і князі Острозькі, чий предок Роман Данилович загинув бл.1260-1261 рр. (за життя батька), вилучалися з числа спадкоємців короля Данила, а син Романа — Василько мусив вдовольнитися Слонімським князівством у володіннях батька та діда по материнській лінії⁴⁶³.

3. З'їзд князів — Любецький снем у 1097 р. закріпив за кожною гілкою батьківські володіння. З того часу *снем* перетворюється на державний інститут (на зразок рейхстагу сусідньої Священної Римської імперії германської нації). Це нерегулярне зібрання Рюриковичів під головуванням київського князя (а пізніше в окремих землях старших князів цих земель) займалося врегулюванням міжкнязівських відносин. Рішення *снему* скріплювалося клятвами його учасників, як і міжнародні угоди, і на перших порах мали силу загальнодержавних законів. Так проти порушника рішень снему 1097 р. волинського князя Давида Ігоревича виступила коаліція, яку мусив, навіть всупереч власним бажанням, зібрати київський князь Святополк Ізяславич. Порушника було покарано, а ухвали Любецького снему підтверджено на снемі 1100 р. у Витичеві. Витичевський снем, здається, навіть відновив у Смоленську нащадка Ігоря Ярославича, таким чином визнавши рішення Ярославичів незаконним і декларуючи право кожної гілки володіти батьківським спадком⁴⁶⁴.

4. Всередині земель князі продовжували переміщатися з „молодшого” столу на „старший”, подібно до того як це було загалом на Русі

⁴⁶² Ипатьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 2. (Москва, 2001), 664–665.

⁴⁶³ Nicolas de Baumgarten. *Genéalogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle. Orientalia Christiana*. № 35, maio. (Roma, 1927), 50–51.

⁴⁶⁴ Владимир Янин. Междукняжеские отношения в эпоху Мономаха и „Хождение игумена Даниила”. *Труды Отдела Древнерусской литературы*. Т. 16. (Москва, 1960), 112–131.

до Любецького снему, коли Ярослав Мудрий починав княжити в Ростові, пізніше перейшов у Хольмгард на місце померлого старшого брата Вишеслава, а вже з-відти потрапив до Києва. Наприклад, при кожній зміні князя в Чернігові проходив перерозподіл престолів у всій Чернігівській землі. Так князь Ігор Святославич спочатку княжив у Путивлі (1161–1164), перейшов у Курськ (1164–1178), звідти у Новгород-Сіверський (1178–1198) і, накінець, у Чернігів (1190–1202). Напевно був правий Василь Сергеевич, вважаючи, що такий перерозподіл закріплювався відповідними угодами⁴⁶⁵. Принаймі збирався місцевий снем і давалися відповідні клятви та присяги. Ольговичі у 1206 р. поширили принципи Любецького снему на Чернігівську землю, тобто кожен пагінець обох гілок Ольговичів отримав свою „отчину”. Подібне було здійснено у Полоцькій землі після повернення місцевої династії із заслання, Волинській землі у 1170 р., коли вмираючий Мстислав Ізяславич з братом Ярославом розділили Волинь на дві частини: Луцьку (Східну) та Володимирську (Західну), Туровській землі — нарікінці XII–XIII ст.

5. З візантійської практики, напевно, перейшло право успадкування за заповітом. Заповіт померлого князя мав незаперечний авторитет. Володимир Василькович заповів Володимирське і Берестейське князівства молодшому з двоюрідних братів — Мстиславові і навіть такий рішучий князь як Лев Данилович не наважився порушити цього заповіту. У подібній ситуації московські князі отримали Переяслав-Заліський. Як і у Візантії успадкування за заповітом відкривало дорогу до влади бастардам, тобто синам від коханки або наложниці. Прикладом може служити Олег Ярославич, син Ярослава Осмомисла від Насті з Чагрович⁴⁶⁶.

6. Претенденти з числа більш далеких родичів (двоюрідних, троюрідних) розглядалися тільки при відсутності спадкоємців по материнській лінії, тобто „по кужелю”.

7. Успадкування „по кужелю” могло бути запозиченим із скандинавської практики. Причому успадковувати можна було навіть за мачухою, яка за церковними канонами вважалася матір'ю. Так отримали Галицьку землю Ігоревичі. Але молодший Роман Ігоревич повів боротьбу з старшим Володимиром, вважаючи себе прямим спадкоємцем Ярослава Осмомисла, тоді як Володимир та Святослав були синами від першої дружини. В успадкуванні „по кужелю” першість мали дочки останніх володарів в порядку старшинства (тобто їх мужі), а далі діти найближчих родичок останнього володаря (дочок, сестер в порядку старшинства і т. д.).

⁴⁶⁵ Василий Сергеевич. *Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей*. Исторические очерки. (Москва, 1867), 122–272.

⁴⁶⁶ Ипатьевская летопись, 657.

Через це і претензії Мстислава Мстиславича Удатного на Галицьку спадщину визнали всі без вагань, а інші претенденти (Данило Романович чи угорський принц Андрій) спішили закріпити свої претензії одруженням з його дочками. Підстави іншого принца Калмана, який був лише правнуком Єфросинії Мстислави в порівнянні з Андрієм були мізерними, тому угорський король підтримав Андрія, незважаючи на те, що Калман був коронований папою. Пізніше і Гедиміновичі закріплялися на руських престолах через одруження з дочками останніх володарів.

8. Важливе значення мали легітимність розводу і шлюбу. Так Ростислав Рюрикович міг претендувати на Галицьку спадщину лише як старший брат Предслави, дружини Романа Мстиславича, у якої не було синів за умови, що розвід Романа Мстиславича його тесть Рюрик Ростиславич вважав нелегітимним (другий шлюб Романа відбувся до насильного постриження його першої дружини), а, значить, і дітей від цього шлюбу — бастардами, яких батько не встиг адоптувати. Подібні підстави могли використати і Михайло Всеволодович, одружений з дочкою Романа та Предслави, та його син Ростислав.

9. Зміни у практиці успадкування під ординським впливом почала запроваджувати московська династія лише з кінця XIV ст.⁴⁶⁷. Тоді престол став переходити напряду від батька до старшого сина.

Склад та структура влади. Князі були носіями суверенітету і вершиною ієрархічної піраміди влади протягом всього періоду *Княжої доби*. Князівська верства була верствою панівною, в руках якої зосереджувалася вся повнота політичної, військової, законодавчої, судової і економічної влади. Князі формували зовнішню політику, призначали і знімали вищих достойників держави, роздавали *бенефіції* і *лени*. Вони очолювали військо, збирали і формували його. Князі виступали законодавцями, видаючи “Правду”, статутні грамоти та інші законодавчі документи. Вони залишалися вищою судовою інстанцією, навіть переклавши судові функції на призначених ними посадників, тіунів та інших достойників⁴⁶⁸.

До кінця *Княжої доби* князівська верства практично здолала всі чинники, які обмежували її владу у еождній з цих гілок. Виступаючи спочатку як військові вожді суспільства, князівська верства мусила довгий час терпіти рудименти військової демократії доби *чіфдому*, поступово опановуючи інші гілки влади. Історики давно звернули увагу, що князівські резиденції (у Києві, Галичі, Новгороді, Володимирі на Клязьмі і т.д.) були поза межами дитинців або, навіть, самих

⁴⁶⁷ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі. Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 27–42.

⁴⁶⁸ Александр Пресняков. *Княжое право в Древней Руси*. (Петроград, 1909), 47–196.

столиць (так було з Берестовом, Крилосом, Боголюбовом чи Рюриковим городищем, куди переїхали новгородські князі з Ярославового двору⁴⁶⁹). Давня традиція бачила у князях тільки вождів дружини і військових керівників держави. На утримання своєї дружини і виконання її функцій по обороні держави суспільство віддавало частину данини-податку, перш за все з приєднаних і завойованих територій. Цю данину князі збирали разом з своєю дружиною шляхом *полюддя*, рівночасно від імені держави здійснюючи верховну судову владу, тобто розбираючи справи, які були не під силу общинам на місцях (наприклад суперечки між цими общинами). Це дало можливість князям поступово зосередити в своїх руках не тільки військову, але й судову та фіскальну гілки влади. Однак і у подальшому, коли розміри держави і розвиток суспільства змусили князів роздробити судову і фіскальну влади між своїми намісниками-посадниками і чиновниками-тіунами, князі за своєю сутністю залишалися найвищими достойниками суспільства, його служебниками. Вони могли роздавати *бенефіції-кормління*, а потім і *феоди-отчини* своїм достойникам за їх службу, але ці *бенефіції-кормління*, як і пізніші *феоди-отчини*, давали тільки право на фіксований натуральний чи грошовий податок (який замінив *полюддя*) та судові віри з даної території. Жодному дослідникові не вдалося знайти переконливих доказів відбування повинностей в господарстві державця *бенефіції* чи *феоду* протягом *княжої доби*. Перші спроби запровадити такі повинності почалися тільки наприкінці XV ст. І сама князівська влада для збільшення власних прибутків не шукала шляхів обмеження і визиску суспільства, а брала активну участь у прибутковій міжнародній торгівлі, відстоюючи свою монополію у цьому напрямку, рівночасно утримуючи контроль за збором мит. Для розширення бази росту прибутків князівського двору, останній копіював візантійську модель, зокрема у напрямку створення княжих ремісничих майстерень, у яких зосереджувалися провідні фахівці аж до початку XIII ст. Вони укладали відповідні *ряди-угоди* і працювали за гарантованими замовленнями⁴⁷⁰. Їх вироби не тільки забезпечували якісною продукцією княжі двори, але й були частиною експорту. Правда не основною, уступаючи рабам, меду (який у середні віки заміщав цукор), його побічному продукту *воску* (який у середні віки служив у системі освітлення, ливарних виробництвах та інших галузях), солі (основного консерванта харчових продуктів) та хутру (як предмету розкоші). Джерелом рабства служили перш за все полонені з числа сусідніх фінських

⁴⁶⁹ Евгений Носов. Городище и Новгород в IX–XII вв. (Замечания о социально-топографической структуре древнерусского города). *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 3–25.

⁴⁷⁰ Борис Рыбаков. *Ремесло Древней Руси*. (Москва, 1948), 489–499 та ін.

народів (особливо ті які опиралися асиміляції через християнізацію). Рядові військопополонені з числа сусідніх християнських народів та з сусідніх князівств в часи усобиць, за яких неможливо було отримати викуп, князі, а за ними і державці *бенефіцій* та *феодів* почали використовувати у своїх господарствах. Великі території були пустими, частина заросла чагарниками та рідким лісом, ці землі не були зайняті общинами і князі сажали на них полонених на правах *рядовичів*, які платили звичайний податок як вільні общинники та додаткову плату за користування княжою землею. Ці господарства забезпечували княжі двори продовольством і не потребували додаткових затрат на охорону та нагляд. Ці князівські господарства (які мали назву *жизнь*) не були великими. Під Путивлем у сіверського князя Святослава Ольговича було 700 осіб *челяді*, стайні і погребі, в яких стояло 500 берковців меду⁴⁷¹ і 80 корчаг вина⁴⁷². У сільці його брата князя Ігоря Ольговича було багато вина і меду, різних товарів, заліза і міді (можливо приготованих до торгових операцій) та 900 стогів сіна. Під Новгородом-Сіверським Ольговичі мали стадо з 300 кобил і 1000 коней⁴⁷³. Коли вільних земель забракло князі змушені були купляти землю (разом з рядовичами або без них) подібно як це робили бояри. Це було характерно особливо для земель, де *бенефіції-кормління* почали швидше трансформуватися у *феоди-отчини*.

Певний час князі мирилися з існуванням *віча*.. Хибною видається думка, що в XI-XII ст. віче функціонувало тільки у Новгородській землі, а у інших землях збиралося тільки у екстремальних умовах. Літописець Володимира на Клязьмі під 1176 р. записав: "...новгородцы бо изначала и смольнянѣ, и кыянѣ, и полочанѣ и вся власти, якоже на думу на вече сходятся..."⁴⁷⁴. Автором цього фрагменту був клирошанин Микула, прихильник сильної князівської влади⁴⁷⁵, який був зацікавлений скоріше замовчувати вічові порядки ніж неправомірно поширювати новгородську вічову практику на відомі йому випадки міського віча⁴⁷⁶. Крім новгородського віча збереглися відомості про віча у Києві (968, 1068, 1098, 1113, 1146, 1147, 1150, 1169), Білгороді (983), Володимирі на Лузі (1097, 1099), Чернігові (1138), Звенигороді на Білці (1147),

⁴⁷¹ Берковець = 10 пудам = 163,8 кг (*Малознані українські історичні терміни, слова та словосполучення (тлумачний словник)*. Упор. В. Туркевич. (Київ, 2013), 14). Тобто зберігалося 81900 кг меду (явно призначеного на експорт).

⁴⁷² Корчага = 2 відра = 25 л (Василь Винник. *Назви одиниць виміру і ваги в українській мові*. (Київ, 1966), 112). Тобто зберігалося 2000 л вина (скоріше всього імпортного).

⁴⁷³ Ипатьевская летопись, 331–332; Сергей Соловьев. История России с древнейших времен. Т. 3. Соловьев С. М. Соч. Кн.2. (Москва, 1988), 12.

⁴⁷⁴ Лаврентьевская летопись, 377–378.

⁴⁷⁵ Николай Воронин. К характеристике владимирского летописания 1158–1177 гг. *Летописи и хроники*. 1976. (Москва, 1976), 26–53.

⁴⁷⁶ Михаил Свердлов. *Генезис и структура феодального общества*, 54.

Володимирі на Клязьмі (1157, 1175, 1176), Суздалі (1157, 1175), Ростові (1157, 1175), Полоцьку (1159, 1186), Смоленську (1185), Переяславі (1175), Рязані (1177) та ін. містах. Галицькі події останньої чверті XII — першої половини XIII ст. дозволяють стверджувати про віча у Галичу та Перемишлі. Вічова діяльність була характерна для всіх великих міст, принаймі столиць земель і уділів⁴⁷⁷. Можна не сумніватися, що “вічові інститути мають більшу древність ніж князівська влада”⁴⁷⁸, тобто інститут віча залишався рудиментом військової демократії, який пережив монгольську навалу. Ще Михайло Грушевський звернув увагу, що київське віче, скликане князем Ізяславом Мстиславичем у 1147 р. для підтримки проти Ольговичів, було представницьким зібранням (від “людей” взагалі, а не “ліпших людей”) під керівництвом митрополита і тисяцького, яке сиділо у дворі св. Софії і, коли прибув княжий посланець, його вислухали у повній тишині⁴⁷⁹. Багаторічні розкопки в Новгороді також показали, що знамените новгородське віче (з огляду на місткість вічевої площі) мусило бути представницьким органом. Склад цього органу у XII—XIII ст. відбиває вічова формула “від бояр, і від

⁴⁷⁷ Василий Сергеевич. *Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей*. (Москва, 1867), VI+413 с.; Його ж. Первичные народные собрания у германцев и греков. *Журнал министерства юстиции*. (1907), № 12, 1–31; Александр Лимберт. Предметы ведомства вече в княжеский период древней Руси. *Варшавские университетские известия*. (Варшава, 1877) № 1, неоф. отд., I–X, 1–24; № 2, 25–119; № 3, 121–129; Владимир Дьячан. *Участие народа в верховной власти в славянских государствах до изменения их устройства в XIV и XV вв.* (Варшава, 1882), VIII+193 с.; Иван Линниченко. *Вече в Киевской области*. (Киев, 1881), 2+65 с.; Михаил Владимировский-Буданов. *Обзор истории русского права*. (Киев, 1886), 51–68, 280–281; Митрофан Довнар-Запольский. *Политический строй древней Руси: вече и князь*. (Москва, 1906), 64 с.; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3. (Львів, 1905), 209–221; Федор Тарановский. *Отзыв о сочинении В. И. Сергеевича “Древнее русское право”* (Москва, 1911), 45–68; Сергей Юшков. *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*. (Москва–Ленинград, 1939), 35–36, 193 и д.; Борис Греков. *Киевская Русь*, 342–358; Михаил Тихомиров. Древнерусские города, 215–220; Валентин Янин. *Новгородские посадники*. (Москва, 1962; 2017), 511 с.; Його ж. Проблемы социальной организации Новгородской республики. *История СССР*. (1970), № 1, 48–54; Його ж. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований. *Новгородский исторический сборник*. Вып. 1 (11). (Ленинград, 1982), 79–95; Анатолий Новосельцев, Владимир Пашуто, Лев Черепнин и др. *Древнерусское государство и его международное значение*. (Москва, 1965), 33–34; Пётр Толочко. Вече и народные движения в Киеве. *Исследования по истории славянских и балканских народов*. (Москва, 1972), 125–143; Його ж. *Древняя Русь*. (Киев, 1987), 230; Василий Андреев. О социальном составе новгородского вече. *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 70–80; Евгений Дербин. Политический строй Древней Руси в контексте славянофильской теории самобытного развития восточных славян. *Слов'янські обрії*. Вип. 1. (Київ, 2003), 445–453.

⁴⁷⁸ Валентин Янин, Марк Алешковский. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). *История СССР*. (Москва, 1971), № 2; 32–61; Валентин Янин, Борис Колчин. Итоги и перспективы новгородской археологии. Археологическое изучение Новгорода. (Москва, 1978), 46.

⁴⁷⁹ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 218.

жити́х людей, і від купців, і від чорних людей”⁴⁸⁰. Джерела не дають підстав вважати цей орган “органом феодальної демократії”, тобто боярським панівного класу (*людей меча*)⁴⁸¹. Всі, зазначені у вічовій формулі, верстви населення мали своїх представників на вічі, а “відкритість його роботи, здійснюваної просто неба і даючої можливість другим городянам криками похвали або осуду підтримувати у собі впевненість участі в управлінні”⁴⁸², що певною мірою урівнювало не-пропорційність цього зібрання на користь низів.

Князі мусили рахуватися з суверенними правами громади, які реалізувалися через інститут віча — розпоряджатися в землі без них і ставити їм певні жадання⁴⁸³. Вже через це вони намагалися обмежити вплив віча і взагалі його позбутися. Стосовно першого це їм почасти вдалося. Тільки у Новгородській землі боярська олігархія і верхівка містичів зуміли повернути князівську владу до її первинного стану, залишивши останній в повному об’ємі тільки виконавчі функції, переважно військового характеру. Подібні намагання галицького боярства були придушені Володимирком Володаревичем, Ярославом Осмомислом, Романом Мстиславичем і Данилом Романовичем. Функції віча Рюриковичі, спочатку у столиці імперії, а потім і в усіх землях (крім Новгородської, де цей інститут проіснував до 1478 р.), замінили військовою радою старшої дружини, до якої долучилися церковна верхівка і перейшли всі найважливіші питання держави⁴⁸⁴. Князі розглядали цю раду як дорадчий орган, але боярські угруповання використали її для боротьби за розподіл влади. Найбільшого успіху вони добилися у 1340 р., коли їх лідер Дмитро Дедько у ранзі *старости* або *капітана землі* отримав під управління галицьку частину Руського королівства. Можна констатувати, що князям не вдалося реалізувати візантійську модель управління і вони мусили частково розділити владу з боярством.

Боярство було другою, після князів, верствою в ієрархії суспільства *Княжої доби*. Боярство завжди було диференційованим на *великих* і *менших* (про що свідчить, наприклад, церковний статут Ярослава Мудрого, де вказані різні штрафи для різних категорій боярства за образу членів їх сімей). В часи функціонування тільки *бенефіцій-кормлінь* лише служба сюзерену забезпечувала боярству кар’єру та впливала на його майновий і соціальний стан. Типовим є приклад боярина Ставра Городятинича. Син боярина Городяти, який мав двір у Києві, він супроводжував юного князя Володимира Мономаха до Смоленська,

⁴⁸⁰ Михаил Тихомиров. *Древнерусские города*, 224–225.

⁴⁸¹ Василий Андреев. О социальном составе новгородского веча, 70–80.

⁴⁸² Валентин Янин, Борис Колчин. Итоги и перспективы новгородской археологии, 47–48.

⁴⁸³ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 3, 217.

⁴⁸⁴ Василий Ключевский. *Сочинения*. Т. 6. (Москва, 1965), 150–160.

ходив з князем Ізяславом Володимировичем до Берестя і, помінявши ряд міст і місць, нарешті осів у Новгороді, займаючи не досить високий уряд *соцького*. Звідти у 1118 р. його викликав до Києва князь Мстислав Володимирович, який тримав Новгородську землю, звинуватив у зловживаннях і наказав кинути у в'язницю. Звільнившись, будучи старим і зломленим, боярин Ставр Городятинич, про якого новгородські скальди склали билину, написав на стіні св. Софії у Києві: “Господи, помози рабу своєму Ставрови недостойному рабу твоєму”⁴⁸⁵.

Всі розмови про неслужиле боярство⁴⁸⁶ виглядають бездоказовими. *Земське боярство*, якщо користуватися цим терміном Ігоря Фроянова⁴⁸⁷, це таке ж саме служиле, але *старе* (корінне) боярство даної землі (князівства) на відміну від *молодого* (пришлого) з новим князем. Але така різниця з'явилася тільки з часів переходу боярських володінь з *бенефіцій-кормліль* до *феодів-отчин*. Рядовий дружинник за свою відвагу та вміння міг стати боярином, а боярський син за провину — ізгоєм. Князь міг легко позбавити боярина бенефіція не замінивши його іншим. З феодем-отчиною було складніше — його мав успадкувати син або зять із зобов'язанням такої ж служби. Тому так хвилювалися сім'ї бояр-зрадників, що жоден князь не візьме їх на службу. Тому версія про земельні володіння, могутність і постійне протистояння боярства і князів⁴⁸⁸ значною мірою надумана істориками⁴⁸⁹. Навіть у Галицькій землі, де боярство вже з середини XII ст. трансформувало свої *бенефіції* у *феоди*, утримувало власні дружини⁴⁹⁰, немає підстав говорити про економічну могутність боярських вотчин⁴⁹¹. Подібно до князівських двірцевих земельних господарств, боярські господарства, відігравали скоріше допоміжну роль, слугуючи тільки для забезпечення потреб власного двору у продовольстві та фуражі⁴⁹². Основні доходи вони

⁴⁸⁵ Сергій Висоцький. *Про що розповіли давні стіни*. (Київ, 1978), 48–51.

⁴⁸⁶ Николай Хлебников. *Общество и государство в домонгольский период русской истории*. (Санкт-Петербург, 1871), 104, 215–216; Михаил Владимировский-Буданов. *Обзор истории русского права*. Изд. 7-е. (Петроград-Киев, 1915), 25–27; Василий Ключевский. *Сочинения*. Т. 6, 146–147; Александр Пресняков. *Княжое право*, 245–254; Сергей Юшков. *Очерки по истории феодализма в Киевской Руси*, 142–144, 146.

⁴⁸⁷ Игорь Фроянов. *Киевская Русь. Очерки социально-политической истории*. (Ленинград, 1980), 84.

⁴⁸⁸ Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва, 1982), 574–575, 578; Валентин Янин. *Новгородская феодальная вотчина*. (Москва, 1982), 213.

⁴⁸⁹ Юрий Кривошеев. Князь, бояре и городская община Северо-Восточной Руси в XII – начале XIII в. *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 111–123.

⁴⁹⁰ Николай Котляр. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX–XIII вв.* (Киев, 1985), 65.

⁴⁹¹ Сергей Пашин. Галицкое боярство XII–XIII вв. *Вестник ЛГУ*. Серия 2. Вып. 4. (1985), 15–21; Андрей Дворниченко. Бояре западно-русских земель в XIII–XV вв. *Вестник ЛГУ*. Серия 2. Вып. 2. (1986), 26–31.

⁴⁹² Владимир Кобрин. *Власть и собственность в средневековой России*. (Москва, 1985), 37–42.

отримували також від служби, займаючи високі уряди *тисяцького, двірського, воєвод, посадників* та ін., виконання яких давало частку поступень від території, відданої в управління. *Посадники* (пізніше *воєводи*) управляли окремими *волостями* (коли у них не було окремих князів), імені свого сюзерена виконуючи всі військові, адміністративні, судові і фінансові функції. Вони мали власні канцелярії, подібні до князівських, про що свідчать знахідки печаток⁴⁹³.

Для збільшення доходів галицькі бояри намагалися зламати княжу монополію на зовнішню торгівлю, перш за все сіллю. А далі, об'єднуючись у своєрідні *партії* вони почали шукати варіантів з слабкими князями, якими можна було би маніпулювати і взорувалися на угорське баронство, яке добилося в боротьбі з королями *Золотої булли*, головним досягненням якої було не стільки право бунту проти сюзерена, як заборона тому ж сюзерену відбирати феодалів. Лідери галицького боярства, використовуючи сприятливу кон'юктуру добилися великих успіхів, а Володислав Кормильчич навіть замахнувся на князівський престол, але навіть у Галицькій землі найбільші досягнення боярства було пов'язані з успішною князівською службою.

Сотенна організація суспільства з перейшла у Княжу добу з попереднього періоду⁴⁹⁴. Але *соцькі* і *десяцькі*, як управителі усталених традицією територій, з яких раніше виставляли в земське ополчення відповідну кількість воїнів, були урядами для основної маси *менших* бояр, на які їх призначали ті ж князі та їх намісники *великі* бояри.

Можна не сумніватися, виходячи із західних аналогій і однакового озброєння, що навчання лицарської справи починалося років з 7–10 і кожен дружинник проходив послідовно ступені від *детського* (пажа), *отрока* (зброєносця) до *гридя* (лицаря-башелера, тобто що виступав сам без зброєносця і пажа). Через ступені лицарської науки проходили навіть князі. Зрозуміло, що перехід з одного ступеня в інший у дружинній ієрархії залежав виключно від князя і супроводжувався певним ритуалом. До цього схиляють побіжні фрагментарні повідомлення літопису про те як у 1149 р. під Луцьком союзник Ізяслава Мстиславича польський князь Болеслав Кучерявий “оперівав мечем” (тобто посвятив з *отроків-зброєносців у гриді-лицарі*) багатьох боярських синів чи про поранення князя Ростислава Михайловича на турнірі в таборі під Ярославом у 1245 р.⁴⁹⁵.

⁴⁹³ Валентин Янин. О печатях Ратибора. *Советская Археология*. (Москва, 1960), № 2, 270–275.

⁴⁹⁴ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т.1, 390–392; Т. 3, 233–236; Николай Павлов-Сильванский. *Феодальные отношения в удельной Руси*. (Санкт-Петербург, 1901), 82 с.; Михаил Дьяконов. *Очерки общественного и государственного строя Древней Руси*. (Москва, 1910), 184; Борис Греков. *Київська Русь*. (Київ, 1951), 303–304.

⁴⁹⁵ Ілля Паршин. Поєдинок князя Ростислава Михайловича та лицаря Ворша – прелюдія до Ярославської битви 1245 року. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. Вип. 2. (Львів, 2019), 147–156.

Спочатку утримання, спорядження і озброєння дружинників брала на себе князівська скарбниця. Крім того як винагороду вони отримували частину здобичі і грошові пожалування. Іноді такі винагороди були дуже великими — по 200 гривен на кожного. Але брак вільних коштів змусив князів роздавати бенефіції і простим дружинникам. Деякі дружинники (як, наприклад, учасник вбивства Андрія Боголюбського Анбал), почавши службу в “которых портах”, ставали багатими людьми. Сім’ї дружинників мали право успадковувати майно навіть за відсутності прямих спадкоємців⁴⁹⁶. Але тези про значні земельні володіння рядових дружинників і перетворення їх *бенефіціїв* у спадкові *феоди* виглядають надуманим підтасуванням в готову модель класичного феодалізму⁴⁹⁷. Не було у дружинників і власних замків. Їх успіх залежав від служби. Князі любили свої дружини і намагалися їх забезпечити. Вбивство *отрока* каралося високою вірою у 40 гривен. Особиста відвага або прихильність князя відкривали перед дружинниками шлях до боярства. У 1169 р. князь Володимир Мстиславич, звернувшись до своїх бояр, які не хотіли його підтримати, вказав на *детських*: “А се будут мої бояри”⁴⁹⁸. Тому молодші дружинники і рвалися першими вступити у битву, щоби здобути князівську прихильність, а з нею і уряди та багатство.

Але якщо до 40–45 років *отрок* не зміг стати боярином або ще раніше за станом здоров’я не міг продовжувати нести ратну службу, він міг знайти себе тільки серед княжих міністеріалів, тобто на службі у системі князівської адміністрації. У XI–XII ст. княжі міністеріали рекрутувалися переважно з числа колишніх дружинників. Так *отроки* були функціонерами князівського суду (стаття 20 Докладної редакції Руської Правди), помічниками мечників або вірників (стаття 74 Короткої редакції і стаття 97 Докладної редакції). Судовими виконавцями могли виступати навіть *детські* (звичайно ті, хто до зрілого віку так і не зумів отримати ступінь *отрока*). Це видно з статей 86 та 108 Докладної редакції Руської Правди і статей 14 та 22 угоди Смоленська з Ригою і Готським берегом у 1229 р. Цікаво, наприклад, що при випробовуванні залізом *детський* як безпосередній судовий виконавець отримував півгривни, а *мечник*, який вів процес, тільки 5 кун⁴⁹⁹. Напевно, частина колишніх дружинників опускалася ще нище — до верстви *житьїх людей*, осідаючи у певній місцевості на невеликому ґрунті, отриманому від князя після поранення або каліцтва (т. з. “милостники”, тобто ті, які отримали княжу милість⁵⁰⁰).

⁴⁹⁶ Владимир Никольский. *О началах наследования в древнерусском праве*. (Москва, 1859), 364.

⁴⁹⁷ Борис Греков. *Київська Русь*, 332.

⁴⁹⁸ Ипатьевская летопись, 536.

⁴⁹⁹ Михайло Свердлов. Генезис и структура феодального общества, 203–205.

⁵⁰⁰ Сергей Юшков. *Общественно-политический строй и право Киевского государства*. (Москва,

Але княжі міністеріали на початках призначалися з челяді. З числа челяді були і перші *тіуни* та інша двірцева адміністрація. Коли ці уряди перейшли до дружинників, які за віком або після поранень не могли нести військову службу, вони за традицією укладали з князем відповідний *ряд-угоду*, тобто ставали княжими *рядовичами*, які за своїм суспільним статусом прирівнювалися до невольників⁵⁰¹. Це було своєрідним анахронізмом. Правда стаття 110 Просторової редакції прямо передбачала збереження свободи людині, яка пішла у княжі тіуни, уклавши відповідний ряд-угоду. Мабуть ця стаття мала на увазі перш за все відставних дружинників⁵⁰². А боярські тіуни, як видно з статі 66 Докладної редакції Руської Правди, продовжували набиратися з залежного населення і у XII–XIII ст. Життя княжих тіунів захищала віра у 20 гривень. Окремі з цих тіунів зуміли зайняти становище вище за становище багатьох боярів. Такими були знамениті тіуни київського князя Святополка Ізяславича – Ратша і Тудор. Але це були скоріше винятки. І вже з другої половини XIII ст., як і у сусідніх європейських землях, княжі міністеріали остаточно злилися з боярством, утворивши до кінця наступного століття шляхетський стан.

Княжі і городові тіуни мали у своєму розпорядженні ще кілька категорій дрібніших службовців – поліцейських чиновників: *вірників*, *ємців* і *ябетників*. *Вірники* збирали судові штрафи (віри), отримуючи за свою службу 7 відер солоду на тиждень, 1 вівцю або полоть м'яса, а по середах і п'ятницях – сири, пшоно і хліба по потребі разом з своїми помічниками, по 2 курки в день і корм для коней⁵⁰³. *Ємці* арештовували злочинців і наглядали за ними в тюрмі. *Ябетники* слідували за порядком і доносили про порушення начальникам. Всі ці розряди міністеріалів з XII ст. також набиралися з колишніх дружинників. Діти міністеріалів, дружинників і бояр з 7–10 років починали лицарську науку, поступово, таким чином, другий стан до кінця XV ст. ставав замкненим шляхетським (дворянським) станом.

Міська верхівка (*старці градські*), яка ще в часи великого князя Володимира Святославича на початку XI ст. входила до складу правлячої ієрархії, поступово повернули собі владу з кінця XIII ст. з поширенням магдебурзького права. У вільних общинних сільських поселеннях

1949), 250–254; Александр Зимин. *Холопы на Руси (с древнейших времен до конца XV в.)*. (Москва, 1973), 195.

⁵⁰¹ Светлана Завадская. О значении термина “княж тиун” в XI–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР*. 1975. (Москва, 1976), 157–165.

⁵⁰² Там само, 162.

⁵⁰³ Михайло Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. *Тихомиров М. Н. Древняя Русь*. (Москва, 1975), 53.

збереглася якась місцева верхівка (*житьї люди*⁵⁰⁴, *нарочиті люди*, *чадь стара*, *князі-кенеzi*, *крайники*).

Цікаве співвідношення у суспільстві між різними верствами княжих мужів (бояр, дружинників і міністеріалів). Віра за ганьбу дружини (*“аще кто назовет чужую жену блядею”*) складала для бояр великих 250 гривень кун, бояр менших — 150 гривень, *нарочитих людей* — 22,5 гривень і *чаді* — 17,5 гривень⁵⁰⁵. Розорення неминуче приводило людину в середовище *ізгойв* або в соціальні низи: *гулящі люди*, *убогі люди*, *сироти*.

Князі, будучи носіями суверенітету і всієї повноти політичної, військової, законодавчої, судової і економічної влади виступали також гарантами життя і свободи представників першого і третього станів, зокрема тих же *смердів*. При цьому низька віра за вбивство *смерда* (5 гривень), рівна вірі за вбивство *холопа*, не повинна дивувати. Право охороняло княжих мужів і княжу власність. Життя смерда охороняла община, яка користувалася своїм звичаєвим правом. Але князі, у випадку залучення смердів у військові походи, платили їм за участь, а на Долобському снемі у 1103 р. князі спеціально радилися відносно часу походу, який був би прийнятним для землеробів-смердів. Князь виступав як своєрідний гарант свободи смерда і недоторканості його майна. Тільки так, на наш погляд, можна пояснити протистояння майна смерда і князівського майна: кінь смерда (на якому він виступив у похід) і кінь князя (отриманий з княжого табуна на час походу), борт смерда і борт князя (як промисли різних власників) і т. д.⁵⁰⁶ Може за цю гарантію охорони життя і права *смердів* князі присвоїли собі прерогативу у випадку відсутності прямих спадкоємців забирати до скарбниці майно померлих смердів чи отримувати *куничне* (грошової куни чи хутра куниці) при весіллі дочки *смерда*.

Протягом всієї Княжої доби носіями суверенітету і його гарантами залишалися *князі*. Князі (кагани) Руського каганату і Київської Русі до 1240 р. були сюзеренами своїх земель. *Світлі князі* приєднаних до Києва племен (на зразок древлянського Мала), князі-посадники кінця X — XI ст., а потім старші князі земель були їхніми безпосередніми васалами. Всередині земель князі *волостей* були васалами старших князів земель. При цьому в окремих землях князі більших волостей виступали сюзеренами для князів менших волостей. Так сіверський князь був сюзереном для курського, трубчевського і рильського князів, а курський князь — для путивльського⁵⁰⁷.

⁵⁰⁴ Житьї люди (тобто люди, які володіли *жизнью* — тобто власним господарством) відомі з джерел, починаючи з XI ст. До цієї верстви, напевно, входили також колишні дружинники, які отримали від князя як *милостники* або купили власне господарство.

⁵⁰⁵ Борис Греков. *Київська Русь*, 123.

⁵⁰⁶ Михайло Свердлов. Генезис и структура феодального общества, 176–178.

⁵⁰⁷ За схемою Бориса Рыбакова: землі-королівства — герцогства — графства (Борис Рыбаков. *Первые века русской истории*. (Москва, 1964), 147).

При цьому з початку XII ст. у Переяславській, Волинській, Смоленській і Володимиро-Суздальській землях княжі престולי займали представники гілки Мономаховичів; у Чернігівській і Муромо-Рязанській — представники гілки Ольговичів; у Полоцькій — нащадки Ізяслава Володимировича, сина Рогнеди з давньої полоцької династії; у Туровській — нащадки Ізяслава Ярославича; у Галицькій — до 1199 р. нащадки Володимира Ярославича, а потім Мономаховичі. За Київ вели боротьбу Мономаховичі з Ольговичами і переможець ставив на київські волості своїх близьких родичів і відправляв одного з синів у Новгородську землю. Тобто князі більших і менших волостей були близькими родичами.

У 1199 р. Волинська і Галицька землі були об'єднані під правлінням князя Романа Мстиславича, при цьому це було не приєднання Галицької землі до Волинської, а унійне об'єднання особою сюзерена землі. Спочатку у 1187–1188 рр. Роман Мстиславич переходячи до Галича залишив Володимир на Лузі братові белзькому князю Всеволоду Мстиславичу⁵⁰⁸. Після 1199 р. довгий час внутрішній розвиток обох земель протікав окремо і волинське боярство продовжувало отримувати *бенефіції-кормління*, тоді як галицьке боярство утримувало вже свої *феоди-отчини*. Не тільки путивльські Ольговичі не усвідомили до кінця ситуацію у краї, намагаючись наділити своїх пришлих бояр і дружинників *бенефіціями* за рахунок *феодів* галицького боярства, але й волинські редактори *Галицько-Волинського літопису* не розуміли мотивації дій галицького боярства, виставляючи його зрадниками. Унійний характер Галицько-Волинського князівства перейшов і до Руського королівства і був відбитий навіть у титулах *король руський і князь володимирський*.

Зрозуміло, що старші князі земель, подібно до князів сусідніх Германської імперії чи Польщі, намагалися проводити власну політику і їх залежність від великого князя київського, особливо у періоди загострення боротьби за київський престол, часами була чисто номінальною. Але до 1240 р. Київ залишався столицею імперії за яку тривала боротьба і переможець у цій боротьбі ставав великим князем київським. Роман Мстиславич пропонував усунути цю боротьбу, прийнявши *добрий порядок*, тобто обирати великого князя київського за прикладом сусідньої Священної Римської імперії з-поміж шести старших князів. Ця реформа припинила би протистояння Мономаховичів з Ольговичами, але і зробила би Романа Мстиславича легітимним великим князем.

⁵⁰⁸ Олександр Головко. Объединительные процессы на Руси в первой половине XIII в. *Вопросы истории СССР*. Вып. 28. (Харьков, 1983), 111–116; Його ж. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII в. (Київ, 1988), 82–88; Його ж. Війна за “галицьку спадщину” (1187–1189). *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 3. (Львів, 2010), 116–132.

Тому їй спротивилися інші князі на чолі з володимиро-суздальським князем Всеволодом Юрійовичем. Наступна загибель Романа зняла це питання⁵⁰⁹.

Протягом 1237–1245 рр. васалами Золотої Орди стали князі Володимиро-Суздальської, Муромо-Рязанської, Чернігівської, Переяславської, Смоленської, Туровської, Волинської і Галицької земель. На свої престולי князі отримували спеціальні ярлики і вносили до ординської скарбниці спеціальний подушний податок⁵¹⁰ — данину-вихід. Для контролю за окремими князівствами і збором податків були призначені *баскаки*. Під більшим контролем Золотої Орди знаходилися Володимиро-Суздальська і Муромо-Рязанська землі. Володимиро-суздальські князі пробували взяти на себе роль сюзеренів Русі і за прикладом Києва ставили своїх синів до Новгородської землі, яка теж визнала зверхність монголів. Але вже до початку XIV ст. Новгородська земля вийшла з володимиро-суздальської орбіти і майже до кінця XV ст. боролася за незалежність, залишаючись до середини XV ст. васалами Золотої Орди. Великим князем володимирським і їх наступникам великим

⁵⁰⁹ Петро Кралюк. Ідея политического объединения Руси “Слово о полку Игореве” и проект государственного устройства Романа Волынского. “Слово о полку Игореве” и мировоззрение его эпохи. Отв. ред. В. С. Горский. (Киев, 1990), 117–122; Олександр Головка. *Князь Роман Мстиславович та його доба*. (Київ, 2001), 167–168; Його ж. Князь Роман Мстиславович. *Вопросы истории*. (Москва, 2002), №12, 52–70; Його ж. *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*. (Київ, 2006), 223–251; Його ж. Парадигма Романа Мстиславича. *Княжа доба*. Т. 1. (Львів, 2007), 59–66; Олександр Майоров. О работе В. Н.Татищева над текстом проекта Романа Мстиславича (в свете изучения Академической рукописи второй части “Истории Российской”. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер. 2. (2007), вып.4, 10–18; Його ж. Проект “доброго порядка” галицко-волинского князя Романа Мстиславича в свете его внешней политики. *Осмысления спадщини Русі: Галицько-Волинське князівство в історіографії*. (Львів, 2007), 26; Його ж. Кто представил В. Н. Татищеву сведения о проекте Романа Мстиславича? *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. (2007), № 3 (29), 67–69; Його ж. “Конституционный проект” Романа Мстиславича в “Истории Российской” В.Н.Татищева. “В кратких словесах многой разум замыкающее...” Сборник научных трудов в честь 75-летия проф. Р. Г. Скрынникова. (Санкт-Петербург, 2008), 186–200; Його ж. Политико-географические представления В. Н.Татищева и мнимые реалии древнерусской эпохи: по поводу работ А. П. Толочко. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (2008), № 1 (3), 89–100; Його ж. Из истории внешней политики галицко-волинского князя Романа Мстиславича. *Дньеслово. Збірник праць на пошану дійсного члена НАН України Петра Толочка з нагоди його 70-річчя*. (Київ, 2008), 51–57; Його ж. Про останній похід Романа Мстиславича (у контексті зовнішньо-політичних зв'язків Галицько-Волинського князівства). *Записки НТШ*. Т. 256. (Львів, 2008), 7–31; Його ж. Международное положение Галицко-Волинского княжества в начале XIII в. Роман Мстиславович и Штауфены. *Доба короля Данила в науці, мистецтві, літературі*. (Львів, 2008), 120–127; Його ж. Ерфуртський епізод зовнішньої політики Романа. *Галич і Галицька земля в державотворчих процесах України*. (Галич, 2008), 84–90; Його ж. *Галицько-волинський князь Роман Мстиславич: володар, воїн, дипломат*. (Біла Церква, 2011), 19–120.

⁵¹⁰ Ординці переписали населення кожного князівства-волості і встановили розміри цього податку у залежності від числа населення.

князям московським так і не вдалося підпорядкувати собі Муромо-Рязанську землю. Князі з цієї землі, а також Володимиро-Суздальської, а пізніше Московської приймали участь у військових походах Орди. Загалом внутрішнє управління, включаючи васалітет *удільних князів*, як стали називатися князі *волостей*, збереглися, хоча правителі Золотої Орди стимулювали подальше роздроблення і появи великих князів рязанських, тверських, ростовських і т. д., приймали удільних князів у своїх ставках і наділяли ярликами.

Полоцька земля не визнала ординської зверхності, але вже з середини XIII ст. була інтегрована до складу Великого князівства Литовського.

У Київській землі, демонструючи ліквідацію імперії Київська Русь, монголи не поставили окремого князя. Наприкінці XIII ст. ця земля була приєднана до Руського королівства, але з 1300 р. монголи відновили тут своє панування, утвердивши у Києві путивльських Ольговичів⁵¹¹.

Боротьбу за відродження Русі розпочав галицько-волинський князь Данило Романович, який у 1253 р. був коронований як *король Русі*. Але позиція потужного переяслав-заліського князя Олександра Невського, який добиваючись зверхності, поставив на монгольську карту, змусила почати війну з монголами у не вигідному становищі, раніше ніж в Орді почалася боротьба за Батієву спадщину, а подібне суперництво між європейськими монархами позбавило короля Данила очікуваної підтримки. У 1260 р. монголи відновили залежність Галицької і Волинської земель. І тільки з 1301 р. ці землі як Руське королівство відновили свою незалежність, коли наступник Лева Даниловича Юрій Львович прийняв королівський титул. У 1340 р. від ординської залежності звільнилися смоленські князі, а після 1380 р. — київські та чернігівські. Але в процесі боротьби з ординцями місцеві еліти після 1362 р. прийняли на київський та головні чернігівські престולי литовських князів Гедиміновичів. Велике князівство Литовське було конфедерацією князівств у який другим після великого князя литовського був великий князь київський. При Гедиміновичах нічого у внутрішній структурі князівств не змінилося.

Протягом 1349–1434 рр. розгорнулася драматична боротьба за спадщину Романовичів⁵¹². В ході цієї боротьби сюзерени *Руського королівства* князь Любарт-Дмитро Гедимінович (1340–1383), король

⁵¹¹ Леонтій Войтович. Київська гілка Путивльської династії. *Путивльський краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Суми, 2015), 29–46; Його ж. Путивльські Ольговичі на київському престолі. *Генеалогічні записки*. Вип. 14 (8). (Львів, 2016), 6–15.

⁵¹² Леонтій Войтович. Угорщина і Польща в боротьбі за спадщину Романовичів: витоки, події, наслідки. *Українсько-угорські етуди*. Вип. 3. (Львів, 2019), 191–274.

Казимир III (1351–1370)⁵¹³, король Людовик Анжуйський (1370–1382, безпосередньо з 1378) і його васал князь Володислав Опольський (1370–1378, у 1383–1387 як васал королеви Марії), королева Марія (1382–1387), король Сигізмунд Люксембург (1387–1437) і його васал князь Сцібор з Сціборжиць (1387–1393), королева Ядвіґа (1387–1399) та король Владислав Ягайло (1387–1434), одночасно тримаючи більші або менші частки королівства і декларуючи свій сюзеренітет загравали з місцевою елітою, добивалися прихильності міст, даруючи їм вигідні привілеї, карбували окремі монети для королівства і зберігали його юридичний статус. У 1434 р. Польща рішилася анексувати галицьку частину королівства, утворивши тут Руське (від назви королівства) і Подільське воєводства. Наступник Любарта-Дмитра Гедиміновича князь Федір Любартович, який тримав волинську частину Руського королівства (крім Холмського, Дорогичинського і Белзького князівств), мусив визнати зверхність Великого князівства Литовського. Великий князь Свидригайло Ольгердович на короткий період відновив незалежність Волині (1434–1452), але далі Волинь була інкорпорована до складу Великого князівства Литовського⁵¹⁴. У 1442 р. було ліквідоване Жидачівське князівство, а його територія приєднана до Руського воєводства, у 1462 р. було ліквідоване Белзьке князівство і перетворене у воєводство. У 1471 р. було ліквідоване і перетворене у воєводство Київське князівство. Дрібні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів продовжували існувати у Волинський, Київській і

⁵¹³ Казимир III, не маючи сил самотужки опанувати *королівство Русі*, 1350 р. визнав право угорського короля на спадщину Романовичів, за що отримав *королівство Русі* в дожиттєве володіння і угорську допомогу в його опануванні (Antal Pór, Gyula Schönherr. *Az Anjou-ház és örökösei* (1301–1439). *A magyar nemzet története*. Red. Sándor Szilágyi. T. 3. (Budapest, 1895), 291; Oskar Halecki. O genezie i znaczeniu rządów andegaweńskich w Polsce. *Kwartalnik Historyczny*. T. 35. (Warszawa, 1921), 31–66; Jan Dąbrowski. *Ostatnie lata*, 190; Idem. *Polityka andegaweńska Kazimierza Wielkiego*. *Ibidem*. T. 36. (Warszawa, 1922), 11–40; Bálint Hóman. A lengyel-magyar barátság, történeti alapjai. *Hóman B. Magyar középkor*. (Budapest, 1938), 511–518; Jerzy Wyrozumski. *Kazimierz Wielki*, 79–80; Stanisław Szczur. W sprawie sukcesji andegaweńskiej w Polsce. *Roczniki Historyczne*. R. 75. (Poznań, 2009), 61–104; Leontiy Wojtowycz. Walka o spadek po Romanowiczach a król polski Kazimierz III Wielki. *Kazimierz Wielki i jego państwo. W siedemsetną rocznicę urodzin ostatniego Piasta na tronie polskim*. Pod red. Jacka Maciejewskiego i Tomasza Nowakowskiego. (Bydgoszcz, 2011), 61–62). Відповідна угода, яка зафіксувала право короля Людовика Анжуйського на польську спадщину у випадку відсутності нащадків *по мечу* у Казимира III, а також повернення *королівства Русі* угорській стороні за умови появи таких нащадків, зафіксована на з'їзді у Сулейові в другій половині травня 1350 р. (*Kodeks dyplomatyczny Małopolski*. Wyd. Franciszek Piekosiński. T. 1. (Kraków, 1876), nr 230; *Nowy kodeks dyplomatyczny Wielkopolski*. T. 3. (Poznań, 1879), nr 1299; *Kodeks dyplomatyczny Mazowsza*. T. 2. Wyd. Irena Sułkowska-Kuraś, Stanisław Kuraś przy współudziale Kazimierza Pakulskiego i Huberta Wajsa. (Wrocław, 1989), nr 302; Stanisław Szczur. W sprawie sukcesji, 91–92).

⁵¹⁴ Леонтій Войтович. Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 5. Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я. Ісаєвича. (Львів, 1998), 153–168.

Чернігівській землях. Коли у 1492 р. Віленським привілеєм були скасовані права удільних князів на стосунки з іншими володарями крім безпосереднього сюзерена в особі великого князя литовського і короля польського, а також права надання феодин своїм васалам, значна частина чернігівських князів визнала зверхність великих князів московських і зберегла свої уділи до 1520-х рр.

ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНА ЄВРОПА ПІСЛЯ “МАНДРІВКИ НАРОДІВ”

Строката етнічна і політична (протодержави—*чіфдами* та дружинні держави) картина Центрально-Східної Європи після “мандрівки народів”, коли відлами різних етнічних груп почали створювати ранні держави дружинного типу (VI–X ст.), залишається дискусійною, але аналіз писемних джерел, які збереглися, у співставленні з археологічними пам’ятками дозволяють спробувати відновити цю картину, максимально уникаючи гіпотез, які не оперті на надійну аргументацію.

Хорвати чи лендзяни? Певні підсумки досліджень за останні два століття, присвячених проблемі локалізації ранніх хорватів, були підведені у працях російського історика Олександра Майорова⁵¹⁵ і моїх⁵¹⁶. Ми

⁵¹⁵ Александр Майоров. Константин Багрянородный о происхождении и ранней истории хорватов: Великая Хорватия и белые хорваты. *Rossica antiqua*. 2006. Материалы и исследования. (Санкт-Петербург, 2006), 40–73; Його ж. *Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. (Санкт-Петербург, 2006), 209 с.; Його ж. Велика Хорватія, яку називають “Білою”: до питання про походження і значення хорватських етнічних назв. *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 3. (Львів, 2006), 31–66; Його ж. О происхождении этнонима хорваты: историко-этимологические заметки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. (Львів, 2006–2007), 55–61; Його ж. “Великая Хорватия, называемая “Белой”...”: к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий. *Княжа доба*. Вип. 1. (Львів, 2007), 13–44; Його ж. [Majorov A.V.] Velika Hrvatska. Etnogeneza i rana povijest Slavena prikarpatškoga područja. (Zagreb, 2012), 202 s.

⁵¹⁶ Леонтій Войтович. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати”. *Миколаївщина. Збірник наукових праць*. Т. 1. (Львів, 1998), 49–79; Його ж. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов’ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132; Його ж. „Білі” хорвати чи „карпатські” хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45; Його ж. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Серия 2. История. (2005). Вип. 1, 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. (Санкт-Петербург, 2006), 6–39; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 45. (Львів, 2010), 13–54; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Русин*. (Кишинев, 2010), № 3(21), 5–49, 159–169; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101; Його ж. [Vojtovyč Leontij]. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija*. Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254; Його ж. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі*. *Ukrajina i Hrvatska*:

обоє прийшли до схожих висновків, які поки-що заперечень в науковій літературі не отримали. Навіть автори, які схильні вважати хорватів частиною іранського чи тюркського масиву, які добилися гегемонії в слов'янському середовищі, не заперечують проти їх локалізації у Прикарпатті⁵¹⁷.

Однак дуже активно проти будь-якої локалізації хорватів у Галицькому Прикарпатті виступають деякі представники сучасної польської історіографії. Мова йде про локалізацію племені *лендзян*, від якого, як вважають, походять назви *поляків* у сусідніх народів (русів: “лях” — *Łęch*, *led-ch*, “лендзянин” — *łęd+ianin*; угорців: *lendyel* та литовців: “*lenkas*” — *lęch*⁵¹⁸). Спираючись на інформацію візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного (913–959 pp.), за якою Λενζανῖνοι платили данину Києву в часи регентства Ольги, ці дослідники, повертаючись до патріотичного запалу міжвоєнного періоду, безапеляційно відкидаючи навіть доволі помірковані спроби найбільшого польського славіста Генріка Ловмянського (22.08.1898–4.09.1984) пересунути гіпотетичні межі племінного масиву *лендзян* до Бугу і Стиру на Волині⁵¹⁹, намагаються поширити межі *лендзян* якщо не до Києва, то принаймні до верхів’їв Дністра і Стиру, практично оголосивши всю Західну Україну територією *лендзян*, тобто фактично в їх розумінні *поляків*⁵²⁰. Для обґрунтування таких висновків, поряд з

povijesne paralele. (Дрогобич, 2019), 152–169.

⁵¹⁷ Див., наприклад: Осман Каратай. Белые хорваты по данным восточных источников. *Rossica antiqua*. (Санкт-Петербург, 2011), № 2, 14. З цієї групи виділяється Денис Алімов, який вважає, не вдаючись до аргументації, що заперечити або довести існування хорватського масиву за межами Далмації неможливо (Денис Алімов. “*Borna dux Gduscanogum*”. К вопросу о характере княжеской власти в Далматинской Хорватии в первой четверти IX в. *Европа: международный альманах*. Вып. 6. (Тюмень, 2006), 5–21; Його ж. “Переселение” и “крещение”: к проблеме формирования хорватской идентичности в Аварском каганате. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Санкт-Петербург, 2008), № 2, 94–115; Його ж. Формирование хорватской этнополитической общности в Далмации в зеркале этногенетической традиции. *Российские и славянские исследования*. Вып. 4. (Минск, 2009), 93–101; Його ж. Хорваты и горы. О характеристике хорватской идентичности в Аварском каганате. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Санкт-Петербург, 2010), № 2, 135–160).

⁵¹⁸ Tadeusz Lehr-Splawiński. *Łędzanie – Lachowie. Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicate*. (Poznań, 1959), 95–207; Ярослав Исаевич. Висляне и лендзяне в IX–X вв. *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 160; Його ж. Древнепольская народность и ее этническое самосознание. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 148.

⁵¹⁹ Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 4. (Warszawa, 1970), 491–493.

⁵²⁰ Gerard Labuda. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. (Rzeszów, 1996), 9–17; Michał Parczewski. *Początki kształtowania się polsko-ruskiej rubieży etnicznej w Karpatach: U źródeł rozpadu Słowiańszczyzny na odłam wschodni i zachodni*. (Kraków, 1991), 91 s.; Idem. Badania nad kulturą wczesnosłowiańską. *Archeologia i prehistoria polska w ostatnim półwieczu*. Pod red. M. Kobusiewicza i S. Kurnatowskiego. (Poznań, 2000), 413–421; Idem. *Quellen zur slawischen Besiedlung im Karpatengebiet*. Bd. 1. Hrsg. von M. Parczewski. (Kraków, 2001), 160 p.; Idem. Problem

ономастичними матеріалами (при цьому такі назви як Белз, Белзечи чи Тисмениця однозначно відносять до західнослов'янських, тобто польських⁵²¹), використовуються довільні трактування інформації василевса Костянтина Багрянородного або просто опускаються ті фрагменти, які важко витлумачити у потрібному руслі.

Вся інформація про *лендзян* у трактаті візантійського василевса „Про управління імперією” подана у фрагментах двох розділів.

У розділі 9:

“Слов’яни ж, їх [тобто Русі – Л. В.] *пактіоти*, а саме: *Кривітеїни* (Κριβηταινοι) [тобто Кривичі – Л. В.], *Лендзаніни* (Λενζανήνοι) [тобто Лендзяни – Л. В.] та інші *Славинії* рубають у своїх горах *монокіли* [човни-однодревки – Л. В.] під час зими і, спорядивши їх, з початком весни, коли тане лід, вводять у *водоймища*, які знаходяться по сусідству. Так як ці [водоймища – Л. В.] *впадають* у ріку *Дніпро*, то і вони з *тамошніх* місць *входять* у ту ж ріку і *відправляються* до *Києва*”⁵²².

У розділі 37:

“*А фема Іавдієртім* [найбільш західна частина території правобережних печенігів – Л. В.] *розташована* по сусідству з *місцевостями*, які *платять* *трибут* Русі, з *ультінами* [тобто Уличами – Л. В.], *дервленінами* [тобто Древлянами – Л. В.], *лензанінами* (Λενζενίνοις) [тобто Лендзянами – Л. В.] та *іншими слов’янами*”⁵²³.

Згадуваний Генрік Ловмянський спочатку локалізував *лендзян* у Сandomирсько-Люблінській землі⁵²⁴, пізніше спробувавши пересунути гіпотетичні межі цього племінного масиву до Бугу і Стиру на Волині⁵²⁵, при цьому він відносив *лендзян* до хорватського масиву⁵²⁶. Можна допускати, що у середині X ст. *лендзяни* могли утримувати верхів’я Прип’яті і певний час приймати участь у дніпровській торгівлі з

Lędzian a kształtowanie się polsko-ruskiej rubieży etnicznej. *Civitas Schinesghe cum pertinentiis*. Red. W. Chudziak. (Toruń, 2003), 151–165; Krzysztof Fokt. Chorwacja Północna – między rzeczywistością, hipotezą a legendą. *Acta Archeologica Carpathica*. T. 38. (Kraków, 2003), 135–155; Idem. Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru. *Przegląd historyczny*. T. 45. (Warszawa, 2004), 441–455; Marek Florek. Topografia plemienna Międzyrzecza Wieprza i Bugu na przełomie I i II tysiąclecia i zagadnienie “Grodów Czerwiańskich” w świetle źródeł pisanych i archeologicznych. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie. Skarby z przeszłości*. (Lublin, 2009), 23–34.

⁵²¹ Jan Nalepa. Prapolski bastion toponimiczny w Bramie Przemyskiej i Lędzanie. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. (Rzeszów, 1996), 47–64.

⁵²² Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Текст, перевод, комментарий. Под ред. Геннадия Литаврина и Анатолия Новосельцева. (Москва, 1991), 44–45.

⁵²³ Там само, 156–157.

⁵²⁴ Henryk Łowmiański. Lędzianie. *Slavia Antiqua*. T. 4. (Warszawa, 1953), 97–114.

⁵²⁵ Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 4. (Warszawa, 1970), 491–493.

⁵²⁶ Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2. (Warszawa, 1964), 150–151.

Візантією. Можливо, *бужани*, *волиняни* чи *черв'яни* в періоди своєї гегемонії забирали і *лендзян* до волинського племінного суперсоюзу. За гіпотезою Тадеуша Василевського (8.04.1933–9.11.2005) *лендзяни* – інша назва волинського масиву⁵²⁷. Олександр Головка з цього приводу писав про певну групу *лендзян*, які жили у верхів'ях західних приток Дніпра (вірогідно на території сучасної Белорусі), але рівночасно не були яким-небудь значним етнічним формуванням і з часом повністю асимілювалися східнослов'янським населенням⁵²⁸. Спираючись на єврейський історико-географічний трактат “Йосиппон” (IX – початок X ст.) та інші джерела, відомий український історик Ярослав Дашкевич (13.12.1926–25.02.2010), доводив тотожність назв *лендзяни* та *лучани*⁵²⁹. Таку тотожність допускав і відомий радянський лінгвіст Георгій Хабургаєв (2.02.1931–3.02.1991)⁵³⁰. Антон Горський вважає *лендзян* східними волинянами⁵³¹, що теж близьке до гіпотези Ярослава Дашкевича. Існують також версії локалізації лензян-лендичів як східних слов'ян в басейнах Случі, Горині і Стиру⁵³².

Згідно документу *Dagome iudex*, за яким у 990–992 рр. польський князь Мешко I⁵³³ з дружиною Одою та двома синами передали свої володіння (*Civitas Schinesghe*) з чітко окресленими територіями

⁵²⁷ Tadeusz Wasilewski. Dulebowie – Lędzianie – Chorwaci. Z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych and Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku. *Przegląd Historyczny*. R. 67. (Warszawa, 1976), nr. 2, 181–187.

⁵²⁸ Александр Головка. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. (Киев, 1988), 9.

⁵²⁹ Ярослав Дашкевич. Етнічні процеси на західноукраїнських землях IX–XI ст. До проблематики досліджень. *Науковий вісник Українського університету. Научний вестник Украинского университета*. Т. 2. (Москва, 2002), 13–15; Його ж. Українські землі в часах галицько-волинської держави (кінець X – середина XIV ст.). *Пам'ять століть* (Київ, 2002), № 4, 3–21; Його ж. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід. Русь. Схід (кінець X – середина XIV ст.). *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали*. (Львів, 2005), 28–29.

⁵³⁰ Георгій Хабургаєв. *Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза*. (Москва, 1979), 186–187.

⁵³¹ Антон Горский. Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства. *Древнейшие государства Восточной Европы*. Материалы и исследования. 1997 г. (Москва, 1997), 276–278.

⁵³² Сергій Конча. LENZANINOI Константина Багрянородного в контексті проблеми ляхів-лендзян. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. Вип. 10. (Київ, 2007), 4–7; Його ж. “Лендзяни” в контексті Київської Русі. *Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства*. Т. 15. (Київ, 2007), 256–270; Його ж. “Лендзяни” та поляни. *Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка. Серія: Українознавство*. Вип. 12. (Київ, 2008), 47–49.

⁵³³ Дагоме (Дагоберт) – хресте ім'я Мешка I (Henryk Łowmiański. *Imię chrzestne Mieszka I. Slavia occidentalis*. Т. 19. (Poznań, 1948), 203–308; Stanisław Rospond. *Mileniowe badania onomasty*. I. Dagome – tajemnicze imię lub imiona pierwszego władcy polskiego. *Język Polski*. Т. 40. (Warszawa, 1960), no 1, 17–27; Наталья Щавелева. Дагоме юдекс. *Польские латиноязычные средневековые источники. Тексты, перевод, комментарий*. (Москва, 1990), 25–27).

("...leguntur beato Petro contilisse unam civitatem in integro, que vocatur Schinesghe, cum omnibus suis pertinentiis infra hos affines, sicuti incipit a primo latere lngum mare, fine Bruzze usque in locum, qui dicitur Russe extendente usque in Craccoa et ad ipsa Craccoa uaque ad flumen Oddere recte in locum, qui dicitur Alemure, et ab ipsa Alemura usque in terram Milze recte intra Oddere et exinde iuxta flumen Oddera usque in predictam civitatem Schinesghe"⁵³⁴) під покровительство престолу св. Петра, тобто римського папи (документ зберігся у копіях XI–XII ст. і автентичність його не викликає сумнівів), землі *лендзян* до складу польської держави у X ст. не входили⁵³⁵.

Враховуючи джерельну базу, якою користувався Костянтин VII, можна стверджувати тільки, що *печеніги* з верхів'я Південного Бугу могли чинити набіги як на дністровських *уличів*, так і на ужанських *древлян*, а також не тільки на надтирських *лендзян-лучан*, але й *лендзян* у межиріччі Вісли і Вепру. Але, як визнав один з гарячих прихильників поширення теренів *лендзян* на всю Західну Україну Криштоф Фокт, поки визнається існування хорватського масиву у Прикарпатті, джерельна мотивація стосовно поширення *лендзян* на схід буде виглядати суперечливою⁵³⁶. Тому на заперечення присутності *хорватів* в цьому

⁵³⁴ Gerard Labuda. *Słowiańszczyzna starożytna i wczesnośredniowieczna. Antologia tekstów źródłowych*. (Poznań, 1999), 159–161: "... мали надати святому Петрові в цілості одну державу, яка називається Schinesghe з усіма приналежностями в тих кордонах, які починаються від першого вздовж моря [далі] кордоном Прусів аж до місця, яке зветься Русь, а кордоном Русі [далі] сягнувши Кракова і від того Кракова аж до ріки Одри, просто до місця, яке зветься Alemure, і від тої Alemura аж до землі Мільчан і від кордону Мільчан просто до Одри і звідти ідучи вздовж ріки Одри аж до згаданої держави Schinesghe". Дискусія лінгвістів навколо назви Schinesghe (Щецін чи Гнезно) завершується на користь Гнезно – столиці Мешка I (Stanisław Rospond. Schinesghe w Dagome iudex. *Studia linguistica baltica Canuto-Olavo Falk sexagenario a collegis amicis discipulis oblata*. (Lundae, 1966), 227–237; Przemysław Urbańczyk. *Mieszko Pierwszy Tajemniczy*. (Toruń, 2012), 552 s.; Michał Łuczyński. Nazwy własne w „Dagome iudex”. *Prace językoznawcze*. Vol. 17. (Warszawa, 2015), zesz. 4, 79–82.

⁵³⁵ Детальніше про документ і кордони раннього Польського князівства див.: Paul Fabre. *La Pologne et le Saint Siège. Études d'histoire dédiés à Gabriel Monod*. (Paris, 1896), 16 p.; Jan Ptaśnik. *Dagome iudex*. Przyczynek krytyczny do genezy świętopietrza w Polsce. (Kraków, 1911), 64 s.; Stanisław Zakrzewski. *Najdawniejsza bulla dla Polski*. Spostrzeżenia nad dokumentem Dagome iudex. (Lwów, 1921), 23 s.; Leon Koczy. *Dagome iudex, Schinesge i Ambaba*. *Roczniki Historyczne*. T. 12. (Poznań, 1936), 1–26; Zofia Kozłowska-Budkowa. *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*. Cz. 1. (Kraków, 1937), no 2, 2–3; Gerard Labuda. Znaczenie prawno-polityczne dokumentu Dagome iudex. *Nasza Przyszłość*. T. 4. (Kraków, 1948), 33–35; Idem. *Studia nad początkami państwa Polskiego*. T. 2. (Poznań, 1988), 240–263; Stanisław Kętrzyński. *Dagome iudex*. *Przegląd Historyczny*. T. 41. (Warszawa, 1950), 133–138; Zygmunt Sułowski. Geografia dokumentu Dagome iudex. *Slavia Antiqua*. T. 4. (Warszawa, 1953), 232–248; Władysław Kowalenko. Znowu o Dagome iudex. *Roczniki Historyczne*. T. 24. (Poznań, 1958), 233–304; Piotr Bogdanowicz. Geneza aktu dyplomatycznego zwanego Dagome iudex. *Roczniki Historyczne*. T. 25. (Poznań, 1959), 9–324; Brygida Kurbisówna. *Dagome iudex – studium krytyczne*. *Początki państwa Polskiego*. *Księga Tyśiąclecia*. T. 1. (Poznań, 1962), 363–424; Karol Buczek. Zagadnienie wiarygodności regestu Dagome iudex. *Studia Źródłoznawcze*. T. 10. (1965), 117–139; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 595–621.

⁵³⁶ Krzysztof Fokt. Zagadka plemion z nad Bugu, Sanu, Dniestru i Styru, 450.

регіоні спрямовані всі потуги польської псевдопатріотичної науки. Треба сказати, що поки-що їх позиція не виглядає переконливою, але при інертності українських вчених, поволі стає стереотипом.

Проблема “білих хорватів”. Іншим *твердим* стереотипом, спроби подолання якого просуваються з важкими потугами, залишається поширене у вітчизняній та російській історичній літературі етнічне означення прикарпатських племен як *білих хорватів*. Цей явний анахронізм (помилковість цього терміну результат неправильного прочитання джерела істориками кінця XIX ст.) продовжує екзистувати почасти через незнання праць південнослов'янських та західноєвропейських авторів. Література про білих хорватів і хорватський етногенез налічує сотні книг і статей кількох десятків авторів. Огляди цієї літератури за певні періоди можна почерпнути у Любора Нідерле⁵³⁷, Тадеуша Модельського⁵³⁸, Федро Шішіча⁵³⁹, Людо Гауптмана⁵⁴⁰, Йозефа Відаєвича⁵⁴¹, Герарда Лябуди⁵⁴², Богуміли Застерової⁵⁴³, Генріка Ловмянського⁵⁴⁴ та Леонтія Войтовича⁵⁴⁵. Біда в тім, що українські історики з цією літературою не знайомі. Тому і далі, користуючись працями деяких дослідників XIX ст., далі ігноруючи надбання світової науки, *карпатських хорватів*⁵⁴⁶ вперто називають *білими хорватами*.

Швейцарський лінгвіст Фердінанд де Соссюр (26.11.1867–22.02.1913) ще наприкінці XIX ст. звернув увагу, що *гуни* у IV–V ст. принесли в іранські мови китайське означення сторін світу за кольорами (чорний – північ, червоний – південь, синій – схід та білий – захід)⁵⁴⁷. Спираючись на його праці, хорватський вчений Стефан Сакач (10.10.1890–23.08.1973), встановив, що назва *білі хорвати* за іранською термінологією, прийнятою у слов'ян, означає *західні хорвати*⁵⁴⁸.

⁵³⁷ Lubor Niederle. *Slovanske starožitnosti*. D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 250–261.

⁵³⁸ Tadeusz Modelski. Z onomastyki i terminologii średniowiecznej. *Kwartalnik Historyczny*. T. 34. (Lwów, 1920), 11–14.

⁵³⁹ Fedro Šišić. *Povijest Hrvata v vrijeme narodnih vladara*. (Zagreb, 1925), 6–8.

⁵⁴⁰ Ljudmil Hauptmann. Dolazak Hrvata. *Zbornik Kralja Tomislava*. (Zagreb, 1925), 86–88.

⁵⁴¹ Jozef Widajewicz. *Państwo Wislan*. (Kraków, 1947), 16–30.

⁵⁴² Gerard Labuda. *Piersze państwo słowiańskie – państwo Samona*. (Poznań, 1949), 203.

⁵⁴³ Bohumila Zástěrová. Hlavní problémy z počátku dějin slovanských národů. *Vznik a počátky slovani*. T. 1. (Praha, 1956), 34–45.

⁵⁴⁴ Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2. (Warszawa, 1964), 114–130.

⁵⁴⁵ Леонтій Войтович. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132.

⁵⁴⁶ Ярослав Ісаєвич. Джерела про західні межі української етнічної території в період феодалізму. Ісаєвич Я. Д. *Україна давня і нова: народ, релігія, культура*. (Львів, 1996), 66; Александр Майоров. *Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. (Санкт-Петербург, 2006), 172, 176.

⁵⁴⁷ Ferdinand de Saussure. *Mémoire sur le Système primitif des voyelles dans les langues indo-européennes*. (Leipsick, 1879), 103.

⁵⁴⁸ Stefan Sakaš. Iranische Herhunft des Kroatischen Volksnamens. *Orientalia Christiana Periodica*

Після глибокого критичного аналізу цієї проблеми, російський вчений Олександр Майоров також погодився, що лише ця версія задовільно пояснює назви *Біла Хорватія* та *білі хорвати*⁵⁴⁹.

Зрозуміло, що в будь-якому випадку на певному етапі *білі хорвати* були частиною хорватського масиву. Проблема відділення *Білої Хорватії* від *Великої Хорватії* та наступна локалізація Білої Хорватії теж досліджуються давно⁵⁵⁰.

Найважливіше джерело з ранньої хорватської історії, яке стало витоком стереотипу *білих хорватів*, — згадуваний трактат візантійського василевса Костянтина VII Багрянородного „Про управління імперією”. Всі сумніви з приводу його інформації, які інколи можна зустріти в літературі⁵⁵¹, відносяться до спалахів модного в певні часи гіперкритицизму. Костянтин VII писав не літературний твір, а настанову з питань зовнішньої політики для свого сина і наступника Романа II, не маючи потреби щось замовчувати або перекручувати, а у X ст. у цивілізованій Європі більше інформації не мав ніхто. Зрозуміло, що автор користувався різними джерелами, в тому числі і епічними, не завжди маючи змогу їх перевірити, узгодити в часі, не кажучи вже про точну їх локалізацію. Всі проблеми формування трактату та його розділів детально проаналізовані в коментарях до лондонського видання 1962 р.⁵⁵². Погляди радянської науки на ці проблеми відбиті у

Т. 15. (Roma, 1949), 313–340.

⁵⁴⁹ Олександр Майоров. Велика Хорватія, яку називають “Білою”: До питання про походження і значення хорватських етнічних назв. *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 3. (Львів, 2006), 31–65; Його ж. *Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. (Санкт-Петербург, 2006), 175; Его же. О происхождении этнонима хорваты: историко-этимологические заметки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 15. (Львів, 2006–2007), 55–61.

⁵⁵⁰ Josef Marquart. *Ostereuropäische und ostasiatische Streifzüge*. (Leipzig, 1903), 129–139; Ljudmil Hauptmann. Dolazak Hrvata, 88–120; Vaclav Hruby. Puvodni Hranice Biskupstvi Prazskeho a hranice Riče Česke v 10 století. *Časopis Matice Moravske*. T. 50. (Brno, 1926), 104; Leopold Perich. *Slezsko*. (Praha, 1945), 45; Frensis Dvornik. *The making of Central and Eastern Europe*. (London, 1949), 292; Петр Третьяков. *Восточнославянские племена*. (Москва–Ленинград, 1953), 245; Владимир Корольюк. К вопросу об отношениях Руси и Польши в X веке. *Кр. сообщ. ин-та славяноведения*. № 9. (Москва, 1952), 43–50; Давид Бліфельд. Утворення Київської Русі. *Нариси стародавньої історії Української РСР*. (Київ, 1957), 357; Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам’яті І. К. Свєшнікова (1915–1995). (Львів, 1998), 286–294.

⁵⁵¹ Franjo Rački. Rec.: I. Izvjestija Konstantina Bagrianorodnago o Serbach i Horvatah. Istoriko-etnografičeskoe izsledovanie Konstantina Grota. S. Prterburg 1880. II. Zur kritik einer Stelle des Constantin porfirogenetus. *Archiv für slavische Philologie*. Berlin 1881. Bd. 5. S. 390–7. III. T. Florinskij: Konstantin Porfirododnyj kak pisatel o južnyh Slavjanah pered sudom novějšej kritiki. *Žurnal ministerstva nar. Prosvěščenija*. Č. 214–215. S. Peterburg 1881. *Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*. T. 59. (Zagreb, 1881), 201–218; Vatroslav Jagić. Ein kapitel aus der Geschichte der Sudslavischen Sprachen. *Archiv für Slavische Philologie*. T.17. (Berlin, 1895), 47–87; Aleksander Brückner. Wzory etymologii i krytyki źródłowej. *Slavia*. T. 3. (Praha, 1924–1925), 207–211.

⁵⁵² Constantine Porphirogenitus. *De administrando imperio*. Vol.II. Commentary by Francis Dvornik,

двох останніх виданнях трактату під редакцією Геннадія Літаврїна⁵⁵³. Хорватський вчений Міленко Лончар узагальнив підсумки досліджень відомостей про *хорватів*, приведених в трактаті, післявоєнних хорватських, словенських і сербських істориків⁵⁵⁴.

Основна інформація про хорватів подана у розділах 31 та 30 (цит. за російським виданням 1991 р.):

„...хорвати, що нині живуть в краях Далмації, походять від нехрещених хорватів, званих „білими”, котрі живуть по ту сторону Туркії поблизу Франгії, і межують зі слов’янами, тобто нехрещеними сербами. Хорвати слов’янською мовою означає „жителі великої країни”. Ці хорвати виявились перебіжчиками до василевса ромеїв Іраклія...

...Хорвати ж жили на той час за Багіварією, де з недавнього часу знаходяться білорхорвати...

...Другі ж хорвати залишилися біля Франгії і з недавніх пір зовуться білорхорватами, тобто „білими хорватами”, які мають власного архонта. Вони підкоряються Оттону, великому королю Франгії, інакше Саксії, і лишаються нехристами, вступаючи в родинні зв’язки і дружні відносини з турками ...

...Велика Хорватія, звана „Білою”, лишається нехрещеною до сього дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінниці, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більш доступною для грабунків і франків, і турків, і пачинаків. Вона не має ні довгих суден, ні кондурів, ні торговельних кораблів, бо лежить далеко від моря, – шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, котрего вони досягають через 30 днів, називається „Чорним”...”⁵⁵⁵.

На контroversійність останнього фрагменту звернули увагу багато хорватських дослідників від Томіслава Маретіча (1854–1938) до Івана Мужи́ча (* 1934)⁵⁵⁶.

Richard J. Jenkins, Bernard Lewis, Gyula Moravcsik, Dimitri Obolensky, Steven Runciman. (London, 1962). X+221 p.

⁵⁵³ Константин Багрянородный. Об управлении империей. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 267–333; Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Под ред. Геннадия Литаврина и Анатолия Новосельцева. (Москва, 1991), 406 с.

⁵⁵⁴ Milenko Lončar. Porfirogenetova seoba Hrvata pred sudom novije Literature. *Diadora*. Sv. 14. (Zadar, 1992), 375–443.

⁵⁵⁵ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 134–141.

⁵⁵⁶ Tomislav Maretić. *Slaveni u davnini*. (Zagreb, 1889), 68; Ljudmil Hauptmann. Seobe Hrvata i Srba. *Jugoslovenski istorijski časopis*. T. 3. (Ljubljana–Zagreb–Beograd, 1937), 32–34; Miho Barada. Hrvatska dijaspora i Avari. *Starohrvatska prosvjata*. Seria III. Sv. 2. (Zagreb, 1952), 2; Radoslav Rotković. *Najstarija crnogorska država Iraljevina Vojslavljevića XI–XII vijeka. Izvori i legende*. (Podgorica, 1999), 113–114; Bijeli Hrvati u banskoj Hrvatskoj i Županijska Hrvatska. *Starohrvatska prosvjata*. Seria III. Sv. 37. (Zagreb, 2010), 265–298.

Ще Франьо Рачкі⁵⁵⁷ та Армін Павіч (1844–1914)⁵⁵⁸ погоджувалися з можливістю локалізації Білої Хорватії на підставі фрагментів з розділу 31 (тобто за *Багіварією* і *біля Франгії, інакше Саксії*).

У європейських текстах X–XI ст. етнонімом *турки* позначали *угорців*⁵⁵⁹, що не викликає жодних сумнівів.

На думку більшості коментаторів архаїчна назва *Франгія* у трактаті відноситься до східної частини імперії франків — Германського королівства. Вернер Онзорге висунув версію подвійного значення цього терміну у василевса Костянтина VII: *Grossfrangia*, як частина імперії франків поза Альпами, і *Frangia* у значенні *Regnum Italicum*⁵⁶⁰. Цю версію активно підтримав Герман Кунстманн⁵⁶¹. Обидва не зауважили, що *Regnum Italicum* з'явився лише після перемоги Оттона I над Беренгаром у 962 р., тобто після смерті Костянтина VII Багрянородного.

Етнонім *Багіварія* (від *Vagoaria*, *Vaioaria*, *Vavog* латинських джерел) на думку більшості дослідників означав частину держави Оттона I — Баварське герцогство⁵⁶². Один з перших коментаторів трактату Ансельм Бандурі висунув версію, що Багіварія — спотворена назва Карпат⁵⁶³. Пізніше Йосиф Міковші запропонував під Багіварією розуміти територію за р. Ваг у Словаччині⁵⁶⁴. Ці обидві версії не аргументовані і тому не отримали підтримки. Те ж можна сказати і про версію, за якою Багіварія — Бабина гора в Оравських Бескидах⁵⁶⁵.

Пачінакіті — спотворена назва *печенігів*.

Отже, на підставі приведених вище фрагментів трактату василевса Костянтина VII можна зробити висновок, що автор не зміг узгодити

⁵⁵⁷ Franjo Rački. Biela Hrvatska i biela Srbija. *Rad Jugoslovenske Akademije Znanosti i Umjetnosti*. T. 52. (Zagreb, 1880), 145–181.

⁵⁵⁸ Armin Pavić. *Cara Konstantina VII. Porfirogenita De admimistrando imperio*. Glave 29–36. (Zagreb, 1906), 26.

⁵⁵⁹ Андрей Кононов. Опыт анализа термина Турк. *Советская Этнография*. (Москва, 1949), № 1, 41–57; Gyula Moravcsik. *Byzantinoturcica*. Bd. 2. (Budapest, 1958), 13–17, 320–327; Gyula Kristó, Ferenc Makk, László Szegfű. *Adatok "korai" helyneveink ismeretéhez*. 1 k. (Szeged, 1973–1974), 321–332 old; Геннадий Литаврин. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках. *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев*. (Москва, 1976), 198–217; Lajos Ligeti. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. (Budapest, 1986), 321–332.

⁵⁶⁰ Werner Ohnsorge. *Konstantinopel und der Okzident: gesammelte Aufsätze zur Geschichte der byzantinisch-abendländischen beziehungen und des kaisertums*. (Darmstadt, 1966), 309 p.

⁵⁶¹ Hermann Kunsmann. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos. *Die Welt der Slaven*. 29/1. N. F. VII. (München, 1984), 111–122.

⁵⁶² Владимир Ронин. Франко-германские отношения в трактате Константина VII Багрянородного "Об управлении империей". *Византийский Временник*. Т. 44. (Москва, 1983), 60–68.

⁵⁶³ Anselm Banduri. *Animadversiones in Constantini Porphyrogeniti Libros de thematibus De administrando Imperio*., T. 2. (Paris, 1711), 91–92.

⁵⁶⁴ Jozef Mikoczi. *Otiorum Croatiae liber unus*. (Budae, 1806), 78.

⁵⁶⁵ Lubor Niederle. *Slovanske starožitnosti*. D. 2. Sv. 2. (Praha, 1910), 252; Василь Багринець. Про землю бойків та їх походження. *Українські Карпати*. (Ужгород, 1993), 20–22.

різнорідну інформацію і виразно плував дві різні політичні одиниці: *Білу Хорватію* та *Велику Хорватію*. На середину X ст. *Біла Хорватія* займала західну частину колишнього хорватського союзу (*Великої Хорватії*), відділившись від нього і ставши окремим князівством чи союзом князівств з своїм правителем (архонтом). Ця територія знаходилася північніше Баварського герцогства, межуючи з *Білою Сербією* та *уграми*. Правителі Білої Хорватії намагалися провадити свою політику, блокуючись з угорськими князями, які подібно до них залишалися язичниками. *Біла Сербія* тоді займала верхню течію Одри і доходила до витоків Вісли. Звідси випливає, що в середині X ст. *Біла Хорватія* простягалася від витоків Вісли через витoki Одри десь до району витоків Лаби (Ельби).

Інформація про те, що її землі були доступними для нападів *печенігів* ніби вказує на середню течію Дністра – верхньої течії Пруту. Ця сама інформація подає зв'язок *білих хорватів* з Чорним морем⁵⁶⁶. Але чи стосувалася інформація василевса про печенігів *Білої Хорватії* чи, може, іншого відламу *Великої Хорватії*? Відповісти на це питання допомагає наступний фрагмент з розділу 13 трактату: „...до турок прилягають наступні народи: З західної сторони від них – Франгія, з північної – пачінакіти, з південної – Велика Моравія, тобто країна Сфендопола [Святоплука Моравського – Л.В.], котра зовсім знищена тими самими турками і захоплена ними. Хорвати же сусідять з турками біля гір...”⁵⁶⁷.

Дюла Моравчик, Габор Фегер, Френсіс Дворнік та інші дослідники вбачали в цьому фрагменті свідчення, що після того, як *угри* розгромили державу Святоплука Моравського, вони межували з *хорватами* біля Карпат, тобто в Закарпатті⁵⁶⁸. Геннадій Літаврін та Володимир Шушарін безпідставно вважали, що мова тут йде про далматинських хорватів і відносили цей фрагмент до незрозумілих⁵⁶⁹. Але повідомлення розділу 13 логічно пов'язане в тексті з рештою інформації про *угрів*, *печенігів* та *хорватів*.

Одночасно потрібно звернути увагу, що фрагменти трактату, які повідомляють про *хорватів* біля Карпат, не дозволяють називати їх *білими*. Саме до цих *хорватів* і відноситься вказівка василевса про доступність хорватських земель нападам *печенігів*. Тобто можна стверджувати, що в першому фрагменті, подаючи інформацію про *Білу Хорватію*, василевс

⁵⁶⁶ День плавання вверх по ріці прийнято рахувати 25-35 км, вниз – 80 км. По Дністрі, з його безліччю вигинів і поворотів, вниз за день пройти більше 50 км не вдається. Прості підрахунки показують, що за 30 днів до Чорного моря можна було добратися десь з району Верхнього Дністра. За Дюлою Моравчиком василевс писав про Балтійське море. Туди теж за 30 днів можна було добратися з Сяну (р-н Перемишля) або ж з Верхньої Одри.

⁵⁶⁷ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 52–53.

⁵⁶⁸ Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*. – Vol.II. – P. 63.

⁵⁶⁹ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*, 339.

долучив до неї повідомлення про *печенігів*, яке стосувалося *Великої Хорватії*.

Поза сумнівами справедлива думка Павла Діакону та інших дослідників, що *печеніги* після 896 р. оволоділи простором від Дону до Сирету і їх літні кочовища були і у Пруто-Дністровському межиріччі⁵⁷⁰, звідки вони могли легко тривожити *хорватів* у Закарпатті та на Середньому Дністрі. Принаймні у 948–952 рр. печеніги кочували між Південним Бугом, Дністром, Прутом і Сиретом. Зауваження Світлани Плетнєвої щодо археологічних пам'яток *печенігів* на Доні⁵⁷¹ не суперечить цим висновкам. Про розселення восьми орд печенігів, одна з яких перебувала (чи досягала їх територій під час набігів) з *уличами*, *древлянами* і, навіть, *волинянами* (у тексті — *лендзянами*), розповідає 37 розділ трактату василевса Костянтина, про що було згадано вище. У полеміці з Павлом Діакону Іван Божилов⁵⁷² та Дюла Дьєрфі⁵⁷³ не виглядають переконливими. Слідів болгарського володіння цим регіоном немає. Ще менш вірогідна версія Михайла Грушевського за якою *печеніги* могли тривожити *хорватів* на Одрі через угорські володіння⁵⁷⁴.

Термін *білі хорвати* зустрічається один раз також у *Повісті временних літ*. М. Грушевський допускав, що це вставка пізнішого редактора, який знайшов згадку про хорватів під 992 р. і дописав їх до переліку племен⁵⁷⁵. Але під 992/993 р. мова йде просто про *хорватів*, тоді як у недатованій частині літопису згадуються саме *білі хорвати*. Інших аргументів на користь своєї версії історик не привів.

„ ... По мнозѣхъ же временѣхъ сѣлѣ суть Словенѣ по Дунаѣви, где єсть ннѣ Оугорьская земля и Болгарьская. Ѥт тѣхъ Словенѣ разидошася по земли и прозвашася имены своими, где сѣдше на которомъ мѣстѣ: ѡко пришедше сѣдоша на рѣцѣ именемъ Морѣвѣ, и прозвашася Морава, а

⁵⁷⁰ Пётр Голубовский. *Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южнорусских степей IX–XIII вв.* (Киев, 1884), 262 с.; Дмитрий Расовский. *Печенеги, торки и берендеи на Руси и в Угрии. Seminarium Kondakowianum.* Т. 6. (Praha, 1933), 1–66; Henri Grégoire. *Byzance, les Khazars, les Magyars et les Petchenegues. VII Congrès International des Etudes Byzantines. Resumes des comm.* (Paris, 1940), 6–7; René Grousset. *L'Empire des steppes.* (Paris, 1941), 238; Gábor Fehér. *Zur Geschichte der Steppenvölker von Sudrussland im 9–10 Jh.* *Studia slavica Academia Scientiarum Hungarica.* Т. 5. (Budapest, 1955), 257–326; Karl Jettmar. *Die fruher Steppen-Völker.* (Baden-Baden, 1965), 112 s.; Imre Boba. *Nomads, Northmen and the Slavs, Eastern Europa in the Ninth Century.* *Slavo-Orientalia.* Bd. 2. (Wiesbaden, 1967), 10–11; Paul Diaconu. *Les Petchenegues Bas-Danube.* (Bucureşti, 1970), 7 p.; Jonathan Shepard. *The Russian Steppe – Frontier and Black Sea Zone. The Byzantine Black Sea.* (Athenes, 1979), 218–237.

⁵⁷¹ Светлана Плетнева. *Хазары.* (Москва, 1986), 153–154.

⁵⁷² Iwan Božilow. *Les Petchenegues dans l'histoire des terres du Bas-Danube. Etudes Balkaniques.* (Sofia, 1971), № 3, 170–175.

⁵⁷³ György Györffy. *Sur la question de l'établissement des Petchenegues en Europe. Acta orientalia Academia Scientiarum Hungarica.* Т. 25. (Budapest, 1972), 283–292.

⁵⁷⁴ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси.* Т. 1. (Львів, 1904), 213.

⁵⁷⁵ Там само. – С.210.

друзии Чесѣ нарекошася; а се ти же Словѣне, Хорвати Бѣлии, и Серпъ, и Хутанѣ...”⁵⁷⁶.

Цілком очевидно, що цей фрагмент відноситься до земель, які на момент укладання *Повісті временних літ* входили до складу Чеської держави та її сусідів. З цього фрагменту інформація про розташування земель *білих хорватів* повністю співпадає з інформацією, поданною василевсом Костянтином VII.

Крім *білих хорватів* *Повість* ще тричі згадує просто *хорватів*. У недатованій частині: ...*И живаху в мирѣ Полане и Древлане, и Северо, и Радимичи, и Хорвати...*⁵⁷⁷ Противники локалізації *хорватів* у Прикарпатті особливо полюбують цитувати цей фрагмент, намагаючись з його допомогою обґрунтувати локалізацію *хорватів* на схід від *радимичів*. При цьому чомусь забувають, що на Лівобережжі Дніпра всі племінні слов'янські групи добре ідентифікуються за археологічними ознаками – жіночими підвісками-кільцями, які носили на лентах біля висків. Насправді на підставі вказаного фрагменту можна стверджувати тільки те, що *поляни* жили в мирі з сусідами: *древлянами* (північно-західними сусідами), *сіверянами* (східними сусідами), *радимичами* (північно-східними сусідами) та *хорватами* (південно-західними сусідами).

Під 907 р.: ...*Иде Шлегъ на Гръкъ. ... поа же множество Варагъ и Словѣнь и Чюди и Кривичи и Мерю и Поланы и Сѣверо и Деревланы и Радимичи и Хорваты и Дулѣбъ*⁵⁷⁸. Цей фрагмент повідомляє про участь *хорватів* у поході Олега на Константинополь. У цьому поході вони могли брати участь тільки як союзники або данники київського князя, спустившись по Дністру і приєднавшись до флотилії Олега. Тобто їх локалізація мала би бути у Придністров'ї.

Під 992/993 р.: ...*Иде Володимиръ на Ховраты пришедию же ему с воины Хрватъскои и се Печенѣзѣ придоша по шнои сторонѣ от Сулы. Володимиръ же противу имъ и оусрѣтъ ѿ на Трубеши над броду кдѣ нынѣ Переяславль*⁵⁷⁹. Проти яких *хорватів* ходив київський князь у 992/993 р.? Версія про завоювання Закарпаття і включення його до складу Київської держави, яка спирається тільки на цей фрагмент, не підкріплена іншими аргументами і виглядає непереконливо. Правдоподібніше, що Володимир виступив проти *дністровських хорватів*, бо під час цього походу на Київ напали *печеніги* і князь повернув назад. Якби його військо знаходилося за Карпатами, зробити це було би практично неможливо. *Хорвати* з Середнього Дністра могли домовитись з *печенігами* про напад останніх на Київ.

⁵⁷⁶ Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 2. (Москва, 2001), 5.

⁵⁷⁷ Там само, 9.

⁵⁷⁸ Там само, 21.

⁵⁷⁹ Там само, 106. У Лаврентіївському літописі: „иде на Хорвати” (Лаврентьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 1. (Москва, 2001), 122.

Про „руських хорватів” згадував і польський хроніст Вінцентій Кадлубек (бл.1160–1223), але ці згадки, напевно, запозичені з руських літописів і не можуть дати нічого нового для локалізації *хорватів*. Тільки один його фрагмент можна інтерпретувати як повідомлення про боротьбу за хорватські землі між Угорщиною та Польщею в період після 966 – до 981 рр.: „Гунів чи Уґрів, Хорватів і Мадярів, племена сильні, він перебрав під свою владу”⁵⁸⁰. Цей фрагмент також певною мірою підсилює висновок, що *хорвати* межували з Угорщиною і з півночі, тобто від Карпат з польської сторони.

Англійський король Альфред Великий (879–899/901), перекладаючи працю Павла Орозія (бл. 385–420) “Історія проти язичників” доповнив її власною хорографією Центральної і Північної Європи, яка була невідома Орозію. Дослідники його тексту встановили, що інформацію про Центральну Європу король отримував через своїх послів до імператора франків Арнульфа (887–899), який у 892 р. пробував завоювати Велику Моравію і через купців, місіонерів та інших розвідників збирав інформацію про слов’янські землі⁵⁸¹. *Хороти* [хорвати] поміщені Альфредом на схід від *далемінців* і на південь від Меґда, „а з півночі від землі знаходяться сарменди до самих Рифейських гір” [Орозій, 12-13]. *Далемінці-Гломачі* разом з *сіуслами*, *колодицями*, *мільчанами* і *лужицями* входили до союзу *сорбів* [сербів]⁵⁸², відомому Костянтиніві Багрянородному як *Біла Сербія*. Нині залишки цього союзу збереглися як лужицькі серби. Землі *далемінців* локалізуються між р. Каменицею, притокою Мульди, Лабою до Стріли, Ползницею і Крушними горами. Отже, за Альфредом, межі між *Білою Сербією* і *Білою Хорватією* на заході проходили над верхньою Лабою. Сюди легко помістити *чеських хорватів* з верхів’їв Лаби і *сілезьких хорватів* з верхів’їв Ніси, відомих з більш пізніх джерел⁵⁸³.

Меґд за Джозефом Босвортом знаходився десь на межі Східної Пруссії та Польщі⁵⁸⁴. Більш обґрунтованою виглядає версія Герарда Лябуди, щодо тотожності Меґда з Мазовією⁵⁸⁵. Територія Мазовії чітко позначена топонімами типу Мазовшани, Мазовше, Мазев, Мазево, Мазовецьк, Мазури, Мазурков (всього 13), розташованих на історичних межах Мазовша⁵⁸⁶.

⁵⁸⁰ Magistri Vincentii Chronicon Polonorum. *Monumenta Poloniae Historica*. T. 2. (Lwów, 1872), 23.

⁵⁸¹ Robert Ekblom. Alfred the Great as Geographer. *Studia Neophilologica*. T. 14. (Uppsala, 1941/1942), 142; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2. (Warszawa, 1964), 144–145.

⁵⁸² Joseph Bosworth. *King Alfred's Anglo-Saxon version*. (London, 1859), 37; Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny*. (Warszawa, 1961), 95.

⁵⁸³ Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 3. (Praha, 1911), 128.

⁵⁸⁴ Joseph Bosworth. *King Alfred's Anglo-Saxon version*, 37.

⁵⁸⁵ Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie*, 96–98.

⁵⁸⁶ Kazimierz Moszyński. *Kultura ludowa słowian*. Cz. 2. (Kraków, 1939), zesz. 2, 1548, mapa fig. 391.

Сарменди — безперечно *сармати*⁵⁸⁷. Цією назвою вчена Європа довгий час називалала населення своєї східної частини.

Рифейські гори звично ототожнюють з Уральськими горами. Тому даний фрагмент можна розглядати як вказівку, що за *хорватами* аж до Уральських гір живуть *сармати*, тобто невідомий народ. Але така версія не виглядає переконливою. “*Скіфія лежить під самою північчю і біля підніжжя Рифейських гір, звідки дує Борей*”, — писав Псевдо-Гіппократ. “*У Скіфію і у північні землі вступив жахливий Борей... і що ж? Хіба Гіпаніс [Південний Буг — Л. В.], який бере початок від Скіфських гір, будучи спочатку прісним, не псується пізніше гіркими солями?*” — читаємо у “*Метаморфозах*” римського понта Овідія, засланою у I ст. н. е. в Томіс (Констанцу) на побережжі сьогodнішньої Румунії. Тут явно під Рифейськими (Скіфськими) горами можна бачити Карпати⁵⁸⁸.

Загалом же на підставі інформації короля Альфреда можна вважати тільки, що в другій половині IX ст. над Верхньою Віслою з’явився потужний союз *віслян*: “*А на сході від Моравії знаходиться країна Віслян, а східніше від неї Дакія*”. Зрозуміло, що *Дакія* — така ж вчена фікція як і *Сарматія*. У IX ст. обох вже не існувало. Про *віслян* в цей період відомо з Житія св. Мефодія: “*Поганський князь сильн весьма сидит в Вислѣх, ругашеся христианом и пакости дияше*”⁵⁸⁹. На підставі цього фрагменту Генрик Ловмянський відніс *хорватів* до *віслян*⁵⁹⁰. Але цей фрагмент дозволяє тільки пов’язати *віслян* з Верхньою Віслою. Десь між 874–885 рр. Святоплук Моравський взяв в полон віслянського князя і примусив його насильно прийняти хрещення⁵⁹¹.

Таким чином, можна вважати, що, уточнюючи західні і північні кордони *хорватів*, “*Орозій*” короля Альфреда прив’язує хорватський масив до Карпат. Згадуючи про *віслян*, король Альфред ніде не ототожнює їх з *хорватами*.

Певну інформацію про тогочасне розташування *хорватів* за межами Далмації дають і східні джерела. Арабський Анонім часів Святоплука Моравського (870–894) дійшов до нас в передачі Абу Алі Ахмада ібн Умара ібн Рошта (поч. X ст.) та перського історика Абу Саїд ель-Хайн Гардізі (XI ст.). Від Арабського Аноніма походить згадка про плем’я *Grwab* і його князя *Suwayyat Balk* [ібн Рошт] чи плем’я *Garawat* і його князя *Suwiyyat Malik* [Гардізі]⁵⁹². В обох випадках легко помітити

⁵⁸⁷ Вера Матузова. *Английские средневековые источники*. (Москва, 1979), 28.

⁵⁸⁸ Александр Подосинов. *Произведения Овидия как источник по истории Восточной Европы и Закавказья*. (Москва, 1985), 159.

⁵⁸⁹ *Успенский сборник XII–XIII вв.* (Москва, 1971), 192; Ярослав Исаевич. *Висляне и лендзяне в IX–X вв. Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 151.

⁵⁹⁰ Henryk Lowmiański. *Początki Polski*. T. 2, 150–151.

⁵⁹¹ *Magnae Moraviae fontes historici*. D. 2. (Brno, 1967), 154–156; *Pramene k dejnam Vel’kej Moravy*. Vyd. Peter Patkoš. (Bratislava, 1968), 242.

⁵⁹² Tadeusz Lewicki. *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. Slavia Antiqua*. (1949/1950). T. 2, 25.

спотворені назви *хорватів* і князя Святоплука. Тому можна погодитись з Генріком Ловмянським, що східні купці, торгуючи з державою великоморавського князя, називали її *Grwab/Garawat* за назвою "крайнього" племені, залежного від цього князя. Але спроби цього дослідника притягнути ці звістки до *віслян*, відкидаючи придністровських і прикарпатських *хорватів*, виглядають вельми непереконливо⁵⁹³. За його версією арабські купці, щоби потрапити до резиденції Святоплука на Мораві мусили йти через Волинь і Віслу, залишаючи у стороні придністровських і чеських хорватів, не кажучи вже про хорватів карпатських. Він звертав увагу на знахідки дірхемів у Дорогичині і на околицях Любліна, але саманідське срібло знайдене також у Перемишлі⁵⁹⁴, Тустані⁵⁹⁵ і, навіть, Хусті⁵⁹⁶ на Закарпатті. У Йосипівці поблизу величезного хорватського городища Пліснеська у 1986 р. було знайдено скарб, який містив кілька тисяч дірхемів, значна частина яких потрапила у збірки Москви, Києва і Польщі, а у львівських колекціях залишилося 157 монет, з яких найстаріша монета датована 708/709 р., а наймолодша монета — 811/812 р.⁵⁹⁷

Арабські мандрівники і купці далі хозарських міст на Каспійському морі та Нижній Волзі переважно не добиралися. Єврейські купці з Хозарії не пускали їх далі, відлякуючи інформацією про вбивства іноземців у далекій Артанії. Щоби їх обійти довелося вести торгівлю через Булгар на Волзі, звідки почав функціонувати міжнародний шлях, який пізніше став відомим як *via regia* (Булгар—Чернігів—Київ—Галич—Перемишль—Краків—Прага—Регенсбург). Якщо обійти хозарські Самандар, Ітіль і Саркел можна було з Хорезму через Булгар, то найкоротша дорога з Булгара через Київ на Мораву проходила через Перемишль або Карпатські перевали⁵⁹⁸. При цьому самі арабські купці навряд чи

⁵⁹³ Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2, 155–157.

⁵⁹⁴ Antoni Kunysz, Franciszek Persowski. *Przemysł w starożytności i średniowieczu (od czasów najdawniejszych do roku 1340)*. (Rzeszów, 1966), 39.

⁵⁹⁵ Михайло Рожко. *Тустань – давньоруська наскельна твердиня*. (Київ, 1996), 203.

⁵⁹⁶ Владимир Даркевич. Восточная торговля. *Древняя Русь: город, замок, село*. (Москва, 1985), 401.

⁵⁹⁷ Микола Пелешин, Юрій Гудима. Земля літописних бужан. *Літопис Червоної Калини*. (Львів, 1992), ч. 10–12, 50–52; Роман Шуст. Грошове господарство земель Галицько-Волинської держави. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції*. (Львів, 1993), 120–123; Юрій Гудима. Чи існувала підкарпатська дорога транзитної торгівлі між Сходом і Заходом у IX–X в.? *Бриджина*. (1993), ч. 2, 12–13; Його ж. Село Йосипівка: штрихи до історії. *Історичні пам'ятки Галичини*. (Львів, 2003), 183–192; Його ж. Скарб арабських дирхемів з села Йосипівки. *Ольжині читання*. (Львів, 2005), 2–4; Його ж. Про нову групу монет з Йосипівського скарбу. *Вісник Ін-ту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 164–175; Dorota Malarczyk. Skarb dirhamów z IX w. z miejscowości Josypiwka, Buski kraj – uwagi wstępne. *Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле і сучасність*. (Львів, 2005), 20–25.

⁵⁹⁸ Володимир Крюков. Чи знали арабські автори IX–X століть про Карпати і карпатських слов'ян? *Україна в минулому*. Вип. 4. (Київ–Львів, 1993), 7–16.

бували далі Києва, але інформацію про Мораву і інші центральноєвропейські землі черпали саме у центрі *Руського каганату* на Дніпрі.

Що стосується відомостей ал-Масуді (947) про *Мораву*, *Хорватин* та *Чахін*, то вони також взяті з третіх (якщо не п'ятих) рук⁵⁹⁹. Але і ці відомості скоріше відносяться до *хорватів* на Дністрі або в Карпатах ніж до *хорватів* на Віслі.

Екстракт з різних арабських географів, відомий як Перський Анонім (982), опублікований Володимиром Мінорським, в інформації про князя Святоплука зазначає, що столиця цього князя була в місті Хурдаб /Хурбад/ над рікою Рута, котра випливає з гори, яка лежить на межі *печенігів*, *угрів* і *русів*, і через край *русів* біжить до краю *слов'ян*. В Хурдабі три дні в місяці були призначені для торгів і все населення торгувало⁶⁰⁰. Інтерпретація цього фрагменту має велику літературу. Були спроби ототожнення р. Рути з Окою, Дунаєм і, навіть, Колодницею, лівою притокою Верхнього Дністра⁶⁰¹. Скоріше можна говорити про р. Прут, витоки якого знаходяться поблизу Говерли. Нижня течія Прута у X ст. була зайнята болгарами, які до того часу вже були асимільовані слов'янами. Район верхньої течії Пруту приблизно був кордоном Русі (після приєднання Володимиром Святославичем дністровських слов'ян), Угорщини і печенігів. Густа сітка поселень і городища IX–X ст., розвідані Борисом Тимошуком і віднесені до хорватських, підтримують таку локалізацію. Редактор Перського Аноніма звів різномірну інформацію про хорватські землі і державу Святоплука. Версія Йозефа Маркварта, що Хурдаб це столиця Святоплука у Кракові, бездоказова⁶⁰². Хурдаб на Руті — взагалі не столиця Святоплука чи котрогось з хорватських князів, а збірний образ, виліплений з різномірних джерел редактором Перського Аноніма.

Загалом східні автори, які користувалися інформацією з третіх рук, тільки підтверджують можливість поширення меж хорватського етнічного масиву до Верхнього Пруту і Карпат, а також можливу залежність частини цього масиву від Святоплука Моравського.

Легенда про св. Вацлава, чеського князя, вбитого братом Болеславом у 929 р., була сформована невдовзі після цих подій у 940–970 рр. Вона лягла в основу його Житія. Формували легенду сучасники, знайомі з фактами. За інформацією Житія, після загибелі Вацлава його мати Драгомира втекла до *хорватів*. Болеслав енергійно намагався дістати

⁵⁹⁹ Tadeusz Lewicki. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich, 25.

⁶⁰⁰ Hudud al-Alam. "The Regions of the World". A Persian Geography 372 A. H. – 982 A. D. By Vladimir Minorski. (London, 1937), 159.

⁶⁰¹ Орест Корчинский. Городище-гигант в предгорьях Украинских Карпат. Труды V Международного конгресса славянской археологии. Т. 3. (Москва, 1987), 11–15.

⁶⁰² Josef Marquart. Osteuropäische und ostasiatische Streifzrude: ethnologische und historisch-topographische Studien zur Geschichte des 9. und 10. Jahrhunderts. (Leipzig, 1903), 471.

матір в свої руки, але не зміг цього добитись⁶⁰³. На цій підставі можна допускати, що межі *хорватів* у X ст. знаходились недалеко від землі *пишван*, що співпадає з західними межами *хорватів*, окресленими „Орозієм” короля Альфреда і не суперечить інформації Костянтина Багрянородного. Зрозуміло, що Драгомира втекла до *білих хорватів*.

Інші фрагменти джерел не згадують власне *білих хорватів*, хоча містять повідомлення про сусідніх з Білою Сербією хорватів з-над верхньої Лаби (Ельби) та з-над верхньої Ніси⁶⁰⁴. За Любором Нідерле (20.09.1865–14.06.1944) бл. 560 р. *авари* розгромили і розчленили *Велику Хорватію*, змусивши значну частину *хорватів* перейти в Паннонію і Далмацію (де вони живуть і нині). Тому відлами *хорватів* були розсіяні в Заалі, на Одрі, у Східній Галичині і Чеських Карконосах⁶⁰⁵. Між *Білою Хорватією* і східними землями колишньої *Великої Хорватії* вклинилися сілезькі і лехітські племена, головним з яких були *вісляни*. *Біла Хорватія* у X ст. була вже окремим політичним утворенням, своєрідним західним відламом хорватського масиву, анклавом, ізольованим від інших хорватських масивів.

Аналіз топоніміки та пізнішого актового матеріалу дозволив хорватському історику Людмилу Гауптману (5.02.1884–19.04.1968) аргументовано локалізувати *Білу Хорватію* на Верхній Віслі і Верхній Одрі⁶⁰⁶. Цю локалізацію підтвердили дослідження словенського історика Бого Графенауера (16.03.1916–12.05.1995)⁶⁰⁷ та німецького історика хорватського походження Степана Пантелича (1941–2002), який уточнив західні та північні кордони *Білої Хорватії* на Заале і Білій Ельстер⁶⁰⁸, а також львівського дослідника Ростислава Вацеби, який досліджував ранні білохорватські князівства у Ельбо-Заальському межиріччі⁶⁰⁹. Одна з

⁶⁰³ Václav Chaloupecký. *Knize svaty Vaclav. Český časopis historický*. T. 47. (Praha, 1946), 47.

⁶⁰⁴ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*. Ed. Gustav Friedrich. T. 1. (Praha, 1894–1897), 93; Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 3. (Praha, 1911), 128; Václav Vaněček. *Prvních tisíc let – předstátní společenská organizace a vznik státu u českých Slovanů*. (Praha, 1949), 126.

⁶⁰⁵ Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 193, 224.

⁶⁰⁶ Ljudmil Hauptmann. *Dolazak Hrvata. Zbornik Kralja Tomislava*. (Zagreb, 1925), 88–120; Idem. *Seoba Hrvata i Srba. Jugoslovenski Istoriski Časopis*. T. 3. (Љубљана–Загреб–Београд, 1937), 30–61; Idem. *Das Regensburger Privileg von 1086 für das Bistum Prag. Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichte*. T. 62. (Wien, 1954), 147.

⁶⁰⁷ Bogo Grafenauer. *Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata. Historijski zbornik*. T. 5. (Zagreb, 1952), 1–55.

⁶⁰⁸ Stjepan Pantelić. *Najstarija povijest Hrvata*. (Mainz, 1993), 97 s.

⁶⁰⁹ Ростислав Вацеба. Південнополабські слов'яни у IX ст.: зовнішньополітичний аспект історії. *Шевченківська весна – 2014: історія: матеріали XII Міжнародної наукової конференції студентів, аспірантів та молодих учених*. (Київ, 2014), 228–231; Його ж. Етнополітична структура Південного Полаб'я наприкінці VIII – у першій третині X ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць*. Вип. 4. (Кам'янець-Подільський, 2015), 7–21; Його ж. Славянская этнонимика Ельбо-Заальского междуречья как источник исследования ранней государственности у белых сербов. *Вспомогательные исторические дисциплины в современном научном знании. Материалы XXVIII Международной научной конференции*.

найвидніших хорватських істориків Нада Клаїч (21.07.1920–2.08.1988), яка підтримувала висновки Людо Гауптмана та Бого Графенауера, під впливом нових версій Генріха Кунстмана змінила свої погляди і запропонувала розмістити Білу Хорватію у Каринтії, але ця версія без надійного джерельного підґрунтя залишилася черговою гіпотезою⁶¹⁰. Спроба розмістити *Білу Хорватію* на Дністрі, оголосивши її столицею Стільсько, повністю безпідставна і є наслідком незнання джерел і відповідних досліджень⁶¹¹.

Білі хорвати розміщались у верхів'ях Вісли та Ельби, на Заале і Білій Ельстер, де користувалися автономією ще у XIV–XV ст., а потім були асимільовані німецькомовним масивом, залишивши потужні сліди топонімії.

Велика Хорватія: міф чи реальність? Ця проблема перш за все пов'язана з хорватським етногенезом і локалізацією їх прабатьківщини. Починаючи з перших дослідників текстів Костянтина Багрянородного Ансельма Бандурі (бл. 1670–14.01.1743), Іогана-Хрістофа Гаттерера (13.07.1727–5.05.1799) та Фрідріха Геркена (1760–1802), більшість вчених, в т. ч. Миколай Карамзін, Яків Головацький, Михайло Леbedкін, Сергій Соловйов, Микола Барсов, Франьо Рачкі, Олексій Шахматов, Сергій Середонін, Любор Нідерле, Ярослав Пастернак, Михайло Смішко, Борис Рибakov, Петро Третьяков, Валентин Седов, Олександр Майоров розміщали початкові осади *хорватів* і *Велику Хорватію* в Галичині⁶¹². Михайло Грушевський, який не поділяв цієї думки, змушений був, як уже зверталася увага, допускати можливість печенізьких нападів через угорські землі і гори на *хорватів* на Верхній Одрі. Відчуваючи слабкість такої аргументації вчений залишав це питання відкритим. Його сумніви використав Генрик Ловмяньський як додаткову аргументацію, щодо *Великої Хорватії* на Віслі, звідки *хорвати* прийшли у Галичину⁶¹³. Слабкість цієї аргументації цілком очевидна.

(Москва, 2016), 151–153; Його ж. Проблема формування держави у полабських слов'ян: концептуальний вимір історіографії. *Історичний архів. Наукові студії: збірник наукових праць*. Вип. 19. (Миколаїв, 2017), 20–28; Його ж. Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 51. (Запоріжжя, 2018), 329–341; Його ж. До питання про участь Білих хорватів в етногенезі верхньолужичан. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukraïna i Hrvatska: povijesne paralele*. (Дрогобич, 2019), 127–151.

⁶¹⁰ Nada Klaić. Poganska Stara ili Vela Hrvatska cara Konstantina Porfirogeneta. *Croatica Christiana Periodica*. G. 12. B. 21. (Zagreb, 1988), 49–62.

⁶¹¹ Леонтій Войтович. Велика Хорватія і Біла Хорватія: довгий шлях подолання помилкового стереотипу. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukraïna i Hrvatska: povijesne paralele*. (Дрогобич, 2019), 152–169.

⁶¹² Огляд старших праць див.: Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 250–261.

⁶¹³ Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 2. (Warszawa, 1964), S. 112; T. 3. (Warszawa, 1967), 68–69.

Лінгвісти звернули увагу, що також сучасні карпато-українські говори походять від давньохорватського племінного діалекту⁶¹⁴. Значно більшу близькість сучасної хорватської мови до української ніж до польської, звично пояснюють, спираючись на авторитет Райко Нахтігала⁶¹⁵, Бого Графенауера⁶¹⁶ та Божени Застерової⁶¹⁷, що сучасна мова південних слов'ян є наслідком їх співжиття з сусідами і ніяк не пов'язана із їх походженням. Однак важко повірити, щоби співжиття з іллірійським населенням Далмації, ромеями та латинянами, а пізніше німцями, могло наблизити хорватську мову до української. Скоріше навпаки, наслідком такого співжиття стали мовні відмінності. У галицьких землях та в землях нинішньої Хорватії етнологи знаходять також збережену прабатьківську хорватську архаїку (зокрема це стосується запрягу коней і волів та пов'язаної з ними номенклатури⁶¹⁸).

Отже, вирисовується наступна картина: У Прикарпатті на базі розвитку *культури карпатських курганів* кінця II – початку V ст.⁶¹⁹, в межах якої в складних асиміляційних процесах слов'янські масиви перемогли дакійські (костобоків), германські (пшеворців-астінгів) і сарматські⁶²⁰ елементи, сформувався масив хорватських племен⁶²¹. Ранні

⁶¹⁴ Олексій Горбач. Остурня – український острівець на Спіші під Татрами. *Християнський голос*. (Мюнхен, 1970), ч. 1–2, 1–4; Його ж. *Південно-лемківська говірка й діалектичний словник с. Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина)*. (Мюнхен, 1973); Його ж. *Середньозакарпатські говірки, Лемківські говірки. Діалектологія. Енциклопедія Українознавства*. Т. 2. (1992), 16–19; Сергей Николаев. Балкано-карпатские изгlossы как реликт позднеславянского лингвистического ландшафта. *Язык и культура. Памяти Г. П. Клепиковой*. (Москва, 2008), 125–139.

⁶¹⁵ Rajko Nahtigal. *Slovanski jeziki*. Vyd. 2. (Ljubljana, 1952), 6.

⁶¹⁶ Bogo Grafenauer. Nekaj vprasanj iz dobe naseljevanja južnih slovanov. *Zgodovinski Časopis*. Т. 4. (Ljubljana, 1950), 23–123; Idem. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata. *Historijski Zbornik*. Т. 5. (Zagreb, 1952), 1–55;

⁶¹⁷ Božena Zástěrová. Hlavní problémy z počátku dějin slovanských narodů. *Vznik a počátky slovanů*. Т. 1. (Praha, 1956), 42.

⁶¹⁸ Михайло Глушко. *Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема*. (Київ, 2003), 444 с.

⁶¹⁹ Josef Szombathy. Prachistorische Recognoscierungen stour nach der Bukowina im Jahre 1893. *Jahrb. des Bukowiner Landes-Museum*. Bd. 2. (Czernowitz, 1894), 10–21; Маркіян Смішко. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я. *Наук. зап. Ін-ту суспільних наук АН УРСР*. Т. 1. (Львів, 1953), 131–151; Його ж. *Карпатські кургани першої половини I тис. н. е.* (Київ, 1960), 186 с.; Його ж. Східнослов'янські племена на території західно-українських земель у перій половини I тис. н. е. *Торжество історичної справедливості*. (Львів, 1968), 14–27; Його ж. Племена культури карпатських курганів. *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час*. (Київ, 1976), 48–63.

⁶²⁰ Маркіян Смішко. Племена зарубинецької культури. *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час*. (Київ, 1976), 6–15; Його ж. Племена пшеворської культури. *Там само*, 28–38; Його ж. Сарматські племена. *Там само*, 38–48; Його ж. Племена черняхівської культури. *Там само*, 63–83.

⁶²¹ Михайло Брайчевський. Про етнічну приналежність черняхівської культури. *Археологія*. Т. 10. (Київ, 1957), 122–125; Його ж. *Біля джерел слов'янської державності*. (Київ, 1964), 5; Ліана Вакулєнко. Памятники культури карпатских курганов у с. Глубокоє. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.* (Киев, 1968), 169–172; Її ж. Поселения культуры карпатских

пам'ятки культури карпатських курганів заповнюють північні і східні схили Карпат, а також простір між Карпатами і верхів'ями Дністра, Пруту, Серету, верхів'я Тиси, на північному заході вони доходять до р. Стрий у р-ні Добрян (Вижницький, Глибоцький, Кіцманський, Сторожинецький р-ни Чернівецької обл.; Коломийський, Надвірнянський, Косівський і, частково, Тлумацький та Галицький р-ни Івано-Франківської обл.; Стрийський і Старосамбірський р-ни Львівської обл. та Хустський і Виноградівський р-ни Закарпаття). Носії цієї культури взагалі не знали плоских цвинтарів. Вони хоронили своїх покійників під невисокими курганами. Кремація тіл відбувалася у трьох основних варіантах: з вміщенням останків в урну, з вміщенням останків в ямку, з насипанням кургану безпосередньо над багаттям. Поселення носіїв культури розміщалося на перших або других надзаплавах невеликих водоймищ поблизу низинних чорноземів та луків, люди жили в наземних будівлях і напівземлянках з вогнищами або печами посередині. Використовувалася ліплена кераміка різноманітних форм. Виготовлення її було недбалим, глина оброблена погано, слабка, поверхня вирівняна, кольори — синій, червоний, жовтий і коричневий. Орнамент — у вигляді рельєфних валиків на шийці або плечиках, наліплених дужок, пиптів, ямок, зигзагоподібної лінії. Особливості цього посуду — вази на високих ніжках, іноді фігурних підставках, що нагадують аналогічні липицькі типи.

З верхів'їв Південного Бугу і Збручу слов'янське населення почало заповнювати Буковину і Покуття. За ними рухалися сармати (*язиги* і *роксолани*). Слов'яни тіснили місцеве фрако-дакійське населення, а місцями просочувалися через їх оселі в передгір'я Карпат. З другого боку носіїв липицької культури *костобоків* тіснили пшеворці *астінги*. Подальша міграція *готів* і *гепідів* у III ст. привела до розвитку *черняхівської культури*, що прискорило відхід носіїв *культури карпатських курганів* далі до Карпат і по долині р. Тиса, що сприяло його розвитку, відмінного від загального масиву черняхівської культури. У III-V ст. складний карпатський симбіоз даків, слов'ян, германців і сарматів закінчився на користь *слов'ян*, зв'язок яких можливо очолили,

курганів. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. (Київ, 1976), 73–94; Її ж. *Пам'ятки підгір'я Українських Карпат першої половини I тисячоліття н. е.* (Київ, 1977), 140 с.; Ліана Вакулєнко, Олег Приходнюк. Проблема преемственности черняховских и раннеславянских древностей в свете исследований на Среднем Днестре. *Slavia Antiqua*. Т. 33. (1985), 71–136; Эммануил Рикман. *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры*. (Москва, 1975), 319; Степан Пеняк. *Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* (Київ, 1980), 162–165; Володимир Баран, Денис Козак, Ростислав Терпиловський. *Походження слов'ян*. (Київ, 1991), 57.

розчинившись пізніше в ньому і давши йому своє ім'я, войовничі іраномовні *хорвати*⁶²². В складі сарматського іраномовного конгломерату були десятки різних великих і малих племен⁶²³. Їх участь у хорватському етногенезі підтверджують антропологічні матеріали. Поряд з гетським мезодоліхокраним типом черепів тут зустрічаються черепи сарматського брахіокранного типу⁶²⁴. Одне з цих сарматських іраномовних племен (іранська етимологія назви „хорвати” не викликає

⁶²² Маркіян Смішко вважав носіїв культури карпатських курганів *карпами*, які будучи відірваними від основного дакійського масиву були асимільовані слов'янами, знаходячи генетичний зв'язку між пам'ятками культури *карпатських курганів* (кінець II ст. – перша половина V ст.) та слов'янськими пам'ятками VI–X ст. За його висновками на базі пам'яток культури *карпатських курганів* розвинувся первинний хорватський ареал (Маркіян Смішко. Ранньослов'янська культура Карпатського підгір'я. *Наук. зап. Ін-ту суспільних наук АН УРСР*. Т. 1. (Львів, 1953), 131–151; Його ж. *Карпатські кургани першої половини I тис. н.е.* (Київ, 1960), 186 с.; Його ж. Поселення III–IV ст. н.е. з слідами скляного виробництва біля с. Комарів Чернівецької обл. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 5. (Львів, 1964), 67–80). Ці висновки в різний час підтвердили дослідження Степана Пеняка, який поширив ареал культури на все Верхнє Потисся (Степан Пеняк. *Ранньослов'янське та давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст.* (Київ, 1980), 162–165); Ліана Вакуленко, яка виділила дакійську основу культури та вплив германських племен на її розвиток (Ліана Вакуленко. Пам'ятники культури карпатських курганів у с. Глибоке. *Археологические исследования на Украине в 1967 г.* (Київ, 1968), 169–172; Її ж. Поселення культури карпатських курганів. *Дослідження з слов'яно-руської археології*. (Київ, 1976), 73–94; Її ж. *Пам'ятники підгір'я Українських Карпат першої половини I тис. н.е.* (Київ, 1977), 140 с.; Її ж. *Українські Карпати у пізньоримський час (етнокультурні та соціально-економічні процеси)*. (Київ, 2010), 301 с.); Володимир Баран, Денис Козак та Ростислав Терпиловський, які прослідкували процеси асиміляції *карпів* слов'янами у межах цієї культури протягом IV–VI ст. (Володимир Баран, Денис Козак, Ростислав Терпиловський. *Походження слов'ян*. (Київ, 1991), 57) та Михайло Брайчевський, який вважав цю культуру локальним варіантом *черняхівської культури* (Михайло Брайчевський. Про етнічну приналежність черняхівської культури. *Археологія*. Т. 10. (1957), 122–125; Його ж. *Біля джерел слов'янської державності*. (Київ, 1964), 5). У румунському Прикарпатті пам'ятки культури карпатських курганів досліджував Віргіл Михайлеску-Бирлаба, який вважає носіїв цієї культури наслідком симбіозу липицької культури (даків) та пшеворської культури (германців астінгів) (Virgil Mihailescu-Birlaba. Un nou grup cultural sur le teritoriu de Roumanie: Les fouilles de Braniste-Nemtsor (Comm. de Vinatori, dep. de Neamt). *Dacia*. V. 24. (Bucuresti, 1980), 181–207). Виключно північнофракійськими (дакійськими) вважав пам'ятки культури карпатських курганів Вячеслав Котигорошко (Вячеслав Котигорошко. Исследование памятников в Закарпатье. *Археологические Открытия*. 1976 г. (Москва, 1977), 312; Його ж. Курган первой половины III в. н.э. у с. Братово. *Советская Археология*. (Москва, 1979), № 2, 153–164; Його ж. Итоги изучения могильника Иза I в Закарпатье. *Там само*. (Москва, 1980), № 1, 239–247; Його ж. Раскопки дакийского городища у с. Малая Копаня. *Археологические Открытия*. 1980 г. (Москва, 1981), 256). Зрозуміло, що у формуванні культури *карпатських курганів* взяли участь дакійські, германські і слов'янські масиви, а також і сарматські групи (Эммануил Рикман. *Этническая история населения Поднестровья и прилегающего Подунавья в первых веках нашей эры*. (Москва, 1975), 319).

⁶²³ Леонтій Войтович. Сармати на землях нинішньої України: проблеми локалізації племен. *Записки НТШ*. Т. 260. Кн. 2. (Львів, 2010), 7–23.

⁶²⁴ Евгений Максимов. Юго-Восточная Европа в первой четверти I тыс.н.э. по археологическим данным. *Историография. Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. (Київ, 1990), 19–20.

жодних заперечень⁶²⁵) і могло стати основою військової еліти у цьому слов'янському зв'язку (подібно як пізніше вікінги Рюриковичі з своїм оточенням), який у V–VI ст. почав заповнювати землі Східної Словаччини, басейну Дністра (де вони змішувалися із спорідненим сербським населенням) і Сяну, а далі вздовж Татрів і Судетів дійшов до витоків Одри і Ельби, басейну Заале і Білої Ельстер. Так утворилася *Велика Хорватія*⁶²⁶.

⁶²⁵ Александр Соболевский. Русско-скифские этюды. *Известия Отделения Русского Языка и Словестности*. Т. 26. (Петроград, 1921), 8; Nika Županić. Prvobitni Hrvati. *Zbornik kralja Tomislava*. (Zagreb, 1925), 291, 296; Idem. Prvi nosilci etnickih imen Srb, Hrvat, Cech i Ant. *Etnolog*. Т. 2. (1928), 74–79; Idem. Značenje barvnega atributa v imenu Crvena Hrvatska. *Etnolog*. Т. 10/11. (1937–1938), 355–376; Maks Vasmer. *Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven*. 1. Die Iranier in Sudrussland. (Leipzig, 1926), 56; Lubo Hauptmann. Seoba, Hrvata i Srba. *Jugoslovenski Istoriski Časopis*. Т. 3. (Љубљана–Загреб–Београд, 1937), 30–61; Stefan Sakaš. Iranische Herkunft des Kroatischen Volksnamens. *Orientalia Christiana Periodica*. Т. 15. (Roma, 1949), 330–340.

⁶²⁶ Леонтій Войтович. “Білі хорвати” чи “карпатські хорвати”. *Миколаївщина. Збірник наукових праць*. Т. 1. (Львів, 1998), 49–79; Його ж. Князівства карпатських хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–132; Його ж. „Білі” хорвати чи „карпатські” хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45; Його ж. Карпатские хорваты. *Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История*. (2005), вып.1, 133–146; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua*. 2006. *Исследования и материалы*. (Санкт-Петербург, 2006), 6–39; Його ж. [Рец.] Майоров А. В. Великая Хорватия: Этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона. – Санкт-Петербург, 2006. – 209 с. *Записки НТШ*. Т. 256. (Львів, 2008), 705–707; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 45. (Львів, 2010), 13–54; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Русин*. (Кишинев, 2010), № 3(21), 5–49, 159–169; Його ж. Прикарпаття в другій половині I тисячоліття н. е.: найдавніші князівства. *Войтович Л. Галицько-волинські етюди*. (Біла Церква, 2011), 10–46; Його ж. Повертаючись до хорватів Костянтина Багрянородного. *Нартекс. Byzantina Ucrainensis*. Т. 2. (Харьков, 2013), 71–101; Vojtovyč Leontij. Chrouati et altera Chrowati. *Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija*. Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254; Александр Майоров. Константин Багрянородный о происхождении и ранней истории хорватов: Великая Хорватия и белые хорваты. *Rossica antique*. 2006. *Материалы и исследования*. (Санкт-Петербург, 2006), 40–73; Его же. *Великая Хорватия: этногенез и ранняя история славян Прикарпатского региона*. (Санкт-Петербург, 2006), 208 с.; Його ж. Велика Хорватія, яку називають “Білою”: до питання про походження і значення хорватських етнічних назв. *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 3. (Львів, 2006), 31–66; Его же. О происхождении этнонима хорваты: историко-этимологические заметки. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип.15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісасевича. (Львів, 2006–2007), 55–61; Его же. “Великая Хорватия, называемая “Белой”...”: к вопросу о происхождении и значении хорватских этнических названий. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 1. (Львів, 2007), 13–44; Aleksander Majorov. *Velika Hrvatska. Etnogeneza i rana povijest Slavena prikarpatškoga područja*. (Zagreb, 2012), 218 s.

У VI–X ст. весь цей ареал мав спільний обряд поховання. Тіла спалювали на певній відстані від місця поховання. Обпалені кістки складали в урну і засипали в ямі або ж над урною насипали невеликий курган⁶²⁷. Такі пам'ятники зустрічаються у Прикарпатті, Закарпатті, Східній Словаччині (до р-ну Кошіце) і Хорватії (пам'ятники VII ст.⁶²⁸), вздовж течії Ельби і в низинах Мульди, між Нижньою Заале і Ельбою (кінець VI – початок VII ст.⁶²⁹). У пам'ятках на території Німеччини урни празького типу часто закопували у земляних плоских могилах, вимощених камінням⁶³⁰.

⁶²⁷ Борис Тимошук. *Восточнославянская община VI–X вв. н. э.* (Москва, 1980), 194 с.; Михайло Филиппук. Нова знахідка. Пліснеський саркофаг. *Літопис Червоної Калини*. № 10–12. (Львів, 1993), 55.

⁶²⁸ Janko Belosević. *Materialna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*. (Zagreb, 1980), 47.

⁶²⁹ Berthold Schmidt. *Die späte Völkerwanderungszeit in Mitteldeutschland*. (Halle, 1961), 41; Joachim Hermann. *Germanen und Slaven in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu Beginn des Mittelalters*. (Berlin, 1984), 11–17; Idem. *Die Slaven in Deutschland*. (Berlin, 1986), 18.

⁶³⁰ Окремо стоїть проблема підплитових поховань в ямах, накритих кам'яними плитами. Враховуючи, що могильники без жодних наземних ознак знаходились в основному на полях, можна допускати, що при оранці за довгі століття немало плит було просто забрано з поверхні. Підплитові поховання нічим не відрізняються від звичайних ямних безкурганних поховань. Всі вони містять трупопокладення з західною орієнтацією. Труп покладений переважно без домовин в ямах глибиною 0,3–1,1 метра. Розміри плит від 1,5 x 0,4 до 2,2 x 1,0 метрів. Трапляються і плити обложені камінням. Більшість поховань безінвентарні. Зрідка у жіночих похованнях знаходять підвісні кільця перснеподібної форми з одним або двома кінцями, загненими у зворотньому напрямку. Виготовлені вони переважно з чотирьохгранного дроту. Зустрічаються також прості або звиті дротяні персні. Ареал підплитових і ґрунтових могил в основному характерний для середньої течії Дністра, але окремі поховання знаходять і біля його витоків (наприклад поховання на г. Кляштор у Смільниці Старосамбірського р-ну Львівської обл.). Кургани для цієї зони зовсім не характерні. Основна маса курганів починається на водорозділі басейнів Дністра та Бугу і Прип'яті. Вони належать волинським племенам. Прослідкувати нижні хронологічні рамки появи підплитових могил поки-що не вдалося. Але це було не раніше X ст. (Евгеній Тимофеев. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. *Советская Археология*. (Москва, 1961), № 3, 56–73; Валентин Семенов. Восточные славяне в VI–XIII вв. *Археология СССР*. (Москва, 1982), 128). Можна повністю погодитись з Володимиром Петегиричем, щодо неможливості привнесення обряду підплитних поховань з заходу (Володимир Петегирич. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини. *Тези доп. і повід. І-ї Тернопільської обл. наук.-істор. конф.* (Тернопіль, 1990), 72). Також цей обряд ніяк не пов'язаний з соціальною диференціацією суспільства (Володимир Войнаровський. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки*. Темат. збірник наукових праць. (Київ, 1992), 40–41). Тому важко погодитись з Борисом Тимошуком, який весь ареал підплитних могил вважав хорватським (Борис Тимошук. *Північна Буковина – земля слов'янська*. (Ужгород, 1969), 192 с.; Його ж. *Слов'яни Північної Буковини V–IX ст.* (Київ, 1976), 176 с.; Його ж. Соціальна типологія селищ VI–X вв. *Археологические исследования средневековых памятников в Днестро-Прутском междуречье*. (Кишинев, 1985), 3–24; Ирина Русанова, Борис Тимошук, Любомир Михайлина. Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. *Советская Археология*. (1981), № 2, 80–93; Ирина Русанова, Борис Тимошук. Древнерусское Поднестровье. (Ужгород, 1981), 22–35). Скоріше це наслідки переселення з Нижнього Дністра *тиверців* (Володимир Войнаровський. Підплитові поховання, 42–43). Ареал підплитових поховань має поширення і на теренах

Хорватські історики, не вдаючись у подробиці, в цілому прийняли версію про прабатьківщину за Карпатами. Але під впливом політичних реалій останніх років, зокрема загострення протистояння з сербами, певну підтримку отримала модерна теза Генріха Кунстмана⁶³¹, який запропонував повернутися до давньої версії міграції *хорватів* з гирла Дону на Балкани, а звідти їх вихід на північ до Одри⁶³². Ця гіпотеза була свого часу ґрунтовно розкритикована Радо Катічічем⁶³³. Інша гіпотеза Івана Мужича, який, головним чином на підставі антропологічних матеріалів, розвинув тезу про автохтонність *хорватів* у Далмації⁶³⁴, не розв'язувала проблему раптової слов'янізації автохтонів-ілірійців, якими мали би бути *хорвати*. Однак не без впливу надмірного патріотизму, властивого для всіх титульних відроджених та новонароджених держав, в сучасній хорватській історіографії почав перемагати синтез гіпотез Г. Клінстмана та І. Мужича, який дозволив, виходячи з іранської етимології етноніму *хорвати*, сформулювали тезу про елітну групу з іраномовного середовища Аварського каганату, яка запанувала в хорватському масиві⁶³⁵, з наголосами на

Словаччини та Чехії, знайдені такі поховання і у Хорватії при розкопках у поселеннях Нін і Кашич на г. Маклиново Брдо (Janko Belosević. *Materialna kultura Hrvata od VII do IX stoljeća*. (Zagreb, 1980), 47). Але спроба будь-якого пов'язання цих ареалів вимагає дуже обережного підходу.

⁶³¹ Генріх Кунстмана виходив з того, що *Велика і Біла Хорватія* одне і теж поняття. Просто „Bel” повинно читатися як „Wel”, а отже „*velochrobati*” (великохорвати) було первинною назвою *хорватів*. Другим аргументом Г. Кунстмана є версія походження плеємної назви *далемінців* від *далматів* (Keinrich Kunstmann. Über den Namen der Kroaten. *Die Welt der Slaven*. T. 27/1. (München, 1982), 131–136; Idem. Kamen die westslavischen Daleminci aus dalmatien? *Ibidem*. T. 28. (München, 1983), 370; Idem. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos. *Ibidem*. T. 29/1. (N.F. VII). (München, 1984), 119).

⁶³² Heinrich Kunstmann. Über den Namen der Kroaten. *Die Welt der Slaven*. T. 27/1. (München, 1982), 131–136; Idem. Kamen die westslavischen Daleminci aus dalmatien? *Ibidem*. T. 28. (München, 1983), 370; Idem. Wer waren die Weisskroaten des byzantinischen Kaisers Konstantin Porphyrogenetos. *Ibidem*. T. 29/1. N. F. VII. (München, 1984), 111–122.

⁶³³ Rado Katičić. Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena siuga na sjever. *Starohrvatska Prosvjeta*. T. 20. 1990. (Zagreb, 1992), 225–328.

⁶³⁴ Ivan Mužić. *Podrijetlo i pravjera Hrvata*. (Split, 1991), 366 s.

⁶³⁵ Otto Kronsteiner. Gab es unter den Alpenslaven eine kroatische ethnische Gruppe? *Wiener Slavistisches Jahrbuch*. Bd. 24. (Wien, 1978), 137–157; Herwig Wolfram. *Conversio Bagoariorum et Carantanorum: Das Weissbuch der Salzburger kirche über die erfolgreiche Mission in Karantanien und Pannonien*. (Wien-Köln, 1979), 167 s.; Walter Pohl. Das Awarenreich und die „Kroatishen” Ethnogenesen. *Die Bayern und ihre Nachbarn*. Teil. 1. Hrsg. von H. Wolfram und A. Schwarz. (Wien, 1985), 293–298; Idem. *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa, 567–822 n. Chr.* (München, 1988), 261–268; Idem. Osnove hrvatske etnogeneze: Avari i Slaveni. *Etnogeneza Hrvata*. Ul. N. Budak. (Zagreb, 1995), 86–96; Neven Budak. *Prva stoljeća Hrvatske*. (Zagreb, 1994), 248 s.; Ludwig Steindorff. *Kroatien. Vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. (Regensburg: Verlag Friedrich Pustet, 2001), 27; Idem. *Povijest Hrvatske od srednjeg vijeka do danas*. Prjevod R. Steindorff-Andrun, S. Lipovčan. (Zagreb, 2006), 274 s.

автохтонність або євроазійскість⁶³⁶. В результаті нова полеміка розгорнулася навколо гіпотези про двояке походження хорватського народу⁶³⁷.

Проблема хорватських міграцій. Формування Великої Хорватії завершилося не раніше початку VI ст., а її розширення у західному напрямку було зумовлено експансією *дулебів*, які стали першим гегемоном Волинського суперсоюзу. Не виключено навіть, що *дулеби* підпорядковували собі якусь частину хорватського масиву. З досить певною вірогідністю аваро-дулебську і аваро-хорватську війни можна датувати 561–562 рр.⁶³⁸ Розгромивши хорватський та дулебський суперсоюзи, авари зупинилися на Верхній Лабі (Ельбі), зустрівшись з військом франкського короля Сігіберта. Повторну спробу вони здійснили у 565 р., перейшовши через Ельбу і вторгнувшись у Тюрінгію. При цьому вони зрушили слов'янські маси і змусили їх мігрувати на захід. Так була зайнята *хорватами* територія пізнішої *Білої Хорватії*. У 568 р. *лангобарди* покинули Паннонію і їх місце відразу ж зайняли *авари*, знову змушуючи мігрувати *хорватів* та інших слов'ян. Таким чином ще у другій половині VI ст. *хорвати* з *аварами* підійшли до кордону з Далмацією.

Перша міграція проходила під аварською гегемонією і за участі волинських племен з дулібського об'єднання. Про це свідчать топоніми у Хорватії, Боснії і Герцеговині, які зберегли етнічні назви відомих

⁶³⁶ Lujo Margetić. *Dolazak Hrvata*. (Split, 2001), 185–216; Emil Heršak, Boris Nikšić. Hrvatska etnogeneza: pregled komponentnih etapa i interpretacija (s naglaskom na euroazijske/nomadске sadržaje). *Migracijske i etničke teme*. Vol. 23. (Zagreb, 2007), 251–268.

⁶³⁷ Rado Katičić. *Uz početke hrvatskih početaka: filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju*. (Split, 1993), 5–281; Milenko Lončar. Dalmatinske etimologije Konstantina Porfirogeneta. *Folia onomastica Croatica*. T. 11. (Zagreb, 2002), 149–174; Trpimir Vedriš. Povodom novog tumačenja vijesti Konstantina VII. Porfirogeneta o snazi hrvatske vojske. *Historijski Zbornik*. T. 60. (Zagreb, 2007), 1–33; Daniel Dzino. *Becoming Slav, becoming Croat: identity transformations in post-Roman and medieval Dalmatia*. (Leiden–Boston, 2010), 271 p.; Денис Алимов. *Этногенез хорватов: формирование хорватской этнополитической общности в VII–IX вв.* (Санкт-Петербург, 2016), 380 с.; Євген Пащенко. Деякі питання етногенезу хорватів у сучасній хорватській науці. *Україна і Хорватія: історичні паралелі. Ukrajina i Hrvatska: povijesne paralele*. (Дрогобич, 2019), 244–252.

⁶³⁸ У 561 р. по смерті короля *франків* Хлотара його землі розділили між собою четверо синів. Східно-франкські землі з центром у Реймсі отримав Сігіберт. За повідомленням сучасника турського єпископа Григорія Флоренція (бл. 540–594), у 562 р. король Сігіберт зіткнувся з *аварами*, які вийшли на його східні кордони (Grigorii Turonensis. *Historia francorum. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Merovingicarum*. T. 1. (Hannoverae, 1951), IV, 22). За “Історією лангобардів” Павла Диякона (бл. 720 – бл. 799) битва між Сігібертом та *аварами* у верхів'ях Лоби відбулася у цьому ж 562 р. (Paulus Diakonus. *Historia gentis Langobardorum. Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum Rerum Langobardicarum et Italicarum saec. VI–IX*. (Hannoverae, 1878), II, 10). Отже союз *дулебів* міг бути розбитий *аварами* між 561–562 рр. У 560 р. *авари* вбили посла *антів* Мезаміра, наступного року розгромили *кутригурів* і вийшли на Нижній Дунай. Василевс Юстиніан запропонував їм як федератам імперії для поселення Паннонію, де жили германці *герули* і *геніди*. Перед розгромом і підпорядкуванням *дулебів* *авари* мусили підпорядкувати *хорватів*.

прикарпатських і волинських племен: **требовлян** (Terbegovci, Trbovće, Trbovići, Trbovlje, Trebanjski vrh, Trebća vas, Trebće, Trebečaj, Trebelno, Trebenće, Trebenista, Trebesinj, Trebeļevo, Trebcz, Trebež, Trebecino, Trebiće, Trebija, Trebijovi, Trebimlja, trebino, Trebinje, Trebiļte, Trebizani, Trebizat, Trebnja Gorica, Trebnje, Trebnji vrh, Treboje, Treboļ, Trebotin, Trebovec, Trebović, Trebovljani, Trebovlje – всього 53 назви), **засян-присян** (Prasjani – 1 назва), **дулібів** (Dulebe, Dulepska – 2 назви), **бужан** (Bužec, Bužici, Bužin, Bužinja, Bužici – всього 8 назв), **лучан** (Lućane, Lućica, Lućice – всього 10 назв), **волинян** (Velinci, Velino, Veljun – всього 5 назв) і **черв'ян** (Ćerin, Ćerjenci, Ćervaci, Ćervać, Ćervaći, Ćerovići, Ćerovljani – всього 51 назва). Поряд з ними знаходяться десятки топонімів, пов'язаних з **аварами-обрами** (Obrovo, Obrov, Obrovac і т. д.). Такі збіги не можуть бути випадковими.

У розділах 30 і 31 трактату „Про управління імперією” викладено дві версії завоювання Далмації **хорватами**. Крім того у 29 та 30 розділах приведені ще дві версії, схоже, більш раннього проникнення **хорватів** у Далмацію. З першого ж погляду очевидно, що ці останні версії були взяті від різних інформаторів і відбивають два погляди на одні і ті ж події. У дослідників навіть виникла думка, що розділ 30 був написаний після смерті василевса і вставлений у трактат⁶³⁹. Але вважалося, що автором інформації була особа добре обізнана з подіями або ж інформацію було взято просто з хорватського епосу⁶⁴⁰. Але сербські історики Реля Новакович (19.05.1911–22.11.2003)⁶⁴¹ та Боро Ферянчич⁶⁴² спростували цю думку. Вони звернули увагу, що текст 30 розділу так і не був зведений в одне ціле, тому він містить як історичні так і географічні протиріччя. Двічі по різному вказані території Далмації і Хорватії. Невірно приписано імператорові Діоклетіану будівництво Салони і т. д. Версія, приведена у розділі 29, пов'язана з далматинською традицією, яка походила, скоріше всього, від жителів Салони. Тут відчувається краще знання місцевих умов, а жителів Салони названо римлянами. Версія, приведена у розділі 30, безперечно, пов'язана з візантійським джерелом. Жителі Далмації названі ромеями, а сама провінція західною фемою, інформатори цього розділу погано знали природні умови в районі Спліту і Салони, невірно визначили кордони Далмації по Дунаю, а також невірно ототожнили безіменну річку

⁶³⁹ John Bagnell Buri. The Treatise De administrando imperio. *Bizantinische Zeitschrift*. Bd. 15. (München, 1906), 517–557.

⁶⁴⁰ Bogo Grafenauer. Prilog kritici izvjestoja Konstantina Porfirogeneta o doseljenju Hrvata. *Historijski zbornik*. T. 5. (Zagreb, 1952), 15–18; Nada Klaić. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. 2 izdanje. (Zagreb, 1975), 137.

⁶⁴¹ Реля Новакович. Нека запажања о 29. и 30. глави De administrando imperio. *Историски Часопис*. Кн. 19. (Београд, 1972), 5–54.

⁶⁴² Боро Ферянчич. Структура 30. главе списа De administrando imperio. *Зборник радова Византолошког института*. Кн. 18. (Београд, 1978), 67–80.

недалеко від Салони з Дунаєм⁶⁴³. В обох розділах було використано також хорватський епос.

Нада Клаїч пов'язувала час першого переселення *хорватів* на Балкани, виходячи з інформації Костянтина Багрянородного з 31 розділу трактату, з правлінням василевса Іраклія (610–641). Конкретна дата була прив'язана до здобуття Салони, яке вона датувала на підставі надгробку абатиси Іоанни 614 р. Обдуривши прикордонну охорону, вони пройшли через клісуру (фортеця Кліс в чотирьох кілометрах на північ від Салони, яка прикривала прохід до Адріатичного узбережжя зі сторони Боснії) та здобули Салону, яка була адміністративним центром Далмації⁶⁴⁴. Після цього почалася масова колонізація Далмації слов'янами, переважно *хорватами*, та *аварами*.

Відомо, що у 602 р. *лангобарди*, *авари* і *слов'яни* напали на візантійську Істрію і пустошили її⁶⁴⁵. У 604 р. аварський каган послав королю лангобардів Агіульфу слов'янський контингент на допомогу у війні проти міланського герцога. Це військо брало участь у битві під Кремоною⁶⁴⁶. Ще у 1217 р. біля Кремони була місцевість Корвето („Corveto loco Cremonenses”⁶⁴⁷), що може свідчити про участь *хорватів* у цій війні і підтверджує їх присутність у Далмації у 602–604 рр.

Важливим джерелом з цього періоду є листи папи Григорія Великого (590–604) до іллірійського єпископа. У листі з 591 р. папа звертається до нього з проханням прийняти до себе прогнаних єпископів з територій захоплених *аварами* та *слов'янами*. Ця звістка відноситься до єпископій Теурній і Агунт на Драві⁶⁴⁸. Ще раніше у 587 р. були зруйновані єпископії Целея та Емона. У іншому листі з 592 р. папа висловив радість з приводу перемоги префекта Йобіна над варварами. Немає сумнівів, що мова йшла про контрудар візантійського війська, яке відкинуло *аварів* та *слов'ян* за Драву. Перемозі префекта сприяв похід баварського герцога Тассіло I проти слов'ян у 592 р. Герцог був васалом короля франків Хільберта, з яким папа нав'язав тісні контакти, маневруючи між візантійцями і франками. У 593 р. баварці захопили в полон і стратили 2 тис. слов'ян⁶⁴⁹. Після смерті Тассіло I його син Гарібальд спочатку потерпів поразку від слов'ян, а потім розбив їх на Драві⁶⁵⁰. Ці події, безперечно, затримали просування *хорватів* з

⁶⁴³ Реља Новаковић. Нека запажання о 29. и 30. глави, 17–21.

⁶⁴⁴ Nada Klaić. Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku. 2 izdanje. (Zagreb, 1975), 139.

⁶⁴⁵ Joachim Hermann. *Welt der Slaven: Geschichte – Gesellschaft – Kultur*. (Leipzig, 1986), 40.

⁶⁴⁶ Paulus Diakonus. *Historia gentis Langobardorum. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum. Saec. 6–9*. (Hannoverae, 1878), IV, 24.

⁶⁴⁷ Annales Placentini Gibellini a. 1154–1284. Ed. Ph. Jaffi. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 18. (Hannoverae, 1863), 435.

⁶⁴⁸ Bogo Grafenauer. *Zgodovina slovenskoga naroda*. 1. sv. (Ljubljana, 1954), 288.

⁶⁴⁹ Paulus Diakonus, IV, 11.

⁶⁵⁰ Paulus Diakonus. IV, 41.

Паннонії у Далмацію і Істрію⁶⁵¹. У 598 р. папа вітав равеннського екзарха Калінікуса, який відповідав за оборону Істрії і Далмації, з перемогою над *слов'янами*. У 600 р. в листі до Максима, єпископа Салони, папа висловив співчуття з приводу спричинених *слов'янами* страждань і стурбованість, що останні хочуть йти через Істрію в Італію. Отже у 600 р. Салона ще не була здобута, але така загроза вже існувала. Сталося це між 600–614 рр. (за написом з надгробку абатиси Іоанни Салона була зруйнована у 614 р.).

Перша міграція *хорватів* на Балкани тривала у 587–614 рр. і брали у ній участь під впливом *аварів*, залежні від них *хорвати*, які зайняли Паннонію, перейшовши туди по Тисі з Карпатського регіону. Дунай вони могли форсувати між впадінням Морави і Тиси. Напроти гирла Тиси знаходилася потужна візантійська фортеця Сірміум, яку імперія утримувала ще у VII ст., через що можливий район переправи можна звузити від гирла Морави до місцевості напроти гирла ріки Драви. Басейн Драви *хорвати* освоїли між 587–593 рр. Пізніше у VIII ст. тут була сформована Паннонська марка імперії *франків*, на західних рубежах якої були поселення *Horvatzsidany* і *Horvatino*. З цієї території *хорвати* стали просочуватися у межиріччя Драви і Сави, звідки перейшли у нинішню Боснію. А вже з Боснії форсували прохід до Адріатичного побережжя через Клісу та Салону.

Нова міграція *хорватів* була пов'язана з наступом і поразкою *аварів* під Константинополем у 626 р.⁶⁵². За версією Франьо Шанека⁶⁵³ та Драгутіна Павлішича⁶⁵⁴ *хорвати* були викликані василевсом Іраклієм з-за Карпат і прибули у 630 р. Бого Графенауер відносив дату першого переселення до 623 р., пов'язуючи її з повстанням Само⁶⁵⁵, але він при цьому проігнорував інформацію Костянтина Багрянородного з розділів 29 та 31, взявши до уваги тільки розділ 30.

Можна погодитися, що ця друга міграція *хорватів* на Балкани тривала у 626–630 рр. на заклик василевса Іраклія і була спрямована проти *аварів*. У ній брали участь *хорвати* з Білої Хорватії, які жили за Баварією і були незалежними від *аварів*. Ця міграція завершилася завоюванням Далмації, де виникло 11 хорватських жупаній (князівств),

⁶⁵¹ Nada Klaić. *Povijest Hrvata u ranom srednjem vijeku*, 101; Bogo Grafenauer. *Zgodovina slovenskoga naroda*, 288.

⁶⁵² Heinrich Kunstmann. Über den Namen der Kroaten. *Die Welt der Slaven*. T. 27/1. (München, 1982), 131–136; Rado Katičić. Kunstmannovi lingvistički dokazi o seobi Slavena s juga na sjever. *Starohrvatska Prosvjeta*. 20. 1990. (Zagreb, 1992), 300–301, 307; Trpimir Macan. *Povijest hrvatskog naroda*. (Zagreb, 1992), 15–16.

⁶⁵³ Franjo Šanjek. *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru: Pregled religiozne povijesti Hrvata (7–20 st.) (Priručnici) (Croatian Edition)*. (Zagreb, 1991), 15.

⁶⁵⁴ Dragutin Pavlišić. *Povijest Hrvatske*. (Zagreb, 1994), 15.

⁶⁵⁵ Bogo Grafenauer. *Zgodovina slovenskoga naroda*. Sv. 1. Odnaselitve do uveljavljanja frankovskega feudalnega roga. (Ljubljana, 1994), 44.

спочатку залежних від Візантії, а потім самостійних, про що свідчить прийняття християнства латинського обряду⁶⁵⁶.

Велика Хорватія на середньому та верхньому Дністрі, в Закарпатті, на Сяні і вдовж гір до верхів'їв Одри, Лаби, Заале і Білої Ельстер, позбувшись аварського впливу, роздробилася на окремі князівства (племінні союзи). З рухом на південь лехітських племен, одне з яких — *вісляни*, вклинилося у хорватський масив в районі Кракова, західна частина (*Біла Хорватія*) перетворилася в анклав, відірваний від решти хорватського масиву, який до XVI ст. втратив своє етнічне обличчя. Але обидві частини якийсь час продовжували сприйматися віддаленими сусідами як *Велика Хорватія*.

“Дулібська” проблема. На підставі порівняння письмових джерел, даних топонімії і наслідків вивчення археологічних пам'яток VI-VII ст., ще в першій половині XX ст. було зроблено висновок, що територія Верхнього Подністров'я та Посяння входила до племінного об'єднання *дулібів*⁶⁵⁷. Окремі дослідники були схильні пов'язувати з *дулібами* всю територію пам'яток культури Луки Райковецької, принаймні у межах ареалу празько-корчакської кераміки⁶⁵⁸. Центр об'єднання *дулібів* відносять до Волині. Правда, ці висновки, однак, залишаються доволі дискусійними.

Сьогодні продовжує зберігатися стереотип, який базується на буквальному трактуванні відомого фрагменту з ПВЛ: „Дулѣбы, живаху по Бугу, где инѣ Волынѣне...”⁶⁵⁹. Тобто на Волині жили, послідовно змінюючи одні одних, племена *дулібів*, *бужан* і *волинян*. З цього випливає, що тільки *волиняни* ввійшли до складу Київської Русі, тоді як *дуліби* і *бужани* на кінець X ст. вже зійшли з політичної сцени або мігрували на інші терени. Для підтвердження цієї тези приводяться звістки про чеських, паннонських і карінтієських *дулібів* (860, 891, 977, 982, 984 рр.)⁶⁶⁰. На користь таких висновків ніби свідчить і повідомлення ПВЛ про завоювання *дулібів* аvaraми: „В сизе времена быша и Шбре, иже воиваша на црѣ Ираклиѣ и мало его не ѣша. Си же Шбры воеваша на Словѣны, и примучиша Дулѣбы, суцаѣ Словѣны, и насилье твораху женамъ Дулѣбскимъ: аще поѣхати бѣше Шбрину, не дадѣше въпрачи конѣ ни волю, но велѣше въпрачи 3 ли, 4 ли женъ в телѣгу и повести Шбрина, и тако мучаху Дулѣбы. Баху бо Шбри тѣломъ велицѣ а оумомъ горди, и

⁶⁵⁶ Johann Christian von Engel. *Fortsetzung der allgemeinen Welthistorie*. (Halle, 1798), 453.

⁶⁵⁷ Володимир Баран. Східнослов'янські племена третьої чверті I тисячоліття н.е. на території західноукраїнських земель. *Торжество історичної справедливості*. (Львів, 1968), 33–34.

⁶⁵⁸ Валентин Седов. *Восточные славяне в VI-XIII вв. Археология СССР*. (Москва, 1982), 92–93.

⁶⁵⁹ Ипатьевская летопись, 9.

⁶⁶⁰ Lubor Niederle. *Slovanske starožitnosti*. D. 2. Sv. 1. (Praha, 1906), 368–370; D. 3. (Praha, 1911), 196–197; Emanuel Simek. *Dudlebi, Volynane, Lučane, Cesti, Chorvate a Cechove. Slavia Antiqua*. T. 1. (Poznań, 1948), 351–360.

потреби *и Богъ и помроша вси, и не шта ни единъ Шбринъ, и есть притча в Руси и до сего дня: погибоша аки Шбри, ихъ же нѣ ни племене ни наслѣдка*”⁶⁶¹.

Спроби довести, що редактор Найдавнішого зведення “зліпив” дулебо-аварську історію з літературного джерела, виглядають звичайною вченою спекуляцією. Звично покликаються на листа патріарха Миколая Містика до болгарського кагана Симеона (923/924 р.), у якому написано, що *авари* згинули, не залишивши ні племені, ні потомства⁶⁶². Але у руського книжника було мало шансів дізнатися, що писав константинопольський патріарх болгарському каганові, зате така думка у X ст. могла прийти в голову практично кожному, хто чув про *аварів*. В листі патріарха немає жодного натяку про теліги, запряжені жінками. Про знушання *аварів* над слов’янами в Карпатській котловині збереглося свідчення у хроніці Фредегара⁶⁶³. Візантійський дипломат Менандр Протектор (VI ст.) повідомляв, що *авари*, щоби причинити слов’янам біду, розорили їх поля⁶⁶⁴.

Авари змусили частину *дулібів* взяли участь у міграції в Центральну Європу і на Балкани, але не всі *дуліби* мусили брати участь у цій міграції, як не всі *хорвати* і не всі *серби*, що теж були зрушені *аварами*. Якась частина *дулібів* залишилася у місцях своїх первісних осад, зберегла племінну назву і взяла участь у поході Олега на Константинополь у 907 р.⁶⁶⁵. Сергій Середонін вважав цю згадку про *дулібів* випадковою: літописець ніби-то, бажаючи показати загальноруський характер походу Олега, перелічив усі відомі йому східнослов’янські племена⁶⁶⁶. Але це теж звичайна вчена спекуляція: літописець у переліку племен не згадав відомих йому *вятичів* чи *дреговичів*, які в поході Олега участі не приймали. Літописна розповідь про те як *авари* мучили *дулібів* потрапила до літопису з *дулібського* епосу, який зберегли нащадки *дулібів*, які залишалися у Східній Волині поряд з *волинянами*, *лучанами* та *бужанами* в епоху Русі⁶⁶⁷. Якщо би у VII–X ст. у Волинській землі тричі відбулася зміна населення, то така зміна неминуче знайшла би відбиток у археологічному матеріалі. Але таких відбитків знайти не вдалося. Скоріше ця територія була заповнена по меншій мірі п’ятьма-шістьма спорідненими племінними союзами, які періодично складали політичні

⁶⁶¹ Ипатьевская летопись, 9.

⁶⁶² Степан Геденов. *Варяги и Русь*. Т. 2. (Санкт-Петербург, 1876), 45.

⁶⁶³ Фридрих Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал Министерства народного просвещения*. (Санкт-Петербург, 1908), февраль, 388–398.

⁶⁶⁴ *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва, 2003), 84–85.

⁶⁶⁵ Ипатьевская летопись, 21.

⁶⁶⁶ Сергей Середонин. *Историческая география*. (Петроград, 1916), 134–135.

⁶⁶⁷ Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. Пам’яті І. К. Свешнікова (1915–1995). (Львів, 1998), 286–294.

зв'язки, що носили назву від імені племені-гегемона (дуліби, бужани, волиняни, лучани, черв'яни)⁶⁶⁸.

Арабський історик Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді (+ 956) у своїй книзі, закінченій бл. 947 р., подав цікаву інформацію про волинські племена: „З тих племен одне мало раніше у древності владу, його царя називали Маджак, а само плем'я називалося Валинана. Цьому племені скорялися всі інші слов'янські племена, бо влада була в нього і інші царі йому скорялися. Потім слідує слов'янське плем'я Астарбрана, котрого цар в даний час називається Саклаїх; ще плем'я називаєме Дулаба, цар же їх називається Ванж-Слава... Ми вже вище розповідали про царя, котрому підкорялися в давні часи інші царі, т.і. Маджак, цар Валинани, котре плем'я одно з корінних племен слов'янських, воно шанується між їх племенами і мало перевагу над ними. В дальнішому ж пішли неполадки між їх племенами, порядок їх був порушений, вони розділилися на окремі коліна і кожне плем'я обрало собі князя”⁶⁶⁹.

Важко судити чи отримав цю інформацію безпосередньо сам ал-Масуді, перебуваючи у контрольованих хозарами північнокаспійських містах, чи вичитав у старшій літературі, але вона походить від булгарських

⁶⁶⁸ Волинський ареал заповнений селищами та гніздами селищ, більшість яких мають шари VI–VII ст. Поселення культури Луки Райковецької займають тіж самі терени, але більшу площу у порівнянні з своїми попередниками. Розташовувалися вони на корінних берегах малих і середніх рік близько від води. Кераміка празько-корчакського типу. Укріплені городища з'являються з VIII ст. Доми – напівземлянки або невеликі зруби (3,5 x 3 до 4,5 x 3,5 м) з печами-кам'янками або глинобитними. До VIII ст. були поширені урнові поховання у ґрунтових могильниках. Далі залишки кремації стали поміщати у верхніх шарах насипів або у їх основах. Поховання практично безінвентарні. З рубежа X–XI ст. починаються труположення на горизонті, у ґрунтових ямах та вище основи, часом у прямокутних зрубках (Владимир Антонович. Раскопки курганов в Западной Волини. *Труды XI Археологического Съезда*. Т. 1. (Москва, 1901), 456–486). Ямні поховання більш зустрічаються на територіях, де локалізуються волиняни (пізніше Володимирське князівство) та дуліби (пізніше Дорогобузьке князівство), а поховання на горизонті – на території лучан (пізніше Луцьке князівство і значна частина правобережжя басейну Верхньої Прип'яті). Для VIII–X ст. вже є ціле розмаїття курганів з локальними відмінностями як за розмірами так і за місцями захоронення решток кремації. Єдиних ознак або сукупності таких ознак, які би допомогли при визначенні етноплемінної приналежності, археологи не виділили, що свідчить скоріше про неоднорідність племінного складу населення регіону в цей період (Валентин Седов. *Восточные славяне VI–XIII вв.* (Москва, 1982), 96). Тому так складно визначити території племінних союзів-князівств (Михайло Кучинко. Етно-племінна ситуація на північноволинських землях в період раннього середньовіччя. *Давня і середньовічна Україна*. (Кам'янець-Подільський, 2000), 252–259). Для VI–VII ст., поки існувало потужне об'єднання дулібів, напевно, допустимо розміщати їх навіть у верхів'ях Західного Бугу (Тарас Мияля. Заселення верхів'їв Західного Бугу в VI–VII ст. *Археологічні дослідження у Львівському університеті*. Вип. 19. (Львів, 2015), 39–42; Його ж. Населення верхів'їв Західного Бугу середини I тис. н. е.: дуліби чи лендзяни? *Наукові студії*. Історико-краєзнавчий музей м. Винники. Вип. 2. (Львів–Винники, 2009), 39–51). Однозначно, що в цей період тут не було лендзян. Це була територія суперсоюзу дулібів, куди входили бужани, які і залишилися на цих теренах і у наступний період.

⁶⁶⁹ Авраам Гаркави. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. (Санкт-Петербург, 1870), 137–138; Tadeusz Lewicki. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua*. Т. 2. (Poznań, 1949/50), 355–360.

або хозарських купців і відбиває становище на землях за Дніпром, перш за все на Волині на початку X ст. або, навіть, наприкінці IX ст.⁶⁷⁰. Важко повірити, щоби тут йшлося про германські племена⁶⁷¹ чи про прибалтійське місто Велинь, як прагнули довести польські дослідники. Останнього на той час просто не існувало⁶⁷².

У X ст., в умовах конфронтації християнського і мусульманського світів, єврейські купці провадили торгівлю від Кордови до Багдаду через Париж, Реймс, Трір, Регенсбург, Прагу, Краків, Перемишль, Київ, Булгар і Хорезм. Один з таких купців єврей з Тортоси Ібрагім ібн Якуб ал Ізраїлі ал ат-Туртузі (* до 912/913 + після 966), який служив при дворі кордовських халіфів Абд ар-Рахмана III (912–961) і ал-Гаміда II (961–976), у 965–966 рр. здійснив подорож у слов'янські краї. Його реляція не збереглася, але її фрагменти передали пізніші мусульманські автори ал-Бекрі (XI ст.), ал-Казвіні та ібн Саїд (XIII ст.) і ал-Німаріг (XIV ст.)⁶⁷³. Інформація про волинські землі у реляції ібн Якуба практично співпадає з розповіддю ал-Масуді. Тільки ім'я короля передано як Маха, а плем'я названо *Wlinb 'b*. Польські дослідники старшого покоління вхопилися за цей аргумент, щоби довести зв'язок з поморськими *велетами*. Тадеуш Ковальський навмисне, уступаючи поморській

⁶⁷⁰ Вольф Бейліс. Ал-Масуді о русско-византийских отношениях в 50-х годах X века. *Международные связи России до XVII в. Сб. ст.* (Москва, 1961), 21–31.

⁶⁷¹ Андрій Ковалівський. Абу-л-Хасан Алі ал-Масуді як вчений. *Праці історичного ф-ту ХДУ*. Т. 5. (Харків, 1957), 167–182; Його ж. Славяне і їх соседи в первой половине X в. по данных ал-Мас'уди. *Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений*. (Москва, 1973), 62–79.

⁶⁷² Йозеф Відаєвич, обгрунтовуючи цю тезу, навіть написав, що назва *волиняни* з'явилася тільки у XI ст., а Ал-Масуді писав у X ст. і, отже, не міг про неї чути (Jozef Widajewicz. Masudi o Wielętach. *Pamiętnik Słowiański*. Т. 2. (1951), 55–82). Багато сил, щоби довести, що етнонім *волиняни* з'явився тільки тоді, коли пропали етноніми *бужани* і *дуліби*, приклав також Генрік Ловмянський. Зрештою, розуміючи вразливість власної аргументації і неспроможність велетської версії, він висунув нову здогадку, що ал-Масуді та ібн Якуб писали про ругійський Велін, ніби-то пов'язаний з Волзьким шляхом (Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. Т. 2. (Warszawa, 1964), 358). Велетського чи польського Волина тоді не існувало, факторії вікінгів Julin, Jumne, які виникли тут на території поморських слов'ян наприкінці VIII – на початку IX ст. (Tomasz Ważny, Dieter Eckstein. Dendrochronologiczne datowanie wczesnośredniowiecznej słowiańskiej osady Wolin. *Materiały Zachodniopomorskie*. Т. 33. (1987), 147–159) між 957–980 рр. за дансько-норвезького конунга Гаральда Синьозубого вирости у потужне балтійське місто, базу вікінгів, і тільки після свого розорення у 1043 р. місто перейшло до поморських князів і стало Волином (Otto Kunkel, Karl August Wilde. *Jumne, Vineta, Jomsburg, Julin, Wollin*. 5 Jahre Grabungen auf dem Boden der Wikingerzeitlichen Grossiedlung am Dievenowstrom 1934–1939. (Stettin, 1941), 212; Арон Гуревич. Существовал ли Йомсбург? Гуревич А. Я. *Избранные труды*. Т. 1. *Древние германцы. Викинги*. (Москва–Санкт-Петербург, 1999), 116–122; Herbert Lutz Mohr. *Drachenschiffe in der Pommernbucht: die Jomswikinger, ihre Jomsburg und der Gau Jom*. (Rostok, 2013), 208 с.; Юрий Полуэктов. Легенда о Йомсборге и йомсвикингах в исторической науке. *Сага о йомсвикингах*. Пер., стат. И коммент. Ю. А. Полуэктова. (Москва–Санкт-Петербург, 2018), 245–310).

⁶⁷³ Арист Кунік, Віктор Розен. *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*. (Санкт-Петербург, 1878), 205 с.; Tadeusz Lewicki. *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich*. *Slavia Antiqua*. Т. 2. (1949/50), 356–367.

версії, дав переклад *велітаба* замість *велінаба*⁶⁷⁴. Останнє був змушений визнати такий солідний дослідник як Герард Лябуда⁶⁷⁵. Але частина польських дослідників прийняла варіант Т. Ковальського і, спираючись на нього, довгий час трималася версії про помилковість терміну *Валинана* у ал-Масуді і зв'язок *Велітаба* з *велетами*⁶⁷⁶. Інші польські дослідники, які звернули увагу на слабкість прибалтійської версії, віднесли відомості ал-Масуді до Великої Моравії⁶⁷⁷. Останнє теж не спирається на якусь поважну аргументацію.

Перший перекладач ал-Масуді Авраам Гаркаві вважав, що арабський історик передав відомості з VI ст. про гегемонію племені *волинян* серед дулібського зв'язку, яка закінчилася бл. 560 р. у період аваро-дулібської війни, під час якої загинув король волинян Мезамір (Маджак)⁶⁷⁸. Цю думку підтримали Михайло Брайчевський⁶⁷⁹ та Борис Рыбаков⁶⁸⁰, а також (не приймаючи тотожності Мезаміра з Маджаком) Василь Ключевський⁶⁸¹ та Йосиф Маркварт⁶⁸². Міркуючи приблизно так само, Любор Нідерле дійшов до висновку, що ал-Масуді передав відбиток подій з 593 р., а король Маджак був вождем антського союзу, в якому гегемоном було плем'я *волинян*, тотожним Мусокію, про якого писав візантійський історик Феофілакт Сімокатта⁶⁸³. Протилежну думку захищав Олексій Шахматов, доводячи, що епос, переданий у ПВЛ, зафіксував занепад *аварів* і вже через це його слід відносити до VIII–IX ст. Тільки під натиском франків на переломі VIII–IX ст. *авари* здійснили напад на *дулібів* і перемогли їх. Як один з аргументів він приводив топоніми (Обра - лівий приток Варти, Обринка, Обрин - під Новогрудком)⁶⁸⁴. Розвиваючи його ідею, Володимир Мавродін висунув

⁶⁷⁴ Tadeusz Kowalski. *Relacja Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie Al-Bekrego*. (Kraków, 1946), 48, 56; Tadeusz Lewicki. *Jeszcze o Wioletach w opisie Słowiańszczyzny arabskiego pisarza z X w. al-Masudiego. Pamiętnik Słowiański*. T. 2. (Kraków, 1951), 110; Idem. *Obrzędy pogrzebowe pogańskie Słowian. Archeologia*. T. 5. (Wrocław, 1955), 150.

⁶⁷⁵ Gerard Labuda. *Fragmenty dziejów Słowiańszczyzny zachodniej*. (Poznań, 1960), 56.

⁶⁷⁶ Jozef Widajewicz. *Studia nad relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba*. (Kraków, 1946), 18–21; Idem. *Masudi o Wioletach. Pamiętnik Słowiański*. T. 2. (Kraków, 1951), 55–82.

⁶⁷⁷ Aleksander Cynkałowski. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesie Wołyńskiego*. (Warszawa, 1961), 179.

⁶⁷⁸ Avram Harkavy. *Travaux de la III-e Session du Congrès international des Orientalistes*. Vol. 2. (Sankt-Peterburg, 1876), 335.

⁶⁷⁹ Михайло Брайчевський. Про етнічну приналежність черняхівської культури. *Археологія*. Т. 10. (Київ, 1957), 122–125.

⁶⁸⁰ Борис Рыбаков. Рец.: Нариси стародавньої історії Української РСР. *Советская Археология*. (Москва, 1959), № 3, 240.

⁶⁸¹ Василий Ключевский. *Боярская Дума древней Руси*. (Москва, 1902), 20–21.

⁶⁸² Josef Marquart. *Ostereuropäische und ostasiatische Streifzüge*. (Leipzig, 1903), 146.

⁶⁸³ Lubor Niederle. *Slovanske starožitnosti*. D. 4. (Praha, 1924), 79.

⁶⁸⁴ Алексей Шахматов. Очерк древнейшего периода истории русского языка. *Энциклопедия славянской филологии*. Вып. 11. 1. (Петроград, 1915), XXIX; Його ж. *Древнейшие судьбы русского племени*. (Петроград, 1919), 20.

гіпотезу, спираючись на згадку в ПВЛ імператора Іраклія, про існування рівночасно з державою Само потужної держави *дулібів*, яку розгромили *авари*⁶⁸⁵.

Обидві ці версії вражливі. Фредегар, який розповів про державу Само навіть натяком не обмовився про якусь іншу слов'янську державу. Крім того з епічного сказання, відбитого у ПВЛ, можна судити, що *авари* панували на Волині довший час. На рубежі VIII–IX ст. це було би нереально. Від Волині їх відділяли Карпати і землі у Верхньому та Середньому Подністров'ї і Посянні заселені *хорватами*. А між тим *авари* не тільки розбили *дулібів*, але й змусили значну їх частину мігрувати на захід⁶⁸⁶.

Деякі дослідники стримано віднесли до повідомлень ал-Масуді та літопису, не заперечуючи їх⁶⁸⁷. Георгій Вернадський при цьому звернув увагу на бідність археологічного матеріалу на Волині⁶⁸⁸. Скоріше можна говорити про недостатність самих археологічних досліджень. До початку 1980-х рр. у Волинській та Рівенській областях було виявлено 2 городища і 34 селища, які можна датувати цим періодом⁶⁸⁹, зараз становище трохи краще, але через відсутність коштів польові дослідження археологів практично призупинені.

Підводячи підсумки аналізу писемних та археологічних пам'яток і версій дослідників, можна припускати, що у 561–567 рр. *авари* завоювали Волинь і змусили основну частину *дулібів*, які були гегемоном волинського союзу племен, мігрувати на захід. Решта *дулібів*, які залишилися на попередніх землях, аж до повстання Само знаходилися під аварським гнітом. Як і вважали О. Шахматов та інші дослідники, цей період знайшов відбиток у пісні-билині про запрягання дулебських жінок в аварські теліги. Десь з другої третини VII ст. із аварською залежністю було покінчено і союз волинських племен відродився під гегемонією *волинян*. Інформація ал-Масуді і ібн Якуба відноситься саме до цього періоду. Тому і діяльність Маджака слід відносити десь до VIII – початку IX ст. Далі у IX–X ст. новим гегемоном союзу стали *черв'яни* (звідси і розповіді про гради Червенські), а потім *бужани*. Найдовшою, напевно, була гегемонія *волинян*, від яких і походить географічна назва регіону.

Баварський Географ. Збереглися поодинокі писемні пам'ятки, аналіз яких дозволяє відтворити етнополітичну картину IX–X ст. в Центральній-Східній Європі. Найбільш інформативна з них – цікава пам'ятка,

⁶⁸⁵ Владимир Мавродин. *Образование древнерусского государства*. (Ленинград, 1945), 52.

⁶⁸⁶ Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. Т. 1. (Warszawa, 1962), 258–259.

⁶⁸⁷ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Львів, 1905), 377.

⁶⁸⁸ George Vernadsky. *Ancient Russia*. (New Haven, 1943), 322.

⁶⁸⁹ Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. (Київ, 1982), 101–108.

за якою закріпилася назва “Geographus Bavarus” (“Баварський Географ”). В оригіналі пам’ятка має назву “Descriptio civitatum et regionum ad septentrionalem plagam Danubi” (“Опис градів і земель на північ від Дунаю”). Ця пам’ятка на двох аркушах була виявлена ще у 1722 р. серед документів збірника IX ст. у Баварській державній бібліотеці у Мюнхені, де зберігається досі⁶⁹⁰. Пам’ятка збереглася лише в одному списку. Баварський герцог придбав цей збірник у 1571 р. разом з архівом антиквара Германа Шеделя (1410–1485). Першу публікацію у французькому перекладі здійснив (тобто фактично ввів її в науковий обіг) французький посол у Мюнхені граф дю Бюа ще у середині XVIII ст. Назву “Баварський Географ” пам’ятці дав відомий польський письменник та вчений Ян Потоцький (1761–1815)⁶⁹¹. Від багатьох інших документів пам’ятка відрізняється своєю інформативною насиченістю. Вона містить перелік племен (племінних союзів–князівств), переважно слов’янських, з мінімальними поясненнями, зокрема з зазначенням кількості “градів” (“civitates”) у більшості з них.

Першим по справжньому походження і створення пам’ятки досліджував Генрік Ловмяньський. За його висновками, зберігся не оригінал, а друга редакція, яка складається з двох частин. Перша частина (позиції 1–13) є точною копією втраченого оригіналу першої редакції. В оригіналі зафіксовані результати стратегічної розвідки франкської імперії, яка служила мілітарним цілям розширення впливу імперії далі на північ від Дунаю. Друга частина була долучена в ході створення другої редакції, маючи географічний характер, вона підсумувала купецьку та місіонерську інформацію. На думку польського вченого, ця редакція була створена у монастирі св. Еммерама в Регенсбурзі. Перша частина була сформована невдовзі після 844 р. монахом Рудольфом, автором другої частини Фульденських анналів, на замовлення короля Людовика Німецького. З Фульди документ потрапив до королівського двору у Регенсбурзі, де після 845 р. монахи в монастирі св. Еммерама створили другу редакцію⁶⁹².

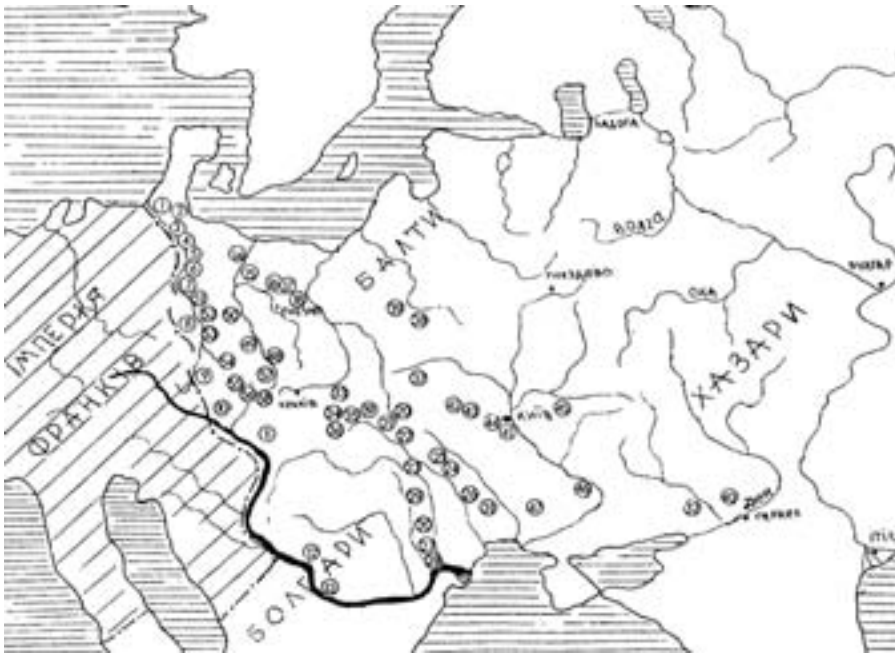
Інші дослідники, опираючись на палеографічні та кодикологічні дані, стверджують, що “Опис градів і земель на північ від Дунаю” виглядає оригіналом, створеним у першій половині IX ст.⁶⁹³.

⁶⁹⁰ Шифр Clm 560 (“Descriptio” є припискою на двох сторінках до тексту трактату Боеція з геометрії fol.149v – 150 r).

⁶⁹¹ Jan Potocki. *Fragment historiques et géographiques sur Scythie, Sarmatie et les Slaves*. (Brunsvic, 1796), 504 p.

⁶⁹² Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki historyczne*. R. 20. (Poznań, 1951–1952), 9–58.

⁶⁹³ Rostislav Nový. *Die Anfänge des böhmischen Staates*. Bd. 1. (Praha, 1969), 131–149; Йоахим Херрманн. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.). *Древности славян и Руси*. (Москва, 1988), 166–168.

Центрально-Східна Європа за Баварським Географом

Як свідчить аналіз пам'ятки чи її окремих складових, датування документа коливається у таких межах: 795 р. (Лотар Дралле⁶⁹⁴); 817 р. (Любомир Гавлік⁶⁹⁵); 830–840 рр. (Васил Тодор Гюзелев⁶⁹⁶), між 833–890 рр. (Петер Раткош⁶⁹⁷) чи невдовзі після 844 р. (Вольфганг Фріце⁶⁹⁸), між 866–890 рр. (Павел Йозеф Шафарик⁶⁹⁹), на початку 70-х рр. IX ст. (Олександр Назаренко⁷⁰⁰). На думку О. Назаренка, з якою важко не погодитися, встановити, чи є пам'ятка оригінальною або копією

⁶⁹⁴ Lotar Dralle. Slaven an Havel und Spree. *Studien zur Geschichte des hevellisch-wilzischen Fürstentums (6. bis 10. Jahrhundert)*. (Berlin, 1981), 43–44.

⁶⁹⁵ Lobomir Havlik. Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia. *Historický Časopis*. R. 7. (Bratislava, 1959), 282–289.

⁶⁹⁶ Васил Тодор Гюзелев. Баварський географ от IX в. и неговото значение за българската история. *Гюзелев В. Средневековна България в светлината на нови извори*. (София, 1981), 68–81.

⁶⁹⁷ Петер Раткош. Великая Моравия – территория и общество. *Великая Моравия. Её историческое и культурное значение*. (Москва, 1985), 83, 94.

⁶⁹⁸ Wolfgang Fritze. Die Datierung des Geographus Bavarus und die Stammesverfassung der Abodriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. Bd. 21. Heft. 2. (Berlin, 1952), 326–542; Idem. Probleme der abodritischen Stammes- und reichsverfassung. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. In Verbindung mit H. Jankuhn und a. hg. H. Ludat. (Giessen, 1960), 147; Idem. *Frühzeit zwischen Ostsee und Donau: Ausgewählte Beiträge zum geschichtlichen Werden im Mitteleuropa vom 6. bis zum 13. Jahrhundert*. (Berlin, 1982), 440–441.

⁶⁹⁹ Pavel Jozef Šafařík. *Slovanské Starožitnosti*. (Praha, 1837), 980–981.

⁷⁰⁰ Александр Назаренко. Русь и Германия в IX–XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1991 г.* (Москва, 1994), 35–61.

більш раннього оригіналу неможливо. Згідно з його висновком, вона створена в монастирі Рейхенау у верхів'ях Рейну на Баденському озері. Інформацію про слов'янські племена, які входили в коло інтересів Великої Моравії, та північно-східних сусідів цієї держави укладач пам'ятки отримав від одного зі слов'янських апостолів св. Мефодія чи осіб з його оточення під час їх перебування на засланні в Рейхенау, що підтверджує занесення їхніх імен в "liber confraternitatum" — "книгу побратимства". Свої висновки вчений базував також на впевненості, що згадане в документі плем'я *Ruzzi* тотожне *Русам*, інформацію про яких кирило-мефодіївське коло черпало від створеної константинопольським патріархом Фотієм бл. 866 р. єпископії (митрополії) на Русі⁷⁰¹.

Ретельне дослідження пам'ятки почали ще Йоахім Лелевель (1786–1861)⁷⁰², Павел Йозеф Шафарик (1795–1861)⁷⁰³ та Йоган Каспер Цейсс (1806–1856)⁷⁰⁴. Література з цієї проблеми практично неосяжна. Найбільш докладні дослідження тексту належать Волкеру фон Кельтшу⁷⁰⁵, Антону Кралічеку⁷⁰⁶, Євгену Кухарському⁷⁰⁷, Вольфгангу Фріце⁷⁰⁸, Генріку Ловмяньському⁷⁰⁹, Йоахіму Геррману⁷¹⁰, Олександру Назаренку⁷¹¹,

⁷⁰¹ Александр Назаренко. Об имени "Русь" в немецких источниках IX–XI вв. *Вопросы языкознания*. (Москва, 1980), № 5, 40–57; Його ж. Имя "Русь" и его производные в немецких средневековых актах (IX–XIV ст.): Бавария – Австрия. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1982 г. (Москва, 1984), 86–129; Його ж. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент.* (Москва, 1993), 7–51; Його ж. Русь и Германия в X–XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1991 г. (Москва, 1994), 33–61; Його ж. *Древняя Русь на международных путях: междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв.* (Москва, 2001), 51–70.

⁷⁰² Joachim Lelewel. Winulska Sławiańszczyzna z Geografa bawarskiego. *Tygodnik Wileński*. Nr. 47–50. (Wilno, 1816); Idem. *Geographe du Moyen Age III*. (Bruxelles, 1852), 21–45.

⁷⁰³ Pavel Jozef Šafařík. *Slovanské Starožitnosti*. (Praha, 1837), 979–998.

⁷⁰⁴ Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. (München, 1837), 796 s.; 2 Aufl. (Heidelberg, 1925).

⁷⁰⁵ Volker von Keltsch. Der bairische Geograph. *Altpreussische Monatschrift*. No 23. (Königsberg, 1886), 507–560.

⁷⁰⁶ Anton Králíček. Der sogenannte bairische Geograph und Mähren. *Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens*. T. 2. (Breslau, 1898), 216–235.

⁷⁰⁷ Tugeniusz Kucharski. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłasciwie "geografem bawarskim". *Pamiętnik IV powszechnego Zjazdu historyków polskich*. T. 1. (Lwów, 1925), 111–125.

⁷⁰⁸ Wolfgang Fritze. Die Datierung des Geographus Bavarus. *Zeitschrift für Slavische Philologie*. Bd. 21. Heft. 2. (Berlin, 1952), 326–542.

⁷⁰⁹ Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego. *Roczniki historyczne*. R. 20. (Poznań, 1951–1952), 9–58; Idem. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. *Studia Źródłoznawcze*. T. 3. (Warszawa, 1958), 1–22.

⁷¹⁰ Йоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу об исторических и этнографических основах "Баварского Географа" (первая половина IX в.). *Древности славян и Руси*. (Москва, 1988), 162–169.

⁷¹¹ Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент.* (Москва, 1993), 7–51; Його ж. "Хазары, русь, луколяне, венгры": народы Восточной Европы в "Баварском географе". *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва, 2000), 292–295.

Антону Горському⁷¹², Богдану Томенчуку⁷¹³, Леонтію Войтовичу⁷¹⁴, Міхалу Лучиньському⁷¹⁵ та Поліні Коматиній⁷¹⁶.

Пам'ятка видавалася багато разів. Для зручності подаємо оригінальний текст пам'ятки (за виданням Станіслава Закшевського, звіренням з пізнішими новітніми виданнями⁷¹⁷) з українським перекладом:

DESCRIPTIO CIVITATUM ET REGIONUM AD SEPTENTRIONALEM PLAGAM DANUBII (*опис ґрадів і земель на північ від Дунаю*).

(1) Isti sunt qui propinquoiores resident finibus Danaorum quos vocant Nortabtrezi, ubi regio in qua sunt civitates LIII, per duces suos patriae (Ті, які найближче сидять до меж Данських, називаються Нортабтричі; область їх, в якій 53 гради, окремо [управляється] їхніми герцогами).

(2) Uilci, in qua civitates XCV, et regions IIII (Вільці, у яких 95 ґрадів і чотири області).

(3) Linaa, est populisqui habet civitas VII (Лінони - народ, який має 7 ґрадів).

(4-6) Prope illis resident quos vocant Bethenici, et Smeldingon, et Morizani, qui habent civitates VII (Недалеко від них сидять ті, що називаються Бетеничі, Смелдінґи і Моричани, які мають 11 ґрадів).

⁷¹² Антон Горский. Баварский Географ и этнополитическая структура восточного славянства. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1997 г.* (Москва, 1997), 271–282.

⁷¹³ Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках Центральної і Східної Європи доби Середньовіччя (за Баварським Географом). *Етногенез та рання історія слов'ян: Нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 211–219.

⁷¹⁴ Леонтій Войтович. “Баварський географ”: проблеми локалізації слов'янських племен. *Проблеми слов'янознавства*. Вип. 57. (Львів, 2008), 42–62; Його ж. “Баварський Географ”: проблеми ідентифікації слов'янських племен. *Треті Ольжині читання. Пліснеськ 31 травня 2008 року*. (Львів, 2009), 3–14; Його ж. “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті. *Український історичний журнал*. № 5. (Київ, 2009), 12–34; Його ж. “Баварський Географ”: Спроба локалізації слов'янських князівств в IX столітті. *Średniowiecze Polskie i Powszechne*. Т. 2 (6) / Red. Idzi Panić, Jerzy Sperka. (Katowice, 2010), 35–66; Його ж. “Баварський Географ”: попытки этнолокализации населения Центрально-Восточной Европы в IX веке. *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 9. (Минск, 2016), 16–51.

⁷¹⁵ Michał Łuczyński. “Geograf Bawarski” – nowe odczytania. *Polonica*. Nr. 37. (Kraków, 2017), 67–89.

⁷¹⁶ Полина Коматина. Славянские этнонимы “Баварского Географа”: историко-лингвистический анализ. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Санкт-Петербург, 2020), № 1(27), 106–137.

⁷¹⁷ Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski*. (Lwów, 1917), 4; Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum ad septentrionalem plagam Danubii* (t. zv. Bavorský geograf). *Rozprawy Československé akademie věd. Rada společenských věd*. Т. 66. (Praha, 1956), z. 2, 7–9; Erwin Hermann. *Slawisch-germanische Beziehungen im südostdeutschen Raum von der Spätantike bis zum Ungarnsturm: Ein Quellenbuch mit Erläuterungen*. (München, 1965), 220–221; Manfred Hellmann. Karl und die slawische Welt zwischen Ostsee und Böhmerwald. *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nachleben*. Hg. W. Braunsfels. Bd. 1. (Düsseldorf, 1965), 712–713; Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.*, 7–8.

(7) Juxta illos sunt qui vocantur Hehfeldi, qui habent civitates VIII (Поряд з ними сидять ті, які називаються Гефельди і які мають 8 градусів).

(8) Juxta illos region quae vocatur Sorbi, in qua regione plures sunt quae habent civitates L (Поряд з ними розташована область, яка називається Сорби; в області численний народ, який має 50 градусів).

(9) Juxta illos sunt quos vocant Talaminzi, qui habent civitates XIII (Поряд з ними ті, які називаються Таламінці і які мають 13 градусів).

(10) Beheimare, in qua sunt civitates XV (Бегеймари, у яких 15 градусів).

(11) Marharii, habent civitates XI (Марари мають 40 градусів).

(12) Uulgarii, regio est immensa et populus multus habent civitates V, eo quod multitudo magna ex eis sit et non sit eis opus civitates habere (Вулгарії, велика область і численний народ мають лише 5 градусів, оскільки більшість народу живе поза ними, а отже не має потреби у градах).

(13) Est populus quem vocant Merchanos, ipsi habent civitates XXX (Є народ, який називається Мерехани, у нього 30 градусів).

Istae sunt regiones quae terminant in finibus nostris (Це області, які межують з нашими землями).

Istisunt qui juxta istorum fines resident (Ось ті, які живуть поряд з їхніми межами).

(14) Osterabtrezi, in qua civitates plusquam C sunt (Остабтрезі, які мають більше 100 градусів).

(15) Miloxi, in qua civitates LXVII (Мілокси, у яких 67 градусів).

(16) Phesnuzi, habent civitates LXX (Феснучі мають 70 градусів).

(17) Thadesi, plusquam CC urbes habent (Тадеси мають більше 200 градусів).

(18) Glopeani, in qua civitates CCCC, aut eo amplius (Глоп'яни, у яких 400 або трохи більше градусів).

(19) Zuireani, habent civitates CCCXXV (Журяни [Чуряни?] мають 325 градусів).

(20) Busani, habent civitates CCXXXI (Бужани мають 231 градус).

(21) Sittici, region immensa populis et urbibus munitissimis (Сіттичі, область в якій народу і градусів без ліку).

(22). Stadici, in qua civitates DXVI (Стадичі, в котрих 516 міст і безліч людей).

(23) Sebbirozi, habent civitates XC (Себбірочі мають 90 градусів).

(24) Unlizi, populus multiuse, civitates CCCXVIII (Унличі, численний народ, 318 градусів).

(25) Neriواني, habent civitates LXXVIII (Нервяни мають 78 градусів).

(26) Attorozi, habent CXLVIII, populus ferocissimus (Атторочі мають 148 [градусів], народ найбільш розгнуданий).

(27) Eptaradici, habent civitates CCLXIII (Ептарадичі мають 243 гради).

(28) Uuillerozi, habent civitates CLXXX (Вільєрочі мають 180 градусів).

(29) Zabrozi, habent civitates CCXII (Заброчі мають 212 градусів).

- (30) Znetalici, habent civitates LXXIII (Знеталичі мають 74 гради).
- (31) Aturezani, habent civitates CIII (Атурезани мають 104 гради).
- (32) Chozirozi, habent civitates CCL (Хозирози мають 250 градусів).
- (33) Lendizi, habent civitates XCVIII (Лендізі мають 98 градусів).
- (34) Thafnezi, habent civitates CCLVII (Тафнезі мають 257 градусів).
- (35) Zeriuani, quod tantum est regnum ui ex eo cunctae gentes Sclauorum exortae sint et originem sicut affirmant ducant (Черв'яни, у яких одних є королівство і від яких всі племена слов'ян, як вони стверджують, походять і ведуть свій рід).
- (36) Prissani, civitates LXX (Присяни, 70 градусів).
- (37) Uelunzani, civitates LXX (Велунчани, 70 градусів).
- (38) Bruzi, plus est undique, quam de Enisa ad Rherum (Бруси, всюди більше, ніж від Енса до Рейну).
- (39) Uuizunbeire (Вічунбейри).
- (40) Caziri, civitates C (Казіри, 100 градусів).
- (41) Ruzzi (Руси).
- (42) Forsderen (Форсдери).
- (43) Liudi (Люді)
- (44) Fresiti (Фрезити).
- (45) Serauici (Серавичі).
- (46) Lucolane (Луколяни).
- (47) Ungare (Унгри)
- (48) Vuislane (Вісляни)
- (49) Sleenzane, civitates XV (Слензяни, 15 градусів).
- (50) Lunsizi, civitates XXX (Лужичі, 30 градусів).
- (51) Dadosesani, civitates XX (Дадосечани, 20 градусів).
- (52) Milzane, civitates XXX (Мільчани, 30 градусів).
- (53) Besunzane, civitates II (Безунчани, 2 гради).
- (54) Uerizane, civitates X (Веричани, 10 градусів).
- (55) Fraganeo, civitates XL (Фрагани, 40 градусів).
- (56) Lupiglaa, civitates XXX (Лупигляни, 30 градусів).
- (57) Opolini, civitates XX (Ополяни, 20 градусів).
- (58) Golensizi, civitates V (Голендзичі, 5 градусів).

Ще Г. Ловмянський розділив пам'ятку на дві частини, віднісши позиції 14–58 до назв, які важко локалізувати. На його думку, в цій частині пам'ятки, долученій у ході створення другої редакції, порядок назв у контексті був довільним⁷¹⁸. Таке припущення дало підстави розглядати будь-які версії без обмежень, незалежно від місця у кон-

⁷¹⁸ Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego, 51; Idem. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego, 3.

тексті, а з огляду на фантазію їх авторів⁷¹⁹. Користуючись гіпотезою про довільний порядок назв як аксіомою, її прихильники нерідко зловживали патріотичними почуттями, намагаючись локалізувати племена на сучасних територіях своїх країн (переважно Польщі або Чехії). Фактично гіпотеза Г. Ловмяньського завела проблему локалізації племен на манівці.

Йоахім Геррман запропонував розглядати перелік племен поза кордонами імперії Каролінгів, керуючись зафіксованими та ймовірними лініями торговельних комунікацій, беручи до уваги також можливе дублювання племінних назв⁷²⁰. Цей шлях виглядає більш перспективним при ідентифікації племен. Він пропонує осмислену систему і заміну верифікації навколо спотворених назв пошуками джерельних та археологічних доказів.

Цей метод прийняв Богдан Томенчук⁷²¹, корегуючи розташування племен вздовж шляхів, запропонованих Й. Геррманом. Однак, якщо прийняти хоча б частково версію О. Назаренка і припустити, що текст Рудольфа чи іншого автора першої частини був доповнений в Рейхенау інформацією св. Мефодія і його сподвижників, то більшість торговельних напрямків будуть простягатися не від франкських кордонів чи Балтики, а від кордонів моравських. При цьому значна частина пропозицій Й. Геррмана та Б. Томенчука виглядатимуть сумнівними.

Загалом, надаючи перевагу методу Й. Геррмана над методом Г. Ловмяньського, локалізацію племен доцільно розглядати блоками, беручи до уваги як торговельні артерії, так і кордони імперії Каролінгів і Великоморавської держави. Не можна також виключати можливе дублювання назв.

Другим важливим моментом є перелік кількості градів. Порівняння свідчень джерела з археологічними пам'ятками на територіях точно локалізованих племен (прикордонних з Франкською імперією) показало, що вони ідентичні з бурговими округами, тобто, пам'ятка містить інформацію про внутрішню військово-політичну структуру прикордонних племен⁷²². Зрозуміло, що для більш віддалених областей ці дані не могли бути точними. Але цілком ймовірно, що для цих територій під терміном "civitates" могли називатися не тільки укріплені поселення, а й громади-общини⁷²³.

⁷¹⁹ Леонтий Войтович. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э. Начальные этапы формирования государственности. *Rossica Antiqua*. 2006. Исследования и материалы. (Санкт-Петербург, 2006), 23.

⁷²⁰ Йоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 162–169.

⁷²¹ Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 211–219.

⁷²² Йоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 162–163.

⁷²³ Михайло Филипчук. Генезис Прикарпатських городищ VIII–XIV ст. з позиції полісної структури суспільства. *Тези доповідей міжнародної конференції "Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат"*. (Львів, 1994), 9–11.

Не викликає також сумнівів, що назви племен часто передані з помилками. Однак німецькі редактори Баварського Географа передавали ці назви значно ближче до оригіналу ніж автори візантійські, пов'язані обов'язковим наслідуванням античних авторів⁷²⁴.

Локалізація перших тринадцяти племен не викликає серйозних суперечок, оскільки йдеться про племена, розташовані вздовж північно-східного кордону Франкської імперії з півночі на південь:

(1). **Nortabtrezi**. [Північні ободрити, Ободричі]: В джерелах згадуються з 789 р., велика група слов'янських племен, яка займала території в нижній течії Ельби⁷²⁵.

(2). **Uilci** [Вільці (лат. Wilti, нім. Wilzi, Wulzi), Велети, Лютичі]: племінне об'єднання полабських слов'ян на схід від ободритів. Ядро цих племен розташовувалося між Варнавою та Одером⁷²⁶.

(3) **Linaa** [Лінони чи ліняни]: Вперше згадані Ейгардом під 808 р. та у *Chronicon Moissiacense* у розповіді про похід Карла, сина імператора Карла Великого, проти них та Смоленців. За П. Й. Шафариком – Глин'яни⁷²⁷. Згадуються у Адама Бременського та Гельмольда. Локалізуються на правому березі Лаби по сусідству з *Битинцями* і *Смоленцями*. В фундаційному документі Гавельберзького єпископства імператора Оттона I (946) згадана провінція Лінагга (Linagga) з градом Потлустім

⁷²⁴ Геннадий Литаврин. Некоторые особенности этнонимов в византийских источниках. *Вопросы этногенеза и этнической истории славян и восточных романцев*. (Москва, 1976), 198–217.

⁷²⁵ Pavel Jozef Šafařík. *Slovanské Starožitnosti*. T. 2. (Praha, 1837), 608; Josef Perwolf. Slavische Völkernamen. *Archiv für Slavische Philologie*. T. 7. (Berlin, 1884), 593; Willy Krogmann. Obodriti. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung*. T. 65. (Göttingen, 1938), 140; Max Vasmer. Der Name der Obodriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. T. 16. (Heidelberg-Leipzig, 1939), 361–362; Tadeusz Lehr-Splawiński. Obodriti – Obodrzyce. *Slavia Occidentalis*. T. 18. (Poznań, 1947), 223–228; Hynek Bulín. Počátky státu bodrického. *Pravne historické studie*. T. 7. (Praha, 1958), 5–60; Mikołaj Rudnicki. Nazwy Słowian połabskich i łużyckich u Geografa Bawarskiego z IX wieku. *Opuscula Casimiro Tymieniecki septuagenario dedicate*. (Poznań, 1959), 249–253; Wolfgang Fritze. Probleme der obodritischen Stämme und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammesstaat zur Herrschaft. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale, und Oder*. Hrsg. H. Ludat. (Giesen, 1960), 141–219; Александр Саливон. Самосознание ободритов (к вопросу образования раннефеодальной народности). *Советское славяноведение*. (Москва, 1979), № 5, 130–145; Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 201–211; Rostysław Waceba. Drużyna książęca w systemie ustrojowym państwa obodryckiego IX–XII wiek. *Wojna–Wojsko–Bezpieczeństwo poprzez stulecia i epoki: studia i materiały*. T. 2. (Szczecin, 2017), 305–317.

⁷²⁶ Reinhold Trautmann. *Die slawischen Ortsnamen Meklenburgs und Holsteins*. (Berlin, 1950), 153; Hynek Bulín. Německy přínos k dějinám polabských slovanů. *Vznik a počátky slovanů*. D. 3. (Praha, 1958), 5, 71; Wolfgang Fritze. Probleme der obodritischen Stämme, 149–159; Ewald Schuldt. Die Ausgrabungen im Gebiet der “2 Alten Burg” vom Sukov, Kreis Teterow. *Bodendenkmalpflege in Mecklenburg: Jahrbuch 1963*. (Meklenburg, 1963), 217–238; Joachim Herrmann. *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder – Neisse und Elbe*. (Berlin, 1968), 164; Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.), 201–206.

⁷²⁷ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. T. 2. (Poznań, 1844), 723.

(нині Путлітз) над р. Степеницею. В їх землі був також град Лончин. Племя належало до зв'язку ободричів⁷²⁸.

(4) **Bethenici** [Бетеничі, Битинці]: слов'янське плем'я, яке проживало на східному березі нижньої Лаби, південніше *Глинян* і північніше *Смоленців*. Вперше згадані у 811 р. Дослідники вагаються, до якого зв'язку початково належало це плем'я: *велетів* чи *глинян*? Ймовірно, пізніше їх поглинули *глиняни*⁷²⁹.

(5) **Smeldingon** [Смельдінги, Смоленці]: слов'янське плем'я, яке займало територію південніше *Битинців*. У 808 р. разом з *Глинянами* пристало до союзу з данським королем Готфрідом і чинило опір наступу Карла, сина імператора франків Карла Великого. У 809 р. проти них виступив союзник франків — ободрицький князь Дрожко, якому з допомогою саксів вдалося здобути їх град *Semeldinconnoburg*. Після повторного наступу франків у 811 р. їх землі були сплюндровані, а франки спорудили тут замок *Aboschi*. Питання про більш точну локалізацію *смоленців* залишається дискусійним⁷³⁰.

(6) **Morizani** [Моричани]: слов'янське плем'я, яке проживало на правому березі Лаби у її середній течії. В джерелах згадується протягом 937–1114 pp. (*Moritsani*, *Mortsani*, *Moraciani*, *Moroszani*, *Moresctns*, *Mrocini*, *Morkeni*, *Mrozini*, *Morazena*, *Morosini*, *Morozani*, *Moresini*, *Mrozani*, *Morschone*)⁷³¹.

(7) **Hehfeldi** [Гевелери, Гаволяни (*Hevelli*)]: полабське плем'я, близьке до Лютичів. Воно локалізувалося на р. Гавелі. Його столицею був Гавелберг (*Havelberg*), пізніше Бренна (Бранденбург)⁷³².

⁷²⁸ Johann Kaspar Zeuss. *Die Deutschen und die Nachbarstämme*. (Heidelberg, 1837), 651; Wilhelm Józef Bogusławski. *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej*. T. 2. (Poznań, 1890), 37; Lubor Niederle. *Slovanské starožitnosti*. D. 3. (Praha, 1912), 142; Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 13–14; Zygmunt Sułowski. *Bethenici et Smeldingon, przyczynek do krytyki Geografa bawarskiego*. *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henryka Lowmiańskiego*. (Warszawa, 1958), 49–56.

⁷²⁹ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 652; Wilhelm Józef Bogusławski. *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej*. T. 2. (Poznań, 1890), 30; Lubor Niederle. *Slovanské starožitnosti*. T. 3. (Praha, 1904), 113–115; Zygmunt Sułowski. *Bethenici et Smeldingon. Przyczynek do krytyki Geografa Bawarskiego*. *Studia Historica w 35-lecie pracy naukowej Henrika Lowmiańskiego*. (Warszawa, 1958), 49–56.

⁷³⁰ Max Bathé. *Die Sicherung der Reichsgrenze an der Mittelbe durch Karl den Grossen*. *Sachsen und Anhalt*. T. 16. (1940), 8–15; Ewald Schuldt. *Die Prignitz. Aus der Geschichte einer märkischen Landschaft*. (Köln–Graz, 1956), 370 s.; Zygmunt Sułowski. *Bethenici et Smeldingon*, 49–56.

⁷³¹ Aleksander Brückner. *Die slavischen Ansiedelungen in der Altmark und in Magdeburgischen*. (Leipzig, 1879), 2; Andreas Schröder. *Grundzüge der Territorialentwicklung der anhaltischen Lande von den ältesten Zeiten*. *Anhaltische Geschichtsblätter*. T. 2. (Dessau, 1926), 18–19; Gottfrid Wentz. *Das Bistum Brandenburg*. (Berlin, 1937); Reinhold Trautmann. *Die slawischen Ortsnamen*, 108; Wolfgang Hessler. *Mitteldeutsche Gaue des frühen und hohen Mittelalters*. (Berlin, 1957), 34–38.

⁷³² Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 15; Lubor Niederle. *Slovanské starožitnosti*. T. 3, 143; Wilhelm Volz. *Der ostdeutsche Volksboden*. (Breslau, 1926), 136; Aleksander Brückner. *O nazwach miejscowych*. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Wydział Historyczno-Filozoficzny*. T. 64. № 2.

(8) **Sorbi** [Сорби, Серби]: одна з головних груп полабських слов'ян. Згадуються в джерелах з 631 р.⁷³³ до кінця X ст., коли були остаточно завойовані німцями⁷³⁴.

(9) **Talaminzi** [Таламінці, Делемінці (Doleminci), Доленчани]: Делемінці (гломачі) — лужицьке плем'я, яке займало землі між р. Каменицею, притокою Мульди, р. Лабою (до Стріли), Ползницею і Крушними горами. Входило в об'єднання *сорбіє*⁷³⁵.

(10) **Beheimare** [Богемці, Чехи. Богеми (лат. Bohemi, Baiahaeni, Boemani)]: назва походить від німецького спотворення назви бойїв (лат. Boii), кельтського племінного етноніму (в перших століттях н. е. бойї займали територію Чехії, пізніше пересунулися в Паннонію, звідки у III ст. перейшли в пізнішу Ломбардію (від них залишилася назва Болоньї). Ця назва поширилася на чехів⁷³⁶.

(11) **Marharii** [Моравії, Морави]: слов'янські племена, які розселилися в сучасній Моравії і далі на схід по Вагу, Нітрі і Гроні й утворили в IX ст. Великоморавську державу⁷³⁷.

(Kraków, 1935), 19; Herbert Ludat. Beiträge zur brandenburgischen Namenkunde. 1. Der slavische Namen der Havel. *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte*. T. 48. (Leipzig, 1936), 327–334; Jan Nalepa. Obła, Oblica, Oblisko. Pierwotna nazwa rzeki Havel i jej derywatyw. *Sprágliga Bidrag. Meddelanden från seminarier i slaviska språk ... vid Lunds Universitet*. T. 2. (1957), № 9, 12.

⁷³³ Fredegarii Chronicon. Bruno Krusch. *Fredegarii et aliorum chronica*. (Hannover, 1888), IV, 13. (P. 90).

⁷³⁴ Walter Schlesinger. Die Verfassung der Sorben. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Hrsg. Herbert Ludat. (Giesen, 1960), 70–78; Ernst Eichler. Studien zur Frühgeschichte slawischen Mundarten zwischen Saale und Neise. *Deutsch-slawische Forschungen zur Namenkunde und Siedlungsgeschichte*. T. 19. (Leipzig, 1965), 111; Hans-Joachim Bartmuss. *Die Geburt des ersten deutschen Staates*. (Berlin, 1966), 101; Hans-Jürgen Brachmann. *Slawische Stämme am Elbe und Saale*. (Berlin, 1975), 229; Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.), 198–201; Ростислав Ваццеба. Внешняя торговля Полабья в VIII–IX веках. *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 8. (Минск, 2016), 7–15; Його ж. Проблема формування держави у полабських слов'ян: концептуальний вимір історіографії. *Історичний архів. Наукові студії*. Вип. 19. (Миколаїв, 2017), 20–28; Його ж. Етнокультурна структура слов'янського Полаб'я у VII–IX ст. і вплив порубіжжя на державотворчі процеси. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. Вип. 51. (Запоріжжя, 2018), 329–341.

⁷³⁵ Werner Radig. Der Burgberg Meissen und der Slavengau Daleminzien. *Die Führungsgeschichte einer ost-deutschen Burgwallandschaft*. T. 8. (Augsburg, 1929), 60 s.; Józef Widajewicz. *Serbowie nadlabscy*. (Kraków, 1948), 62 s.; Walter Schlesinger. Die Verfassung der Sorben, 79; Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 18.

⁷³⁶ Борис Флоря. Формирование этнического самосознания раннефеодальной чешской народности. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 120–143.

⁷³⁷ František Trávníček. *Moravská nářečí*. (Praha, 1926), 5–22; Josef Poulik. *Stároslovanská Morava*. (Brno, 1948), 215 s.; Idem. *Jížni Morava, země dávných Slovanu*. (Brno, 1948–1950), 119–124; Idem. Výsledky výzkumu na velkomoravském hradě "Valy" u Mikulá. *Pam. Arch.* T. 48. (1957), 363; Idem. Velká Morava ve světle nejnovějších archeologických objevů. *Velká Morava – Tisící letá tradice státu a kultury*. (Praha, 1963), S. 41; Václav Vaněček. *Prvních tisíc let*. (Praha, 1949), 50–59; Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego, 5–58; Idem. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego, 19; Lubomir Havlik. K otázce národnosti na území Velké Moravy.

(12) **Uulgarii** [Болгарії, Болгари]: болгари-тюрки на Балканах в IX ст. вже успішно асимілювались у слов'янському середовищі, утворивши на Балканах величезну державу⁷³⁸.

(13) **Merchanos** [Мерехани]: ця назва залишається дискусійною. Значна частина дослідників вважає її дублем назви *мораван* або її нітранської частини⁷³⁹. Однак ще П. Й. Шафарик звернув увагу на слов'янське плем'я над р. Моравою на заході Балкан. Таку локалізацію племені підтримав Й. Геррман⁷⁴⁰. Судячи з тексту пам'ятки, така версія видається правильною.

За Й. Геррманом до другої групи включені племена, розташовані на торговельному шляху Бардовик — гирло Одри. В цю групу дослідник включив тільки одне плем'я — *osterabtrezi*⁷⁴¹. Б. Томенчук пропонує племена 14-25 локалізувати вздовж Одерсько-Віслянського річкового шляху (Балтійське море — р. Одра — р. Нотець — р. Вісла — р. Західний Буг — р. Серет — р. Дністер — Чорне море)⁷⁴². Така схема виглядає надуманою і не підтверджується археологічним матеріалом. Одним із відгалужень знаменитого "бурштинового шляху" був маршрут Балтійське море — р. Вісла — р. Західний Буг — р. Дністер (перехід між Західним Бугом та Дністром в районі Пліснеська) — Чорне море. А от шлях по ріці Нотець до Вісли виглядає цілком самостійним. З Балтики не було сенсу через Одру і Нотець добиратися до Вісли. Тому щодо цієї частини переконливішою виглядала гіпотеза Й. Германа, тим більше, що ідентифікація цього племені (поз.14) особливих дискусій не викликала.

(14) **Osterabtrezi** [Східні ободрити]: з цього потужного племінного об'єднання між низинами Лаби (Ельби) та побережжям Балтики виділялося плем'я *репегів* центром якого був Мехлін (Mechlin) (Магнополіс,

Historický Časopis. T. 5. (Bratislava, 1957), 499–500; Idem, Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia. *Ibidem*. T. 7. (Bratislava, 1959), 282–289; Hynek Bulin. Stare Slovensko v údajích t. zv. Bavorskeho geografa. *Ibidem*. T. 6. (Bratislava, 1958), 413–428.

⁷³⁸ Геннадий Литаврин. Формирование этнического самосознания болгарской народности (VII – первая четверть X в.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 49–81.

⁷³⁹ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 452; Anton Králiček. Der sogenannte bairische Geograph und Mähren. *Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Vereines*. T. 2. (Brünn, 1898), 216–235; Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. T. 3, 211; Václav Vaněček. *První tisíc let*, 42, 50; Idem. *Staré Čechy 8-9. stol. Slavia Antiqua*. T. 2. (Poznań, 1949/1950), z. 2, 304, 309; Ryszard Kiersnowski. Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych. *Slavia Antiqua*. T. 3. (Poznań, 1951/1952), 88; Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa bawarskiego, 9–58; Idem. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego, 10; Lubomir Havlik. Moravané v údajích franko-bavorského Descriptia. *Historický časopis*. T. 7. (Bratislava, 1959), 282–289; Hynek Bulin. Z diskuse o počátcích velkomoravské říše. *Slavia Occidentalis*. T. 22. (Poznań, 1962), 84.

⁷⁴⁰ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

⁷⁴¹ Там само.

⁷⁴² Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 212–213.

Мекленбург)⁷⁴³. Правда, за “Анналами королівства франків” якісь Abodriti у 824 р. були на Дунаї по сусідству з болгарами⁷⁴⁴. Антон Горський, спираючись на цю інформацію, вважає за можливе розмістити *східних ободритів* далі по Дунаю нижче *мораван*⁷⁴⁵. На думку російського дослідника інакше Nortabtrezi (*північні ободрити*) мали би бути названі *західними*, а число градусів-громад у *східних ободритів* мало би бути меншим за відповідне число у *північних (західних) ободритів* та *вільців*. Версія А. Горського виглядає досить обґрунтованою, але проблема залишається дискусійною. Потрібно шукати підтвердженень присутності відламу ободричів на Дунаї.

Третю групу племен Й. Геррман пов’язує з торговельним шляхом Магдебург — Ребус — Познань — Київ, розташовуючи на цьому шляху племена 15–25⁷⁴⁶. Існування такого шляху сумнівне. Розглядаючи обидві версії (Й. Геррмана та Б. Томенчука), варто зробити незначну корекцію: від Магдебургу існував шлях до середньої Одри, звідки по р. Варті і р. Нотець можна було добратися до р. Вісли і головної артерії “бурштинового шляху”, який закінчувався на Чорноморському побережжі, але не заходив до Києва. Вздовж цього шляху можна спробувати розмістити племена 15–25.

(15) **Miloxi** [Мілокси, Мільчани]: тотожність Мілоксів з *Мільчанами* доволі переконливо обґрунтував ще А. Кралічек⁷⁴⁷. Мільчани розташовувалися між Лабою і Одрою над верхньою Спревою (тепер Шпре). Головним їхнім градом був Будишин (тепер Баутцен)⁷⁴⁸. Й. Геррман вважає їх тотожними з з племенем *Licikaviki* (середній Одер і Варта)⁷⁴⁹. Плем’я *Licikaviki* згадане тільки Відукіндом у контексті війни польського князя Мешка I з саксонським намісником Віхманом та Велетами у 963–966 рр. (ця згадка повторена пізніше Тітмаром Мерзебурзьким). *Licikaviki* були під владою польського князя. Їх локалізацію

⁷⁴³ Karol Kadlec. *O politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich. Początki kultury słowiańskiej*. (Kraków, 1912), 31; Stanisław Arnold. W sprawie ustrzu pna ziemiach polskich. *Slavia Occidentalis*. T. 7. (Poznań, 1928), 330; Leon Koczy. Skłanianja Adama Bremeńskiego. *Ibidem*. T. 12. (Poznań, 1933), 181; Gerard Labuda. Organizacje państwowe Słowian zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku). *Początki państwa polskiego*. T. 1. (Poznań, 1962), 65–69.

⁷⁴⁴ Wolfgang Fritze. Die Datierung des Geographus Bavarus, 328–329.

⁷⁴⁵ Антон Горський. Баварский Географ, 273–274.

⁷⁴⁶ Йоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

⁷⁴⁷ Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren. *Zeitschrift der Vereins für die Geschichte Mahrens und Schlesiens*. T. 2. (Brün, 1898), 224.

⁷⁴⁸ Wilhelm Józef Bogusławski. Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej. T. 2, 64; Józef Widajewicz. *Serbowie nadlabscy*. (Kraków, 1948), 10–18; Herbert Helbig. *Die slawische Siedlung im sorbischen Elbe, Saale und Oder*. (Giessen, 1960), 63; Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 24.

⁷⁴⁹ Йоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 164.

на середньому Одері та Варті обґрунтував Ю. Відаєвич⁷⁵⁰. Ця версія спокуслива, але з огляду на етимологію назви залишається тільки гіпотетичною. Б. Томенчук помістив їх на правому березі Одри ближче до гирла Варти без будь-яких пояснень, лише згідно з своєю “концепцією шляху” з Балтики через Одру, Варту і Нотець до Вісли⁷⁵¹. Цього, звичайно, замало, щоби з такою локалізацією погодитись.

(16) **Phesnuzi** [Феснучі, Пешнуці?]: назва племені настільки спотворена, що навколо нього виникло найбільше різних версій щодо його розміщення від Лужиць⁷⁵² до Нижнього Дунаю⁷⁵³. Була спроба навіть ототожнити їх з *печенігами*⁷⁵⁴ чи бежунчанами (*Besunzane*)⁷⁵⁵. З цих локалізацій найбільш виваженою виглядає локалізація Є. Кухарського, який розташовував плем'я в Лужицях по сусідству з *мільчанами*. Це вписується і в контекст назв і в прийняту “шляхову” гіпотезу. По сусідству з *мільчанами* (правда, над Вартою) розмістив їх і Б. Томенчук⁷⁵⁶.

(17) **Thadesi** [Тадеси]: локалізація цього племені належить до найбільш дискусійних. П. Й. Шафарик ототожнював їх з племенем *Дзядошан* і на підставі ономастичних матеріалів локалізував в районі сучасного Галича⁷⁵⁷. Погоджуючись з ним, А. Кралічек розташовував плем'я на теренах *Дзядошан* сілезьких, спираючись на джерела, де це плем'я згадується⁷⁵⁸. За Й. К. Цейссом це було південнослов'янське плем'я⁷⁵⁹. За Є. Кухарським це плем'я займало південні схили Судетів і Західних Бескидів⁷⁶⁰. Ряд дослідників пов'язують плем'я з р. Досса, притокою Гавелі й ототожнюють з локалізованим тут племенем *Дошан*, яке хроніст Адам Бременський згадав як *Doxani*. З інших джерел X ст. відома область *Dassia* чи *Desseri*, яка локалізується над верхньою Гавелою⁷⁶¹. Така схема вписується і в структуру контексту назв (поруч з *мільчанами* та *феснучі*). Противники такої локалізації крім зауважень щодо невеликих розмірів території, яку займали *Дошани* (на цій території не можна розташувати

⁷⁵⁰ Józef Widajewicz. *Lilikaviki Widukinda. Slavia Occidentalis*. T. 6. (Poznań, 1927), 85–179.

⁷⁵¹ Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

⁷⁵² Ewgeniusz Kucharski. *Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłasciwie “geografem bawarskim”*, 120.

⁷⁵³ Henryk Łowmiański. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego, 18; Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 24–25.

⁷⁵⁴ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. T. 2, 178, 497.

⁷⁵⁵ Anton Kraliček. *Der sogenannte bairische Geograph und Mahren*, 226.

⁷⁵⁶ Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

⁷⁵⁷ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. T. 2, 180, 776.

⁷⁵⁸ Anton Kraliček. *Der sogenannte bairische Geograph und Mahren*, 226.

⁷⁵⁹ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. (Heidelberg, 1925), 615.

⁷⁶⁰ Ewgeniusz Kucharski. *Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłasciwie “geografem bawarskim”*, 6.

⁷⁶¹ Zygmunt Sułowski. Najstarsze dokumenty biskupstwa hobolińskiego. *Roczniki Historyczne*. T. 19. (Poznań, 1959), 17, 38, 64; Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 25; Rostislav Nový. *Die Anfänge des böhmischen Staates*. T. 1. (Praha, 1968), 131; Idem. *Die Slawen in Deutschland*. (Berlin, 1972), 10.

200 градусів), критикували версію з позицій топономастики⁷⁶². Щодо кількості градусів чи, можливо, общин, то для більш віддалених регіонів ці цифри не треба абсолютизувати. Аргументація топономастична без опирання на інші джерела завжди залишає проблему відкритою. А. Горський допускає їх тотожність з влахами Дакії⁷⁶³. Б. Томенчук розташував їх на березі р.Нотець згідно зі своїм баченням шляхів⁷⁶⁴. Заслуговує на увагу гіпотеза Й. Германа, який запропонував вважати *Thadesi* варіантом назви *Thafnezi*⁷⁶⁵. Повернемося до цієї гіпотези при розгляді племені (34). З усіх же запропонованих гіпотез найбільш обгрунтованою все ж виглядає ототожнення *Thadesi* з *Дошанами*.

(18) **Glopeani** [Глоп'яни]:. Більшість дослідників вважає їх Гоплянами, тобто племенем, яке населяло околиці оз. Гопло або всі пізніші Куяви з Хелмінською землею. Судячи з кількості градусів, це було одне з найпотужніших племен регіону⁷⁶⁶. Тут сформувалися гнезненські *поляни*⁷⁶⁷.

Виглядає так, що племена (15–17) розміщалися на відтинку шляху між Лабою та Одрою, можливо, частково охоплюючи і басейн Варти. Плем'я (18) було розташоване на середній Віслі нижче впадіння Західного Бугу.

Племена 19–25 розміщалися вздовж головної артерії “бурштинового шляху”: Вісла – Західний Буг – Дністер.

(19) **Zuireani** [Журяни чи Чуряни?, Черв'яни]: ще одне загадкове плем'я, яке дослідники відносять переважно до племен, які неможливо локалізувати. А. Горський розмістив їх між *глоп'янами-полянами* і *бужанами*, ототожнивши з мазовшанами⁷⁶⁸; Б. Томенчук – у нижній течії Західного Бугу⁷⁶⁹. З огляду як мови, так і розташування племені в контексті порядку назв “Баварського Географа”, найбільш обгрунтованою виглядає гіпотеза Й. Германа, згідно з якою *Zuireani* (19) є

⁷⁶² Jaromir Spal. Iména západních Slovanů u Geografa Bavorského. *Slavia*. T. 24. (Praha, 1955), No 1, 6; Henryk Łowmiański. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego, 11–12.

⁷⁶³ Антон Горський. Баварский Географ, 274.

⁷⁶⁴ Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

⁷⁶⁵ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 164.

⁷⁶⁶ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. T. 2, 180, 498; Józef Widajewicz. *Początki Polski*. (Warszawa, 1948), 62; Henryk Łowmiański. Kilka uwag krytycznych o początkach Polski. *Roczniki Historyczne*. T. 18. (Poznań, 1949), 359; Idem. O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego. *Studia Źródłoznawcze*. T. 3. (1958), 18; Władysław Kowalenko. Przewłoka na szlaku żeglutowym Warta–Gopło–Wiśła. *Przegląd Zachodni*. R. 8. (Poznań, 1952), No 5–6, 76–88; Jan Natanson-Leski. *Zarys granic i podziałów Polski najstarszej*. (Wrocław, 1953), 53–54; Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 25–26.

⁷⁶⁷ Ярослав Исаевич. Древнепольская народность и ее этническое самосознание. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 149.

⁷⁶⁸ Антон Горський. Баварский Географ, 274.

⁷⁶⁹ Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

дублетом *Zeriuani* (35)⁷⁷⁰. Правомірність цієї гіпотези проаналізуємо при розгляді племені (35).

(20) **Busani** [Бужани]: Крім Генрика Пашкевича, який вважав *Бужан* польським плем'ям⁷⁷¹, всі дослідники сходяться на тому, що "Баварський Географ" згадав волинське плем'я *Бужан*. Локалізація Бужан у верхів'ях Бугу, де знаходився їх головний град Бужеск, підтверджується також літописними звітками і значною кількістю археологічних матеріалів⁷⁷².

(21) **Sittici** [Сіттичі, Житичі]: також більшістю дослідників відносяться до неідентифікованих племен. Існуючі версії локалізації від Житомира⁷⁷³ до Боснії⁷⁷⁴ є звичайними верифікаціями. Певну мотивацію мала спроба С. Закшевського пов'язати їх з р. Жітавою, притокою Нітри⁷⁷⁵. Як *житиців* їх розміщують також у районі гирла Заале при Лабі⁷⁷⁶. Всі ці локалізації ніяк не пов'язані з контекстом назв у "Баварському Географі", але, як справедливо зауважив А. Горський, спроби винесення цих племен за межі Східної Європи неспроможні⁷⁷⁷. Тому найбільш прийнятною виглядає версія Й. Германа⁷⁷⁸, підтримана Б. Томенчуком⁷⁷⁹. Обидва розмістили їх на схід від *бужан* по Дністру. Хорватські землі на лівобережжі верхньої і середньої течії Дністра були густо заселеним у VII–IX ст. масивом, який цілком міг бути "областю в якій народу і градів без числа". Князівство *житичів* займало басейни рік Зубри, Лугу, Свіржу, Гнилої та Золотої Липи, Коропця і Стрипи на Лівобережжі Дністра. На цих теренах, які археологами досліджені досить поверхово, відомо багато пам'яток VII–IX ст. Це сліди численних укріплених пагорбів в басейні Зубри, перш за все у Вовкові (за легендами давньослов'янського міста Волоков), Милятичах (замочок з терасами), Грабнику, Млинівцях (Раковці), можливо поблизу Красова та Бродок. На невеличкій річці Колодниці та її притоках більше

⁷⁷⁰ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 164.

⁷⁷¹ Henryk Paszkiewicz. *The Origin of Russia*. (London, 1954), 63–66.

⁷⁷² Леонтій Войтович. Етнотериторіальна підоснова формування удільних князівств Волинської землі. *Волино-Подільські археологічні студії*. Т. 1. (Львів, 1998), 286–294; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э., 6–12; Петро Довгань. Бужани як етнічний та державотворчий чинник у давній історії України. *Вісник Інституту археології*. Вип. 1. (Львів, 2006), 46–57; Його ж. Північно-східна ділянка городища літописного Бужська. *Археологія та давня історія України*. Вип. 1. (2010), 358–365; Наталія Стеблій. Прикраси з городища літописного Бужська. *Наукові студії*. Вип. 5. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2012), 187–196.

⁷⁷³ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. Т. 2, 181.

⁷⁷⁴ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. (Heidelberg, 1925), 615.

⁷⁷⁵ Stanisław Zakrzewski. Opis grodów i terytoriów, 31.

⁷⁷⁶ Wolfgang Hesler. *Mitteldeutsche Gaue der frühen und hohen Mittelalters*. (Berlin, 1957), 156.

⁷⁷⁷ Антон Горський. Баварський Географ, 274.

⁷⁷⁸ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

⁷⁷⁹ Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

десятка селищ⁷⁸⁰. На берегах Лугу, особливо в районі ставів в Отиневичах та Ходорові, були прекрасні умови для райковецьких поселень. Звенигород (на межі басейнів Зубри, Луги і Свіржу) виник вже у київську епоху наприкінці X — на початку XI ст., але місту передували селища, найбільше з яких в урочищі Острови. Ряд селищ на урочищах Загороддя, Вали, а також в сусідніх селах Гринів, Водники, Коцурів⁷⁸¹. Поблизу витоків Свіржу розташоване значне городище IX–XI ст. (нині с. Городище Перемишлянського р-ну Львівської обл.)⁷⁸². В самому Свіржі появі міста, напевно, передували селища, сліди яких знищені при будівництві замку. На Гнилій Липі — велике поселення за 2 км на захід від с. Бовшів⁷⁸³, поселення поблизу с. Болотня на р. Болотнянці та ін. На Золотій Липі ряд поселень від Гологір до гирла (Рогачин, Урмань Бережанського р-ну Тернопільської обл.), на Коропці (Доброводи, Залісся, Коропець Монастириського р-ну Тернопільської обл.) і на Стрипі (Зборів, Тустоголови, Красна і Футори Зборівського р-ну, Городище на р. Восушки, лівій притоці Стрипи та Плотича Козівського р-ну, Доброполе, Переволока, Пилява, Рукомиш, Бучач, Жизномир, Жниброди, Стінка Бучацького р-ну Тернопільської обл.)⁷⁸⁴.

Племена *житичів* та *стадичів* входили до масиву карпатських хорватів⁷⁸⁵. Пізніше, вже в процесі розпаду цього зв'язку, вони ввійшли до складу об'єднання *требовлян*⁷⁸⁶, назва якого пов'язана з язическими святилищами, спільними для всього хорватського масиву, де приносилися ритуальні жертви — *треби*. Це перш за все святилища в

⁷⁸⁰ Див.: Орест Корчинський. Звіти про дослідження Стільського городища за 1987–1990 рр. *Архів Ін-ту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України*.

⁷⁸¹ *Археологические открытия. 1971 г.* (Москва, 1972), 385–386; Ігор Свешніков. *Довідник з археології України. Львівська область*. (Київ, 1976), 63–65.

⁷⁸² Михайло Филипчук. Рятівні археологічні розкопки на городищі с. Підгородище Перемишлянського р-ну Львівської обл. *Вісник Інституту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 113–136.

⁷⁸³ Лариса Крушельницька. Дослідження верхніх шарів поселення біля с. Бовшів Івано-Франківської області у 1961 р. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 5. (1964), 130–137; Володимир Баран. *Давні слов'яни між Дніпром і Прип'яттю*. (Київ, 1972), 143–149.

⁷⁸⁴ Див.: Роман Миська. *Требовельська земля в XI – першій половині XIII ст.* / Дисертація на здобуття наукового ступеня к. і. н. (Львів, 2009), 202–268.

⁷⁸⁵ Антон Горський. Баварський Географ, 274–275; Леонтій Войтович. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? *Миколаївщина*. Т. 1. (Львів, 1998), 49–79; Його ж. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 4. (Київ, 2004), 105–112; Його ж. “Білі” хорвати чи “карпатські” хорвати? Продовження дискусії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. (Дрогобич, 2004), 38–45.

⁷⁸⁶ Леонтій Войтович. Князівства Карпатських Хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э., 13–39.

Ілові, поблизу Стільська⁷⁸⁷, на Замковій горі в Теребовлі⁷⁸⁸, в Медоборах на Збручі⁷⁸⁹. *Требовляни* були чи не основним племінним суперсоюзом (князівством) хорватського масиву, значна їх частина змушена була взяти участь у міграції на Балкани в VI ст., про що свідчать 53 топоніми в сучасній Хорватії та Боснії і Герцоговині (*Trebovljani*, *Trebovće*, *Trebovlje* і т. д.), а також ряд топонімів на шляху їх міграції на Балкани (р. Теребовля, Требішов і т. д.)⁷⁹⁰. На IX ст. територія суперсоюзу *требовлян* складала два князівства *житичів* та *стадичів*⁷⁹¹, які вже в добу Київської Русі наприкінці XI ст. відновилися як Звенигородське та Теребовельське князівства. У X ст. *житичі* розгорнули будівництво свого центру (велетенське Стольське городище на р. Колодниці, укріплена площа якого у X ст. складала більше 200 га, зводилося на місці гнізда селищ VIII–IX ст.)⁷⁹². Ця недобудована столиця була зруйнована під час походу київського князя Володимира Святославича у 981 р. Наприкінці XI ст. центром князівства, яке виникло на цих землях став Звенигород.

(22) **Stadici** [Стадичі]: так само представлені численними верифікаціями від Русі⁷⁹³ до серединної Боснії⁷⁹⁴. Дослідники також відшукали с. Стадице над р. Біліною⁷⁹⁵ та Стадінгію над нижнім Везером⁷⁹⁶. Зрозуміло, що всі ці версії також не більше ніж звичайні верифікації. Тому знову найбільш обґрунтованою виглядає версія Й. Геррмана⁷⁹⁷, підтримана Б. Томенчуком⁷⁹⁸, які розмістили це плем'я у Придністров'ї. Це плем'я, якому "Баварський Географ" нарахував аж 516 міст, цілком могло проживати на густо заселеній в той період території пізнішого Теребовельського князівства⁷⁹⁹. Самі назви *Житичі* та *Стадичі* цілком підходять для землеробсько-скотарського характеру занять тутешнього населення (годівля худоби тут завжди займала помітне місце в господарстві).

⁷⁸⁷ Ирина Русанова, Борис Тимошук. *Языческие святилища древних славян*. (Москва, 1993), 37.

⁷⁸⁸ Марина Ягодинская. Отчет о результатах археологических исследований Древнерусской археологической экспедиции в 1987 г. *Архів Ін-ту археології НАН України*. 1987/109, 16–19; Борис Тимошук. Теребовль – місто Галицької Русі. *Галич і Галицька земля*. (Київ–Галич, 1998), 125

⁷⁸⁹ Ирина Русанова, Борис Тимошук. *Языческие святилища древних славян*, 92.

⁷⁹⁰ Леонтий Войтович. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э., 32–35.

⁷⁹¹ Леонтий Войтович. Житичі і стадичі: загадкові племена Дністровського лівого бережжя. *Наукові студії*. Вип. 6. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2013), 291–306.

⁷⁹² Михайло Филипчук. Слов'янські поселення Українського Прикарпаття у другій половині I тисячоліття нашої ери. Стільсько та його округа. *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. Т. 1. (Львів, 1998), 80–104.

⁷⁹³ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. Т. 2, 179.

⁷⁹⁴ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 615.

⁷⁹⁵ Anton Kraliček. Der sogenannte bairische Geograph und Mähren, 233.

⁷⁹⁶ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 28.

⁷⁹⁷ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

⁷⁹⁸ Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 213, 219.

⁷⁹⁹ Леонтий Войтович. Князівства Карпатських Хорватів. *Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть*. (Львів, 2001), 195–210; Його ж. Восточное Прикарпатье во второй половине I тыс. н. э., 13–39.

Територія *стадичів* в басейнах рік Серету (Ратищі, Заложці, Городище, Малашівці, Озерна Зборівського р-ну, Великий Івачів, Великий Глибочок, Шляхтинці, Домаморич Тернопільського р-ну, Кровінка, Теревовля, Семенів-Зеленче, Долина, Кобиловолоки, Ласківці Теревовельського р-ну, Біла, Великі Чорнокінці, Колиндяни, Капустинці Чортківського р-ну, Більче Золоте Борщівського р-ну, Мишків, Нагоряни, Голігради, Дзвиняч, Дунів, Зелений Гай (Жежава), Заліщики, Лисичники, Касперівці, Шипівці, Городок, Колодрібка Заліщицького р-ну Тернопільської обл.), Збруча, Мурафи, Смотрича і Ушиці заповнена більш інтенсивно (можливо тут просто краще попрацювали археологи)⁸⁰⁰, особливо навколо Теревовлі⁸⁰¹. У київський період тут сформувалося Теревовельське князівство, з території якого почалася експансія на низ Дністра і межиріччя Дністра і Пруту.

(23) **Sebbirozi** [Себбірочі, Шеббіроси]: третє в цій шерензі назв плем'я з надзвичайно широкою локалізацією – від р. Себіри і оз. Сабро на Русі⁸⁰² знову до серединної Боснії⁸⁰³. Їх намагалися ототожнити з *Сіверянами*⁸⁰⁴ або з *Сіверою* в Болгарії⁸⁰⁵, з саксонськими *Нордальбінгами*⁸⁰⁶. Однак жоден з цих варіантів не можна визнати переконливим. За Й. Геррманом, *себбірочі* розташовувалися на середньому Дністрі⁸⁰⁷. Б. Томенчук змістив їх південніше нинішньої Буковини⁸⁰⁸. Найімовірніше, це густозаселений масив на правобережжі Дністра в галицькій частині території карпатських хорватів. Сама назва надто спотворена для спроб розшифрувати її. За А. Горським – це тюркське плем'я, яке займало територію між *уличами* та хорватами (тобто *житичами* і *стадичами*)⁸⁰⁹. У IX ст. печенігів ще у цьому районі не було. Можливо рештки якогось аварського відламу?

(24) **Unlizi** [Унличі, Уличі]: якщо відкинути фантастичні варіації (Іульзен біля Ганноверу чи Ванзлов в Хорватії або на о. Узнам біля

⁸⁰⁰ Роман Миська. *Теребовельська земля в XI – першій половині XIII ст.*, 202–268. Див. також городища Тернопільської обл. з матеріалами X ст.: Більче Золоте, Дзвенигород, Городниця, Крутилів, Голігради, Старий Збараж, Біла та карти рис. 4, 5, 6, 7, 8 (Там само, 273–274, 288–292).

⁸⁰¹ Роман Миська. Розвідки в околицях м. Теревовлі. *Археологічні відкриття в Україні 2002–2003*. Вип. 6. (Київ, 2004), 223–224; Його ж. Історія досліджень пам'яток княжого періоду в межиріччі Стрипи та Збруча. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 8. (Львів, 2005), 303–310; Його ж. Долітописний Теревовль. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. Вип. 12. (Львів, 2008), 292–303; Його ж. Дослідження А. Кіркора та В. Деметрикевича в околицях Теревовлі (спроба аналізу та інтерпретації матеріалів). *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. Т. 2 (26). (Чернівці, 2009), 270–279.

⁸⁰² Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. Т. 2, 179.

⁸⁰³ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. (Heidelberg, 1925), 615.

⁸⁰⁴ Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. Т. 3, 75.

⁸⁰⁵ Konstantin Jireček. *Dějiny národa bulgarského*. (Praha, 1876), 95.

⁸⁰⁶ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 29.

⁸⁰⁷ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

⁸⁰⁸ Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 214, 219.

⁸⁰⁹ Антон Горський. Баварский Географ, 275.

берегів Польщі), всі дослідники пов'язують локалізацію племені з літописними уличами⁸¹⁰. Етнонім "уличі" виводять від "угличі", а останнє від "угла" – "кут" (місцевість між гирлами Дністра та Дунаю, яка називається Буджак, що по-тюркськи означає "кут" і, зрештою, так виглядає)⁸¹¹. Однак *уличі* локалізуються переважно у верхів'ях та середній течії Південного Бугу до Дністра⁸¹², причому первинні осадиди знаходилися на Дністрі, південніше впадіння Лядови, а Побужжя було заселене в ході пізнішої колонізації⁸¹³.

(25) *Neriuani* [Нерв'яни, Нерви]: також належать до племен, чия локалізація спірна. Й. Геррман розмістив їх на Правобережжі, південніше *древлян* і північніше *уличів*, виходячи зі свого варіанту шляху, який, на його думку, мав закінчуватися в Києві⁸¹⁴. З тих самих засад Б. Томенчук розмістив їх біля гирла Дністра⁸¹⁵. Дослідники ототожнювали *нерв'ян* з *древлянами*⁸¹⁶, зв'язували з ріками на Нер-, Нур- і т.д. або розміщали їх аж у Боснії⁸¹⁷ чи просто вважали дрібним західнослов'янським плем'ям незнаної локалізації⁸¹⁸. Заслуговує на увагу думка Л. Нідерле, який ототожнював їх з *неврами*⁸¹⁹. *Неври* згадані Геродотом у зв'язку з походом Дарія проти скіфів ще у 512 р. до н.е. Частина дослідників ототожнює їх з ранніми протослов'янами⁸²⁰. Їх осадиди розміщуються археологами південніше племен *висоцької* та *чорноліської* культур чотирма

⁸¹⁰ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 30; Henryk Łowmiański. *O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego*, 13–14; Ondřej Pilař. *Dílo neznámého bavorského geografa. Historická geografie*. T. 12. (Praha, 1974), 235; Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники*, 26–28; Антон Горский. *Баварский Географ*, 274.

⁸¹¹ Николай Надеждин. *О положении города Пересечена. Записки Одесского об-ва истории и древностей*. Т. 1. (Одесса, 1844), 235–253.

⁸¹² Матвей Любавский. *Историческая география России в связи с колонизацией*. (Москва, 1909), 131; Сергей Середонин. *Историческая география*. (Петроград, 1916), 126; Борис Рыбаков. *Уличи (историко-географические заметки). Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Т. 35. (Москва–Ленинград, 1950), 3–17; Дмитрий Березовец. *Поселения уличей на р.Тясмине. Мат. и исслед. по археологии*. Вып. 108. (Москва, 1963), 145–208; Його ж. *Могильники уличів у долині р. Тясмина. Слов'яно-руські старожитності*. (Київ, 1969), 156–174; Валентин Седов. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* (Москва, 1982), 130–132.

⁸¹³ Алексей Шахматов. *Повесть временных лет*. (Петроград, 1919), 373.

⁸¹⁴ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

⁸¹⁵ Богдан Томенчук. *Річкові шляхи*, 214, 219.

⁸¹⁶ Anton Kraliček. *Der sogenannte bairische Geograph und Mahren*, 220.

⁸¹⁷ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. (Heidelberg, 1925), 615.

⁸¹⁸ Henryk Łowmiański. *O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego*, 14.

⁸¹⁹ Lubor Niderle. *Slovanské starožitnosti*. Т. 3, 75.

⁸²⁰ Николай Карамзин. *История государства Российского*. Т. 2. (Санкт-Петербург, 1818), 31. Цю ідею також підтримали П. Шафарик, К. Мюленгоф, Л. Нідерле, М. Фасмер, М. Артамонов, Л. Лер-Сплавінський, К. Мошинський, Я. Отрембський, М. Рудницький, П. Третяков, К. Тищенко, Й. Геррман та інші видні слависти (Marian Plezia. *Neurowie e swietle historiografii starożytniej. Przegląd Zachodni*. Т. 8. (Poznań, 1952), no 5–6, 247–268; Kazimierz Tymieniecki. *Uwagi do dyskusji w sprawie autochtonizmu Słowian. Księga pamiątkowa dla uczczenia 60 lat pracy naukowej Jana Czekanowskiego*. (Wrocław, 1964), 57).

близькими між собою районами: киево-черкаський район (тясминська, канівська і київська групи), східноподільський (по середній течії Південного Бугу у Вінницькій області), західноподільський (у сучасних Тернопільській, Чернівецькій та Хмельницькій областях) і волинський (північ Хмельницької області і частина Житомирської та Рівненської областей). Найбільш заселеними були перші два регіони⁸²¹. Виглядає фантастичним, якби дійсно якась частина давнього населення, яке вціліло на первинних оселях при всіх трансформаціях і міграціях протягом мало не півтори тисячі років (16.05.451 р. в битві на Каталаунських полях в різноплементній армії Аттили, за свідченням Аполінарія Сідонія, були *Neurees* поряд з *Bastarna*⁸²²), зберегла свою навію назву — *нерви*. В такому випадку ця невелика група мала б розташовуватися поблизу уличів в верхів'ях Південного Бугу.

Найбільш заплутаним і складним для локалізації є блок назв (26–32). Гіпотеза Й. Геррмана стосовно їх розміщення “у зворотньому порядку” вздовж шляху: гирло Дунаю — Дністер — Вісла — Балтика⁸²³ підправлена Б. Томенчуком: Чорне море — р. Дунай — р. Серет Карпатський — р. Прут — р. Дністер — р. Сян — р. Вісла — Балтійське море⁸²⁴, виглядає нелогічною, надуманою конструкцією, особливо з огляду на наявність позиції (32), яку більшість пов'язують з *хозарами*.

(26) *Attorozi* [Атторочі, Аттороси]: локалізація і цього племені залишається дискусійною. Верифікації дослідників поміщали їх від Помор'я до Турова на Русі⁸²⁵. А. Горський *a priori* відніс цю назву до тюркських⁸²⁶. П. Й. Шафарик бачив у цій назві спотворення назви літописних *тиверців*⁸²⁷, що добре вписується в порядок назв після *уличів* та *нерв'ян* (нервів). Цю локалізацію приймали В. Сєдов⁸²⁸ та інші дослідники. Приймаючи тотожність *атторосів* з *тиверцями*, треба віднести позицію (26) до третьої групи (торговельного шляху).

А. Кралічек⁸²⁹, А. Брюкнер⁸³⁰, Г. Ловмянський⁸³¹ взагалі вважали, що ця назва, подібно до дальшої номенклатури назв, які закінчуються на *rozi* є містифікаціями (вигаданими штучними конструкціями). Потреби

⁸²¹ Анна Мелюкова. *Памятники скифского времени лесостепного среднего Поднестровья*. (Москва, 1958), 5–102; Юрий Кухаренко. *Памятники железного века на территории Полесья*. (Москва, 1961), 60 с.; Владимир Петренко. *Правобережье среднего Приднепровья в V–III вв. до н. э.* (Москва, 1967), 179 с.

⁸²² Otto Seeck. *Geschichte des Untergangs der antiken Welt*. Т. 6. (Anhalt-Stuttgart, 1921), 461.

⁸²³ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti. К вопросу, 163.

⁸²⁴ Богдан Томенчук. Річкові шляхи, 214, 219.

⁸²⁵ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 31–32.

⁸²⁶ Антон Горский. Баварский Географ, 275.

⁸²⁷ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. Т. 2, 179.

⁸²⁸ Валентин Сєдов. Русы (Древнерусская народность). *Интерресурс*: www.rusograd.xpomo.com. С. 9.

⁸²⁹ Anton Kraliček. *Der sogenannte bairische Geograph und Mahren*, 222.

⁸³⁰ Brückner. *O nazwach miejscowych*, 45.

⁸³¹ Henryk Łowmiański. *O identyfikacji nazw Geografa bawarskiego*, 15, 20.

в подібній містифікації не було за жодних умов виникнення самого документу. Тому простежити вірогідність їх гіпотези практично немоливо.

Крім того дублетом *Attorozi* можна вважати *Aturezani*⁸³².

(27) **Eptaradici** [Ептарадичі]: з усіх верифікацій найповажніше виглядає версія А. Кралічека, який в цій назві вбачав поєднання грецького *ἐπτά* з слов'янським *родичі*, тобто "сім родів" Феофана — слов'янських племен в Мезії за Дунаєм в часи болгарської міграції⁸³³. Ця версія також вписується в порядок назв "Баварського Географа", даючи підстави прилучити позицію (27) до третьої групи (торговельного шляху).

(28) **Uuillerozi** [Вільєрочі, Вілероси]: також викликали цілу низку фантастичних верифікацій (над р. Булерою в Литві як *Булерці*, біля оз. Сюссер-Сее на захід від Гале, дублет *велетів* і т.д.)⁸³⁴. У порядок назв "Баварського Географа" вписується тільки версія А. Кралічека, який вважав їх одним з наддунайських болгарських племен⁸³⁵.

(29) **Zabrozi** [Заброчі, Саброси] та (30) **Znetalici** [Знеталичі] взагалі представлені лише фантастичними версіями. Якщо взяти до уваги розташування цих племен поруч з *тиверцями* та можливою локалізацією племен 27–28 як придунайських болгарських племен, то можна запропонувати локалізацію племен 29–30 у межиріччі Пруту і Серету. Це могли бути дако-романські племена. Заброчі (Заброси, Саброси) могло бути спотворенням назви *Сабоків*. Це плем'я, вперше згадане Птоlemeєм, традиційно розміщують у Дакії, на користь дакійської приналежності свідчить і назва племені. У II ст. за римського імператора Марка Аврелія (161–180) і Коммода (180–192) *сабоки* тривожили римські кордони, далі під впливом кельтів і римлян мігрували на північ. Їх розташовують навіть біля витоків Вісли та берегів Сяну⁸³⁶. Проблема ця гіпотетична. Не можна виключати, що основна маса сабоків відійшла на південь в межиріччя Серету і Пруту, а може, навіть Пруту і Дністра.

(31) **Aturezani** [Атурезани, Тиверці]: всі локалізації (над р. Тур'я на Волині, між Карпатами і Дунаєм чи біля надлабського Турітца поблизу Магдебургу)⁸³⁷, крім гіпотези П. Й. Шафарика, який вважав їх тотожними з *тиверцями*⁸³⁸, є малоймовірними.

⁸³² Aleksander Brückner. O nazwach miejscowych, 45.

⁸³³ Anton Kralíček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren, 223.

⁸³⁴ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. Descriptio civitatum, 33.

⁸³⁵ Anton Kralíček. Der sogenannte bairische Geograph und Mahren, 224.

⁸³⁶ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 262–263; Wilhelm Tomaschek. Die alten Thraker, Eine ethnologische Untersuchung. *Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse*. T. 128. (Wien, 1893), 106–107; Niko Županić. K vprašanju izvora kostonokov in Sabokov. *Niederluf sborninik*. (Praha, 1925), 235–242; Dimitar Detshev. *Die thrakischen Sprachreste*. (Wien, 1957), 73, 256, 406.

⁸³⁷ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. Descriptio civitatum, 35–36.

⁸³⁸ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. T. 2, 181.

(32) **Chozirozi** [Хозирози, Хозари]: також відносяться дослідниками до неідентифікованих назв⁸³⁹. З *хозарами* їх першим пов'язав П. Й. Шафарик⁸⁴⁰. З усіх існуючих версій (в Угорщині, в Тюрингії і т. д.), ця версія найбільш обґрунтована.

Підсумовуючи локалізацію групи племен 26–32, можна погодитись, що ця група є продовженням попередньої групи, пов'язаної з основною артерією “бурштинового шляху”. Ця група включає *тиверців* (26 та 31), болгарські придунайські (27, 28) і дако-романські племена в межиріччі Пруту і Серету (29, 30) та *хозар* (32). Розташування останніх інформатори Баварського Географа докладно не уявляли, але знали, що вони розселені десь далі за *тиверцями*.

Наступна група племен 33–38, серед яких згадуються *лендзяни*, *волиняни* і *пруси*, пов'язана з відгалуженням знаменитого “бурштинового шляху” від кордонів Великоморавської держави до берегів Балтики. Саме ця, доволі точна й об'ємна інформація, могла бути отримана від св. Мефодія та його оточення

(33) **Lendizi** [Лендізі, Лендзяни]: Старша генерація польських істориків, використовуючи фрагмент трактату візантійського василевса Костянтина Багрянородного „Про управління імперією”, де повідомлялося, що плем'я *Lenzenionoi* платило данину Києву в часи регенства Ольги, намагалися посунути межі *лендзян* мало не під Київ і ототожити їх з населенням Волині⁸⁴¹. Г. Ловмянський, який спочатку розміщав *лендзян* на правобережжі середньої Вісли у Сandomirсько-Люблінській землі, поширив їх кордони до Західного Бугу та Стиру на Волині⁸⁴². Вище вже зверталася увага на тенденції перенесення меж *лендзян* на півдні і на сході до верхів'їв Дністра і Стиру⁸⁴³. Олександр Головко вважав, що певна група *лендзян* могла мешкати у верхів'ях західних витоків Дніпра (вірогідно на території сучасної Білорусії) і асимілювалася східнослов'янським населенням⁸⁴⁴. За Я. Дашкевичем, який спирався на ряд джерел, зокрема на єврейський історико-географічний трактат “Йосиппон” X ст., *лендзяни* тотожні *лучанам*⁸⁴⁵.

⁸³⁹ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 36–37.

⁸⁴⁰ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. T. 2, 182.

⁸⁴¹ Tadeusz Wasilewski. Dulebowie – Lendzianie – Chorwaci: z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku. *Przegląd Historyczny*. R. 67. (Warszawa, 1976), no 2, 181–193.

⁸⁴² Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 4. (Warszawa, 1970), 491–493.

⁸⁴³ Gerard Labuda. Narodziny polsko-ukraińskiej granicy etnicznej – w polskiej historiografii. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu*. (Rzeszów, 1996), 9–17.

⁸⁴⁴ Александр Головко. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой половины XIII в. (Київ, 1988), 9.

⁸⁴⁵ Ярослав Дашкевич. Галицько-волинські землі на перехресті орієнтацій: Захід. Русь. Схід (кінець X – середина XIV ст.). *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава. Статті й матеріали*. (Львів, 2005), 28–29.

Також східними волинянами, виходячи з контексту Костянтина Багрянородного вважає *лендзян* А. Горський⁸⁴⁶.

Якщо виходити з розміщення племен у Баварського Географа, то немає підстав відмовлятися від локалізації *лендзян* у Сандомирсько-Люблінській землі. Маючи інформацію про *лендзян* і *лучан*, з огляду на близьке звучання цих етнонімів, василевс Костянтин Багрянородний цілком міг віднести повідомлення про залежність *лучан* від Києва, їх участь у дніпровській торгівлі і доступність їх земля нападам печенігів, до *лендзян*, розташованих дещо далі на захід. Близьке звучання цих етнонімів відбив і "Йосиппон", складений на півдні Італії у X ст.⁸⁴⁷. У 981 р. київський князь Володимир Святославич приєднав Червен і Перемишль до Києва. Якщо б ці землі були етнічними територіями *лендзян*, то за них неминуче почалась би тривала боротьба. Але цього не трапилось, бо ці землі були хорватськими. У X ст. *лендзяни* знаходилися біля великоморавських кордонів.

(34) **Thafnezi** [Тафнезі, Тафнечі, Таняни]: П. Й. Шафарик та Л. Нідерле вважали, що *Thafnezi* – це плем'я, яке жило на р. Танві, правій притоці Сяну⁸⁴⁸. За даними "Географа Баварського" на їх території було 257 градусів. Басейн ріки Танви бідний на археологічні знахідки, що викликало застереження дослідників. Навіть, якщо мова йде про общини-громади, то на цій території розмістити таку їх кількість важко. Звичайно, інформація про число градусів чи общин могла бути помилковою. Інші варіанти локалізації племені *Thafnezi* (поморські, дравські, верхньодунайські) слабо аргументовані, вони базуються на співзвучності назв без пов'язання з їх етимологією, археологічним матеріалом і порядком назв у "Баварського Географа"⁸⁴⁹. Є. Кухарський розмістив *танян* на південь від *лендзян* і на північ від Карпат⁸⁵⁰, що, по суті, не заперечує версії Шафарика-Нідерле. Гіпотеза Й. Германа стосовно тотожності *Thafnezi* і *Thadesi* може бути прийнятною лише у випадку, якщо припустити, що редактор "Баварського Географа"

⁸⁴⁶ Антон Горський. Баварский Географ, 276.

⁸⁴⁷ Цей рабинський трактат, хроніка юдейської історії від Адама до римського імператора Тита від імені юдейського історика Йосифа Флавія (37–100) і на базі його праць, був створений на півдні Італії ніби-то у 940 р. (хоча згадка про Оттона II, коронованого у 962 р., залишає проблему датування пам'ятки відкритою). (Йосиппон. *Еврейская энциклопедия Брокгауза и Ефрона*. Т. 8. (Санкт-Петербург, 1911), 844–847). Його укладач, подібно до візантійського василевса легко міг сплутати і об'єднати співзвучні етноніми.

⁸⁴⁸ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. T. 2, 188, 782; Lubor Niderle. *Slovanske starožitnosti*. D. 4. (Praha, 1924), 150.

⁸⁴⁹ Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów z północnej strony Dunaju czyli t. zw. Geograf Bawarski*. (Lwów, 1917), 52; Jan Nalepa. Z badań nad nazwami plemiennymi u Słowian Zachodnich. *Thafnezi Geografa Bawarskiego. Dobnicy Arsbok. 1957–1958*. (Lund, 1961), 64–85.

⁸⁵⁰ Eugeniusz Kucharski. Polska w zapisie karolińskiej zwanej niewłaściwie „Geografem Bawarskim”. *Pamiętnik IV Powszechnego Zjazdu historyków Polskich*. T. 1, sekcja 2. (Lwów, 1925), 8.

помилково розмістив *Thadesi* перед *Glopeani* [Глоп'янами], тоді як їх потрібно було поставити перед *Zuireani* [Черв'янами].

(35) **Zeriuani** [Черв'яни]: Існує версія їх ідентифікації навіть як чернігівських сіверян. Найбільшого визнання здобула здогадка Тадеуша Левицького, згідно з якою *Zeriuani* – серби, тобто нинішні лужицькі серби. Польський дослідник виходив з порядку назв у контексті пам'ятки: *Lendizi–Thafnezi–Zeruiani–Prissani–Velunzani*. Оскільки *Lendizi* – це лендзяни, локалізовані в Сандомирській землі, а на його думку *Prissani* і *Velunzani* – спотворені назви поморських племен пуржичан і велинян, то *Zeriuani–Сорби* були розміщені між середньою Віслою та нижньою Нотецією⁸⁵¹. Вже Г. Ловмянський помітив непевність такої локалізації⁸⁵². З'явився ще цілий ряд версій локалізації цього племені від Помор'я майже не до гирла Дунаю, але жодна з них не була переконливою.

Іван Крип'якевич пропонував „*Zeriuani*” читати як „черв'яни”, тобто плем'я, пов'язане з *градами червенськими* найдавніших літописів. Племінна назва *черв'ян* збереглася в Іпатіївському зведенні, а також відбита у топонімі Червняни (Черляни, нині у Городоцькому р-ні Львівської обл.)⁸⁵³. Це в'яжеться і з контекстом, де сказано, що плем'я складало велику „*державу, що з неї, як кажуть, походять всі люди слов'янські*” [у перекладі О.Назаренка: “*королівство настільке [велике], що з нього, походять всі слов'янські народи і ведуть, за їх словами, [свій] початок*”, що також цілком коректно: “*regnum*” як “*королівство*”⁸⁵⁴]. Звідси і назви Червен та Червенські гради, інформацію про яких зберегли найдавніші літописи⁸⁵⁵. З *черв'янами* ототожнювали етнонім “*zeriuani*” Й. Відаєвич⁸⁵⁶ та Т. Лер-Сплавінський, (вважаючи це плем'я польським)⁸⁵⁷. Легко пояснити і етимологію назви у німецькому

⁸⁵¹ Tadeusz Lewicki. Leizike Konstantina Porfirogenety. *Roczniki Historyczne*. T. 32. (Poznań, 1956), 32–33; Gerard Labuda. *Źródła skandynawskie i anglosaskie do dziejów słowiańszczyzny*. (Warszawa, 1961), 66–69, 83.

⁸⁵² Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego. *Roczniki Historyczne*. T. 20. (Poznań, 1951–1952), 51.

⁸⁵³ Іван Крип'якевич. *Галицько-Волинське князівство*. (Львів, 1999), 29, 81, 84.

⁸⁵⁴ Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники*, 14, 35.

⁸⁵⁵ Ярослав Исаевич. О происхождении названий Червен, Червенские города, Червонная Русь. *Доклады и сообщения Львовского отдела Географического об-ва СССР за 1966 г.* (Львов, 1969), 135–138 [Ярослав Исаевич. *Україна давня і нова*. (Львів, 1996), 75–80]; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 6. (Київ, 1971), 83–100; Його ж. Територія і населення “Червенських градів” (X–XIII ст.). *Український історико-географічний збірник*. Вип. 1. (Київ, 1971), 71–83; Його ж. “Гради Червенские” и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. Киевская Русь и ее славянские соседи*. (Москва, 1972), 107–124.

⁸⁵⁶ Józef Widajewicz. *Początki Polski*. (Warszawa, 1948), 43.

⁸⁵⁷ Tadeusz Lehr-Splawinski. Najstarsze nazwy plemion polskich w obcych źródłach. *Język Polski*. T. 41. (Kraków, 1961), 265.

спотворенні: *Zeriuani* = *Czeruiani* = *Czerweni* = Черв'яни. Крім того цей варіант найкраще вписується в порядок назв "Баварського Географа": *Lendizi* – *Thafnezi* – *Zeriuani* – *Prissani* – *Velunzani*⁸⁵⁸. Б. Томенчук розташував їх у Вісло-Бузькому басейні⁸⁵⁹, але для цього йому довелося "перемістити" волинян аж за гирло Західного Бугу, для чого немає жодних підстав. За Й. Геррманом *Zeriuani* – це носії культури Луки Райковецької, яку В. Седов ототожнював з *дулібами*⁸⁶⁰, але ця локалізація нічим не мотивована. Водночас гіпотеза Й. Геррмана, за якою *Zeriuani* є дублетом *Zuireani*, заперечень не викликає.

(36) **Prissani** [Пріссані, Присянці]: Микола Карамзін⁸⁶¹, Йосиф Добровський⁸⁶² і Антон Кралічек⁸⁶³ відстоювали тотожність *Prissani* = *Brzezani*. Альфонс Крисінський висунув варіант: *Prissani* = *Brissani*, згадані Гельмольдом над нижньою Гавелою⁸⁶⁴. Зигмунд Войцеховський, Ришард Кернсновський, Генрик Ловмянський та інші історики прив'язували це плем'я до поморських Пуржич⁸⁶⁵. Існують ще локалізації племені в районі Пружан в Білорусі чи Прізрена на Балканах. Всі вони змушують сильно „вивертати” назву джерела, залежно від бажань дослідника і, звичайно, не враховують ні контексту назв "Географа Баварського", ні етимології назви, ні наявності археологічних пам'яток відповідної епохи.

Виходячи з контексту назв "Географа Баварського" і локалізації сусідніх племен в контексті пам'ятки, можна вважати, що *Prissani* це Присяни (Пріссані, Присянці), тобто плем'я, що живе на р. Сян. За даними "Баварського Географа", у них було 70 громад. В районі Перемишля-Сянока було майже стільки ж городищ 866. Центром землі присян був Перемишль, який у IX ст. вже існував 867.

⁸⁵⁸ Леонтій Войтович. Черв'яни у працях І. Крип'якевича (до питання про початки державності). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Т. 8. Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві. (Львів, 2001), 818–822.

⁸⁵⁹ Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 214.

⁸⁶⁰ Йоахим Херрманн. *Ruzzi Forsderer Liudi*, 166.

⁸⁶¹ Николай Карамзин. *История государства Россійского*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1818), 22.

⁸⁶² Josef Dobrovski. Die Sloven stamme auf der Nordseite der Donau. *Archiv für Geschichte, Statistik, Literatur und Kunst*. Т. 18. (1827), nr 92-93, 150.

⁸⁶³ Anton Kraliček. *Der sogenannte Baierische Geograph und Mähren Zeitschrift des Vereines für die Geschichte Mährens und Schlesiens*. V. 2. (1898), 220.

⁸⁶⁴ Alfons Krysiński. Pomorze plemie w swietle przekazy t. zw. Geografa Bawarskiego. *Materiały Zachodnio-Pomorskie*. Т. 7. (1961), 499.

⁸⁶⁵ Zygmunt Wojciechowski. *Polska nad Wisłą i Odrą w X wieku: studium nad genezą państwa Piastów i jego cywilizacji*. (Warszawa, 1939), 206 s.; Ryszard Kiersnowski. Plemiona Pomorza Zachodniego w swietle najstarszych źródeł pisanych. *Slavia Antiqua*. Т. 3. (1951–1952), 81; Henryk Łowmiański. O pochodzeniu Geografa Bawarskiego, 15.

⁸⁶⁶ Леонтій Войтович. Карпатські хорвати в етнополітичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього середньовіччя. *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. Вип. 4. (Київ, 2004), 117–118.

⁸⁶⁷ *Przemysl w starożytności i średniowieczu*. (Rzeszów, 1966), 38.

(37) **Uelunzani** [Велунчани, Волиняни]: Польські історики досі намагаються пов'язувати *волинян* з поморським містом Велин. Навіть відомості відомого арабського історика Абу-л-Хасана Алі ал-Масуді (947) про державу Валиняна та її короля Маджака польські історики, а за ними і деякі сучасні російські історики, схильні відносити до поморського Волина. Ал-Масуді черпав інформацію про східних слов'ян від ал-Джармі, який визволився з візантійського полону у вересні 845 р., та Харуна ібн Ях'я, який визволився з візантійського полону бл. 900 р. Їх інформація відноситься до 40-80-х років IX ст. Як справедливо зауважив А. Новосельцев, у IX ст. про Помор'я у Візантії практично нічого не знали⁸⁶⁸. Зрештою, як було вже зазначено вище, слов'янський Волин змінив Йомсбург вікінгів через пару століть. *Волиняни* — не гіпотетичне плем'я з околиць поморського міста Велинь, а з Волині, де *волиняни* засвідчені літописами, іншими писемними пам'ятками і топонімами. До такого ж висновку стосовно волинян і черв'ян прийшов і А. Горський⁸⁶⁹.

(38) **Bruzi** [Бруси, Пруси]: тотожність *Bruzi* і *Пруси* не викликає застережень⁸⁷⁰. *Ятвяги*, які були найпівденнішим з прусських племен, хоронили своїх покійників під кам'яними курганами, ареал яких розпочинається у верхів'ях Шари і Німана⁸⁷¹.

Таким чином локалізація груп племен (33)–(38) без проблем вписується в контекст пам'ятки так і виглядає добре обгрунтованою: *лендзяни—таняни—черв'яни—присяни—волиняни—пруси*.

Важче визначитися, куди віднести плем'я (39): виходячи з варіантів його локалізації воно могло відноситися як до попередньої, так і до наступної групи. Й. Геррманн виділив племена 40–46 в групу племен, розташованих уздовж шляху: Саркел — Київ — Візантія⁸⁷². Уточнення Б. Томенчука (Балтійське море — Ладога — р. Волга — р. Десна — р. Дніпро — Чорне море)⁸⁷³ не може бути прийнятним. Інформатори “Баварського Географа” не могли знати цього “варязького” шляху та

⁸⁶⁸ Анатолий Новосельцев. Образование древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. (Москва, 1991), № 2–3, 3–20.

⁸⁶⁹ Антон Горский. Баварский Географ, 276–278.

⁸⁷⁰ Max Toeppen. *Historisch-comparative Geographie von Preussen*. (Gota, 1858), 22–25; Henryk Łowmiański. Stan badań nad dziejami dawnych Prusów. *Instytut Mazurski. Komunikaty Dział Informacji Naukowej*. (Olsztyn, 1947), nr 7–8, 1–29; ; Idem. Stosunki polsko-pruski za pierwszych Piastów. *Przegląd Historyczny*. T. 41. (Warszawa, 1950), 152–179; Kazimierz Ślaski. Stosunki Prusów z innymi ludami nadbałtyckimi w VII–XII wieku. *Rocznik Olsztyński*. T. 5. 1963 r. (Olsztyn, 1965), 9–27; Jan Powierski. Najważniejsze nazwy etniczne z terenu Prus i niektórych obszarów sąsiednich. *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*. (Olsztyn, 1965), nr 2 (88), 161–183; Jerzy Antoniewicz. Terytoria plemienne ludów bałtyjskich w okresie starożytnym w świetle badań archeologii i hydronimii. *Ibidem*. (1965), nr. 4 (90), 513–530.

⁸⁷¹ Валентин Седов. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* (Москва, 1982), 119–122.

⁸⁷² Иоахим Херрманн. Ruzzi Forsderen Liudi, 164, 166.

⁸⁷³ Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 215.

ще й в IX ст. Якщо їм був відомий шлях до Хозарії, то, звичайно через Київ до Саркела. Шлях з Булгара на середній Волзі сформувався вже у X ст., коли після прийняття мусульманства волзькими булгарами через цей регіон пішла мусульманська торгівля в обхід гирла Волги, яке залишилося під контролем хозарів. А в IX ст. зв'язок з Хозарією проходив через Дон, у верхів'ях якого перебували цілі слов'янські масиви⁸⁷⁴.

(39) **Uiizunbeire** [Вічунбейри] зібрали низку фантастичних локалізацій (*Vidivarii* Йордана, *Beormas* Орозія, *Biarmi* короля Альфреда і скандинавських джерел, *пермяки* або *карели*, *булгари білі* або *чорні*)⁸⁷⁵. З огляду на розташування поблизу *прусів* заслуговує на увагу варіант локалізації в р-ні Візни над Нарвою⁸⁷⁶. Ця локалізація найкраще мотивована і з огляду назви (*uiizun* — *візна*, *bei* — *при*, *коло*, *біля*), спотвореної у німецькій передачі. Варіант Б. Томенчука "біла весь"⁸⁷⁷ з лінгвістичного боку не обґрунтований. Доводиться константувати, що плем'я (39) належить скоріше до попередньої групи і може бути локалізованим в р-ні Візни над Нарвою.

Племена (40)–(47) охоплюють середню і нижню течії Дніпра, інформація про ці території у редактора пам'ятки була загальною, він просто подав їх перелік без уточнення числа градів-общин.

(40) **Caziri** [Казіри, Хозари]: ототожнення *caziri* з *хозарами* заперечень не викликає⁸⁷⁸. У IX — на початку X ст. хозари контролювали Дніпровське Лівобережжя від гирла Сожу, а на початку IX ст. і полянську частину Правобережжя.

(41) **Ruzzi** [Руси]: тотожність *ruzzi* з *русами* також заперечень не викликає⁸⁷⁹. Зрозуміло, що Русь і руси — це дніпровський (київський) Руський каганат, який недавно виник після звільнення *полян* від зверхності хозарів⁸⁸⁰. Інформацію про ці зміни редактор Географа отримав через коло св. Мефодія.

⁸⁷⁴ Леонтій Войтович. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. *Хазарський альманах*. Т. 6. (Київ–Харьков, 2007), 65–77.

⁸⁷⁵ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. Descriptio civitatum, 42.

⁸⁷⁶ Alfons Krysiński. Pomorze pleminne w swietle przekazzy t. zw. Geografa Bawarskiego, 483.

⁸⁷⁷ Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 215.

⁸⁷⁸ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. Descriptio civitatum, 43; Антон Горський. Баварський Географ, 278.

⁸⁷⁹ Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв.: Тексты, пер., коммент.* (Москва, 1993), 13–51; Його ж. "Хазары, русь, луколяне, венгры": народы Восточной Европы в "Баварском географе". *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва, 2000), 292–295; Його ж. *Древняя Русь на международных путях. Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII веков*. (Москва, 2001), 51–70; Антон Горський. Баварський Географ, 278.

⁸⁸⁰ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 162–169; Леонтій Войтович. Київський каганат? До полеміки П.Толчка з О. Прицаком. *Хазарський альманах*. Т. 4. (Київ–Харьков, 2005), 109–117.

(42) **Forsderen** [Форсдери] та (43) **Liudi** [Ліуди, Люди?]: За Йоахимом Лелевелем та Павлом Йозефом Шафариком – (42) і (43) назви різних фінських племен, що приймав С. Закршевський⁸⁸¹. За К. Цейссом, це одна назва: “Forst” – “ліс”, “Liudi” – “люди”, тобто “лісові люди” або “древляни”⁸⁸². В. фон Кельтш локалізував їх над дніпровськими порогами, виводячи назву від скандинавського “fors” – “водопад” та від готських *Тервінгів* (Therwingi)⁸⁸³. Богуслав Горак та Душан Травнічек розміщали їх у Криму⁸⁸⁴. Об’єднав ці назви в одну також Й. Геррман. За його версією, “Forsderen Liudi” – “Erste Leute”, “Vorderste Leute” чи “Fuhrendes Volk” – “перші, керівні люди”⁸⁸⁵. Тобто, в такий спосіб могла бути підкреслена зверхність варягів–*русів* у придніпровському об’єднанні – Київському (Руському) каганаті. Але *руси* вже згадані перед “Forsderen Liudi”. І тому варто повернутися до гіпотези К. Цейсса, навіть з огляду її неоднозначності з лінгвістичного боку⁸⁸⁶. Приймаючи *forsderen* як *лісові*, Міхал Лучиньські заперечує їх можливу інтерпретацію як *древлян*, а також можливе поєднання з *liudi*⁸⁸⁷. Однак розміщення саме *древлян* поряд з *русами* цілком виправдане, як і їх означення *лісові люди*.

(44) **Fresiti** [Фрезити]: Від *Fresi*. Плем’я локалізували навіть у Новгородській землі. П. Й. Шафарик вагався: відносити їх до слов’ян чи фінів. Більшість погоджується з неможливістю їх локалізації⁸⁸⁸. С. Закршевський розташовував їх серед *Beci*, звертаючи увагу на можливу тотожність Fresiti = Wariazi, Waregowie. Він також припускав тотожність Фрезитів і Кривичів⁸⁸⁹. Б. Горак та Д. Травнічек вважали їх кримськими Фризами, як відлам *Gomie*⁸⁹⁰. Найбільш переконливою виглядає гіпотеза Й. Геррмана, за якою *Fresiti* (від *Freigesessenen*, *Freisassen*) позначають *людей, що живуть на власній землі*, тобто вільних людей⁸⁹¹. Така назва німецького редактора для далеких *полян* цілком логічна. Єпископ Пруденцій зафіксував у Бертинських Анналах (Annales Bertiniani)

⁸⁸¹ Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 60.

⁸⁸² Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 623.

⁸⁸³ Volker von Keltch. Der bairische Geograph. *Alpreussische Monatschr.* No 23. (1886), 507–560.

⁸⁸⁴ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 44–45.

⁸⁸⁵ Йоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 167–168.

⁸⁸⁶ Mikołaj Rudnicki. *Geograf Bawarski w oświeceniu językoznawczym. Z polskich studiów slawistycznych*. T. 1. (Warszawa, 1958), 157; Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники*, 43.

⁸⁸⁷ Michał Łuczyński. “Geograf Bawarski” – nowe odczytania. *Polonica*. Nr. 37. (Kraków, 2017), 79.

⁸⁸⁸ Tadeusz Lehr-Splawiński, Jan Nalepa. *Fresiti. Słownik Starożytności Słowiańskich*. T. 2. Cz. 1. (Wrocław-Warszawa-Kraków, 1964), 72; Полина Коматина. Славянские этнонимы “Баварского Географа”: историко-лингвистический анализ. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Санкт-Петербург, 2020), № 1 (27), 125.

⁸⁸⁹ Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 60–62.

⁸⁹⁰ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 44–45.

⁸⁹¹ Йоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 168.

прибуття 18 травня 839 р. в Інгельгейм біля Майнца посольства візантійського василевса Феофіла. З цим посольством поверталось на батьківщину і посольство кагана Русі, яке через протидію ворогів (очевидно хозарів) не могло скористатися старим чорноморським шляхом. Поява кагана Русі є свідченням звільнення полян від хозарської залежності, що стало відомо при дворі франкського імператора⁸⁹². *Поляни* поряд з *древлянами* і *русами-вікінгами* основні складові Руського каганату з центром у Києві.

(45) *Serauici* [Серавичі] також належать до племен чия локалізація залишається дискусійною. Різноманітні версії (на р. Зерев (Жерев), притоці Ужа, на Волині⁸⁹³; в околиці Заг між Бобром і Нейсе Лужицькою⁸⁹⁴; як *Letauici* тотожні з *литовцями* або *латишами*⁸⁹⁵; на р. Серіці в Ізборській землі⁸⁹⁶; на р. Іжорі⁸⁹⁷). Більш мотивованими виглядають давні версії К. Цейсса⁸⁹⁸ та Л. Нідерле⁸⁹⁹, які ототожнювали *Serauici* з *Сіверянами*. *Сіверяни* подані поряд з *полянами*, які тільки-но звільнилися від хозарської залежності з допомогою вікінгів-*русі* (що знайшло відбиток і у епічній розповіді про данину мечами, яка звільнила полян від хозарської зверхності⁹⁰⁰).

⁸⁹² Alexander Valentin Riasanovsky. The Embassy of 838 revisited: Some comments in connection with a "Normanist" source on Early Russian history. *Jarbücher für Geschichte Osteuropas*. Т. 10. (München, 1962), 1–12; Imre Boba. Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europe in the ninth century. *Slavio-Orientalia*. Т. 2. (Wisbaden, 1967), 23; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. Т. 5. (Warszawa, 1973), 130–132; Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе. Историческо-археологические очерки*. (Ленинград, 1985), 190; Анатолий Кирпичников, Игорь Дубов, Глеб Лебедев. Русы и варяги (Русско-скандинавские отношения домонгольского времени. *Славяне и скандинавы*. Под ред Елены Мельниковой. (Москва, 1986), 189, 285; Warren Treadgold. *The Byzantine Revival 780–842*. (Stanford, 1988), 309; Janet L. Nelson. *The Annals of St-Bertin. Ninth-century histories*. Т. 1. (Manchester, 1991), 6–13.

⁸⁹³ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiańskie starożytności*. Т. 2, 189; Антон Горский. Баварский Географ, 278.

⁸⁹⁴ Joachim Lelewel. *Geographie du moyen-age*. Т. 3-4. (Breslau, 1852), 34; Anton Kraliček. *Der sogenannte Baiерische Geograph*, 234.

⁸⁹⁵ Eugeniusz Kucharski. Polska w zapisce karolińskiej zwanej niewłaściwie "geografem bawarskim", 8.

⁸⁹⁶ Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 61.

⁸⁹⁷ Henryk Łowmiański. O identyfikacji nazw, 18.

⁸⁹⁸ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 623.

⁸⁹⁹ Lubor Niederle. *Slovanské starožitnosti*. Т. 4, 186.

⁹⁰⁰ До XV ст., коли були сконструйовані повітряні міхи з водяним приводом, температура плавлення заліза (1539° C) була недосяжною. Тому для виплавлення сталі використовували болотяну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи губчатий злиток – *крицю*, котра крім сталі, містила спалені шлаки, яких позбувалися тривалим куванням. Виготовлені таким чином *штаби* служили заготовкою для меча. Але щоб меч не щербився і мало затуплявся такі штаби мусили містити якіснішу сталь з незначною часткою ванадію. Як показують археологічні матеріали подібну сталь можна було отримати тільки з шведської або рейнської болотної руди. І на шведських землях подібної руди було мало, але місцеві майстри опанували, як показують сучасні експерименти, спеціальну технологію, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мінімізації недоліків першого. Ковальським способом готували штабу з кількох прутків, кожен з яких сам по собі був виготовлений з кількох загартованих менших прутків або шматків дроту, розміщених між прутками чи дротом з негартованої

(46) **Lucolane** [Луколяни, Лучани] розміщалися дослідниками від району чеського відламу *лучан* в середній течії Огри⁹⁰¹ на захід від *чехів* до Лукомор'я в гирлі Дніпра⁹⁰². Й. Геррман розмістив їх на півдні в межиріччі Південного Бугу та Дністра⁹⁰³, Б. Томенчук — в нижній течії Дніпра⁹⁰⁴. Керуючись розташуванням племені в контексті назв, *луколян* можна розмістити на середньому Дніпрі південніше *полян-фрезитів*.

(47) **Ungare** [Унгри, Угри, Угорці]: ідентифікація *ungare* з *угорцями* не викликає сумнівів. Зрозуміло, що у середині IX ст. угорці ще перебували десь поблизу чорноморського побережжя в степах між нижніми течіями Дніпра, Південного Бугу та Дністра. Бл. 839 р. угорські загони як союзники болгар з'явилися на Дунаї⁹⁰⁵.

Племена 48–58 Й. Геррман розмістив вздовж торгового шляху Краків–Бауцен–Ерфурт–Прага–Краків⁹⁰⁶. Напевно, вартує погодитися з пропонуванням Б.Томенчуком уточненням цього шляху як головного центрально-європейського шляху, який зв'язував три річкові системи Віслу–Одру–Ельбу з Дунаєм⁹⁰⁷.

сталі. Гартування, внаслідок якого отримували клинок з м'якого металу (маловуглецевої сталі) і периферійну частину меча з сталі з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, проводилося багаторазовим нагріванням в вогні на деревному вугіллі. Один кінець з прутків зварювався ковальським способом, а другий затискався у лещата. Зварений кінець скріплювався щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору, і заготовка меча щільно скручувалася і проковувалася, що зварювало разом компоненти. Прутки на кожній стороні служили для заповнення спіральних пустот, які утворювалися при скрученні смужок. Два таких скручених прутки могли бути приварені до сторони третього, щоби створити центральну частину леза, в той час як ще одна смуга загартованої сталі з вмістом ванадію приварювалася вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожную сторону і закручувалася навколо неї там, де повинна була бути ріжуча кромка. Після цього напильниками клинку надавали потрібну форму, а потім, у більшості випадків, проводили *гартування* та *відпускання*. Гартування проводилося шляхом швидкого охолодження у воді або в маслі, що робило метал твердим і крихким. Відпускання здійснювалося нагріванням металу до вибраної температури, яка визначалася за кольором нагрітого металу, після чого йому давали можливість повільного охолодження. Це зменшувало внутрішню напругу і крихкість, викликані гартуванням, і робило клинок гнучким. Лезо після цього звично гострили на спеціальних каменях і полірували (Александр Вессей Бетюн Норманн. *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов*. (Москва, 2008), 28–29). Через вікінгів на Русь поступали мечі та інше досконале озброєння (Леонтій Войтович. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), С. 74–79).

⁹⁰¹ Mikołaj Rudnicki. Geograf Bawarski w oświeceniu językoznawczym. *Z polskich studiów slawistycznych*. T. 1. (Warszawa, 1958), 190.

⁹⁰² Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 62.

⁹⁰³ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 163.

⁹⁰⁴ Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 215, 219.

⁹⁰⁵ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 205–206.

⁹⁰⁶ Иоахим Херрман. Ruzzi. Forsderen. Liudi. Fresiti, 163.

⁹⁰⁷ Богдан Томенчук. Річкові шляхи в геополітичних зв'язках, 215, 219.

(48) **Vuislane** [Вісляни]: не виникає сумнівів щодо локалізації *Віслян* (Верхня Вісла з притоками Ніда, Нідися, Камінна, Дунаєць, Раба, Скава, нижній і середній Віслок, нижній Сян)⁹⁰⁸.

(49) **Sleenzane** [Слензяни]: етимологія назви виводиться від р. Сленза (Slęza), яка тепер носить назву Логє (Lohe), та гори Слез (Slez, тепер Sobótne). Це лехітське плем'я добре локалізується на верхній Одрі⁹⁰⁹.

(50) **Lunsizi** [Лужичі, Лужиці (Lusici, Lunsizi), Лужичани]: також добре знане плем'я, яке локалізується північніше *мільчан* у пізнішій області Нижні Лужиці. Лужичани входили до об'єднання *сорбів*⁹¹⁰.

(51) **Dadosesani** [Дадосечани, Дзядошани, Дядошани]: відомі з різних джерел, локалізуються в Нижній Сілезії між нижнім Бобром та Одрою⁹¹¹.

(52) **Milzane** [Мільчани]: також добре відоме одне з сербо-лужицьких племен, осадя якого локалізуються на захід від Гвізди і Лаби в пізніших Верхніх Лужицях⁹¹².

(53) **Besunzane** [Безунчани, Бежунчани]: назва, ймовірно, походить від місцевості Бежунець, Бежунь⁹¹³. Точна локалізація цього сербо-лужицького племені залишається дискусійною⁹¹⁴.

(54) **Uerizane** [Веричани]: навколо локалізації цього невеликого племені також триває дискусія (його пов'язують з р. Спревою, пропонують називати Wkrzani або вважають одним із дрібних чеських племен⁹¹⁵). Заслужовують на увагу версії, які пов'язують їх з *серадзянами*⁹¹⁶ або з р. Вартою (Wierczanie – Wirczanie – Вірчани)⁹¹⁷.

⁹⁰⁸ Ярослав Исаевич. Висляне и лендзяне. *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 156–169; Його ж. Древнепольская народность и ее этническое самосознание. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 144–166.

⁹⁰⁹ Ярослав Исаевич. Древнепольская народность и ее этническое самосознание, 145–146, 150.

⁹¹⁰ Walter Schlesinger. Die Verfassung der Sorben. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Hrsg. H. Ludat. (Giesen, 1960), 70–79.

⁹¹¹ Zygmunt Wojciechowski. Uwagi nad powstaniem Państwa Polskiego i Czeskiego. *Przegląd Zachodni*. (Poznań, 1951), nr. 1–2, 142; Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. Descriptio civitatum, 50.

⁹¹² Woldemar Lippert. Über die Anwendung des Namens Lausitz auf die Oberlausitz im 14. Jh. *Neues Archiv für sächsische Geschichte und Altertumskunde*. T. 15. (Dresden, 1894), 41, 62; Richard Jecht. Die Besitzverhältnisse und die Besitzer der Oberlausitz von 1067–1158. *Neues Lausitzisches Magazin*. No 106. (Görlitz, 1930), 172; Józef Widajewicz. *Serbowie nadlaby*. (Kraków, 1948), 10–15; Herbert Helbig. Die slawische Siedlung im sorbischen Gebiet. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. (Giessen, 1960), 63.

⁹¹³ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. Descriptio civitatum, 51.

⁹¹⁴ Richard Jecht. Erste Erwähnung der Oberlausitz der Gau Besunzane und die urbs Busine sind gleich dem Orte Biesnitz an der Landdeskrone. *Neues Lausitzisches Magazin*. No 96. (Görlitz, 1920), 188–199; Ryszard Kiersnowski. Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych. *Slavia Antiqua*. T. 3. (Poznań, 1951/1952), 84; Jan Nalepa. Biezuńczenie, nazwa i położenie. *Pamiętnik Słowiański*. T. 4. (Kraków, 1954), 304–323.

⁹¹⁵ Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. Descriptio civitatum, 52.

⁹¹⁶ Kazimierz Tymieniecki. Kim byli "Uerizane"? *Geografa Bawarskiego. Slavia Antiqua*. T. 5. (1954–1956), 84–102.

⁹¹⁷ Mikołaj Rudnicki. Spór o zapis Geografa Bawarskiego z IX w. "Verizane". *Sprawozdania Poznańskie-go Towarzystwa Przyjaciół Nauk*. (Poznań, 1956), nr. 3, 19–21.

(55) **Fraganeo** [Фрагани]: За П. Й. Шафариком — *Fergunna* (Hercynia silva, тобто збірна назва смуги гір і лісу від витоків Дунаю до Карпат, скоріше Крушні гори⁹¹⁸). *Fergunia*, готське *fairguni* — гора, взгір'я. За К. Цейссом — Прагани, *Пражани*, тобто жителі празької округи⁹¹⁹. Цю ідею підтримували Вацлав Новотні⁹²⁰, Вацлав Халупецкі⁹²¹, Вацлав Ванечек⁹²². За Волкером фон Кельтшем, *Frawengo* (від *Maegdhaland* короля Альфреда) у південно-західній Великопольщі⁹²³. За А. Кралічеком — тотожні *амазонкам* Ібрагіма ібн Якуба⁹²⁴. С. Закшевський розміщує їх у краківській землі⁹²⁵. Цю версію підтримав Б. Горак, ототожнивши їх з *варягами* (Waregomi), які жили в Краківській землі⁹²⁶. З цих версій найбільш мотивованою виглядає версія П. Й. Шафарика — *крушняни* чи *горяни*.

(56) **Lupiglaa** [Лупигляни, Глупчиці]: плем'я локалізували над р. Луп'я, в районі Єглави на Мораві, в Землі Любуській або Чехії, пропонували розшифрування назви як “Głupie głowy” — “дурні голови”⁹²⁷. Найбільш обгрунтованою виглядає локалізація у місцевості Глупчиці у Верхній Сілезії в басейні рік Одра, Особлонга і Страдуні⁹²⁸.

(57) **Opolini** [Ополяни] легко локалізуються у верхній течії Одри в районі Ополя⁹²⁹.

(58) **Golensizi** [Голендзичі Голендзичі, Голендзяни, Голеншичі] локалізуються в районі Олави на кордоні Польщі і Чехії⁹³⁰.

⁹¹⁸ Herman Alfred Hirst. Die Urheimat der Indogermanen. *Indogermanische Forschungen*. No. 1. (Strassburg, 1892), 479.

⁹¹⁹ Johann Kasper Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*, 653.

⁹²⁰ Václav Novotný. *Česke dějny*. T. 1. Cz. 1. (Praha, 1912), 501.

⁹²¹ Václav Chaloupecký. Rec.: Jan Slavík. Vznik českého národa. Úvod do českých dějin. D. 1. Národ v době družinné. *Český časopis historický*. T. 47. (Praha, 1946), 158–182.

⁹²² Václav Vaněček. *Pervnich tisíc let*. (Praha, 1949), 52.

⁹²³ Volker von Keltch. Der bairische Geograph. *Alpreussische Monatschr*. No 23. (1886), 551.

⁹²⁴ Anton Kralíček. *Der sogenannte Baierische Geograph*, 222.

⁹²⁵ Stanisław Zakrzewski. *Opis grodów i terytoriów*, 70.

⁹²⁶ Bohuslav Horák. *Fraganeo. Časopis společnosti přátel starožitnosti*. T. 55. (Praha, 1947). Č. 3–4, 81–84; Bohuslav Horák, Dušan Trávníček. *Descriptio civitatum*, 52–53.

⁹²⁷ Jan Dąbrowski. *Studia nad początkami państwa polskiego. Rocznik Krakowski*. T. 34. (Kraków, 1958), z. 1, 3–57.

⁹²⁸ Jan Tyszkiewicz. Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry. Pierwotne brzmienie i umiejscowienie Lupiglaa i Golensizi. *Geografa Bawarskiego. Studia z dziejów osadnictwa*. T. 1. (Warszawa, 1963), 7–72.

⁹²⁹ Zygmunt Wojciechowski. Najstarszy ustrój plemiennie-szczepowy i administracja do roku 1139. *Historia Śląska od najdawniejszych czasów do roku 1400*. T. 1. (Kraków, 1933), 124–127; Włodzimierz Hołubowicz. Śląsk w epoce wspólnoty pierwotnej. *Historia Śląska*. T. 1. Cz. 1. (Wrocław, 1960), 127; Jan Tyszkiewicz. Z badań nad wczesnośredniowiecznym osadnictwem górnego dorzecza Odry, 7–72.

⁹³⁰ Władysław Semkowicz. *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*. (Kraków, 1925), 23; Stanisław Rospond. *Dzieje polszczyzny śląskiej*. (Katowice, 1959), 53.

Таким чином, підсумовуючи огляд локалізації слов'янських племен за "Баварським географом", можна стверджувати наступне:

- вздовж східних кордонів імперії франків з півночі на південь точно локалізуються 13 племенних союзів-князівств: *Північні ободричі, Велети (Лютичі), Глиняни, Бетинці, Смоленці, Моричани, Гаволяни, Сорби-Серби, Делемінці, Богемці-Чехи, Морави, Болгари, Мерехани*;

- вздовж одерського шляху: *Східні ободричі*;

- вздовж шляху між Лабою, Одрою та Віслою: *Мільчани, Пешнуці [?], Дошани, Глоп'яни*.

- вздовж основної артерії "бурштинового шляху": *Черв'яни, Бужани, Житичі, Стадичі, Шеббіроси [?], Уличі, Нерв'яни, Тиверці (двічі), придунайські болгари (Ептарадичі, Вілероси), дако-романці (Саброси?, Знеталичі?), Хозари*.

- вздовж другого відгалуження "бурштинового шляху": *Лендзяни, Таняни, Черв'яни, Присяни, Волиняни, Пруси, Візняни [?]*.

- вздовж середньої і нижньої течії Дніпра: *Хозари, Руси, Древліяни, Поляни, Сіверяни, Луколяни, Угри*.

- вздовж шляху Вісла – Одер – Ельба: *Вісляни, Слензяни, Лужицани, Дядошани, Мільчани, Бежунчани, Веричани, Крушняни чи Горяни, Глупчиці, Ополяни, Голендзяни*.

Зрозуміло, що локалізація частини племінних князівств з груп 14–58 залишається дискусійною.

Празький привілей 1086 р. Ще одне джерело дозволяє зробити певні уточнення локалізації хорватських князівств у Карпатському регіоні. *Празький привілей* був наданий 29 квітня 1086 р. германським імператором Генріхом IV своєму канцлерові празькому єпископу Яроміру-Гебгардту (1040–1089/90 рр.), синові чеського князя Бржетислава I. Єпископ добивався об'єднання Празького і Моравського діоцезів і перетворення їх у перспективі у церковний лен імперії, незалежний від чеських королів⁹³¹. Зрозуміло, що при формуванні привілею підставою основою для нього мав бути привілей на заснування Празької єпископії, наданий у 973 р. імператором Оттоном I (962–973) та папою Бенедиктом VI (972–974). Аналізуючи перипетії надання обох документів і можливу фальсифікацію Яроміра-Гебгарта, Володимир Королюк прийшов до висновку, що для описів меж була використана грамота 992 р., підготована князем Болеславом II та єпископом Войтехом як статутна грамота Празької архієпископії, яка мала би об'єднати Празьку і Моравську єпископії⁹³². Зрозуміло, що східні межі новоствореного

⁹³¹ David Kalhous. Jaromir-Gebhard, pražský biskup a říšský kancleř (1038–1090). Několik poznámek k jeho životu. *Mediaevalia Historica Bohemica*. Roč. 9. (Praha, 2004), 27–45.

⁹³² Владимир Королюк. Грамота 1086 г. в хронике Козьмы Пражского. *Краткие сообщения Института славяноведения АН СССР*. № 29. (Москва, 1960), 3–23.

діоцезу у Привілеї 1086 р. були просто перенесені з більш раннього документу і відбивали становище ще за часів Великоморавської держави кінця IX ст. або Чеської держави другої половини X ст.⁹³³. Зрозуміло також, що східні межі єпископства відбивали не реальні, а місійні межі *in partilus in fidelium*:

„Далі до півночі такі і кордони: Пшовани (*Pssouane*), Хорвати і другі Хорвати (*Chrouati et altera Chrowati*): Зласани (*Zlasane*), Требовани (*Trebouane*), Поборани (*Poborane*), Дедолізи (*Dedolize*) аж до серединного лісу, де біжить границя Мільчан (*Milcianorum*). Звідси до сходу такі має ріки граничні Буг (*Bug*) іменується і Стір (*Ztir*) ... разом з городом Краковія (*Cracouia*) і краєм, котрий має назву Ваг (*Vag*) і з усіма територіями, котрі належать до згаданого граду, котрий є Краковія (*Cracouia*). Звідси, додавши границі угорські, розширено посувається аж до гір, котрих назва є *Trimi* [Татри – Л.В.]...”⁹³⁴

У Празькому привілеї 1086 р. Краків та його околиці виділено окремо. Чітко відокремлені дві різні групи хорватів. Тобто якраз вісляни могли відділяти білих (західних) хорватів від інших (східних) хорватів: *зласан, требован, поборан...* [et altera Chrowati: Zlasane, Trebouane, Poborane...] ⁹³⁵.

Ще Кароль Потканьскі (1861–1907) звернув увагу, що межі по Бугу і Стиру є явною помилкою, бо обидві ріки течуть паралельно і північніше⁹³⁶. Ярослав Ісаєвич з цього приводу запропонував обґрунтовану гіпотезу щодо можливої помилки у тексті *Привілею 1086 р.*: ріка Стір, скоріше всього, спотворена назва р. Стрий⁹³⁷. Навіть, якщо Перемишльське хорватське князівство у 60–80 рр. X ст. не знаходилося під впливом Чеської держави, то місійна діяльність чеських і моравських проповідників, безперечно, охоплювала прикарпатські території, свідченням чого можуть бути, наприклад, окремі християнські поховання у Пліснеську. Тобто ці племена слід локалізувати саме у Прикарпатті.

Баварський Географ зафіксував *присян* (*prissani*), які напевно тожонні *засянам* (*zlasani*) з Привілею 1086 р., позаяк форми *присяни, присянци, прикарпатци* і т.д. характерні для більш пізнього часу (*присяни* та

⁹³³ Zofia Kozłowska-Budkowa. *Repertorium polskich dokumentów doby piastowskiej*. (Kraków, 1937), 13–15; Gerard Labuda. Czeskie chrześcijaństwo na Śląsku i w Małopolsce w X i XI wieku. *Chryścianizacja Polski południowej*. (Kraków, 1994), 92–94.

⁹³⁴ *Codex diplomaticus et epistolaris Regni Bohemiae*. Ed. Gustav Friedrich. T. 1. (Praha, 1894–1897), 93; Václav Vaneček. *Pevnich tisíc let*. (Praha, 1949), 126.

⁹³⁵ Leontij Voytovyč. *Chrouati et altera Chrowati. Ukrajinski Karpati: etnogeneza–arheologija–etnologija* / Priredio Jevgenij Paščenko. (Zagreb, 2014), 207–254.

⁹³⁶ Karol Potkański. *Przywilej z 1086*. *Kwartalnik Historyczny*. T. 17. (Lwów, 1903), 1–28.

⁹³⁷ Ярослав Ісаєвич. До питання про західний кордон Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 6. (Київ, 1971), 208–213; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі. *Ярослав Ісаєвич. Україна давня і нова*. (Львів, 1996), 90, 102.

засяни однаково відбивають локалізацію племінного союзу-князівства в басейні Сяну, друга назва “з чеського боку” – за Сяном).

Локалізація *требовлян* (*Treboiane* з Привілею 1086 р.) як сусідів *засян* в’яжеться з *житичами* Баварського Географа.

Поборани чи, скоріше, *бобряни* (*Poborane* з Привілею 1086 р.) як сусіди *требовлян* добре розміщуються на лівобережжі Верхнього Дністра до витоків Бугу, де знаходяться р. Боберка, притока Лугу, лівого допливу Дністра, місто Бібрка та у середині XIV ст. був уділ князя Дмитра Корятовича Боброк-Волинського. *Бобряни* після приєднання до Київської Русі були включені до волинської провінції з центром у Володимирі, а наприкінці XI ст. стали частиною Звенигородського князівства.

Хорватські князівства, які знаходилися у Посянні та в басейні Верхнього і Середнього Дністра та Верхнього Пруту, наприкінці X ст. були завойовані великим князем київським Володимиром Святославичем і приєднані до Київської Русі. Дві „чехині” в числі дружин Володимира, напевно, були дочками останніх хорватських князів із деяких з цих князівств⁹³⁸. У XI ст. на більшості земель *карпатських хорватів* склалася Галицька земля, єдність якої була зумовлена спільним етнічним походженням *хорватів-русинів*.

Схоже, що найсильнішим з князівств, які утворилися на землях *карпатських хорватів*, було князівство *требовлян*, яке об’єднувало *житичів* і *стадичів*. Його межі можна приблизно окреслити межами поширення наддністрянської (опільської) говірки, тобто всередині лінії Хирів – Мостиська – Яворів – Рава – Червоноград – Зборів – Микулинці – Кам’янець-Подільський – Заліщики – Товмач – Перегінсько – Долина – Болахів – Хирів⁹³⁹, з врахуванням її зменшення на півночі і північному сході за рахунок волинських територій. Та частина *требовлян*, яка ще у VI ст. під тиском *аварів* мігрувала за Карпати, в з-відти далі на Балкани, залишила сліди міграції у топонімах *Теребля*, *Требішов* та 53 згаданих вище топонімах з племінною назвою у Хорватії і Боснії. У X ст. на землях *требовлян-житичів* і, можливо, *бобрян*, утворилося східнотребовлянське князівство, будівництво центру якого у Стольську на р. Колодниці не було завершено до початку київського завоювання. Утворення східнотребовлянського князівства могло бути наслідком впливу Великоморавської держави часів Святоплука Моравського. На східних землях *требовлян*, куди під натиском *печенігів* відійшли частина *тиверців* і *уличів*, помічених обрядом *підплитових поховань*

⁹³⁸ Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. (Львів, 2000), 122–123.

⁹³⁹ Олексій Горбач. Говірка Комарна й Комарнянщини. *Комарно-Рудки та околиця*. Збірник історико-мемуарних, географічних і побутових матеріалів. (НТШ: Український архів. Т. 43. Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1987), 315.

сформувалося потужне князівство з центром у Тересовлі або, навіть, два князівства з центрами у Тересовлі та Галичі⁹⁴⁰.

У кінці XI ст. на колишніх землях *карпатських хорватів*, які ввійшли до складу Київської Русі, виникли Перемишльське (на колишніх землях *засян*), Звенигородське (на колишніх землях *житичів-требовлян*) і Тересовельське князівства (на колишніх землях *стадичів-требовлян* і, можливо, таємничих *шеббіросів* [?]), а з останнього згодом виділилося Галицьке.

Хорвати в Закарпатті. Присутність хорватів у Закарпатті відбивають топоніми, яких значно більше ніж у Прикарпатті (*Хорбаче* на р. Щирок, притоці Дністра), тоді як, зокрема у нинішній словацькій та угорській частинах: *Horwaczik* на р. Бодві, притоці Шайо, неподалік від Кошіце; *Храбоч* у верхній течії Ужа, притоки Лаборця; *Горбач* біля Самоша на північ від Сотмар-Нейметі; *Horváthi* у верхній течії Красни; *Горбо* біля Клаузенбургу⁹⁴¹. “Хорватські” топоніми концентруються на південь від Тиси по її притоках Горнаду і Бодрогу, по Самошу і Красній до Пруту.

У Закарпатті в IX–X ст. хорватський ареал розвивався вздовж долин Лаборця (Свіржави), Ужа і Боржави. Між районом Банської Бистриці і районом Кошіце–Пряшів по водорозділі рік на археологічній карті помітний розрив між городищами, тоді як басейн р. Лаборець, притоки Ондрави, до теперішнього угорсько-українського кордону був повністю заселеним⁹⁴². Напевно тут проходили межі між *карпатськими хорватами* та спорідненими з ними *словаками*. Південні межі *карпатських хорватів* на лівобережжі Тиси слабо вловимі, особливо у Трансільванії, де румунські археологи не зацікавлені у пошуках і дослідженні слов'янських пам'яток. Закарпатський історик Стефан Пап (11.03.1917–25.02.1990) вважав, що *карпатські хорвати* займали окрім нинішнього Закарпаття території Пряшівщини і Татранщини аж до Середньо-Словацьких гір включно, Ніршаг (середнє і нижнє Потисся до її гирла) та Залісся в Трансільванії⁹⁴³. Можливо, що ці землі не входили у державу Святоплука, а перебували під впливом Болгарії. У 892 р., воюючи проти Святоплука, імператор Арнульф послав до болгарського царя Лаодоміра [Володимира, який правив у 888–893 рр. – Л. В.], „щоб

⁹⁴⁰ Александр Майоров. О времени и обстоятельствах основания Галича: историография спорных и нерешенных проблем. *До джерел. Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя*. Т. 1. (Київ–Львів, 2004), 688–711.

⁹⁴¹ Николай Барсов. *Очерки русской исторической географии. География Начальной летописи*. (Варшава, 1885), 24.

⁹⁴² Andrzej Wędzki. *Słowacja. Słownik Starożytności Słowiańskich*. Т. 5. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1975), 253, мапа.

⁹⁴³ Стефан Пап. *Історія Закарпаття*. Т. 1. (Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2001), 556 с.

він не дозволив морав'янам купувати сіль у своїй державі"⁹⁴⁴. Схоже, що це повідомлення, яке перегукується із словацькими казками про соляного принца, стосувалося соляних копалень у Солотвині (вперше згадане під 1360 р.⁹⁴⁵, але в давніх шахтах знайдені римські монети II–IV ст.).

Поважним свідченням болгарського впливу в цьому регіоні є також найдавніший кириличний напис з ротонди IX ст. в Михайловцях у Земпліні (Словаччина): „сѣде лежить князь Пресіанъ * в літо 996/7 + в літо 1060/61"⁹⁴⁶. Пресіан — найстарший з синів царя Івана-Владислава (1015–1018), осліплений і висланий за межі краю, бл. 1030 р. перебував у Константинополі. Очевидно, болгарські патріоти вивезли його в землі, які колись були під зверхністю болгарської держави, а тепер знаходилися за межами візантійського впливу.

На думку С. Папа слов'янські просвітителі Кирило і Мефодій почали свій поступ з цих земель і мова їх перекладу Біблії — тодішня хорватська мова⁹⁴⁷. Мова їх перекладу — рідна мова просвітителів, тобто македонський діалект староболгарської мови. Інші гіпотези С. Папа потребують детальнішої перевірки. На Закарпатті відомі ротонди IX ст. у Михайловцях, Горянах біля Ужгорода, Красній над Горнадом біля Кошиць. Гайдудорозький угорський греко-католицький єпископ Імре Тимко (13.08.1920–30.03.1988) доводив, що християнство на цих теренах існувало ще у VII–VIII ст.⁹⁴⁸. Легенда про св. Івана з документу 1032 р. розповідає про пустельника, який жив в районі Нова Весь у Спіші в долині, яка називається „долиною св. Івана". За С. Папом у Спішському Підгороді було руське єпископство, ліквідоване у 1320-х рр. після придушення повстання Петра Петуні. Тут у ротонді був похований єпископ Горазд, наступник Мефодія. Про це, на його думку, свідчили уривки з Біблії, писані кирилицею, митра єпископа східного обряду, які зберігалися у скарбниці Спішської капітули. Такі ж самі кириличні фрагменти XI–XII ст. на пергамені з рядками пісень в честь св. Дмитра Солунського були знайдені Іваном Панькевичем (6.10.1887–25.02.1958) у церкві с. Острожниця на Пряшівщині⁹⁴⁹.

Наприкінці IX ст. Карпати перейшли угри. Вони застали кілька окремих князівств, найпотужнішим з яких було Земплінсько-Ужанське. Боржавське і Верхньотисянське князівства уступали йому в

⁹⁴⁴ Annales Fuldenses (680–901). Ed. Georg Heinrich Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 1. (Hannoverae, 1826), 401.

⁹⁴⁵ Іван Дулишкович. *Исторические черты Угро-Русских*. Тетрадь 1. (Ужгород, 1874), 113.

⁹⁴⁶ Vojtěch Tkačlik. *Cyrilsky nápis v Michalovcích. Slavia*. Vol. 52. (Praha, 1983), 121–123.

⁹⁴⁷ Стефан Пап. *Початки християнства на Закарпатті*. (Філадельфія, 1983), 222 с.

⁹⁴⁸ Imre Timkó. A vándorló magyarság kapcsolatai a keleti kereszténységgel a honfoglalás előtt (V–IX. Század). *Vigilia*. 35/8. (Nyiregyháza, 1970), 507 l.

⁹⁴⁹ Іван Панькевич. Записи на підкарпатських церковних книгах. *Науковий збірник товариства "Просвіта"*. Т. 12. (Ужгород, 1937), 11–97.

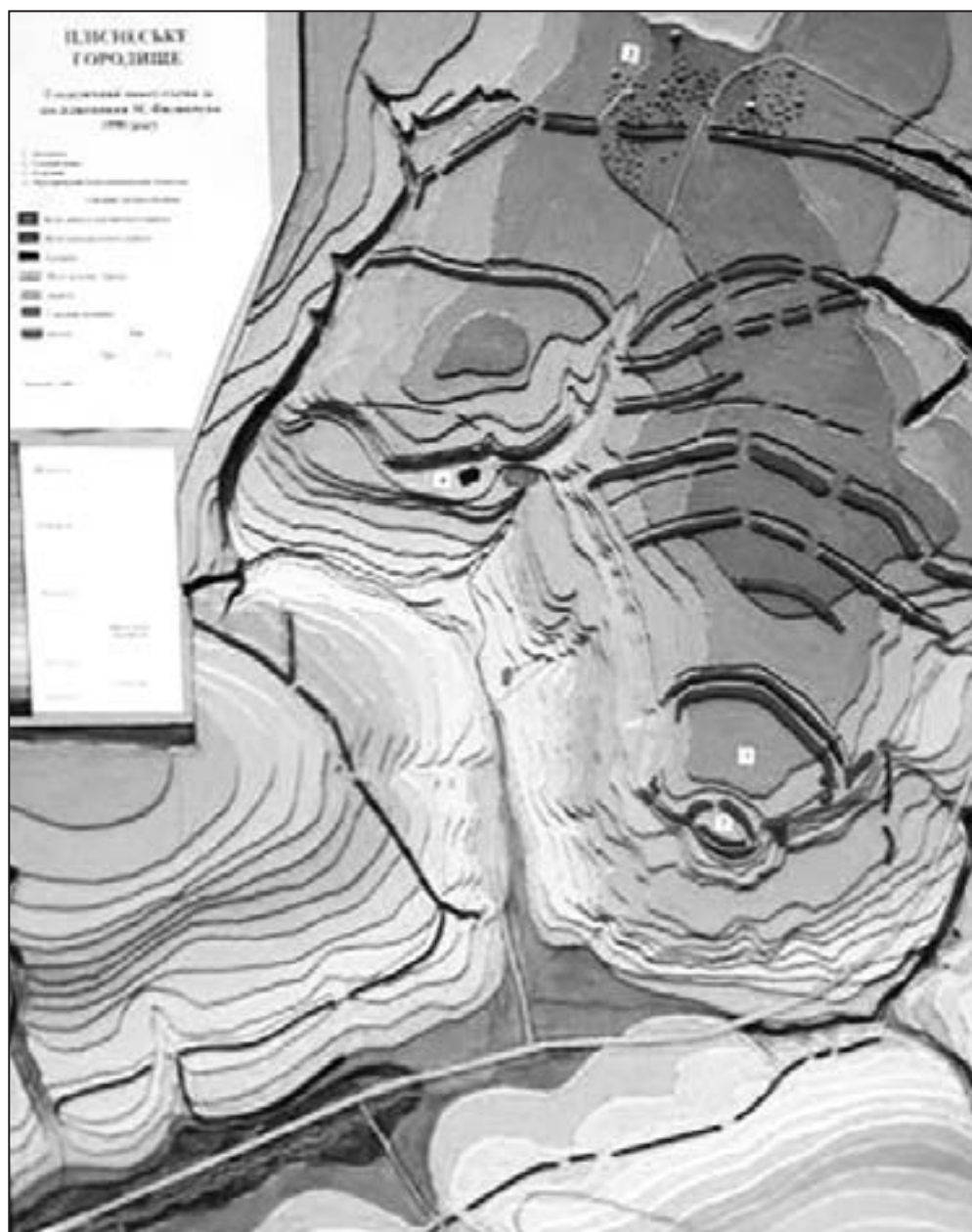
території і потужності городищ. Городища в Данилові і Олександрівці Хустського р-ну, де були і соляні промисли, поселення на верхній Тисі, солотвинські рудники та марамороські землі, дають всі підстави вважати і верхньотисянського князя сильним володарем. Городища у Варі, Білках та Малій Копані трохи уступають за розмірами і потужністю укріплень городищам у Ужгороді, Земплині і Забовчі, але все ж дають уяву про силу боржавського князя. Напевно і мукачівське городище було значним, але його знищило будівництво пізнішого замку. Кожне князівство проводило власну політику, що і відбито у пізніших легендах. Існувало ще Нижньотисянське князівство, правитель якого Глад допомагав поширенню християнства у Болгарії. Завоювання цього князівства завершилося аж у часи короля Стефана на початку XI ст.

Угорський вождь Алмош обійшов Верхньотисянське і Боржавське князівства та спрямував свій удар проти земплинсько-ужанського князя Лаборця. Прорвавшись з оточення після падіння Ужгорода, Лаборець втік у Земплин. Його наздогнали в околицях с. Ластомир над р. Свіржавою. Князь потрапив у полон і був повішений. Руїни церкви на цьому місці, напевно спорудженої над його могилою, підтверджують цю легенду. Свіржава з тих пір зветься Лаборцем. Боротьба була впертою і при штурмі Земплина загинув Алмош.

Немає ніяких підстав вважати, що закарпатські князівства були приєднані Володимиром Святославичем до Київської Русі⁹⁵⁰. Скоріше вони певний час ще зберігали незалежність, поступово втягуючись в орбіту Угорського королівства. Стефан I завершив завоювання Земплинського князівства і приєднав обидва потисянські князівства. Від Боржавського князівства він відгородився засіками. Перший кордон відновлюється по топоніміці цих засік: від токайських гір до р. Тиси, звідти до болота Лап, рік Самош і Красна. Процес приєднання цих земель був завершений після смерті київського князя Володимира Святославича. Бо у 1015 р., коли почалася боротьба між його синами, древлянський князь Святослав Володимирович, втікаючи в Карпати, загинув поблизу пізнішого м. Сколе, де був похований, про що свідчать топоніми та місцеві легенди, а також розкопки його могили Андрієм Ратичем. Його сина звали Яном, можливо він був зятем останнього боржавського князя⁹⁵¹.

⁹⁵⁰ Михайло Лелекач. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X-XI ст. *Наукові записки Ужгородського державного університету. Історико-філологічна серія*. (Ужгород, 1949), 32–37.

⁹⁵¹ Леонтій Войтович. Загадка загибелі Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 9–27; Leontij Voitovycz. Szvjatoslav Volodimirovics fejedelem titokzatos halála és a IX. századbéli ugor vándorlások rejtélyei. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45.

Пліснеськ Х ст. Макет І Качор та Л. Качор за матеріалами Михайла Филипчука

У першій третині XI ст., коли було завершено приєднання закарпатських земель до Угорщини, вони були заселені *русинами*, прямими нащадками *карпатських хорватів*. Разом з такими ж *русинами* — прямими нащадками *карпатських хорватів*, які заселяли Галицьку землю Київської Русі, вони склали єдиний етнічний масив. Етнічна єдність цього масиву була настільки сильною, що, незважаючи на перебування у складі Угорської держави більше дев'яти століть, зазнаючи неминучої у таких випадках асиміляції, закарпатські русини залишилися часткою українського народу, зберегли мову, яка при всіх своєрідностях місцевих діалектів⁹⁵², залишилася українською, і велику оригінальну культуру, яка в своїй основі зберегла прабатьківську хорватську архаїку (зокрема це стосується запрягу коней і волів та пов'язаної з ними номенклатури⁹⁵³).

⁹⁵² Олексій Горбач. Остурня – український острівець на Спіші під Татрами. *Християнський голос*. (Мюнхен, 1970), ч. 1–2, 1–4; Його ж. *Південно-лемківська говірка й діалектичний словник с. Красний Брід бл. Межилаборець (Пряшівщина)*. (Мюнхен, 1973); Його ж. Середньокарпатські говірки, Лемківські говірки. *Діалектологія. Енциклопедія Українознавства*. Т. 2. (1992), 16–19.

⁹⁵³ Михайло Глушко. *Генезис тваринного запрягу в Україні. Культурно-історична проблема*. (Київ, 2003), 444 с.

ВІКІНГИ У ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Початок “вічного” протистояння. Псевдопатріотичні почуття ще у XVIII ст. не дозволили російським дослідникам погодитися з самою думкою, що зачинателем правлячої династії був якийсь скандинавський авантюрист неznаного походження, а саме *святе* ім’я Русь занесли якісь північні розбійники-варяги. З іншої сторони німецькі дослідники, запрошені в Росію, із задоволенням відзначили, що біля витоків цієї на той час потужної імперії стояли таки германці: скандинави-вікінги. Це привело до схоже “вічного” протистояння *анти-норманістів* та *норманістів*, в процесі якого слов’яни в основному поповнювали ряди перших (досить сказати, що антинорманістами були також Михайло Грушевський та Іван Франко), а германці — других. Періодична перевага перших, забезпечених на різних етапах державною підтримкою, змушували других до глибших пошуків. Періодично ця суперечка заходила в тупик, деградує до діалогу сліпого з німим. Дискусія навколо походження династії Рюриковичів та інших аспектів, пов’язаних з вікінгами, триває вже три століття⁹⁵⁴. Наприкінці XX — на початку XXI ст., схоже, непримиренні баталії антинорманістів і норманістів перемістилися на маргінес історичних досліджень, а із скандинавським походженням династії Рюриковичів більшість фахівців вже погодилася⁹⁵⁵. Не пройшло і десяти років від виходу знакової монографії

⁹⁵⁴ Див.: Лев Клейн. Норманизм — антинорманизм: конец дискуссии. Вып.5. (Санкт-Петербург—Кишнев, 1999), 91–101; Його ж. *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*. (Санкт-Петербург, 2009), 400 с.; Вячеслав Фомин. Кривые зеркала норманизма. *Сборник Русского Исторического Об-ва*. Т. 8 (156). Антинорманизм. (Москва, 2003), 83–127; Його ж. *Варяги и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу*. (Москва, 2005), 488 с.; Його ж. *Варяги и варяжский вопрос в судьбе России*. Інтернетресурс: www.portal-slovo.ru

⁹⁵⁵ Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX — начала XI в.* (Москва: Российский государственный гуманитарный ун-т, 2001), 262 с.; Леонтий Войтович. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. *Наукові зошити історичного факультету*. Львівський національний університет ім. Івана Франка. Збірник наукових праць. Вип. 7. (Львів, 2005), 25–35; Його ж. Вікінги в Центрально-Східній Європі: проблеми Ладоги і Пліснеська. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 12. (Львів, 2009), 79–101; Його ж. Загадки вікінгів: Ладога і Пліснеськ. Продовження дискусії на межі XX–XXI століть. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 142–188; Його ж. Русь: поморські слов’яни чи варяги? *Проблеми слов’янознавства*. Вип. 60. (Львів, 2011), 33–46; Його ж. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. (Львів, 2013), 13–44; Його ж. Князь Рюрик. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вип. 5. (Санкт-Петербург, 2015), 148–183.

Євгена Пчолова, яка підсумувала значний етап дослідження проблеми князя Рюрика⁹⁵⁶, як у Санкт-Петербурзі вийшла нова монографія про Рюрика Олега Губарева⁹⁵⁷, автор якої помітно просунувся по шляху подолання розриву легендарних відомостей від реальних даних і “пропрацювавши наново різномовні джерела, зумів об’єднати скупі і туманні легендарні відомості про князя Рюрика з вельми реальною фігурою європейської історії — конунгом Рьоріком (Хрьодріком) Фрісландським з данської династії Скульдунгів з древніми європейськими коріннями”⁹⁵⁸. За період між виходом обох монографій у Росії продовжувались дискусії щодо особи князя Рюрика, над якими далі витали тіні вічного протистояння норманістів з антинорманістами, підсиленими злетом неоантинорманізму⁹⁵⁹. Подібні дискусії, хоча й менш гострі, та без

⁹⁵⁶ Евгений Пчёлов. *Рюрик*. (Москва, 2010), 316 с.

⁹⁵⁷ Олег Губарев. *Рюрик Скульдунг*. (Санкт-Петербург, 2019), 320 с.

⁹⁵⁸ Дев Клейн. Исследование европейских корней Рюрика. *Олег Губарев. Рюрик Скульдунг*, 7.

⁹⁵⁹ Елена Мельникова. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати. *Елена Мельникова. Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды*. (Москва, 2011), 109–113; Ї ж. “Князь” и “каган” в ранней титулатуре Древней Руси. *Там само*, 114–122; Ї ж. Варяги на севере и на юге Восточной Европы: региональные особенности. *Там само*, 269–278; Ї ж. Ладога и формирование Балтийско-Волжского пути. *Там само*, 441–448; Ї ж. “Обруччя” некрещеной Руси в русско-византийском договоре 944 г. и “кольца клятвы” древнескандинавской правовой традиции. *Средние века*. Т. 75. (Москва, 2014), № 3–4, 176–192; Антон Горский. Формирование русской государственности и “призвание” Рюрика. *1150 лет Российской государственности и культуры*. (Москва, 2012), 11–23; Його ж. “Клады викингов” на франкской земле и начальная история Руси. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (Москва, 2012), № 3 (53), 38–39; Його ж. Возникновение Руси в контексте европейского политогенеза конца I тысячелетия н. э. *Русь в IX–XII вв.: общество, государство, культура*. (Москва, 2014), 25–33; Сергей Николаев. Рёрик Ютландский. Материалы к биографии. *Повесть временных лет*. Перевод с древнерусского Д. Лихачева, О. Творогова. Комментарии А. Боброва, С. Николаева, А. Чернова при участии А. Введенского и Л. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 469–475; Сергей Воронятов. Черта оседлости русов конца VIII – первой половины IX в. *Истоки славянства и Руси*. (Санкт-Петербург, 2012), 221–245; Сергей Цветков. *Князь Рюрик и его время*. (Санкт-Петербург, 2012), 54 с.; Елена Галкина. *Русский каганат. Без хазар и норманнов*. (Москва, 2012), 392 с.; Лидия Грот. *Призвание варягов. Норманнская лжеистория и правда о князе Рюрике*. (Москва, 2012), 368 с.; Ї ж. *Призвание варягов. Норманны, которых не было*. (Москва, 2013), 368 с.; Степан Темушев. Проблема локализации “Русского каганата” IX века. *Русское средневековье: сборник статей в честь профессора Ю. Г. Алексеева*. (Москва, 2012), 213–232; Його ж. *Образование Древнерусского государства*. (Москва, 2017), 352 с.; Павел Атанов. Был ли Рюриком Рерик Ютландский? *На границе европейского пространства: Северный мир. Проблемы истории и культуры средневекового общества*. (Санкт-Петербург, 2013), 186–188; Його ж. К вопросу о месте захоронения Рюрика: Урочище Плакун. *Петербургские исследования*. (Санкт-Петербург, 2014), № 5, 90–98; Олег Губарев. “Неонорманизм” или неоантинорманизм? *Stratum plus*. № 5. (Кишинев, 2015), 351–355; Його ж. Две Руси IX века: свеоны 839 г. и даны Рюрика. *Valla*. Т. 3. (2017), № 6, 19–38; Максим Жих. Славянская знать догосударственной эпохи по данным начального летописания. *Исторический формат*. (2015), № 2, 7–28; Лев Клейн. “Русь” в системе этнонимов как ключ к происхождению термина. *Stratum plus*. № 6. (Кишинев, 2015), 283–286; Всеволод Меркулов. Рюрик и первые русские князья в “Тенеалогии” Фридриха Хемница. *Исторический формат*. (2015), № 2, 54–74; Александр Хлезов. Об основных тезисах современного антинорманизма. *Ярослав Мудрый. Проблемы изучения, сохранения и интерпретации историко-куль-*

політичного підтексту, продовжуються і в Україні⁹⁶⁰.

- турного насліддя. (Ярославль, 2015), 34–38; Виктор Лушин. Рюрик. *Древняя Русь в IX–XI веках: контексты летописных текстов*. (Зимовники, 2016), 11–31; Михаил Серяков. Рюрик и мистика истинной власти. (Москва, 2016), 225 с.; Його ж. Рюрик и Волжско-Балтийский торговый путь. *Исторический формат*. (2016), № 4, 169–199; Надежда Платонова. “Неонорманизм”, постмодернизм и Славяно-варяжский семинар: размышления археолога. *Ex ungue Leonet: Сборник статей к 90-летию Л. С. Клейна*. Отв. ред. Л. Вишняцкий. (Санкт-Петербург, 2017), 203–222; Александр Мусин. “Столетняя война” российской археологии. *Там само*, 223–244; Александр Олейченко. О происхождении имени Рюрик/Рурик/Рорик. *Гуманитарные исследования Центральной России*. (2017), № 2 (3), 57–75; Виктор Пузанов. *праславян к Руси: становление Древнерусского государства (факторы и образы политогенеза)*. (Санкт-Петербург, 2017), 744 с.; Игорь Харьковский. Происхождение Рюрика в свете уточнения дат его призвания и смерти. *Valla*. Т. 3. (2017), № 1, 22–32; Алексей Щавелев. “Племена” восточных славян: этапы завоевания и степень зависимости от державы Рюриковичей в X в. *Русь эпохи Владимира Великого: государство, церковь, культура*. (Вологда, 2017), 24–48; Андрей Альмарик. *Норманны и Киевская Русь*. Предисловие и комментарии Олега Губарева. (Москва, 2018), 232 с.; Леонид Аряев. Норманофобия и её фантомы. *Valla*. Т. 4. (2018), № 1–2, 126–135.
- ⁹⁶⁰ Леонтий Войтович. Викинги в Центрально-Восточной Европе: загадки Ладоги и Плиснеска. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и филология*. (Ижевск, 2011), вып. 3, 2–15; Там само, (Ижевск, 2012), вып. 1, 3–11; Його ж. Походження династії Рюриковичів: нові штрихи до старих суперечок. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 48. (Львів, 2013), 13–44; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Русин*. Международный исторический журнал. № 1 (31). (Кишинев, 2013), 6–41, 168–193; Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров’ям у 839-860 рр.? *Хазарський альманах*. Т. 11. (Київ–Харьков, 2012–2013), 70–95; Його ж. Князь Рюрик. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Його ж. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі Х – першої половини ХІ века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. (Ижевск, 2015), вып. 1, 7–18; Його ж. Призрак Олега Вещего. *Tractus Aevorum*. Т. 2 (1). (Белгород, 2015), 3–43; Його ж. Рюрик и происхождение династии Рюриковичей: новые дополнения к старым спорам. *Ладога и Ладожская земля*. Вип. 5. (Санкт-Петербург, 2015), 148–183; Його ж. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107; Його ж. Загадки генеалогії перших князів Русі. *Записки НТШ*. Т. 271. (Львів, 2018), 506–524; Сергій Конча. Scandinavica Іоакімова літопису і проблема достовірності тексту. *Український історичний збірник*. Вип. 16. (Київ, 2013), 240–249; Алексей Комар. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии. *Colloquia Russica. Series I*. Vol. 7. (Kraków, 2017), 31–44; Наталія Райтаровська. Дискусії про походження літописного князя Рюрика. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. (Львів, 2016), 60–69; Її ж. Українська та зарубіжна історіографія про військово-політичну діяльність Ськольдунгів у Європі. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. (Львів, 2018), 43–50; Її ж. Загадка походження Рагнара Лодброка. *Феномен Європи: від традиційного до сучасного*. (Львів, 2017), 73–81; Її ж. Дискусії у європейській історіографії щодо походження літописного Рюрика. *Записки НТШ*. Т. 271. (Львів, 2018), 525–532; Її ж. Скандинавсько-слов’янські зв’язки у VIII–X ст. (на прикладі політики данських Ськольдунгів). *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19–20. (Львів, 2018–2019), 35–48; Владислав Кіорсак. Реконструкція звичаєвого права середньовічної Скандинавії за матеріалами ісландських саг: постановка проблеми. *Аннали юридичної історії*. (2017), № 1, 80–86; Його ж. Князь Аскольд у світлі нових історіографічних концепцій. *Феномен Європи: від традиційного до сучасного*. (Львів, 2017), 16–18; Його ж. Спроба реконструкції генеалогії шведських правителів VIII–IX ст. *Записки Львівського медієвістичного клубу*. Вип. 2. (Львів, 2017), 150–159; Його ж. Gesta Danorum Саксона Граматика як джерело дослідження державотворчих процесів у Східній Європі. *Записки*

Серед низки найважливіших проблем, які стоять перед дослідниками цього періоду, однією з пріоритетних є роль вікінгів у становленні і розвитку європейського суспільства в цілому та окремих регіонів⁹⁶¹.

За Найдавнішим літописом у *Повісті временних літ* під 862 р.: “И изгнаша Варагы за море. и не даша имъ дани. и почаша сами в собѣ влодѣти. и не бѣ в нихъ правды. и вѣста родъ на ро[д]. и бышы оусобицѣ в ни. и воевати сами на са почаша. и ркоша поищемъ сами в собѣ кназа. иже бы влодѣлъ нами и радиль. по раду по праву. идоша за море к Вараго. к Руси. сіце бо звахуть. ты Варгы Русь. іако се друзии зовутса Свеє. друзии же Оурмани. Англане. инѣи и Готе. тако и си ркоша. Русь. Чюдѣ. Словенѣ. Кривичи. и вса земля наша велика. и вбилна. а нарада въ неи нѣтъ. да поидете кнажи и влодѣтъ нами. и избрашася триє брата. с роды своими. и поаша по собѣ всю Русь. и придоша къ Словѣномъ пѣрвѣ. и срубиша горо[д] Ладогу. и сѣде старѣишии в Ладозѣ

НТШ. Т. 271. (Львів, 2018), 7–15; Його ж. Військові напади “морських конунгів” на околиці Східної Європи у відображенні легендарних саг. *Проблеми історії війн і військового мистецтва*. (Львів, 2018), 33–42; Ольга Щодра. Між норманізмом та антинорманізмом: дискусії про походження Руси у світлі писемних джерел. *Наукові зошити Історичного факультету Львівського університету*. Вип. 19–20. (Львів, 2018–2019), 115–139.

⁹⁶¹ Рудольф Зимек. Вікінги: миф і епоха. Середньовекова концепція епохи вікінгів. *Древнейшие государства Восточной Европы. Восточная и Северная Европа в средневековье*. (Москва, 2001), 9–25; Майлз Диллон, Нора Кершоу Чедвик. *Кельтские королевства*. Пер с англ. С. В. Иванов. (Санкт-Петербург: Евразия, 2002), 512 с.; Таня Джаксон. Русь глазами средневековых скандинавов. *Мир Истории*. (2002), № 4–5, 48–58; Benjamin Hudson. *Viking Pirates and Christian Princes: Dynasty, religion and Empire in the North Atlantic*. (Oxford: Oxford University Press, 2005), 278 p.; Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. (Санкт-Петербург: Евразия, 2005), 640 с.; Ralf Wiechmann. *Hedeby and Its Hinterland: A Local Numismatic Region. Silver Economy in the Viking age*. (Walnut Creek: Left Coast Press, 2007), 29–48; Birgitta Hårdh. *Oriental-scandinavia Contacts on the Volga, as Manifested by Silver Rings and Weight Systems*. *Ibidem*, 135–148; Clare Downham. *Viking Kings of Britain and Ireland: The dynasty of Ivarr to A.D. 1014*. (Edinburg–London: Dunedin Academic Press, 2008), 338 p.; Idem. “Hiberno-Norwegians” and “Anglo-Danes”: anachronistic ethnicities and Viking-Age England. *Medieval Scandinavia*. Vol. 19. (2009), 139–169; Елена Мельникова. *Древняя Русь и Скандинавия. Избранные труды*. (Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2011), 476 с.; Katherine Holman. *The Northern Conquest: Vikings in Britain and Ireland*. (Oxford: signal Book, 2012), 288 p.; Angus Somerville, R. Andrew McDonald. *The viking Age: A Readings in Medieval civilization and culture*. (Toronto: University of Toronto Press, 2014), 528 p.; Дмитрий Лисин. Образ викингов в ирландской литературе IX–XI вв. *Rossica antiqua*. (Санкт-Петербург, 2014), № 2 (8), 3–22; Его же. Вопрос религии во взаимоотношениях викингов и ирландцев в конце VIII – начале XI века. *Вестник Удмуртского университета*. (Ижевск, 2015), вып. 1, 126–133; Его же. К вопросу о влиянии викингов на литературную традицию Ирландии в конце VIII–XI вв. *Европа в Средние века и раннее Новое время: общество, власть, культура*. (Ижевск, 2015), 115–120; Його ж. Сліди впливу вікінгів на ірландську культуру. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. № 27. (2015), 78–84; Мария Гаврилишин. М. Древняя Русь и Англия в IX–X вв.: от торговых контактов до политических отношений. *Вестник Удмуртского университета*. (Ижевск, 2015), вып. 4, 146–151; Jayne Carroll, Stephen Harrison, Gareth Williams. *The Vikings in Britain and Ireland*. (London: British Museum Press, 2014), 144 p.; (Oxford: Oxbow Books, 2014), 557 p.; *Viking Worlds: Things, spaces and movement*. Ed. Marianne Hem Eriksen, Unn Pedersen, Bernt Rundberget, Irmelin Axelsen, Heidi Lund Berg. (Oxford & Philadelphia, 2014), 245 p.

*Рюрикъ. а другии Синсоуъ на Бѣлѣззерѣ. а третѣи Труворъ въ Изборьскѣ. и ѡ тѣхъ Варагъ прозваса Русскаѧ земла. по дѣвою же лѣту оумре Синеоуъ. и брат єго Труворъ. и приа Рюрикъ власть всю ѡдинъ. и пришеде къ Ильмерю. и сруби горо[д] надъ Волхово. и прозваша и Новѣгоро[д]*⁹⁶².

Дослідники найдавніших літописів прийшли до висновку, що в цьому тексті фрагмент “*к Руси. сіце бо звахуть. ты Варгы Русь. ѧко се друзии зовутса Свес. друзии же Оурмани. Аньглане. инѣи и Готе. тако и си ркоша. Русь. Чюдь. Словенѣ. Кривичи*” є пізнішою вставкою⁹⁶³, яка, однак, не змінює самої суті інформації: у 862 р., після того як, прогнавши *варягів-русь*, місцева верхівка не змогла розділити владу і до Ладоги, Білоозера та Ізборська на пропозицію одного з лідерів Гостомисла було запрошено трьох братів теж варягів-русів, старший з яких Рюрик з 864 р. став правити сам і згодом заложив над Волховом Новгород. Тобто Найдавніший літописний текст прямо повідомляє про норманське (скандинавське) походження правлячої династії на Русі і прямо пов’язує саме походження назви *Русь* з варягами-норманами. Хто такі варяги-нормани, звідки походить назва *Русь* і хто такий Рюрик?

Епоха вікінгів. Давньогерманське і давньослов’янське суспільства були не тільки близькими своїм етнічним походженням, про що в першій половині I тисячоліття н. е. вже ніхто не пам’ятав, але й пройшли однакові і почасти синхронні стадії суспільного розвитку. Карл Фріцлер, який вважав давньоруське право гілкою германського стовбура⁹⁶⁴, помилявся лише в одному: слов’яни не запозичили у германців основи свого права, просто синхронний розвиток в однакових умовах їх суспільства привів до подібних основ, на яких базувалися стосунки в цих суспільствах. Розвиток східних слов’ян, як частини слов’янського масиву, протікав паралельно і синхронно з розвитком скандинавів, як частини германського масиву. Щоб зрозуміти взаємовпливи обох масивів, причини активності скандинавів і їх проникнення у слов’янський масив, результати та наслідки цього проникнення, потрібні взаємні неупереджені дослідження обох масивів, що, зрештою, відбувається в останні десятиріччя, хоча з різних причин й надто повільними темпами.

Завдяки численним глибоким дослідженням поколінь істориків, лінгвістів та археологів, зокрема таких як Андерс Магнус Стрінгольм

⁹⁶² Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 2. (Москва, 2001), 14.

⁹⁶³ Алексей Шахматов. Разыскания о русских летописях. (Москва, 2001), 11.

⁹⁶⁴ Karl Fritzeler. *Zwek Abhandlungen u’ber altrussisches Recht*. 1. Die sogenannte kirchenordnung Jaroslaws – ein Denkmal russisch-germanischen Rechts. 2. Die finstliche Enbfolge in Russland. (Berlin–Leipzig, 1923), 2–120.

(1785–1862)⁹⁶⁵, Вільгельм Людвіг Петер Томсен (1842–1927)⁹⁶⁶, Йоханес Хрістофер Хагеман Рейнгард Стенstrup (1844–1935)⁹⁶⁷, Туре Йонсон Арне (1879–1965)⁹⁶⁸, Ян Гreve Тайлов Петерсен (1887–1951)⁹⁶⁹, Суне Лінквіст (1887–1976)⁹⁷⁰, Йоханес Брондстед (1890–1965)⁹⁷¹, Адольф Стендер-Петерсен (1893–1963)⁹⁷², Мартен Карл Герман Стенбергер (1898–1973)⁹⁷³, Вільгельм Холмквіст (1905–1989)⁹⁷⁴, Хольгер

⁹⁶⁵ Anders Magnus Strinnholm. *Svenska folkets historia från äldsta till närvarande tider*. Bd.1. (Stockholm, 1834), 684 s.; Андерс Стрингольм. *Походы викингов*. (Москва, 2007), 399 с.

⁹⁶⁶ Vilhelm Thomsen. *The relations between Ancient Russia and Scandinavia and the origin of the Russian State*. (Oxford, 1868), 164 p.; Вильгельм Томсен. *Начало русского государства*. (Москва, 1891), 136 с. [Изд. 2. Москва, 1919].

⁹⁶⁷ Johannes Steenstrup. *Normannerne*. Bd. 1. (Kjøbenhavn, 1876), VIII+381 s.; Bd. 2. (Kjøbenhavn, 1876), 406 s.; Bd. 3. (Kjøbenhavn, 1878); Bd. 4. (Kjøbenhavn, 1882).

⁹⁶⁸ Ture Jonson Arne. *La Suède et l'Orient: etudes archéologiques sur les relations de la Suède et de l'Orient pendant l'âge des Vikings*. (Upsala, 1914), 250 p.; Idem. *Det stora Svitjod: essayer om gångna tiders. Svensk-ryska kulturförbindelser*. (Stockholm, 1917), 280 s.; Idem. Svenska vikingakolonier i Ryssland. *Arne T.J. Det stora Svitjod*. (Stockholm, 1917), 37–63; Idem. Schweden in Russlnd in der Wikingerzeit (die Normanenfrage vor der russischen Wissenschaft der letzten 15 Jahre). *Congrès seconde archéologique baltique*. (Riga, 1930), 225–230; Idem. Skandinavische Holzkammergräber aus der Wikingerzeit in der Ukraint. *Acta archaeologica*. T. 2. (Stockholm, 1931), f. 3, 285–302; Idem. *Das Bootgräberfeld von Tuna in Alsike*. (Uppland, 1934), 81+33 pl.; Idem. Det vikingatida Gnezdovo Smolensk föregångare. *Stenberger M. Arkeologiska forskningar och fynd*. (Stockholm, 1952), 235–344; Idem. Die Varägerfrsge und die sowjetrussische Forschung. *Acta Archaeologia*. T. 23. (København, 1952), 138–147; Idem. Rus' problemet. *Historisk tidskrift*. (Stockholm, 1956), h. 1, 88–95.

⁹⁶⁹ Jan Petersen. *De Norske vikingesverd en typologisk-kronologisk studie over vikingetidens vaaben*. (Kristiania, 1919), 228 p.; Idem. *Vikingetidens smykker*. (Stavanger, 1928), 222 s.; Idem. *Gamle gårdsanlegg i Rogaland*. Vol. 1–2. (Oslo, 1933–1936); Idem. *Vikingetidens redskaper*. (Oslo, 1951), 536 p.

⁹⁷⁰ Sune Lindqvist. Hednatemplet i Uppsala. *Fornvännen*. Vol. 18. (1923), 85–118; Idem. Vendel-Time Finds from Valsgarde in the Neighbourhood of Old Uppsala. *Acta archaeologica*. T. 3. (1932), 21–46; Idem. *Uppsala högars och Ottarshögen*. (Stockholm, 1936), XII+363 s.; Idem. *Gotlands Bildsteine*. Bd. 1. (Uppsala, 1941), 151 p.; Bd. 2. (Uppsala, 1942), 148 p.

⁹⁷¹ Johannes Brøndsted. Danish inhumation graves of the Viking Age: a suevey. (1936), 476 p.; Idem. *The Vikings*. (London, 1960), 300 p.; Idem. *Nordische Vorzeit*. Bd. 3. Eisenzeit in Dänenmark. (Neumünster, 1963), 460 s.

⁹⁷² Adolf Stender-Petersen. *Die Varägersage als Quelle der allrussischen chronik*. (Leipzig, 1934), 256 s.; Idem. *Varangica*. (Aarhus, 1953), 262 p.; Idem. Das Problem der ältesten bysantisch-russisch-nordischen Beziehungen. *Relazioni del X Congresso internazionale di scienze storiche (Roma 4–11 settembre 1955)*. Vol. 3. Storia del medioevo. (Firenze, 1955); Адольф Стендер-Петерсен. Ответ на замечания В.В.Похлебкина и В.Б.Вилинбахова. *Kuml*. (1960), 144–152.

⁹⁷³ Märten Stenberger. *Öland under älder järnåldern*. (Stockholm, 1933), 306 s.; Idem. Der eisenzeitliche Hof bei Düne in Dalhem auf Gotland. *Mannus*. Vol. 32. (1940), 410–434; Idem. Island och Grönland som nordisk bygd under vikingatid och medeltid. *Ymer*. Vol. 6. (1941), no 1, 241–263; Idem. *Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit*. Bd. 1. (Stockholm, 1958), 383 s.; Bd. 2. (Lund, 1947), 271 s.; Idem. Das Gräberfeld bei Ihre in Kirchspiel Hellvi auf Gotland. *Acta archaeologica*. Vol. 33. (1962), 1–134; Idem. *Det forntida Sverige*. (Stockholm, 1964), 870 s.; Idem. *Vorgeschichte Schwedens*. (Berlin, 1977), 543 s.

⁹⁷⁴ Wilhelm Holmqvist, Birgit Arrhenius, Per Lundström. *Exavations at Helgö*. (Stockholm, 1961), 22+241 p.; Idem. Helgö, eine Vorform der Stadt? *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter*. Tl. 2. (Göttingen, 1974), 21–29.

Арбман (1906–1968)⁹⁷⁵, Свен Янсон (1905–1987)⁹⁷⁶, Грета Арвідсон (1907–1998)⁹⁷⁷, Олаф Гремад Ольсен (1928–2015)⁹⁷⁸, Йоахім Геррман (1932–2010)⁹⁷⁹, Оле Грумлін-Педерсен (1935–2011)⁹⁸⁰, Клаус Рандсборг (* 1944)⁹⁸¹, та інші⁹⁸², можна спробувати реконструювати *epoch*

⁹⁷⁵ Holger Arbman. *Schweden und das Karolingische Reich: Studien zu den Handelsverbindungen des 9. Jahrhunderts*. (Stockholm, 1937), 271 s.; Idem. *Birka. Sveriges äldsta handelsstad*. (Uppsala, 1939), 376 s.; Idem. *Birka. I. Die Gräber. Text, Tafeln*. (Uppsala, 1943), 282 taf.; Idem. *Svear i öster-viking*. (Stockholm, 1955), 167 s.; Idem. *Skandinavisches Handwerk in Russland der Wikingerzeit. Meddelanden från Lunds Universitets historiska museum (1959)*. (Lund, 1960), 110–135; Idem. *The Vikings*. (London, 1962), 212 s.; Idem. *Båtgravarna i Vendel. Vendeltid*. (Stockholm, 1981), 19–30; Хольгер Арбман. *Викинги*. (Санкт-Петербург, 2006), 269 с.+ 67 ил.

⁹⁷⁶ Sven Jansson. *The runes of Sweden*. (Stockholm, 1962), 165 p.; Idem. *Runinskrifter i Sverige*. (Uppsala, 1963), 201 s.; Idem. *Västmanlands runinskrifter*. (Stockholm, 1964), VI+54 s.

⁹⁷⁷ Greta Arwidsson. *Armour of the Vendel period. Acta archaeologica*. Vol.10. (Stockholm, 1939), 31–59; Idem. *Vendelstile. Email und Glas im 7–8. Jahrh.* (Uppsala, 1942), 136 p.; Idem. *Die Gräber-funde von Valsgärde. I: Valsgärde 6*. (Uppsala, 1942), 124 s.; Idem. *Die Gräberfunde von Valsgärde. II: Valsgärde 8*. (Uppsala, 1954), 160 s.; Idem. *Die Gräberfunde von Valsgärde. III: Valsgärde 7*. (Uppsala, 1977), 152 s.; Idem. *Båtgravarna I Valsgärde. Vendeltid*. (Stockholm, 1981), 45–64.

⁹⁷⁸ Olaf Olsen. *Nogle tanker i anledning af Ribes. Fra Ribe Amt*. (Aarhus, 1975), 225–258; Olaf Olsen, Ole Crumlin-Pedersen. *Fünf Wikingerschiffe aus Roskilde Fjord*. (Kopenhagen, 1978), 144 s.

⁹⁷⁹ Joachim Herrmann. *Wikinger und Slawen: Zur Frühgeschichte der Ostseevölker*. (Berlin, 1983), 375 s.; Иоахим Херрман. *Славяне и норманны в ранней истории балтийского региона. Славяне и скандинавы*. (Москва, 1986), 8–128.

⁹⁸⁰ Ole Crumlin-Pedersen. *Archaeology and the Sea in Scandinavia and Britain. A personal account Maritime Culture of the North*. (Roskilde, 2010), 184 p.

⁹⁸¹ Klavs Randsborg. *The Viking Age in Denmark: The Formation of a State*. (London, 1980), 206 p.; Idem. *Les activités internationales des vikings: raids ou commerce? Annales*. Vol. 36–5. (1981), 862–868; Idem. *The Viking Age State Formation in Denmark. Offa*. Vol. 38. (1981), 259–276.

⁹⁸² Див. також: Bernard Salin. *Die altgermanische Thierornamentik*. (Stockholm, 1904), 383 p.; Anton Wilhelm Brøgger. *Borrefundet og Vestfoldkongernes graver*. (Kristiania, 1916), 67 p.; Anton Wilhelm Brøgger, Hjalmar Falk, Sigurd Grieg, Haakon Shetelig. *Osebergfundet*. Vol. 1–4. (Oslo, 1917–1928); Friedrich Braun. *Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X–XIV Jahrhunderts. Festschrift Eugen Mock*. (Halle, 1924), 168–191; Birger Nerman. *Die Verbindungen zwischen Scandinavien und dem Ost-baltikum in der jüngeren Eisenzeit*. (Stockholm, 1929), 185 s.; Idem. *Nar Sverige kristnades*. (Stockholm, 1945), 192 s.; Magnus Olsen. *Farms and Fanes of Ancient Norway. Scandinaviam Studies and Notes*. Vol. 11. (1930), no 4, 139–145; Thomas Downing Kendrick. *A History of the Vikings*. (Oxford, 1930), 412 p.; Samuel Hazzard Cross. *The Russian Primary Chronicle*. (Harvard University Press, 1930), 213 p.; Idem. *The Scandinavian infiltration into nearly Russia. Speculum*. No 21(4). (1946), 505–514; Viking Antiquities in Great Britain and Ireland. T. 1. Haakon Shetelig. *An Introduction to the Viking History of Western Europe* (Viking Antiquities in Great Britain and Ireland). (Oslo, 1940), 164 p.; Johs Bøe. *Fra Ledens fortid. Viking*. Vol. 6. (1942), 175–194; Nora Kershaw Chadwick. *The beginning of Russian history. An enquiry into sources*. (Cambridge University Press, 1946), 180 p.; Nils Aberg. *Uppsala högars datering. Fornvänn*. Vol. 42. (1947), 257–289; Anton Karlgren. *Dneprfossernes nordisk-slaviske navne. Festschrift utgivet Københavns universitet i Anledning af universitets aarsfest November 1947*. (København, 1947), 1–139; Erik Anthoni. *Egils sagas betänelse on Toroli Kveldulfsson fårder over fjällen. Historisk Tidskrift för Finland*. (1948), no 1; Knut Olof Falk. *Dnjeprforsarnas namn i kejsar Konstantin VII Porphyrogenetos De Administrando Imperio*. (Lund, 1951), 304 p.; Idem. *Einige Bemerkungen zu den Namen "Rus" . Zeidler R.W. Les Pays du Nord et Byzance*. (Uppsala, 1981), 147–159; Ekkehard Aner. *Das Kammergräberfeld von Haithabu. Offa*. 10/11. (1952), 61–115; Douglas Morton Dunlop. *The History of the Jewish Khazars*. (Princeton, 1954), XV+293 p.; Lech Leciejewicz. *Cmentarzysko w Birce. Proba interpretacji społecznej. Archeologia*. 1954. T. 6. (Warszawa–Wrocław, 1956), 141–159; Idem. *Normanowie*. (Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1979), 210 s.; Ole Klindt-Jensen. *Bornholm i folkvandringstiden*. (København,

1957), 323 s.; Birgit Arrhenius. *Båtgraven från Augerum. Tor*. Vol. 6. (1960); Idem. Ett tråddragningsinstrument från Birka. *Fornvännen*. Vol. 63. (1968); Idem. Knivar från Helgö och Birka. *Fornvännen*. Vol. 65. (1970), 40–51; Idem. Birka. 2. Archäologisches. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde*. Ed. H. Beck. Bd. 3. Lief. 1/2. (Berlin, 1977), 25–28; Irmelin Martens. Vikingetogene i arkeologisk belysning. *Viking*. Vol. 24. (1960), 93–119; Marta Strömberg. *Untersuchungen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen*. (Lund, 1961), 220 s.; Marija Gimbutas. *The Balts*. (London, 1962), 286 p.; Charlotte Blindheim. Smedegraven fra Bygland i Morgedal. *Viking*. T. 26. (1963), 25–80; Dawid Wilson, Ole Klindt-Jensen. *Viking art*. (London, 1966), 173 p.; Peter Hayes Sawyer. *The age of the Vikings*. (New York, 1962), 254 p. [Питер Сойер. *Эпоха викингов*. (Санкт-Петербург, 2006), 352 с.]; Gustav Faber. *Piraten oder Staatengründer: Normannen vom Nordmeer bis zum Bospore*. (Güterloch, 1968), 295 s.; Torsten Capelle. *Der Metallschmuck von Haithabu*. (Neumünster, 1968), 129 с.; Хельге Ингстад. *По следам Лейва Счастливого*. Пер. с норв. (Ленинград, 1969), 246 с.; Peter G. Foote, David M. Wilson. *The Viking Achievement: The Society & Culture of Early Medieval Scandinavia*. (New York, 1970), 473 p.; Knud Rahbek Schmidt. The Varangian problem: A brief history of the controversy. *Varangian problems. Scando-slavica supplement I*. (Copenhagen, 1970), 7–20; Hans Christian Sørensen. The so-called Varangian-Russian problem. *Scando-Slavica*. Vol. 14. (1970), 141–148; Per Thorson. A new interpretation of Viking. *Proceedings of the Sixth Viking congress*. (Uppsala, 1971), 101–104; Charlotte Blindheim, Roar L. Tollness. *Kaupang, Vikingenes handelsplass*. (Oslo, 1972), 103 p.; Gerhard Köbler. Civitas und vicus, burg, stat, dorf und wik. *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in Mittelalter*. Tl. 1. (Göttingen, 1972), 61–78; Björn Ambrosiani, Birgit Arrhenius, Kristina Danielsson, Ola Kyhlberg. *Birka. Svarta jordens havnområde. Arheologisch undersökning 1970–1971*. (Stockholm, 1973), 251 s.; Björn Ambrosiani. Neue Ausgrabungen in Birka. *Vor- und Frühformen der europäischen Stadt im Mittelalter*. Tl. 2. (Göttingen, 1974), 58–63; Hilda Roderick Ellis-Davidson. *The Viking Road to Byzantium*. (London, 1976), 341 p.; Johan Callmer. Trade beads and bead trade in Scandinavia ca. 800–1000 A. D. *Acta archaeologica Lundensia*. Vol. 11. (Lund, 1977), 230 p.; Frédéric Durand. *Les Vikings (Que sais-je?)*. (Paris, 1977), 126 p.; M. Maure. Les épées de l'époque Viking – essai de classification typologique. *Universitates Oldsaksamling Årbok 1975–1976*. (Oslo, 1977), 95–116; Nikolai J. Dejevski. The Varangians in Soviet archaeology today. *Medieval Scandinavia*. Vol. 10. (Odense, 1977), 7–34; Hartmut Rüss. Die Varägerfrage. Neue Tendenzen in der sovjetischen archäologischen Forschung. *G. Goehrke, E. Oberländer und D. Wojtecki. Östliches Europa / Spiegel der Geschichte*. (Wiesbaden, 1977), 3–16; Stefan Söderlind. *Rusernas rike. Till frågan om det östslaviska rikets uppkomst*. (Stockholm, 1978), 48 s.; Jochen von Friesen. *Wikingerskippe. Üben ihren Bau, ihre Vorgänger und ihre eigene Entwicklung*. (Rostok, 1979), 80 s.; Anne Stalsberg. Skandinaviske vikingetidesfunn fra det gammelrusiske riket. *Fornvännen*. Vol. 74. (1979), 151–160; Idem. Scandinavian relation with north-western Russia during the Viking Age: the archaeological evidence. *Jornal of Baltic Studies*. Vol. 13. (1982), no 3, 269–270; Idem. The interpretation of women's objects of Scandinavian origin from the Viking period found in Russia. *Varia* [Arkeologisk Museum Stavanger]. Vol. 17. (1987), 89–100; Bertil Almgren. Hjälm, kronor och stridsrockar – från kejsargardets Rom till Upplands hövdingar. *Vendeltid*. (Stockholm, 1981), 158–166; Thomas S. Noonan. Why the Vikings first came to Russia. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Vol. 34. (1986), 321–348; The Vikings and Russia: some new directions and approaches to an old problem. *Ross Samson. Social approaches to Viking studies*. (Glasgow, 1991), 201–206; Ingmar Jansson. Communications between Scandinavia and Eastern Europe in the Viking Age: the archaeological evidence. *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa*. (Göttingen, 1987), 781–785; Idem. Warfare, trade or colonization? Some general remarks on the eastern expansion of the Scandinavians in the Viking Oeriod. *The rural Viking*. (Örebro, 1997), 9–64; Håkon Stang. *The naming of Russia* // [Meddelser Universitet i Oslo. Slavisk-baltisk avdelning. Vol. 77]. (Oslo, 1996), 323 s.; Dawid M. Wilson. The art of the Manx crosses of the Viking Age. *The Vikings in the Isle of Men*. (London, 1983), 175–187; Idem. *Vikings and Gods in European art*. (Højbjerg, 1997), 187 p.; Idem. The Development of Viking Art. *Brink with Price*. (2008), 323–338; Idem. *The Vikings in the Isle of Men*. (Aarhus University Press, 2008), 156 p.; Эльза Розедаль. *Мир викингов: Викинги дома и за рубежом*. Пер. с дат. Ф. Х. Залоторевской. (Санкт-Петербург, 2001), 270 с.; Гвин Джонс. *Викинги. Потомки Одина и Тора*. (Москва, 2003), 472 с.; Його ж. *Норманны. Покорители Северной Атлантики*. Пер. с англ. Н. Б. Лебедевой. (Москва,

вікінгів, як назвали цей період історії Скандинавії історики, та її вплив на Центрально-Східну Європу. Певним дисонансом на цьому фоні звучать роботи видатного польського славіста Генріка Ловмяньського (1898–1984)⁹⁸³, але не можна забувати, що вони були написані в умовах ідеологічного тиску.

На межі XX–XXI ст. дискусія навколо проблеми вікінгів у Центрально-Східній Європі вийшла далеко за межі вічного протистояння між норманістами та антинорманістами чи вирішення проблеми походження династії Рюриковичів. Можна стверджувати, що сьогодні ця дискусія стала однією з найважливіших проблем середньовічної історії Центрально-Східної Європи. Українські історики долучилися до неї фундаментальними працями, написаними в еміграції Омеляном Пріцаком (1919–2006)⁹⁸⁴. Правда блискучий орієнталіст, захоплений дослідженням Хозарського каганату, привніс багато невірних висновків, пов'язаних з предметом його захоплення, за що його справедливо продовжують критикувати скандинавісти. Але в основному ж українські дослідники опинилися на маргінесі цих суперечок, практично не приймаючи в них участі. Повільний поступ у цьому напрямку на пострадянському просторі відбувається завдяки глибоким дослідженням скандинавських джерел і скандинавської історії переважно російських істориків, зокрема Олени Ридзевської (1890–1941)⁹⁸⁵, Михайла Стеблін-Каменського (1903–1981)⁹⁸⁶,

2011), 280 с.; Сара Орне Джуэтт. *Завоевание Англи норманнами*. (Минск, 2003), 304 с.; Режи Буайе. *Викинги: История и цивилизация*. Пер. с франц. М. Ю. Некрасов. (СПбкт-Петербург, 2012), 416 с.

⁹⁸³ Henryk Łowmiański. *Zagadnienie roli normanów w genezie państw słowiańskich*. (Warszawa, 1957), 203 s.; Хенрик Ловмяньский. Рорик Фрисландский и Рюрик Новгородский. *Скандинавский сборник*. Т. 7. (Таллин, 1963), 221–249; Його ж. *Русь и норманны*. (Москва, 1985), 304 с.

⁹⁸⁴ Omeljan Pritsak. *The origin of Rus'. Old Scandinavian Sources other than the Sagas*. Vol. 1. (Cambridge Mass. 1982), 850 p.; Омелян Пріцак. *Походження Русі. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг)*. Т. 1. (Київ, 1997), 1080 с.; Його ж. *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*. Т. 2. (Київ, 2003), 1304 с.

⁹⁸⁵ Елена Ридзевская. К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г. *Известия АН. Серия 7: Отделение общественных наук*. (Ленинград, 1932), № 6, 471–479; Ї ж. К варяжскому вопросу (Местные названия скандинавского происхождения в связи с вопросом о варягах на Руси). Ч. 1. *Там само*. (Москва, 1934), № 7, 481–532; № 8, 609–630; Ї ж. Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Трюгвасоне. *Труды Отдела Древнерусской Литературы*. Т. 2. (1935), 471–479; Ї ж. Сведения о Старой Ладоге в древнесеверной литературе. *Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры*. Вып. 11. (1945), 51–65; Ї ж. Некоторые данные из истории земледелия в Норвегии и Исландии в IX–XIII вв. *Исторический архив*. Т. 3. (Москва, 1940), 3–40; Ї ж. Сведения по истории Руси XIII в. в “Саге о короле Хаконе”. *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.* (Ленинград, 1970), 323–330; Ї ж. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.* (Москва, 1978), 240 с.

⁹⁸⁶ Михаил Стеблін-Каменский. Древнеисландский поэтический термин “дроттквет”. *Научный бюллетень Ленинградского университета*. № 6. (1946), 21–24; *Исландские саги*. Пер., вступительная статья и примечания к М. И. Стеблін-Каменский. (Москва, 1956), 3–19, 761–783; Його ж. Происхождение поэзии скальдов. *Скандинавский сборник*. № 3. (Таллин, 1958), 175–201, 334–335, 349–350; Його ж. *Культура Исландии*. (Москва, 1967), 194 с.; Його ж. *Мир саги*. (Ленинград, 1971), 139 с.; Його ж. Старшая Эдда. Беовульф. *Старшая Эдда. Песнь о Нибелунгах*.

Арона Гуревича (1924–2006)⁹⁸⁷, Олени Мельниковой (* 1941)⁹⁸⁸,

(Москва, 1975), 661–706; Його ж. *Миф*. (Ленинград, 1976), 104 с.; Його ж. *Историческая поэтика*. (Ленинград, 1978), 174 с.; Баллада в Скандинавии. *Скандинавская баллада*. Отв. ред. М. И. Стеблин-Каменский. (Ленинград, 1978), 211–268; Його ж. Скальдическая поэзия. *Поэзия скальдов*. (Москва, 1979), 77–179; Його ж. Древнескандинавская литература. (Москва, 1972), 192 с.; Його ж. Что такое “Круг земной” (“Хеймскрингла”)?: *Скандинавский сборник*. Вып. 24. (Таллин, 1979), 117–124; Його ж. *Мир саги. Становление литературы*. (Ленинград, 1984), 248 с.; Його ж. Комментарии к “Старшей Эдде”. *Старшая Эдда*. (Санкт-Петербург, 2000), 395–460.

⁹⁸⁷ Арон Гуревич. Большая семья в северо-западной Норвегии в раннее средневековье (по судебнику Фростатинга). *Средние века*. Вып. 8. (Москва, 1956), 70–96; Його ж. Некоторые вопросы социально-экономического развития Норвегии в I тыс. н. э. в свете данных археологии и топонимики. *Советская археология*. (1960), № 4, 218–233; Його ж. *Походы викингов*. (Москва, 1966), 184 с.; Його ж. *Свободное крестьянство феодальной Норвегии*. (Москва, 1967), 285 с.; Його ж. *История и сага. О произведении Снорри Стурлусона “Хеймскрингла”*. (Москва, 1972), 200 с.; Його ж. К истолкованию “песни о Риге”. *Скандинавский сборник*. № 18. (Таллин, 1973), 159–175; Його ж. “Эдда” и право (к истолкованию “песни о Хюндле”). *Скандинавский сборник*. № 21. (Таллин, 1976), 55–73; Його ж. *Норвежское общество в раннее средневековье. Проблемы социального строя и культуры*. (Москва, 1977), 337 с.; Його ж. “Эдда” и сага. (Москва, 1979), 192 с.

⁹⁸⁸ Елена Мельникова. Сведения о древней Руси в двух скандинавских рунических надписях. *История СССР*. (1974), № 6, 170–176; Ї ж. Древняя Русь в журнале “Scando-Slavica”. *Там само*. (1974), № 3, 126–128; Ї ж. Древняя Русь в исландских географических сочинениях. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1975 г.* (Москва, 1976), 141–156; Ї ж. История Древней Руси на страницах норвежской периодики 1900–1975 гг. *История СССР*. (1976), № 6, 124–126; Ї ж. Экспедиция Ингвара Путешественника на восток и поход русских на Византию в 1043 г. *Скандинавский сборник*. Вып. 21. (Таллин, 1976), 54–87; Ї ж. Восточноевропейские топонимы с корнем *gard-* в древнеисландской письменности. *Там само*. Вып. 22. (Таллин, 1977), 92–108; Ї ж. *Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий*. (Москва, 1977), 276 с.; Ї ж. Ранние формы торговых объединений в Северной Европе. *VIII Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, языка и литературы Скандинавских стран и Финляндии*. Ч. 1. (Петрозаводск, 1979), 153–155; Ї ж. Скандинавия и Византия. *Вопросы Истории*. (1979), № 10, 152–155; Ї ж. Этнонимика севера Европейской части СССР по древнеисландской письменности в “Повести временных лет”. *Северная Русь и ее соседи*. (Ленинград, 1982), 124–126; Ї ж. Древнерусские лексические заимствования в шведском языке. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1982 г.* (Москва, 1983), 62–75; Ї ж. Новгород Великий в древнескандинавской письменности. *Новгородский край*. (Ленинград, 1984), 127–133; Ї ж. *Древнескандинавские географические сочинения (тексты, перевод, комментарий)*. (Москва, 1986), 229 с.; Ї ж. Христианизация Древней Руси и Скандинавии: типологические параллели и взаимосвязи. *Введения христианства у народов Центральной и Восточной Европы. Крещение Руси*. (Москва, 1987), 21–23; Ї ж. Русско-скандинавские взаимосвязи в процессе христианизации (IX–XIII вв.). *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1987 г.* (Москва, 1988), 260–267; Ї ж. Скандинавия во внешней политике Древней Руси. *Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвящ. 70-летию В.Т.Пауто*. (Москва, 1988), 45–49; Ї ж. Скандинавские антропонимы в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1994), 23; Ї ж. К типологии предгосударственных и раннегосударственных образований в Северной и Северо-Восточной Европе: Постановка проблемы. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992–1993 гг.* (Москва, 1995), 16–33; Ї ж. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтнической знати. *Элита и этнос средневековья*. (Москва, 1995), 109–113; Ї ж. Культ св. Олафа в Новгороде и Константинополе. *Византийский временник*. Т. 56. (Москва, 1995), 92–106; Елена Melnikova. Scandinavian personal names in Ancient Rus. *Berkovsbök*. (Moscow, 1996), 211–221; Ї ж.

Источниковедческий аспект изучения скандинавских личных имен в древнерусских летописных текстах. *У источника*. Вып. 1. (Москва, 1997), 86–92; Ї ж. Брак Ярослава и Ингигерд в древнескандинавской традиции: белетризация исторического факта. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран в Финляндии*. (Москва–Петрозаводск, 1997), 151–153; Ї ж. Заглавие Повести временных лет и этнокультурная самоидентификация древнерусского летописца. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1998), 70–82; Ї ж. Формирование территории Древнерусского государства в конце IX – начале X в. *Четвертый міжнародний конгрес україністів. Одеса, 24–29.08.1999 р. Доповіді та повідомлення. Історія*. Ч.1. (Одесса–Київ–Львів, 1999), 13–20; Ї ж. Устная традиция в Повести временных лет: К вопросу о типах устных преданий. *Восточная Европа в исторической ретроспективе*. (Москва, 1999), 150–160; Ї ж. Балтийско-Волжский путь в ранней истории Восточной Европы. *Международные святы, торговые пути и города Среднего Поволжья IX–XII веков*. (Казань, 1999), 80–87; Ї ж. Скандинавские личные имена в новгородских берестяных грамотах. *Славяноведение*. (Москва, 1999), № 2, 10–15; Ї ж. Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* (Москва, 2000), 142–159; Ї ж. Историческая память в устной традиции. *Восточная Европа в древности и средневековье: Историческая память и формы ее воплощения*. XII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В.Т.Пашуто. Москва, 18–20 апреля 2000 г. Мат. конференции. (Москва, 2000), 3–12; Ї ж. Скандинавские рунические надписи. *Новые находки и их интерпретации*. (Москва, 2001), 495 с.; Ї ж. Первые русские князья: О принципах реконструкции летописцем ранней истории Руси. *Европа в древности и средневековье. 2002 г.* (Москва, 2002), 143–151; Ї ж. Устная историческая традиция в раннем историоописании: “Повесть временных лет” и “Сага об Инглингах”. *Там само. 2003 г.* (Москва, 2003), 156–162; Elena Melnikova. The Cultural Assimilation of the Varangians in Eastern Europe from the Point of View of Language and Literacy. *Runica – Germanica – Mediaevalia*. Bd. 37. (Boston–New York, 2003), 454–465; Ї ж. Вступление норманнов в дипломатические отношения с империей. *Historia animate. Памяти О.И.Варьяи*. (Москва, 2003), 22–38; Elena Melnikova. The Lists of Old Norse Personal Names in the Russian-Bizantine Treaties of the Tenth Century. *Studia anthroponymica Scandinavica Tidskrift för nordisk personnamnsforskning*. Bd. 22. (Uppsala, 2004), 5–27; Ї ж. Сюжет смерти героя “от коня” в древнерусской и древнескандинавской традициях. *От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный член-кор. РАН Я.Н.Щапову*. (Москва, 2005), 95–108; Elena Melnikova. Varangians and the Advance of Christianity to Rus’ in the Ninth and Tenth Centuries. *Østliga kyrkoinflutande i Norden*. Ed. H. Janson. (Gothenburg, 2005), 87–124; Ї ж. Олгъ/ Ольгъ / Олег < Helgi > Вещий: к истории имени и прозвища первого русского князя. *Ad fontem – У источника*. Сборник в честь С. М. Каштанова. (Москва, 2005), 138–146; Ї ж. Византия в скандинавских рунических надписях. *Византийский временник*. Т. 64. (Москва, 2005), 160–180; Ї ж. Историческая память в германской устной традиции и ее фиксация. *История и память: историческая культура Европы до начала Нового времени*. (Москва, 2006), 180–222; Ї ж. “Сказания о первых князьях”: принципы репрезентации устной дружинной традиции в летописи. *Мир Клио: Сб. ст. в честь Л.П.Репиной*. (Москва, 2007), 118–131; Ї ж. Эймунд Хрингссон Ингигерд и Ярослав Мудрый. Источниковедческие наблюдения. *Анфилогий. Власть, общество, культура в Средние века и раннее Новое время*. Сб. ст. к 70-летию Б. Н. Флори. (Москва, 2007), 114–160; Ї ж. Пути и народы: К характеристике ментальной карты составителя “Повести временных лет” *Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи*. 36. Наукових праць, присвячених 110-літтю першої літописної згадки про Чернігів. (Чернігів, 2007), 68–77; Ї ж. Балтийская политика Ярослава Мудрого. *Ярослав Мудрый и его эпоха*. (Москва, 2008), 78–133; Ї ж. Укрощение неукротимых: договоры с норманнами как способ их интеграции в инокультурных обществах. *Древняя Русь: вопросы медиевистики*. (2008), № 2(32), 12–26; Ї ж. Формирование древнешведского государства в региональной перспективе. *Шведы. Сущность и метаморфозы идентичности*. (Москва, 2008), 13–20; Ї ж. Рюрик и возникновение восточнославянской государственности в представлениях древнерусских летописцев XI – начала XII в. *Древнейшие*

Михайла Свердлова (* 1939)⁹⁸⁹, Тетяни Джаксон (* 1951)⁹⁹⁰ та, звичайно,

государства Восточной Европы. 2005 г. (Москва, 2008), 47–75. Див. також: Елена Мельникова, Мария Седова, Георгий Штыхов. Новые находки скандинавских рунических надписей на территории СССР. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1982 г.* (Москва, 1983), 182–188; Елена Мельникова, Галина Глазырина, Татьяна Джаксон. Древнескандинавские письменные источники по истории европейского региона СССР. *Вопросы истории.* (1985), № 10, 36–53; Елена Мельникова, Владимир Петрухин. Начальные этапы урбанизации и становление государства (на материале Древней Руси и Скандинавии). *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1985 г.* (Москва, 1986), 99–108; Їх же. Название “Русь” в этнокультурной истории Древнерусского государства. *Вопросы истории.* (1989), № 8, 24–38; Їх же. Норманны и Варяги: Образ викинга на Западе и Востоке Европы. *Славяне и их соседи: Этнопсихологические стереотипы в средние века.* (Москва, 1990), 54–65; Їх же. „Ряд” легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1990 г.* (Москва, 1991), 219–229; Їх же. Скандинавы на Руси и в Византии в X–XI вв.: к истории названия “варяг”. *Скандинавоведение.* № 2. (1994), 56–69; Їх же. Легенда о “призвании варягов” и становление русской историографии. *Вопросы истории.* (1995), № 2, 44–57; Елена Мельникова, Евгений Носов. Амулеты с рунической надписью с Городища под Новгородом. *Там само. 1986 г.* (Москва, 1987), 210–222.

⁹⁸⁹ Михаил Свердлов. Известия шведских рунических надписей о скандинавах на Руси и в Византии. *Археографический ежегодник за 1972 г.* (Москва, 1974), 102–109; Його ж. RÖRIK (HRÖRIKR) I GÖRDUM. *Восточная Европа в древности и средневековье. Чтения памяти В.Т.Пацуто.* (Москва, 1995), 37–39.

⁹⁹⁰ Татьяна Джаксон. “Восточный путь” исландских королевских саг. *История СССР.* (1976), № 5, 164–170; Їі ж. Скальдические стихи в исландских королевских сагах (к вопросу о степени достоверности королевских саг в качестве источника по истории народов Европейской части СССР). *Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории.* (Москва, 1978), 29–38; Їі ж. Бьярмия, Древняя Русь и “Земля неизвестная” (несколько замечаний о методике анализа сведений исландских саг). *Скандинавский сборник.* Т. 24. (Таллин, 1979), 133–138; Їі ж. Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1988–1989 гг.* (Москва, 1991), 5–189; Їі ж. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времён до 1000 г.).* Тексты, перевод, комментарий. (Москва, 1993), 302 с.; Їі ж. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (первая треть XI в.).* Тексты, перевод, комментарий. (Москва, 1994), 254 с.; Їі ж. Древнескандинавский “Хольмгард”. *Austvegr / Восточный путь.* (1997), № 3, 14; Їі ж. Елизавета Ярославна, жена Гаральда Сигурдарсона. *Ладога и религиозное сознание: III Чтения памяти А. Мачинской.* (Санкт-Петербург, 1997), 146–150; Їі ж. Исландско-норвежская традиция о Гаральде Сувором Правителе в скальдических стихах, королевских сагах и прядях об исландцах. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран в Финляндии.* (Москва–Петрозаводск, 1997), 149–151; Їі ж. Ладога саг в археологическом освещении. *Дивинец Староладожский: Междисциплинарные исследования.* (Санкт-Петербург, 1997), 61–64; Їі ж. Елизавета Ярославна, королева норвежская. *Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В. Т. Пацуто.* (Москва, 1999), 63–71; Їі ж. Исландские саги о роли Ладоги и Ладужской волости в осуществлении Русско-скандинавских торговых и политических связей. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей.* (Санкт-Петербург, 1999), 20–25; Їі ж. Исландские королевские саги о Восточной Европе (середина XI – середина XIII в.). Тексты, перевод, комментарий. (Москва, 2000), 366 с.; Їі ж. Норвежский конунг Олав Трюггвасон – “апостол русских”? (Источниковедческие заметки). *Славяноведение.* (2000), № 4, 46–48; Їі ж. Норвежский конунг Олав Трюггвасон и его роль в крещении Руси. *Славяне и их соседи: Славянский мир между Римом и Константинополем. Христианство в странах Центральной, Восточной и Юго-Восточной Европы в эпоху раннего средневековья.* XIX конференция памяти

передчасно згаслих Гліба Лебедева (1943–2003)⁹⁹¹ і Галини Глазиріної (1952–2016)⁹⁹², а також грандіозним успіхам археологів, зокрема

В. Д. Королюка. (Москва, 2000), 39–41; Її ж. Mágar Харальд Сигурдарсон і Свен Эстрідсен (О брачных связях и политических альянсах в средневековой Скандинавии. *Европа в древности и средневековье*. 2001 г. (Москва, 2001), 71–80; Її ж. *Austur i Görouit: Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. (Москва, 2001), 207 с.; Її ж. *Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в.* (Москва, 2002), 188 с.; Її ж. Брачные связи в средневековой Скандинавии (датские правители XI – середины XII века по “Саге о Кнютлингах”). *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2002 г. (Москва, 2004), 95–101; Її ж. О северных кораблях на Восточном пути. *Труды по русской истории. Сб. стат. В память о 60-летию И. В. Дубова*. (Москва, 2007), 137–142; Її ж. Рюриковичи и Скандинавия. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2005 г. (Москва, 2008), 203–227; Її ж. Мечи викингов. *Краеугольный камень. Археология, история, искусство, культура России и сопредельных стран. К 80-летию А. Н. Кирпичникова*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 2010), 262–268; Її ж. Ярослав Мудрый в сагах. *Новгородская земля в эпоху Ярослава Мудрого*. (Новгород, 2010), 82–145; Її ж. Последний великий викинг на норвежском престоле. *Образы прошлого. Сборник памяти А. Я. Гуревича*. (Москва, 2011), 349–365; Її ж. Исландские королевские саги о Восточной Европе. Изд. 2. (Москва, 2012), 779 с.; Її ж. Древнеславянское пространство. *Джаксон Т. Н., Коновалова Н. Г., Подосинов А. В. Imagines mundi: античность и средневековье*. (Москва, 2013), 279–419.

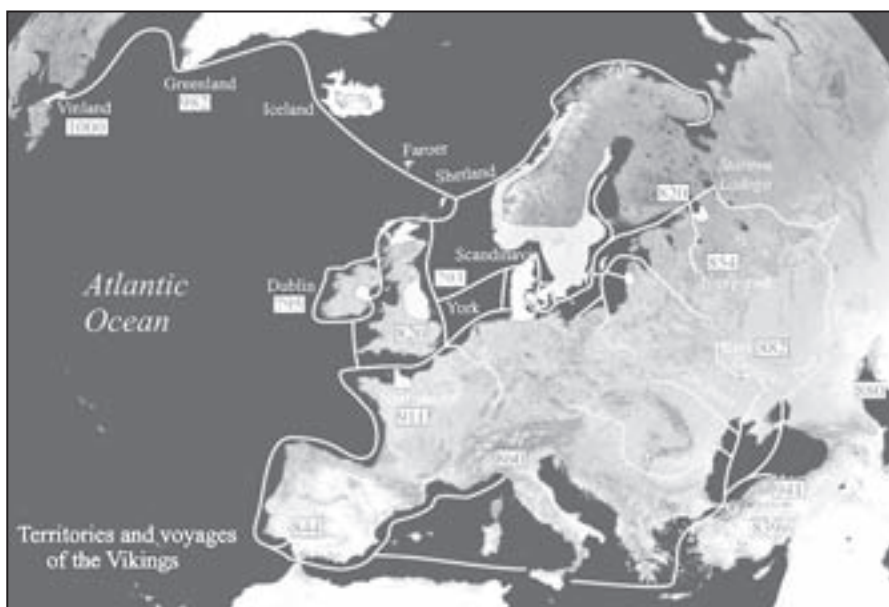
⁹⁹¹ Глеб Лебедев. Разновидности обряда трупосожжения в могильниках Бирки. *Статистико-комбинаторные методы в археологии*. (Москва, 1970), 180–190; Його ж. Шведские погребения в ладье VII–XI вв. *Скандинавский сборник*. Т. 19. (Таллин, 1974), 155–187; Його ж. Город викингов и состояние структуры скандинавского общества. *Древние города*. (Ленинград, 1977), 74–77; Його ж. Социальная топография могильника “эпохи викингов” в Бирке. *Скандинавский сборник*. Т. 22. (Таллин, 1977), 141–158; Його ж. Монеты Бирки как исторический источник. *Там само*. Т. 27. (Таллин, 1982), 149–163; Його ж. Конунги-викинги (к характеристике типа раннефеодального деятеля в Скандинавии). *Политические деятели античности, средневековья и нового времени*. (Ленинград, 1983), 44–53; Його ж. *Эпоха викингов в Северной Европе. Историко-археологические очерки*. (Ленинград, 1985), 286 с.; Його ж. Русь Рюрика, Русь Аскольда, Русь Дира? *Старожитності Русі-України*. (Київ, 1994), 146–154; Його ж. Труворово и западные форпосты Руси Рюрика: обозначившаяся проблема. *Памятники средневековой культуры: открытия и версии*. (1994), 156–164; Глеб Лебедев, Юрий Жвиташвили. *Дракон “Нево” на Пути из Варяг в Греки: Археолого-навигационные исследования древних водных коммуникаций между Балтикой и Средиземноморьем*. (Санкт-Петербург, 1999), 191 с.; Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе и на Руси*. (Санкт-Петербург, 2005), 640 с. Див. також: Анатолий Кирпичников, Валентин Булкин, Игорь Дубов, Глеб Лебедев, Александр Назаренко. Русско-скандинавские связи в эпоху образования Древнерусского государства (IX–XI вв.). *Scando-Slavica*. Т. 24. (1978), 63–89; Їх же. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. Вып. 160. (Москва, 1980), 24–38; Анатолий Кирпичников, Игорь Дубов, Глеб Лебедев. Русь и варяги (Русско-скандинавские отношения домонгольского времени). *Славяне и скандинавы*. (Москва, 1986), 188–298.

⁹⁹² Галина Глазырина, Татьяна Джанксон. Из истории Старой Ладogi (по материалам скандинавских саг). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985 г. (Москва, 1986), 108–113; Галина Глазырина. О русско-шведском брачном союзе конца X в. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1988), 16–21; Її ж. Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд (к вопросу о достоверности сообщения Сеорри Стурлусона о передаче Альдейгьюборга / Старой Ладogi скандинавам. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования*. 1991 г. (Москва, 1994), 240–244; Її ж. Сведения о “конунгах Руси” в сагах о древних временах. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1996), 14–17; Її ж. “Конунги Руси” в сагах о древнейших временах. *Первые Скандинавские чтения: Этнографические и культурно-исторические аспекты*.

надійному датуванню скандинавських знахідок та поховань.

Після відходу на континент основного масиву германських племен в процесі міграції впродовж II ст. до н. е. – II ст. н. е., а також вторгнення в Британію *саксів*, *англів* та *ютів* у V–VI ст., Скандинавія і Ютландія на якийсь час спорожніли. Але в Скандинавії, особливо в Норвегії, придатні для землеробства землі складали 1–2 % всієї території, до того ж вони були розкидані ізольованими анклавами, відділеними один від одного пасмами гір. Більшість території Швеції була вкрита горами, зарослими лісами та порізними короткими, але повноводними ріками, де на відвойованих клаптиках тулилися тамтешні громади. Ріки та озера розрізали також більш рівнинну Данію, теж заповнену лісами. Все побережжя Скандинавії було усіяно великими і малими бухтами, затоками, які часом врзалися в скали утворюючи багатокілометрові *фьорди*, та сотнями островів і *шхер* (скал, що здіймалися з морського дна). Складні умови виживання стимулювали більшу організованість територіальних громад, які взяли на себе організацію забезпечення всієї життєдіяльності їх членів. Основою таких громад стало індивідуальне господарство вільного сільського господаря *бонда* (*bonde*), розміри якого напряму залежали від здатності його великої сім'ї відвоювати

(Санкт-Петербург, 1997), 26–31; Ї ж. О списке древнерусских княжеств *Саги об Одде Стреле*. Памятники старины: Концепции, открытия, версти. Памяти В. Д. Белецкого (1919–1997). Т. 1. (Санкт-Петербург–Псков, 1997), 177–180; Ї ж. “Сага об Ингваре Путешественнике”: Историческая связь, хронология сюжета и замысел автора. XIII Скандинавская конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран в Финляндии. (Москва–Петрозаводск, 1997), 153–155; Ї ж. О Руссо-шведском брачном союзе конца X века. *Восточная Европа в древности и средневековье*. 1998 г. (Москва, 1998), 16–21; Ї ж. Описание “греческого огня” в саге об Ингваре. *Ладога и эпоха викингов: IV Чтения памяти А. Мачинской*. (Санкт-Петербург, 1998), 40–43; Ї ж. “Ингвар будет полагаться на веру тех, кого он ведет к Богу” (“Сага об Ингваре” о походе по большой реке). *Восточная Европа в древности и средневековье*. 1999 г. (Москва, 1999), 151–158; Ї ж. О формировании текста “Саги об Ингваре”. *Восточная Европа в исторической ретроспективе: К 80-летию В. Т. Пашуто*. (Москва, 1999), 47–55; Ї ж. Формирование устной традиции: Сюжет о походе Руссов на Берда’а в восточных памятниках и рассказ “Саги об Ингваре” о гибели скандинавов на Востоке. *Восточная Европа в древности и средневековье*. 2000 г. (Москва, 2000), 155–165; Ї ж. Перечень правителей Швеции в древнеисландской “Саге о Сверире и конунге Хейдрексе”: К проблеме конструирования генеалогий. *Европа в древности и средневековье*. 2001 г. (Москва, 2001), 66–71; Ї ж. *Сага об Ингваре Путешественнике. Текст, перевод, комментарий*. (Москва, 2002), 463 с.; Ї ж. О генеалогии исландца Торвальда, странствовавшего на Русь в X веке. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2002 г. (Москва, 2004), 78–94; Ї ж. Несколько замечаний о пряди “Об исландце-сказителе”. *Ad fontem У источника. Сборник в честь С. М. Кашианова*. (Москва, 2005), 133–137; Ї ж. Редакции рассказа о поездке Торвальда Путешественника на Русь. *Общество, государство, верховная власть в России в Средние века и ранее Новое время в контексте Европы и Азии (X–XVIII ст.)*. Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения акад. Л. В. Черепнина. (Москва, 2005), 104–108; Ї ж. В поисках рая: пространство в “Саге об Эйреке Путешественнике”. *Восточная Европа в древности и средневековье. Восприятие, моделирование и описание пространства в античной и средневековой литературе*. XVIII чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. (Москва, 2006), 104–108; Ї ж. Язычники и христиане в Исландии накануне официального крещения страны. XIX Чтения памяти член-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. (Москва, 2007), 48–50.

Походи вікінгів

Скарб вікінгів. Вірінген (800)

територію у гір, лісу та інших природних чинників. Таке господарство — *одаль* — включало в себе садибу, орну землю з луками, а також часом озера і частину лісу, воно не підлягало дробленню і продажі частинами, переходячи до старшого в родині спадкоємця.

Одалі, часто розкидані на невеликій відстані один від одного у вигляді хуторів — *миз* — утворювали общину. Вищим органом общини стали *тінги* — народні збори, на яких були присутні всі вільні члени общини. Тут вирішувалися суперечки і основні питання співжиття. Общини однієї округи, яка розташовувалася по берегах *фьордів*, річок чи острівних бухт через потреби оборони своєї території утворювали *фольки*, на чолі з *хевдінгами*, вождями військових ополчень. Часом кілька фольків, заселених спорідненими родами, утворювали “*королівство*” з виборним *королем-конунгом*. Ці перші конунги суміщали військові функції з сакральними. Через це їх доля була зовсім незавидною. У неврожайні роки, під час стихійних лих, конунга могли звинуватити у тому, що сталося, і принести в жертву. У всіх важливих питаннях королі-конунги були залежні від тінгів своїх фольків.

Коли склалося королівство Норвегія, воно було розділене на чотири великих округи, кожен зі своїм окремим тінгом, зі своїми окремими законами і звичаями. Округ *Фростатбінг* (Frostatbing) включав фольки, розташовані на північ від Согне-фьорда; округ *Гулатінг* (Gulathing) займав територію південно-західних фольків, *Упланда* і *Віке* — включали всю країну на південь та схід від Центральної гірської гряди. Тінги двох останніх округів спочатку збиралися разом у Ейдзатінгу, але пізніше округ Віке відділився і утворив окремий тінг.

Кілька королівств, з яких найпотужнішим було королівство Лер в Північній Зеландії, утворилося на данських землях.

На території Швеції теж було кілька королівств, головними з яких були королівства в Свееаланді з центром у Бірці (на острові Б'єрк'є, розташованому на озері Маларен, яке поблизу нинішнього Стокгольма каналом з'єднується з Балтійським морем) та Упланді з центром в Упсалі, розташованій на р. Фіріс, яка впадає в оз. Маларен.

Фольки стали ділитися на *сотні* (herad), території які виставляли в ополчення сотню воїнів. Сотні очолювали виборні *герсіри* (hersir), з часом ця посада стала спадковою і поєднала функції військового, цивільного і релігійного керівника.

Династії шведських та норвезьких конунгів (Інглінги) вели своє походження від верховного бога Одіна, щоб дошкулити данським Скьольдунгам, які довший час були найсильнішими у скандинавському світі. Права і функції конунгів та *ярлів* (намісників окремих областей), які в першу чергу залишалися військовими вождями, поєднуючи також сакральні та адміністративно-судові функції, залежали від особистої

відваги, вміння вести себе у бою, а також везіння. Потрібен був ще особистий авторитет, одного лише покликання на Одіна не вистарчало. Частина хевдінгів стала спадковими *ярлами* і пробувала сперечатися з конунгами за першість.

Майже до кінця IX ст. всі скандинави розмовляли одною мовою, а їх місцеві діалекти були близькими.

На тінгах, де вирішувалися всі важливі справи, головними залишалися голоси *бондів*. Бонди платили конунгові *віру* (вергельд) за порушення миру та здавали продукти для корабельних команд перед морськими походами — *borðleiðangr*. Конунги об'їздили зі своїми дружинами територію “королівства”, вирішуючи суперечки між общинами та фольками

Північно-Західна Європа у IX–X ст. О. Бобров, Л. Войтович, А. Чернов (2012)
на базі карти М. Беляєва (1929)

(виступаючи швидше своєрідними арбітрами, ніж верховними суддями), збираючи при цьому штрафи-вергельди за судовими вироками (*sakeyrir*). В Скандинавії такі об'їзди називалися *вейцла* (*veizla* — давньонорв. *свято дарів*). Під час вейцли бонди влаштовували бенкети (кормління) королю і його дружинникам, а також робили добровільні дари та піднесення (*gjafir*), тобто ділилися з королями часткою своїх продуктів⁹⁹³.

⁹⁹³ Арон Гуревич. Образование раннефеодального государства (конец IX — начало XIII в.). *История Норвегии*. (Москва, 1980), 130; Омелян Пріцак. *Походження Русі. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія*. Т. 2. (Київ, 2003), 677; Глеб Лебедев. *Епоха викингів в Северній Європі і на Русі*. (Санкт-Петербург, 2005), 183; Назарій Зубашевський. Про місце

З усіх цих зборів конунги утримували свої дружини та невеликий двір. Більш сильні та авторитетні конунги запроваджували своєрідне подушне — збори *носових грошей* (tegnildi ok nefgildi). Але будь-які спроби конунгів збільшити побори, сприймалися *бондами* як замах на їх *одадь*. Тому якщо ж конунг намагався “утвердити насилля замість права”, тоді всі бонди фольку отримували стріли як знак того, що конунга необхідно схопити і вбити. Якщо вбити не вдавалося, то конунга назавжди проганяли з країни. Права на престол мали, поряд з законними дітьми і бастарди, походження яких доводилося за допомогою *ордали* (випробування розпеченим залізом).

Давньонорвезьке і давньошведське суспільства були близькими за всіма головними ознаками. Конунги, ярли, хевдінги і бонди з часом стали використовувати і рабів. Це були, переважно, полонені під час нападів. З ними обходилися поблажливо. Їм, навіть, співчували, так як за уявами скандинавів лише вільні воїни, які загинули в бою або померли з мечем в руках, могли по смерті потрапити у рай (*Вальгалу*), тоді як раби були приречені мучитися і по смерті. Звання бонда вважалося почесним. Поступити на службу до конунга, навпаки, було для бонда ганьбою і у деяких випадках служило, навіть покаранням. Тому на посади королівських міністеріалів (службовців) спочатку ставили навіть рабів, а у дружину набирали всіх охочих, часом навіть як покарання.

Конунги були найбільшими землевласниками, на їх землях були посаджені раби, які управлялися *армадрами* (armadr). При дворі конунга жила його дружина (до трьох сотень професійних воїнів), яку називали “домашніми людьми”. Хоча вони всі були особисто вільними людьми, їх вважали залежними від короля і не зараховували до самостійних бондів. Дружина жила, озброювалася і утримувалася за рахунок конунга, пожертвувань бондів та військової здобичі.

Природні умови змусили населення Скандинавії постійно займатися не тільки полюванням і рибальством, але й дальніми походами в холодних північних морях, де військові сутички та грабежі

інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 86–107; Його ж. Руське полюддя і скандинавська вейцла: спроба порівняльного аналізу. *Історичні записки*: Східноукраїнський національний університет ім. Володимира Даля. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 77–85; Його ж. Еволюційні системно-структурно-функціональні зміни ранньодержавного інституту скандинавської вейцли в період реформ Гаральда Прекрасноволосого. *Дні науки історичного факультету* – 2009: Матеріали II Міжнародної наукової конференції молодих учених, присвяченої 175-річчю Київського національного університету імені Тараса Шевченка (23–24 квітня 2009 р.). Вип. 2. Ч. 3. (Київ, 2009), 23–25; Його ж. Джерела дослідження ранньодержавних інститутів руського полюддя та скандинавської вейцли. *Каразінські читання (історичні науки)*. (Харків, 2009), 136–137; Його ж. Інститут полюддя у владній системі Київської держави IX–X ст. *Мандрівець*. № 3 (87). (2010), 53–60; Його ж. Еволюція ранньодержавного інституту руського полюддя в період реформ княгині Ольги: трактування літописних повідомлень. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Вип. 45. (Львів, 2010), 499–519.

перепліталися з торгівлею. Вони добре бігали на лижах, були витривалими, не боялися лісів та гір. Вони влаштовували бенкети, на яких були присутніми і жінки, любили веселитися, але пили переважно тільки пиво⁹⁹⁴. Бажаючи потрапити у *Вальгалу*, вони прагнули слави і не боялися смерті у бою. У битвах навіть брали участь і жінки. Скандинавські жінки, які через походи своїх мужчин нерідко залишалися вдома одні, звиклі були і до полювань і до оборони своїх жител. Скандинави були фаталістами, вони вірили в долю, якої не уникнути і це збільшувало їх відвагу. Вони вірили, що перемогу вирішує Один і сміливо вступали в битву з переважаючими силами противника. Вони любили поезію. Їхні поети (скальди) оспівували подвиги як окремих воїнів так і конунгів та цілих сімейств. Скальди самі були учасниками подій, про які складали свої пісні. Через це їх пісні – прекрасні джерела до історії життя скандинавського суспільства. Конунги нерідко нагороджували скальдів золотом і повними здобичі кораблями.

Через складні природні умови общинне землеволодіння в Скандинавії не отримало розвитку. Землі, відвойовані у лісів та гір, складали власність конкретного бонда, який переважно сам їх обробляв, іноді даючи ділянки своїм рабам. Через брак землі рано розвинулося право *майорату*, за яким всю землю і решту нерухомості успадковував старший син, а молодші отримували свою долю грішми та шукали щастя у військових походах.

Ця ситуація сприяла активності скандинавів, їх морським походам в інші землі. Завжди знаходилися вожді, які збирали морське ополчення – *ледунг*, маючи під рукою масу молодих волонтерів, яких приваблювала слава, здобута мечем та сокирою. Учасники таких походів звалися *вікінгами* (швед. *vikingar*, норв. *vikingene*, дан. *vikinger*; можливо від *vikingr* – людина з *фьорда* чи з норвезької області *Вік*, зараз більшість сходиться на тому, що цей термін означає *морського воїна, який вирушив за здобиччю*)⁹⁹⁵.

Успішний похід дозволяв їх учасникам не просто збагатитись, а отримати можливість закладення власного господарства, стати повноцінним бондом. Частина з них була завжди готова закласти власний фольк на нових придатних землях.

В боротьбі з викликом природи геній скандинавів привів до появи блискучих винаходів в галузі мореплавства та озброєння. Це перш за все важкі ударні списи, якими можна було колоти та рубати, сокири (з древками до 90 см) з двома лезами, круглі щити з умбронами, і, особливо, "*меч вікінгів*" – довгий, важкий, дволезовий клинок з невеликою

⁹⁹⁴ Настої з мухоморів вигадали "дослідники" кінця XX – початку XXI ст., які не могли зрозуміти природу фаталізму і відваги вікінгів.

⁹⁹⁵ Див.: Magnus Magnusson. *The Vikings!* (Edinburgh, 1980), 336 p.; James Graham-Campbell. *The Viking World*. (Lincoln, 2001), 220 p.; Jones Gwyn. *A History of the Vikings*. (Oxford, 2001), 552 p.

Напад вікінгів. Картина Фердінанда Леке (1906)

гардою, а також кольчуга та прекрасної конструкції шолом-каска (до якої Європа дійшла вже у пізньому середньовіччі).

До XV ст., коли були сконструйовані повітродувні міхи з водяним приводом, температура плавлення заліза (1539°C) була недосяжною. Тому для виплавлення сталі використовували болотяну руду, яку легше було обпалювати в деревному вугіллі, отримуючи губчатий злиток — *крицю*, котра крім сталі, містила спалені шлаки, яких позбувалися тривалим куванням. Виготовлені таким чином *штаби* служили заготовкою для меча. Але щоб меч не шербився і мало затуплявся такі штаби мусили містити якіснішу сталь з незначною часткою ванадію. Як показують археологічні матеріали подібну сталь можна було отримати тільки з шведської або рейнської болотної руди. І на шведських землях подібної руди було мало, але місцеві майстри опанували, як показують сучасні експерименти, спеціальну технологію, яка дозволяла змішувати метал гіршої якості з кращим для мінімізації недоліків першого. Ковальським способом готували штабу з кількох прутків, кожен з яких сам по собі був виготовлений з кількох загартованих менших прутків або шматків дроту, розміщених між прутками чи дротом з негартованої сталі. Гартування, внаслідок якого отримували клинок з м'якого металу (маловуглецевої сталі) і периферійну частину меча з сталі з більшим вмістом вуглецю, що підвищувало її твердість, проводилося багаторазовим нагріванням в вогні на деревному вугіллі. Один кінець з прутків

зварювався ковальським способом, а другий затискався у лещата. Зварений кінець скріплювався щипцями, після чого метал нагрівали до жовтого кольору, і заготовка меча щільно скручувалася і проковувалася, що зварювало разом компоненти. Прутки на кожній стороні служили для заповнення спіральних пустот, які утворювалися при скрученні смужок. Два таких скручених прутки могли бути приварені до сторони третього, щоби створити центральну частину леза, в той час як ще одна смуга загартованої сталі з вмістом ванадію приварювалася вздовж всієї довжини майбутнього меча на кожну сторону і закручувалася навколо неї там, де повинна була бути ріжуча кромка. Після цього напильниками клинку надавали потрібну форму, а потім, у більшості випадків, проводили *гартування* та *відпускання*. Гартування проводилося шляхом швидкого охолодження у воді або в маслі, що робило метал твердим і крихким. Відпускання здійснювалося нагріванням металу до вибраної температури, яка визначалася за кольором нагрітого металу, після чого йому давали можливість повільного охолодження. Це зменшувало внутрішню напругу і крихкість, викликані гартуванням, і робило клинок гнучким. Лезо після цього звично гострили на спеціальних каменях і полірували⁹⁹⁶.

Кольчуга вікінгів, сплетена з 35–50 тис. кілець діаметром 6–12 мм, виготовлених з протягнутого сталюго дроту (одне кільце, зварене ковальським способом, з'єднувало чотири кільця на заклепках), як правило мала довжину 60–70 см, ширину в поясі біля 50 см, короткі рукави довжиною біля 25 см, і важила 5,5 – 6,5 кг⁹⁹⁷. Походження кольчуги – проблема складна і заплутана. Версія стосовно асирійського чи іранського походження дискусійна⁹⁹⁸. Так само дискусійною залишається атрибутована як римська знахідка кольчуги при розкопках Торсбергер-Мора, яка зберігається в музеї Кіля⁹⁹⁹. Майже всі відомі західноєвропейські кольчуги, які виготовлені до середини XII ст., були зроблені з круглих або квадратних сталюх пластинок, які находили одна на одну, або ж з нашитих бляшок. У Швеції перша кольчуга з плетених кілець знайдена в могилі, яку датують V ст.¹⁰⁰⁰ Їх рідкі знахідки в могилах вікінгів¹⁰⁰¹ можна пояснити дороговизною цього доспіху і

⁹⁹⁶ Александер Весей Бетюн Норманн. *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов*. (Москва, 2008), 28–29.

⁹⁹⁷ Анатолий Кирпичников. *Древнерусское оружие*. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. (Археология СССР. Свод археологических источников. Е1–36). (Ленинград, 1971), 13.

⁹⁹⁸ Paul Post. *Orientalische Einflüsse auf die europäische Panzerung des Mittelalters. Zeitschrift für historische Waffen- und Kostümkunde*. N. F. Bd. 2. H. 9. (Berlin, 1928), 239.

⁹⁹⁹ Вендален Бехайм. *Энциклопедия оружия*. (Санкт-Петербург, 1995), 104.

¹⁰⁰⁰ Johanna Mestorf. *Die vaterländischen Altertümer Schleswig-Holsteins*. (Hamburg, 1877), 346 s.

¹⁰⁰¹ Bengt Thordeman. *Armour from the battle of Wisby 1361*. Vol. 1. (Stockholm, 1939), 284; Sigurd Grieg. Gjermundbu funnet. *Norske Oldfunn*. Vol. 8. (Oslo, 1947), 48–51; Ture Johnsson Arne. Die Warägerfrage und die Sowjetrussische Forschung. *Acta Archaeologica*. Vol. 23. (København, 1952), 138–147.

можливістю його використання впродовж довшого часу. Залишається дискусійною проблема появи кольчуги з плетених кілець у хозарів та інших народів Поволжжя і Північного Кавказу у VIII–IX ст.: чи це був незалежний винахід або ж вдосконалення раніше винайденого в Азії доспіху чи запозичення від вікінгів, проникнення яких до цього регіону могло бути і більш раннім. Найбільшим досягненням вікінгів були їх бойові кораблі — від човнів-однодревок *холкерсів*, борти яких наросувалися дошками, до кораблів більш складної конструкції (де до нижньої балки-кіля кріпилися зігнуті поперечні ребра-*шпангоути*, які обшивалися дошками, укладених рядами з перекриттям) довгих *снекарсів* (кораблів-змій) та *дракарів* (кораблів-драконів). Фор- і ахтерштевні цих кораблів робилися піднятими, форштевень часто закінчувався фігурою дракона, звідки й назва *дракар*. Вузкий каркас такого судна був дуже зручним для підходу до берега і швидкого проходження по ріках та озерах. Їх можна було волоком на катках перетягувати з однієї ріки в другу, обходити пороги, водопади, гаті та укріплення. Форма його була досконалою і забезпечувала найменший опір хвилям. Судно мало одну щоглу з широким міцним вітрилом. Вище ватерлінії воно яскраво розфарбовувалося. Голови драконів нерідко мали позолоту. Ахтерштевні виконувалися часом у вигляді хвостів драконів. При підході до портів по бортах вивішувалися щити. У своїх водах ці прикраси (голови і хвости драконів) знімалися, щоби не лякати добрих духів.

В туманних північних морях лоді, мов казкові дракони вискакували на берег, а з нутрощів чудовиська висипали закуті в залізо воїни з жажливим криком: “Одін!!!” (його двійник Перун при Рюриковичах очолив пантеон богів на Русі). Судно могло іти під вітрилом, на веслах (13 пар весел було мінімальною кількістю для *дракара*), причому щогла могла вкорочуватися або взагалі зніматися, управлялося воно стерном у вигляді лопасті, установленим на кормі з правого борту. Перші *дракари* були розраховані на 40–80 чоловік, пізніше з’явилися конструкції завдовжки до 46 м, які могли перевозити кілька сотень чоловік. З допомогою різних пристосувань стерновий міг вести корабель проти вітру. Ця досконала конструкція забезпечила вікінгам мобільність їх флоту на морі, а також війську на суші, де вони вміло використовували сітку річкових русел і судна-однодревки. У VIII–XI ст. кораблі вікінгів не мали рівних¹⁰⁰².

¹⁰⁰² Andersen M. Vikingefar den. Kristiania, 1895. S. 190–195; Sølver C.V. The Ladby Ship Anchor. *Acta Archaeologica*. Vol. 17. (1947), 117–126; Johannes Brøndsted. *Danmarks Oldtid*. Bd. 3. (København, 1960), 333–335; Иохен фон Фиркс. *Суда викингов*. Пер. с нем. А. А. Чабана. (Ленинград, 1982), 104 с.; Ole Crumlin-Pedersen. Aspects of Maritime Scandinavia AD 200–1200. *Ole Crumlin-Pedersen. Ship types and sizes AD 800–1400*. (Roskilde: The Viking Ship Museum, 1991), 69–82; Арон Гуревич. Викинги: корабли, города, торговля. *Гуревич А. Я. Избранные произведения*. (Санкт-Петербург, 1999), 105–115; Люсьен Мюссе. *Варварские нашествия на Европу. Вторая волна*. (Санкт-Петербург, 2001), 204–206.

Ходити туманними морями, коли рідко можна побачити чисте небо і зорі, вікінгам допомогло винайдення компасу¹⁰⁰³. До них жоден флот не ризикував сильно віддалятися від берега і за його переміщенням можна було спостерігати. Вікінги могли у будь-яку мить несподівано з'явитися з туману.

Кілька справжніх суден вікінгів демонструються у музеях. У 1880 р. у Гокстаді (Норвегія) було знайдено добре збережені рештки дракара. Судно мало 23,3 м завдовжки і 5,3 м завширшки, шоглу, 32 весла та 32 щити. Збереглися частково і його різьблені прикраси. Його точна копія у 1893 р. пройшла під вітрилом з Норвегії до Ньюфаундленда за чотири тижні. Ця копія тепер знаходиться у Лінкольн-парку в Чікаго¹⁰⁰⁴. Спочатку вікінги плавали морями у складі невеликих груп, виходили наприкінці весни чи на початку літа, нападали на острови та узбережжя, повертаючись додому з настанням осені, де зимували, щоби наприкінці весни знову піти в море. Коли ж місцеві конунги почали організовувати *фольки* у ранні держави *дружинного типу*, дещо обмежуючи свободу вільних громад, число бажаючих взяти участь в походах, тобто піти у вікінги, стало зростати. За війнами йшли і ті, які бажали осісти на завойованих землях. Стали брати участь у походах і купці, закладаючи факторії на узбережжі. Бажаючи прославитись і конунги виступали організаторами ледунгів. Невдовзі стали збиратися величезні ледунги, які висаджували потужні десанти, не боялися заглиблюватися далеко від берега, створювали бази, залишаючись на зиму, а навіть колонізували захоплені території. В Європі їх звали *норманами* (тобто північними людьми) незалежно від племінної приналежності. На Русі їх називали *варягами* (староісланд. Vaeringjar), а у Візантії — *варангами* (грец. Βάρανγοι)¹⁰⁰⁵.

¹⁰⁰³ Версії про винайдення компасу у Китаї в часи династії Хань (206 р. до Христа) (William Lowe. *Fundamentals of Geophysies*. (Cambridge University Press, 2007), 281; Massimo Guarneri. Once Upon a Time, the Compass. *Industrial Electronics Magazine*. No. 8 (2). (2014), 60–63) залишаються гіпотезами. Більш вірогідне використання компасу в часи династії Сун (X–XIII ст.) (Ronald T. Merril, Michael W. McElhinny. *The Earth's magnetic field its history, origin and planetary perspective*. (San Francisco, 1983), 1–2). У мусульманському світі компас широко використовувався після 1300 р. (Frederic C. Lane. *The Economic Meaning of the Invention of the Compass*. *The American Historical Review*. Vol. 68 (3). (1963), 605–617; Mark G. Johnson. *The Ultimate Desert Handbook*. McGraw–Hill Professional, 2003), 110). Англійський енциклопедист Олександр Некком (1157–1217) описав компас у трактаті “De naturis rerum” (1180) (Roberto Lauza, Antonio Melori. *The earth's magnetism an introduction for geologist*. (Berlin: Springer, 2006), 255). Можна не сумніватися, що поява компаса у європейців та арабів не пов'язана з китайським винаходом. Без компаса вікінги не тільки б не змогли ходити до Гренландії чи Ісландії, їх пересування Північним морем було би проблематичним. Виходячи з цього час появи компасу у вікінгів слід віднести щонайпізніше до VIII ст.

¹⁰⁰⁴ Аделаїда Сванидзе. *Мир викингів*. (Москва, 2001), 19.

¹⁰⁰⁵ Алексей Шахматов. *Древнейшие судьбы русского племени*. (Петроград, 1919), 54–60; Владимир Мошин. Варяго-русский вопрос. *Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*. Ročník 10. (Praha, 1931), zes. 1–3, 43, 130, 347, 350–364, 533; Руслан Скрынников. Войны Древней Руси.

Розкопки Гокстадського дракара (Фото 1890)

Модель дракара

Період походів великих ледунгів із закладеннями поселень та факторій на чужих територіях розпочався у VIII ст. і отримав назву від істориків як *Епоха вікінгів*. Традиційно вважається, що піонерами цього руху були норвежці, за якими пішли данці і шведи, наводячи жах на

Вопросы истории. (Москва, 1995), № 11–12, 24–28; Його ж. Древняя Русь. Летописные мифы и действительность. *Вопросы истории.* (Москва, 1997), № 8, 3–13; Його ж. *Крест и корона. Церковь и государство на Руси IX–XVII вв.* (Санкт-Петербург, 2000), 3–32; Александр Фети-сов, Алексей Щавелев. *Викинги между Скандинавией и Русью.* (Москва, 2009), 336 с.

сусідні прибережні землі. Початок цієї епохи відносять до 793 р., коли вікінги пограбували і зруйнували монастир на о. Ліндісфарн поблизу англійських берегів. Але цей погляд сформувався під впливом європейських хронік, які почали фіксувати ці напади вікінгів. Мабуть цей погляд потребує уточнення. Початки *епохи вікінгів* з огляду успіхів археології останніх років потрібно перенести вглибину щонайменше на півтора століття¹⁰⁰⁶. Піонерами цього руху, сліди якого відбили *саги* та археологічні пам'ятки, були шведські вікінги з о. Готланд і побережжя біля Бірки та Упсали¹⁰⁰⁷. Їхню увагу привернуло південно-східне побережжя Балтики. Перші скандинавські поселення на південь від Ризької затоки (Гробіни поблизу сучасного м. Ліепая, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та ін.) функціонували бл. 650–850 рр.¹⁰⁰⁸

До 753 р. з'явилося укріплене городище вікінгів при впадінні р. Ладожки в Ладозьке озеро. Адельгюборг (Ладога) стала базою вікінгів, а згодом і центром одного з численних *королівств* вікінгів на чужих землях. Через Неву та Ладогу і далі по р. Волхов вікінги дійшли до оз. Ільмень і по р. Ловаті, яка впадає у це озеро, добралися до місць, де витікають Дніпро та Волга. Інші вікінги дійшли до цих місць через Західну Двину (Даугаву). Звідти по Дніпру та Волзі вони спустилися в Чорне та Каспійське моря, досягнувши казкового Константинополя (Міклагарда) та Персії. Через Німан можна було добратися до Ясельди і Прип'яті, а також Західного Бугу і Дністра давнім *буриштиновим шляхом*. Ці шляхи надовго стали важливими міжнародними артеріями.

Норвезькі вікінги спочатку опанували непривітні острови Північного моря: Фарерські ("Овечі"), Шетландські, Оркнейські та Гебридські, трохи пізніше Ісландію (яка до 1264 р. залишалася незалежною), а з 793 р. разом з данськими вікінгами почали тривожити північні береги Британії. Язичники-нормани не щадили ні церков, ні населення. Первинним був грабунок, але вже невдовзі за ним йшли купці та заклалися факторії. У 794 р. вікінги пограбували і зруйнували монастир Веармус, у 802 та 806 рр. — монастир на о. Айона. Напади були блискавичними. Після нападів на фрізьке узбережжя, великий ледунг вікінгів у 825 р. висадився у Англії. У 836 р. вони вперше здобули та пограбували Лондон. З 795 р. вікінги почали нападати на береги Ірландії,

¹⁰⁰⁶ Елена Мельникова. Варяжская доля. Скандинавы в Восточной Европе: хронологические и региональные особенности. *Родина*. (Москва, 2002), № 11, 30–33; Леонтий Войтович. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 9–19.

¹⁰⁰⁷ Knut Stjern. Swedes and Geats during the migration period. *Viking club Publications. Extra Series*. Vol. 3. (Coventry, 1912), 64–96; Birger Nerman. *En utvandring från Gotland och öns införlivande med sveavädet*. (Uppsala, 1923), 70 s.

¹⁰⁰⁸ Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Под ред. Е.А.Мельниковой. (Москва, 1999), 461.

з 820 р. висаджувати там десанти і закладати факторії, а згодом організували тут кілька *королівств*¹⁰⁰⁹.

По смерті Карла Великого (814 р.), який наказував будувати в гирлах великих рік кораблі і нести постійну патрульну службу на узбережжі, нормани почали грабувати землі його величезної Імперії франків. Вони здобули Руан (841 р.), розграбували і спалили Гамбург (845 р.), куди добралися по Ельбі на 600 дракарах (руйнування виявилися такими великими, що єпископська кафедра була перенесена з Гамбурга до Бремена), знищили Бордо (847 р.). У 851–852 рр. вікінги на 350 дракарах знову напали на Англію, захопили та пограбували Кентербері та Лондон.

У 866 р. штурм відніс кораблі вікінгів із 20 тис. воїнів у Шотландію та королівство Східна Англія, де вони перезимували. На початку наступного року вони утворили на цих землях королівство Денло (буквально “Смуга данського права”), куди включили королівства Нортумбію, Східну Англію, частину Мерсії та Ессексу. Лише у 878 р. після перемоги короля Альфреда в битві при Есседуні англосаксам вдалося на якийсь час позбутися їх опіки.

Кілька разів вікінги піднімалися вверх по Рейну до Кобленца і Майнца, пограбували Кельн та Аахен (880 р.). Перекинувши по Сені на 700 дракарах до 30 тис. воїнів, вони тримали в облозі Париж (885–886 рр.), який страждав від них ще у 845, 857 та 861 рр., після чого спалили Реймс та Суассон. Вони тривожили іспанські береги, напавши у 844 р. на Андалусію¹⁰¹⁰, ввійшли у Середземне море і спалили Пізу (860 р.). Трохи пізніше на Сицилії і в Апулії вони заклали свої князівства.

У 891 р. німецький король Арнульф поблизу Лувена знищив їх великий ледунг, але вже наступного року вони знову добралися до Вормса. Близько 900 р. нормани захопили дельту р. Сени, заснували там свої факторії і заселили їх колоністами. У 911 р. західнофранкський король Карл Простакуватий (893–922) змушений був узаконити цю колонізацію, передавши норвежцю Роллону захоплені землі, на базі яких нормани заснували своє герцогство *Нормандія*. За цими великими

Мечі вікінгів

¹⁰⁰⁹ Дмитро Лісін. Українська та зарубіжна історіографія про вплив вікінгів на розвиток ранньої державності у сусідніх народів на прикладі ірландського суспільства. *Княжа доба на Русі: історія і культура*. Вип. 7. (Львів, 2013), 246–255.

¹⁰¹⁰ Дмитрий Мишин. Викинги в мусульманской Испании. *Восток*. (Москва, 2003), № 5, 32–41.

успіхами норманів у Західній Європі, відбитими не лише у сагах та легендарній історії, але й у писемних джерелах, менш помітними були успіхи вікінгів у північних морях та Центрально-Східній Європі.

Ерік Рудий, бастард прогнаного норвезького конунга Еріка Кривава Сокира, осів в Ісландії, але не зміг вжитися з ісландськими бондами і був прогнаний і звідти. Зібравши гурт відчайдушних вікінгів цей нащадок династії Харфаргів вирушив на захід. Після важкого і небезпечного плавання морем, заповненим айсбергами, вікінги побачили береги Гренландії (тобто *зеленої країни*, як назвав її Ерік Рудий). Ерік заложив там дві колонії, які багатіли завдяки успішним полюванням на хутрових звірів та китів. Колоністи підтримували зв'язки з Норвегією через Ісландію. У 999 р. Лейф Еріксен, син Еріка Рудого, під час шторму був віднесений далі на захід і досяг берегів Америки, зі своєї подорожі він привіз паростки дикого винограду і колосся дикої пшениці, назвавши цю землю Вінланд — *Країна винограду* і розповідаючи про теплий клімат та густі ліси. Окремі дослідники навіть вважають, що Лейф Еріксен досяг берегів Мексики, бо одним із головних божеств ацтекського пантеону був білолиций бог. Повторити експедицію Лейфа Еріксена спробував у 1003 р. вікінг Торфінн Карссейфні з трьома дракарами та 160 вікінгами. Йому також вдалося досягнути берегів Америки (на думку американських археологів це були береги Ньюфаундленду, де знайдені сліди їхньої стоянки; інші дослідники вважають, що Вінланд знаходився у Північній Кароліні), де колонія вікінгів проіснувала до 1006 р. Пізніше вікінги з Гренландії ще кілька разів плавали до Америки¹⁰¹¹.

Ладога. Ладога (*Альдейгуборг* скандинавських саг, сьогодні с. Стара Ладога), була заснована при впадінні р. Ладожки в р. Волхов в його нижній течії за 12 км від впадіння у Ладозьке озеро. Ладозьке озеро з'єднано р. Невою з Фінською затокою Балтійського моря. На північ від Ладозького озера лежала легендарна *Бярмія*. Через Ладозьке озеро та р. Свир можна було дістатися Онезького озера і далі вийти до Білого моря. Рікою Волхов можна було вийти до витоків Дніпра та Волги, тобто дістатися до великих артерій, які вели на казковий і багатий південь. Сама природа потурбувалася про те, щоби тут сформувався центр міжплеменного обміну, який згодом переріс у місто.

Перші сумбурні археологічні дослідження у Старій Ладозі почалися ще у 1708 р., з кінця XIX ст. вони отримали науковий характер, а з 1972 р. тут працює постійна Староладозька археологічна експедиція Інституту історії матеріальної культури РАН, яку довгі роки очолював відомий фахівець професор Анатолій Кірпи́чніков. До досліджень Ладоги долучилися цілі покоління знаних археологів, на чийх працях базуються висновки сучасних дослідників. Це, зокрема,

¹⁰¹¹ William Fitzhugh, Elizabeth Ward. *Vikings: the North Atlantic saga*. (Washington, 2000), 432 p.

Микола Бранденбург (1839–1903)¹⁰¹², Микола Репніков (1862–1940)¹⁰¹³, Владислав Равдонікас (1894–1976)¹⁰¹⁴, Григорій Грозділов (1905–1962)¹⁰¹⁵, Сергій Орлов (1906–1992)¹⁰¹⁶, Галина Корзухіна (1906–1974)¹⁰¹⁷,

¹⁰¹²Николай Бранденбург. Курганы Южного Приладожья. *Материалы по археологии России*. № 18. (Санкт-Петербург, 1895), 156 с.; Його ж. *Старая Ладога*. (Санкт-Петербург, 1896), 323 с.

¹⁰¹³Николай Репников. Поездка в Старую Ладогу. *Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического общества*. Т. 5. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1904), 57–58; Його ж. *Старая Ладога. Сборник Новгородского общества любителей древностей*. Т. 7. (Новгород, 1915), 31–39; Його ж. Раскопки в городище Старой Ладоги. Отчет о работах 1909–1913 гг. *Старая Ладога*. (Ленинград, 1948), 11–70.

¹⁰¹⁴Wladislaw J. Raudonikas. Die Grabriten in der “finnischen” Kurganen im südöstlichen Ladogagebiet. *Eurasia Septentrionalis Antiqua*. Т. 4. (Helsinki, 1929), 214–228; Idem. *Die Normannen der Wikingerzeit und das Ladogagebiet*. (Stockholm, 1930), 151 s.; Владислав Равдоникас. Памятники эпохи возникновения феодализма в Карелии и Юго-Восточном Приладожье. *Известия Государственной академии истории материальной культуры*. Вып. 94. (Москва, 1934), 53 с.; Його ж. О возникновении феодализма в лесной полосе Восточной Европы по археологическим данным. *Основные проблемы генезиса и развития феодального общества*. (Москва–Ленинград, 1934), 120–156; Його ж. *Старая Ладога. Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 11. (Москва, 1945), 30–41; Його ж. *Старая Ладога (Из итогов археологических исследований 1938–1947 гг.)*. Ч. 1. *Советская археология*. Т. 11. (Москва, 1949), 5–54; Ч. 2. *Советская археология*. Т. 12. (Москва, 1950), 7–40; Його ж. Древнейшая Ладога в свете археологических исследований 1938–1950 гг. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 41. (Москва, 1951), 34–36.

¹⁰¹⁵Григорий Гвоздилов. Раскопки в Старой Ладоге в 1948 г. *Советская археология*. Т. 14. (Москва, 1950), 139–169; Його ж. Раскопки в Старой Ладоге. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 81. (Москва, 1960), 72–76.

¹⁰¹⁶Сергей Орлов. Могильник в Старой Ладоге. *Ученые записки Ленинградского государственного университета. Серия исторических наук*. № 10. (Ленинград, 1941), 115–118; Його ж. *Старая Ладога*. (Ленинград, 1949), 48 с.; Його ж. Остатки сельскохозяйственного инвентаря VIII–X вв. из Старой Ладоги. *Советская археология*. Т. 21. (Москва, 1954), 343–354; Його ж. Сопки волховского типа около Старой Ладоги. *Советская археология*. Т. 22. (Москва, 1955), 190–211; Його ж. Вновь открытый раннеславянский грунтовой могильник в Старой Ладоге. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 65. (Москва–Ленинград, 1956), 94–98; Його ж. О раннеславянском грунтовым могильнике с трупосожжениями в Старой Ладоге. *Советская археология*. (1960), № 2, 251–253.

¹⁰¹⁷Галина Корзухина. *Русские клады IX–XIII вв.* (Москва–Ленинград, 1954), 153 с.+67 табл. + 5 карт; Ї ж. О гнездовской амфоре и ее надписи. *Исследования по археологии СССР*. (Ленинград, 1961), 226–230; Ї ж. О времени появления укрепленного поселения в Ладоге. *Советская археология*. (1961), № 3, 76–84; Ї ж. Из истории игр на Руси. *Там само*. (1963), № 4, 85–101; Ї ж. Новые находки скандинавских вещей близ Торопца. *Скандинавский сборник*. Т. 8. (Таллин, 1964), 297–312; Ї ж. Этнический состав населения древнейшей Ладоги. *Тезисы докладов 2-й научной конференции по истории, экономике, языку и литературы Скандинавских стран и Финляндии*. (Москва, 1965), 12–14; Ї ж. Ладожский топорик. *Культура и искусство Древней Руси*. (Москва, 1966), 89–96; Ї ж. К уточнению датировки древнейших слоев Ладоги. *Тезисы докладов третьей научной конференции по истории, экономике, языку и литературе Скандинавских стран и Финляндии*. (Тарту, 1966), 61–63; Ї ж. Курган в урочище Плакун близ Старой Ладоги. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. Вып. 125. (Москва, 1971), 59–64; Ї ж. О некоторых ошибочных положениях в интерпретации материалов Старой Ладоги. *Скандинавский сборник*. Вып. 16. (Таллин, 1971), 123–133; Ї ж. Некоторые находки бронзолитейного дела в Ладоге. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. Вып. 135. (Москва, 1973), 35–40; Галина Корзухина, Ольга Давидан. Раскопки на урочище Плакун в Старой Ладоге. *Археологические открытия 1968 г.* (Москва, 1969), 16–17.

Ядвіга Станкевич (1909–1959)¹⁰¹⁸, Ольга Давидан (1921–1999)¹⁰¹⁹, Лев Клейн (1927–2019)¹⁰²⁰, Анатолій Кірпічніков (1929–2020)¹⁰²¹, Наталя

¹⁰¹⁸ Ядвіга Станкевич. Керамика нижнего горизонта Старой Ладоги. *Советская археология*. Т. 15. (Москва, 1950), 187–216; Її ж. К истории населения Верхнего Подвинья в I и начале II тысячелетии н. э. *Древности северо-западных областей РСФСР в первом тысячелетии н. э.* [МИА № 76]. (Москва, 1960), 1–322.

¹⁰¹⁹ Ольга Давидан. Резная кость Старой Ладоги. *Сообщения Гос. Эрмитажа*. Вып. 23. (Ленинград, 1961), 16–18; Її ж. Гребни Старой Ладоги. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Вып. 4. (Ленинград, 1962), 95–108; Її ж. К вопросу о происхождении и датировке ранних гребенок Старой Ладоги. *Археологический сборник Гос. Эрмитажа*. Вып. 10. (Ленинград, 1968), 54–63; Її ж. О времени появления токарного станка в Старой Ладоге. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Вып. 12. (Ленинград, 1970), 81–88; Її ж. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией. *Скандинавский сборник*. Вып. 16. (Таллин, 1970), 140–142; Її ж. Стратиграфия нижнего слоя Староладожского городища и вопросы датировки. *Археологический сборник Государственного Эрмитажа*. Вып. 17. (Ленинград, 1976), 101–118; Його ж. К вопросу организации косторезного ремесла в древней Ладоге. *Там само*. Вып. 18. (Ленинград, 1977), 101–105; Її ж. Ткани Старой Ладоги. *Там само*. Вып. 22. (Ленинград, 1981), 100–113; Її ж. Этнокультурные контакты Старой Ладоги VIII–IX вв. *Там само*. Вып. 27. (Ленинград, 1986), 99–105; Її ж. Деревянная посуда Старой Ладоги VIII–IX вв. *Там само*. Вып. 31. (Ленинград, 1991), 131–135.

¹⁰²⁰ Leo Klejn. Soviet archaeology and the role of the Vikings in the early history of the Slavs. Comment on Daniil Avdusin, Smolensk and the Varangians according to the archaeological data. *Norwegian Archaeological Review*. Vol. 6. (1973), no 1, 1–4; Idem. A panorama of theoretical archaeology. *Current Anthropology*. Vol. 18. (Chicago, 1977), no 1, 1–42; Лев Клейн. *Феномен советской археологии*. (Санкт-Петербург, 1993), 128 с.; Idem. *Das Phänomen der Sowjetischen Archäologie: Geschichte, Schulen, Protagonisten*. (Berlin, 1997), 412 с.; Його ж. Норманизм – антинорманизм: конец дискуссии. *Stratum plus*. Вып. 5. (Санкт-Петербург–Кишинеу, 1999), 91–101; Його ж. *Спор о варягах. История противостояния и аргументы сторон*. (Санкт-Петербург, 2009), 400 с. Див. також: Лев Клейн, Глеб Лебедев, Александр Назаренко. Норманские древности Киевской Руси на современном этапе археологического изучения. *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.* Под ред. Н. Е. Носова и И. П. Шаскольского. (Ленинград, 1970), 226–252.

¹⁰²¹ Анатолий Кирпичников. Ладога и Переяславль – древнейшие каменные крепости на Руси. *Памятники культуры. Новые открытия. 1977 г.* (Москва, 1977), 417–434; Його ж. Крепость Ладога в X–XIII веках. *Новгород древний – Новгород социалистический. Археология, история, искусство*. (Новгород, 1977), 11–12; Його ж. Ладога и ладожская волость в период раннего средневековья. *Славяне и Русь*. (Киев, 1979), 92–106; Його ж. Новооткрытая ладожская каменная крепость IX–X вв. *Памятники культуры. Новые открытия. 1979*. (Ленинград, 1980), 441–455; Його ж. *Каменные крепости Новгородской земли*. (Ленинград, 1984), 275 с.; Його ж. Средневековая Ладога: к итогам археологических исследований. *Древнерусский город*. (Киев, 1984), 48–50; Його ж. Ладога в VII–XII вв.: Этапы городского развития по археологическим и письменным источникам. *Тезисы докл. Сов. Делегации на V Международном конгрессе славянской археологии*. (Москва, 1985), 56–57; Його ж. Посад средневековой Ладоги. *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Ленинград, 1985), 170–180; Його ж. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси. Итоги и основные проблемы*. Славяно-русские древности. Вып. 1. (Ленинград, 1988), 38–79; Його ж. Ладога в международной торговле VIII–XI вв. (по находкам куфических монет). *Историко-археологический семинар “Чернигов и его округа в IX–XIII вв.”*. (Чернигов, 1988), 15–16; Його ж. Новые исследования Древней Ладоги (1972–1994). *Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения В. И. Равдоникаса*. Тезисы докладов. (Санкт-Петербург, 1994), 42–54; Його ж. Город Ладога – ровесник Русского государства. *Вестник гуманитарных наук*. № 1/2. (Санкт-Петербург, 1995), 97–101; Його ж. Ладога VIII–XIII вв. и ее международные связи. *Славяно-русские древности*. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1995), 28–53; Його ж. Ладога – город эпохи викингов на европейском пути Запад–Восток. *Восточный путь*. Вып. 1.

Черних (1933–2006)¹⁰²², Валерий Петренко (1943–1991)¹⁰²³, Анне Сталь-

(Санкт-Петербург, 1995), 11–14; Його ж. Сказание о призвании варягов. Анализ и возможности источника. *Первые скандинавские чтения. Этнографические и культурные аспекты.* (Санкт-Петербург, 1997), 7–18; Його ж. Костяной предмет со знаками из Старой Ладоги. *Ладога и религиозное сознание.* (Санкт-Петербург, 1997), 118–120; Його ж. Начало древней Ладоги и новые историко-археологические изыскания (К 25-летию деятельности Староладожской археологической экспедиции). *Петербург и Россия: Петербургские чтения.* (Санкт-Петербург, 1997), 7–27; Його ж. Раннесредневековая Ладога по данным новых историко-археологических исследований. *Древности Поволжья.* (Санкт-Петербург, 1997), 5–25; Його ж. Сказание о призвании варягов: легенды и действительность. *Викинги и славяне.* (Санкт-Петербург, 1998), 31–55; Його ж. Историко-культурное наследие Старой Ладоги. *Ладога и эпоха викингов.* (Санкт-Петербург, 1998), 140–142. Див. також: Анатолий Кирпичников, Евгений Рябинин. Некоторые итоги изучения средневековой Ладоги. *Новое в археологии Северо-Запада СССР.* (Ленинград, 1985), 48–51; Анатолий Кирпичников, Игорь Дубов, Глеб Лебедев. Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени). *Славяне и скандинавы.* Отв. ред. Е. А. Мельникова. (Москва, 1986), 189–297; Анатолий Кирпичников, Сергей Белецкий. Новые сфрагистические находки из Старой Ладоги. *Археологические вести.* (Санкт-Петербург, 1994), № 3, 132–135; Їх же. Печать и пломба из раскопок в Старой Ладоге. *Дивинец староладожский.* (Санкт-Петербург, 1997), 72–76; Їх же. Новые сфрагистические находки из Старой Ладоги. *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша: связующие пути и организующие центры.* (Санкт-Петербург, 2002), 132–135; Анатолий Кирпичников, Владимир Назаренко. Археологические открытия в Старой Ладоге. Черты сходства средневековых городов региона Балтики. *Археологические вести.* (Санкт-Петербург, 1992), № 2, 141–152; Їх же. Ладога – укрепленное поселение на востоке балтийского региона в эпоху раннего средневековья. *Археологические изыскания.* Вып. 14. (Санкт-Петербург, 1992), 49–50; Їх же. Деревянные сооружения Старой Ладоги по раскопкам 1984–1992 гг. *Древности Поволжья.* (Санкт-Петербург, 1997), 63–82; Анатолий Кирпичников, Владимир Сарабьянов. Старая Ладога – древняя столица Руси. (Санкт-Петербург, 1996), 200 с.; Николай Казанский, Анатолий Кирпичников. Византийская митрополичья печать, найденная в Старой Ладоге. *Ладога и эпоха викингов.* (Санкт-Петербург, 1998), 78–85; Кирпичников А. Н., Сорокин П. Е. Археологические раскопки в Старой Ладоге в 2000 г. *Миграции и оседлость от Дуная до Ладоги в I тысячелетии христианской эры.* Пятые чтения памяти Анны Мачинской. (Санкт-Петербург, 2001), 137–142.

¹⁰²² Наталья Черных. Дендрохронология древнейших горизонтов Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования.* (Ленинград, 1985), 76–80; Ї ж. Дендрохронология Ладоги (раскоп в районе Варяжской улицы). Там само, 117–122; Евгений Рябинин, Наталья Черных. Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища в свете новых исследований. *Советская археология.* (Москва, 1988), № 1, 72–100.

¹⁰²³ Валерий Петренко. Новые находки скандинавского происхождения из Старой Ладоги. *Тезисы докладов VII конференции по изучению Скандинавских стран и Финляндии.* (Ленинград–Москва, 1976), 125–127; Його ж. Раскопки сопки в урочище Победище близ Старой Ладоги. *Краткие сообщения Ин-та археологии.* Вып. 150. (Москва, 1977), 55–62; Його ж. Топография Староладожского поселения. *Древние города. Материалы к Всесоюзной конференции “Культура Средней Азии и Казахстана в эпоху раннего средневековья”.* (Ленинград, 1977), 73–74; Його ж. Финно-угорские элементы и культуре раннесредневековой Ладоги. *Новое в археологии СССР и Финляндии.* Доклады Третьего советско-финского симпозиума по вопросам археологии 11–15 мая 1981 г. (Ленинград, 1984), 83–90; Його ж. Раскоп на Варяжской улице (постройки и планировка). *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования.* (Ленинград, 1985), 81–116; Його ж. Классификация сопки Северного Поволжья. Там само, 123–146; Його ж. Погребальный обряд населения Северной Руси VIII–X вв.: Сопки Северного Поволжья. (Санкт-Петербург, 1994), 138 с.; Його ж. К уточнению датировки могильника на Староладожском Земляном городище. *Ладога и религиозное сознание.* (Санкт-Петербург, 1997), 25–27. Див. також: Валерий Петренко, Николай Конаков, Михаил Рогачев. Некоторые сведения о сопках Северного Поволжья. *Проблемы истории и культуры Северо-Запада РСФСР.*

сберг (* 1943)¹⁰²⁴, Ігор Дубов (1947–2002)¹⁰²⁵, Євген Рябінін (1948–2010)¹⁰²⁶, Євгеній Носов (1949–2019)¹⁰²⁷, Сергій Белецький (* 1953)¹⁰²⁸ та Сергій Кузьмін (* 1971)¹⁰²⁹.

(Ленинград, 1977), 85–90; Валерий Петренко, Татьяна Шитова. Любшанское городище и поселения Северного Поволжья. *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Ленинград, 1985), 181–191.

¹⁰²⁴Anne Stalsberg. Женские вещи скандинавского происхождения на территории Древней Руси. *Труды V Международного конгресса славянской археологии. Киев 1985*. Т. 3. Вып. 16. Секция V. (Москва, 1987), 73–79; Ї ж. Проблемы культурного взаимодействия Руси и Скандинавии в VIII–XI вв. (по археологическим собраниям СНГ). *Археологические вести*. (1994), № 3, 192–200; Ї ж. же. О скандинавских погребениях с лодками эпохи викингов на территории Древней Руси. *Историческая археология: традиции и перспективы. К 80-летию со дня рождения Д. А. Авдусина*. (Москва, 1998), 277–287.

¹⁰²⁵Игорь Дубов. О датировке железных шейных гривен с привесками в виде “колокольчиков Тора”. *Исторические связи Скандинавии и России в IX – XX вв.* Отв. ред. Шаскольский И. П. (Москва–Ленинград, 1970), 262–269.

¹⁰²⁶Евгений Рябинин. Скандинавский производственный комплекс VIII века. *Скандинавский сборник*. Вып. 25. (Таллин, 1980), 161–178; Їго ж. Новые открытия в Старой Ладоге (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг. *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Ленинград, 1985), 27–75; Їго ж. Уникальный комплекс снаряжения верхового коня из Старой Ладоги (к истории русско-западноевропейских связей в московскую эпоху) // *Slavica. Gandensia*. Bd. 19. (1992), 111–121; Їго ж. У истоков ремесленного производства в Ладоге. *Новые источники по археологии Северо-Запада*. (Санкт-Петербург, 1994), 5–59; Їго ж. Заметки о ладожских древностях (о “двух культурах” раннесредневековой Ладоги). *Современность и археология: Международные чтения, посвященные 25-летию Староладожской археологической экспедиции*. (Санкт-Петербург, 1995), 45–48; Їго ж. Предметы вооружения и их имитации из Старой Ладоги (материалы новых исследований). *Древности Северо-Западной России*. (Санкт-Петербург, 1995), 236 с.; Їго ж. “Деревянный мир” раннесредневековой Ладоги (по материалам раскопок Земляного городища 1973–1985 гг.). *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь*. (Санкт-Петербург, 1998), 165–168.

¹⁰²⁷Евгений Носов. Некоторые вопросы домостроительства Старой Ладоги. *Краткие сообщения ин-та археологии*. Вып. 150. (Москва, 1977), 10–17; Їго ж. Новгород и новгородская округа IX–X вв. в свете новейших археологических данных: к вопросу о возникновении Новгорода. *Новгородский исторический сборник*. Вып. 2 (12). (Ленинград, 1984), 3–28; Їго ж. Сопковидная насыпь в урочище Плакун в Старой Ладоге. *Средневековая Ладога. Новые археологические открытия и исследования*. (Ленинград, 1985), 147–156; Їго ж. Происхождение легенды о призвании варягов и Балтийско-Волжский путь. *Древности славян и финно-угров*. (Санкт-Петербург, 1992), 100–105; Їго ж. Проблема происхождения первых городов Северной Руси. *Древности Северо-Запада России (славяно-финно-угорское взаимодействие, русские города Балтики)*. (Санкт-Петербург, 1993), 59–78; Евгений Носов, Валентина Горюнова, Александр Плохов. *Городище под Новгородом и поселения Северного Приильмения*. (Санкт-Петербург, 2005), 403 с.

¹⁰²⁸Сергей Белецкий. Зарождение русской геральдики. *Stratum plus*. № 6. (Санкт-Петербург–Кишинев–Одесса, 2000), 366–424; Їго ж. Знаки Рюриковичей. Ч. 1. X–XI вв. *Исследования и музеефикация древностей Северо-Запада*. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 2000), 3–120; Їго ж. Знаки Рюриковичей. Ч. 2. Знаки XII–XIII вв. на памятниках сфрагистики (материалы к своду). *Там само*. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 2001), 3–187; Їго ж. Подвески с изображением древнерусских княжеских знаков. *Ладога и Глеб Лебедев*. Восьмые чтения памяти Анны Мачинской. (Санкт-Петербург, 2004), 243–319; Їго ж. Еще раз о знаках Рюриковичей. *Сложение русской государственности в контексте раннесредневековой истории Старого Света*. (Санкт-Петербург, 2008), 222–226; Їго ж. “Пятно” русских князей – “тамга” или “герб”? *Записки Ин-та истории материальной культуры РАН*. № 3. (Санкт-Петербург, 2008), 203–209.

¹⁰²⁹Сергей Кузьмин. Первые десятилетия истории ладожского поселения. *Петербургский археологический вестник. Европейская Сарматия*. Сборник статей к 60-летию Д. А. Мачинского

Весь цей регіон був заселений фінськими племенами. Вікінги проникли сюди з моря через Неву і Ладозьке озеро ще у VII ст. (до його початку відноситься жіноче поховання у Рієккала в північній частині Ладозького озера і знахідка фібули за 17 км нижче Ладозького озера по течії Волхова)¹⁰³⁰. Земляне городище Ладоги виникло як городище вікінгів не пізніше 753 р. (дата визначена за дендрохронологією містків, отриманою Н. Черних та Є. Рябініним у 1970–1980 рр.¹⁰³¹). Гавань знаходилася в гирлі р. Ладожки. Сама скандинавська назва Альдейгюборг походить від фінського топоніма Алоде-йоки (Alode-joki) – “нижня ріка”, так місцеві фіни називали ріку Ладожку. Слов’янська назва Ладоги пішла вже від скандинавської¹⁰³².

Історики XIX – початку XX ст. виводили назву Ладоги від фінського aaldokas, aallokas – *той, що хвилюється* в розумінні хвиль поверхні Ладозького озера¹⁰³³. За іншою версією в основі назви – фінська назва Волхова (Olhava) або його нижньої течії¹⁰³⁴. Дмитро Мачинський запропонував етнонім Ermland¹⁰³⁵ у “Сазі про Хрольва Пішохода” читати як Ормаланд – *країна змій* і локалізувати у Південному Приладожжі, де і було князівство, яким правив Грім Егір, син морської велетки, який перетворювався у дракона¹⁰³⁶. І, справді, як звернув увагу

и М. Б. Шукина. (Санкт-Петербург–Кишинев, 1997), 228–235; Його ж. Сопки Нижнего Поволжья: взгляд на проблему на исходе XX века. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей*. (Санкт-Петербург, 1999), 189–199.

¹⁰³⁰ Елена Мельникова. Скандинавы в Южной Руси. *Другий Міжнар. конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р.* Доповіді і повідомлення. Історія. Ч. 1. (Львів, 1994), 4.

¹⁰³¹ Евгений Рябинин, Наталья Черных. Стратиграфия, застройка и хронология нижнего слоя Староладожского Земляного городища в свете новых исследований. *Советская Археология*. (1988), № 1, 72–100.

¹⁰³² Jyrki Mikkola. Ladoga – Laotokka. *Journal de la Société Finno-ougrienn*. Т. 23. (1906), 23; Вениамин Брим. Путь из варяг в греки. *Известия АН СССР. VII серия. Отд. Общественных наук*. (Москва, 1931), 222–223; Елена Рыздзевская. Сведения по истории Руси XIII в. в саге о короле Хаконе. *Исторические связи Скандинавии и России IX–XX вв.* (Ленинград, 1970), 64–65; Татьяна Джаксон. Альдейгюборг: археология и топонимика. *Памятники средневековой культуры. Открытия и версии*: Сб. статей к 75-летию В. Д. Белецкого. (Санкт-Петербург, 1994), 77–79; Tatjana Rozdestvenskaja. Place-names of Scandinavian origin in Russia: A review of the literature. *The Rural Viking in Russia and Sweden*. Conference 19–20 October 1996 in The Manor of Karlslund, Örebro, Sweden. Ed. P. Hansson. (Örebro, 1997), 92; Дмитрий Мачинский. Ладога и эпоха викингов. *Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник*. (Санкт-Петербург, 1998), 133.

¹⁰³³ Peter Andreas Munch. Om Nordboernes Forlindelser med Rusland og tilgraensende Lænder ? *Munch P. A. Samlede Afhandlungen*. Bd. 2. (Christiania, 1874), 260; Vilhelm Thomsen. *Der Ursprung des Russischen Staates*. (Gotha, 1879), 84.

¹⁰³⁴ Gottfrid Schramm. Normannische Stützpunkte in Nordwestrussland. Etappen einer Reichsbildung im Spiegel von Namen. *Beiträge zur Namenforschung. N. F.* Bd. 17 (1982), h. 3, 274–278; Idem. Sechs warägische Probleme. *Jahrbuch für Geschichte Osteuropes*. Bd. 34. (1986), h. 3, 369–370.

¹⁰³⁵ Ermland локалізували як Вармію, тобто країну вармів-прусів.

¹⁰³⁶ Дмитрий Мачинский, Мария Панкратова. Саги о древних временах, ладожская эпическая традиция и локализация Алаборга. *Ладога и Северная Европа*. Вторые чтения памяти Анны Мачинской. (Санкт-Петербург, 1996), 47–56; Їх же. Северная Русь и саги о древних временах.

Ливарна форма з Ладози, знайдена експедицією А. Кіпрічнікова 20.06.2008 р

Ливарна форма в срібні з міді.
Об'ємніша частина. Сторони 8 мм.
Сторона Ладоси. Довжина 10 мм.
Повністю збережена 20 мм 2008 року
в міді. Об'ємніша частина ливарної форми
з об'ємнішою в срібні з міді.
Сторони 8 мм. Сторони 8 мм.
(Належність: експедиція А. Кіпрічнікова)

Копія ливарної форми.
10 мм.
Сторони 8 мм. Сторони 8 мм.

Рішення про форму. А. Кіпрічнікова

Ливарна форма. Сторони 8 мм.
Сторони 8 мм. Сторони 8 мм.

Ливарна форма з Ладози у світлі гіпотези А. Чернова щодо гербу Рюрика

Европа и Азия: Проблемы этнокультурных контактов. К 300-летию Санкт-Петербурга. (Санкт-Петербург, 2002), 23–46; Пряди истории. Исландские саги о Древней Руси и Скандинавии. (Москва, 2008), 290.

Андрій Чернов, події саги розгортаються у Данії, а потім у Гардаріці, куди йдуть по морю, а потім по ріці Дюні [Західній Двині]. Князівство Гріма Егіра теж знаходиться у Гардаріці. Відрубані частини тіла цього чарівника стають зміями. Волхов витікає з Ільменя біля урочища Перинь і закінчується останнім підвищенням Велешю. Перинь і Велеша явно пов'язані з Перуном і Велесом. Пороги біля селища Волхов (де тепер ГЕС) ділили ріку Волхов на Верхню і Нижню ріки. Нижня ріка — нижче порогів, де закінчується царство Перуна і починаються володіння змієвидного Велеса¹⁰³⁷. Змій там справді вистачає і досі¹⁰³⁸.

Скандинави у Ладозі будували так звані великі дома, які склалися з сіней та головної будівлі з домашнім вогнищем посередині, цей тип будівель зберігся тут до кінця Х ст.¹⁰³⁹. Поряд з ними були квадратні (4 на 4 м) дерев'яні фінські дома з печами в кутку¹⁰⁴⁰. Сліди активної ремісничої діяльності з явно скандинавськими технологіями¹⁰⁴¹ також підтверджують домінанту скандинавських колоністів. Одна з таких відомих знахідок — кузня з ковальською майстернею початку 750-х років, де виготовлялися ножі, цвяхи, наконечники стріл та дротиків. В майстерні були знайдені різноманітні ковальські та столярні інструменти. За Є. Рябініним ця майстерня належала шведам — вихідцям з о. Готланд і була знищена бл. 760 р., скоріше всього, любшанами (слов'янськими колоністами, які заклали своє городище на протилежному березі)¹⁰⁴². Пізніше на місці цієї майстерні був збудований новий дерев'яний будинок (проіснував до бл. 840 р.), в якому знайдені куфичні монети з 783 і 786 рр.¹⁰⁴³

Вже у VIII ст. Ладога була важливим центром міжнародної торгівлі. Вимінюючи у фінів залізні вироби на хутра, по Волхову і Волзі¹⁰⁴⁴

¹⁰³⁷ Андрей Чернов. Комментарии к Повести Временных лет. Повесть Временных лет. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, Ю. В. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012), 215.

¹⁰³⁸ Востанне у Ладозі та її околицях автор побував у 2010 р.

¹⁰³⁹ Сергей Кузьмин, Николай Петров. “Большие дома” северо-западной Руси VIII–XI вв. *Новгород и Новгородская земля*. Вып. 4. (Новгород, 1990), 62.

¹⁰⁴⁰ Pirjo Uino. On the history of Staraja Ladoga. *Acta Archaeologica*. Vol. 59. (1989), 213.

¹⁰⁴¹ Лидия Хомутова. Кузнечная техника на земле древней веси в X в. *Советская Археология*. (1984), № 1, 199–209; Else Roesdahl. *Viking og Hvidekrist. Norden og Europa 800–1200*. (København, 1992), 298.

¹⁰⁴² Див.: <http://chernov-trezin.narod.ru/Ladoga3.htm/>

¹⁰⁴³ Евгений Рябинин. Новые открытия в Старой Ладоге (итоги раскопок на Земляном городище 1973–1975 гг.). *Средневековая Ладога*. Ред. В. В. Седов. (Ленинград, 1985), 55–58.

¹⁰⁴⁴ Пороги Волхова не дозволяли рухатися на дракарах і тому у Ладозі доводилося їх залишати і далі рухатися на легких човнах-однодревках. З Ладоги по Волхову діставалися озера Ільмень, далі входили у р. Ловать і повертали у її праву притоку Полу (це теж ріка з порогами і обривистими берегами, але широка місцями до 30 м і з піщаним дном. З Поли повертали у р. Щебериху і досягали оз. Щебериха, звідки виходили до оз. Глубочок. Далі був невеликий 3-км волок, яким досягали Березовського плеса, на краю якого збереглося городище (рештки

вікінги дійшли до нижньої течії цієї великої артерії, де отримали змогу обмінювати ці хутра на арабське срібло. В Ладозі та її околицях знайдено шість скарбів куфічних арабських срібних монет, в тому числі найдревніший скарб у Східній Європі (786 р.)¹⁰⁴⁵. Досвідчені арабські купці, в свою чергу, поспішили встановити безпосередній контакт з Ладогою. У 2002 р. під час розкопок частини купецького заїжджого дому в шарах другої половини X ст., поряд з 2500 зеленими бусинками (явно якоюсь торгівельною партією), була знайдена вставка персня-печатки з гірського кришталю з арабським написом “Допомога моя тільки у Аллаха, на нього я сподівась і до нього звертаюсь”, що дає підстави допускати присутність у місті мусульманських купців¹⁰⁴⁶. Невдовзі прості скляні бусинки стали розмінною монетою в розрахунках з фінськими мисливцями, які добували цінні хутра. Наприкінці VIII – на початку IX ст. Ладога стала важливим транзитним пунктом на *Волзько-Балтійському шляху*, через який проходили основні потоки арабського срібла на шведські Готланд і Бірку¹⁰⁴⁷, звідки вони поширювалися по балтійському узбережжю (17 знахідок скарбів з монетами карбованими до 833 р.)¹⁰⁴⁸. Скарби дірхемів першого періоду також знаходять вздовж Волзько-Балтійського шляху¹⁰⁴⁹.

фортеці Березовське, якою у XV ст. володіли новгородські бояри Борецькі). Березовським племеном виходили в оз. Селігер, звідки потрапляли в р. Селіжаровку, яка впадає у Волгу (Николай Загоскин. *Русские водные пути и судовое дело в донетровской России*. (Казань, 1910), 506 с.; Нора Минлос. *Селигер*. (Калинин, 1939), 144 с.; Александр Потресов. По древнему водному пути. *Туристические тропы*. (Москва, 1958), № 1, 119–130; Ирина Яроменок. По древним новгородским торговым путям. *Ветер странствий*. Вып. 1. (Москва, 1965), 51–54; Лев Плечко. Старинные водные пути. (Москва, 1985), 22–24).

¹⁰⁴⁵ Anatolij Kirpichnikov. Staraja Ladoga / Alt-Ladoga und seine überregionalen Beziehungen im 8.–10. Tagen zur Verbreitung und Verwendung von Dirhems in eurasischen Handel. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. Bd. 69. (1989), 322, 324.

¹⁰⁴⁶ Анатолий Кирпичников. Новые историко-археологические исследования Старой Ладogi. *Ладога и истоки российской государственности и культуры*. (Санкт-Петербург, 2003), 21.

¹⁰⁴⁷ Йоахим Херрман. Славяне и норманны в ранней истории Балтийского региона. *Славяне и скандинавы*. (Москва, 1986), 99.

¹⁰⁴⁸ Владислав Кропоткин. О топографии кладов куфических монет в IX в. в Восточной Европе. *Древняя Русь и славяне*. (Москва, 1978), 113.

¹⁰⁴⁹ На Волго-Балтійському шляху: Ладога (наймолодша монета 786 р.); Правобережне Цимлянське городище (Хозарія) (799/800); Лелеки (на р. Вятка) (803/804); Светлоград (бувше Петровське, Хозарія) (804/805); Вілеги (на р. Волхов) (807/808); Княщино (на р. Волхов при Ладозі) (808/809); Хитровка (Хозарія) (810/811); Семенів городок (верхів'я Волги) (810/811); Угодичі (верхів'я Волги вище впадіння Мологи) (812/813); Сарське городище (Дебори, Хозарія, скарб 1930 р.) (814/815); Елмед (середня Волга при впадінні Оки) (820/821); Кисла (первая трети на IX в.); Дем'янськ (витоки Волги) (824/825); Углич (829/830); Загороддя (витоки Мологи) (831/832). (Рихард Фасмер. Об издании новой топографии находок куфических монет в Восточной Европе. *Изв. АН. Отд. обществ. наук*. (Москва, 1933), № 6–7, 478; Валентин Янин. *Денежно-весовые системы русского средневековья. Домонгольский период*. (Москва, 1956), 87; Владислав Кропоткин. О топографии кладов куфических монет в IX в. в Восточной Европе. *Древняя Русь и славяне*. (Москва, 1978), 111–118).

Перун на хмаринці. (З мат. А. Чернова)

Перша слов'янська знахідка в Ладозі (кривицьке срібне височне кільце) відноситься до 750-х років, але воно лежало поряд з головою Одина і двома десятками ковальсько-ювелірних та столярних інструментів явно скандинавського походження, які належали вихідцям з Готланду. І все ж слов'яни проникли сюди майже одночасно з цими шведськими вікінгами лише з протилежної сторони. Найближче слов'янське поселення знаходилося на підвищенні протилежного берега Волхова на Любші (за 2 км нижче по течії Волхова). Любшанське фінське городище (можливо з капищем, яке існувало тут, судячи за знахідками, з III–IV ст.¹⁰⁵⁰) було знищене десь в кінці VII ст. або на початку VIII ст. і відродилося вже з дерево-земляно-кам'яними укріпленнями, що унікально для Східної та Північної Європи (подібні фортечки в той час були тільки в слов'янських районах Подунав'я¹⁰⁵¹, що служить підтвердженням версії зворотної слов'янської міграції у 650–760 рр. з Подунав'я на північний схід, в авангарді якої рухалися словени, які вийшли в район Ільменя¹⁰⁵²). Судячи за жіночими

¹⁰⁵⁰ Див.: <http://chernov-trezin.narod.ru/Ladoga3.htm/>

¹⁰⁵¹ Евгений Рябинин. Предисловие к альбому археологических находок в Старой Ладоге и на Любше. *У истоков Северной Руси. Новые открытия.* (Санкт-Петербург, 2003), 17.

¹⁰⁵² Дмитрий Мачинский. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии). *Формирование раннефеодальных славянских народностей.* (Москва, 1981), 31–51.

підвісками, населення Любшанського городища було змішаним слов'яно-фінським¹⁰⁵³.

Перша зустріч готландських шведських і словенських колоністів вилася у зіткнення деє біля 760 р., коли горіла Ладога. Якщо перше Любшанське поселення могло бути знищеним під час зіткнень словенських колоністів з фінами, то перше Ладозьке поселення було розрушене в результаті протистояння шведських вікінгів з словенами. Але дуже скоро обидві сторони знайшли спільну мову і продовжували співіснувати. З 780-х років сліди слов'ян фіксують і в Земляному та Мисовому городищах, однак сумарно в Ладозі фінські та слов'янські матеріали до кінця VIII ст. не перевершують 10 % (такі знахідки, як поодинокі височне кільце чи вогниво в масиві чисто скандинавських матеріалів¹⁰⁵⁴ не дають підстав для інших висновків). Правда, співвідношення скандинавських, фінських і слов'янських матеріалів в цей період ще потребує більш глибокого дослідження (в світлі праці Євгенія Рябініна за знахідками ладозького дерева¹⁰⁵⁵), також в період близько 780–930 рр. тут зустрічається ліплена кераміка, аналогічна кераміці з Любшанського городища¹⁰⁵⁶. Тільки з IX ст. слов'янська присутність різко зросла¹⁰⁵⁷. В той же час на Земляному городищі кількість будівель зменшилася, як і кількість знайдених скандинавських прикрас¹⁰⁵⁸. Але скандинавський елемент продовжував домінувати і в цьому періоді. В урочищі Плакун (на правому березі Волхова напроти Мисового і Земляного городищ), по даним, уточненим за дендрохронологією, виконаною Наталею Черных, протягом 850–925 рр. функціонував окремий скандинавський цвинтар, де були і жіночі поховання. Поховання скандинавок виділяють за парними лускоподібними застіжками-фібулами. Судячи за матеріалами поховань, вони належали рядовим поселенцям. Не лише Ладога, але і її околиці, заповнені скандинавськими пам'ятками IX–X ст. (як добре видно на схемі Анне Сталсберг¹⁰⁵⁹). А в топоніміці всієї Новгородської землі багато назв з коренями *рус-* і *варег-*¹⁰⁶⁰. У Земляному городищі Ладого далі активно функціонувало ремісниче

¹⁰⁵³ Евгений Рябинин. Предисловие к альбому археологических находок, 18.

¹⁰⁵⁴ Там само, 10, 12.

¹⁰⁵⁵ Див.: <http://altladoga.narod.ru/knigi/elv/riabinin/dmir/1.htm>

¹⁰⁵⁶ Антон Дубашинский. Любшанское городище в Нижнем Поволжье. *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*. (Санкт-Петербург, 2002), 96–103.

¹⁰⁵⁷ Кирилл Михайлов. Скандинавский могильник в урочище Плакун (заметки о хронологии и топографии). *Ладога и ее соседи в эпоху средневековья*, 66; Евгений Рябинин. Предисловие к альбому археологических находок, 10.

¹⁰⁵⁸ Кирилл Михайлов. Скандинавский могильник в урочище Плакун, 66.

¹⁰⁵⁹ Anne Stalsberg. The Scandinavian Viking Age finds in Rus'. *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. Vol. 69. (1988), 448–471.

¹⁰⁶⁰ Richard Ekblom. *Rus- et vareg- dans les noms de lieux de la region de Novgorod*. (Stockholm, 1915), 11–30, 40–57.

виробництво, зокрема виготовлення за арабською технологією низько-температурного скла-бусин¹⁰⁶¹, які обмінювали у фінських мисливців на хутра, які продавали потім арабам за дірхеми. Цікавою видається поява в кераміці Ладogi фрізьких глечиків другої половини IX ст. і кістяних фрізьких гребенів¹⁰⁶², що свідчить про зв'язки Ладogi з побережжям Північного моря. Тоді ж з'являються серед скандинавських поховань камерні. Перевага слов'янського населення в самій Ладозі починається аж у X ст.¹⁰⁶³.

Археологи за стратиграфічними та дендрохронологічними даними установили наступний поділ нижніх відкладень Земляного городища: горизонт Е3, нижній шар (750–769 pp.); Е3, середній шар (770–799 pp.); Е3, верхній шар (800–839 pp.); горизонт Е2 (840 – середина 860-х pp.); горизонт Е1 (870 – 920-і pp.); горизонт Д в межах ділянки поселення, яка розглядається, представлений будівельними залишками 930–950-х pp.¹⁰⁶⁴ На межі горизонтів Е2–Е1 було зафіксовано тотальну пожежу Ладogi близько 865 г., що, на думку багатьох дослідників підвищує довір'я не лише до самих подій, висвітлених в найдавніших літописах, але й до традиційних літописних дат¹⁰⁶⁵. Можна стверджувати, що Ладога з середини VIII ст. до початку X ст. була значним поліетнічним центром з домінантою скандинавських, переважно шведських, елементів. При цьому утвердження літописного Рюрика в Ладозі можна відносити до 865 р.

¹⁰⁶¹ Евгений Рябинин. Начальный этап стеклоделия в Балтийском регионе (по материалам исследования Ладogi VIII–IX вв.). *Дивинец Староладожский*. (Санкт-Петербург, 1997), 43–49.

¹⁰⁶² Olga Davidan. Om hantverkets utveckling i Staraja Ladoga. *Fornvännen*. Bd. 77. (1982), 171.

¹⁰⁶³ Валерий Петренко. Финно-угорские элементы в культуре средневековой Ладogi. *Новое в археологии СССР и Финляндии*. Докл. III советско-финского симпозиума по вопросам археологии 11–15 мая 1981 г. Ред. Б. Рыбаков. (Ленинград, 1984), 87.

¹⁰⁶⁴ Евгений Рябинин, Наталия Черных. Стратиграфия, застройка и хронология, 72–100.

¹⁰⁶⁵ Анатолий Кирпичников, Глеб Лебедев, Валентин Булкин и др. Русско-скандинавские связи эпохи образования Киевского государства на современном этапе археологического изучения. *Краткие сообщ. Ин-та археологии АН СССР*. Вып. 160. (Москва, 1980), 27; Сергей Кузьмин. Пожары и катастрофы в Ладогe: 1250 лет непрерывной жизни? *Ладога. Первая столица Руси. 1250 лет непрерывной жизни*. Седьмые чтения памяти Анны Мачинской, 21–23 декабря 2002 г. Науч. ред. Дмитрий Мачинский. (Санкт-Петербург, 2003), 45–57.

РЮРИК

Скандинавська етимологія імен Рюрик, Сінехус, Трувор, Аскольд, Дір, Рогволод, Ігор, Олег, Ольга та інших персонажів ранньої історії Русі давно не викликає заперечень.

Ім'я Рюрик (Рорік) [староскандинавське *Hrorekr*—*Hrerekr*, старошведське *Rorik*—*Rjurik*; *Hrorekr* від *hrodr* — *перемога* и *rikr* — *могутній, славний*, буквально: *непереможний могутній воїн, правитель*] засвідчене не лише традицією, але й численними пам'ятками, в т. ч. рунічними написами (*Rorik*, *Rurik*, *Reirik*, *Horikh*, *Berik*, *Gottrik*). Це ім'я було достатньо поширеним, його носили син данського конунга Гротгара (473—525) з “Беовульфа”¹⁰⁶⁶; данський конунг VII ст., дід знаменитого Гамлета, чию трагічну історію розповів Саксон Граматик, працю якого використав Вільям Шекспир¹⁰⁶⁷; норвезький конунг, осліплений св. Олафом, та інші відомі з джерел особи. Досі ім'я *Rurik* поширене у Швеції, Фінляндії, Данії та Ісландії. Колись в полеміці з антинорманістами Арист Кунік (1814—1899) зауважив, що буде складно зробити ім'я Рюрик слов'янським¹⁰⁶⁸. Помірковані радянські антинорманісти були готові з цим погодитися¹⁰⁶⁹. Сучасні антинорманісти у полемічному запалі пишуть, що в Скандинавії ім'я Рюрик ще більш рідкісне ніж Ярослав у Франції (!). Чіпляючись за стару версію Степана Гedeонова (1816—1878) про походження Рюрика з слов'янського племені *ободричів* і вважаючи ім'я Рюрик похідним від *rarog* — *сокіл*¹⁰⁷⁰, вони традиційно критикують своїх опонентів за відсутність патріотизму і впевнено твердять, що скандинавське походження династії Рюриковичів вигадали Василь Татищев (1686—1750) та Готліб Зігфрід Байер (1694—1738)¹⁰⁷¹.

¹⁰⁶⁶ Див.: *Беовульф*. Переклад О. О'Лір, наук. ред. К. Шрей і О. Фешовець. (Львів, 2012), 196.

¹⁰⁶⁷ Уильям Шекспир. *Гамлет*. Перевод и комментарии Андрея Чернова. <https://nestoriana.wordpress.com/2014/04/12/hamlet2014/> (дата звернення 6.12.2019).

¹⁰⁶⁸ Арист Кунік. *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*. Ч. 1. (Санкт-Петербург, 1903), 10.

¹⁰⁶⁹ Игорь Шаскольский. *Норманнская теория в современной буржуазной науке*. (Москва—Ленинград, 1965), 219 с.; Його ж. Вопрос о происхождении имени “Русь” в современной буржуазной науке. *Труды Ленинградского отделения Ин-та истории*. Т. 10. (Ленинград, 1967), 129—167; Його ж. Норманнская проблема в советской историографии. *Советская историография Киевской Руси*. Отв. ред. В. В. Мавродин. (Ленинград, 1976), 152—165; Його ж. Антиномизм и его судьбы. *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1983), 35—51.

¹⁰⁷⁰ Степан Гedeонов. *Варяги и Русь*. Ч. 1. (Санкт-Петербург, 1876), 191—194.

¹⁰⁷¹ Вячеслав Фомин. *Русские летописи и варяжская легенда*. (Липецк, 1999), 149 с.; Його ж. “За море”, “за рубеж”, “заграница” русских источников. *Сборник Русского Исторического Об-ва*. Т. 8 (156). Антиномизм. (Москва, 2003), 146—168.

Не бракує і оригінальних версій в тому ж патріотичному дусі, на зразок твердження про походження терміну *варяг* від *варити* в значенні *охоронець*¹⁰⁷², чи *варяги* — *солевари* з Русі (Старої Русі)¹⁰⁷³ і т. д.

І постійно звучать заклики до припинення дискусії, продовження якої ніби-то позбавлене сенсу, тобто походження династії Рюриковичів і роль вікінгів у ранній історії Русі досліджувати далі не варто, залишивши патріотів при їх впевненості в особливому автохтонному розвитку слов'ян-русів без будь-яких зовнішніх впливів. Все це схоже на приховану капітуляцію антинорманістів, які використовують останній з важелів улюбленого адміністративного впливу, який дає певні шанси на успіх, враховуючи складність подібних досліджень, пов'язаних перш за все з необхідністю ознайомлення з величезним масивом наукових праць, написаних різними мовами, та відслідковування результатів археологічних досліджень, які проводяться в різних країнах та регіонах.

Сучасні антинорманісти спираються в основному на старі версії Юрія Венеліна (Гуци) (1802–1839)¹⁰⁷⁴, Дмитра Іловайського (1832–2004)¹⁰⁷⁵, вже згадуваного Степана Гedeонова¹⁰⁷⁶, Вадима Вілінбахова (1924–1982)¹⁰⁷⁷ та Аполлона Кузьміна (1928–2004)¹⁰⁷⁸ в дещо підновленій оправі¹⁰⁷⁹.

¹⁰⁷²Павел Черных. К вопросу о происхождении имени “варяг”. *Ученые записки Ярославского гос. пед. ин-та*. Вып. 4. (Ярославль, 1944), 63–76; *Його ж.* Этимологические заметки. *Варяг. Научные доклады высшей школы. Филологические науки*. № 1. (Москва, 1958), 29–36.

¹⁰⁷³Генрих Анохин. Рюрик – солевар из Руси. *Человек*. Вып. 4. (1994), 77–92; *Його ж.* Новая гипотеза о происхождении государства на Руси. *Вопросы истории*. (Москва, 2000), № 3, 51–61.

¹⁰⁷⁴Юрий Венелин. О происхождении славян вообще и россов в особенности (1836–1839?). *Сборник Русского исторического об-ва*. Вып. 8 (156). (Москва, 2003), 21–83; *Його ж.* *Скандинавomania и ее поклонники или столетие изыскания о варягах*. (Москва, 1842), 114 с.; *Його ж.* *О нашествии завислянских славян на Русь до Рюриковых времен*. (Москва, 1848), 45 с.; *Його ж.* *Известия о варягах арабских писателей и злоупотребления в истолковании оных*. *Чтения в Об-ве истории и древностей российских*. (Москва, 1870), кн. 4, 1–18.

¹⁰⁷⁵Див. детальніше: *Славяне и Русь. Проблемы и идеи: трехвековой спор в хрестоматийном изложении*. Сост. Апполон Кузьмин. (Москва, 1998), 484 с.

¹⁰⁷⁶Степан Гedeонов. *Отрывки из исследований о варяжском вопросе*. [I–XII] (Санкт-Петербург, 1862), 128 с.; [XIII–XV] (Санкт-Петербург, 1862), 114 с.; *Його ж.* *Варяги и Русь*. Ч. 1–2. (Санкт-Петербург, 1876), ч. 1, 1–395; ч. 2, 397–570 + I–CXVI.

¹⁰⁷⁷Вадим Вилинбахов. Балтийские славяне и Русь. *Slavia occidentalia*. Т. 22. (Poznań, 1962), 253–277; *Його ж.* Балтийско-Волжский путь. *Советская археология*. (1963), № 3, 333–347; *Його ж.* Несколько замечаний о теории А. Стендер-Петерсона. *Скандинавский сборник*. Вып. 6. (Таллин, 1968), 323–336; *Його ж.* Об одном аспекте историографии варяжской проблемы. *Там само*. Вып. 7. (Таллин, 1969), 333–346; *Його ж.* По поводу некоторых замечаний П. Н. Третьякова. *Советская Археология*. (1970), № 1, 294–298; *Його ж.* Современная историография о проблеме: балтийские славяне и Русь. *Советское славяноведение*. (1980), № 1, 79–84.

¹⁰⁷⁸Апполон Кузьмин. К вопросу о происхождении варяжской легенды. *Новое о происхождении нашей страны. Памяти М. Н. Тихомирова*. (Москва, 1967), 42–53; *Його ж.* “Варяги” и “русь” на Балтийском море. *Вопросы истории*. (1970), № 10, 28–55; *Його ж.* Об этнической природе варягов *Там само*. (1974), № 3, 54–83; *Його ж.* Облик современного норманизма. *Сборник Русского исторического об-ва*. Т. 8 (156). Антинорманизм. (Москва, 2003), 214–256; *Його ж.* *Начало Руси: Тайны рождения русского народа*. (Москва, 2003), 425 с.

¹⁰⁷⁹Вячеслав Фомин. *Русские летописи и варяжская легенда*. (Липецк, 1999), 149 с.; *Його ж.* *Варяги*

Одним з основних аргументів антинорманістів залишається відома ода з нагоди шлюбу мекленбурзького герцога Карла Леопольда (1678–1747) з Катериною Іванівною (1691–1733), дочкою Івана V, племінницею Петра I¹⁰⁸⁰. Мекленбурзькі історики Бернард Латом (поч. XVII ст.), Іоганн-Фрідріх Хемніц (XVII ст.), Фрідріх Томас (1717) та Магнус Іоганн фон Бер (1765–1825) вивели на світ (чи підправили?) стару мекленбурзьку легенду. За ними 28-й король *вендів* [ободричів – Л.В.] Вінцлав (Witzan, Wilzan), який ніби-то жив в часи Карла Великого, одружився з дочкою князя Русі і Литви. Від цього шлюбу народився син Готлейб (Godlaibum, Gutzloft), який мав трьох синів з іменами Rerich, Siwar та Truwar. Цю легенду повторили Карл Марм'є (1840) та Фрідріх Штадемулд (1848)¹⁰⁸¹. Мекленбурзьких істориків справедливо критикували ще Василь Татищев (1686–1750)¹⁰⁸² та Готліп Зігфрід Байєр (1694–1738): “*і позаяк у Вітіслава короля два сина були, один Трасік, якого діти знані, другий Годелайб, якого діти невідомі, то онуму Руріка, Трувера і Сінава приписали* [Б. Латом та І.-Ф. Хемніц – Л.В.]”¹⁰⁸³. Не без впливу своїх попередників інший мекленбурзький історик та архіваріус Фрідріх Віггер (1825–1886) ототожнив *варягів* з *ободритами*, беручи до уваги сусідніх *вагрів*¹⁰⁸⁴.

Ці ідеї підхопив С. Гедеонов, вважаючи Рюрика принцом з племені полабських слов'ян – ободричів. Саме ім'я *Рюрик* він виводив від *ра-рог* – *сокіл*¹⁰⁸⁵. Як додатковий аргумент вчений запропонував свою інтерпретацію “знаку Рюриковичів” тризуба – як зображення сокола-реріка (“зображений на ігровій гривні птах з піднятими кігтями може бути сокіл-рерік”¹⁰⁸⁶ – але яке зображення мав на увазі дослідник і яку

и варяжская Русь. К итогам дискуссии по варяжскому вопросу. (Москва, 2005), 123 с.; Його ж. *Варяги и варяжский вопрос в судьбе России.* Інтернетресурс: www.portal-slovo.ru; Всеволод Меркулов. *Немецкие генеалогии как источник по варяго-русской проблеме. Сб. Русского исторического об-ва.* Т. 8 (156). Антинорманизм. (Москва, 2003), 135–145; Його ж. *Откуда родом варяжские гости? (Генеалогическая реконструкция по немецким источникам).* (Москва, 2005), 128 с.; Його ж. *Гюстроавская ода и мекленбургская генеалогическая таблица. Судьба России в современной историографии.* Сб. ст. памяти А. Г. Кузьмина. (Москва, 2006), 172–184; Андрей Сахаров. *Рюрик, варяги и судьбы российской государственности. Сборник Русского исторического об-ва.* Т. 8 (156). Антинорманизм. (Москва, 2003), 9–17.

¹⁰⁸⁰ Friedrich Thomas. *Die nahe Anverwandtschaft des Herzogs Carl Leopold mit der Fürstin Catharina von Rusland.* (Gustrow, 1716), 5–35.

¹⁰⁸¹ Леонтій Войтович. Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку XXI ст. *Наукові зошити історичного факультету. Львівський національний університет імені Івана Франка.* Вип. 7. (Львів, 2005), 28.

¹⁰⁸² Василий Татищев. *История государства Российского.* Т. 1. (Москва, 1968), 293.

¹⁰⁸³ *Сочинение о варягах автора Феофила Сигафра Баэра.* (Санкт-Петербург, 1747), 6–7; Готфريد-Зигфрид Байер. *Сочинение о варягах.* Пер. Кириака Кондратовича. *Записки Академии наук.* Т. 4. (Санкт-Петербург, 1768), 42.

¹⁰⁸⁴ Friedrich Wigger. *Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066.* (Schwerin, 1860), 105.

¹⁰⁸⁵ Степан Гедеонов. *Варяги и Русь.* Ч. 1, 191–194.

¹⁰⁸⁶ Степан Гедеонов. *Варяги и Русь.* Ч. 2, XXXIV.

“ігореву гривню” невідомо). Версію С. Гедеонова відразу ж почали заперечувати ще Михайло Погодін (1800–1875)¹⁰⁸⁷ та Осип Первольф (1841–1891)¹⁰⁸⁸, а згодом і Олександр Погодін (1872–1947)¹⁰⁸⁹. Вже в останній третині ХХ ст. С. Гедеонова активно підтримував В. Вілінбахов, стверджуючи, що варяги – взагалі балтійські слов’яни¹⁰⁹⁰, фактично повторюючи версію Ф. Віггера. Олег Рапов, який побачив у тризубі летячого вниз сокола, висловив здогад, що сокіл міг бути родовим то-темом Рюрика, при цьому зазначивши, що цей птах не був божеством ні у слов’ян ні у скандинавів¹⁰⁹¹. Недавні знахідки в Ладозі експедиції А. Кіріпичнікова¹⁰⁹², особливо знахідка 20 червня 2008 р. поблизу будівлі 930 р. ливарної формочки з соколом з припіднятими крилами (в геральдичній позі), дають такі підстави пов’язати сокола з тризубом, підтверджуючи скандинавське походження династії Рюриковичів (як показав у своїй блискучій розвідці А. Чернов¹⁰⁹³, це зображення має масу аналогій у скандинавських матеріалах, в тому числі ладозьких, гнєздовських і навіть на монеті данського конунга з області Данло – Олафа Гудредсона (Айлав Гутфрітсон) (939–941), знайдений у графстві Кент). При цьому, зрозуміло, проблема походження тризуба залишається дискусійною¹⁰⁹⁴. Недавно свою версію тризуба як зображення

¹⁰⁸⁷ Михайл Погодин. *Г. Гедеонов и его система о происхождении варягов и Руси*. (Санкт-Петербург, 1864), 102 с.; Його ж. *Борьба не на живот, а на смерть с новыми историческими ересями*. (Москва, 1872), 392 с.

¹⁰⁸⁸ Иосиф Первольф. *Германизация балтийских славян*. (Санкт-Петербург, 1876), 259 с.; Його ж. *Варяги-Русь и балтийские славяне. Журнал министерства народного образования*. Ч. 192. (1877), № 7, 37–97.

¹⁰⁸⁹ Александр Погодин. Три заметки о начале русского государства. *Slavia*. Vol. 1. (Praha, 1932), 118–132; Його ж. *Варяги и Русь. Записки Русского научного ин-та в Белграде*. Вып. 7. (Белград, 1932), 93–135.

¹⁰⁹⁰ Вадим Вилинбахов. Волх и Рюрик – патронимы преданий и легенд новгородской земли. *Русский фольклор*. Вып. 13. (1972), 23.

¹⁰⁹¹ Олег Рапов. „Знаки Рюриковичей” и символ сокола. *Советская Археология*. (1968), № 3, 62–69.

¹⁰⁹² Анатолий Кирпичников. Ладожская жемчужина в Балтийском море. *Родина*. (2008), № 9, 37–40.

¹⁰⁹³ Андрей Чернов. В старой Ладогe найден герб Рюрика? <http://chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm>

¹⁰⁹⁴ Иван Толстой. *Древнейшие русские монеты Великого княжества Киевского. Нумизматический опыт*. (Санкт-Петербург, 1882), 165–183; Б. и Ч. [Карл Болсуновский и Николай Чернев]. *Заметка о загадочной фигуре на монетах Великого княжества Киевского*. (Киев, 1889), 1–10; Їх же. *Родовой знак Рюриковичей, великих князей Киевских*. Геральдическое исследование, предназначенное к чтению на XIV Археологическом съезде. (Киев, 1908), 3–6; Алексей Орешников А.В. Новые материалы по вопросу о загадочных фигурах на древнейших русских монетах. *Археологические известия и заметки Московского археологического об-ва*. Т. 10. (Москва, 1894), 301–311; Його ж. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам. *Известия АН СССР. Серия 7. Отделение гуманитарных наук*. (1930), № 2, 87–112; Ture Johnsson Arne. *Sveriges forbindelser med Ostern under Vikingatiden. Fornvannen meddelanden fran Kungl Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens*. No 6. (Stockholm, 1911), h. 1–2, 47–48; Иван Крип’якевич. Герб України. *Календар товариства “Просвіта” на 1914 р.* (Львів, 1914), 126–131; Михаил Левшиновский. Что означает загадочная фигура на монетах великих князей. *Левшиновский М.С. Спорные вопросы русской нумизматики*. (Петроград,

якоря, символа мученицької смерті папи римського Климента, святого, особливо шанованого Західною і частиною Східної Церков, висунули запорізький археолог Георгій Шаповалов¹⁰⁹⁵ та львівський історик Ігор Мицько¹⁰⁹⁶, який на той момент був незнайомий з публікаціями Г. Шаповалова.

1915), 237–258; Михайло Грушевський. Про гербові знаки України. *Народна воля* (Київ). № 101 від 3.09.1917; Николай Лихачев. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. *Труды Музея палеографии*. Вып. 1. (Ленинград, 1928), 160; Його ж. Печати с изображением тамги или родового знака. *Там само*. Вып. 2. (Ленинград, 1930), 56; Михаил Таубе. Загадочный родовой знак семьи Владимира Святого. *Сборник статей, посвященных П.Н.Милюкову, 1859–1929*. (Прага, 1929), 117–135; Його ж. Родовой знак семьи Владимира Святого в его историческом развитии и государственном значении для древней Руси. *Владимирский сборник в память 950-летия крещения Руси, 988–1938*. (Белград, 1939), 89–112; Борис Рыбаков. Знаки собственности в княжеском хозяйстве Киевской Руси в X–XII вв. *Советская археология*. Т. 6. (1940), 227–257; Микола Андрусак. *Тризуб*. (Б. м., 1947), 32 с.; Валентин Янин. Древнейшая русская печать X в. *Краткие сообщ.* *Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 57. (Москва, 1955), 44–46; Його ж. Княжеские знаки суздальских Рюриковичей. *Там само*. Вып. 62. (Москва, 1956), 3–16; Його ж. *Актовые печати Древней Руси X–XV вв.* Т. 1. Печати X – начала XIII вв. (Москва, 1970), 23–24, 35–41; Сергей Ширинский. Ременные бляшки со знаком Рюриковичей из Бирки и Гнездова. *Славяне и Русь. Сборник статей в честь Б.А.Рыбакова*. (Москва, 1968), 215–223; Аркадий Молчанов. Подвески со знаками Рюриковичей и происхождение древнерусской буллы. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Т. 7. (Ленинград, 1976), 68–91; Його ж. Об атрибуции лично-родовых знаков Рюриковичей X–XIII вв. *Там само*. Т. 16. (Ленинград, 1985), 66–83; Його ж. Знаки Рюриковичей на древнерусских печатах и монетах: последняя четверть века их изучения. *Нумизматический сборник*. № 5. (Москва, 1997), 104–117; Болеслав Ершевский. Об атрибуции новгородских печатей и пломб XII – Начала XIII вв. с изображением княжеских знаков. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Т. 10. (Ленинград, 1978), 47; Олег Иоаннисян. Родовые знаки древнерусских князей X–XIII вв. (литература и источники). *Геральдика: Материалы и исследования*. (Ленинград, 1983), 109–112; Владимир Кулаков. Птица-хищник и птица-жертва в символах и эмблемах IX–XI вв. *Советская археология*. (1988), № 3, 106–117; Николай Макаров, Алексей Чернецов. Сфрагистические материалы из Белоозера. *Древности славян и Руси*. (Москва, 1988), 230–241; Богдан Якимович. До питання про українську національну символіку. *Пам'ятки України*. (1989), № 3, 44–48; Ярослав Дашкевич. Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. *Третя наукова геральдична конференція (Львів, 4–5 листопада 1993 р.)*. (Львів, 1993), 32–33; Сергей Белецкий. Знаки Рюриковичей на пломбах из Дрогичина (по материалам свода К. В. Болсуновского). *Stratum plus*. Т. 6. (Кишинев, 1999), 288–330; Його ж. Лично-родовые знаки Рюриковичей на металлических подвесках XI в. *Ruthenica*. Т. 1. (Киев, 2002), 134–151; Надежда Соболева. Знак Рюриковичей в контексте проблемы “Русь и евроазиатская идея”. *Хранитель, исследователь, учитель. К 85-летию В. М. Потина*. (Санкт-Петербург, 2005), 33–68.

¹⁰⁹⁵ Георгій Шаповалов. О раннехристианском символе “якорь-крест” и знаке Рюриковичей. *Международный XVIII конгресс византистов. Резюме сообщений*. Т. 2. (Москва, 1991), 1027–1028; Його ж. *Походження українського тризуба, або як поєдналися якір і хрест*. (Запоріжжя, 1992), 19 с.; Його ж. Про походження символу “якір-хрест” та знаку Рюриковичів. *Древности степного Причерноморья и Крыма*. Т. 3. (Запорожье, 1992), 177–183; Його ж. *Корабли веры. Судходство в духовной жизни древней Украины*. (Запорожье, 1997), 156 с.; Його ж. О символе “якорь-крест” и значении знака Рюриковичей. *Византийский Временник*. Т. 57 (82), (Москва, 1997), 204–210; Його ж. Судноплавства у духовності давньої України. (Запоріжжя, 2001), 253 с.; Його ж. Генеза тризуба: від символу хреста на якорі до герба держави. *Вісник Харківської академії культури*. Вып. 4. (Харків, 2001), 108–112; Олександр Белов, Георгій Шаповалов. *Український тризуб: Історія дослідження та історичний реконструкт*. (Київ–Запоріжжя, 2008), 268 с.

¹⁰⁹⁶ Ігор Мицько. Давня історія Підгір'я в контексті українсько-чеських зв'язків. *Слово „Просвіти”*. Ч. 58. (Старий Самбір, 2003), 4.

Аргументи В. Вілінбахова та О. Рапова переконали багатьох радянських дослідників¹⁰⁹⁷, хоча будь-які лінгвістичні докази цієї гіпотези відсутні, а гіпотеза О. Рапова фактично не дотична до цієї проблеми (подібний тотем міг бути у будь-якого роду: слов'янського, германського чи кельтського). Що ж стосується мови новгородських берестяних грамот, які за спостереженнями лінгвістів мовно значно ближчі до західних слов'ян ніж до сучасної російської мови, то ця проблема лежить у зовсім іншій площині. Це проблема слов'янського етногенезу та походження *ільменських словен*, які поряд з *радимицями* та *вятичами* могли мати західні корені. Прихильники ободрицької версії зовсім не потурбувалися, щоб якось проложити шляхи їх міграції до Ільменя, підкріпивши її археологічними аргументами. Важко повірити, що ободрицькі поселенці не залишили ніяких слідів на побережжі (якщо вони прийшли морським шляхом по Балтиці), а відразу зайшли далеко в глибину території, заселеної фінськими племенами, і швидко асимілювали їх, що без масового притоку з метрополії не було би можливим. Якщо ж флот ободритів, про існування якого немає жодних звісток, був здатним перевезти десятки тисяч переселенців, то де ж сліди цього флоту якщо не джерельні, то матеріальні? Де стоянки і факторії на побережжі, які мусили зберегти якість артефакти? Якщо ж міграція була сухопутною, то на шляху від нижньої течії Ельби до Волхова мусили зберегтися свідчення цієї міграції. Тоді як шлях ільменських слов'ян чітко простежується від Дніпра.

Якщо відомості про експансію вікінгів від Британії до Сицилії відбили і зберегли європейські латиномовні джерела, то східний напрямок цієї експансії крім археологічних пам'яток знайшов відбиток у рунічних написах, поезії скальдів і сагах. Подібно до Гомерових поем, які були записані значно пізніше від їх створення, але зберегли ахейський героїчний епос включно з "реєстром кораблів", які басилеї різних полісів привели під Трою, поезія скальдів і саги теж зберегли історичну пам'ять вікінгів. Зрозуміло, що вони заваджають новітнім реконструкторам будувати свої фантастичні версії, через що не вщухають заклики відкинути цей джерельний масив. Цикл, відомий як "Саги про давні часи північних країн" містить розповіді про події, які мали місце до 875 р. (тобто до ісландської колонізації). Данський хроніст Саксон Граматик (бл.1140 – бл. 1216) почав їх обробляти з 1201 р. для свого величезного зведення *Gesta Danorum*¹⁰⁹⁸, але записувати їх почали аж бл. 1250 р., а найдавніші рукописи, які збереглися, відносяться до XV століття. Тим не менше саме ці саги зберегли чи не найбільше

¹⁰⁹⁷ Дев., наприклад: Пётр Толочко. *Древняя Русь*. (Київ, 1987), 20–21.

¹⁰⁹⁸ Hilda Ellis-Davidson. Introduction and Commentary: *Saxo Grammaticus The History of the Danes*. Book I–IX. Vol. 2. Commentry. (Cambridge, 1980), 528 p.

цікавої інформації з найдавніших періодів. Героями цих творів були легендарні вожді сміливих і вдалих виправ вікінгів, які мали реальних історичних прототипів¹⁰⁹⁹. Зрозуміло, що подана у цьому циклі інформація потребує ретельної перевірки та звільнення від пізнішого нашарування¹¹⁰⁰. І саме ці саги найменш досліджені, а також недоступні у слов'янських перекладах.

Ряд саг з циклу “саг про давні часи” (“Пергамент з плоского острова”, “Сага про Хальвдана, сина Естейна”, “Сага про Стурлауга Працьовитого”, “Сага про Хрольва Пішехода”, “Сага про Тидрека Бернського”), а також “Пісня про Хюндле” з “Старшої Едди” та “Молодша Едда” Сноррі Стурлусона (1178–1241)¹¹⁰¹, розповідаючи про ранню історію Ладого, розглядають її як центр одного з скандинавських королівств (в цей період таких “королівств” в скандинавських землях і на територіях, які контролювали вікінги, було більше сотні). В цих джерелах, схоже, відбиті реалії історії *Ладозького королівства* кінця VIII – середини IX ст., серед яких виділяються епізоди боротьби шведських і данських вікінгів за володіння цим королівством. Спочатку у королівстві утвердилися шведські вікінги, які походили з Готланду, потім “морський конунг” Ейстейн та його син Хальвдан захопили королівство, Хальвдан не зумів його втримати і туди повернулися нащадки попередніх правителів. Але згодом королівство захопила інша група шведських вікінгів. Цьому останньому епізоду присвячений цілий цикл саг.

Найбільше саг присвячено конунгу на ім'я Хальвдан. Але Хальвдан Старий¹¹⁰², син Ейстейна, далеко не один герой цих давніх саг. Давні саги розповідають про багатьох конунгів з таким іменем. Проте жоден інший з них не зв'язаний з Ладогою чи другими східними землями. Саги розповідають про шведського конунга Хальвдана Старого (бл. 500–520), який був сином Ерунда; конунга Хальвдана Хороброго (бл. 650–690-х рр.), батька конунга Швеції, Данії та Східної Англії Івара Широкої Обійми; норвезького конунга Хальвдана Біла Кість (бл. 750); норвезького конунга Хальвдана Щедрого на золото і Скупого на їжу (790–800?), який був сином Ейстейна Гріма і дідом конунга Хальвдана Чорного (бл. 820 – бл.860), батька першого конунга об'єднаної Норвегії Гаральда Харфарга (858–934).

Власне про конунга Хальвдана Старого, сина Ейстейна, з ці давні джерела подають наступну інформацію:

¹⁰⁹⁹ Kurt Schier K. *Sagaliteratur*. (Stuttgart: J. B. Metzler, 1970), 81.

¹¹⁰⁰ *ibidem*, 72–91.

¹¹⁰¹ Елена Рязевская. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв. (Москва, 1978), 69, 85–88.

¹¹⁰² Скандинавська традиція називати старшого онука іменем діда призвела до частого повторення імен, тому автори саг і пісень скальдів звично додавали до імен прізвиська своїх героїв.

— “Пергамент з плоского острова” [*Flateyjarbyk*] — найбільший ісландський манускрипт з 225 листів, укладений у 1387–1394 рр. двома священиками з втрачених записів давніх саг. Одна з них згадує, що конунг “Хальвдан Старий взяв собі в жони Альфію, дочку Едмунда, конунга з Хольмгарда”¹¹⁰³. Скоріше тут мова йде про Ладогу, бо у IX ст. не існувало ще ні Хольмгарда-Гніздова ні, тим більше Холмгарда-Новгорода.

— “Сага про Хальвдана, сина Ейстейна” [*Halfdanar saga Eysteinssonar*]¹¹⁰⁴ остаточно сформована бл. 1350 р.¹¹⁰⁵, але основа її поза сумнівами набагато давніша. За нею рід Ейстейна походив від самого Одіна — головного із богів скандинавського пантеону. Але реалії значно скромніші: за подальшою інформацією цієї ж саги Ейстейн був сином Транда, навіть не конунга, а тільки хевдінга Нідароса (Тронхейма) в Норвегії. Одружившись з Асою, дочкою одного з “морських конунгів” Сігурда Оленя, він отримав за нею дві невеликі області в Норвегії: майже незаселений Фінмарк на півночі та Хагаланд в Упланді. По смерті Аси він втратив ці “королівства” і зайнявся піратством на Балтиці. Якось він напав на Альдейгюборг [Ладогу — Л.В.], де “в той час правив... той конунг, якого звали Хергейр, він був похилого віку. Ісгерд звали його дружину, вона була дочкою конунга Хледвера з Гаутланду [Готланду — Л.В.]... У них була дочка на ім'я Інгігерд, вона була прекраснішою від усіх дівчат і такого високого зросту як мужчина; вона була обдарованою у всіх відношеннях”¹¹⁰⁶. Скориставшись з того, що його військо було чисельнішим (“в Хергейра війська було мало”), Ейстейн здобув Альдейгюборг і став там конунгом, одружившись з вдовою Хергейра. Але вікінги Хергейра згодом помстилися за смерть свого конунга, вбивши Ейстейна. Після нього конунгом обрали його сина Хальвдана, який зайнявшись пошуками вбивців батька, завоював Бярмаланд [Корелу — Л.В.] і тільки через п'ять років пригод на *Austrvegr* (Східному шляху) повернувся до Альдейгюборгу¹¹⁰⁷. Інгігерд (Образ Інгігерди з цієї саги має ряд паралелів з Інгігерд королівських саг¹¹⁰⁸, тобто з образом реальної дружини Ярослава Мудрого), дочка попереднього ладозького конунга

¹¹⁰³ Елена Рыздзевская. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв., 69.

¹¹⁰⁴ Повний текст саги (найдавніший пергаментний рукопис 1450–1475 pp.): *Hálfðanar saga Eysteinssonar. Fornaldarsögur Norðurlanda*. Utg. av Guðni Jónsson, Bjarni Vilhjálmsson. Bd. 3. (Reykjavík, 1944), vl. 283–319; *Halfdan Eysteinsson. Seven Viking Romances*. Trans. with an Introd. by Hermann Pálsson and Paul Edwards. (London–New York, 1985), 171–198; *Die Saga von Haldan Eysteinsson. Zwei Abenteuersagas*. Aus dem Altnordische übersetzt und mit einem Nachwort von Rudolf Simek. (Leverkusen, 1989), 55–99.

¹¹⁰⁵ Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte*. T. 2. (Berlin, 1967), 496–497.

¹¹⁰⁶ *Hálfðanar saga Eysteinssonar*. Hrsg. Franz Rolf Schröder. (Halle, 1917), 93–94.

¹¹⁰⁷ *Ibidem*, 106.

¹¹⁰⁸ Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги*, 108–110; Галина Глазырина, Татьяна Джаксон. Из истории Старой Ладоги (по материалам скандинавских саг. *Древнейшие государства на территории СССР. 1985 год*. (Москва, 1986), 108–115.

Хергейра, тим часом виховувалася у Скулі, ярла Алаборга. Навколо локалізації цього пункту триває дискусія: на Білоозері¹¹⁰⁹, у Приладожжі¹¹¹⁰, на Онезькому озері¹¹¹¹ чи поблизу Олонця на Ладозькому озері¹¹¹². Ця дискусія дає певні засадничі підстави для визначення гіпотетичної території Ладозького “королівства”. Після смерті Ейстейна і від’їзду Хальвдана Інгігерд з мужем повернулися в Ладогу. Через п’ять років сюди повернувся і Хальвдан, але не затримався, пірнувши знову у круговерт пригод, які завершилися його поверненням у материнські землі в Норвегії¹¹¹³. Таким чином, за цією сагою, готландська династія пережила важкий період, зіткнувшись з експансію морських розбійників конунгів Ейстейна та його сина Хальвдана, але зуміла виграти це суперництво і зберегти за собою ладозький престол.

– “Сага про Хальвдана, приймака Брани” [*Hólfðanar saga Brönufys-tra*] сформована бл. 1300 р., яка збереглася в рукописах XV ст., розповідає, що Хальвдан був сином данського конунга Грінга, а Інгігерд була його сестрою. Обое були врятовані ярлом Торвідом після загибелі їх батька і відправлені у Бярмаланд, де правив Оттар, брат Торвіда. Коли Хальвдану виповнилося 12 років, Оттар дав йому чотири кораблі з якими той розпочав свою одісею, яка кидала його то до берегів легендарного Гелуланді (Лабрадор?), то до берегів Англії¹¹¹⁴.

– “Сага про Стурлауга Працьовитого” [*Sturlaugs saga starfsama*], остаточно сформована на межі XIII–XIV ст.¹¹¹⁵, розповідає, що в Альдейгюборзі правив старий конунг Інгвар, який мав дочку Інгігерд (“вона була прекраснішою від всіх жінок і дуже мудрою”), яка відмовила Фрамару, шведському вікінгу, який прибув у Альдейгюборг з 60 драками. Тоді Фрамар повернувся до Швеції, отримав допомогу від названого брата Стурлауга, який зайняв Альдейгюборг, поставив в ньому конунгом Фрамара і видав за нього Інгігерд. І правив спочатку Фрамар “радячись з кращими людьми в тій країні”¹¹¹⁶. Ця сага передає інформацію більш пізнього часу. Дочка ладозького конунга Інгвара з тим же іменем Інгігерд – скоріше внучка Інгігерди, яка правила з мужем

¹¹⁰⁹ Björn Kleiber. Zu einigen Ortsnamen oms Gardarike. *Scando-Slavica*. Т. 3. (1957), 222; Gottfried Schramm. Normannische Stützpunkte in Nord westrussland. Etappen einer Reichsbildung im Spiegel von Namen. *Beiträge zur Namenforschung*. N. F. Bd. 17. (1986), h. 3, 280–282.

¹¹¹⁰ Глеб Лебедев. *Епоха викингів*, 187.

¹¹¹¹ Hilda Ellis-Davidson. *The Viking Road to Byzantium*. (London, 1976), 41.

¹¹¹² Галина Глазырина. Alaborg “Саги о Хальвдане, сыне Эйстейна”. К истории Русского Севера. *Древнейшие государства на территории СССР*. 1978 г. (Москва, 1978), 203–204.

¹¹¹³ Елена Рыздзевская. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв., 85; Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т.2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київ, 2003), 364–367.

¹¹¹⁴ Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море*. (Санкт-Петербург, 1896), 287–292.

¹¹¹⁵ Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte*. Т. 2, 499.

¹¹¹⁶ Елена Рыздзевская. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв., 85; Галина Глазырина. *Исландские викингские саги о Северной Руси. Тексты, перевод, комментарий*. (Москва, 1996), 158–159, 164–165, 170–171.

в Ладозі після відходу Хальвдана на пошуки вбивць батька. Тоді сам Інгвар виглядає сином першої Інгігерди.

– “Сага про Хрольва Пішохода” [*Gaungu–Hrylfs saga*]¹¹¹⁷ повідомляє: “Хреггвід називався конунг, він правив у Хольмгардарікі ...дочка, котру звали Інгігерд; вона була найпрекраснішою і більш м'якою від всіх жінок у всій Гардарікі”¹¹¹⁸. Тут, явно, мова про ладозького конунга, який загинув в боротьбі з Ейстейном.

– З “Саги про Тідрека Бернського” [*Fipreks saga af Bern*], створеної бл. 1250 р. в Бергені на базі пізніше втраченої німецької балади про Дітріха Бернського¹¹¹⁹, довідуємось, що в Хольмгарді правив конунг Хертніт¹¹²⁰. Це знову ж таки інформація про ладозького конунга, який загинув в боротьбі з Ейстейном та його сином Хальвданом Старим;

– “Пісня про Хюндле” з Старшої Едди і, нарешті, Молодша Едда Сноррі Стурлусона також подають відомості про Хальвдана Старого: “Конунга звали Хальвдан Старий, він був славнішим з усіх конунгів. Він був великим воїном і далеко ходив на схід, там він вбив на поєдинку того конунга, якого звали Сігтрюг, він вступив у шлюб з тою жінкою, яку звали Альвіг Мудра, дочкою конунга з Хольмгарду, у них було 18 синів”¹¹²¹.

Цікаво, що інформацію, подібну до розповідей саг, подає ще одне далеко не однозначне джерело, відоме як *Іоакимовий літопис*, поданий у переказі Василя Татищева. Навколо цього літопису триває давня дискусія¹¹²², можна погодитися з одним з перших дослідників цієї пам'ятки Петром Лавровським (1827–1886), який вважав, що неможливо довести, що літопис дійсно написаний новгородським єпископом¹¹²³ Іоакимом Корсунянином і дійшов до нас в первісному вигляді, а тому розглядати його інформацію не більше ніж вірогідною, було би несправедливо¹¹²⁴. І все ж, схоже, що окремі частини цієї пам'ятки зберігають давню

¹¹¹⁷ *Göngu-Hrólfs saga. Fornaldar sögur Norðrlanda*. Udg. ved. Carl Cottlob Rafn. Bd. 3. (København, 1830), 235–364.

¹¹¹⁸ *Ibidem*, 237–238; Елена Рыдзевская. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв., 86.

¹¹¹⁹ Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte*. T. 2, 500–501, 514–520. Повний текст саги див.: *The Saga of Ditrik of Bern: with The Dwarf King Laurin*. Transl. by Jan Cumpstey. (Northern Players, 2017), 337 р.

¹¹²⁰ Елена Рыдзевская. Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв., 87. Див. також: Александр Веселовский. *Русские и вильтинцы о Тидреке Бернском (Веронском)*. (Санкт-Петербург, 1906), 130–190.

¹¹²¹ Анатолий Кирпичников. *Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв.*, 88.

¹¹²² Сергей Азбелев. *Устная история в памятниках Новгорода и новгородской земли*. (Санкт-Петербург, 2007), 6–34; Евгений Пчелов. *Рюрик*. (Москва, 2010), 37–67; Сергей Конча. Скандинавские элементы Иоакимовской летописи и вопрос о ее происхождении. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (Москва, 2012), № 3, 98–111.

¹¹²³ Новгород на Волхові наприкінці X ст. ще не існувало, початково кафедра, напевно, знаходилася у Хольмгарді-Гнездові, але це не змінює суті.

¹¹²⁴ Пётр Лавровский. Исследование о летописи Якимовской. *Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук*. Кн. 2. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1856), 77–160.

автентичну інформацію. Ще Бьєрн Клейбер відзначив, що одне з джерел, які відносяться до кола “саг про давні часи”, могло стати основою Іоакимового літопису¹¹²⁵. Цю версію розвинув Гліб Лебедев, звернувши увагу, що ріка Кумень, на якій був розбитий князь Буригой (за сагами конунг Хергейр, Хреггвід чи Хертніт), – це ріка Куммене у Фінляндії, а ім’я “Адвінда” присутнє в новгородському ономастиконі – одного з посадників звали Отвіне¹¹²⁶.

Зрозуміло, що у розглянутих вище сагах розповіді передані різними скальдами, які зробили своїх замовників головними героями. Крім того ці розповіді також відбивають різночасові епізоди боротьби за Ладогу різних груп шведських та данських вікінгів¹¹²⁷. Але ці саги дозволяють дещо ширше ідентифікувати особу Хальвдана Старого і прив’язати її до надійної хронологічної сітки. Окремі епізоди з його життя, пов’язують Хальвдана Старого з ютландськими конунгами, які були родичами данських С্কьольдунгів. Ютландські конунги походили з “морських конунгів”, тобто тих, чийми володіннями були бази, які періодично мінялися, звідки вони здійснювали свої наскоки або просто займалися звичайним піратством. Саги приписують утворення королівства в Ютландії Сігурду Рінге (Кільце), батькові знаного “морського конунга” Рагнара Лодброка і відносять цю подію до кінця VIII ст., причому в ролі його союзників виступають володарі Острогарда (Данія) та Кунігарда (Києва)¹¹²⁸.

Рання генеалогія С্কьольдунгів та Інглінгів страшенно заплутана. Генеалогія С্কьольдунгів базується на “Родовому переліку С্কьольдунгів” (Landfeðgatal Skjöldunga), складеному Семундом Мудрим (+ 1133); “Родоводі данських конунгів” (Ævi Danakonunga) Арі Мудрого (1067/1068–1148) та “Сазі про С্কьольдунгів” (Skjoldunga saga), записаній у 1180–1200 рр. і відомій у переказах та фрагментах в основному з латинських конспектів *Regum Danicarum Fragmenta* Ангрімура Енсона (1568–1648). Генеалогія Інглінгів базується на “Переліку Інглінгів” скальда Тьодольва Мудрого з Хвініра (кін. IX ст.) та “Сазі про Інглінгів” (Ynglinga saga), створеній Сноррі Стурлусоном між 1220–1230 рр.¹¹²⁹ Франкський хроніст Ейнгард (бл. 770–840) вважав, що Хальвдан Старий був молодшим братом данського конунга Горма і сином Гаральда Хільдетана (Бойовий зуб)¹¹³⁰, а також був родичем Сігурду Рінге та Рагнару Лодброку. Спробуємо розібратися в цих родинних стосунках.

¹¹²⁵ Björn Kleiber. Nordiske spor i en gammel Russiske kronika. *Maal og Minne*. (Oslo, 1960), heft 1–2, 70.

¹¹²⁶ Евгений Пчелов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва, 2001), 62.

¹¹²⁷ Леонтий Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 199.

¹¹²⁸ Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. (1836), январь, 49.

¹¹²⁹ Gustav Francke. *Genealogische Tabellen zur Geschichte der Skandinavischen Völker*. (1834), 568 s.

¹¹³⁰ Einhardi Annales a. 741–829. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in Folio)*. T. 1. Ed. Georg Heinrich Pertz. (Hannoverae, 1826), 162; Einhardi Fuldensis Annales. *Ibidem*, 349; Евгений Пчелов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 78.

Хто дійсно був батьком Хальвдана Старого? За сагами він був сином Ейстейна, сина хевдінга Транда. Втративши по смерті дружини володіння у Північній та Південній Норвегії, Ейстейн перетворився на “морського конунга” і зайнявся піратством на Балтиці, грабуючи та кож землі Бярмії. Його братові Ейріку Мандрівнику, теж “морському конунгу”, саги приписують віднайдення шляху до Константинополя — в землю Одаїнсак (“Луки безсмертя”). Окрема сага про Ейріка Мандрівника записана близько 1300 р.¹¹³¹

Ім'я Ейстейн характерне для VIII ст. За згаданою сагою про Хальвдана, сина Ейстейна [*Hölfðanar saga Eysteinnssonar*], конунг Ейстейн з сином Хальвданом на 30 дракарах вийшли в Аустрвез. *Austrvegr* — Східний шлях, землі за Балтійським морем в глибині материка. До кінця XI ст. в сагах *Austrvegr* — Східний шлях звично означав землі Русі. Так Ярослав Мудрий (Яріцлав за сагами) нерідко іменується як *Austrvegr konunge* — конунг Східного шляху, а місцеве населення як *Austrvegrsmenn* — жителі Східного шляху. З XII ст. назва *Gardariki* витісняє *Austrvegr*, останній термін залишається виключно для означення південно-східного побережжя Балтики: Віндланд (Vindland), Курланд (Kurland), Естланд (Estland) і т. д.¹¹³² Саме під час цього походу Ейстейн з Хальвданом здобули Альдейгюборг [Ладогу — Л.В.]. За цією ж сагою Ісгерд, дружина ладозького конунга Хергейра, була дочкою Хледвера, конунга з Гаутланда (Готаланда) у Швеції. Саме шведські вікінги з Готланду, на думку дослідників, були засновниками ранньої Ладоги, яка мала найбільш інтенсивні контакти зі шведськими землями¹¹³³. Після загибелі Ейстейна Хальвдан передав Ладогу братові Ісгерд.

Захоплення Ладоги “морським конунгом” Ейстейном можна віднести до останньої чверті VIII ст. (бл. 780 р. або трохи раніше). Цей сміливий пірат поспішив закріпити своє становище шлюбом з дружиною попереднього конунга Хергейра (Хреггвіда чи Хертніта). Це було подвійно корисним як з огляду на узаконення його узурпації, так і з огляду збереження миру і підтримки Готланду. Але частина ладозьких вікінгів шведського походження не погодилася служити прибулим

¹¹³¹ Rudolf Simek, Hermann Pálsson. *Lexikon der altnordischen Literatur*. (Stuttgart–Kröner, 1987), 70.

¹¹³² Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 483.

¹¹³³ Всеволод Потин. Русско-скандинавские связи по нумизматическим данным (IX–XII вв.). *Исторические связи Скандинавии и России. IX–XX вв.* (Ленинград, 1970), 67; Ольга Давидан. К вопросу о контактах древней Ладоги со Скандинавией (по материалам нижнего слоя Старо-ладожского городища). *Скандинавский сборник*. Вып. 16. (Таллин, 1971), 112; Глеб Лебедев. *Археологические памятники Ленинградской области*. (Ленинград, 1977), 164–193; Владислав Даркевич. *Международные связи. Древняя Русь. Город, замок, село*. (Москва, 1985), 389; Валерий Седых. Северная Русь в эпоху Рюрика по данным археологии и нумизматики. *Ладога и истоки русской государственности и культуры*, 84–96.

норвезько-данським вікінгам Ейстейна, що привело до його загибелі. Очевидно через це і Хальвдан не залишився у Ладозі, а передав її шведському принцу. Дочка загиблого ладозького конунга Інгігерд по смерті Ейстейна також поборолася за Ладогу і повернулася туди з мужем.

Перша датована згадка про Хальвдана Старого в писемних джерелах відноситься до 782 р., коли він очолив посольство від данського конунга Сігіфріда (Sigifridus) до короля франків Карла Великого¹¹³⁴. В цілому місія була успішною і згодом Хальвдан утвердився у західній частині Ютландії і навіть претендував на данський престол, виступаючи у 810 р. суперником конунга Готфреда, сина Горма.

Виглядає, що Хальвдан мав належати до династії С্কьольдунгів або бути з нею пов'язаним близькими родинними зв'язками. Батько Горма — Гаральд Гільдетан був конунгом Ютландії. Дослідники початку ХІХ ст. вважали, що у конунга Гаральда було троє синів: Горм, Рюрик та Хальвдан¹¹³⁵. Гаральд Гільдетан за “Піснею Хюндле” з Старшої Едди був С্কьольдунгом, сином данського короля Рюрика Метателя Кілець та Ауд, дочки шведського конунга Івара Широки Обійми. Його зведеним братом був Рандвер, батько Сігурда Рінга і дід Рагнара Лодброка. Цей Рандвер був ніби-то сином конунга Гардаріки [Русі — Л. В.] Радбарда (Radbardr — Рудобородий). Чи не йде тут мова про одного з конунгів Ладоги?¹¹³⁶

Чи був Хальвдан Старий братом данського конунга Горма?¹¹³⁷ А якщо був, то яким братом? Рідним чи двоюрідним? Успішний “морський конунг” Ейстейн був сином хевдінга, тобто не належав до династії норвезьких Інглінгів чи данських С্কьольдунгів. Отже, якщо Ейстейн був батьком Хальвдана, то братом Горма Хальвдан міг бути лише за матір'ю, яка в такому випадку мусила бути сестрою батька конунга Горма.

За сагами Аса, дружина Ейстейна і мати Хальвдана, була дочкою “морського конунга” Сігурда Херта (Оленя). Але Хальвдан у 782 р. вже очолював данське посольство, а знаний сагам Сігурд Херт одружився з Ауслаг, дочкою Сігурда Зміїне Око, яка стала матір'ю Аси. Сігурд Зміїне Око був одним з синів Рагнара Лодброка, який загинув у 865 р. Отже Хальвдан не міг бути сином цієї Аси і внуком Сігурда Херта. В остаточному варіанті саги її редактори самі заплуталися в родовах,

¹¹³⁴ Хенрик Ловмянский. Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”. *Скандинавский сборник*. Вып. 7. (Таллин, 1963), 224–226, 228–229.

¹¹³⁵ Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 75.

¹¹³⁶ Надежда Милютенко. “Гардская” версия происхождения Рагнара Кожаные Штаны (Сага о Скъёльдингах). *Ладога и эпоха викингов*. Материалы к Четвертым чтениям памяти Анны Мачинской. (Санкт-Петербург, 1998), 30–33.

¹¹³⁷ Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 51.

що, враховуючи наявність багатьох героїв з однаковими або подібними іменами та пізні записи саг, було не так важко зробити.

Батьком Аси міг бути конунг Сігіфрід, який у 777 та 782 рр. підтримував вождя саксів Відукінда в боротьбі з королем франків Карлом Великим. Цей конунг, схоже, належав до молодшої гілки Скьольдунгів. Микола Беляєв ототожнював Сігіфріда з Сігурдом Рінгом¹¹³⁸, з чим важко погодидися. Крім того, що ці імена зовсім різні, є ще хронологічні невідповідності. Остання згадка про Сігіфріда відноситься до 797 року, а син Сігурда Рінга знаменитий Рагнар Лодброк загинув десь у 865 р. під час чергового морського походу. Між 797–800 рр. після Сігіфріда конунгом став Гаральд Гільдетан. Горм та Рюрик (названий так в честь діда, що було традицією у скандинавів) були його синами, а Хальвдан, напевно, – племінником, сином сестри та Ейстейна. В іншому випадку Хальвдан був би рідним братом Горма та Рюрика і наймолодшим сином Гаральда Гільдетана. Але більш вірогідний перший варіант, який відповідає родоводу Хальвдана за сагами, автори яких не мали мотивів вигадувати Ейстейна з його пригодами.

Конунг Гаральд Гільдетан (Бойовий Зуб) помер близько 800 р. Горм став данським конунгом, успадкувавши батьківський престол, а Рюрик отримав від Карла Великого Рустрінгію у Фрісландії¹¹³⁹, на яку претендував і Хальвдан. Після цього Горм, схоже, віддав давні володіння Рюрика на ободрицькому кордоні своєму старшому синові Готфреду, а двоюрідному братові Хальвдану – частину Ютландії, яка примикала до Рустрінгії (східної частини Фрізії від затоки Зайдерзе до меж Ютландії), що давало можливість данським конунгам контролювати побережжя Північного моря на доволі великому проміжку. Наявність у Ладозі значних фрізьких матеріалів та інформація саг дозволяє припускати, що Хальвдан робив спроби повернути собі Ладугу, причому періодично це йому вдавалося. Ця боротьба відбита також у розповідях про військові експедиції, які конунг Горм посилав на Готланд, у Бярмію та Герут.

Діяльність конунга Готфреда, чиї володіння межували з імперськими та землями ободритів, значно краще відбилася в джерелах ніж діяльність його батька Горма чи дядьків Рюрика та Хальвдана. Готфред намагався провадити активну політику, використовуючи вигідне розташування своїх володінь, і контролювати торговельні потоки між імперськими, слов'янськими землями та королівствами вікінгів¹¹⁴⁰. Його турбувало розширення імперії франків і він укріплював свої кордони, підтримуючи дипломатичні стосунки з Карлом Великим¹¹⁴¹.

¹¹³⁸ Николай Беляев. Рюрик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. (Прага, 1929), 223.

¹¹³⁹ Gustav Francke. *Genealogische Tabellen*, 406.

¹¹⁴⁰ Gwyn Jones. *A history of the Vikings*. (Oxford, 1984), 102–104.

¹¹⁴¹ Елена Мельникова. Вступление норманнов в дипломатические отношения с Франкской импе-

Врешті у 808 р. Готфред здобув і розрушив порт Рерік (очевидно заснований наприкінці VIII ст. його дядьком Рюриком) та перевіз з-відти торговців і ремісників у Хедебю¹¹⁴². Ще Павло Шафарик пов'язав це місто з ободритами, припускаючи, що його назва походить від рарога — найшвидшого з соколиних, який міг бути тотемом чи божеством ободритів¹¹⁴³. Однак вже Любор Нідерле звернув увагу, що П. Шафарик не врахував інформацію джерела, де однозначно сказано “lingua danorum Reric dicebatur” (“данською мовою в Реріку розмовляли”¹¹⁴⁴). Тобто місто було з переважно данським населенням. П. Шафаріку заперечували багато авторів. Більшість відстоювало германську етимологію назви поселення і його данський характер. Дискусія на цю тему продовжується¹¹⁴⁵, а сам емпорій Рерік не локалізований досі. Так як це місто єдине, що могло прив'язати Рюрика до ободритів, антинорманісти вхопилися за нині існуюче мекленбурзьке містечко Рерік як за основний аргумент. Але це місто отримало таку назву лише у 1938 р., а з XIII ст. воно було відоме в джерелах як село Альт Гаарз (Alt Gaarz). Де знаходився Рерік, чи був він у землі ободритів як данська факторія чи знаходився на дансько-ободритському кордоні і ободрити лише пробували його захопити — це питання залишається дискусійним. Найбільш обґрунтованою виглядає локалізація Реріка в Мекленбурзі в районі сучасного Вісмара¹¹⁴⁶.

Назва цього емпорію пов'язана не з літописним Рюриком, а з Рюриком, молодшим братом данського конунга Горма, який пізніше

рий. *Hiatoria animate*. Памяти О. И. Варяш. Ч. 3. (Москва, 2004), 22–38.

¹¹⁴² Annales Regni Francorum. Ed. G. H. Pertz, F. Kurze. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. (Hannoverae, 1895), 126–127.

¹¹⁴³ Pavel Jozef Szafarzyk. *Słowiański starożytności*. T. 2. (Wrocław, 1848), 236–238

¹¹⁴⁴ Annales Regni Francorum, 126.

¹¹⁴⁵ Friedrich Wigger. *Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066*. (Schwerin, 1860), 148 s.; Löffler L. Handelsstaden vid Östersjön som på danskarnas språk kallades Reric. *Namn jeh bygd*. T. 7. (1919), 25–26; Walther Vogel. *Das emporium Reric, Festschrift til Halvdan Koht*. (Oslo, 1933), 85–92; Max Vasmer. Germanen und Slaven in alter Zeit. *Namn jeh bygd*. T. 21. (1933), 128–130; Leon Koczy. Sklawanjan Adama Bremańskiego. *Slavia Occidentalis*. T. 12. (Poznań, 1933), 217; Robert Beltz. Der Burgwall von Alt-Gaarz (Mecklenburg). *Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit*. T. 11. (1935), 107; Idem. Reric und Thrasiko, Zwei Namen unserer frühesten Geschichte. *Monatshefte für Mecklenburg*. (1938), 220; Idem. Zu Reric. *Mecklenburg*. T. 34. (1939), 175–177; Willy Kroggmann. Reric. *Jahrbücher des Vereins für mecklenburgische Geschichte und Altertumskunde*. T. 103. (Schwerin, 1939), 77–84; Jan de Vries. *Altnordisches etymologisches Wörterbuch*. (Leiden, 1962), 589 s.; Willy Bastian. Beobachtungen in Burg und Siedlung Alt-Gaarz, Kr. Doberan. Ein Beitrag zur Lage von Reric. *Varia Archaeologica*. (Berlin, 1964), 237–254; Joachim Herrmann. Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder. Neisse und Elbe. (Berlin, 1968), 19; Lech Leciejewicz. *Miasta Słowian północnopolskich*. (Wrocław, 1968), 20.

¹¹⁴⁶ Иоахим Херрманн. Ободриты, лютичи, руяне. *Славяне и скандинавы*. Пер. Г. С. Лебедева, под ред. Е. А. Мельниковой. (Москва, 1986), 338–346; *Zwischen Reric und Bornhoved: die Beziehungen zwischen den Danen und ihren slawischen Nachbarn von 9. bis ins 13. Jahrhundert*. Beitrage einer internationalen konferenz. Leipzig, 4.–6. December 1997. Hrsg. von O. Hack und Chr. Lubke. (Stuttgart, 2001), 120 s.

отримав від Карла Великого володіння у Фрісландії. Очевидно до того він мав володіння на ободритському кордоні, які після його переходу у Фрісландію, перейшли до Готфреда. Емпорій Рерік, очевидно, був заснований ним десь на початку останньої чверті VIII ст., коли данці намагалися захопити принаймні частину території ободритів¹¹⁴⁷. Але емпорій Рерік перетворився на конкурента Хедебю, через який проходили потоки міжнародної торгівлі¹¹⁴⁸. І тому Готфред розрушив укріплення Реріка і перевів його жителів до Хедебю. Але само поселення не зникло відразу, бо у 809 р. тут було вбито ободритського князя Дрожжа¹¹⁴⁹. Напевно тут залишилися самі ободрити, але без данських купців само поселення вже не становило загрози для Хедебю. Крім того, в нових умовах наступу франків, які користалися з ободритсько-данських протиріч, конунг Готфред уже не бачив можливості розширення території за рахунок ободритів. Стояло питання оборони власне данських земель. Саме тому Готфред оточив свою столицю потужними укріпленнями і почав спорудження оборонної лінії *Dannevirke*, яка тягнулася від бухти Шпей, де знаходився Хедебю, до боліт на заході півострова, а друга частина укріплень між бухтою Шпей та Еккер-фьордом захищала півострів Швансен. Рештки цих укріплень, основою яких був вал, загальною довжиною біля 30 км та висотою від 3,6 до 6 м, збереглися. Ця лінія була завершена вже в XI ст.¹¹⁵⁰ Протягом всього цього часу ободрицько-данський кордон був своєрідною лінією фронту.

По смерті Горма у 810 р. Готфред зайняв старший престол Данії в Лейре, але відразу хитка рівновага, яку підтримував Горм, була порушена. Розгорілася боротьба між Готфредом та його дядьком Рюри-

¹¹⁴⁷ Wilhelm Józef Bogusławski. *Dzieje Słowiańszczyzny północno-zachodniej*. T. 3. (Poznań, 1895), 28–35; Kazimierz Wachowski. *Słowiańszczyzna Zachodnia*. (Warszawa, 1902), 84–112; Heinz A. Knorr. Die Hacksilberfunde Hinterpommerns der Grenzmark und der Neumark. *Mannus*. T. 28. (1936), 160–229; Herbert Jankuhn. Sechs karten zum Handel des 10. Jahrhunderts im westlichen Ostseebeken. *Archaeologia–Geographica*. T. 1. 1950–1951, z. 1, 8–16; Kazimierz Ślaski. Udział Słowian w życiu gospodarczym Bałtyku na początku epoki feudalnej (VII–XII w.). *Pamiętnik Słowiański*. T. 4. (Kraków, 1954), 227–234; William Fritze. Probleme der abodritischen Stammes- und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung von Stammesstaat zum Herrschaftsstaat. *Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. Hrsg. von H. Ludat. (Ciessen, 1960), 141–149; Gerard Labuda. Organizacje państwowe Słowian Zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku). *Początki państwa polskiego*. T. 1. (Poznań, 1962), 65–69; Joachim Herrmann. *Germanen und Slawen in Mitteleuropa. Zur Neugestaltung der ethnischen Verhältnisse zu Beginn des Mittelalters*. (Berlin, 1984), 36 s.

¹¹⁴⁸ Елена Мельникова. Укрошение неукротимых: договоры с норманнами как способ их интеграции в инокультурных обществах. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2008), № 2 (32), 14–15.

¹¹⁴⁹ *Annales Regni Francorum*, 129.

¹¹⁵⁰ Jørgen Künl, Nis Hardt. *Dannevirke. Nordens Største fortidsminde*. Musset ved Dannerirke. (Dannevirkegården, 1999), 120 s.

ком, якого підтримав Хальвдан. В цій боротьбі Рюрик загинув¹¹⁵¹, а Фрісландія перейшла до Хальвдана. Тоді Готфред зібрав ледунг з 200 дракарів і тричі вторгався у Фрісландію. Боротьба закінчилася його перемогою, Фрісландія була обкладена даниною¹¹⁵². Програвши Хальвдан, напевно, повернувся у норвезький Вестфальд, де і помер, як повідомляє “Сага про Інґлінґів”. Його ж сини, можливо, утримали за собою частину Ютландії, звідки повели боротьбу за старший данський престол.

Отже, Хальвдан Старий був Скьольдунгом за матір’ю. Він вів себе, подібно до батька та інших “морських конунгів”, намагаючись утримати під своєю зверхністю важливі у торговельному відношенні центри в різних регіонах (Ладогу, Південну Ютландію, Фрісландію та якісь землі у Південній Норвегії). Генеалогія Хальвдана Старого виглядає наступним чином:

І покоління

СКЬОЛЬД СКЕВІНГ (VI ст.)

Конунг королівства Лер у Північній Зеландії.

VI

1. РЮРИК МЕТАЛЬНИК КІЛЕЦЬ (*680 + 715)

Конунг Данії.

~ Ауд (697–742), д. Івара Широї Обійми (678–731), конунга Сконе і Швеції. Вдруге вийшла за Радбоуда (* 665 + 719), конунга Гардаріки (південне побережжя Балтики від Неману до Західної Двини чи Рустрінґія з Дорестадом у Фризії?)

VII

2/1. ГАРАЛЬД ГІЛЬДЕТАН (БОЙОВИЙ ЗУБ) (* 714 + 770/775)

Конунг Данії (753 – 770/775)

3/1. СІГІФРІД (*715 + після 782/798?)

Конунг Данії (777 – після 782)

4. РАНДВЕР (* 719 + 764)

Син Ауд і Радбоуда. Конунг Гардаріки (? – 764?)

VIII

5/2. АСА (* 757 + 802)

~ ЕЙСТЕЙН (* 745 + 790)

ин Транда (перша половина VIII ст.), хевдінґа Нідароса (Тронхейма). Брат Ейріка Мандрівника. “Морський” конунг, конунг Ладоги

¹¹⁵¹ Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 51.

¹¹⁵² Саксон Анналист. Хроника 741–1139. Изд. подг. Игорь Дьяконов. (Москва, 2012), 47.

(бл. 789–790). Вдруге ~ бл. 790 Исгерд, д. Хледвіра, конунга Готланд, вдова Хергейра, конунга Ладого.

6/3. ГОРМ (+ 810)

Конунг Данії (після 782 – 810).

7/3. РЮРИК (+ 810)

Конунг Південної Ютландії.

8/4. СІГУРД РІНГ (+ після 812)

“Морський” конунг, конунг Данії (770/775 – до 777), конунг Швеції (765–812).

IX

9/5. ХАЛЬВДАН СТАРИЙ (* 774 + до 812)

“Морської” конунг, конунг Північної Ютландії (бл. 800 – 810)

~ Альвіг Мудра, д. конунга Ладого (Альдегюборга) Ульвкеля (?)

10/6. ГОТТРИК

11/6. ГОТФРЕД (+812)

Конунг Данії (810–812).

12/8. РАГНАР ЛОДБРОК (ШКІРЯНИ ШТАНИ) (* до 810 + 865)

“Морський” конунг.

Події, які відбувалися у Ладозі після 810 р. у джерелах не відбилися. Саги розповідають про вдалий напад на Ладогу близько 852 р. або раніше, в якому прийняли участь шведські вікінги Фрамар, Стурлауг і син Стурлауга Хрольв. На підставі інформації Житія св. Анскарія (написаного гамбурзько-бременським єпископом Рімбертом до 865 г.) Анатолій Кірпічніков зв'язує цю подію з походом шведського конунга Анунда з Данії на Бірку у 852 р.¹¹⁵³ Прогнаний з Швеції конунг Анунд знайшов пристанище в Данії. Отримавши допомогу від данських вікінгів, яких приваблювала багата здобич, він долучив до своїх 11 дракарів ще 21 данський корабель і несподівано з'явився біля Бірки. Тут йому стало шкода розоряти рідне місто і він запропонував запитати волю богів через метання жереба, що було звичним для вікінгів в подібних моментах. Жереб спрямував їх до іншого міста in finibus Sclavorum, несподіваний напад на яке приніс їм успіх і багату здобич¹¹⁵⁴.

Згода А. Кірпічнікова дуже вірогідна. Іншого міста in finibus Sclavorum окрім Ладого, на яке могли напасти кораблі вікінгів, які стояли під стінами Бірки, просто не було. І хоча тогочасна Ладога була в той час скандинавським містом, словенське поселення в Любші вже дихало їй в лице.

¹¹⁵³ Анатолій Кирпичников. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси: Итоги и основные проблемы*. (Ленинград, 1988), 47–48.

¹¹⁵⁴ Vita St. Anskarii. Ed. G. H. Pertz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. [in Folio]. T. 2. (Hannoverae, 1827), 704.

Схоже, що після того, як Хальвдан переніс центр своєї діяльності у Ютландію, у Ладозі залишалися нащадки Інгігерди, дочки Хергейра, та її мужа Ульвкеля. Старий конунг Інгвар міг бути якраз їх сином. Після його загибелі Фрамар став ладозьким конунгом, одружившись з його дочкою Інгігерд (названою так на честь бабусі), і спочатку правив “*радячись з кращими людьми в тій країні*”. До того часу в Ладозі та її окрузі вже сформувалося слов’яно-фінське суспільство з вкрапленням старої місцевої варязької *русі* (нащадків готландців), лідером якого був Гостомисл. В результаті повстання, організованого цією елітою у 860 р. (виходячи з Найдавнішого зведення) чи 865 р. (судячи за тотальною пожежею Ладоги), Фрамар втратив Ладогу. І місцеві вожді після цього цілком логічно звернулися до Рюрика, сина чи внука Хальвдана, щоби з допомогою данських (ютландських) вікінгів відбивати напади шведських вікінгів¹¹⁵⁵. Крім того, прибулі з віддаленої Ютландії вікінги більше потребували підтримки місцевої еліти та її лідерів, в той час як сусідні шведські конунги демонстрували агресивну політику стосовно південно-східних сусідів. Приблизно в той же час Ейрик Емундарсон, конунг Упсали, підпорядкував собі південнобалтійські землі (бл. 850–860 рр.), а Олаф, конунг Бірки, оволодів укріпленими пунктами куршів Себорг [Гробіні – Л.В.] та Ануоле¹¹⁵⁶.

Петербурзький дослідник Андрій Чернов справедливо звернув увагу, що *русь* яку покликали ладожани (а среди них тоже була своя *русь* з переважно готландськими коренями), за ПВЛ знаходилася на шляху по Балтиці і Атлантиці у Середиземне море між готами та англ'янами. Тобто це якраз Фризія з її Рюриковим Рустрінгером. Закликання Рюрика в Ладогу оправдано і тим, що арабське срібло, накоплене у Ладозі в результаті подвійного товарообміну, через Данію йшло у Європу, а після здобуття шведами Ладоги цей потік розвернувся на Швецію. Кого ж тоді потрібно було кликати ладожанам для захисту морських шляхів, як не Рюрика з його флотом?¹¹⁵⁷

Нарешті настав час розібратися з літописним Рюриком, з'ясувавши його відношення до Ладоги, Фрісландії, Хальвдана, Ейстейна і Скульдунгів. Численні джерела, зокрема аннали Ейнхарда (741–829)¹¹⁵⁸; Фульденські аннали (680–901)¹¹⁵⁹; Бертинські аннали (741–882) в частинах єпископа з Труа Пруденція (835–861) і реймського

¹¹⁵⁵ Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 199–200.

¹¹⁵⁶ Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. На пути “из варяг в греки”. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 483.

¹¹⁵⁷ Андрей Чернов: <http://chernov-trezin.narod.ru/GerbRurika.htm/>

¹¹⁵⁸ Einhardi Annales. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* [in Folio]. T. 1. Ed. Georg Heinrich Pertz. (Hannoverae, 1826), 135–218.

¹¹⁵⁹ Annales Fuldenses. *Ibidem*, 337–415.

архієпископа Гінкмара (861–882)¹¹⁶⁰; Ксентенські аннали (640–873)¹¹⁶¹; Норманська хроніка (820–911)¹¹⁶²; Житіє св. Анскарія, архієпископа бременського і гамбурзького, першого місіонера у Швеції, написане його учнем і наступником єпископом Рімбертом (831–865)¹¹⁶³, “Історія гамбурзьких єпископів” Адама Бременського (близько 1073–1075)¹¹⁶⁴, незважаючи на певні неспівпадіння, достатньо надійно пов’язують Рюрика з Хальвданом Старим¹¹⁶⁵.

Можна стверджувати, що синами Хальвдана були: Ануло, Гаральд Клак, Регінфрід та Хеммінг. Ксентенські і Фульденські аннали під 850 р., а також Адам Бременський¹¹⁶⁶ і Роскільська хроніка, складена бл. 1140 р.¹¹⁶⁷, називають Рюрика молодшим братом Гаральда Клака, інші джерела – племінником.

Зрозуміло, що думки дослідників з цього приводу також розходяться. Криштоф де Кош вважав Рюрика сином Ануло¹¹⁶⁸, Олена Мельникова – сином Хеммінга¹¹⁶⁹, Андрій Чернов – сином Регінфріда¹¹⁷⁰. Аріст Кунік, Юхан Стенструп, Ернст Дюммлер, Генрик Ловмянський –

¹¹⁶⁰ Annales Bertiniani. *Ibidem*, 419–515.

¹¹⁶¹ Annales Xantenses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. [in Folio] T. 2. Ed. Georg Heinrich Pertz. (Hannoverae, 1827), 217–235; Annales Xantenses. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. (Hannoverae, 1909), 1–33; *Annales Xantenses et Annales Vadastini*. Rec. Bernhard de Simson. (Hannoverae et Lipsiae, 1909), 1–39; Анналы Ксентена. *Историки эпохи Каролингов*. Отв. ред. Александр Сидоров. (Москва, 1999), 143–160.

¹¹⁶² Chronicon de Normannorum gestis in Francia. *Ibidem*, 532–536.

¹¹⁶³ Vita Sancti Anskarii a Rimberto. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores* [in Folio]. T. 2. Ed. Georg Heinrich Pertz. (Hannoverae, 1829), 683–725.

¹¹⁶⁴ Magistri Adami Bremensis Gesta Hammaburgensis Ecclesiae Pontificum. Ed. Bernhard Schmeidler. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. (Hannoverae, 1917), LXVIII+353 p.; Adam of Bremen. *History of the archbishops of Hamburg*. (Bremen–New York: Columbia Univer Sity, 1959), 243 p.; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Адам Бременский. Гельмольд из Босау. Арнольд Любекский. Славянские хроники*. (Москва, 2011), 7–150; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. (Москва, 2012), 297–449.

¹¹⁶⁵ Детальніше див.: Николай Беляев. Рюрик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. (Прага, 1929), 215–270; Евгений Пчелов. *Рюрик*. (Москва, 2010), 316 с.; Андрей Чернов. Рюрик. *Повесть временных лет*. Перевод с древнерусского Д. Лихачева, О. Творогова. Комментарии А. Боброва, С. Николаева, А. Чернова при участии А. Введенского и Л. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 247–254; Сергей Николаев. Рёрик Ютландский. Материалы к биографии. *Там само*, 469–475; Леонтій Войтович. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Олег Губарев. *Рюрик Скьёльдунг*. (Санкт-Петербург, 2019), 320 с.

¹¹⁶⁶ Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. (Москва, 2012), 310.

¹¹⁶⁷ Chronicon Roskildense. *Scriptores minores historiae Danicae medii aevi*. Rec. Martin Clarentius Gertz. Vol. 1. (Kobenhavn, 1970), 3.

¹¹⁶⁸ Christof de Koch. *Tables généalogiques des maisons souveraines du nord et de l’est de l’Europe*. (Paris, 1818), tabl. 17.

¹¹⁶⁹ Див.: *История Дании*. Т. 1. (Москва, 1996), 42.

¹¹⁷⁰ Андрей Чернов. Принц Рюрик – сын датского короля и славянской матери. *Интернетресурс*: https://nestoriana.wordpress.com/2020/06/10/portret_rorika/.

Андрій Чернов

сином одного з братів і внуком Хальвдана Старого. Слідом за Фрідріхом Крузе¹¹⁷¹, Вальтером Фогелем¹¹⁷² та Миколою Беляєвим¹¹⁷³, я також вважаю Рюрика молодшим сином Хальвдана Старого. В такому випадку Рюрик повинен був би народитися не пізніше 810 г. Ф. Крузе вважав, що він народився бл. 817 р.¹¹⁷⁴, але майже неймовірно, щоби Хальвдан Старий до цього періоду залишався живим і не брав участі у боротьбі за данський престол, який займали його сини. В такому випадку Рюрик міг бути тільки внуком Хальвдана, причому сином найстаршого Ануло, бо покоління внуків Хальвдана безперечно визнавало його старшинство, а у вікінгів діяло майоратне право. З огляду на цю обставину теж випадає вважати Рюрика радше наймолодшим сина Хальвдана ніж його внуком, бо двоюрідні брати далеко не завжди звертали увагу на старшинство. В кінцевому результаті доводиться погодитися, що проблема походження Рюрика, так само як і проблема походження Хальвдана, залишаються дискусійними і потребують подальших досліджень. Однак так само можна погодитися, що Рюрик був молодшим сином або внуком Хальвдана і обидва вони були пов'язані з

¹¹⁷¹ Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 56.

¹¹⁷² Walther Vogel. *Die Normannen und das fränkische Reich bis zur Gründung der Normandie (799–911)*. (Heidelberg, 1906), 51.

¹¹⁷³ Николай Беляев. Рюрик Ютландский и Рюрик начальной летописи, 219

¹¹⁷⁴ Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика, 71.

данською династією Скульдунгів. Таким чином наступний відтинок генеалогії Скульдунгів має такий вигляд:

ІХ покоління

1. ХАЛЬВДАН СТАРИЙ (* 774 + до 812)
“Морської” конунг, конунг Північної Ютландії (бл. 800 – 810)
~ Альвіг Мудра, д. конунга Ладоги (Альдегюборга) Ульвкеля (?)
2. ГОТТРИК
3. ГОТФРІД (+812)
Конунг Данії (810–812).
4. РАГНАР ЛОДБРОК (ШКІРЯНИ ШТАНИ) (* до 810 + 865)
“Морський” конунг.

Х покоління

- 5/1. АНУЛО (+ 812)
Конунг Данії (812)
- 6/1. ГАРАЛЬД КЛАК (+ початок 840-х)
Конунг Данії (812–815), Північної Ютландії (816–823),
маркграф Рустінген (826 – початок 840-х)
- 7/1. РЕГІНФРІД (+ 815)
Конунг Данії (812–815)
- 8/1. ХЕММІНГ (+ 837)
“Морський” конунг
- 9/1. РЮРИК (* до 810 + 879)
“Морський” конунг, маркграф Рустінген (846–855, 873–879),
конунг Ладоги (Альдегюборга) (867–879)
~ NN (Ефанда ?), сестра Олега Віщого (Хельги) (+ 912/922)
>РЮРИКОВИЧІ
- 10/3. ХОРИК І (+ 854)
Конунг Данії (812–854)
- 11/4. БЙОРН ЗАЛІЗНОБОКИЙ (+ після 866?)
Конунг Швеції (865 – після 866?)
- 12/4. СІГУРД ЗМІЙ В ОЦІ (+ 891)
конунг Данії (887?–891)
- 13/4. ХАЛЬВДАН (+ 877)
Конунг Данло в Нортумбії (865–877)
- 14/4. ГВІТСЕРК (АСКОЛЬД) (+ 882)
Каган Русі (до 860–882)

Походи Готфріда змусили імператора Карла, який вважав Фрісландію частиною імперії, почати підготовку вторгнення у володіння данського конунга. Але в той час конунг Готфрид впав жертвою змови¹¹⁷⁵. Данським конунгом став Хеммінг, якого Саксон Анналіст (+ після

¹¹⁷⁵ Саксон Анналіст. Хроника 741–1139. Изд. подг. Игорь Дьяконов. (Москва, 2012), 47.

1152), слідом за Регіноном Приюмським (бл. 840–915) вважав племінником Готфріда¹¹⁷⁶. Хальвдан, можливо, ще був живий. Його сини вступили в боротьбу у 812 р. після смерті конунга Хеммінга з іншим племінником Готфріда — Зігфрідом. Ця боротьба закінчилася жорстокою битвою, в якій впали Зігфрід і Ануло, старший син Хальвдана, а також, за явно перебільшеними даними хронік, з обох сторін 10940 мужів. Перемога дісталася синам Хальвдана (сам Хальвдан Старий помер між 810–812 рр., ближче до першої дати) і королівський трон розділили Регінфрід з братом Гаральдом Клаком¹¹⁷⁷. Обидва відправили посольство до імператора Карла з проханням відпустити їх брата Хеммінга, який, можливо, залишався заручником при імператорському дворі ще з часів Хальвдана¹¹⁷⁸. Зрозуміло, що Хеммінг, син Хальвдана, був дядьком конунга Хеммінга, племінника конунга Готфріда і брата конунга Зігфріда.

Сини Хальвдана протримались в Данії до 815 р., коли загинув Регінфрід. Після цього Гаральд Клак та Хеммінг намагалися зберегти володіння у Фрісландії та Ютландії. Хеммінг загинув у 837 р.¹¹⁷⁹ До того часу він вже був християнином.

Після невдалих спроб зберегти володіння в Ютландії у 819–823 рр. Гаральд Клак з дружиною, сином Готфрідом, племінником (чи молодшим братом?), і прихильниками прибули у 826 р. до столиці імперії франків Інгельгейм, де прийняли християнство у присутності імператора Людовика Благочестивого. Імператор підтвердив Гаральду Клаку володіння графством Рустінген у Фрісландії. Дуже вірогідно, що цим племінником або молодшим братом, який у 826 р. хрестився разом з Гаральдом Клаком, був Рюрик¹¹⁸⁰. Загалом такий висновок підтверджують наступні події з біографії Рюрика.

Гаральд Клак помер на початку 840-х років¹¹⁸¹. Після цього Рюрик втратив графство Рустінген у Фрісландії, посварився з імператором Лотарем, можливо, навіть, був ув'язнений, втік і став “морським конунгом”, себто піратом, нападаючи на фрізькі береги. Цікаво, що після невдалого нападу у 845 р., він наказав відпустити всіх полонених християн і змусив всю свою дружину поститись протягом 40 днів (в тексті Ксантенських анналів — 14 днів¹¹⁸², але зміст подібного посту

¹¹⁷⁶ Там само. С. 48; Reginonis abbatis Prumiensis Chronicon cum continuatione Treverensi. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. Bd. 50. Ed. Friedrich Kurze. (Leipzig, 1890), 582 (810 jahr).

¹¹⁷⁷ Саксон Анналист, 53.

¹¹⁷⁸ Там само, 54.

¹¹⁷⁹ Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 71–72.

¹¹⁸⁰ Николай Беляев. *Рюрик Ютландский и Рюрик начальной летописи*, 227–228.

¹¹⁸¹ Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 72.

¹¹⁸² Див.: *Повесть временных лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича.

неясний, тому, можливо, це помилка). Цей факт побіжно підтверджує, що він був християнином (або залишався ним ще з 826 р.) чи, по меншій мірі, симпатизував християнам¹¹⁸³.

Цей епізод, поданий Ксантенськими анналами, привів до помилкової версії ніби Рюрик був королем *ободритів* у 846 р.¹¹⁸⁴

В тексті джерела: 845 р. *В тому ж році у багатьох місцях язичники напали на християн, але з них було побито фрізами більше 12 тисяч. Друга частина їх рушила в Галлію і там згинуло з них більше 600 чоловік. Однак Карл, по причині своєї бездіяльності, віддав їм багато тисяч фунтів золота та срібла, щоби вони пішли з Галлії, що вони і зробили. Незважаючи на те, було зруйновано дуже багато святих монастирів, і багатьох християн вони забрали в полон. На той час, коли це відбулося, король Людовик [Людовик II Німецький – Л. В.], зібравши велике військо, відправився у похід проти вендів. Коли язичники довідалися про це, вони, зі своєї сторони, відправили до Саксонії послів, і піднесли йому дари, і передали йому заложників, і попросили про мир. і той надав їм мир і повернувся у Саксонію. Після ж того на розбійників найшла страшна смерть, при цьому також і вожак нечестивців, на ім'я Регінхері [Регінфрід – Л. В.], який грабував християн і святі місця, помер, впащений Господом. Тоді, порадившись, вони кинули жереби, якими їх боги повинні були вказати їм засіб до спасіння, але жеребки випали без їх користі. Коли ж якийсь полонений християнин порадив їм кинути жереб перед їх християнським богом, вони це зробили і їх жереб випав вдало. Тоді їх король на ім'я Рюрик разом з усім народом язичників протягом 14 [чи 40? – Л.В.] днів утримувався від м'яса і медового напитуку, і смерть відступила, і вони відпустили в рідні краї всіх полонених християн, яких мали*¹¹⁸⁵.

В цьому тексті, у звичній для анналістів манері, інформація про напади вікінгів розділена вставкою про повторний похід Людовика II Німецького на ободритів. Від слів *після того ж на розбійників* в тексті йде зовсім інший сюжет, пов'язаний з *розбійниками*, як називають тогочасні християнські хроністи виключно вікінгів. Так цей сюжет розуміли практично всі дослідники, починаючи від Ф. Крузе і до Є. Пчолова.

Суперсоюз *ободритів*, який вперше згаданий в анналах під 789 р. як союзник *франків* в боротьбі з *саксами*, *данами* і сусіднім слов'янським союзом *велетів* (пізніших *лутичів*)¹¹⁸⁶, включав в себе чотири союзи,

ча. (Санкт-Петербург, 2012), 474 (переклад Сергія Ніколаєва).

¹¹⁸³ Евгений Пчелов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 73.

¹¹⁸⁴ Сергей Николаев, Александр Бобров, Андрей Чернов. О Рюрике, Гостомысле и простушке Умиле. *Повесть временных лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 467. Див. також там само: 248.

¹¹⁸⁵ Анналы Ксантена. *Историки эпохи Каролингов*. Пер. Александра Сидорова. (Москва, 1999), 146–147.

¹¹⁸⁶ Einhardi annales, 185.

які об'єднували дрібніші племінні князівства. Гегемоном в цьому суперсоюзі виступали *ободрити* (займали територію від лівого берега нижньої течії ріки Одри вздовж побережжя до нинішньої Любекської затоки), які підпорядкували собі *вагрів* (які займали сучасну Східну Голштінію), *полабів* (які жили між ріками Трनावою та Ельбою) і *варнавів* (верхні течії рік Варни та Мільдениці). Межі цих об'єднань встановлені як за писемними пам'ятками, так і за численними археологічними матеріалами¹¹⁸⁷. Землі ободритського об'єднання не мали виходу до Північного моря, межуючи на заході з ворожими саксонськими землями, залежними від імперії франків. Конфлікт *ободритів* з імперією, союзниками якої вони спочатку виступали, розпочався у 839 р.¹¹⁸⁸ і переріс у війну, яка завершилася у 844 р. розгромом ободричів і загибеллю їх короля (Гестимула за Кведлінбурзькими¹¹⁸⁹, Альтайхськими¹¹⁹⁰, Хільдесгаймськими¹¹⁹¹ та Ксантенськими анналами¹¹⁹² чи Готцомюслі за Фульдськими анналами¹¹⁹³). Отримавши перемогу над *ободритами*, Людовик II Німецький ліквідував їх об'єднання, відновивши князівства, які раніше були ними підпорядковані, і віддавши їх територію під владу місцевих князів (*duces*)¹¹⁹⁴. Тому після розгрому і загибелі їх короля у 844 р. *ободрити* вже не ризикували воювати з

¹¹⁸⁷ Friedrich Wigger. *Mecklenburgische Annalen bis zum Jahre 1066*. (Schwerin, 1860), 148 s.; Wilhelm Ohnesorge. Einleitung in die lübeckische Geschichte. *Zeitschrift des Vereins für lübeckische Geschichte und Altertumskunde*. Vol. 10. (1908), 148–163; Idem. Ausbreitung und Ende der Slawen zwischen Nieder-Elbe und Oder. *Ibidem*. Vol. 12. (1911), 113–127; Idem. Zur neuesten Forschung über Arnold von Lübek. *Zeitschrift des historischen Vereins für Niedersachsen*. Vol. 77. (1912), 428–432; Karol Kadlec. O politycznym ustroju Słowian, zwłaszcza zachodnich. *Początki kultury słowiańskiej*. (Kraków, 1912), 31–49; Kazimierz Tymieniecki. *Spółczesność Słowian lechickich (Ród i plemię)*. (Lwów, 1928), 144–149; Oswald Balzer. O kształtach państw pierwotnej Słowiańszczyzny zachodniej. *Balzer O. Pisma pośmiertne*. T. 3. (Lwów, 1937), 54–62; William Fritze. Die Datierung des Geographus Bavarus und Stammesverfassung der Abodriten. *Zeitschrift für slavische Philologie*. Vol. 21. (Leipzig, 1952), 321–323; Idem. *Probleme der abodritischen Stammes und Reichsverfassung und ihrer Entwicklung vom Stammestaat zum Herrschaftsstaat, Siedlung und Verfassung der Slawen zwischen Elbe, Saale und Oder*. (Giessen, 1960), 141–156; Hynek Bulín. Počátky státu obodrického. *Pravděhistorické studie*. Vol. 4. (1958), 5–16; Зиновий Черниловский. Возникновение раннефеодального государства у прибалтийских славян. (Москва, 1959), 82–86; Gerard Labuda. Organizacje państwowe Słowian zachodnich w okresie kształtowania się państwa polskiego (od VI do połowy X wieku). *Labuda G. Początki państwa polskiego*. (Poznań, 1962), 65–69; Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 195–211.

¹¹⁸⁸ Annales Bertiniani. *Ausgewählte Quellen*. Bd. 6. (Berlin, 1963), 46.

¹¹⁸⁹ *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. Пер. И. В. Дьяконова. (Москва, 2012), 37.

¹¹⁹⁰ Там само, 95.

¹¹⁹¹ Там само, 229.

¹¹⁹² Переклад Сергія Ніколаєва див.: *Повесть временных лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 473.

¹¹⁹³ Переклад Сергія Ніколаєва див.: Там само, 473.

¹¹⁹⁴ Annales Fuldenses, 365.

Людовиком, виславши посольство з дарами і видавши заложників лише на звістку про похід франків, як переконливо свідчить цитований фрагмент тексту. Тільки у 858 р. *ободрити* насмілилися знову піднятися проти франків, але їх потуги завершилися успіхом і відновленням об'єднання тільки до 882 р.

Якщо Рюрик був ув'язнений, то він не міг би втекти до *ободритів* з Дорестада чи іншого пункту у Фрісландії, для цього потрібно було пройти суходолом через Австразію та Саксонію, що належить до області фантастики. Втеча морем в обхід данських земель та Ютландії, де знаходилися бази нащадків Хальвдана, взагалі позбавлена сенсу. З землі *ободритів* можна було напасти суходолом тільки на саксонські землі, тоді як з Ютландії можна було дошкуляти побережжю від Везера до Луари, що, зрештою, і відбулося у 845 р. І з того часу “морський конунг” Рюрик цим і займався, змушуючи франкського імператора звернути на себе увагу. У 846 р. Рюрик спалив Дорестад майже на очах у імператора Лотаря, який знаходився у Німвегені¹¹⁹⁵.

У 850 р. для нападу на Англію Рюрик зібрав потужний флот у 350 дракарів. З цим флотом він силою захопив той же Дорестад. Дорестад був значним портом не тільки Фрісландії, але й всієї імперії на побережжі Північного моря. Місто було розташоване на о. Валхерен при впадінні р. Шельди в дельту Рейну — головної артерії імперії. В Дорестаді сходилися торговельні шляхи вздовж Рейну, берегів Британії, Північного та Балтійського морів. Фрізькі купці домінували на Балтиці¹¹⁹⁶. Саме тому цей пункт не раз ставав об'єктом нападів “морських конунгів”: у 834, 835, 837 та 846 рр. вікінги грабували Дорестад. Франкська імперія не могла дозволити собі позбутися такого центру північної торгівлі. Тому імператор Лотар повернув Рюрику володіння у Фрісландії як імперський лен, який той був зобов'язаний захищати¹¹⁹⁷. З цього часу соратником Рюрика став син Гаральда Клака — Готфрід. Це теж свідчить на користь версії, що Рюрик був братом Гаральда Клака, а якщо племінником — то сином Ануло або Регенфріда, тобто старшим за родовим рахунком від Готфріда.

Дорестад був значним християнським центром (*там багато церков, священників і кліриків...*¹¹⁹⁸), звідки відправлялися місіонери в скандинавські королівства¹¹⁹⁹. Можна не сумніватися, що Рюрик не тільки підтримував християн, але і сам залишався християнином. Принаймні так

¹¹⁹⁵ Аннали Ксантина. *Историки эпохи Каролингов*. Отв. ред. А. И. Сидоров. (Москва, 1999), 145–151.

¹¹⁹⁶ Ellis Wadstein. *Norden och Västeuropa i gammal tid*. (Stockholm, 1925), 192 s.

¹¹⁹⁷ Николай Беляев. *Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи*, 230–231.

¹¹⁹⁸ Житие святого Ансгария, написанное Римбертом и еще одним учеником. Пер. Владимира Рыбакова. *Из ранней истории шведского народа и государства. Первые отношения и законы*. (Москва, 1997), 44 (I, 20).

¹¹⁹⁹ Там само, 51 (I, 27).

його сприймали при імператорському дворі, бо не міг бути язичником маркграф Рустрінгії. Тому не вартує надавати великого значення епітетам на зразок *fel christianitatis*¹²⁰⁰, якими нагороджували Рюрика сучасні йому хроністи в період, коли останній із своїм піратським флотом наводив жах на атлантичне побережжя імперії, намагаючись змусити імператора Лотара повернути йому Рустрінгію з Дорестадом¹²⁰¹.

При цьому імператор Лотар пильно слідкував, щоби Рустрінгія не опинилася у складі Данського королівства. Тому, скориставшись новим спалахом боротьби за данський престол після смерті конунга Хоріка I (854 р.), він у 855 р. відібрав фрісландські володіння Рюрика та Готфріда. І, схоже, що обидва вікінги нічим не порушили свою васальну присягу. В Дорестаді монетний двір працював з 635 р. Його активність в часи Рюрика відзначена Саймоном Купландом. Місцеві срібні монети типу англосаксонських *sceatig* помічені іменем імператора Лотаря¹²⁰².

Новий конунг Данії Хорік II (854–867/873) у 857 р. надав Рюрику частину своїх земель між Північним морем і р. Ейдер. Очевидно в такий спосіб він досягнув компромісу з одним з претендентів на данський престол. У 863 р. і у 867 р. флотилія Рюрика, якого джерела називають християнином, оздійснила два потужних напади на прирейнські володіння короля Лотаря II¹²⁰³. По смерті Лотаря II Рюрик звернувся до короля Карла Лисого, з яким зустрівся двічі, — у 870 та 872 рр., причому на другій зустрічі він був з молодшим сином Гаральда Клака — Родульфом. У 873 р. Рюрику були повернені володіння у Фрісландії, після чого він присягнув Карлу Лисому. Але невдовзі той втратив Фрісландію і у тому ж 873 р. Рюрик присягнув братові Карла — Людовику II Німецькому. І після цього західні джерела про нього не згадують. У 882 р. володіння Рюрика у Фрісландії від імператора Карла III Товстого отримав Готфрід, старший син Гаральда Клака¹²⁰⁴. Цілком очевидно, що до 882 р. Рюрик вже помер. Г. Ловмяньский вважав, що він помер у 876 р., але так і не аргументував цю гіпотезу¹²⁰⁵.

¹²⁰⁰ Annales Xantenses. // Monumenta Germanae Historica. Scriptores. [in Folio] T. 2. Ed. G. H. Pertz Hannoverae, 1827. P. 235.

¹²⁰¹ Charles Francis Keary. *The Vikings in Western Christendom*. (London, 1891), 271; Walther Vogel. *Die Normannen und das Fränkische Reich*. (Berlin, 1906), 129.

¹²⁰² Simon Coupland. Trading places: Quentovic and Dorestad reassessed. *Early Medieval Europe*. T. 2. (2002), 209–232; Idem. *Carolingian Coinage and the Vikings*. Studies on Power and trade in the 9th Century. (Burlington, 2007), 95–99; Annemarieke Willemsen. Dorestad. Een wereldstad in de middeleeuwen. *Walbrung Pers*. (Zutphen, 2009), 23–27.

¹²⁰³ Незадовго до смерті імператор Лотар I (+ 29.09.855) зрікся влади, пішовши у Прюмське абатство, де розділив землі між трьома синами. Нижню течію Рейна з Фрісландією отримав король Лотарингії Лотар II (+ 869).

¹²⁰⁴ Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 73–74.

¹²⁰⁵ Хенрик Ловмяньский. *Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”*, 237.

Першим ще у 1816 р. звернув увагу на біографію ютландського конунга Рюріка, ототожнивши його з ладозьким конунгом Рюриком, бельгійський дослідник Ганс-Фрідріх Хольман¹²⁰⁶, який був родом з Евера, центру німецької Фрісландії, який з часів Катерини II належав Росії, а з 1818 р. — герцогству Ольденбурзькому, чия династія була споріднена з Романовими. Розвернули цю гіпотезу уродженець Ольденбурга Фрідріх Карл Герман Крузе (1790–1866)¹²⁰⁷, який з 1836 р. був професором Дерптського університету, та Микола Беляєв (1878–1955)¹²⁰⁸, полковник артилерії і професор Михайлівської артилерійської академії, відомий дослідник в області булатної сталі, який на еміграції, володіючи більшістю європейських мов, написав праці з дослідження саг та германських джерел, котрі залишились невідомими радянським історикам, так як були опубліковані переважно у емігрантських виданнях. Не був знайомий з ними навіть Г. Лебедев, який підтримував ці ідеї.

Беляєва підтримав Георгій Вернадський¹²⁰⁹, переважна більшість європейських істориків, а також Омелян Прицак¹²¹⁰, Лев Гумільов¹²¹¹, Гліб Лебедев¹²¹², Борис Рыбаков¹²¹³, Аркадій Молчанов¹²¹⁴, Михайло Свердлов¹²¹⁵, Анатолій Кіріпичников¹²¹⁶ та інші¹²¹⁷. Сергій Азбелев, погоджуючись

¹²⁰⁶ Hans Friedrich Hollmann. *Rustringen, die ursprüngliche Heimat des ersten russischen Großfürsten Ruriks und seiner Brüder. Ein historischer Versuch.* (Bremen, 1816), 48 s.; Ганс-Фридрих Голлманн. *Рустрингия, первоначальное отечество первого великого князя Рюрика и братьев его.* (Москва, 1819), 61 с.

¹²⁰⁷ Фридрих Карл Герман Крузе. О происхождении Рюрика. *Журнал Министерства Народного Просвещения.* (1836), № 1 январь, 43–73; № 6 июнь, 513–517.

¹²⁰⁸ Николай Беляев. Рюрик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum.* Т. 3. (Прага, 1929), 215–270.

¹²⁰⁹ George Vernadsky. *The Origins of Russia.* (Oxford, 1959), 207–208; Георгий Вернадский. *Древняя Русь.* (Тверь, 1999), 341–344, 380–382.

¹²¹⁰ Omeljan Pritsak. *The Origin of Rus'.* Vol. 1. (Cambridge (Mass.), 1981), 155.

¹²¹¹ Лев Гумилёв. *Древняя Русь и Великая Степь.* (Москва, 1989), 160.

¹²¹² Глеб Лебедев. *Эпоха викингов в Северной Европе.* (Ленинград, 1985), 214.

¹²¹³ Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* (Москва, 1993), 299.

¹²¹⁴ Аркадий Молчанов. Древнескандинавский антропонимический элемент в династической традиции рода Рюриковичей: О роли отдельных компонентов в полиэтнической основе формирования Древнерусского государства. *Образование Древнерусского государства: спорные проблемы.* (Москва, 1992), 44–47.

¹²¹⁵ Михаил Свердлов. Rørik (Hrørik) i Gørdum. *Восточная Европа в древности и средневековье.* (Москва, 1994), 36–37.

¹²¹⁶ Анатолий Кирпичников. Сказание о призвании варягов: легенды и действительность. *Викинги и славяне.* (Санкт-Петербург, 1998), 40–50.

¹²¹⁷ Хакон Касиков, Арне Касиков. Еще раз о Рюрике Новгородском и Рорике датчанине. *Скандинавский сборник.* Т. 33. (Таллин, 1990), 98–109; Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.,* 74–76; Його ж. *Рюрик.* (Москва, 2010), 316 с.; Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти.* (Біла Церква, 2006), 196–203; Його ж. *Рюрик: легенди і дійсність. Стан дискусії на початку ХХІ в. Наукові зошити іст. ф-ту ЛНУ ім. Івана Франка:* 36. наук. праць. Вип. 7. (Львів, 2005), 25–35; Його ж. *Рюрик: легенди и действительность. Исследования по Русской истории и культуре: Сб. статей к 70-летию профессора Игоря Яков-*

з тотожністю літописного Рюрика з Роріком Ютландським, вважає його внуком ободрицько-ладозького князя Гостомисла¹²¹⁸. Внуком ободритського князя Гостомисла вважає Рюрика Андрій Чернов¹²¹⁹. Найбільше противників тотожності Рюрика ладозького з Роріком ютландським серед сучасних російських істориків¹²²⁰, причому частина з них навіть не знайомі з працею М. Беляєва, а про Г. Хольмана та Ф. Крузе знають з переказів.

Олена Ридзевська, не погоджуючись з такою тотожністю, не розвернула свої сумніви в систему доказів¹²²¹, хоча вона була і досі залишається чи не найкращим знавцем скандинавських джерел. Проте в її часи заперечувати офіційний антинорманізм було небезпечно. За Генріком Ловмяньским існували два різних Рюрики одночасно¹²²². Зрозуміло, що причин мовчання скандинавських джерел про літописного Рюрика історик навіть не пробував пояснити, зате відверто зазначав, що його завдання полягає в спростуванні роботи М. Беляєва. Ігор Шаскольський повторив аргументи стосовно відсутності інформації в західних джерелах про володіння Рюрика в Ладозі та хронологічні невідповідності¹²²³.

Всі зауваження стосовно хронологічних невідповідностей (а чи існували вони у дійсності?) і мовчання латинських джерел про Ладогу, на мій погляд, достатньо коректно усунені М. Беляєвим, Г. Лебедевим та Є. Пчоловим в цитованих працях. Рюрик (до 810/812–879) повністю був здатним у 867–879 рр. контролювати Ладогу, утримуючи землі між Північним морем та р. Ейдер, і повернути собі Дорестад з фризькими територіями. Андрій Чернов звернув мою увагу на те, що Рюрик не міг прибути у Ладогу у 862 р. і взагалі раніше 867 р., що узгоджується з висновками Є. Рябініна та Н. Черних про тотальну пожежу Ладоги у

левича Фроянова. (Москва, 2006), 111–121. Його ж. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 128 с.; Олег Губарев. *Рюрик Скъльдунг*. (Санкт-Петербург, 2019), 320 с.

¹²¹⁸Сергей Азбелев. Обзор источников о происхождении Рюрика и версия о его славянских предках. *Изв. Русс. генеалог. об-ва*. (Санкт-Петербург, 1994), вып. 1, 45–46; Його ж. О происхождении династии Рюриковичей. *Россия и зарубежье: генеалогические связи. Первый Международный генеалог. colloquium*. (Москва, 1999), 7; Його ж. *Устная история в памятниках Новгорода и Новгородской земли*. (Санкт-Петербург, 2007), 61–86.

¹²¹⁹Андрей Чернов. Рюрик. *Повесть временных лет*. Перевод с древнерусского Д. Лихачева, О. Творогова. Комментарии А. Боброва, С. Николаева, А. Чернова при участии А. Введенского и Л. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 247–254; Його ж. Андрей Чернов. Принц Рюрик – сын датского короля и славянской матери. *Интернетресурс*: https://nestoriana.wordpress.com/2020/06/10/portret_rorika/.

¹²²⁰Вадим Яманов. Рорик ютландский и летописный Рюрик. *Вопросы истории*. (2002), № 2, 127–137.

¹²²¹Елена Ридзевская. *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 132.

¹²²²Хенрик Ловмяньский. *Рорик Фрисландский и Рюрик “Новгородский”*, 224–230.

¹²²³Игорь Шаскольский. *Норманнская теория в современной буржуазной историографии*. (Москва–Ленинград, 1965), 211.

865 р. Петербурзький дослідник, на мій погляд обґрунтовано, вважає, що Рюрик перший раз пробув у Ладозі два роки, потім пішов до Ільменя, де заложив Рюрикове городище. Після цього він повернувся у Північну Європу на три роки: йому потрібна була своя база на заході у Фрісландії.

Загалом Рюрик поводив себе як типовий “морський конунг”, подібно до батька Хальвдана Старого та діда Ейстейна, намагаючись утримувати в своїх руках головні бази на виході з Балтики у південні та північні землі. Передача володінь у Фрісландії його племіннику (чи двоюрідному брату?) Готфріду, як справедливо зазначив Є. Пчолов, могла бути пов’язана з переміщенням спадкоємця Рюрика – Ігоря разом зі своїм опікуном-регентом Олегом у Придніпров’я до Києва¹²²⁴.

Отже, можна стверджувати, що події в Ладозькому королівстві розвивалися наступним чином: У 852 р. флот вікінгів, зібраний для нападу на Бірку, повернув на Ладогу. Після першої невдачі вождь цього нападу Фрамар отримав підмогу з боку шведських вікінгів Стурлауга та Хрольва. Здобувши перемогу, Фрамар став конунгом Ладоги, одружившись з Інгігердою, дочкою попереднього ладозького конунга Інмара. Але у 865 р. місцева ладозька *русь* разом з словенськими нобілями підняла бунт, очолений Гостомислом, який привів до падіння Фрамара і тотальної пожежі Ладоги. Далі в умовах гострої боротьби за владу Гостомисл звернувся до відомого морського конунга Рюрика, чий батько та дід були колись конунгами Ладоги і чий потужний флот панував в водах Балтики та Північного морів, будучи здатним забезпечити піднесення та процвітання Ладоги, значення якої почало підпадати з огляду змін ситуації в Хозарському каганаті і скорочення притоків арабського срібла.

Знахідки скарбів арабських дірхемів 850–866 рр. поблизу давнього Дорестад¹²²⁵ надійно демонструють картину своєрідної “морської держави” Рюрика, яка спиралася на бази в Ладозі, Ютландії та Дорестаді, контролюючи найважливіші шляхи з Балтики в Північне море. В Дорестаді зустрічаються два потоки срібних монет: з Ладоги – арабське срібло, з Рейну – франкське, яке служило сировиною для місцевих дорестадських монет. Питання з “псевдодірхемами Рюрика” залишається відкритим. Якщо такі монети (дірхеми з головою сокола та хрестиком зверху) справді карбувалися в Дорестаді, то це було порушенням Тіонвільського капітулярію 805 р., виданого Карлом Великим і послужило причиною позбавлення Рюрика маркграфства Рустрінген у 855 р.

¹²²⁴ Евгений Пчёлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.*, 75.

¹²²⁵ Jan Besteman. Danish rule in West Frisia: a failed Normandy in the 9th century. *Centre, region, periphery. Medieval Europe*. (Basel, 2002), vol. 1, 446–452; Idem. Scandinavisch Dewichtsgeld in Nederland in de Vikingperiode. *Van Solidus tot Euro: Geld in Nederland in economisch-historisch en politiek perspectief*. (Hilversum, 2004), 34–35.

Останнім шансом бодай якось прив'язати Рюрика до слов'ян залишається постать **Гостомисла**, за яку міцно тримаються всі патріоти. Найдавніший літопис в розповіді про закликання Рюрика явно відбиває стосунки на ранній стадії *дружинної держави*, коли основні рішення приймалися на тінгах (вічах). Гостомисл поданий як лідер місцевої знаті, тому всі спроби зробити з нього князя виглядають спекулятивними. Олександр Микляєв (1934–1993), проаналізувавши більше сотні топонімів Приладожжя з *гост* та *гощ*, прийшов до висновку про присутність цього імені в цій місцевості вже у VIII ст.¹²²⁶ Нічого фантастичного і неправдоподібного у фігурі Гостомисла немає.

Зрозуміло, що розповідь про князя *руян*, який у 844 р. втік на береги озера Ільмень¹²²⁷, повністю авторської конструкції. Фульденські аннали¹²²⁸, Ксантенські аннали¹²²⁹, Кведлинбурзькі аннали¹²³⁰, Альтайхські аннали¹²³¹ та Хільдесхаймські аннали¹²³², повідомляючи про похід східнофранкського короля Людовика II Німецького, який завершився завоюванням слов'янських земель, розповідають про загибель князя на ім'я Gestumus, Gestimulus чи Gostomizli, при цьому жодним чином не пов'язуючи цього походу з островом Рюген, який не входив в землі ободритів. Всі спроби знайти серед *ободритів* чи інших поморських та полабських слов'ян князя Гостомисла, який ніби-то втік перед франками на береги оз. Ільмень, розпочавши тут слов'янську колонізацію, зафіксовану археологами на століття раніше, просто чергова спроба узгодити патріотичну ностальгію антинорманістів з реальною біографією Рюрика. Будь-які співзвуччя імен чисто випадкові і не можуть служити аргументом, тим більше імена типу Гестум чи Годлав. Найновіші дослідження німецьких і польських археологів переконливо свідчать, що вікінги швидше за слов'ян опанували балтійське побережжя Померанії та Східної Голштинії (бл. 650–725 рр., тоді як перші слов'янські гради *вагрів* тут з'явилися у 835–845 рр.) та повністю контролювали балтійську торгівлю і навігацію¹²³³. На середину IX ст. *ободрити* не

¹²²⁶ Александр Микляев. О топо- и гидронимах элементами – гост, – гощ на Северо-Западе СССР (к проблеме восточнославянского расселения). *Археологическое исследование Новгородской земли*. (Ленинград, 1984), 25–45.

¹²²⁷ Сергей Азбелев. Гостомысл. *Варяго-русский вопрос в историографии*. (Москва, 2010), 598–618.

¹²²⁸ Annales Fuldenses, 372.

¹²²⁹ Annales Xantenses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. (Hannoverae–Leipsigae, 1909), 14; Ксантенские анналы. *Историки эпохи Каролингов*. Пер. с лат. А. И. Сидорова. (Москва, 1999), 151.

¹²³⁰ Кведлинбургские анналы. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. Пер. с лат. И. В. Дьяконова. (Москва, 2012), 37.

¹²³¹ Альтайхские анналы. *Там само*, 97.

¹²³² Хильдесхайские анналы. *Там само*, 229.

¹²³³ Marek Dulnicz. Die früheste slawische Besiedlung in Ostholstein. *Offa*. Bd. 48. (1991), 299–328; Idem. Najstarsza faza osadnictwa Słowiańskiego w Północnej części Europy Środkowej. *Archeolo-*

мали флоту, який би їм дозволив перевезти князя з масивом колоністів аж на другий кінець Балтики.

Волін стараннями польських вчених був піднесений до рівня мало не найбільшого міста на Балтиці і у всій Центрально-Східній Європі з населенням у 10 тисяч осіб¹²³⁴. Записана перед 1200 р. розповідає про заснування бл. 950 р. граду Йомсбург з ініціативи данського короля Гаральда Гормсона чи з дозволу Буріцлейва (Борислава), конунга Вендланду, наданому вікінгу Пальна-Токі, який став першим ярлом Йомсбурга. Його внук Вагн Акасон, спровокований данським конунгом Свейном Гаральдсоном, вступив у битву з ярлом Хаконом Сігурдарсоном з норвезького клану Семінгів у Гйорунгавагській затоці бл. 985 р., у якій йомсвікінги були розгромлені¹²³⁵. Сага збереглася у п'яти редакціях. Сумнівів в історичності основних подій, викладених у сазі, немає¹²³⁶. Скальд Арнор Тордарсон Ярлскальд розповів про здобуття і знищення Йомсбурга норвезьким конунгом Магнусом Олафсоном у 1047 р. Пізніше місто було відновлене і як Волін стало столицею поморського князя Вартислава I. Остання згадка про нього під 1170 р. у *Knýtlinga saga*, пов'язана з данським конунгом Вальдемаром I. Як Йомсборг, Юмне, Йом і Юлін (*civitas magna Livilni* – у Тітмара Мерзебурзького) місто відоме з хроні другої половини X – XII ст.¹²³⁷ В гирлі Одера німецькі археологи відшукали рештки давнього Йомсбурга–Воліна¹²³⁸. За ними польські археологи кинулися шукати

gia o początkach Słowian. Hrsg. Piotr Kaczanowski, Michał Parczewski. (Kraków, 2005), 513–526; Idem. Frühe Slawen im Gebiet zwischen unterer Weichsel und Elbe, Eine archäologische Studie. *Studien zur Siedlungsgeschichte und Archäologie der Ostseegebiete* 7. (Neumünster, 2006), 48–49; Idem. Zachodnie kresy Słowiańszczyzny do początku IX wieku. Problematyka badawcza. *Pogranicza kulturowe w Europie średniowiecznej. Słowiani i ich sąsiedzi*. Red. Kazimierz Grażawski, Marek Dulnicz. (Brodnica–Warszawa–Olsztyn, 2012), 31–42; Torsten Kempke. Skandinavisch-slawische kontakte an der südlichen Ostseeküste im 7. bis 9. Jahrhundert. *Zwischen Reric und Bornhöved*. Hrsg. Ole Harck, Harald Lübke. (Stuttgart, 2001), 9–22; Felix Biermann. Skandinavisch-slawische kontakte von 7./8. bis 12. Jahrhundert im vorpommerschen Gebiet. *Pogranicza kulturowe w Europie średniowiecznej. Słowiani i ich sąsiedzi*, 77–106; Idem. Skandinavisch-slawische kontakte von 7./8. bis 12. Jahrhundert im vorpommerschen Gebiet. *Zentralisierungsprozesse und herrschaftsbildung im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*. Hrsg. Przemysław Sikora. [Studien zur Archäologie Europas. Bd. 23]. (Bonn, 2014), 157–195; Kauke Jöns, Michael Müller-Wille. The early phase of Slavic settlement on the south-western Baltic coastal area – current research in the area between the Bay of Kiel and the Oder River. *Archaeologia Polona*. Vol. 48. 2010. (2015), 197–228.

¹²³⁴ *Leciejewicz L.* Wolin, gród i wyspa // *Słownik starożytności słowiańskich*. T. 6. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1977. S. 561–564.

¹²³⁵ Див.: *Jómsvíkinga saga* / Ed. Ólafur Halldórsson. Reykjavík, 1969.

¹²³⁶ *Blake N.F.* Introduction / *Jómsvíkinga saga* / Trans. N. F. Blake // *Icelandic Texts*. London. 1962. P. VII; *Ólafur Halldórsson*. *Jómsvíkinga saga* // *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia* / Ed. Phillip Pulsiano. New York, 1993. P. 343–344.

¹²³⁷ *Geschichte von den Orkaden, Dänemark und der Jomsburg* // *Thule. Altnordische Dichtung und Prosa* / Ed. F. Niedner. T. 19. Düsseldorf–Köln, 1966. S. 393–436.

¹²³⁸ Див.: *Rudolph M.* Grundsätzlichen von den Holzdauten in Haithabu // *Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit*. T. 12. 1936. S. 248–252; *Kunkel O., Wilde K.A.* Wollin // *Jahhe Grabungen ayf dem Boden*

Фібула з Дорестада (IX ст.)

Псевдодірхем Рюрика

“вендський прошарок” Воліна IX–X ст., однак віднайдені матеріали аж ніяк не дають підстав для твердження про існування у довікінгівський період укріпленого міста з широкими міжнародними зв’язками¹²³⁹.

О. Прицак, вважаючи, що Волін був кінцевою точкою шляху “з варяг в греки”, писав, що Новгород (він вважав Хольмгард Новгородом – Л.В.) і Київ набули значення, бо вони знаходилися вздовж шляху з Воліна до Константинополя¹²⁴⁰. Свої висновки він базував на повідомленні Адама Бременського (1072–1076) та реляції Ібрагіма ібн Якуба у передачі ал Бекрі (+ 1094). Адам Бременський присав про Волін після зруйнування міста Магнусом Олафсоном, користуючись чутками: “*В її гирлі [Одри – Л.В.], яке омиває Скіфські болота, прославлене місто Юмне, надає варварам і грекам, які знаходяться в окрузі, дуже часто відвідувану гавань. Я вважаю, що з похвальних промов цьому місту, бо розповідають багато різного і навряд чи вірогідного, приємно привести небагато, що вартує бути згаданим. Він справді є найбільшим з міст, які є в Європі, в ньому живуть склави разом з іншими народами греками і варварами... існує такий шлях, йти від Гамбурга чи від ріки Ельби на сьомий день досягнеш міста Юмне по суші. А щоби ти добрався до Юмне по морю,*

der wikingerzeitlichen Grossiedlung am Diewenowstrom 1934–1939/40. T. 5. Stettin, 1941; Kunkel O., Wilde K. A. Wollin. Stettin, 1946; Wilde K.A. Die Bedeutung der Grabung Wollin. Hamburg, 1953; Herrmann J. Zwischen Hradschin und Vineta Frühe kulturen der Westslaven. München, 1971. S. 158–160.

¹²³⁹ Filipowiak W. Wolin – największe miasto Słowiańszczyzny Zachodniej // Szkice z dziejów Pomorza. T. 1. Warszawa, 1958. S. 36–72; Leciejewicz L. Początki nadmorskich miast na pomorzu Zachodnim. Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962. S. 266; Labuda G. O nazwie Jóm, Jómsborg, Jumme, Wolin, Wineta i t. p. // Labuda G. Fragmenty dziejów słowiańszczyzny zachodniej. T. 2. Warszawa, 1964. S. 184–190; Id., Saga o Styrbjörnie, jarlu Jómsborga // Ib., S. 191–220; Ślaski K. Słowianie Zachodni na Bałtyku w VII–XIII wieku. Gdańsk, 1969. S. 34–44, 77–87, 90–92;

¹²⁴⁰ Прицак О. Походження Русі. Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. Київ, 2003. С. 905.

треба ввійти на корабель у Шлезвігу чи Ольденбурзі. Направивши паруси від цього міста [Юмне — Л.В.] на 14-й день досягнеш Острогарда Русії [Ostrogard Ruzziae, очевидно Хольмгард — Л.В.], головним містом якої є Київ, суперник з владою Константинополя, преславна гордість Греції”¹²⁴¹

Відомості Ібрагіма ібн Якуба відносяться до періоду бл. 965 р., але невідомо наскільки точно передав їх ал-Бекрі і чи був Ібрагім ібн Якуб далі двору Оттона I і наскільки чітко уявляв собі території, які описував¹²⁴². Він передавав відомості про “плем’я з Сакаліба яке зветься народ *Welinán* і він у хащах на захід від країни Машка [Мешка I — Л.В.] і частково на півночі. Вони мають велике місто на *Bahr al-Mihī* [Балтійському морі — Л.В.], в ньому 12 воріт. В ньому і пристань, побудована на вбитих палях. Вони воюють проти Мешка і відома їхня хоробрість”¹²⁴³. Ця реляція цілком могла бути поєднанням відомостей про волинський масив із відомостями про співзвучний йому порт на Балтиці.

Загалом інформація про Волін писемних та археологічних джерел дозволяє стверджувати, що у другій половині X — середині XI ст. це був значний центр вікінгів у гирлі Одри, пов’язаний торговельними шляхами з Данією та Руссю.

Згадуване раніше таке неоднозначне джерело як Іоакимовий літопис називає Гостомисла сином князя Буривого, а Рюрика — сином Уміли, дочки Гостомисла. Дослідники вже давно звернули увагу на певну близькість князя Буривого з Іоакимового літопису до Борживоя з чеської хроніки Козьми Празького¹²⁴⁴, рівно ж Уміли до Людмили, що вказує на чеський прототип цієї генеалогії¹²⁴⁵. Здається варто погодитися з Є. Пчоловим, що вся ця генеалогія Іоакимового літопису сконструйована або підправлена самим Василем Татишевим¹²⁴⁶. При цьому історика мотивували ті ж самі патріотичні почуття: дуже вже хотілося пов’язати Рюрика з слов’янською династією.

¹²⁴¹ Adam History of the Archbishops of Hamburg. Bremen–New York, 1959. P. 252–254; *Адам Бременский*. Деяния архиепископов гамбургской церкви // *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. Москва, 2012. С. 340.

¹²⁴² Див.: *Spuler B.* Ibrahim ibn Jakub // *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. T. 3. 1938. S. 1–16; *Labuda G.* Ibrahim ibn Jakub – relacja o Polsce w nowym wydaniu // *Roczniki Historyczne*. R. 16. 1947. S. 100–183; *Widajewicz J.* Studia and relacja o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba // *Rozprawy Akademii Umiejętności. Widział Historyczno-Filozoficzny*. T. 46. Kraków, 1948. № 1; *Jakimowicz R.* Kilka uwag and relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba // *Slavia Antiqua*. T. 1. 1948. S. 439–440; *Buczek K.* Zagadnienie wiadomości dwu relacji o początkowych dziejach państwa polskiego // *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu*. Warszawa, 1960. S. 45–70.

¹²⁴³ Див.: *Куник А., Розен В.* Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах. Санкт-Петербург, 1878. С. 23–24; *Kowalski T.* Relacją Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Biekriegu. Kraków, 1946. S. 32.

¹²⁴⁴ Пётр Лавровский. Исследование о летописи Якимовской. *Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук*. Кн. 2. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1856), 113.

¹²⁴⁵ Евгений Пчелов. *Рюрик*, 62, 66.

¹²⁴⁶ Там само, 64–67.

Реальний Гостомисл був лідером словенської верхівки, яка дійшла компромісу з верхівкою ладозької русі, результатом чого стало звернення до Рюрика. Ім'я Гостомисла зберегли скальди, які прославили цю подію, а з їх пісень воно перейшло до Найдавнішого літопису.

Традиція називає поряд з Рюриком двох братів: **Синеуса** і **Трувора**, які отримали від нього княжіння в Ізборську та Білоозері. Трафаретність самої легенди про трьох братів і та обставина, що імена Синеуса і Трувора ніде не повторюються серед масиву нащадків Рюрика, змушує обережно поставитися до цієї інформації¹²⁴⁷. Аріст Кунік вважав, що це неправильний переклад епітетів Рюрика: “перемоги використовуючий” та “вірний” (“страж Тора”)¹²⁴⁸. Його підтримали Микола Беляєв та Георгій Вернадський.

Довший час загальноприйнятою була версія Б. Рыбакова, ніби літописець не зрозумів шведського тексту, де повідомлялось, що Рюрик прийшов із своїм домом (сине-хус) та вірною дружиною (тру-вор)¹²⁴⁹. Проти прийняття цієї версії застерігав Г. Ловмянський: виходило, що літописець двічі переклав фразу “з родом своїм і вірною дружиною”, один раз відповідно до її справжнього значення, а другий раз (незрозуміло як) — прийнявши її за власні імена. Крім того, практично неможливо утворити ім'я “Трувор” з “thru varing”¹²⁵⁰. Цю суперечливість намагався усунути Микола Гриньов, допустивши, що текст угоди з Рюриком був записаний рунами, які в XI ст. редактор не міг розібрати, що і привело до помилки¹²⁵¹. Його спробу також не можна назвати переконливою.

Скандинавська етимологія імен Синеуса (Signjótr) і Трувора (Thorvarr чи Thorvarðr) не викликає особливих сумнівів¹²⁵². Ці шведські імена відомі в рунічних написах з Упланда та Ісландії.

В околицях Ізборська знаходився курган, званий Труворою могилою, але це місце ніяк не пов'язується ні з місцевим фольклором ні з псковськими літописами¹²⁵³. Білоозерська легенда, зафіксована у XVI ст.,

¹²⁴⁷ Birger Nerman. *Die Verbindungen zwischen Skandinavien und dem Ostbaltikum in der Jüngerer Eisenzeit*. (Stockholm, 1929), 48.

¹²⁴⁸ Arist Kunik. *Die Berufung der Schwedischen Rudsen durch den Finnen und Slawen*. (Sent-Petersburg, 1844), 131–134.

¹²⁴⁹ Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества*, 286.

¹²⁵⁰ Хенрик Ловмянський. *Русь и норманны*, 275.

¹²⁵¹ Николай Гринёв. Легенда о призвании варяжских князей (об источниках и редакциях в Новгородской первой летописи). *История и культура древнерусского государства*. (Москва, 1989), 31–43.

¹²⁵² Вильгельм Томсен. *Начало русского государства*. (Москва, 1891), 65; Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 168; Gottfrid Schramm. Die erste Generation der altrussischen Fürstendynastie. Philologische Argumenten für die Histoerizität von Rjurik und seine Brüdern. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Bd. 28. (1980), 321–333.

¹²⁵³ Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 166–167.

пов'язує Синеуса не з Білоозером, а з Кістемою, що, на думку відомої дослідниці скандинавських джерел О. Ридзевської, підвищує її історичність¹²⁵⁴. Але цього буде явно замало, щоби зачислити Трувора та Синеуса в число членів династії Рюриковичів¹²⁵⁵. Тим більше, що латиномовні джерела братів Рюрика з такими іменами не згадують. Напевно можна погодитися з О. Мельниковою, що загадка Трувора і Синеуса належить до числа проблем, які остаточно не будуть вирішені ніколи¹²⁵⁶.

Співставлення текстів з Іпатіївського та Никонівського списків на диво схоже, певно уже в XI ст. існував один з варіантів “Сказання про закликання варягів”, хоча подібних рунічних текстів, тобто письмового тексту “Сказання” на давньоскандинавській мові не існувало¹²⁵⁷.

Традиційна дата смерті Трувора і Синеуса 864 р. Враховуючи корекцію дати приходу Рюрика її потрібно перенести на 869 р. Трувор і Синеус могли бути хевдінгами, поставленими Рюриком над цими важливими для Ладозького королівства областями (Ізборськом та Білоозером). Конунги практикували ставити на чолі загонів своїх родичів, отже обидва теж могли бути родичами Рюрика, але не обов'язково його братами¹²⁵⁸. Тим більше рідними. Обидва імена частіше зустрічаються у шведів. Тому Трувор і Синеус скоріше свояки Рюрика, брати його дружини, або таки хевдінги з числа “старої” ладозької русі-варягів. Обидва могли загинути в період відновлення домінації Ладоги над цими областями, які могли відпасти в період боротьби за владу між різними групами після вигнання Фрамара. Пісні скальдів про них могли ще довгий час зберігатися в дружинному середовищі, що і дозволило редактору долучити їх імена до імені Рюрика. Проблема залишається відкритою.

Ще одна загадка з кола Рюрика — постать **Вадима Хороброго**. Саме за час відсутності Рюрика в Ладозі у 870–873 рр. могла виступити опозиція на чолі з Вадимом Хоробрим. Повернувшись, Рюрик мусив вступити в боротьбу, яка закінчилась загибеллю Вадима і втечею частини “мужів” в інші землі¹²⁵⁹. Ігор Фроянов назвав Вадима Хороброго “словенським князем”, якого підтримали “старійшини”¹²⁶⁰. Така здогадка виглядає дуже правдоподібно: за час відсутності Рюрика князь сусідньої Славії

¹²⁵⁴ Там само, 168.

¹²⁵⁵ Елена Мельникова. Происхождение правящей династии в раннесредневековой историографии. Легитимизация иноэтничной знати. *Элита и этнос средневековья*. (Москва, 1995), 39–44; Її ж. Рюрик, Синеус и Трувор в древнерусской историографической традиции. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* (Москва, 2000), 142–159.

¹²⁵⁶ Там само, 158.

¹²⁵⁷ Там само, 149–157.

¹²⁵⁸ Август Людвиг Шлецер. *Нестор*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1876), 202–205.

¹²⁵⁹ Хакон Касиков, Арно Касиков. *Еще раз о Рюрике Новгородском и Рорике Датчанине*, 214.

¹²⁶⁰ Игорь Фроянов. *Мятежный Новгород. Очерки истории государственности, социальной и политической борьбы конца IX – начала XIII столетия*. (Санкт-Петербург, 1992), 100–103.

Монети з Дорестада (IX ст.)

міг здійснити спробу опанувати Ладугу і знайти підтримку у місцевої еліти. Заперечення з цього приводу Михайла Свердлова не виглядають переконливими, рівно ж як і висновок про легендарність особи Вадима¹²⁶¹, бо залишається незрозумілим, що легендарного було у діяльності Вадима і кому та для чого його було вигадувати.

Але застереження викликає саме ім'я противника Рюрика — *Вадим*. У слов'ян таке ім'я не зустрічається, тим більше у IX ст. Це християнське ім'я (мученик Вадим Перський загинув 9 квітня 376 р.) на Русі вперше зустрічається у тексті Галицького Євангелія XIII ст.¹²⁶² То як же це ім'я могло потрапити у язичеську Славію середини IX ст.? Тільки в одному випадку: якщо Вадим Хоробрий був варягом-християнином, тобто певний час перебував на візантійській службі або ж належав до найближчого оточення Рюрика з часів, коли останній володів маркграфством Рустрінген. В такому випадку знову виникає запитань більше ніж можливих відповідей. Вадим Хоробрий міг бути лідером групи старих ладозьких варягів, міг бути вождем групи варягів, які повернулися з візантійської служби і вже злилися з словенськими лідерами, а міг бути намісником Рюрика, залишеним останнім у Ладозі, якого підтримали місцеві словенська і руська еліти. В будь-якому

¹²⁶¹ Михайл Свердлов. *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 123–125.

¹²⁶² Ольга Лосева. *Русские месяцесловы XI–XIV веков.* (Москва, 2001), 313.

випадку немає підстав відкидати ймовірність загибелі Вадима у 873 р. під час повернення Рюрика в Ладогу.

За літописами Рюрик помер у 879 р. Звичайно, при всій дискусійності ця традиційна дата виглядає доволі правдоподібною. Один з літописів, писаних скорописом XVII ст., який має заголовок “Летописец о великих княжениях и о битвах, како же побеждали князь князя и колько который князь княжил на своем княжении”, розповідає ніби Рюрик з Олегом воювали Лоп і Корелу і що у 879 р. Рюрик помер в Корелі. В іншому літописі XVII ст. також читаємо: “Умре Рюрик в Кореле в воине тамо положен бысть в городе Кореле”. Про те ж повідомляє і “Детальніша історія Государів Російських”, опублікована Миколою Новіковим у 1791 р. в його “Вівлюфіці”. Віктор Зіборов, вказуючи, що в останньому випадку ім’я Рюрика пов’язане з іменем новгородського боярина карельського походження Валіти, рід якого в XIV ст. займав високе положення в Новгородській землі, дійшов до висновку, що Рюрик був докомпонований до Валіти і Корели у 1592–1630 рр., коли російська дипломатія шукала доказів древності входження карельських земель у російські¹²⁶³. Костянтин Бестужев-Рюмін, навпаки, не бачив нічого неймовірного в повідомленні про загибель Рюрика в Корелі¹²⁶⁴. Можливо, що він мав рацію: ім’я Рюрика лише раз пов’язане з Валітою і то в досить непевній публікації. Можна припускати, що смерть Рюрика була раптовою. Розповідь про передачу влади Олегу дуже схожа на пісню скальда про те, як вмираючий від рани вождь передає владу і сина родичеві і найближчому сподвижнику. Можливо, що така пісня про загибель Рюрика у Карелії-Бярмії ще існувала і у часи, коли російська дипломатія чіплялась за Валіту та епічні свідчення належності Корели до Новгороду.

За “Іоакимовим літописом” у Рюрика було багато жінок, але “паче всіх любив Ефанду, доньку князя урманського і коли та роди сина Інгоря, дасть її обіцяний при морі град з Іжарою в віно...передаше княжіння і сина свого шурина своєму Ольгу варягу сушу, князю урманському”¹²⁶⁵. Готліб Зігфрід Байєр (1694–1738) ототожнював Урманію з шведською областю Раумдалією¹²⁶⁶. Схоже також, що В. Татищев передав ім’я княгині у спотвореному вигляді, її звали скоріше Сфанідр (Svanheiðr)¹²⁶⁷.

¹²⁶³ Віктор Зіборов. *О летописи Нестора: Основной летописный свод в русском летописании XI в.* (Санкт-Петербург, 1995), 56; Романовы и Рюриковичи. О родословной легенде Рюриковичей. *Дом Романовых в истории России.* (Санкт-Петербург, 1995), 47–54.

¹²⁶⁴ Константин Бестужев-Рюмин. *Древняя русская история.* (Санкт-Петербург, 1879), 390.

¹²⁶⁵ Василий Татищев. *История Российская.* Т. 2. (Москва, 1963), 41, 218, 227, 252–253, 305.

¹²⁶⁶ Thottleib Siegfried Bayer. *De Varagis. Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae.* Т. 4 (ad annum 1729). (1735), 301.

¹²⁶⁷ Див.: *Повесть временных лет.* Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войто-

Можливо, що у всі ці звістки містять якесь раціональне зерно. Подібно до Хальвдана, намагаючись не втратити ютландські та фрїсландські землі, а також утримати і Ладогу, Рюрик мусив шукати компромісу з лідерами місцевої *русі* або ж сусіднім шведським обласним конунгом. Подібні союзи скріплялися шлюбами. Щоб підкріпити свою популярність серед ладозької еліти Рюрик міг виступити в Корелу, сподіваючись на військовий успіх. В цьому поході він, можливо, отримав рану, від якої помер, і вся влада перейшла до свояка Олега, об'явленого регентом при племіннику¹²⁶⁸.

Здогадки ніби матір'ю Ігоря була слов'янка з роду Гостомисла не мають жодного джерельного підтвердження¹²⁶⁹. Більше того, якщо Олег був свояком Рюрика, тобто братом його матері, то сам Ігор теж і за мамою був скандинавом шведського, норвезького чи данського походження. За літописами сина Рюрика звали Ігорем, тобто Інгварем. Останнє дозволяє припускати, враховуючи традицію називати старших внуків іменем діда, що Рюрик одружився з представницею попередньої ладозької династії, дочкою конунга Інгвара.

Зрозуміло також, що Рюрик утвердився у Ладозі¹²⁷⁰, а не в Новгороді¹²⁷¹, якого тоді ще не існувало. Можна погодитися з Тетяною Вілкул, що в первинному тексті *ПВЛ* присутня лише “*ладозька версія*” приходу Рюрика¹²⁷².

Можна погодитись, що Рюрик вирисовується як далекоглядний і вмільний політика, добрий вождь морських походів, здатний підпорядкувати всі можливості і засоби для реалізації поставленої мети¹²⁷³. Його діяльність була цілком в дусі епохи вікінгів і їх конунгів, де політичні успіхи межували з авантюризмом, хоробрість з безумством, а перемоги змінювалися жорстокими поразками. Період утвердження Рюрика в Ладозі був періодом воєнно-політичної нестабільності. Так з числа 76 скарбів з 25622 дірхемами, які були закопані в цьому регіоні між 780–899 рр., 23 скарби з 13213 дірхемами (або 51,6 % всіх дірхемів) припадає на період 860–879 рр., що підтверджує такий висновок, так

вичка. (Санкт-Петербург, 2012), 398, 468.

¹²⁶⁸ Проблеми походження Олега див. далі в окремому параграфі.

¹²⁶⁹ Михаил Свердлов. *Домонгольская Русь*, 126.

¹²⁷⁰ Дмитрий Мачинский. Почему и в каком смысле Ладогу следует считать первой столицей Руси. *Ладога и Северная Евразия от Байкала до Ла-Манша: связующие пути и организующие центры*. Шестые чтения памяти Анны Мачинской. Старая Ладога, 21–23 декабря 2001 г. Сборник статей. (Санкт-Петербург, 2002), 5–35.

¹²⁷¹ Алексей Гиппиус. Новгород и Ладога в “Повести временных лет”. *У истоков русской государственности. К 30-летию археологического исследования Новгородского Рюрикова Городища и Новгородской областной археологической экспедиции*. Ред. Евгений Носов и Александр Мусин. (Санкт-Петербург, 2007), 213–220.

¹²⁷² Татьяна Вилкул. Ладога или Новгород? *Paleoslavica*. Т. 16. (Cambridge (Mass.), 2008), № 2, 272–280.

¹²⁷³ Walther Vogel. *Die Normannen und das Fränkische Reich*. (Berlin, 1906), 236.

як скарби заковували найчастіше саме в періоди воєнно-політичної нестабільності¹²⁷⁴. І *Ладозьке королівство* при ньому залишалося тільки одним з численних подібних *королівств* вікінгів. Воно контролювало кінець *Волзько-Балтійського шляху* і намагалося розширити контрольовані території у цьому напрямку. Всі намагання представити Ладугу як першу столицю Русі і пов'язати з нею походи на Візантію не більше як патріотичні фантазії дослідників, які помалу розвиваються¹²⁷⁵. Окрім Ладуги на теренах Східної і Центрально-Східної Європи існували і інші *королівства* вікінгів.

¹²⁷⁴ Валерий Седых. Клады эпохи Рюрика: археолого-нумизматический аспект. *XIII Всероссийская нумизматическая конференция. Москва, 11–15 апреля 2005 г. Тезисы докладов и сообщений.* (Москва, 2005), 106–107.

¹²⁷⁵ Адриан Селин. Староладожский миф в академическом дискурсе последних лет. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana.* (Санкт-Петербург, 2012), № 1(11), 117–126.

ШЛЯХ З ВАРЯГ В ГРЕКИ І ХОЛЬМГАРД

В циклі т. з. *саг про давні часи* збереглася *Сага про Ейріка Мандрівника* (Eiriks saga víðförla). Вона дійшла в трьох пергаменних списках XIV ст., через що її відносять до пізніх саг, створених під впливом лицарських романів¹²⁷⁶, але текст цієї саги не містить нічого фантастичного і зберігає пласт давнішого прототипу. Сага розповідає про пригоди конунга вікінгів, який подався на пошуки землі Одаїнсак (Ódáins akr) – *левад безсмертя*, яка за чутками мала бути десь на Сході. Ейрік спочатку потрапив до Гардаріки (тобто на Русь), а потім дістався Міклагарду (Константинополя), де був прийнятий візантійським василевсом¹²⁷⁷. Цей Ейрік Мандрівник доводився рідним братом Ейстейну, який за сагами був батьком Хальвдана Старого і дідом Рюрика. Таким чином діяльність конунга Ейріка, який ніби-то першим відшукав *шлях з варяг в греки*, мала би відноситися до другої половини VIII ст.¹²⁷⁸

Але інші більш давні саги розповідають про шведського конунга Івара Широкої Обійми (бл. 650–700), який походив з данських Скульдунгів, прийшов до Скандії, прогнав з Упсали Інглінгів і підпорядкував собі всіх шведів, Данію, Курляндію, країну саксів, Естланд і всі східні королівства аж до Гардаріки (Русі) “оволодів... всім Аустрікі [Східним шляхом – Л.В.]”¹²⁷⁹. Тобто спроби проникнення у Візантію через Східну Європу, використовуючи бази вікінгів південніше Ризької затоки (перші скандинавські поселення в цьому регіоні Гробіни біля сучасного міста Лієпая, Апуоле, Віскаутен на Куршській косі та інші функціонували бл. 650–850 років¹²⁸⁰), здійснювалися вихідцями з Швеції ще з другої половини VII ст. А вже з VIII ст. розповіді про подорожі вікінгів по Austrvegr (Східному шляху) доволі чисельні.

Ігнорувати цю інформацію не можна. Наприклад, відома “Сага про гутів” описує шлях до Константинополя через Західну Двину (Даугаву), тобто обминаючи Ладогу: “... *поплили до острова поблизу Естланда*,

¹²⁷⁶Helle Jensen. Eiriks saga víðförla. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 160–161.

¹²⁷⁷Fornaldar sögur Nordrlanda. Vol. 3. Ed. Carl Cottlob Rafn. (København, 1830), 661–674.

¹²⁷⁸Леонтий Войтович. *Князь Рюрик*. (Біла Церква, 2014), 27–29, 55.

¹²⁷⁹Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе (с древнейших времен до 1000 г.)*. *Тексты, перевод, комментарий*. Т. 1. (Москва, 1993), 51, 55.

¹²⁸⁰Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. Восточная половина мира глазами скандинавов: топонимия в исторических исследованиях. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва, 1999), 461.

який називається Дагьє [о. Хейумаа — Л. В.], і оселилися там і збудували укрілення... Але і там вони не могли себе прокормити і поплили рікою, яка називається Дюна [Західна Двина — Л. В.], а по ній через Русаланд. Вони плили так довго, що приплили у Грінкланд [Візантію — Л. В.]”¹²⁸¹

Отже задовго до появи Новгороду по Західній Двині, Касплі та Дніпру вікінги добралися до Чорного моря і Константинополя. Цей шлях з варяг в греки функціонував поряд з волзько-каспійським шляхом, яким вікінги з Ладоги отримували арабське срібло взамін за хутра, які обмінювали у фінських мисливців на скляні бусини та інший мотлох. Добре знаний в численних скандинавських джерелах Austrverg (Східний шлях, від *austr* — *схід* і *verg* — *шлях*), вперше згадується у вісі з поеми скальда Тьодольва з Хвініра (друга пол. IX ст.). Цікаво, що сини Володимира Святославича Вісівальд (Вишеслав?) та Ярослав названі *конунгами східного шляху*¹²⁸² (Jaritláfi Austrvegs konungi¹²⁸³).

Дракари заходили у Ризьку затоку вздовж естонського побережжя повз о. Дагьє [Хейумаа], як подано у “Сазі про гутів”, бо прохід через Ірбенську протоку був менш безпечним з огляду на піратські бази на о. Езель¹²⁸⁴ [Саарема], де з’явилися перші вітрильники на Балтиці¹²⁸⁵. Далі йшли Даугавою (Західною Двиною), входили у її ліву притоку Каспля¹²⁸⁶, яка доволі широка і повноводна¹²⁸⁷. Ріка Каспля витікає з північно-східного кінця озера Каспля, де нині с. Каспля біля якого збереглися рештки валів давнього городища. З протилежного кінця в озеро, довжина якого 7 км, впадає р. Клец. Раніше р. Каспля, оз. Каспля і р. Клец складали єдине ціле, у них далі залишилася спільна долина, тобто р. Каспля доходила до с. Рокот¹²⁸⁸. На підході в оз. Каспля у р. Клец

¹²⁸¹ Сага о гутах. Пер. Станислава Ковалевського. *Средние века*. Т. 38. (Москва, 1975), 307.

¹²⁸² Татьяна Джаксон. “Восточный путь” исландских королевских саг. *История СССР*. (1976), № 5, 164–170; Ї ж. Древнескандинавская топонимия с корнем *aust-* Скандинавский сборник. Вып. 31. (Таллин, 1988), 140–145; Ї ж. *Austr u Gördum. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. (Москва, 2001), 207 с.

¹²⁸³ Ágpir af Nóregskonunga sögum. Ed. Bjarni Einarsson. *Islenzk fornit*. Bd. 29. (Reykjavik, 1984), 27.

¹²⁸⁴ Eysusla скандинавських саг.

¹²⁸⁵ Marika Magi. Saaremaa muinasarg 600–1227 kogumikus Saaremaa. 2. *Ajalugu, majandus, kultuur*. (Koolibri, 2007), 55–76; Enn Tarvel. *Eesta rahva lugu*. (Nararak, 2018), 39.

¹²⁸⁶ При впадінні Касплі у Західну Двину знаходиться місто Сураж, дитинець якого знаходився на мисі високого правого берега ріки на місці пізнішого замку XVI–XVII ст., де при розвідувальних розкопках знайдені численні фрагменти кераміки XI–XIII ст. і більш раннього ліпленого посуду (*Збор помнікаў гісторыі і культуры Беларусі. Віцебская вобласць*. Ред. С. В. Марцэлеў. (Мінск, 1985), 178–200; Археологічныя помнікі раёна. *Памяць: Віцебскі раён: гісторыка-дакументальныя хронікі гарадоў і раёнаў Беларусі*. Ред. А. П. Красоўскі, уклад. У. І. Мезенцаў. (Мінск, 2004), 28–33). Сама назва Сураж, напевно, не випадкова на шляху з варяг в греки: Сураж давніх літописів це Судак (Сугдея) в Криму.

¹²⁸⁷ Ще у XIX ст. річкові пароплави ходили по Касплі до Демидова (стара назва Поріччя).

¹²⁸⁸ Николай Загоскин. *Русские водные пути и судовое дело в допетровской России*. (Казань, 1910), 506 с.; Вениамин Брим. Путь из варяг в греки. *Известия АН СССР. VII серия. Отд. Общественных наук*. (Москва, 1931), 201–247; Даниил Погуляев. Реки и озёра Смоленской

Івар Широки Обійми в битві при Броваллі. Гравюра з картини Л. Фрьоліга (XIX ст.)

(на той час у р. Касплю) впадає р. Удра, яка 3-км волоком з'єднувалася з р. Купрінкою біля с. Єрмаки, яке місцеві жителі досі називають Воллок-Волочок. Купрінка впадає до озера Купріно, з протилежного боку якого витікає р. Катинь, яка впадає у Дніпро¹²⁸⁹. Таким чином шлях

області. *По голубым просторам*. (Москва, 1965), 79–143; Александр Микляев. Маршрут из летописи. *Катера и яхты*. (1969), № 3, 10–14; Владимир Мегорский, Алексей Грязнов. *Там само*. (1976), № 5, 24–28; Лев Плечко. *Старинные водные пути*. (Москва, 1985), 8–10.

¹²⁸⁹ Сьогодні цей шлях можна ще пройти на байдарках, а у епоху вікінгів він був значно легшим ніж Волзько-Балтійський шлях і дозволяв добратися до Дніпра навіть на дракарах. Шлях з Ладоги до Дніпра на дракарах був взагалі неможливий. Щоби спуститися порожистим Волховом до оз. Ільмень потрібно було переходити на човни-однодревки. Далі з Ільмені входить у р. Ловать, з Ловаті переходити в її праву притоку Кунью і далі був волок від Волокова до р. Торопи, яка впадає у Дніпро. Довжина цього волоку 45 км. Можна було також пройти у праву притоку Куньї р. Сережу, теж заповнену порогами, звідки човни перетягувалися волоком від погосту Волок до с. Жельно на р. Торопі. Довжина цього волоку 50 км. (Вячеслав Котов. Ловатский участок Великого торгового пути “из варяг в греки”. *Псков*. № 5. (1996), 40–51; Його ж. Круговой маршрут на участке Великого торгового пути “из варяг в греки” от Холма до Сурожа. *Там само*. (1997), 69–77). Саме тому це відгалуження шляху діяло вже після заснування Новгороду з середини XI ст.

Камінь з рунами VIII–IX ст.

з Балтики до Чорного моря відомий як *шлях з варяг в греки* проходив наступним чином: Ризька затока — р. Даугава (Західна Двина) — р. Касплі — р. Удра — р. Купрінка — оз. Купріно — р. Катинь — р. Дніпро.

На *Austrverg* саги розміщують звично три міста в наступній послідовності: *Hólmgarðr*, *Koenugarðr* (Київ) і *Miklagarðr* (Константинополь). Спостереження за топонімами показали, що виникнення топонімів на — *garðr* слід датувати часом до початку широкого проникнення скандинавів у Середнє Придніпров'я і інтенсивного функціонування Дніпровського шляху, тобто до другої половини IX ст.¹²⁹⁰

Скандинавські джерела до XIII ст. не знають Новгород. Володимира Святославича та Ярослава Володимировича вони називають конунгами Хольмгарда. Історики майже однозначно і далі ототожнюють Хольмгард з Новгородом Великим. Знаючи про відсутність у Новгороді матеріалів VIII–IX ст., вони приймають версію про Холм-город на Славні як попередник Новгород¹²⁹¹. І справді в одній з *саг про давні часи* (“Сага про Хрольва Пішохода”) сказано: “головний престол конунга Гардів знаходиться у Хольмгардаборзі, який тепер називається Ногардар (*Nógarðar*)”¹²⁹². Але тут необхідно брати до уваги, що хоча “Саги про давні часи північних країн” містять розповіді про події, які мали

¹²⁹⁰ Галина Глазырина, Татьяна Джаксон, Елена Мельникова. На пути “из варяг в греки”. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*, 477.

¹²⁹¹ Татьяна Джаксон. *Hólmgarðr* – Новгород: “Город на острове” или “Хьльмь-городь”? *Джаксон Т.Н. Austr u Gördum. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках*. (Москва, 2001), 90–92.

¹²⁹² *Fornaldar sögur Nórðrlanda eptir gömlum handritum*. Bd. 3. Ed. Carl Cottlob Rafn. (København, 1830), 362.

місце до 875 р. (тобто до ісландської колонізації), а данський хроніст Саксон Граматик (бл. 1140 – бл. 1216) почав їх обробляти з 1201 р. для свого величезного зведення *Gesta Danorum*¹²⁹³, однак записувати їх почали аж бл. 1250 р.¹²⁹⁴, а найдавніші рукописи, які збереглися, відносяться до XV століття. Очевидно, що тоді і з'явилося це уточнення.

Якщо строго виходити із інформації літописів, то дійсно тільки у 1044 р. “*на весну же Володимиръ [Володимир Ярославич, син Ярослава Володимировича – Л.В.] заложи Новѣгород и сдела его*”¹²⁹⁵. Про розбудову зазначеного міста йдеться у більш пізніх повідомленнях літописів. У 1116 р. “*в то же лето Мъстислав [Мстислав Володимир, старший син Володимира Мономаха – Л. В.] заложи Новѣгород болши первого*”¹²⁹⁶, а у 1169 р. за князя Романа Мстиславича “*устроиша острог около города*”¹²⁹⁷. І ця інформація повністю відповідає знахідкам численних археологічних експедицій. Новгород археологічно досліджений краще від будь-якого іншого центру Русі. Всі спроби знайти у місті шари VIII–IX ст. виявилися марними¹²⁹⁸. Перспективи знайти ділянки із забудовою X ст. також відсутні¹²⁹⁹. Довга дискусія стосовно часу появи новгородських укріплень так і не дозволила довести наявності таких, датованих раніше згаданих у літописі¹³⁰⁰. Стара, здавалось добре

¹²⁹³ Hilda Roderick Ellis-Davidson. *Introduction to Saxo Grammaticus The History of the Danes*. Book I–IX. Vol. 2. Commentry. (Cambridge, 1980), 528 p.

¹²⁹⁴ Kurt Schier K. *Sagalliteratur*. (Stuttgart: J. B. Metzler, 1970), 81.

¹²⁹⁵ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*. (Москва–Ленинград, 1950), 181.

¹²⁹⁶ Там само, 20, 204.

¹²⁹⁷ Там само, 33.

¹²⁹⁸ Артемий Арциховский. Археологическое изучение Новгорода. *Материалы и исследования по археологии СССР* (далі МИА). № 55. (Москва, 1956), 15, 42–43.

¹²⁹⁹ Валентин Янин. Возможности археологи в изучении древнего Новгорода. *Вестник АН СССР*. (1973), № 8, 67–70.

¹³⁰⁰ Александр Монгайт. *Оборонительные сооружения Новгорода Великого*. [МИА. № 31]. (Москва, 1952), 113–132; Сергей Орлов, Алексей Воробьев. *Оборонительные укрепления древнего Новгорода*. (Новгород, 1959), 55 с.; Владимир Косточкин, Сергей Орлов, Павел Раппопорт. Новые данные об укреплениях новгородского острога. *Памятники культуры*. Вып. 3. (Москва, 1961), 68–76; Борис Колчин. Дендрохронология Новгорода. *Советская археология*. (Москва, 1963), № 1, 113–139; *Його же*. Хронология новгородських древностей. *Новгородский сборник. 50 лет раскопок Новгорода*. (Москва, 1982), 156–177; Сергей Орлов. К топографии истории оборонительных сооружений древнего Новгорода. *Уч. зап. Новгородского гос. пед. ин-та*. Т. 1. (1965), 3–52; Его же. По поводу статьи М. Х. Алешковского и Л. Е. Красноречьева. *Советская археология*. (Москва, 1972), № 2, 96–99; Марк Алешковский, Леонид Красноречьев. О датировке вала и рва Новгородского острога. *Советская археология*. (Москва, 1970), № 4, 54–73; Їх же. К датировке вала и рва новгородского острога (ответ С.Н.Орлову). *Там само*. (Москва, 1972), № 3, 392–395; Валентин Янин, Борис Колчин. Итоги и перспективы новгородской археологии. *Археологическое изучение Новгорода*. (Москва, 1978), 5–56; Борис Колчин, Наталья Черных. Ильинский раскоп (стратиграфия и хронология). *Там само*, 57–116; Валентин Янин. Тихвинский раскоп. *Там само*, 117–134; Борис Колчин, Александр Хорошев. Михайловский раскоп. *Там само*, 135–173.

обґрунтована, версія про об'єднання трьох різноетнічних поселень *словен, кривичів і мері* побудовою дитинця (“нового міста”) у IX–X ст.¹³⁰¹ не знайшла підтвердження в археологічному матеріалі. Схоже, що мав рацію молодий Борис Греков, звернувши увагу на новгородську волость Жабка: “сім кінців і погост зі своїми селами складають одну велику волость. Чи не був коли-небудь і сам Новгород Великий у подібному становищі?”¹³⁰²

У міру зменшення шансів на віднайдення Новгорода ранішого за XI ст. почала складатися версія про Холм-город на Словенському кінці, які скандинави називали Хольмгардом, як предтечі Новгорода¹³⁰³. Новгородські кінці почали формуватися в середині X ст., але укріплення там ще не було. Найдавніші матеріали на Неревському кінці (перехресток вул. Козьмодем'янської і Великої) датуються 953 р., на Людиному (перехресток Пробойної і Черничиної) – 930-і рр., на Славенському (Михайловський раскоп) – 974 р. Але ці датування не є визначальними. У величезному Ільїнському розкопі на Славенському кінці (1430 кв. м.) нижні горизонти сягають середини XI ст., а більшість розкопаної території на Славні містять матеріали не старші XII ст.¹³⁰⁴ Зрештою і *Хълмъ* в Новгороді згадується вперше під 1134 р.¹³⁰⁵

Назва Хольмгард зустрічається у скандинавських джерелах більше сотні разів, і більше половини згадок відносяться до періоду до середини XI ст., тобто до появи Новгорода на Волхові.

Найдавніший рунічний напис теж початку XI ст. повідомляє: “*Інгіфаст велів висікти камінь по Сігвіду, своєму батькові, він впав у Хольмгарді, кормчий с своїми корабельниками*”¹³⁰⁶. Тобто Хольмгард існував як столиця з портом, княжим палацом та міжнародним торгом ще задовго до Новгорода. Норвезькі та ісландські джерела знають окрему категорію купців, які торгували з Хольмгардом: Хольмгардафарі (від *fari* – *мандрівники*), заходячи на Фарерські острови та Ісландію. Поза сумнівами, Хольмгард був добре відомим у скандинавському світі.

У 9 розділі праці візантійського василевса Костянтина Порфірогенета “Про правління імперією”, написаний у середині X ст., в контексті розповіді про формування купецької флотилії для відправки до Констан-

¹³⁰¹ Валентин Янин, Марк Алешковский. Происхождение Новгорода (к постановке проблемы). *История СССР*. (1971), № 2, 32–61.

¹³⁰² Борис Греков. *Новгородский Дом святой Софии (Опыт изучения организации и внутренних отношений церковной вотчины)*. Ч. 1. (Санкт-Петербург, 1914), 291.

¹³⁰³ Валентин Янин. Социально-политическая структура Новгорода в свете археологических исследований. *Новгородский исторический сборник*. Т.1 (11). (Ленинград, 1982), 83.

¹³⁰⁴ Болеслав Ершевский. Археологические наблюдения в Новгороде в 1969–1974 гг. *Археологическое изучение Новгорода*. (Москва, 1978), 233.

¹³⁰⁵ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов*, 23, 208.

¹³⁰⁶ Елена Мельникова. *Скандинавские рунические надписи. Тексты, перевод, комментарий*. (Москва, 1977). № 57.

тинополя читаємо, що частина її приходила: “... із Немогарда [Νεμογαρδάς], у якому сидів Сфендосав, син Інгора, архонта Росії...”¹³⁰⁷ Не всі дослідники погодилися з ототожненням Немогарда з Новгородом. Василь Ляскоронський (1859–1928) бачив у цій назві нову відбудовану частину Києва¹³⁰⁸, Володимир Пархоменко (1880–1942) – місто, розташоване на цьому шляху південніше¹³⁰⁹. Джон Багнел Б'юрі (1861–1927) запропонував кон'єктуру β взамін μ: Νεβογαρδάς¹³¹⁰, на підставі якої, Анатолій Кірпи́чніков зробив висновок, що Святослав Ігорович тримав стіл у *граді на озері Нево*, тобто у Ладозі¹³¹¹. Якщо його здогадка правильна, то це би мало означати, що у середині X ст. Хольмгарда ще не було, або ж він був ще незначним населеним пунктом, і Ладога далі зберігала своє попереднє значення.

Звернемося до найдавніших саг, які містять найдокладнішу інформацію про *Хольмгард*:

“Сага про Олафа Трюггвасона” – передає інформацію про перебування норвезького конунга Олафа Трюггвасона (бл. 968 – 1000) на Русі у 977–986 рр.¹³¹². Збереглися три списки перекладів саги ісландською мовою з латинського оригіналу монаха бенедиктинського Тінгейрарського монастиря Одда Сноррасона (між 1180 і 1200 рр.). Ще один життєпис конунга, зроблений монахом цього ж монастиря Гуннлаугом Лейвсоном, використав Сноррі Стурлусон в своєму “Колі земному” (бл. 1230). Але збереглися окремі віси королівського скальда Гальфреда Оттарсона на прізвисько Важкий Скальд (967–1007), якими користувалися Одд, Гуннлауг та Сноррі¹³¹³.

¹³⁰⁷ Константин Багрянородный. *Об управлении империей. Текст. Перевод. Комментарий.* (Москва, 1991), 44/45.

¹³⁰⁸ Василий Ляскоронский. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. *Журнал Министерства народного просвещения.* (1913), № 4, 232–235.

¹³⁰⁹ Владимир Пархоменко. *У истоков русской государственности (VIII–XI вв.).* (Ленинград, 1924), 34.

¹³¹⁰ John Bagnell Berry. The Treatise De administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift.* Bd. 17. (München, 1906), 543.

¹³¹¹ Анатолій Кірпи́чніков. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси.* (Ленинград, 1988), 55.

¹³¹² Aleksander Bugge. *Sandhed og Dig tom Olav Trygvason.* (Aarbøger, 1910), 1–34; Halvdan Koht. Olav Trygvason, 968–1000. *Norsk Biografisk Leksikon.* Ed. Anton Wilhelm Brøgger, Einar Jansen. Vol. 10. (Oslo, 1947), 413–414; Siegfried Beyschlag. *Konungasögur: undersøgelser zur Königsaga bis Snorri.* *Biblioteca Arnemagnæana.* T. 8. (Copenhagen, 1950), 180–202; Gerard Labuda. Olaf Trygvasson. *Słownik starożytności słowiańskich.* T. 3. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1968), 471–472; Paal Skytt Andersen. *Samlingen av Norge og kristningen av landet 800–1130* [Handbok i Norges Historie. V. 2]. (Bergen, 1977), 102–109; Татьяна Джаксон. Олав Трюггвасон. *Джаксон Т. Н. Четыре норвежских конунга на Руси: из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в.* (Москва, 2002), Интернетресурс: ulfdalir.ru/literature/136/139

¹³¹³ Sigfús Blöndal. *Væringjasaga.* (Reykjavik, 1954), 310–312; Theodore M. Andersson. The Icelandic Family Saga. *An Analytic Reading.* (Cambridge Mass., 1967), № 10, 223–228; Carol J. Clover. Hallfreðar saga. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia.* Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 263; Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе.* (Москва, 2012), 208–209.

Миколай Реріх. Заморські гості (1901). Дракари у Ризькій затоці

Миколай Реріх. Волок (1901)

За сагою Олаф Трюггвасон по дорозі до Хольмгарду, де при дворі конунга Вольдемара перебував його дядько вікінг Сігурд, брат його матері Астрід, був захоплений у полон піратами біля о. Саарема і проданий як раб в землю естів. Там його випадково зустрів Сігурд, купив з рабства і взяв з собою до Хольмгарду. Якось на ринку у місті хлопчик побачив Клеркона, який під час його захоплення вбив його кормильця. Юний Олаф вихопив сокиру і зарубав свого кривдника. За законами, які діяли в Хольмгарді, йому загрожувала страта. І тоді вікінг Сігурд відвів хлопця до Аллогії — дружини конунга Вальдемара, яка взяла його під свою охорону. За сагою Олаф залишався в Гардаріці (Русі) при дворі Володимира ще дев'ять років, зокрема брав участь у поході на Перемишль. Сага також згадує матір князя Володимира, яка вже була немічною, але мала дар пророчиці. Вона теж перебувала у Хольмгарді¹³¹⁴.

Таким чином, за сагою про Олафа Трюггвасона у 977–980 рр. Хольмгард був столицею конунга Володимира Святославича, у місті був княжий палац і великий торг. А морський шлях до міста пролягав біля о. Саарема.

“Сага про мешканців Фарерських островів” записана між 1200–1215 рр. розповідає про діяльність купців з Хольмгарду у норвезьких водах в останній чверті X ст. Цікаво, що як помсту шведам, фарерці розглядали спустошення бл. 995 р. Хольмгарду та островів біля балтійського побережжя у цьому районі (“і на схід у Хольмгард, і грабують там на островах і мисах”)¹³¹⁵. Свого часу Олена Ридзевська звернула увагу, що мова йшла про острови у Прибалтиці (Саарема у Ризькій затоці)¹³¹⁶.

“Сага про Олафа Святого”, норвезького конунга (1014–1028), який змушений був шукати притулку при дворі Ярослава Володимировича, загинув при спробі повернення трону у битві при Стікластадірі 29 липня 1030 р. і невдовзі був канонізований як святий покровитель Норвегії, почала формуватися сучасниками конунга. Її варіанти спиралися на скальдичну поему на смерть конунга Олафа, складену бл. 1040 р. його скальдом і близьким товаришем Сігватом Тордарсоном (бл. 995 – 1045)¹³¹⁷, станси інших його скальдів Оттара Сварті (XI ст.)¹³¹⁸

¹³¹⁴Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 126–189.

¹³¹⁵Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 577–579.

¹³¹⁶Елена Ридзевская. *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 70.

¹³¹⁷Gabriel Turville-Petre. *Scandic Poetry*. (Oxford, 1976), 77–87; Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги как источник по истории Древней Руси и ее соседей X–XIII вв. Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1988–1989 гг.* (Москва, 1991), 90–93.

¹³¹⁸Judith Jesch. The meaning of the narrative moment: Poets and history in the late Viking Age. *Narrative and History in the Early Medieval West*. Ed. Elizabeth M. Tyler, Ross Balziretti. (Turnhout, 2005), 251–256; Jonathan Grove. *Recreating Tradition: Sigvatr Hörðarson's Vikingarvisur and Óttarr Svarti's Höfuðlausn'. A austrvega. Saga and East Scandinavia*. Preprint Papers of the 14th International Saga

та Тормода Берсасона Скальда Чорних Брів (бл. 995 – 1030), який був разом з конунгом на Русі у 1029 р.¹³¹⁹ Сага дає інформацію про участь юного норвезького короля у 1007 р. в походах на о. Саарема (*Eysusla* Ейсюсла), а звідти – до Хольмгарда. Після втрати престолу конунг Олаф перебрався на схід до конунга Austrverg в Хольмгард, де зимував з Ярославом та Інгігердою¹³²⁰. У 1029 р. від Ярослава Олаф “*пома-ндровав на захід, і спочатку вони йшли по кризі замерзлих річок – і так до самого моря. А коли настала весна і крига скресла, вони приготували кораблі і з першим сприятливим вітром підняли вітрила і без особливих пригод відбули у морську подорож. Конунг Олаф спрямував свої кораблі до острова Готланд...*”¹³²¹ У інших варіантах: “*...і його військо пустилося зі сходу тою зимою до самого моря по льоду, а коли настала весна поплив він через море...*”¹³²², “*... по льоду... до моря... на Готланд*”¹³²³.

Отже, з Хольмгарду конунг Олаф з своїми 200 воїнами вирушив зимою 1029/1030 р. по льоду замерзлих рік до моря, де сів на кораблі і поплив на Готланд. Це виглядає як шлях з Дніпра по Касплі і Західній Двині до її гирла у Ризькій затоці, де були, зокрема на курземському побережжі, стоянки і факторії вікінгів (так біля с. Роя при впадінні однойменної річки в затоку були поховання вікінгів в лодях¹³²⁴).

“Сага про Магнуса Доброго” була записана до 1200 р. за матеріалами стансів королівських скальдів¹³²⁵. Розповідаючи про повернення принца Магнуса від двору конунга Ярослава, де він провів багато років в еміграції, до Норвегії, скальди повідомляють, що у 1034 р. норвезькі хевдінги Ейнар Тамбарскельфір та Кальв Арнарсон прибули за Магнусом до Ладоги, звідки послали гінців до Ярослава. Отримавши листи безпеки, вони зустрілися з Ярославом і Магнусом у Хольмгарді. Перезимувавши там, весною вони рушили до Ладоги (Альдейгюборга), звідки поплили до Сігтуни у Швеції і далі у Норвегію¹³²⁶. За варіантом *Fagrskinna* (Красива шкіра) вони “*... Зимою були в дорозі до самого моря...*”¹³²⁷, тобто добиралися до гирла Даугави на санях по льоду замерзлих рік. З Новгорода до Ладоги можна було легко добратися, тому не було необхідності зимувати у Новгороді.

Conference, Uppsala, 9-15 August 2009. Ed. Agneta Ney. Vol. 2. (2009), 327–335.

¹³¹⁹ Jan de Vries. *Altnordische Literaturgeschichte*. T. 1. (Berlin, 1964), 88, 93, 239–251, 260–261; Татьяна Джаксон. Исландские королевские саги о Восточной Европе, 248.

¹³²⁰ Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 253–254, 262–263, 272.

¹³²¹ *Antiquites Russes*. / Ed. Carl Christian Rafin. T. 1. (København, 1850), 352; *Snorri Sturluson*. *Heimskringla*. 2. *Islenzk Fornrit*. V. 27. (Reykjavik, 1961), 343; *Heimskringla*. Trans. Lee Milton Hollander. (Austin, 1964), 485–486.

¹³²² Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 260.

¹³²³ Там само, 271, 283.

¹³²⁴ Hans Feldmann, Heinz von zur Mühlen. *Baltisches historisches Ostlexikon*. T. 2. (Böhlau-Köln, 1990), 241.

¹³²⁵ Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 385–388.

¹³²⁶ Там само, 388–426.

¹³²⁷ Там само, 417.

Крім саг, важливу інформацію зберігають таттри – короткі новели, які пізніше служили матеріалом для саг.

“Таттр про Хаука Довгі панчохи” відбиває часи норвезького конунга Гаральда Світловолового (бл. 875–945), конкретніше 930-і рр. Конунг Гаральд звертається до Гаука: “*Я пошлю тебе до Аустрверга, щоб ти купив мені всяких дорогоцінних речей*”. Гаук відбув на схід до Хольмгарда, де перебув зиму і від купця-грека купив для конунга тканину для мантиї та інші цінні речі¹³²⁸. Отже у 930-і рр. у Хольмгарді функціонував торг, куди заходили візантійські купці.

Схожий “Таттр про Гудлейк Гардарікського”, який розповідає як літом 1016 р. гість Гудлейк дістався через Готланд до Хольмгарда, де купив дорогі візантійські тканини на мантию норвезькому конунгу, дороге хутро та коштовні скатертини. Але по дорозі назад біля о. Саарема пірат вікінг Торгаут напав на нього, вбив, а з награбованим добром відплив до Швеції¹³²⁹.

“Таттр про Еймунда Грінсона” авторства скальда Бйорна Гітделакаппі (989–1024), який служив конунгу Вальдемару на Русі у 1009–1011 рр., послужив матеріалом для відомої саги про Еймунда, навколо якої досі точаться суперечки. Одне не викликає сумнівів – це служба Еймунда у війську Ярослава у 1016–1019 рр. Служба ця починалася з прибуття Еймунда до Хольмгарда, де княжив тоді Ярослав¹³³⁰.

“Таттр про Бйорна” присвячений згадуваному скальду Бйорну, який теж починав свою службу конунгу Вальдемару з Хольмгарда. Головним подвигом скальда на цій службі була перемога над Силачем, який претендував на трон Володимира¹³³¹.

Збереглася також розповідь про норвезького вікінга Бйорна Гєрвінсона, ворога конунга Гаральда Світловолового, який у 880–920-х рр. торгував у Хольмгарді, потім заснував поселення в Ісландії. Його син Мідвардар-Скетті займався піратством на східному побережжі Балтики (Austrveg) у 920–940 рр.¹³³²

Отже, Хольмгард з останньої чверті IX ст. був відомим центром від Ісландії і Фарерських островів, там функціонував міжнародний торг, куди заходили візантійські купці, а місцеві купці торгували по всій Балтиці і за її межами. Скандинави добре знали це місто, яке було в певні часи столицею Володимира Святославича та Ярослава Володимировича. У місті був княжий двір з палацом. З Сігтуни (Швеції) до Хольмгарда треба було добиратися повз острови Готланд та Саарема. Хольмгард,

¹³²⁸ Там само, 625–629

¹³²⁹ Омельян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київ, 2003), 199–201.

¹³³⁰ Там само, 164–174.

¹³³¹ Там само, 283–285.

¹³³² Там само, 265.

який мав легке сполучення з Києвом, бо Ярослав Володимирович був там доволі часто вже після утвердження в Києві. З рунічних написів можна ще говорити про наявність у Хольмггарді церкви св. Олафа¹³³³ та Готського іноземного двору (купців з Готланда)¹³³⁴.

Звідси зрозуміло, що Хольмггард не можна ототожнювати з Новгородом на Волхові (включаючи селище на Славні), який почав формуватися як місто від 1044 р., а тим більше з гіпотетичним Новгородом на Лузі, в якому взагалі немає скандинавських матеріалів з IX–XI ст. Ігнорувати цими фактами неможливо, тим більше, що скандинавські джерела надто численні і різноманітні.

Де ж знаходився цей таємничий Хольмггард? Ще Олена Ридзевська звернула увагу на етимологію назви: *hólme* – острів і *garðr* – садиба, хутір¹³³⁵. За Бйорном Клейбером, *Holmgarðr* – місто на острові¹³³⁶.

На перший погляд, найбільше підходить для розміщення Хольмггарду т. з. Рюрикове городище, яке знаходиться за 2 км на південь від Новгорода при витоці Волхова з оз. Ільмень на першій від нього височині, розташованій на острові при роздвоєнні Волхова на рукави. Городище займає територію до 6–7 га, частина якої змита водами, його укріплення починаються з кінця IX ст., тут знайдені князівські печатки, три скарби дірхемів, візантійські та західноєвропейські монети, залізні гривні з молоточками Тора, дві бронзові підвіски з рунами, срібна фігурка валькірії. Тут знаходився княжий двір, але резиденція новгородських князів була перенесена сюди тільки у 1136 р. Напроти на Перині знаходилося знамените святилище язических богів. Можливо, що саме тут у 989 р. була споруджена дерев'яна Софія з двором перших єпископів¹³³⁷.

Але ототожнення Рюрикового городища з Хольмггардом суперечить цитованим фрагментам “Саги про Олафа Святого”, “Саги про Магнуса Доброго” та інших творів, автори яких добре знали географію території, яку описували, подаючи шлях з Хольмггарду до моря. Від Рюрикового городища до Ладоги проста і легка дорога по р. Волхов, туди не потрібно довго добиратися “по кризі замерзлих річок” або ж чекати цілу зиму. Рівно ж по заповненому порогами Волхову (до будівництва

¹³³³ Елена Мельникова. *Скандинавские рунические надписи*, № 89.

¹³³⁴ Николай Бережков. *О торговле Руси с Ганзой до конца XV в.* (Санкт-Петербург, 1879), 61.

¹³³⁵ Елена Ридзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 110.

¹³³⁶ Bjorn Kleiber. Zu einnigen Ortsnamen aus Gardarike. *Scando-Slavica*. Т. 3. (Copenhagen, 1957), 215–218.

¹³³⁷ Носов Е. Н. Новгород и Рюриково городище в IX–XI вв. (К вопросу о происхождении Новгорода) // Труды V Международного конгресса славянской археологии. Т. 1. Вып. 26. Москва, 1987. С. 5–14; *Его же*. Новгородское (Рюриково) городище. Ленинград, 1990; *Его же*. Городище (Рюриково городище) // Великий Новгород. История и культура IX–XVII веков. Санкт-Петербург, 2007. С. 138.

Волховської ГЕС) не можна було пройти на дракарах. Виглядає, що Хольмгард знаходився трохи далі Рюрикового городища, а дорога від нього до моря проходила по Касплі і Північній Двині (Даугаві), а далі повз о. Саарема у Ризькій затоці.

На Austrverg (Східному шляху) є ще лише одне місто, яке відповідає скандинавській інформації про Хольмгард — це Гнездово на правому березі Дніпра при впадінні р. Свинець у 12 км на захід від Смоленська. Воно знаходиться трохи далі вверх по Дніпру від впадіння р. Катинь, якою закінчувався перехід з Західної Двини до Дніпра. Майже відразу на правому березі починаються курганні групи поховань, які тягнуться до впадіння р. Ольшанки, в гирлі якої на лівому березі знаходиться Ольшанське городище IX–XI ст., за яким починаються курганні групи поховань. Далі при впадінні р. Свинець укріплене городище IX–XI ст. Гнездово з селищем площею у 16 га, оточене величезним курганным могильником (початково біля 6 тис. насипів) площею у 200 га, яке містить багатий масив скандинавських артефактів¹³³⁸. Не менше третини

¹³³⁸ Михаил Кусцинский. Отчет М. Ф. Кусцинского о раскопках в Смоленской губернии в 1874 г. // *Древности. Тр. Моск. археол. об-ва*. Т. 9. Вып. 1. (Москва, 1881), 4–5; Владимир Сизов. Курганы Смоленской губернии. Вып. 1. Гнездовский могильник близ Смоленска. *Материалы по археологии России*. (Санкт-Петербург, 1902), № 28, 136 с.; Александр Спицын. Гнездовские курганы в раскопках С. И. Сергеева. *Изв. Археол. комиссии*. Вып. 15. (Санкт-Петербург, 1905), 6–70; Александр Лявданский. Материалы для археологической карты Смоленской губернии. *Труды Смоленских гос. музеев*. Вып. 1. (1924), 135–136; Даниил Авдусин. Раскопки в Гнездове. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 38. (Москва, 1951), 72–81; Його ж. Гнездовская экспедиция. *Там само*. Вып. 44. (Москва, 1952), 93–103; Його ж. Отчет о раскопках Гнездовских курганов в 1949 г. *Материалы по изучению Смоленской обл.* Вып. 1. (Смоленск, 1952), 311–367; Його ж. Отчет о раскопках Гнездовских курганов (в 1950 и 1952–1955 гг.). *Там само*. Вып. 2. (Смоленск, 1957), 113–183; Його ж. О датировке Гнездовского кургана с мечом из раскопок М. Ф. Кусцинского. *Культура и искусство Древней Руси*. (Ленинград, 1967), 21–25; Його ж. Отчет о раскопках в Гнездове в 1957–1960 гг. *Материалы по изучению Смоленской обл.* Вып. 7. (Смоленск, 1970), 236–286; Його ж. Гнездово и Днепровский путь. *Новое в археологии*. Сб. стат., посвященный 70-летию А. В. Арциховского. (Москва, 1972), 159–169; Його ж. О Гнездове и Смоленске. *Вестник Московского университета*. Серия: 8 История. (Москва, 1979), № 4, 42–49; Даниил Авдусин, Михаил Тихомиров. Древнейшая русская надпись. *Вестник АН СССР*. (1950), № 4, 71–79; Даниил Авдусин, Тамара Пушкина. Три погребальные камеры из Гнездова. *История и культура древнерусского города*. (Москва, 1989), 190–295; Мария Фехнер. О “скрамасаксе” из Гнездова. *Новое в советской археологии*. (Москва, 1965), 260–262; Иван Ляпушкин. Гнездово и Смоленск. *Проблемы истории феодальной России*. (Ленинград, 1971), 33–37; Валентин Булкин, Глеб Лебедев. Гнездово и Бирка (к проблеме становления города). *Культура средневековой Руси*. (Ленинград, 1974), 11–17; Валентин Булкин. Большие курганы Гнездовского могильника. *Скандинавский сборник*. Вып. 20. (Таллин, 1975), 134–145; Владимир Петрухин. Ритуальные сосуды из курганов Гнездова и Чернигова. *Вестник Московского университета*. Сер. история. (1975), № 2, 78–92; Його ж. Гнездово между Киевом, Биркой и Моравией (Некоторые аспекты сравнительного анализа) *Гнездово: 125 лет исследования памятника*. [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 124]. (2001), 116–120; Тамара Пушкина. Скандинавские вещи из Гнездовского поселения. *Советская Археология*. (1981), № 3, 5–25; Його ж. Три амулета из Гнездова. *Проблемы археологии Евразии*. (Москва, 1991), 117–120; Його ж. Трилистные скандинавские фибулы на территории Восточной Европы. *Археологический сборник*. [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 111]. (1999), 33–42; Юрий Жарнов.

населення міста складали скандинави. Городище не розташоване на острові, але річка Свинець сполучена з оз. Бездонним, де могла розташовуватися гавань міста, а два малі озера, схоже, є частиною старого русла. Тобто територія давнього міста могла бути островом (містом на острові). А може і Холм-город?! До Гнездова легко добратися по Західній Двині (Даугаві) і Касплі лише через один простий волок.

Гнездово єдиний великий скандинавський центр на території Русі, назва якого невідома. У пізньому ісландському джерелі т. з. “Книзі Хаука” (1323–1329) [“Опис світу і свята мудрість” Хаука Ерлендсона (+ 1334)¹³³⁹] міститься перелік давньоруських міст, відомих ісландським купцям: Морамар [Муром], Ростова [Ростов], Сурдалар [Суздаль], Хольмгард [?], Сюрнес [?], Гадар [?], Полтескья [Полоцьк] і Кенугард [Київ]. На думку Олени Мельникової, Сюрнес [Sørnes] міг бути Черніговом¹³⁴⁰. Тетяна Джаксон запропонувала етимологію назви Сюрнес від *свинячий мис*, вважаючи цей термін скандинавською назвою Свиническа-Гнездова¹³⁴¹. Версія ця не виглядає коректною: такий

Женские скандинавские погребения в Гнездове. *Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города)*. (Москва, 1991), 200–225; Елена Каменецкая. Заольшанская курганный группа Гнёздова. *Там само*, 125–174; Ї ж. *Керамика IX–XIII вв. как источник по истории Смоленского Поднепровья*. (Москва–Смоленск, 2019), 244 с.; Юлия Лихтер, Юлия Щапова. Гнёздовские бусы. По материалам раскопок курганов и поселения. *Смоленск и Гнёздово (к истории древнерусского города)*. (Москва, 1991), 244–259; Галина Новикова. Скандинавские амулеты из Гнёздова. *Там само*, 175–199; Наталья Ениосова, Роберт Митоян. Тигли Гнёздовского поселения. *Археологический сборник*. [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 111]. (1999), 54–63; Наталья Ениосова. Скандинавские рельефные фибулы из Гнездова. *Гнёздово: 125 лет исследования памятника*. [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 124]. (2001), 83–92; Федор Андрощук. Гнёздово, Днепровский путь и финал Бирки. *Там само*, 126–135; Наталья Жилина. О технологиях филигранный украшений гнёздовских кладов. *Там само*, 102–106; Владимир Зоценко. Гнёздово в системе связей Среднего Поднепровья X–XI вв. *Там само*, 121–125; Анатолий Кирпичников, Сергей Каинов. Меч с рельефными украшениями рукояти из раскопок гнёздовского могильника. *Там само*, 68–72; Игорь Кураев. Историография варяжского вопроса (по исследованиям погребений Гнёздова). *Там само*, 27–33; Кирилл Михайлов. Древнерусские камерные погребения в Гнездове. *Там само*, 159–175; Лена Тунмарк-Нюлен. Гнездовский меч – изделие готландского мастера? *Там само*, 73–76; Василий Нефёдов. Археологический контекст “древнейшей русской надписи” из Гнездова. *Там само*, 64–67; Його ж. Ранние этапы политогенеза на территории Смоленской земли (конец IX – первая половина XI в.). *Северная Русь и проблемы формирования Древнерусского государства*. (Вологда, 2012), 89–113; Сергей Каинов. Находки деталей мечей ранних типов на территории Гнёздова. *Русь в IX–XII веках: общество, государство, культура*. (Москва–Вологда, 2014), 34–46; Його ж. Погребения и предметы вооружения Гнёздовского некрополя. *Гнёздовский археологический комплекс. Материалы и исследования*. Вып. 1. [Труды Государственного Исторического Музея. Вып. 210]. (Москва, 2018). 211–240.

¹³³⁹ Hauksbók: *The Anna-Magnæan Manuscripts*, 371, 410, and 675, 410. Ed. Jón Helgason. (Copenhagen, 1960); Sverrir Jakobson. Hauksbók and the Construction of an Icelandic Word view. *Saga-book*. Vol. 31. (University College London, 2007), 22–38.

¹³⁴⁰ Елена Мельникова. Древняя Русь в исландских географических сочинениях. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г.* (Москва, 1976), 141–156.

¹³⁴¹ Татьяна Джаксон. Sýrnes и Гадаг: загадки древнескандинавской топонимии Древней Руси. *Scando-Slavica*. Т. 32. (Copenhagen, 1986), 73–83; Татьяна Джаксон, Галина Глазырина. *Древнерусские города в древнескандинавской письменности*. (Москва, 1987), 127–128.

великий скандинавський центр як Гнездов не міг лишитися поза увагою саг, скальдичних стансів і таттрів та й р. Свінец, навряд чи пов'язана з свинями. З Йомсбурга—Воліна до Хольмгарда—Гнездова справді можна було дійти під парусом за 14 діб, як подавав німецький хроніст Адам Бременський (до 1050 — бл. 1085)¹³⁴², долаючи на лоді за добу трохи більше 120 км, і лише на останньому відтинку пройшовши єдиний волок.

Коли і за яких обставин виник Хольмгард—Гнездово? Верхів'я Західної Двини та Дніпра були територією зайнятою потужними племенами *кривичів*, які сформували аж три суперсоюзи, які умовно можна назвати полоцьким, смоленським та псковським. Завдяки працям покоління археологів ці ареали досить точно визначені¹³⁴³.

¹³⁴² Adam History of the Archbishops of Hamburg. (Bremen—New York, 1959), 252–254; Адам Бременський. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. (Москва, 2012), 340.

¹³⁴³ Владимир Сизов. Раскопки в Смоленской губернии. *Древности*. Труды Московского археологического об-ва. Т. 9. Ч. 3. (1887), 34–50; Його ж. Отчет о раскопках в Смоленской и Могилевской губ. в 1890 г. *Там само*. Т. 15. Ч. 2. (1894), 5–6; Його ж. О происхождении и характере курганных высочных колец преимущественно так называемого московского типа. *Археологические известия и заметки*. Т. 6. (Москва, 1895), 177–188; Його ж. Длинные курганы в Смоленской губ. *Труды XI Археологического съезда*. Т. 2. (Москва, 1902), 146–178; Його ж. Курганы Смоленской губернии. Вып. 1. Гдовский могильник близ Смоленска. *Материалы по археологии России*. Вып. 28. (Москва, 1902), 135 с.+14 табл.; Georg Loeschcke. Alte Gräber in der Umgegend von Neuhausen. *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*. (Doprat, 1888), 200; Александр Спицын. Гдовские курганы в раскопках В. Н. Глазова. *Материалы по археологии России*. Вып. 29. (Москва, 1903), 124 с.; Його ж. Удлиненные и длинные русские курганы. *Записки Отделения русской и славянской археологии Русского археологического об-ва*. Т. 5. Ч. 1. (Москва, 1903), 196–202; Його ж. Отчет о раскопках, произведенных в 1905 г. И.С.Абрамовым в Смоленской губ. *Там само*. Т. 8. Ч. 1. (Москва, 1906), 12–24; Константин Кудряшов. Отчет о раскопках 1911 г. в Гдовской уезде С-Петербургской губ. *Там само*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1913), 241–264; Сергей Гамченко. Исследование курганов у д. Сытенки на левом берегу р. Луги в 1908 г. // *Там само*. Т. 9. (Москва, 1913), 163–221; Владимир Крейтон. Археологические разведки и раскопки в Псковской губ. в течении лета 1913 г. *Труды Псковского археологического об-ва*. Т. 10. (1914), 1–24; Алексей Тищенко. Отчет о раскопках 1910–1911 гг. в Новгородской губ. *Известия Археологической комиссии*. Вып. 53. (1914), 23–28; Николай Окулич-Казарин. Материалы для археологической карты Псковской губ. *Труды Псковского археологического об-ва*. Т. 10. (1914), 166–189; Його ж. Дополнения и поправки к “Материалам для археологической карты Псковской губ.” *Там само*. Т. 11. (1915), 125–126; Александр Лявданский. Некоторые данные о городищах Смоленской губ. *Научные известия Смоленского ун-та*. Т. 3. Вып. 3. (Смоленск, 1926), 219–259; Його ж. [Ляўданскі А.Н.] Археолёгічныя досьледы ў Смаленскай губ. За 1918–1928 гг. *Працы катэдры археолёгіі Беларускай АН*. (Менск, 1928), 285–290; Його ж. Археолёгічныя досьледы ў Аршанскай акрузе. *Запіскі аддзелу гуманітарных навук Беларус. АН*. Т. 2. Кн. 2. Праці археолёгічнай камісії Беларускай АН. (Менск, 1930), 31–45; Його ж. Археолёгічныя досьледы ў Віцебскай акрузе. *Там само*, 93–104; Його ж. Археолёгічныя досьледы ў водозборах рр.. Сажа, Дняпра і Касплі ў Смалянскай губ. *Там само*, 269–338; Його ж. Курганны магільник каля в. Чаркасова Аршанскае акрузі. *Там само*, 57–70; *Его же*. Археолёгічныя досьледы ў Смаленшчыне. *Працы сэкцыі археолёгіі*. Т. 3. (Менск, 1932), 5–68; Николай Чернягин. Длинные курганы и сопки. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Вып. 6. (Москва, 1941), 93–108; Сусанна Тараканова. Псковские курганы с трупосожжениями. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 36. (1951), 141–154; Ї ж. Длинные и удлиненные курганы. *Советская Археология*. Т.

Ріка Касля

19. (1954), 100–107; Її ж. Псковские городища. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 62. (1956), 37–40; Евгений Шмидт. Результаты изучения археологических памятников Смоленской области в 1949–1950 гг. *Сборник научных работ Смоленского краеведческого научно-исследовательского ин-та*. Вып. 1. (Смоленск, 1957), 34–51; Його ж. Некоторые результаты изучения памятников третьей четверти I тысячелетия н. э. в Смоленском Поднепровье. *Древности Белоруссии*. Мат. конференции по археологии Белоруссии и смежных территорий (1966). (Минск, 1966), 193–204; Його ж. О смоленских длинных курганах. *Славяне и Русь*. (Москва, 1968), 224–229; Його ж. О некоторых особенностях курганных погребений XI–XIII вв в земле кривичей. *Новое в археологии. Сб. ст., посвящ. 70-летию А. В. Арциховского*. (Москва, 1972), 145–151; Його ж. Племена Смоленского Поднепровья и Подвинья в эпоху великого переселения народов. *Социально-экономическое развитие России и зарубежных стран*. (Смоленск, 1972), 3–46; Валентин Седов. Кривичи. *Советская Археология*. 1960. № 1; Його ж. Сельские поселения центральных районов Смоленской земли (VIII–XV вв.). (Москва, 1960), 47–62; Його ж. Длинные курганы кривичей. *Свод археологических источников*. Вып. E1–8. (Москва, 1974), 67 с.; Його ж. Смоленская земля. *Древнерусские княжества X–XIII*. (Москва, 1975), 240–259; Його ж. *Восточные славяне в VI–XIII вв.* (Москва, 1982), 28–57; 158–168; Георгий Штыхов. Археология Полоцкой земли за 50 лет. *Древности Белоруссии*. Доклады к конференции по археологии Белоруссии (март 1969 г.). (Минск, 1969), 118–129; Його ж. *Археологическая карта Белоруссии. Рамятники железного века и эпохи феодализма*. (Минск, 1971), 275 с.; Його ж [Штыхаў Г. В]. Выгучэнне курганоў Палацкой землі (X – пачатка XII ст.). *Беларускія старожытнасці*. (Менск, 1972).

Рештки дитинця у Суражжі на Західній Двині (1893 р.)

Ріка Сережа у верхній течії

Основною визначальною археологічною ознакою кривицького ареалу є *культура довгих курганів*. Довгі кургани — невисокі, схожі на вали, земляні насипи довжиною від 12–15 до 40 м при ширині 5–10 м і висоті 1–2 м. зустрічаються і кургани довжиною 50–100 м і більше.

В кожному кургані кілька урнових або безурнових тілопальних поховань. Ареал цієї культури спочатку займав території басейну р. Великої і Псковського озера, верхів'я р. Ловати і прилягаючих озер та частину басейну р. Мста. Цей ареал був густо заселений, тут зафіксовано більше половини довгих курганів. У VIII–IX ст. цей ареал помітно розширився, охопивши басейни р. Західна Двина та Дніпро за рахунок балтських племен *тушемлинсько-банцерівської культури*, які займали цю територію у попередній період. Дальша колонізація *кривичів* була спрямована у напрямках верхів'їв Волги та Оки, де вона перехресчувалася з колонізацією *словен* і *в'ятичів*, одночасно просування кривичів у басейні Мсти зупинилося, будучи пригашене активністю *ільменських словен*.

Початки культури довгих курганів відносять до VI ст. Думка Сусанни Тараканової стосовно II–III ст. підтримки не отримала¹³⁴⁴. Схоже, що у процесі ранньої міграції *кривичі* зустріли у басейні р. Великої – Псковського озера на стику фінських та балтських племен найбільш сприятливі умови і тому саме звідси розпочалося даліше їх розселення. Від місцевого населення вони запозичили ритуал “очищення вогнем” місць спорудження курганів, свідченням чого служать зольні піднебіння товщиною від 2 до 30 см. В областях, раніше заселених *фінами*, зустрічаються кургани в основі своїй обложені камінням, що теж свідчить про фінські впливи. Своїх покійників *кривичі* спалювали на стороні, спалені останки розсипали рівними шарами по більш-менш значній площі або ж, навпаки, насипали акуратною купкою чи поміщали у невеличку ямку. Часто залишки кремації складалися в урну з кераміки або берести. Способи захоронення зустрічаються трьох типів: на материку або на зольному піднебінню кургану, в насипі на спеціальній площадці іноді покритій тонким шаром глини, при цьому після захоронення курган досипався далі, і в уже готовому кургані. В останньому випадку останки хоронили у неглибоких маленьких ямках, або, навіть, розсипались по вершині кургану. На Псковщині найбільше таких “пустих” курганів, на яких залишки кремації розсипали по вершині. На Смоленщині мертвих спалювали прямо на вершинах курганів, залишаючи там останки кремації. На Полоцькому Подвинні і у Подніпров'ї – 33–52% поховань урнові, тоді як на Псковщині урнових поховань тільки 10–20%. Кераміка урнових поховань має найближчі аналогії у празько-корчацькій кераміці, що підкреслює слов'янський характер її виробників. На Псковщині зустрічається кераміка фінського типу.

Загалом число поховань у довгих курганах коливається від 1–2 до 22. Інвентар поховань бідний. Переважно це рештки жіночих прикрас у вигляді різних бус, пряжки з заліза та бронзи, бляшки з поясних наборів, персні і рідше височні кільця з дроту. Зустрічаються прикраси

¹³⁴⁴ Сусанна Тараканова. Длинные и удлиненные курганы. *Советская Археология*. Т. 19. (Москва, 1954), 93–107.

характерні для фінських і лівських племен. Всі ці предмети навіть при найбільш критичному підході дозволяють датувати кургани VI–IX ст., при цьому зазначивши, що окремі предмети, наприклад бляшки-скарлупки чи бронзові пінцети у VI ст. уже виходили з ужитку, тоді як верхній горизонт цих пам'яток сягає II ст. н. е. З IX ст. характерною ознакою смоленських і полоцьких *кривичів* стають браслетоподібні зав'язані височні кільця.

Цілком зрозуміло, що *кривичі* були пришлим населенням в цих ареалах. Між культурою довгих курганів і попередніми культурами існує певний розрив. “Перьвии насельници... въ Полотьски кривичи”¹³⁴⁵. *Кривичі* були частиною антського масиву, яких активність *готів* і *гунів* змусила до міграції вверх по Дніпру, внаслідок чого вони на рубежі V–VI ст. зайняли найбільш доступну нішу в районі басейну р. Великої та Псковського озера на стику балтського і фінського ареалів. У VII ст., отримавши підтримку нової хвилі слов'янської міграції – *словенів*, вони зуміли здолати опір балтів і фінів і почали перемагати у складних асиміляційних процесах, запанувавши “... на верхъ Волги, и на верх Двины и на верх Днепра...”¹³⁴⁶. Дмитро Мачинський пропонував вважати полочан, які осіли в басейні р. Полоти і на середній Західній Двині, відламом словенської міграції, який загубився серед кривицького ареалу¹³⁴⁷, але це скоріше данина захопленню дослідника *ільменськими словенами*. Не даремно ж пізніші літописці називали полоцьких князів князями кривськими¹³⁴⁸.

Етнонім *кривичі* виводять від міфічного родоначальника Крива. Давня гіпотеза про можливе західне походження кривичів¹³⁴⁹, підтримана Валентином Седовим¹³⁵⁰ є похідною від гіпотези про надвіслянське походження слов'янства. Стосовно кривичів ця гіпотеза спростована Михайлом Артамоновим¹³⁵¹ та Ернестом Тинісоном¹³⁵².

¹³⁴⁵ Ипатьевская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 2. (Москва, 2001), 14.

¹³⁴⁶ Там само, 8.

¹³⁴⁷ Дмитрий Мачинский. Миграция славян в I тысячелетии н. э. (по письменным источникам с привлечением данных археологии. *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 49–50.

¹³⁴⁸ Ипатьевская летопись, 304.

¹³⁴⁹ Kazimieras Būga. Die Vorgeschichte der Aistischen (Baltischen) Stämme im Lichte der Ortsnamenforschung. *Streitberg Festgabe*. (Leipzig, 1924), 33; Александр Спицын. *Праці Першого съезду дослідчыкаў Беларускае архэалёгіі і архэографіі*. (Менск, 1926), 27–30.

¹³⁵⁰ Валентин Седов. *Славяне Верхнего Поднепровья и Подвинья*. (Москва, 1970), 105–108; Його ж. Длинные курганы кривичей. *Свод археологических источников СССР*. Вып. У1–8. (Москва, 1974), 41; Його ж. *Восточные славяне VI–XIII вв.*, 58.

¹³⁵¹ Михаил Артамонов. Некоторые вопросы отношений восточных славян с болгарами и балтами в процессе заселения ими Среднего и Верхнего поднепровья. *Советская археология*. (1974), № 1, 251–252.

¹³⁵² Эрнест Тыниссон. Монография о длинных курганах. *Известия АН ЭССР. Общественные науки*. (Таллин, 1976), № 4, 300–305.

Мовна архаїка кривичів скоріше відбиває давні субстрати до розділення слов'ян на дві діалектні групи. Не виключено також, що смоленські кривичі отримали у VIII–IX ст. підтримку з боку словенського племені *смолян*, частина яких в цей період перемістилися з південно-західної Болгарії до Верхнього Дніпра. Особливості ареалу смоленських кривичів, безперечно, є наслідком впливу попередніх балтських культур¹³⁵³.

Перші кривицькі городища відносяться до VIII ст. Найдавніше з них Ізборськ, збудований на високому мисі при впадінні безіменної річки в оз. Городищенське, зв'язане водним шляхом з Псковським озером. З двох сторін городище захищене крутими схилами, а з напільної сторони був споруджений вал шириною 10 м. Розміри раннього городища 90 x 70 м. Найдавніша кераміка — празько-корчакського типу, доми — типові для північної групи слов'ян: наземні, зрубні, з дерев'яною підлогою, розмірами від 3,5 x 3 до 4 x 4 м. Правда, в горизонті IX ст. знайдено дві будівлі розмірами 3,5 x 3 і 3,5 x 2,8 м з глинобитними підлогами, характерними для латгальського домобудівництва. Більшість печей слов'янського типу, але зустрічаються і латгальські (з глиняним подом, намазаним на кам'яну основу, стіни глиняні, а основа захищена вінцем з каменю) та, навіть, відкриті вогнища круглої або овальної форми, теж характерні для латгалів. Тобто в Ізборську VIII–IX ст. відбувалися певні асиміляційні процеси між балтами і пришлыми слов'янами. В центрі Ізборська знаходилася площадка діаметром 20 м, піднята вище навколишньої поверхні на 30–50 см. На городищі знайдені сліди ремісничої діяльності, зокрема залізоплавильного і залізообробного та бронзолivarного виробництв¹³⁵⁴.

Псковське городище синхронне за часом з Ізборським. Матеріали їх схожі, але на Псковському більш помітні балтські субстрати. IX–X ст. Псков був значно меншим центром і лише на рубежі IX–X ст. з притоком нових слов'янських поселенців виріс у 5–6 разів і почав розвиватися як ремісничий центр¹³⁵⁵.

У Смоленському Подніпров'ї городищ VIII ст. не знайдено. Інтенсивна кривицька колонізація в цьому регіоні припадає на IX–X ст. Схоже, що перші вікінги з'явилися у цьому регіоні одночасно або ж і дещо раніше за *кривичів*. Зрештою це виглядає закономірно, враховуючи,

¹³⁵³ Johan Callmer. At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo. *From Goths to varengians Communication and cultural exchange between the Baltic and the Black Sea*. Ed. by Line Bjerger, John H. Lind and Soren M. Sindbak. (Aarhus, 2013), 39–86.

¹³⁵⁴ Валентин Седов. *Восточные славяне в VI – XIII вв.*, 55–57.

¹³⁵⁵ Сусанна Тараканова. Раскопки в псковском кремле. *Краткие сообщения Ин-та Истории материальной культуры*. Вып. 21. (1947), 145–147; Ї ж. О происхождении и времени возникновения Пскова. *Там само*. Вып. 35. (1950), 21; Сергей Белецкий. Культурная стратиграфия Пскова (археологические данные к проблеме происхождения города). *Краткие сообщения Ин-та археологии АН СССР*. Вып. 160. (Москва, 1980), 3–18.

що морське побережжя біля гирла Німану та гирла Західної Двини контролювали інші групи вікінгів, конкуренти Ладоги. Маючи інформацію про казкові багатства сходу, вони не могли не шукати шляхів в обхід Ладоги. Крім того шлях по Західній Двині був найкращим, так як включав у себе лише один волок з Касплі у Дніпро якраз навпроти Гнєздова-Хольмгарда. Археологічні дослідження дозволяють стверджувати, що Гнєздово як місто з городищем 16 га, портом та курганными могильниками, активно функціонувало вже у IX–X ст.¹³⁵⁶ Щонайменше тритину населення міста складали скандинави¹³⁵⁷. Версія про Гнєздово, як погост Києва, поблизу центру кривичів Смоленська виглядає непереконливою надуманою конструкцією¹³⁵⁸. Схоже, що Генрик Ловмянський мав рацію, пов'язуючи Олега з Смоленськом¹³⁵⁹. Він виходив з тексту Першого Новгородського літопису (з врахуванням реконструкції Олексія Шахматова: “И бысть у них князь Олегъ, мужь мудръ и храбръ. И начаша воевати вьсюду и налезоша Дънепръ реку и Смольньскъ градъ”¹³⁶⁰). Такої ж думки були і інші дослідники¹³⁶¹. Очевидно, до корегування літопису Мстиславом Володимировичем на початку XII ст. замість Смоленська в тексті стояла назва

¹³⁵⁶ Евгений Шмидт. Связи Скандинавии с землями кривичей в середине – второй половине IX в. *X Всесоюзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии*. Ч. 1. (Москва–Ленинград, 1986), 173–174; Його ж. Древнейшие пути из Днепра в Западную Двину. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова*. (Чернівці, 1993), 83–86; Його ж. Древние пути с Днепра через водораздел в Западную Двину. *Тверский археологический сборник*. Вып. 1. (Тверь, 1994), 129–133; Його ж. Варяги и смоленские кривичи. *Международная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения профессора В. И. Равдоникаса*. (Санкт-Петербург, 1994), 53–55; Його ж. Гнєздово – протогород конца IX–X вв. н. э. *Гнєздово: история и современность*. (Смоленск, 1998), 19–31; Його ж. Древнейшие поселения в Гнєздове. *Смоленск и Гнєздово в истории России*. (Смоленск, 1999), 105–118; Його ж. Племена культуры длинных курганов и Гнєздово в конце IX – начале X вв. *Гнєздово: 125 лет исследования памятника* [Труды Гос. Исторического музея. Вып. 124]. (Москва, 2001), 34–39; Його ж. Раскопки курганов “Лесной группы” у дер. Гнєздово. *Смоленские древности*. Вып. 4. К 85-летию Е. А. Шмидта. (Смоленск, 2005), 212–226; Johan Callmer. At the watershed between the Baltic and the Pontic before Gnezdovo, 49–86.

¹³⁵⁷ Даниил Авдусин. Скандинавские погребения в Гнєздове. *Вестник МГУ. История*. (1970), № 1, 74–86; Евгений Шмидт. Об этническом составе населения Гнєздова. *Советская археология*. (1970), № 3, 102–108; Юрий Жарнов. Женские скандинавские погребения в Гнєздове. *Смоленск и Гнєздово*. (Москва, 1991), 203; Василий Шулаков. К вопросу об этническом составе Гнєздова. *Смоленск и Гнєздово в истории России*. (Смоленск, 1999), 38–41.

¹³⁵⁸ Владимир Петрухин, Татьяна Пушкина. К предыстории русского города. *История СССР*. (1979), № 4, 100–112.

¹³⁵⁹ Хенрик Ловмянський. *Русь и норманны*. (Москва, 1985), 138–142.

¹³⁶⁰ Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 541.

¹³⁶¹ Даниил Авдусин. К вопросу о происхождении Смоленска и его первоначальной топографии. *Смоленск. К 1100-летию первого упоминания города в летописи*. (Смоленск, 1967), 64–66; Владимир Мавродин, Игорь Фроянов. “Старцы градские” на Руси X в. *Культура средневековой Руси*. (Ленинград, 1974), 31.

Хольмгарда-Гнездова. Після занепаду Волзького шляху і скорочення поступання арабського срібла, правитель Ладоги, природно, звернув увагу на прямий шлях до Константинополя по Даугаві та Дніпру, для чого спочатку опанував Хольмгард, а вже звідти — Київ.

Як же називалося це важливе місто на шляху з Балтики в Чорне море: Гнездово, Свиническ, Сюрнес, Холм-город, Хольмгард чи може, навіть, Новгород? Проблема залишається дискусійною, археологічні матеріали і джерела дають підстави стверджувати, що Хольмгард знаходився на Дніпрі і там була спочатку столиця Володимира Святославича, його синів Вишеслава і Ярослава та внука Іллі. В часи Ярослава Володимировича у Ладозі був окремий князівський престол, який займали троюрідний брат княгині Інгігерди Рагнвалд Ульвсон (з 1019 р.) і його син Ульф-Ейлів Рагнвалдсон (+ 1036/1037). Вже це робить сумнівним версію про перебування іншого князя у сусідньому Рюриковому городищі. Ульф-Ейлів проводив успішну завойовницьку політику на Півночі, здійснивши у 1035 р. похід до Залізних воріт в землі *пермі*¹³⁶².

Арабський географ Абу Ісхак ал-Фарісі ал-Істахрі (бл. 951) у своєму описі земель Хозарії, Волзької Булгарії, а також слов'ян, печенігів, банкірів і угрів, виділив три слов'янські об'єднання: Куйяба, ал-Артанія і ас-Славія¹³⁶³. Ал-Істахрі користувався більш ранньою працею “Види країн” (920–921) Абу Заїда Ахмеда ібн Салха ал-Балхі (850–934), а також добротною купецькою інформацією¹³⁶⁴. Він докладно описав шлях з Булгара до Куяби, предмети торгівлі (з Артанії за його інформацією вивозили чорного соболя і свинець¹³⁶⁵). Центр Артанії “*Арта знаходиться між землею хозар і великих болгар, котрі межують з Румом [Візантією — Л. В.] на півночі останнього... Що ж стосується Арти, то ми не пригадуємо, щоби хто-небудь з іноземців мандрував туди, бо вони вбивають будь-якого іноземця, вступившого в їх землі. Вони відправляються вниз по воді і ведуть торг, то нічого не розповідають про свої справи і товари і не допускають нікого проводити їх і вступити в їх країну*” (видно в такий спосіб купці з Куяби-Києва відлякували конкурентів).

¹³⁶² Никоновская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 79.

¹³⁶³ Ал-Истахрий. Книга путей и царств. Пер. Николая Караулова. Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа. Вып. 29. (Тифлис, 1901), 11–19; Фридрих Вестберг. К анализу восточных источников о Восточной Европе. Журнал Министерства народного просвещения. (1908), февраль, 364–370; Tadeusz Lewicki. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua*. Т. 2. (1949/1950), 360–363; Анатолий Новосельцев. Восточные источники о восточных славянах и Руси. Древнерусское государство и его международное значение. (Москва, 1965), 411–414.

¹³⁶⁴ Игнатий Крачковский. Арабская географическая литература. Крачковский И. Ю. Избранные сочинения. Т. 4. (Москва–Ленинград, 1957), 194–198.

¹³⁶⁵ Анатолий Новосельцев. Восточные источники о восточных славянах и Руси, 411.

Ця інформація передана також у “Книзі шляхів і країн” (960–977) Абдул Касім Мухамеда Ібн Хаукаля¹³⁶⁶ та в анонімному трактаті 982/983 р. “Худуд ал-Алам” (“Книга про межі світу від Сходу до Заходу”), яка містить відомості не пізніші першої половини IX ст.¹³⁶⁷ У двох останніх свинець, який вивозили з Артанії, замінений на олово, але у середньовічних текстах ці метали нерідко виступають синонімами.

Знаменитий арабський географ принц з династії Хаммудітів Абу Абд Аллах Мухамад ал-Ідрізі (1100–1066), який з 1038 р. працював при дворі сицилійських королів Рожера II та Вільгельма II, у другій частині своєї праці подав відомості, що Арта “красиве місто на укріпленій горі лежить в чотирьох днях дороги від Куяби і стільки ж від Славії... Що ж стосується Арти, то шейх ал-Хаукаль розповідає, що ніхто з іноземців там не був, так як вони кожного прибуваючого іноземця вбивають, ніхто не наважується їздити в їх землю. Від них вивозять хутра чорних леопардів і чорних лисиць і свинець. І це вивозять від них купці з Куяби”¹³⁶⁸.

Більшість дослідників не вагалися щодо локалізації Куяби як Києва, шлях до якого з Булгару був добре відомий арабським купцям. Так само локалізувалася Славія як земля ільменських словен. Про її існування арабські купці знали, торгуючи Волзьким шляхом з Ладогою і, можливо, навіть безпосередньо буваючи у Ладозі. У Ладозі та її околицях знайдено шість скарбів куфічних арабських срібних монет, в тому числі найдревніший скарб у Східній Європі (786 р.)¹³⁶⁹. У 2002 р. під час розкопок частини купецького заїжджого дому в шарах другої половини X ст., поряд з 2500 зеленими бусинками (явно якоюсь торгівельною партією), була знайдена вставка персня-печатки з гірського кришталю з арабським написом “Допомога моя тільки у Аллаха, на нього я сподіваюсь і до нього звертаюсь”, що дає підстави допускати присутність у місті мусульманських купців¹³⁷⁰. Невдовзі прості скляні бусинки стали розмінною монетою в розрахунках з фінськими мисливцями, які добували цінні хутра.

¹³⁶⁶ Ибн Хаукаль. Книги путей и царств. Пер. Николая Караулова. *Сборник материалов для описания местностей и племен Кавказа*. Вып. 38. (Тифлис, 1908); Tadeusz Lewicki. *Swiat slowiański*, 363–365.

¹³⁶⁷ Елена Галкина. К проблеме локализации народов Восточной Европы на этнической карте географов “школы ал-Джайхани”. *Ученые записки Центра арабских исследований Ин-та Востоковедения РАН*. (Москва, 2003), 3.

¹³⁶⁸ Анатолий Новосельцев. Восточные источники о восточных славянах и Руси, 413.

¹³⁶⁹ Anatolij Kirpičnikov. *Staraja Ladoga / Alt-Ladoga und seine überregionalen Beziehungen im 8.–10. Tagen zur Verbreitung und Verwendung von Dirhems in eurasischen Handel. Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*. Bd. 69. (1989), 322, 324.

¹³⁷⁰ Анатолий Кирпичников. Новые историко-археологические исследования Старой Ладogi. *Ладoga и истоки российской государственности и культуры*. (Санкт-Петербург, 2003), 21.

А от Артанію куди тільки не поміщали? Іржі Хрбек розмістив її на о. Рюген у Балтійському морі¹³⁷¹. Цю ідею підтримали Вадим Вілінбахов¹³⁷² та Аполон Кузьмін¹³⁷³. Християн Френ, виходячи із співзвучності топоніміки, пропонував варіант: Артанія—Ердзянь—Арзамас¹³⁷⁴. Цю здогадку підтримав Абрахам Костянтин Моурадія д'Охссон¹³⁷⁵. Павло Савельєв¹³⁷⁶ і Олексій Шахматов¹³⁷⁷ вважали *арту* фінським плем'ям, локалізуючи її центр у Рязані. Василь Бартольд пропонував шукати Арту у землі *в'ятичів*¹³⁷⁸. За Павлом Смірновим арабські купці не проникали далі середньої течії Волги та басейну Оки, тому всі три об'єднання знаходилися у землі *в'ятичів*: Куяба у гирлі Оки, Славія — північніше, а Артанія — між ними¹³⁷⁹. Розміщення Артанії у землях в'ятичів активно відстоював Олександр Монгайт (1915–1974)¹³⁸⁰. Численна група авторів підтримала тмутараканську версію¹³⁸¹. Інші пропонували варіанти в Чернігові¹³⁸², в р-ні пізнішої Москви, Ярославля, Ростова та о. Готланда. Генрік Ловмяньський прийшов до висновку, що Арта — літературна фікція, яку потрібно викреслити з можливих осередків Русі¹³⁸³.

Хольмгард-Гнездово найбільше відповідає локалізації загадкової Арти. Звичайно, за вісім денних переходів з Києва до Ладоги не

¹³⁷¹ Jří Hrbek. Der dritte Stamm der Rus nach arabischen Quellen. *Archiv Orientalni*. Vol. 25. (Praha, 1957), 649–651.

¹³⁷² Вадим Вилинбахов. Балтийские славяне и Русь. *Slavia Occidentalis*. Т. 22. (Poznań, 1962), 265–266.

¹³⁷³ Аполлон Кузьмин. “Варяги” и “русь” на Балтийском море. *Вопросы истории*. (1970), № 10, 28–55.

¹³⁷⁴ Christian M. Frähn. *Ibn Fosrlan's ubd anderer Arabes Berichte über dur Russen alterer Zeit*. (Sankt-Petersburg, 1823), LXXXI+281 s.

¹³⁷⁵ Abraham Constantine Mouradja d'Ohsson. *Der peoples du Caucase et du Nord de la Mer Noire dans le 10 siècle*. (Paris, 1828), 65.

¹³⁷⁶ Павел Савельев. *Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории*. (Санкт-Петербург, 1846), 85.

¹³⁷⁷ Алексей Шахматов. *Древнейшие судьбы русского племени*. (Петроград, 1919), 35.

¹³⁷⁸ Василий Бартольд. Арабские известия о русах. *Советское востоковедение*. Т. 1. (Москва, 1940), 27.

¹³⁷⁹ Павло Смирнов. *Волжський шлях і стародавні руси*. (Київ, 1928), 162–222.

¹³⁸⁰ Александр Монгайт. Некоторые сведения по истории Рязанской земли и исторической топографии Старой Рязани. *Монгайт А.Л. Старая Рязань*. (Москва, 1955), 27; Його ж. *Рязанская земля*. (Москва, 1961), 103.

¹³⁸¹ Дмитрий Иловайский. *Разыскания о начале Руси*. (Москва, 1876), VIII+466 с.; Владимир Пархоменко. *Начало христианства на Руси*. (Полтава, 1913), VIII+191 с.; Його ж. Три центра древнейшей Руси. *Известия Отд. Руського языка и словестности*. Т. 18. Кн. 2. (1913), 72–84; Його ж. *У истоков русской государственности*. (Ленинград, 1926), 34; Vladimir Mošin. Треће руско pleme. *Slavia*. Т. 5. (Praha, 1927), 763–781; Сергей Юшков. К вопросу о происхождении русского государства. *Ученые записки Московского гос. юридического ин-та*. Вып. 4. (1940), 37–39.

¹³⁸² Борис Рыбаков. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И. В. Сталина. *Вопросы истории*. (1952), № 9, 40–62.

¹³⁸³ Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. Т. 5. (Warszawa, 1973), 184–187.

добратися, як справедливо зауважив О. Монгайт¹³⁸⁴, але арабські географи і їх інформатори, які самі ніколи не були в Арті, пишучи з чуток, просто зафіксували, що цей пункт приблизно посередині між названими центрами. У Гнездові є річка Свинець. Покладів свинцю (чи олова) у Смоленському Подніпров'ї ніколи не було. Олово (а також свинець) до XIII ст. добували виключно у Корнуелі в Уельсі¹³⁸⁵. Свинець з X ст. почали добувати також в саксонських горах Гарца. До Хольмгарда-Гнездова ці цінні на той час метали могли потрапити тільки прямим балтійським шляхом по Даугаві (Західній Двині). З оркейнських ярлів походили полоцький князь Рогволод і його сини¹³⁸⁶. Для вікінгів Корнуел і балтійські шляхи були добре знаними.

Що стосується хутра чорного соболя (чорний леопард і чорна лисиця скоріше з області пізніших фантазій), то цей найцінніший і найдорожчий соболь ("головка") на Смоленщині ще водився на початку XVIII ст. А в ті часи він був поширений навіть у нинішніх українських землях¹³⁸⁷.

Виглядає, що Хольмгард-Гнездово як Арта став відомим арабським купцям з початку X ст., коли там сформувався за участі вікінгів поважний торговий центр, зв'язаний з Балтійським морем. Назва Арта (Арта—Орта—Орша—Рша) пізніше відбилася у сусідньому місті Орша, вперше згаданому під 1067 р.¹³⁸⁸, куди й перемістилася частина населення Арти-Хольмгарда після того як старший син Ярослава Володимировича князь Володимир Ярославич, який у 1036 р. отримав престол у Хольмгарді, до якого були приєднані Ладозьке і Псковське князівства із завданням активної політики у сусідніх фінських землях, переніс центр своїх володінь далі на північ на берег Волхова у новозаснований Новгород, розташований більш безпечно, ніж Ладога, кам'яні укріплення якої у 997 р. зруйнував норвезький ярл Ейрік Хаконсон¹³⁸⁹. Перенесення княжої резиденції на північ до Новгороду співпало зі змінами у світі вікінгів і різким падінням їх активності у південному напрямку. Все це і спричинилося до швидкого занепаду Арти-Хольмгарда-Гнездова (а може таки Новгороду ?) і часткового переходу його населення до сусідніх Смоленська та Орші. Дослідження дитинця Орші, який знаходився на Замковій горі на мисі при впадінні р. Оршиці в Дніпро і займав

¹³⁸⁴ Александр Монгайт. *Рязанская земля*, 104.

¹³⁸⁵ Чарльз Ф. Парк, Ричард А. Мак-Дормит. *Рудные месторождения*. Пер. с англ. (Москва, 1966), 321.

¹³⁸⁶ Про це див. далі.

¹³⁸⁷ Вениамин Семёнов. Верхнее Поднепровье и Белоруссия. *Россия*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1905), 112; Сергей Кириков. Исторические изменения животного мира нашей страны в XIII–XIX вв. *Известия АН СССР. Серия географическая*. (1958), № 1, 71–83; Иван Сокур. *Історичні зміни та використання фауни ссавців України*. (Київ, 1961), 19–20.

¹³⁸⁸ Ипатьевская летопись, 156.

¹³⁸⁹ Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 64.

Гнездо (Хольмгард-Новгород), сучасний вигляд

площу 0,57 га, показало, що він був збудований у другій половині XI ст. невдовзі перед першою згадкою¹³⁹⁰. Вікінги, які перебували на службі у Рюриковичів, перейшли з Володимиром Ярославичем до Новгороду, а слов'янське купецьке та ремісниче населення Хольмгарду із втратою значення цього центру в основному переселилося до Смоленська та до новозаснованої Орші¹³⁹¹. Тоді ж було засновано ще один опорний

¹³⁹⁰Юрий Драгун. Археологическое изучение детинца древней Орши. Доклады научной конференции аспирантов и молодых ученых, посвященное 50-летию Великой Октябрьской социалистической революции. Серия исторических наук. (Минск, 1957), 208–215; Георгий Штыхов. Полоцкие кривичи. Очерки по археологии Белоруссии. Ч. 2. (Минск, 1972), 89.

¹³⁹¹Леонтій Войтович. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия. Вып. 1. (Ижевск, 2015),

пункт на мисі високого правого берега Західної Двини при впадінні Касплі з цікавою і навряд чи випадковою назвою Сурож (чи не від Сурожа-Судака на південному побережжі Криму).

Таким чином, археологічні дослідження останніх десятиріч поставили під сумнів усталені стереотипи щодо походження одного з найбільш значущих міських центрів північної Русі і змусили істориків звернутися до перегляду деяких сторінок минулого народів Європи. Але ці пошуки мусять проходити у строгому узгодженні писемних джерел з джерелами археологічними. Однак поза сумнівами можна стверджувати, що одночасно з королівством вікінгів з центром у Ладозі існувало і королівство (князівство) з центром у Артї-Хольмгарді-Гнездові.

7–18; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки истории Руси X – первой половины XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18.

ВІСНИ ДИСКУСІЇ НАВКОЛО ЕТНОНІМА РУСЬ¹³⁹²

Вперше етронім *Русь* був зафіксований під 839 р. у Бертинських анналах¹³⁹³. Наступні за часом звістки про *Русь* належать арабським авторам, які всюди відділяли *Русь* від слов'ян, навіть протиставляючи їх одне одному¹³⁹⁴.

Першу версію етимології назви *Русь* подав Найдавніший літопис: “... идаша за море кѣ Варагомѣ к Русі сице бо са звахуть и варази суть яко се друзии зъвутса Своє... Оурмане .Анѣглане... Гѣте тако и си рѣша Русь... поаша по собѣ Русь и придоша старѣишии Рюрикъ... в тѣхъ [Варагѣ] прозваса Руская земля”¹³⁹⁵.

Виходячи з цих повідомлень, а також інформації Найдавнішого літопису про склад руських посольств (“отъ рода рѣска посъли”) на переговорах 907, 911 та 945 рр., які склалися переважно з скандинавів, руські (скандинавські) назви дніпровських порогів в трактаті візантійського імператора Костянтина Багрянородного “Про управління імперією”, тотожність *Rusios* і *Normandos* в тексті кремонського єпископа Ліудпранда (X ст.) та інших аргументів, цілий ряд відомих вчених (Готліб Зігфрід Байєр (1694–1738)¹³⁹⁶, Герхард Фрідріх

¹³⁹² Перша розвідка на цю тему була опублікована автором у 2010 р.: Леонтій Войтович. Вісні дискусії навколо етроніма *Русь*. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 13. (Львів, 2010), 196–204.

¹³⁹³ Детальніше див. наступний параграф.

¹³⁹⁴ Даниил Хвольсон. *Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда Бен Омар ибн Даста, арабского писателя начала X века*. (Санкт-Петербург, 1869), 200 с.; Авраам Гаркави. *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских*. (Санкт-Петербург, 1870), IX+308 с.; Арист Куник, Виктор Розен. *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и славянах*. (Санкт-Петербург, 1878), 205 с.; Дмитрий Одинец. *Возникновение государственного строя у восточных славян*. (Париж, 1935), 180 с.; Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу. Перевод и комментарии под ред. Игнатия Крачковского. (Москва–Ленинград, 1939), 194 с.; Tadeusz Lewicki. *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. Slavia Antiqua*. Т. 2. (1949–1950), з. 2, 321–383; Idem. *Obrzędy pogrzebowe pogańskich słowian w opisach podróżników arabskich głównie z IX–X w. Archeologia*. Т. 5. (1952–1953), 122–154; Idem. *Źródła arabskie do dziejów słowiańszczyzny*. Т. 1. (Wrocław–Kraków, 1956), 380 s.; Idem. *Źródła arabskie i hebrajskie do dziejów Słowian w okresie wczesnego średniowiecza. Studia źródłoznawcze*. Т. 3. (Warszawa, 1958), 61–101; Михаил Тихомиров. Происхождение названия “Русь” и “Русская земля”. *Советская этнография*. Т. 6–7. (Москва, 1947), 60–80.

¹³⁹⁵ Лаврентьевская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 1. (Москва, 2001), 19–20.

¹³⁹⁶ *Сочинение о варягах автора Феофила Сигафра Баэра*. (Санкт-Петербург, 1747), 6–7; Готліп-Зігфрід Байєр. *Сочинение о варягах*. Пер. Кириака Кондратовича. *Записки Академии наук*. Т. 4. (Санкт-Петербург, 1768), 42.

Міллер (1705–1783)¹³⁹⁷, Август Людвіг Шлецер (1735–1809)¹³⁹⁸, Йоган Філіп Густав фон Еверс (1781–1830)¹³⁹⁹, Вільгельм Томсен (1842–1927)¹⁴⁰⁰, Федір Успенський (1845–1928)¹⁴⁰¹, Олександр Брюкнер (1856–1939)¹⁴⁰², Федір Браун (1862–1942)¹⁴⁰³, Йозеф Маркварт (1864–1930)¹⁴⁰⁴, Фрідріх Вестберг (1864–?)¹⁴⁰⁵, Еміл Нестор Сетала (1864–1935)¹⁴⁰⁶, Олександр Васильєв (1867–1953)¹⁴⁰⁷, Річард Екблом (1874–1959)¹⁴⁰⁸, Михайло Присєлков (1881–1941)¹⁴⁰⁹, Лаурі Кеттунен (1885–1963)¹⁴¹⁰, Макс Фасмер (1886–1962)¹⁴¹¹, Ейвінд Квален¹⁴¹², Кларенс Меннінг (1893–1972)¹⁴¹³, Адольф Стендер-Петерсен (1893–1963)¹⁴¹⁴, Вільгельм Холмквіст (1905–1989)¹⁴¹⁵,

¹³⁹⁷ Konstantin Kaminskij. Der Normannenstreit als Gründungsschlacht der Russischen Geschichtsschreibung. Zur Poetik wissenschaftlicher Anfängerzählungen. *Europäische Geschichtskulturen im 1700 zwischen Gelehrsamkeit, Politik und Konfession*. Hg. Thomas Walling. (Berlin, 2012), 553–581. Див. також: Михайл Ломоносов. Замечания на диссертацию Г.Ф.Миллера “Происхождение имени и народа российского”. *Ломоносов М.В. Полное собрание сочинений*. Т. 6. (Москва–Ленинград, 1952), 17–80.

¹³⁹⁸ Август Людвиг Шлецер. *Нестор*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1809), 318–326.

¹³⁹⁹ Густав Эверс. *Предварительные критические исследования для Российской истории*. (Москва, 1826), 116–117.

¹⁴⁰⁰ Вильгельм Томсен. Начало русского государства. *Чтения в Московском об-ве истории и древностей российских*. (Москва, 1891), кн.1, 39.

¹⁴⁰¹ Фёдор Успенский. Первые страницы русской летописи и византийские переходные сказания. *Записки Им. Одесского об-ва истории и древностей*. Т. 32. (Одесса, 1915), 206.

¹⁴⁰² Aleksander Brückner. Dogmat normański. *Kwartalnik Historyczny*. Т. 20. (Lwów, 1906), 664–679; Idem. *O nazwach miejscowych*. (Kraków, 1935), 41.

¹⁴⁰³ Фёдор Браун. Варяжский вопрос. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*. Т. 5А. (Санкт-Петербург, 1892), 570–573; Його ж. Разыскания в области готто-славянских отношений. *Сборник Отдела русского языка и словестности*. Т. 64. (1899), № 12, 5–18; Friedrich Braun. Das historische Russland in nordischen Schrifttum des X–XIV Jahrhunderts. *Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag*. (Halle, 1924), 157–166.

¹⁴⁰⁴ Josef Marquart. *Osteruropäische und ostasiatische Streifzüge*. (Leipzig, 1903), 342–349.

¹⁴⁰⁵ Фридрих Вестберг. *Комментарий на “Записку” Ибрагима ибн Якуба о словенах*. (Санкт-Петербург, 1903), 156 с.; Його ж. К анализу восточных источников о Восточной Европе. *Журнал Министерства народного образования*. (1908), № 13, 364–412; № 14, 1–52.

¹⁴⁰⁶ Emil Nestor Setälä. *Zur Frage nach der Verwandschaft der finnisch-ugrischen und Samojedischen Sprachen*. (Helsingfors, 1915), 36 s.

¹⁴⁰⁷ Aleksandr Vasiliev. *The Russian Attack on Constantinople in 860*. (Cambridge, 1946), 9.

¹⁴⁰⁸ Richard Ekblom. Rus- et vareg- dans les noms de lieux de la region de Novgorod. *Archives d’etudes orientales*. (Upsal, 1915), 67 p.; Idem. Vereinigung unter der Nordländern in alter Russland. *Zeitschrift für slawische Philologie*. Bd. 10. (Halle, 1933), 1–20; Idem. Die Namen der siebenten Dneprstromschnelle. *Uppsala Universitets årsskrift*. Bd. 9. (1951), 151–174.

¹⁴⁰⁹ Михайл Присєлков. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв*. (Санкт-Петербург, 1913), 42–43.

¹⁴¹⁰ Lauri Kettunen. Näyteitä etelävepsästä. Т. 1. (Helsinki, 1920), 126 s.; Idem. Löunavepsa häälök-ajalu. *Acta et commentationes Universitatis Doepatensis B. Humaniora*. (Tartu, 1922), VIII–X; Idem. *Livisches Wörterbuch mit dramatischer Finleitung*. (Helsinki, 1938), 254, 348.

¹⁴¹¹ Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 3. (Москва, 1971), 522.

¹⁴¹² Eivind Kvålen. *The Early Norwegian Settlements on the Volga*. (Vienna, 1937), 23.

¹⁴¹³ Ckarence Manning. *Ukraine and its People*. (Munich, 1949), 116.

¹⁴¹⁴ Adolf Stender-Petersen. *Varangica*. (Aarhus, 1953), 246–277.

¹⁴¹⁵ Wilhelm Holmqvist. Helgö eine Vorform der Stadt? Vor- und Frühformen der europäischen Stadt in

Дмитро Оболенський (1918–2001)¹⁴¹⁶, Миколай Чировський (* 1919)¹⁴¹⁷, Питер Соєр (1928–2018)¹⁴¹⁸, Елен Арвейлер (* 1926)¹⁴¹⁹, Інге Сковгард-Петерсен (1932–2015)¹⁴²⁰, Хільда Елліс-Давідсон (1914–2006)¹⁴²¹, Омелян Прицак (1919–2006)¹⁴²² вважали, що *русами* називали шведських вікінгів. Підштовхнув ці пошуки свого часу видатний російський лінгвіст Олексій Шахматов, який писав, “що цим іменем [Русь – Л.В.] називали себе і самі осівши в Росії скандинави... Вважаю необхідним етимологію імені Русь шукати в скандинавській мові, допускаючи, що в руську мову воно могло потрапити через посередництво фінів”¹⁴²³.

Перелічені науковці прийшли до висновку, що *Р҃сь* походить від фінського *Ruotsi* – *Швеція*; *Ruotsalainen* – *швед* (естонське *Roots*, *Rootslane*, водське *Rõtsi*, лівське *Rùot’šli*). У фінській мові це запозичення прийшло, можливо, від давньоісландської *Rópsmenn* чи *Rópskarlar* – *веслярі*, *мореплавці*. В свою чергу, *Ruotsi*, схоже, походить від *Roslagen* – шведської області, розташованої напроти фінських берегів (аналогічно давньоруському *сумѣ* від *suomi*)¹⁴²⁴. Цікаво, що *Roslagen* присутній у рунічному написі на мармуровому леві з Пірея, який був вивезений у 1687 р. генералісимумом Франческо Морозіні до Венеції, де зберігається досі. Напис цей, вірогідно, був зроблений норвезьким принцом Гаральдом Сігурдсоном при здобутті Пірея у 1040 р. Прискіпливі дослідники відносять напис більш обережно до XI ст.¹⁴²⁵. Початково *Roslagen* носив назву *Rōther* чи *Rōthin*¹⁴²⁶, що було пов’язано з військовою організацією *ледунгу* (морського ополчення) і означало *воїнів, які плывуть на веслах* (*milites remigium agents*)¹⁴²⁷. Візантійське *ρως* було рефлексом на самоназву загонів вікінгів – *roṡs* (*menn*), яке відбилося у фінських мовах як *ruotsi* і дало в давньоруській мові слово *русь*. Початково воно мало етносоціальне, “професійне” значення (“воїни

Mittelalter. Teil. 2. (Göttingen, 1974), 21–29.

¹⁴¹⁶Dimitri Obolenski. The Byzantine Sources on the Scandinavians in Eastern Europe. Varangian problems. *Scando-Slavica*. Suppl. I. (Copenhagen, 1970), 149–150.

¹⁴¹⁷Nicholas Chirovsky. *A History of the Russian Empire*. Vol. 1. (New York, 1973), 75.

¹⁴¹⁸Peter Hayes Sawyer. *The Age of the Vikings*. (London, 1963), 20, 45.

¹⁴¹⁹Helene Ahrweiler. Les relations entre les Byzantins et les Russes au IXe siècle. *Bulletin d'information et de coordination*. No 5. (Atenes–Paris, 1971), 47–49.

¹⁴²⁰Inge Skovgaard-Petersen. Vikingerne I den nyere forskning. *Historisk tidsskrift*. Bd. 12. (København, 1971), r. 5, 652–721.

¹⁴²¹Hilda Roderick Ellis-Davidson. *The Viking Road to Byzantium*. (London, 1976), 341 p.

¹⁴²²Omeljan Pritsak. The Origin of Rus'. *The Russian Review*. (1977), no 3, 266.

¹⁴²³Алексей Шахматов. *Древнейшие судьбы русского племени*. (Петроград, 1919), 52.

¹⁴²⁴Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 140.

¹⁴²⁵Erik Brate. Pireus-lejonets runinskrift. *Antikvarisk tidskrift för Sverige*. H. 20. D. 3. (Stockholm, 1914), 48 s.; Helmut Arntz. *Handbuch der Runenkunde*. (Halle, 1935), 211.

¹⁴²⁶Вильгельм Томсен. Начало русского государства, 85.

¹⁴²⁷Густав Розенкампф. Объяснение некоторых мест в Несторовой летописи в рассуждении вопроса о происхождении древних руссов. *Труды и летописи Общества истории и древностей российских*. Кн. 4. (Москва, 1828), 139–166.

і гребці з Скандинавії, загін скандинавів на гребних судах”) і вже на східнослов’янському ґрунті розвинулося в політонім (Русь, Руська земля) та етнонім¹⁴²⁸.

Веніамін Брім (1893–1939) висунув інший варіант скандинавської етимології назви *Русь*: *Ruotsi* походить від давньошведського *drot* трансформованого фінами в *rot*, а *drotsmenn* — дружинник — в *rotsmenn*, а пізніше стало *ruotsi*¹⁴²⁹.

За Олександром Погодіним (1872–1947) термін *röther* книжного походження, а назва *Русь* походить від безпосередньо старошведського *Röths*, яке з’явилося ще у IV–V ст.¹⁴³⁰.

Аріст Кунік (1814–1899)¹⁴³¹, Василь Васильєвський (1838–1899)¹⁴³², Антон Будилович (1846–1908)¹⁴³³ пов’язували етимологію назви *Русь* з древньоісландським *Hreiðgotar* (Hreidhgotar), в якому бачили назву готів: *Hrothgutos* — славні готи чи hroðr — слава. При цьому готами вважали гіпотетичний причорноморський нарід *Rhos* і не менш гіпотетичну готську землю на полянській території — *Ros-Gotlandia*. Лінгвістичні побудови прихильників цієї версії не витримали критики¹⁴³⁴.

Має місце також і кельтська версія, яка виводить *Русь*, спираючись на географію Найдавнішого літопису і трактуючи *Галичань* як *гали*, з французької області *Рутенія* (Ruthenia) з містами Руссільон (Russillon), Русціно (Russcino), Русітон (?), де жили *рутени* (Rutheni, Rut(h)i). При цьому аргументами служать назви, вживані лаатиномовними авторами XI–XII ст.: *Ruthenorum Regis*, *Ruthenorum rex*, *Duces Ruthenorum*, *Rutheni* і т. д. Як аргументацію приводять візантійських істориків: Симеон Логофет (941) писав, що Русь-дроміти походять з народу франків, а Іоанн Скіліца та Кедрін (XII ст.) “варягів-русь” називали

¹⁴²⁸Елена Мельникова. Скандинавы в Южной Руси. *Другий Міжнародний конгрес україністів. Львів, 22–28 серпня 1993 р. Доповіді і повідомлення. Історія*. Ч. 1. (Львів, 1994), 5

¹⁴²⁹Веніамін Брім. Происхождение теримина “Русь”. *Россия и Запад*. Ч. 1. (Петроград, 1923), 5–10; Його ж. Путь из Варяг в Греки. *Известия АН. Отделение обществ. наук*. (1932), № 2, 207–215; Benjamin Briem. Alt-Skandinavien in der neueren russischen Wissenschaftlichen Literatur (1918–1928). *Acta Philologica Scandinaviae*. Т. 5. (København, 1930), 211–236.

¹⁴³⁰Александр Погодин. Вопрос о происхождении имени Русь. *Сборник в чест на Васил Н. Златарски*. (София, 1925), 273; Aleksander Pogodin. Les Rossi: un peuple imaginaire. *Revue des Études Slaves*. V. 17. (Paris, 1937), 77.

¹⁴³¹Ernst von Kunik. *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven. Eine Vorarbeit zur Entstehungsgeschichte des Russischen Staates*. Vol. 1. (Sankt-Petersburg, 1844), XXVI–II+182 с.; Vol. 2. (Sankt-Petersburg, 1845), XVI+496 с.

¹⁴³²Василий Васильевский. Русско-византийские отрывки. 8. Житие Георгия Амастридского. *Журнал Министерства народного образования*. (1878). Март, 180; Його ж. Житие св. Георгия Амастридского и Стефана Сурожского. *Летопись занятий Археографической комиссии*. Т. 9. (1893), CXVI.

¹⁴³³Евгений Шмурло. Восьмой археологический съезд. *Журнал Министерства народного образования*. (1890). Май, 25–29.

¹⁴³⁴Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 3. (Москва, 1974), 522.

кельтами. Вказувалося також на те, що кельтські племена *галатів* пересувалися окремими пізнішими українськими теренами і, схоже, напали на Ольвію на межі III–II ст. до н.е. Проте кельтська версія не витримує критики, її аргументація надто вражлива¹⁴³⁵.

Балтійсько-слов'янська версія походження етноніму *Русь* від о. Рюген (лат. *Rugia*, нім. *Rügen*, пол. *Rana*, звідки виводять *Rujana*), населення якого звали *руги*, *руяни*, *рани* (які були, скоріше всього асимільовані слов'янами германськими ругіями, від котрих і походить етимологія назви острова), мала свого прихильника ще в особі козацького літописця Самійла Величка¹⁴³⁶. Прихильники цієї версії окрім співзвучності окремих топонімів, походження яких сумнівне, підкріпити свої висновки вагомими аргументами не в змозі¹⁴³⁷.

З чим тільки не пов'язують походження назви *Русі*: з литовсько-прусським походженням Рюрика (за пізньою литовською династичною легендою Рюрик був сином Пруса, брата імператора Августа; відшукувалися назви *Rusinge*, *Rusoto*, *Rusnaite* і сама назва *Pruzi*, *Pruteni* поєднувалася з *Руссю*, що виявилось повністю неспроможним¹⁴³⁸); від р. Рось (чому ж тоді не *росяни*, за аналогією з *бужани*, *вісляни* і т. д.); від р. Русса, яка впадає в о. Ільмень (тоді, це скоріше підкріплення норманської версії), від р. Волги (*Ra*, *Rosa* староіндійських та авестійських текстів) чи від греко-руських угод 907, 911 рр. (самі візантійці настільки злякалися Олега, що пов'язали його з біблійним князем Рош з землі Гога і Магота, а через тексти угод ця назва пішла на слов'ян) та хозар (східні тюркомовні народи сприймали *Русь* як “урус”). Навряд чи подібні версії заслуговують наукової полеміки.

Популярними є звернення до древньоіндійських та древньоіранських мотивів (*ruk-*, *roko-*, *rukxa-* — *світлий*, *блискучий*). Як аргумент приводяться назви Неаполя Скіфського в Чуді св. Стефана Сурозького і Житії Дмитрія Прилуцького — *рѣський новий градъ*, Євангеліє та Псалтир *роуськими письмени* з Житія св. Кирила і Мефодія¹⁴³⁹.

В цьому контексті можна ще згадати давню роксолансько-росомонську версію, яку обгрунтовували ще Михайло Ломоносов, Іван Забелін та Дмитро Іловайський на основі простої співзвучності імен. Ця

¹⁴³⁵Олексій Стрижак. *Рѣсь. Етимологічний словник літописних географічних назв Південної Русі*. (Київ, 1985), 121.

¹⁴³⁶Самуїл Величко. *Сказание о войне казацкой с поляками*. (Київ, 1926), 51.

¹⁴³⁷Павел Вяземский. Ходили ли скандинавские пилигримы на поклонение святым местам через Россию. *Филологические записки*. Вып. 1–2. (Воронеж, 1877), 28, 37; Николай Державин. *Сборник статей и исследований в области славянской филологии*. (Москва–Ленинград, 1941), 32; Jan Otrębski. *Русь. Lingua Posnaniensis*. Vol. 8. (1960), 219–229; Вадим Вилинбахов. – Топонимика и некоторые вопросы Древней Руси. *Всесоюзная конференция по топонимике СССР, 28 января – 2 февраля 1965 г.* (Ленинград, 1965), 85–88.

¹⁴³⁸Макс Фасмер. *Этимологический словарь русского языка*. Т. 3. (Москва, 1971), 389.

¹⁴³⁹Олексій Стрижак. *Рѣсь*, 120–124.

Нестор-літописець, автор "Повісті временних літ". Скульптура Марка Антокольського

Напис рунами на колоні з іменем Хальвдана (Константинополь X ст.)

версія отримала підтримку з боку Валентина Седова, який вважав, що одним з мовних елементів в процесі слов'яно-сарматського симбіозу, результатом якого стали *анти*, було запозичення етноніму *Рось* – *Русь* (так ніби називалося одне з антських племен, окреслити ареал якого тепер неможливо)¹⁴⁴⁰. Як додатковий аргумент служать топоніми *Руська Долина*, *Руська Кучава*, *Руська Мокра*, *Руське*, *Руське Поле*, *Руський Мочар*, *Руські Геївці* і *Руські Комарівці* в Закарпатті, де не було вікінгів,

¹⁴⁴⁰ Валентин Седов. Славяне и иранцы в древности. *История, культура, этнография и фольклор славянских народов*. VIII Международный съезд славистов. Доклады советской делегации. (Москва, 1978), 232–237.

але певний час просувалися роксолани. Проте всі ці назви досить пізні і відбивають процеси взаємин угорських і саксонських колоністів з різними потоками слов'янського населення. Версія В. Седова так само ненадійна і вразлива як і чисто слов'янська версія Станіслава Роспонада¹⁴⁴¹.

Як писав відомий російський мовознавець Олександр Попов (1899–1973), “виставляти положення про те, що етнічний термін *Русь* є ніби-то з самого початку чисто слов'янським, може лише той, хто не цінує престижу вітчизняної науки, так як обґрунтувати це положення неможливо — немає жодного джерела, яке би містило необхідні підтвердження такої гіпотези”¹⁴⁴².

Таким чином, на сьогодні єдино обґрунтованою версією, яку підтримують більшість дослідників, є скандинавська або фінська етимологія назви *Русь* (*Ruotsi, Roots*)¹⁴⁴³. Але при цьому слід погодитися, що проблема і надалі залишається дискусійною¹⁴⁴⁴ і потребує продовження досліджень.

¹⁴⁴¹ Stanisław Rospond. *Miscellanea onomastica Rossica. Восточнославянская ономастика. Исследования и материалы.* (Москва, 1979), 43–47.

¹⁴⁴² Александр Попов. *Названия народов СССР. Введение в этнонимистику.* (Ленинград, 1973), 170 с.

¹⁴⁴³ Julius Mägiste. Fi. Ruotsi, estn. Roots m. m. i de finsk-ugriska Spräken. *Arkiv för nordisk filologi.* Bd. 73. (1973), 200–209; Carsten Goehrke. *Frühzeit des Ostslaventums.* Unter Mitwirkung von Ursel Kälin. (Darmstadt, 1992), 156–161.

¹⁴⁴⁴ Gottfried Schramm. Die Herhunft des Namens Rus: Kritik des Forschungsstandes. *Forschungen zur osteuropäischen Geschichte.* Bd. 30. (1982), 12–16.

РУСЬКИЙ КАГАНАТ

Вперше саме назву Русі зафіксували Бертинські аннали під 839 р. (автор тексту Пруденцій, єпископ з Труа, був присутнім при події, пов'язаній з фіксацією самої назви¹⁴⁴⁵): “*Venerunt legati Graecorum a Theophilo imperatore directi, Theodosius videlicet, Calcedonensis metropolitanus episcopus, et Theophanius spatharius, ferentes cum donis imperatore dignis epistolam; quos imperator quintodecimo Kalendas luni in Ingulenheim honorifice sescepit... Misit etiam cum eos quosdam, id est gentem suam, Rhos vocari dicebant, petens per memoratam epistolam, quatenus benignitate imperatoris redeundi facultatem atque auxilium per imperium suum totum babere posset, quoniam itinera per quae ad illum Constantinopolim venerant, inter barbaras et nimiae feritatis gentes immanissimas babuerant, quibus eos, ne forte periculum inciderent, redire noluit. Quorum adventus causam imperator diligentius investigans, comperit eos gentis esse Sueonum, exploratores potius regni illius nostrique quam amicitiae petitores ratus, penes se eo usque retinendos iudicavit, quoad veraciter invenire posset, utrum fideliter eo necne pervenerint; idque Theophilo per memoratos legatos suos atque epistolam inire non distulit, et quod eos illius amore libenter suceperit; ac si fideles invenirentur, et facultas absque illorum periculo in patriam remeandi daretur, cum auxilio remittendos; sin alias, una cum missis nostris ad eius preasentiam dirigentos, ut quid de talibus fieri debere, ipse decernendo efficeret*”¹⁴⁴⁶. В перекладі Андрія Волинця (2005): “Також прийшли послы греків, відправлені від імператора Феофіла, а саме Феодосій, єпископ Кальдонської митрополії, і спафарій Феофаній, які несли з відповідними дарами до імператора листа; імператор з честю прийняв їх в Інгельгеймі в п'ятнадцяті календи червня. Крім того їх посольство заохочувало імператора і підлеглих йому до підтвердження союзу і постійного миру між обома сторонами, а також про перемоги, яких він з висоти престолу свого добився в війні проти іноземних народів, люб'язність і радість в Господі були принесені. Посольство попросило імператора і його підданих по дружньому повернути подавшому [листа] благодать всіх перемог. Він також послав з ними тих самих, які себе, тобто свій народ називали Рос, котрих їх король, прозваний Каган, післав раніше заради

¹⁴⁴⁵ Imre Boba. Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth century. *Slavio-Orientalia*. T. 2. (Wiesbaden, 1967), 23; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 130.

¹⁴⁴⁶ Ernst Kunik. *Die Berufung der schwedischen Rösden durch die Finnen und Slaven*. Vol. 2. (Sankt-Petersburg, 1845), 198; S. Prudentii annals sive Annalium Bertinorum pars secunda. Ad anno 835 usque ad 861. *Patrologia Latina*. T. 115. (Parisii, 1852), col.1385–1386.

того, щоби вони оголосили про дружбу до нього, просячи через згаданого листа, позаяк вони могли отримати прихильність імператора, можливість повернутися, а також допомогу через всю його владу. Він не захотів, щоби вони поверталися тими [шляхами] і потрапили б у велику небезпеку, тому що шлях, по якому вони йшли до нього в Константинополь, вони здійснили серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів. Дуже прискіпливо дослідивши причину їх приходу, імператор довідався, що вони з народу свіонів, як вважається, скоріше розвідники ніж прохачі дружби того королівства і нашого, він наказав утримувати їх у себе до тих пір, поки зміг би це істинно відкрити, а саме, чесно вони прийшли від того чи ні, і це він не забув повідомити Феофілу через своїх згаданих послів і листа, і то, що він з охотою прийняв за сильним його бажанням, а також якщо вони будуть знайдені вірними, і для них був би даний дозвіл на повернення на батьківщину без небезпеки; їх треба б відпустити з допомогою; якщо ж іншого разу разом з нашими послами, посланими до його присутності, з'явився б хто-небудь з таких [людей], він сам повинен був би винести рішення”¹⁴⁴⁷.

З тексту, автентичність якого не викликає сумнівів, випливає, що посольство від правителя (кагана) народу Русь, відправлене до візантійського василевса Феофіла, не могло повернутися назад через загрозу від ворожих народів, і було відправлене разом з візантійськими послами в Інгельгейм, щоби повернутися назад через землі імператора. Як виявилось, посли були шведами, через що їх запідозрили в шпигунстві (напередодні відбулося кілька нападів вікінгів на приморські володіння імператора) і затримали до з'сування всіх обставин¹⁴⁴⁸. Ґрунтовний аналіз літератури, присвяченої цьому посольству, зробив А.Сахаров¹⁴⁴⁹. Тут важливо зазначити, що посольство від народу, який називав себе *Русь*, складалося з етнічних шведів. Август Людвіг Шлецер навіть запропонував титул *каган* читати як скандинавське ім'я *Хакон*¹⁴⁵⁰. Остеронь стоїть оригінальна версія німецького дослідника Гебхарда Лера, який на підставі титулу *каган* вважав посольство хозарським¹⁴⁵¹, зовсім не задаючись питанням для чого було хозарському правителю, який мав давні дипломатичні контакти з Візантією, посилати посольство у

¹⁴⁴⁷ www.vostlit.info/Text/rus14/Annales_Bertiani/frametext2.htm

¹⁴⁴⁸ Владимир Пархоменко. Первая известная точная дата существования государства Руси. *Историк-марксист*. (Москва, 1938), № 6, 191–192; Владимир Мавродин. *Образование Древнерусского государства и формирование древнерусской народности*. (Москва, 1971), 113–119; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. Т. 5. (Warszawa, 1973), 130–139, 177–178; Андрей Сахаров. Русское посольство в Византию 838–839 гг. *Общество и государство феодальной России*. (Москва, 1975), 247–254; Игорь Шаскольский. Известие Бертинских анналов в свете данных современной науки. *Летописи и хроники*. 1980. (Москва, 1981), 43–54.

¹⁴⁴⁹ Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 37–42.

¹⁴⁵⁰ Август Людвиг Шлецер. *Нестор*. Пер. Дмитрия Языкова. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1809), 319, 322–323.

¹⁴⁵¹ Gebhard Leahr. *Die Anfänge des russischen Reiches. Politische Geschichte in 9 und 10 Jahrhundert*. (Berlin, 1930), 16, 122.

складі етнічних шведів, які називали себе *русами*, а потім цьому посольству повертатися через землі франкського імператора, тоді як Хозарія контролювала кримські території, які безпосередньо межували з візантійськими володіннями.

Вже у XX ст., в міру успіхів археології, почали з'являтися версії щодо розташування Руського каганату не у Подніпров'ї, а на Волзі або ж у Ладозі. Версію, що Ладога була центром Руського каганату, звідки було відправлено посольство кагана Русі, згадане в Бертинських аналах під 839 р. і, навіть, великий ледунг (морське ополчення), який загрожував Константинополю у 860 р., підтримали Джонатан Шепард¹⁴⁵², Дмитро Мачинський¹⁴⁵³, Олена Галкіна¹⁴⁵⁴, Владислав Дучко¹⁴⁵⁵ та ін. Ці дослідники навіть не пробували пояснити як могли дракари добратися до Чорного моря з Ладоги через пороги Волхова, волоки, довжиною більше 50 км, і дрібні річки.

Ще далі пішов Костянтин Цукерман. За його концепцією, традиційні хронологічні межі початкового періода російської історії роздуті, але в той же час надзвичайно вузькі. До виникнення Русі Київської російська державність пережила два етапи формування. Перший етап – це 30–70-і роки IX ст., другий прийшовся на час від приходу в Русь Рюрика у 895 р. (!) до початку X ст. На першому етапі державності це об'єднання носило назву “Русский каганат” і знаходилося в басейні Волхова. Столиця цього утворення – Ладога. На початку 70-х років IX ст. в результаті невідомої міжплемінної війни каганат виявився розрушеним. На зміну каганату прийшло нове об'єднання на чолі з Рюриком, центром якого був Новгород (Рюрикове городище). Назва держави в тому випадку не змінилася. На основі цього історик пропонує початковий етап історії Русі корінно переглянути¹⁴⁵⁶.

Йому дуже переконливо заперечив Петро Толочко, відзначив, що більшість аргументів, приведених К. Цукерманом, запозичені у попередників, що називається, за методом віддачі переваги, не приводячи жодних додаткових аргументів. Їх критичний аналіз свідчить, що, проти очікування автора концепції, історикам доведеться все ж утриматися від корінного перегляду початкової історії Русі¹⁴⁵⁷.

¹⁴⁵² Jonathan Shepard. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? *Early Medieval Europe*. Vol. 4. (1995), 41–60.

¹⁴⁵³ Дмитрий Мачинский. Эпоха викингов в “Скандинавском Средиземноморье” и “русо-варяжский период” на “восточных путях” (*Austrvegir*). *Ладога и эпоха викингов*. Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник. Отв. ред. Д. Мачинский. (Санкт-Петербург, 1998), 130–139.

¹⁴⁵⁴ Елена Галкина. *Тайны русского каганата*. (Москва, 2002), 86 с.

¹⁴⁵⁵ Władysław Duczko. *Ruś wikingów*. (Warszawa, 2007), 252 s.

¹⁴⁵⁶ Константин Цукерман. Два этапа формирования Древнерусского государства. *Археологія*. (Київ, 2003), № 1, 76–100.

¹⁴⁵⁷ Пётр Толочко. Русь изначальная. *Археологія*. (Київ, 2003), № 1, 100–103.

Імператор Людовик Благочестивий. Сучасна мініатюра (826 р.)

Найбільш слабкою є спроба К. Цукермана віднести події, пов'язані з Рюриком до 895 р. К. Цукерман твердить, що слов'янські племена у Подніпров'ї у IX ст. були залежними від хозарів і практично не приймали участі у міжнародній торгівлі, поки в кінці IX ст. не прийшов Рюрик. Як було показано вище, шлях з Балтики до Константинополя через Ладогу не був єдиним, а на Дніпро без особливих проблем виходили через Західну Двину і Каспль. Так само і Середнє Подніпров'я у 860 р. вже не було залежним від Хозарського каганату¹⁴⁵⁸.

Появі Рюриковичів у Києві передували князі Дір та Аскольд. Скандинавська етимологія імен князів Аскольда (Askuldr) та Діра (Dyr) більш ніж переконлива¹⁴⁵⁹. Спроби зв'язати їх з легендарною династією Кия¹⁴⁶⁰ не витримують критики. Рання поява скандинавів у Києві теж не викликає жодних застережень. Якщо шлях до Константинополя відшукали “морські конунги” Івар Широки Обійми (678–731) чи Ейрік Мандрівник (друга половина VIII ст.), то наївно думати, що маючи ще з VI–VII ст. постійні бази південніше Ризької затоки, вікінги не використали Західну Двину (Даугаву) та її ліву притоку Каспль через які та тільки через один рівнинний *волоку* можна було дістатися Дніпра. Саме біля цього *волоку* і виник ранній центр вікінгів Хольмгард-Гніздово, ототожнений з пізнішим Новгородом, куди і з Ладоги дістатися була проблема¹⁴⁶¹. А з Хольмгарда був прямий шлях до Константинополя, тобто *шлях з варяг в греки* через Київ¹⁴⁶², полянська еліта якого, змушена платити данину хозарам, не могла не оцінити мілітарну силу і озброєння вікінгів. Вікінги принесли з собою не тільки мечі високої якості, але і інші більш досконалі види озброєння: шоломи обтічної

¹⁴⁵⁸ Леонтій Войтович. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839-860 рр.? *Хазарський альманах*. Т. 11. (Київ–Харьков, 2012–2013), 70–95.

¹⁴⁵⁹ Вильгельм Томсен. Начало русского государства. *Чтения в Московском обществе истории и древностей российских*. (1891), кн. 1, 65; Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.* (Москва, 1978), 77, 174; Хенрик Ловмянський. *Русь и норманны*. (Москва, 1985), 143–144, 271; Елена Мельникова. Скандинавские антропонимы в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1984), 23.

¹⁴⁶⁰ Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 289; Михаил Присёлков. *История русского летописания XI–XV вв.* (Ленинград, 1940), 40; Михаил Брайчевский. *Когда и как возник Киев*. (Київ, 1964), 160–164; Його ж. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 37–76; Борис Рыбаков. *Мир истории*. (Москва, 1987), 33, 59–60; Николай Котляр. *Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах*. (Київ, 1986), 51–53.

¹⁴⁶¹ Через пороги на Волхові потрібно було розвантажувати кораблі вікінгів і перевантажуватися на малі човни. Пройти на лодях-дракарах з Ладоги до Новгорода на Волхові було неможливо.

¹⁴⁶² Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. (Київ, 2015), № 3 (522), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі X – першої половини XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. (Ижевск, 2015), вып. 1, 7–18; Ольга Щодра. *Історична географія України*. (Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2016), 116–124.

форми; кольчуги, плетені з круглого дроту (в європейських землях носили кольчуги з прикріплених круглих пластин); лоді, які одинаково добре ходили в бурхливих морях та спокійних річках, і які можна було на катках перетягувати суходолом. Всі ці види озброєння, рівно ж як і технологія їх виготовлення, дозволили слов'янським дружинам, підсиленими та очоленими досвідченими воїнами-вікінгами, не тільки успішно протистояти хозарам чи іншим кочовикам, але і стати здатними до польової битви з візантійськими контингентами¹⁴⁶³. До 839 р. у Придніпров'ї вже утворилося політичне об'єднання, правитель якого носив титул *кагана*, рівний титулу правителя Хозарської держави, і його посольство поважно трактувала Візантія.

Кілька подій, хронологічно близьких до цього посольства, певним чином підтверджують такий висновок. Зокрема це спорудження фортеці Саркел у 834 р.¹⁴⁶⁴ Костянтин Цукерман вважає, що Саркел був збудований для контролю над уграми¹⁴⁶⁵. До цієї думки і раніше схилялися інші дослідники¹⁴⁶⁶. Фортеця збудована явно для захисту сухопутних торгових шляхів від противника з заходу¹⁴⁶⁷. Але з уграми, які відійшли за Дніпро, хозари швидко налагодили стосунки, тоді як в Причорномор'я стали активно вриватися, витісняючи хозар з Подніпров'я, нові небезпечні противники: руси-вікінги¹⁴⁶⁸. Хозари явно

¹⁴⁶³ У зв'язку з цим варто звернути увагу на появу вікінгів у Візантії вже на початку IX ст. Близько 825 р. митрополитом Нікеї став Інгер (*Inger <Ingvarr>*). Інгером звали і батька Євдокії, дружини василевса Василя I (народився близько 837 р.); початком IX ст. датують грецьке графіто "Захаріас" на арабській монеті з петергофського скарбу, який містить монети з скандинавськими рунами. Сановники, які займали таке високе положення, не могли з'явитися у Візантійській імперії випадково (щоби стати митрополитом Нікеї, напевно, необхідно було народитися у Візантії і отримати відповідну освіту, тобто батько Інгвара мусив натуралізуватися у Візантії десь наприкінці VIII ст.

¹⁴⁶⁴ Харитон Попов. Где находилась хазарская крепость Саркел. *Труды IX Археологического съезда*. Т. 1. (Москва, 1895), 265–277; Михаил Артамонов. Саркел и некоторые другие укрепления Северо-Западной Хазарии. *Советская Археология*. Т. 6. (Москва, 1940), 130–167; Его же. Саркел – Белая Вежа. *Труды Волго-Донской археологической экспедиции*. Т.1 (Материалы и исследования по археологии. № 62). (Москва, 1958), 11–25; Светлана Плетнёва. *Саркел и "шелковый путь"*. (Воронеж, 1996), 166 с.

¹⁴⁶⁵ Константин Цукерман. Венгры в стране Леведии: новая держава на границах Византии и Хазарии ок.836–889 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*. Вып. 6. (Симферополь, 1998), 663–688.

¹⁴⁶⁶ Constantine Porphyrogenitus. *De administrando imperio*. Vol. 2. Commentari by F.Dvornik, R. J. Jenkins, B. Lewis, Gy.Moravesik, D.Obolensky, S.Runciman. (London, 1962), 154–155; Светлана Плетнёва. *Хазары*. (Москва, 1978), 65.

¹⁴⁶⁷ Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 299–300.

¹⁴⁶⁸ Там само, 297; Артур Кестлер. *Тринадцатое колено. Крушение империи хазар и ее наследие*. (Санкт-Петербург, 2008), 87. Вартує звернути увагу і на то, що похід на Сурож (Судак) легендарного князя Бравліна (Браваліна), безперечно варяга-вікінга, відбувся ще до заснування Саркела, десь біля 790–795 рр. (Див.: Василий Васильевский. Житие св. Стефана Сурожского. *Русско-византийские исследования*. Вып. 2. (Санкт-Петербург, 1893), 80–103; Його ж. *Труды*. Т. 3. (Петроград, 1915), CXLII–CLVI, 72–98; Його ж. Готы в Крыму. *Известия Гос. Акад. истории материальной культуры*. Т. 5. (Москва, 1921), 220–233; Вениамин Брим. Личность князя

укріпляли свій північно-кордон, переселяючи насильно на Дон залежних від них *аланів*¹⁴⁶⁹. Активність вікінгів у Причорномор'ї засвідчена також арабським істориком та географом Ахмедом ал-Я'Кубі (+ 897), який подав інформацію, що у 854 р. санари Верхньої Кахеті, яких тіснив арабський полководець Буга, звернулися за допомогою до Візантії, Хозарії і слов'ян (в котрих Йосиф Маркварт не без підстав вбачав Дніпровську Русь¹⁴⁷⁰, з чим погоджувався і Михайло Артамонов¹⁴⁷¹). Інформація Ахмеда ал-Я'Кубі дозволяє стверджувати, що активність Руського каганату у Причорномор'ї у другій чверті IX ст. була настільки високою, що про нього добре знали навіть у Закавказзі. Зрозуміло, що це не могла бути інформація про далеких ладозьких конунгів, які не могли в будь-якому випадку дозволити собі таку активність, озираючись як на власні ресурси так і на віддаль. Крім того сподіватися на допомогу з-відти в Закавказзі не було жодного сенсу.

До цього періоду відноситься і перша згадка про Русь у ПВЛ. “В рік 6360 (852), коли почав царювати Михаїл, стала називатися Русь-ка земля. Дізналися ми про то тому, що при цьому царі приходила Русь на Царград, як пишеться про це у літописанні грецькому”¹⁴⁷². Візантійський василевс Михайло III займав престол у 842–867 рр. (до 856 р. при регентстві матері). На думку Сергія Циба, літописець мав на увазі 856 р., а різниця в чотири роки (852) з'явилася при хронологічних розрахунках за “Літописцем вскорі” патріарха Никифора¹⁴⁷³. За Андрієм Черновим літописець користувався *старовізантійською* ерою, за якою 6360 р. від Створення світу відповідає 852 р. від Різдва Христового¹⁴⁷⁴.

Бравлина в житті Стефана Сурожского. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 1. (Прага, 1926), 322; Олександр Головко. Русь у міжнародному житті Європи IX–X ст. (Київ, 1994), 7, 11) якщо не наприкінці 760-х рр. (Юрій Могаричев, Андрей Сазанов, Елена Степанова, Александр Шапошников. *Житие Стефана Сурожского в контексте истории Крыма иконоборческого времени*. (Симферополь, 2009), 86). Його ім'я, вірогідно, походить від міста Бравалле (Bråveller) біля гирла р. Bråviken у Східному Готланді, де шведи вперше здобули перемогу над данцямидесь приблизно в цей період (Николай Беляев. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. (Прага, 1929), 219–221). При цьому дослідники переконані, що Бравлін пройшов в Дніпро коротшим шляхом через Західну Двину (Там само, 221–222).

¹⁴⁶⁹ Светлана Плетнёва. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. (Москва, 1989), 268.

¹⁴⁷⁰ Josef Marquart. *Osteruropäische und Ostasiatische Streifzüge*. (Leipzig, 1903), 200.

¹⁴⁷¹ Михаил Артамонов. *История хазар*, 366.

¹⁴⁷² “Въ лѣ [6360 (852)] индикта єї днь наченію Михаилу црствоват нача сѧ прозівати Руска земля. Ѡ семь бо увидѣхомъ ѧко при семь црїи приходиша Русь на Цргородъ ѧко пишется в лѣтописанїи Гречьстѣмъ” (Лаврентьевская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 1. (Москва, 2001), 17).

¹⁴⁷³ Сергей Цыб. *Древнерусское времяисчисление в “Повести временных лет”*. 2-е изд., испр. (Санкт-Петербург, 2011), 101–103.

¹⁴⁷⁴ *Повесть временных лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург: Вита Нова, 2012), 238–239.

Таким чином, можна стверджувати, шлях з *варяг в греки* (через Ризьку затоку повз о. Саарема і далі по Західній Двині, Касплі, волоку до Дніпра поблизу Хольмгарда, Дніпром до Києва і далі до Чорного моря, гирла Дунаю і Константинополя) став відомий вікінгам щонайпізніше з другої половини VIII ст., а до 837 р. вони допомогли полянам звільнитися від хозарської залежності і їх вождь прийняв титул *кагана*, демонструючи тим самим свою рівність з хозарським правителем. Цю появу шведських вікінгів у Києві відомий дослідник скандинавських древностей на Русі недавно померлий київський археолог Володимир Зоценко (1953–2009) обґрунтовано пов'язував з антискандинавським повстанням куршів у Прибалтиці¹⁴⁷⁵. Відбита вона і у недатованій частині ПВЛ у передачі легенди про полянську данину мечами¹⁴⁷⁶. Зрозуміло, що версія про запозичення русами-вікінгами титулу *каган* від *гунів* не витримує жодної критики, бо з реальними гунами вікінги ніяк не могли зустрітися¹⁴⁷⁷. Крім того, як справедливо відзначив ще Михайло Артамонов, титул *каган* на півночі був незнаним¹⁴⁷⁸, і скандинавські конунги його б не прийняли.

У ПВЛ князі Аскольд (Askuldr) та Дір (Dyr) подані разом. Але інформація про поховання обох князів в різних місцях (“а Дірова могила за святою Ориною”), а також розповідь арабського енциклопедиста ал-Масуді (кінець IX ст. – 956/957) про слов'янського царя ал-Діра, дозволяють зробити висновок про різночасовість правління Діра та Аскольда¹⁴⁷⁹. Михайло Грушевський висловив здогадку, що Дір був князем після Аскольда і, навіть, Олега¹⁴⁸⁰. І хоча до подібних висновків схилялися і інші дослідники¹⁴⁸¹, вони нічим не підкріплені, а також протиречать інформації джерел, де ці князі згадуються. Збереження імені Діра у місцевій традиції, ймовірно, пов'язане з його допомогою полянам у звільненні від хозарської залежності¹⁴⁸². Дір з

¹⁴⁷⁵ Владимир Зоценко. Пути проникновения скандинавов в Среднее Поднепровье в IX–X вв. *Тезисы докладов на V Международном конгрессе славянской археологии*. (Москва, 1985), 126–127.

¹⁴⁷⁶ Лаврентьевская летопись. Стб. 17. У Центрально-Східній Європі не було покладів болотної чи озерної руди придатної для виготовлення мечів (Див.: Александер Весей Бетюн Норманн. *Средневековый воин. Вооружение времен Карла Великого и Крестовых походов*. (Москва, 2008), 28–29; Леонтій Войтович. Чи були мечі харалужні? *Вісник інституту археології*. Вип. 2. (Львів, 2007), 74–79; Його ж. *Князь Рюрик*, 14–15.

¹⁴⁷⁷ Ahmed Zeki Velidi Togan. Die Schwerter der Germanen nach arabischen Berichten des 9–11. Jahrhunderts. *Mitteilungen der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*. Bd. 90. (Bonn, 1936), 32.

¹⁴⁷⁸ Михаил Артамонов. *История хазар*, 366.

¹⁴⁷⁹ Олег Рапов. *Русская церковь в IX – первой трети XII в.: принятие христианства*. (Москва, 1988), 120.

¹⁴⁸⁰ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Львів, 1898), 408–409.

¹⁴⁸¹ Христиан Феофил фон Фризе. *История польской церкви от начала христианства в Польше до нашего времени*. Т. 1. (Варшава, 1895), 61; Michel de Taube. *Rome et la Russie avant l'invasion des Tatares*. (Paris, 1947), 133; Олексій Натаєвський. *Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні*. (Рим, 1954), 54.

¹⁴⁸² Леонтій Войтович. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком. *Хазарський аль-*

шведськими вікінгами з'явився у Києві, пройшовши по Західній Двині та Касплі у Дніпро після повстання куршів, незадовго до 838 р., коли було відправлено посольство, яке з'явилося у Інгельгеймі у 839 р. Саме в цей час склалися добрі умови для звільнення від хозарської залежності. Допомігши *полянам* звільнитися від цієї залежності і ставши їх князем, Дір поспішив прийняти титул кагана, декларуючи свою рівність з правителем хозар¹⁴⁸³. Дір був попередником Аскольда, якого зберегли епічні легенди, а літописці, знайомі з недовіданим епосом, “приладнали” його до Аскольда “не з того боку”. Зрозуміло також, що саме київському кагану в цих умовах потрібно було визнання та підтримка візантійського василевса. Цим і була зумовлена відправка посольства до василевса Феофіла десь невдовзі після опанування Діром київського престолу в результаті звільнення від хозарської зверхності.

Ще одним свідченням існування *руського каганату* в цей період саме в Середньому Подніпров'ї є інформація Баварського Географа — пам'ятки, створеної не пізніше початку 70-х років¹⁴⁸⁴, де *ruzzi* (руси)¹⁴⁸⁵ розміщені поряд з *forsderen liudi* (*forst* — ліс, буквально *лісові люди* — *древляни*¹⁴⁸⁶) та *fresiti* (*freisassen* — *люди, які живуть на власній землі*, тобто *поляни*, які звільнилися від хозарської залежності¹⁴⁸⁷).

До якої династії міг належати Дір? Землі *куршів* певний час були підпорядковані конунгам з Готланду, тому, беручи до уваги обґрунтовану пропозицію В. Зоценка, можна припускати належність Діра до династії готландських конунгів. Але залишається відкритим проблема його пов'язання з Аскольдом, чий похід на Константинополь у 860 р. надійно підтверджений рядом візантійських джерел. Звідки з'явився у Києві князь Аскольд?

Одна з найбільш легендарних особистостей вікінг Рагнар Лодброк (Шкіряні Штани) вже більше століття привертає увагу не тільки дослідників, але й ширшого загалу. Постать “морського конунга”, який здійснив низку вдалих походів від Англії до Мармурового моря, в числі яких було здобуття Парижу, поступово отримує контури реальної історичної особи, яку окремі дослідники пов'язують з початками Русі.

манах. Т. 4. (Київ–Харьков, 2005), 109–117; Його ж. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.? *Там само*. Т. 11. (Київ–Харьков, 2013), 70–95.

¹⁴⁸³ Михайл Артамонов. *История хазар*, 366; Анатолий Новосельцев. К вопросу об одном из древнейших титулов русского князя. *История СССР*. (1982), № 4, 157–159.

¹⁴⁸⁴ Леонтій Войтович. “Баварський Географ”: спроба етнолокалізації населення Центрально-Східної Європи в IX столітті. *Український історичний журнал*. (Київ, 2009), № 5, 12–34.

¹⁴⁸⁵ Йоахим Херрманн. *Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti*. К вопросу об исторических и этнографических основах “Баварского географа” (первая половина IX в.). *Древности славян и Руси*. (Москва, 1988), 162–169.

¹⁴⁸⁶ Johann Kaspar Zeuss. *Die Deutschen und ihre Nachbarstämme*. 2 Aufl. (Heidelberg, 1925), 625.

¹⁴⁸⁷ Йоахим Херрманн. *Ruzzi. Forsderen Liudi. Fresiti*, 168.

Складність виокремлення реальних подій, відбитих у найдавніших скандинавських джерелах, полягає в тому, що найбільш інформативні з них — *саги* були записані через 2–3 століття після побутування в усному вигляді і їх редактори не завжди могли розібратися у складному матеріалі і відділити пізніші напластування від первинної основи. Зокрема це стосується родинної генеалогії героїв *саг*, яких часто намагалися пов'язати з Одином — верховним божеством давньогерманського пантеону, або ж із знаменитими героями інших популярних *саг*. Вікінги звично давали синам імена дідів. Повторення імен, які відрізнялися прізвищами, часом схожими, призвело до плутанини у пізніших переписувачів та редакторів *саг*, *tattpir* і епосу скальдів, тим більше, що всі ці пам'ятки недатовані.

Основне джерело “Сага про Рагнара Лодброка” (“*Ragnars saga loðbrúkar*”)¹⁴⁸⁸ була записана наприкінці XIII ст. і збереглася у пергаментному рукописі бл. 1400 р.¹⁴⁸⁹ Відправною точкою для датування життя Рагнара Лодброка може служити здобуття Парижа 28 березня 845 р.¹⁴⁹⁰ та дата загибелі 865 р., яка залишається дискусійною. Тобто активна діяльність Рагнара мали би припадати на 840–865 рр.¹⁴⁹¹ Всі інші події, які не вписуються в цей проміжок часу, напевно до нього відношення не мали. Виходячи з цього, можна припускати, що Рагнар Лодброк народився не пізніше 810 р. За останніми дослідженнями Трольса Брандта — у 806 р.¹⁴⁹²

Найдавніша сага про данських конунгів “Сага про С্কьольдунгів” (“*Skjoldunga saga*”) не збереглася. Маємо тільки фрагменти¹⁴⁹³, використані ісландськими авторами XIII–XVI ст. В основу цієї саги була

¹⁴⁸⁸ Volsunga saga ok Ragnars saga loðbrókar. Ed. Magnus Olsen. *Samfund til udgivelse af gammel nordisk litteratur*. T. 36. (Copenhagen, 1906–1908), 111–222; Volsunga saga ok Ragnars saga loðbrókar. *Fornaldar sögur Norðurlanda*. Ed. Guðni Jónsson. T. 1. (Akureyri, 1959), 219–275. Німецький переклад: *Thule. Altnordische Dichtung und Prosa*. Ed. Felix Nieder. T. 21. Isländische Heldenromane. (Düsseldorf–Köln, 1966), 173–195.

¹⁴⁸⁹ Albert Hugh Smith. The Sons of Ragnar lothbrok. *Saga-Book of the Viking Society*. T. 11. (London, 1935), 173–191; Rory McTurk. An Irish Analogue to the Kráka episode of Ragnars saga loðbrókar. *A Journal of Irish Studies*. T. 17. (1978), 277–296; Idem. *Studies in Ragnar saga loðbrókar and its Major Scandinavian Analogues*. [Medium Aevum Monographs. New Series]. T. 15. (Oxford, 1991), 276 p.; Idem. Ragnars saga loðbrókar. *Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 519–520.

¹⁴⁹⁰ Rory McTurk. Ragnar Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15–21 August 1973*. (Dundalk: Viking Society for Northern Research, 1976), 93–124.

¹⁴⁹¹ Jan de Vries. Die historischen Grundlagen der Ragnassaga loðbrókar. *Archiv für nordisk Oldkyndighed of Historie*. T. 39. (Copenhagen, 1923), 244–274; Rory McTurk. Ragnar Loðbrók in the Irish annals. *Proceeding of the Viking Congress Dublin 15–21 August 1973*. (Dundalk: Viking Society for Northern Research, 1976), 93–124.

¹⁴⁹² Brandt Troels. *Danernes Sagnhistorie. Saxos sagn i sagaernes kronologi*. (Copenhagen, 2004), 330 s.; Udgave 2. (2015), 324 s.

¹⁴⁹³ Danakonunga sögur. Ed. Bjarni Guðnason. *Islensk Fornrit*. T. 35. (Reykjavik, 1982), XIX–LXX (вступ), 1–90 (текст).

Рагнар Ладброк. Барельєф королівського замку Фрідеріксбург у Гіллероді (Данія)

Рагнар Ладброк в ямі з зміями. Гравюра з картини Гуго Гамільтона (1830)

покладена генеалогія данської династії С্কьольдунгів укладена Семундом Мудрим (+ 1133)¹⁴⁹⁴. Спираючись на ці фрагменти, а також більш пізню працю данського хроніста Саксона Граматика (бл. 1140 – бл. 1216) “*Gesta Danorum*”¹⁴⁹⁵, спробуємо реконструювати походження Рагнара Лодброка. Легендарний родоначальник династії, якого пізніша традиція, зафіксована ісландським хроністом Сноррі Стурлусоном (1178–1241), зробила сином Одина, С্কьольд (Skjöld) Скевінг був сином Хльодра. За Саксоном Граматиком вже з 15 років він став знаменитим вікінгом, розбивши вождя алеманів, який був його суперником за руку Альвхільди, дочки конунга саксів. Реальний С্কьольд, схоже, жив у VI ст. і був конунгом одного з данських “королівств” – королівства Лер у Північній Зеландії.

У хронології його нащадків можна орієнтуватися, починаючи з конунга Рюрика Метателя Кілець (Rørik Slyngbond), який підпорядкував Леру всю Зеландію та інші данські землі і обложив даниною *куронів*, *вендів* та південну частину Швеції. Про нього, окрім *Gesta Danorum*, збереглися відомості у Лундських анналах, сазі про Ньялу та *книзі про заселення Ісландії*. Рюрик домагався руки Ауди Багатої, єдиної дочки Івара Широки Обійми, на той час найпотужнішого шведського конунга, який тримав столицю у Сконе¹⁴⁹⁶. Під тиском майбутнього тестя Рюрик вбив свого брата Хельгі (Олега), який також претендував на руку Ауди. Але згодом посилення зятя не влаштувало Івара, він напав на Рюрика, який у цій битві загинув. Але Ауда Багата втекла перед батьком з двома синами Рюрика Гаральдом і Сігіфрідом спочатку на Готланд, а потім до Радбоуда, конунга Гардаріки (!), який походив з династії шведських Інглінгів. За *сагою про Хервер* Івар вирушив з флотом проти нового зятя і, будучи старим, випав з лоді і втопився у затоці на схід від Кірьялаботнара, де починалося королівство Радбоуда¹⁴⁹⁷.

¹⁴⁹⁴ Bjarni Guðnason. *Um Skjöldungasögu*. (Reykjavik, 1963), 328 s.; Wolf Kirsten. *Skjöldunga saga. Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 597–598; Rudolf Simek, Herman Pálsson. *Lexikon der altnordischen literatur*. (Stuttgart, 1987), 322–323.

¹⁴⁹⁵ *Saxo Saxonis Gesta Danorum*. Ed. Jørgen Olrik, Hans Ræder. (Copenhagen, 1931), 420 s.; *Saxo Grammaticus. The History of the Danes*. Book I–IX. Transl. Peter Fischer. Ed. Hilda Ellis Davidson. (Cambridge: D.S.Bremer, 1979), 528 p.

¹⁴⁹⁶ Birger Nerman. *Det svenska rikets uppkoms*. (Stockholm, 1925), 231.

¹⁴⁹⁷ Кірьялаботнар локалізували десь в районі Корели поблизу Фінської затоки, пізніше у землі балтського племені куршів-куронів (Курземе), тобто *королівство Гардаріки* мало би знаходитися десь на східному балтійському побережжі між гирлами Венти і Даугави. На цих теренах були вже ранні факторії готландських та шведських вікінгів. Але ці землі контролював Івар Широки Обійми. Існування тут окремого королівства в цей період виглядає сумнівним. Більш переконливою видається версія за якою первинна Гардаріка (*країна міст*) була у Фризії в районі дельти Рейну, де знаходився Дорестад, який у VII–VIII ст. переживав період розквіту, а у IX ст. став центром графства Рустрінгії, яке тримав Рюрик, пізніший конунг Ладоги і засновник династії Рюриковичів. Не виключено, що саме з Рюриком назви Гардаріки та Русь (як похідне від Рустрінгії, яка також споріднена з Roots, Ruotsi і походить від шведських Інглін-

В Ютландії Рюрик поставив конунгами хевдінгів братів Хорвенділя (Aurvandil) та Фенге (Fenge), видавши свою дочку Геруту (Gerutha) чи Грюди за старшого Хорвенділя. Від цього шлюбу народився Гамлет (Амлет), історія якого, описана окрім *Gesta Danorum* у *Сазі про Хрольва Кракі*, була використана Шекспіром як сюжет до своєї знаменитої трагедії. За сагою, Фенге вбив старшого брата і одружився з його вдовою, а Гамлет помстився обом.

Хронологія життя конунга Івара Широки Обійми доволі дискусійна. Але саме відомості про цього конунга можна вважати перехідним моментом від епічної до історичної генеалогії¹⁴⁹⁸. Вважають, що він став конунгом близько 680 р. і загинув між 700/717 рр.¹⁴⁹⁹ Найбільш переконливою виглядає остання версія Трольса Брандта (2015), за якою Івар Широки Обійми жив між 678–731 рр.¹⁵⁰⁰ Виходячи з тих же розрахунків можна віднести життя Рюрика Метателя Кілець до 680–715 рр., а Ауди відповідно до 697–742 рр.¹⁵⁰¹

Після загибелі Гамлета старшими конунгами Данії, які тепер базувалися більше на Ютландію, стали син конунга Хельгі (Олега) – Хрольв Кракі (Hrolfr Krake) [Рольф Жердинка]¹⁵⁰² та його родич Х'ярвард (Hjǫrvarð). Далі до 731 р. Данія знаходилася під зверхністю Івара Широки Обійми. Ауди допомогла молодшому синові від Радбоуда – Рандверу (719–764) опанувати батьківський престол. У 753 р. Рандвер надав допомогу зведеному братові Гаральду на прізвисько *Гільгетан* (Бойовий зуб) (714–770/775) для відвоювання данського престолу. Але, скоріше, що обидва перетворилися у т. з. “морських конунгів”, тобто фактично піратів, які базуючись на окремі порти-факторії, грабували прибережні християнські володіння, періодично воюючи з родичами за окремі престולי. Бо не випадково *Хроніка королівства Лер* повідомляє, що Гаральд Гільгетан розширив володіння данців до Середземного моря¹⁵⁰³. Син Рандвера – Сігурд Рінг (Сігурд Кільце) (Sigurðr Hringe)

гів) були перенесені на східноєвропейські землі. Схоже, також, що сам Івар не загинув у битві з Радбоудом, а скоріше навпаки. Конунгу Радбоуду було десь 54 роки, в такому віці, випавши з корабля у воду в кольчuzі, було мало шансів врятуватися. Можливо, що саме після цієї битви Івар повністю опанував східне побережжя Балтики, про що знаємо з інших саг.

¹⁴⁹⁸ Глеб Лебедев. *Епоха викингів в Северній Європі*. (Ленінград, 1985), 95.

¹⁴⁹⁹ Ake Ohlmarks. *Skånes äldsta hävder*. (Malmö, 1963), 226 s.; Poul Engelhardt. *Danerne fra fødsel til døb*. (Copenhagen, 1980), 104 s.; Carl Engholm. *Danske kongeslægter i det 8 & 9 århundrede*. (Copenhagen, 1994), 88 s.; Lars O. Lagerquist. *Sveriges Regenter, från forntid till nutid*. (Stockholm: Norsstedts, 1997), 440 s.; Jorgen Markvad. *Danske konger – før Gorm den Gamle*. (Copenhagen, 2004), 142 s.

¹⁵⁰⁰ Troels Brandt. *Danernes Sagnhistorie. Saxos sagn i sagaernes kronologi*. (Copenhagen, 2004), 330 s.; Udgave 2. (2015), 214–219.

¹⁵⁰¹ Ibidem, 324.

¹⁵⁰² Ibidem, 166–181.

¹⁵⁰³ Chronicon Lethrense. *Scriptores Minores Historiae Danicae Medii Aevi*. Vol. 1. Ed. Martin Clarentius Gentz. (København, 1917), 35–53; *The Chronicle of the Kings of Lejre*. Transl. Peter Tunstall.

(+ після 805/до 810?), який став конунгом шведської Упсали, розгромив Гаральда Гільгетана у знаменитій битві при Браваллі (Brávalla) чи Бравеллірі у Естергеталанді на півдні нинішньої Швеції бл. 770/775 р. Крім *Саксона Граматика* та *Саги про Хервера* про цю битву згадує також напис рунами на камені з Rökstenen та пізніші джерела¹⁵⁰⁴. Саги подають, що знаменитий переможець правив в Данії до смерті, але, схоже, що Сігіфрід (715–782/798?), брат Гаральда Гільгетана, повернув престол старій династії у 777 р.¹⁵⁰⁵. А Сігурд Рінг навіть втратив Упсалу і загинув як “морський конунг”. Саги пов’язують його загибель з останньою дружиною, яка і була матір’ю Рагнара Лодброка¹⁵⁰⁶.

Походи Рагнара Лодброка, відбиті у скандинавських джерелах, містять нерідко протиречиву інформацію. Здобуття Парижа 845 р., вторгнення у Британію та Ірландію підтверджені іншими європейськими джерелами. Загибель Рагнара (в ямі зі зміями, куди його кинули з наказу короля Нортумбрії Елли II, чи страченого в полоні, куди він потрапив після того як його дракар сів на мілину) можна вважати встановленими епізодами його біографії¹⁵⁰⁷.

Складніше з іншими походами цього вікінга. За Саксоном Граматиком Рагнар пішов походом проти *геллеспонтиків* і вбив їх короля Діана I. Сини останнього Діан II і Дансон, зяті короля *рутенів*, виступили проти нього. Але Рагнар винайшов машину, яка розігнала *геллеспонтиків* і їх союзників *скіфів*. Завойовану країну він віддав синові Гвітсеркру¹⁵⁰⁸. Але Дансон переміг Гвітсеркра і той обрав смерть, відмовившись йому служити¹⁵⁰⁹. Після цього Рагнар зібрав новий ледунг, поплив до Русції (Ruscia), взяв в полон Дансона, але погодився на данину з цього краю. Повернувшись з Русції, він відновив порядок у Швеції, Норвегії та Оркнейських островах, а потім рушив до Англії відновити іншого сина Івара, почав війну в Ірландії, звідки рушив у Середземне море, дійшов до Геллеспонту і вернув назад у Данію¹⁵¹⁰.

Oxford: (Clarendon Press, 2003).

¹⁵⁰⁴ Arthur Nordén. *Några bidrag till Brávallaslagets bygdegeografi*. (Norrköping, 1918), 4–27; Tomas Baranauskas. Saxo Grammaticus on the Balts. *Saxo and the Baltic Region*. A Symposium. Ed. Tore Nyberg. (Odense, 2004), 63–79.

¹⁵⁰⁵ Troels Brandt. *Danernes Sagnhistorie*, 227–254.

¹⁵⁰⁶ Albert Hugh Smith. The Sons of Ragnar Lothbrok. *Saga book of the Viking Club*. Vol. 11. (1936), 173–196; Rory McTurk. *Studies in Ragnars Saga Loðbrókar and its Major Scandinavian Analogues*. (Oxford, 1979), 275.

¹⁵⁰⁷ Elizabeth Ashman Rowe. *Vikings in the West. The Legend of Ragnarr Loðbrók and His Sons*. (Wien, 2012), 316 p.

¹⁵⁰⁸ Saxonis Gesta Danorum, 233–235.

¹⁵⁰⁹ Ibidem, 259.

¹⁵¹⁰ Ibidem, 257, 260–261.

Дискусія навколо цих походів Рагнара триває давно¹⁵¹¹. Значну увагу цій проблемі приділив Омелян Пріцак, який вважав, що після Рагнара Лодброка данці взагалі перестали цікавитись Східною Європою (!)¹⁵¹². Будучи орієнталістом, дослідник намагався узгодити свої орієнтальні погляди з скандинавськими джерелами, доволі часто підганяючи останні під свої концепції або ж фантазії. Так етимологію назви *вікінг* він пов'язував з *vik* (у значенні постійного місця для мандрівних купців поруч з городищем-резиденцією єпископа), а *варяг* з *var* (ніби перським відповідником *vik*), і прийшов до висновку, що *вікінгами* називали скандинавів на захід від Ельби, а *варягами* — на схід від Ельби¹⁵¹³. За його концепцією існували три *руські* каганати: волзький (839–930), дніпровський (930–1036) та київський (1036–1169)¹⁵¹⁴. Гіпотетичне існування *Волзького каганату* було запозичене з версії Павла Смірнова (1882–1947)¹⁵¹⁵, яку О. Пріцак *підкріпив* гіпотезою про втечу хозарського кагана у варязькі факторії на Волзі після поразки в боротьбі з *шадом* під час прийняття юдаїзму¹⁵¹⁶. Таким чином виходило, що посольство кагана Русі до візантійського василевса Феофіла, яке складалося з шведських вікінгів, і у 839 р. опинилося в Інгельгеймі при дворі франкського імператора Людовика Благочестивого, бо їх шлях назад пролягав *серед варварів, дуже жорстоких і страшних народів*¹⁵¹⁷, було послано хозарським каганом, який знайшов пристанище на Волзі. В угоду своїй версії вчений навіть не звернув увагу на те, що з Інгельгейму на середньому Рейні у першій половині IX ст. не було безпечного прямого шляху на Волгу.

За версією О. Пріцака каган-вигнанець на східних кордонах Хозарії контролював шлях колишнього Боспорського царства, що поєднував Азовське море з басейном Волги через Дон та Донець¹⁵¹⁸. Розвиваючи далі ці фантастичні ідеї, О. Пріцак вирішив, що шлях з Азовського

¹⁵¹¹ Albert Hugh Smith. *Scandinavian Kings of the British Isles 850–880*. (Oxford: Oxford University Press, 1977), 307 p.

¹⁵¹² Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київ, 2003), 417.

¹⁵¹³ Omeljan Pritsak. *Ded the Arabs call the Vikings Marians? Atti del 12 Congress Internazionale de studi sull'alto mediaevo. The Seventh International Saga Conference*. (Spoleto, 1990), 463–473; Idem. *At the Dawn of Christinity in Rus. Harvaed Ukrainian Studies*. Vol. 12-13. (Cambridge, Massachusetts, 1990), 87–113; Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1. Стародавні скандинавські джерела (крім ісландських саг). (Київ, 1997), 89–91.

¹⁵¹⁴ Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 96–100.

¹⁵¹⁵ Павло Смірнов. Волзький шлях і стародавні руси. *Всеукраїнська Академія Наук: Збірник історико-філологічного відділу*. № 75. (Київ, 1928), 229 с.

¹⁵¹⁶ Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 96.

¹⁵¹⁷ Ernst Kunik. *Die Berufung der schwedischen Rodsen durch die Finnen und Slaven*. Vol. 2. (Sankt-Petersburg, 1845), 198; S. Prudentii annals sive Annalium Bertiniarum pars secunda. Ad anno 835 usque ad 861. *Patrologia Latina*. T. 115. (Parisii, 1852), col.1385–1386; Imre Boba. *Nomads, Northmen and Slavs. Eastern Europae in the ninth centery. Slavio-Orientalia*. T. 2. (Wiesbaden, 1967), 23; Henryk Łowmiański. *Początki Polski*. T. 5. (Warszawa, 1973), 130.

¹⁵¹⁸ Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1, 225.

моря до Дону і Дінця [Ellipaltar у Сноррі Стурлксона] Саксон Граматик прийняв за Hella, а звідси і другий Геллеспонт відповідно до двох Боспорів і двох Візантій¹⁵¹⁹.

На цій підставі О. Прицак локалізував *геллеспонтників*, з якими воювали Рагнар та його син Гвітсеркр, в Приазов'ї. Їх першим царем мав бути Гандван¹⁵²⁰ або Діан¹⁵²¹. Етимологію цього імені вчений виводив з алтайського хаґ — *duwan* (*король, правитель*)¹⁵²². Рагнар Лодброк, таким чином, за О. Прицаком здійснив три походи на Геллеспонт. Перші два були проти царя Діана і його синів Діана II та Даксона (мати якого була скіфського походження), одружених з дочками конунга *рутенів*, тобто волзьких русів з династії Інґлінгів, спадкоємцем яких був літописний князь Ігор Старий¹⁵²³. Вернувшись з походу у Бярмію, Рагнар виступив проти Даксона у Русцію (*Ruscia*)¹⁵²⁴, звідки привів короля *геллеспонтників* у ланцюгах. Третій похід було здійснено з Ірландії після облоги Дубліна. Під час цього походу він морем дійшов до Геллеспонт-ту, звідки вернувся у Данію¹⁵²⁵. Не дивно, що у світлі цих побудов сина Рагнара Лодброка — Бйорна Залізнобокого вчений вважав літописним Діром¹⁵²⁶, а його соратника вікінга Гастінга — Аскольдом¹⁵²⁷. Але конунг Дір не міг бути тотожним Бйорну, синові Рагнара Лодброка, хоча б тому, що Дугг — *олень*¹⁵²⁸, а Вйорн — *ведмідь*.

Важко відшукати у цих побудовах джерельні підстави. Висовуючи наступну гіпотезу, вчений спирається на попередню, не потурбувавшись навіть її якимось аргументувати. Все це робилося виключно заради підкріплення попередніх *хазарських* версій, в т. ч. і про заснування хозарами Києва¹⁵²⁹. При цьому О. Прицак дозволяв собі надто довільно

¹⁵¹⁹ Там само, 226.

¹⁵²⁰ Saxonis Gesta Danorum, 24, 38–39.

¹⁵²¹ Ibidem, 257.

¹⁵²² Омелян Прицак. *Походження Русі*. Т. 1, 225.

¹⁵²³ Там само, 236.

¹⁵²⁴ Ruscia — це каганат Русі у Середньому Подніпров'ї, який утворився до 839 р. За “Сагою про Хальвдана, сина Ейстейна”, купці з Rusci, які прибули до Ейстейна у Альдейгюборг (Ладогу), просили дозволу перезимувати (Галина Глазырина. *Исландские викингские саги о Северной Руси*. (Москва, 1996), 61). Тобто Русь знаходилася достатньо далеко від Ладозького королівства і добиратися туди було не так легко. Те, що Ейстейн був ладозьким конунгом бл. 789–790 рр., тобто до появи *каганату Русі*, є звичним для пізніше записаних саг хронологічним зміщенням.

¹⁵²⁵ Омелян Прицак. *Походження Русі*. Т. 1, 226–227.

¹⁵²⁶ Там само, 200.

¹⁵²⁷ Там само, 231–237.

¹⁵²⁸ Alexander Jóhannesson. *Isländisches etymologisches Wörterbuch*. (Bern, 1956), 507–508.

¹⁵²⁹ Норман Голб, Омелян Прицак. *Хазарско-еврейские документы X в.* Научная редакция, послесловие и комментарии Владимира Петрухина. (Москва–Иерусалим, 1997), 240 с.; Пётр Толочко. К вопросу о хазаро-иудейском происхождении Киева. *Хазарский альманах*. Т. 2. (Киев–Харьков–Москва, 2004), 98–108; Леонтій Войтович. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Прицаком. *Хазарський альманах*. Т. 4. (Київ–Харків, 2006), 109–117; Його ж.

обходитися з джерелами. Так, виступаючи проти Даксона, Рагнар ніби-то вирушив до Азовського моря¹⁵³⁰, тоді як за Саксоном Граматиком він вторгнувся у землі Курі (Curi) та Сембі (Sembj)¹⁵³¹. Очевидно, мова йшла про землі *куронів* (куршів) та сусідніх *селонів* (селів) чи *земгалів*, тобто балтійське побережжя між Німаном і Західною Двиною (Даугавою) з басейнами нижніх течій Венти і Даугави. Прийняти конструкції О. Прицака, на жаль, неможливо.

Так ким же був конунг Аскольд і яке він мав відношення до Діра? Проблема ця ще довго буде належати до дискусійних, але спробувати її розв'язати, аналізуючи доступні джерела, можна.

Нoскuldr (hosskollr) — *сіроголовий*¹⁵³². У Рагнара Лодброка був син Гвітсеркр (Hvitserkr — *одягнений у біле*¹⁵³³). Окрім *Gesta Danorum* Саксона Граматика, “Саги про Рагнара” та “Пасма про синів Рагнара” цей

Церква св. Миколая на Аскольдовій могилі у Києві. З картини Тараса Шевченка (1846)

Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.? *Хазарський альманах*. Т. 11. (Київ–Харьков, 2012–2013), 70–95.

¹⁵³⁰ Омелян Прицак. *Походження Русі*. Т. 1, 226.

¹⁵³¹ Saxonis Gesta Danorum, 259–260.

¹⁵³² Saxonis Gesta Danorum, 507–508.

¹⁵³³ Paul Hermann. *Die Heldensagen des Saxo Grammaticus*. Teil II. Erläuterungen zu den ersten neun Büchern der danischen Geschichte des Saxo Grammaticus. (Leipzig, 1922), 624.

Володимир Зоценко (1953–2009)

конунг згадується також у “Сазі про конунга Гейдрека”¹⁵³⁴ та “Сазі про Стурлауга Працьовитого”¹⁵³⁵. Саме Гвітсеркр отримав від Рагнара завойовані у *геллеспонтиків* землі.

За “Сагою про Рагнара”: “Одного разу її [Рандалін — Л.В.] син Гвітсеркр вирушив воювати до Аустрвегу [“Східний шлях” — тобто шлях з Балтики до Чорного моря — Л.В.] і зустрівся з такою потужною збройною силою, що він не зміг проти неї встояти і потрапив у полон. Він обрав собі таку смерть, щоб його спалили на купі людських черепів. І саме так він помер”¹⁵³⁶. Рандалін цієї саги ніби тотожня другій дружині Рагнара, яку звали Крака з Спангарейду (Південна Норвегія). Крака була дочкою Сігурда Сігмундарсона і Брунгільд Будладоттір¹⁵³⁷. Але це просто герої епосу про Нібелунгів, до яких пізніші редактори намагалися *приладнати* Рагнара. За *Gesta Danorum* Саксона Граматика Гвітсеркр був сином третьої дружини Рагнара на ім’я Суанлогга¹⁵³⁸. Саме вона ніби-то і змусила Рагнара помститися за загибель свого сина¹⁵³⁹.

¹⁵³⁴ *The Saga of King Heidrek the Wise*. Both in Old-Ice and English texts. Transl. by Chistopher Tolkien. (London, 1960), 60.

¹⁵³⁵ *The first nine books of the Danish history of Saxo Grammaticus*. Transl. by Oliver Elton. (London: Nuttt, 1984), 376–377.

¹⁵³⁶ *Volsunga saga ok Ragnars saga loðbrókar*. Ed. Magnus Olsen, 136, 168.

¹⁵³⁷ Rory McTurk. An Irish Analogue to the Kráka episode of Ragnars saga loðbrókar. *A Journal of Irish Studies*. T. 17. (1978), 277–296.

¹⁵³⁸ *Saxonis Gesta Danorum*. Ed. Jørgen Olrik, Hans Ræder. (Copenhagen, 1931), 255; Омелян Прицак. *Походження Русі*. Т. 2, 1021.

¹⁵³⁹ *Ragnarssona þáttur*. Ed. Bjorni Gudnasson. *Islenzk Fornrit*. T. 35. (Rejkjavik, 1982), 79.

Але “Пасмо про синів Рагнара” (“Ragnarssona þátrr”)¹⁵⁴⁰, записане теж наприкінці XIII ст.¹⁵⁴¹ повідомляє, що вже по смерті Рагнара Гвітсеркр отримав Редготаланд і Вінланд¹⁵⁴². За О. Прицаком Рейд-Готланд — це держава *готів* з центром “на берегах Дніпра” (Danparstöðum), названим в епосі Dampastaðir / Dampstaðir (“поселення на Дніпрі”) у граді Аргеймар (Árheimar)¹⁵⁴³. Віндланд знаходився між Ліфляндом і Куландом (землею куронів?)¹⁵⁴⁴. За О. Прицаком — по дорозі з Ауствегу до Східного Гаутланду¹⁵⁴⁵. “Сага про Гавтрека” (“Gautrekssaga”) повідомляє про зв’язки між династіями Віндланду і Гаутланду¹⁵⁴⁶. Все це вказує на балтійське побережжя між гирлами Німану і Даугави.

Коли і де загинув Гвітсеркр Рагнарсон?

За “Пасмо про Норну-Геста” (“Norna-gests þátrr”) у 998 р. при дворі Олафа Трюгвасона з’явився вікінг Норна-Гест Тордарсон, якому було 300 років, і він розповідав про свою участь у походах синів Рагнара у італійських морях¹⁵⁴⁷. Сини Рагнара у середині IX ст. справді займалися піратством у Середземному морі. З 844 р. кордовські еміри, відбивши спустошливі напади флотилій вікінгів¹⁵⁴⁸, почали брати їх загонами до себе на службу. Є версія, збудована на арабських джерелах, що Гвітсеркр був одним з командирів таких найманців на службі у кордовського еміра¹⁵⁴⁹. У 858 р. Бйорн, старший брат Гвітсеркра, присягнув королю Франції Карлові Лисому¹⁵⁵⁰. У наступному 859 р. вікінги взагалі розгулялися у Середземному морі, напавши на Мурсію, Балеарські острови і Камаргу у дельті Рони, звідки здійснили наскоки на Луну і Пізу в апенінських землях¹⁵⁵¹.

¹⁵⁴⁰ Ragnarssona þátrr. *Fornaldar sögur Norðurlanda*. Ed. Guðni Jónsson. T. 1. (Akureyri, 1959), 287–303; Ragnarssona þátrr. Ed. Björn Gudnason. *Islensk Fornrit* T. 35, XLIV–XLVIII (вступ), 78–83 (текст).

¹⁵⁴¹ Rudolf Simek, Hermann Pálsson. *Lexikon der altnordischen literatur*. (Stuttgart, 1987), 286–287.

¹⁵⁴² Ragnarssona þátrr. *Fornaldar sögur Norðurlanda*, 299.

¹⁵⁴³ Омелян Прицак. *Походження Русі*. Т. 1, 259–262.

¹⁵⁴⁴ *Antiquités Russes*. Ed. Carl Christian Rafn. T. 1. (København, 1850), 106.

¹⁵⁴⁵ Омелян Прицак. *Походження Русі*. Т. 2, 348.

¹⁵⁴⁶ “Gíafa–Refs Saga”. *Die Gautrekssaga in zwei Fassungen*. Ed. Wilhelm Ranish. *Palaestra*. T. 11. (Berlin, 1910), 34.

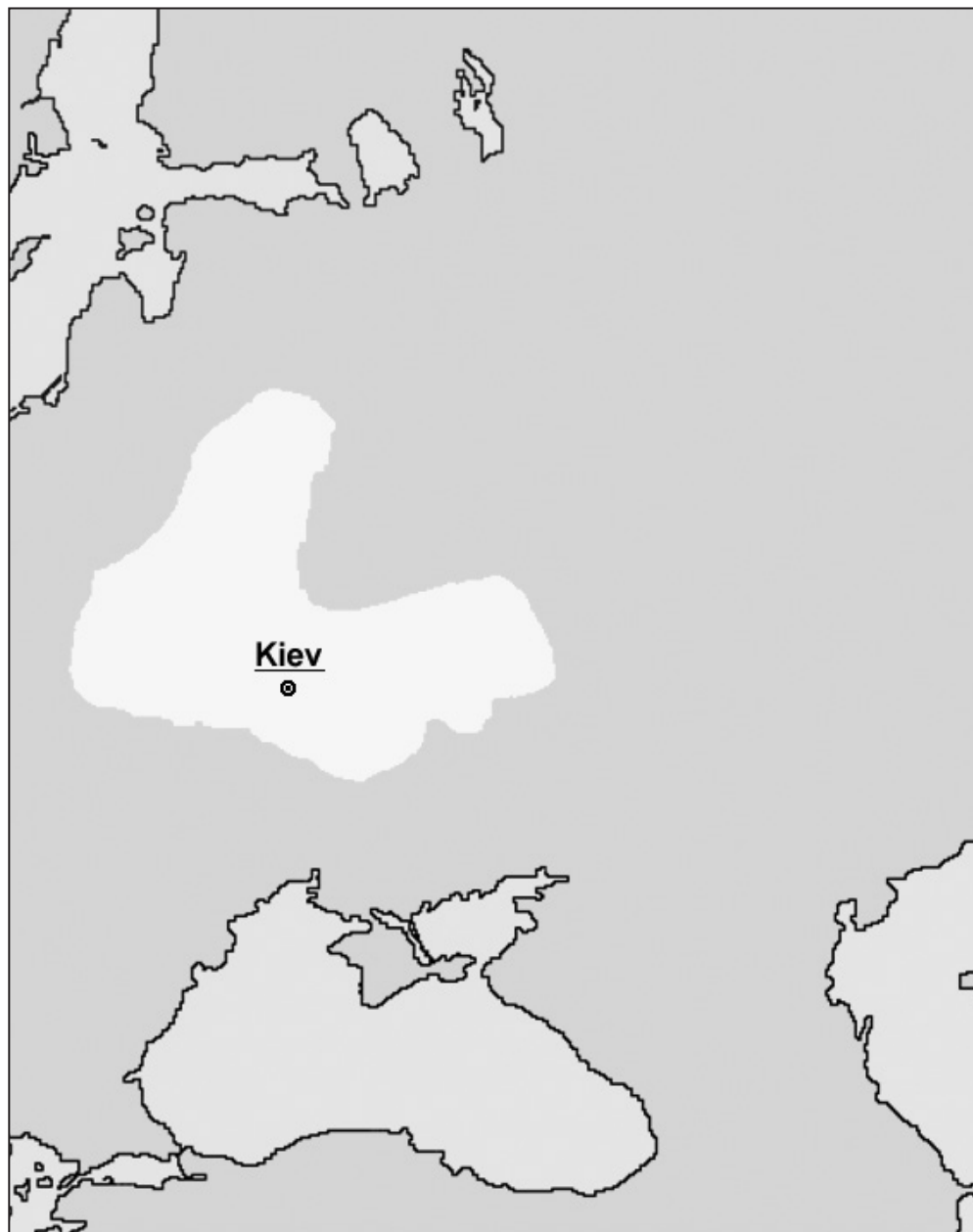
¹⁵⁴⁷ Flateyjarbók [Ólaf saga Tryggvasonas en mesta]. *Antiquités Russes*. Ed. Carl Christian Rafn. T. 1. (København, 1850), 346; Snorra-Edda. Ed. Ernst Wilken. (Poderborn, 1912), 236.

¹⁵⁴⁸ Фридрих Карл Герман Крузе. Об отношениях руссов, вторгшихся в 844 г. в Испанию и опустошивших Севилью, и о связях их с Россией. *Журнал Министерства народного просвещения*. Ч. 21. (1839), отд. 2, 159–170; Дмитрий Мишин. Викинги в мусульманской Испании. *Восток. Афро-азиатские общества: история и современность*. (Москва, 2003), № 5, 32–41.

¹⁵⁴⁹ Юрий Сяков. *Тайны Старой Ладogi. Факты, гипотезы, измышления*. (Санкт-Петербург, 2004), 167 с.

¹⁵⁵⁰ *Annales Bertiniani*. Ed. Georg Waitz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. T. 1. (Hannoverae, 1883), 49.

¹⁵⁵¹ Alexander Vasiliev. *The Russian Attack on Constantinople in 860*. (Cambridge, Massachusetts, 1946), 17–34.

Руський каганат у IX столітті

Можливо, що незадовго до цього, покинувши кордовську службу, Гвітсеркр опинився у Константинополі [звідси і *геллеспонтики*], звідки по Дніпру добрався до Києва, де змістив Діра або його наступників з готландської династії¹⁵⁵². Саксон Граматик подав, що місцевий геллеспонтський князь пробрався у столицю Гвітсеркра під виглядом купців¹⁵⁵³. Напевно, насправді все відбулося зовсім навпаки. Виходячи з більш пізньої інформації польського хроніста Яна Длугоша (1415–1480), джерело якої невідоме, можна зробити висновок, що Аскольд спочатку перебував у Діра на службі, а потім захопив владу, змістивши попередника¹⁵⁵⁴.

А 18 червня 860 р. столиця Візантії зазнала нападу русів¹⁵⁵⁵. На думку Олександра Васильєва мали місце два координовані напади, здійснені з Чорного та Середземного морів, які зустрілися під стінами візантійської столиці¹⁵⁵⁶. О. Прицак вважав, що вікінги, вийшовши з Ютландії, через Балтику, Ризьку затоку і Західну Двину добралися до Волзького шляху і ввійшли в Чорне море через Азовське море та Керченську протоку, бо Київ тоді належав хозарам (!)¹⁵⁵⁷. Зрозумілі причини таких побудов, як і спроба довести, що похід 860 р. був організований з Альдейгюборгу (Ладоги)¹⁵⁵⁸.

В Чорне море флот вікінгів потрапив через гирло Дніпра, вийшовши з Києва¹⁵⁵⁹. І очолював його каган Русі Гвітсеркр-Аскольд (Horskuldr (hosskollr) – *сіроголовий*, рівно ж як Hvitserkr – *одягнений у біле*: у сагах, записаних через кілька століть після їх створення, такі неспівпадіння цілком допустимі). А сам Рагнар Лодброк цілком міг очолити той ледунг вікінгів, який напав на Константинополь через Геллеспонт. Ці вікінги, як свідчить венеціанська традиція, зафіксована пізнішими хроністами Іоаном Дияконом (бл. 1008 р.), Андреа Дандоло

¹⁵⁵² Леонтій Войтович. Чи володіла Хозарія Середнім Подніпров'ям у 839–860 рр.? *Хазарський альманах*. Т. 11. (Київ–Харьков, 2013), 70–95.

¹⁵⁵³ Saxonis Grammatici. *Gesta Danorum*. Hrsg. A. Holder. (Strassburg, 1886), 211.

¹⁵⁵⁴ Александр Королев. *Загадки первых русских князей*. (Москва, 2002), 482 с.

¹⁵⁵⁵ Павел Кузенков. Поход 860 г. на Константинополь и первое крещение Руси в средневековых письменных источниках. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г.* (Москва, 2003), 3–172.

¹⁵⁵⁶ Alexander Vasiliev. *The Russian Attack on Constantinople in 860*, 236–237.

¹⁵⁵⁷ Прицак О. Походження Русі. Т. 1. С. 234.

¹⁵⁵⁸ Jonathan Shepard. The Rhos guests of Louis the Pious: whence and wherefore? *Early Medieval Europe*. (1995). Vol. 4, 41–60; Дмитрий Мачинский. Эпоха викингов в “Скандинавском Средиземноморье” и “русо-варяжский период” на “восточных путях” (Austvegir). *Ладога и эпоха викингов. Староладожский историко-архитектурный и археологический музей-заповедник*. Отв. ред. Д. Мачинский. (Санкт-Петербург, 1998), 130–139; Елена Галкина. *Тайны русского каганата*. (Москва, 2002), 432 с.; Władysław Duczko. *Ruś wikingów*. (Warszawa, 2007), 69–73.

¹⁵⁵⁹ Alexander Vasiliev. *The Russian Attack on Constantinople in 860*, 148–149, 174–175, 217–218; Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 60–65; Dimitri Obolensky. *Byzantium and Its Neighbours. Cambridge Medieval History*. Т. 4. Ed. Joan M. Hussey. (Cambridge, 1966), 495–496.

(бл. 1348–1354) і Флавієм Блондом (бл. 1382–1453), повернулися до Британського моря (“in Britannicum mare sunt reversi”¹⁵⁶⁰), де невдовзі Рагнар Лодброк знайшов свою загибель.

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що у землях пізнішої дніпровської Русі Рагнар Лодброк не був¹⁵⁶¹. Пізніші редактори чи впорядники *saG* приписали йому завоювання цих земель для сина Гвітсеркра, а потім, знаючи про загибель Гвітсеркра-Аскольда у боротьбі з Олегом, ще й обов’язкову для героя-вікінга пімсту за смерть сина. При цьому реальна інформація виявилася перемішана з фантазіями як у просторі так і у часі. Всі східні походи Рагнара Лодброка обмежувалися побережжям Балтики і нижньою течією Даугави. А його можливий середземноморський вояж сягнув Геллеспонту, звідки він повернув назад через Середземне море. Київ вдалося захопити його синові Аскольду, можливо, не безпосередньо у Діра, а у котрогось з його наступників, що потім дозволило літописцям, знайомим із загальним перебігом подій лише на підставі епосу, об’єднати цих князів — попередників Рюриковичів. Перший з них Дір, який допоміг *полянам* звільнитися від хозарської залежності і прийняв претензійний титул *кагана*, вірогідно походив з шведської готландської династії. Аскольд, який змістив Діра або його наступника, походив з данської династії Сьольдунгів, бічною гілкою якої були Рюриковичі. Можливо саме через це і виникла пізніша версія про боярів Рюрика — Аскольда і Діра, які самовільно покинули свого князя і рушили на південь, потрапивши до Києва.

¹⁵⁶⁰ Vasiliev A. A. The Russian Attack on Constantinople in 860. P. 28–32.

¹⁵⁶¹ Леонтій Войтович. Чи був Рагнар Лодброк на руських землях? *Україна в Центрально-Східній Європі*. Вип. 16. (Київ, 2016), 93–107.

НІМАНСЬКИЙ І ВІСЛЯНСЬКИЙ ШЛЯХИ ДО ЧОРНОГО МОРЯ

Вікінги добре освоїли шлях по Даугаві (Західній Двині), його знали і норвезькі вікінги, які спричинилися до формування Полоцького князівства. Це князівство утворилося в процесі асиміляції *кривичами* лівських племен і контактів з іншими балтами (латгалами і земгалами) та фінами (куронами). Верхівці полоцьких кривичів теж знадобилася військова допомога вікінгів, один з вождів яких Рогволод став полоцьким князем. Скандинавська етимологія імені Рогволод (Рагнвальд) безсумнівна: Rognvaldr, як і імені Рогнеди (Рагнгільд). Версія, що цей князь міг бути внуком Рагнвальда Олафсона Достославного, конунга у Вестфольді у південно-східній Норвегії (IX ст.)¹⁵⁶² менш ймовірна ніж версія його походження від оркнейських ярлів¹⁵⁶³. Оркнейські острови у 874 р. конунг Норвегії Гаральд Харфарг передав своєму соратнику Рагнвальду Ейстейнсону (830/840–894). Його внуки ярли Арнкель та Ерленд І Ейнарсони (бл. 920–954) змушені були визнати зверхність прогнаного з Норвегії сина Гаральда Харфарга морського конунга Ейріка Кривава Сокира і загинули в організованому ним поході на Англію. Оркнейським ярлом залишився їх молодший брат Торфін Розколювач Черепів (910–963)¹⁵⁶⁴. Полоцький князь Рогволод (бл. 920–980) найпевніше був Рагнвальдом Ейнарсоном, внуком Рагнвальда Ейстейнсона, молодшим братом оркнейських ярлів, якому вдалося утвердитися у Полоцьку під час з одного з східних походів Ейріка Кривава Сокира (885–954) десь між 948–952 рр.¹⁵⁶⁵ Приєднавши до Полоцька

¹⁵⁶²Юрій Коновалов. Русский княжеский дом в середине X века. *Историческая генеалогия*. (1994), № 4, 86–97.

¹⁵⁶³Мария Самсонова. Рогъволодь – Ragnvaldr: к вопросу о возможной идентификации. *Полацк у гісторыі і культуры Еўропы*. (Мінск, 2012), 72–78; Її ж. Рогволод и Рогнеда: скандинавские корни полоцкой княжеской династии. *Alba Russia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XV вв)*. Отв. ред. Алексей Мартынюк. (Москва, 2015), 8–26.

¹⁵⁶⁴Christopher Morris. Viking Orkney: A survey. *The Prehistory of Orkney BC 4000–1000 AD*. Ed. Colin Renfrew. (Edinburg University Press, 1985), 210–242; Idem. Viking and late Norse Orkney. An update and bibliography. *Acta archaeologica*. Vol. 62. (1991), 123–150; Michael Lynch. *Oxford Companion to Scottish History*. (Oxford University Press, 2001), 467–469; Tom Muir. *Orkney in the Sagas: The Story of the Earldom of Orkney as told in the Icelandic Sagas*. Ed. Steve Callaghan. (Kirkwall, 2005), 160 p.

¹⁵⁶⁵William Gershom Collingwood. King Eirik of York. *Saga-book of Viking Club Society for Northern Research*. V. 2 (1897–1900), 313–327; Peter Sawyer. The last Scandinavian rulers of York. *Northern*

Полоцький князь Рогволод і його дочка Рогнеда. Мініатюра Радзивилівського літопису

Норвезький конунг Гаральд Харфарг (Пишиноволосий) з батьком. Мініатюра XII ст.

землі мінських *дреговичів* і добившись гегемонії у басейні середньої течії Західної Двини, Рогволод (Рагнвальд Ейнарсон) здобув визнання місцевої еліти і надовго залишив по собі пам'ять доброго володаря. Володимир Святославич невдовзі відновив Полоцьке князівство, надавши його Ізяславу, синові Рогнеди і внукові Рогволода. Полоцька династія до XIII ст. підкреслювала свій зв'язок з Рогволодом, даючи це ім'я своїм синам. Ранні спроби полоцьких князів позбутися київської опіки попри початки формування білоруського етносу свідчать також, що правління Рогволода позитивно відбилося у розвитку і піднесення цього князівства.

Традиція зберегла пам'ять про князя-вікінга Тура (X ст.), від якого начебто походить назва місто Туров і самої землі ("перешель изъ заморья имаше воѣсть свою ... Туръ Туровѣ. Ѡт него же и Туровци прозвашася"¹⁵⁶⁶). Скандинавська етимологія імені Тур достатньо очевидна: Торір (древньосканд. Þórir, норв. Tore). Нащадки соратника норвезького конунга Харальда Харфарга ярла Рагнвальда Ейстейнсона (830/840–894) здійснювали регулярні походи по Західній Двині та Німану. Один з старших його синів носив ім'я Торір¹⁵⁶⁷. Враховуючи традиції скандинавів давати старшому з внуків ім'я діда, можна припускати, що князь Тур був старшим внуком Торіра Рагнвальдсона. Цілком ймовірний зв'язок Тури з полоцьким Рогволодом (Рагнвальдом), який походив з родини оркнейських ярлів.

Тур (Торір) міг прийти в землі *дреговичів* в басейні Прип'яті по цій ріці через Дніпро. Але, схоже, що Туровське князівство було з'єднано з Балтикою по Німанському шляху: Німан — р. Шара (ліва притока, достатньо повноводна і широка) — волок довжиною бл. 18 км, по якому у XX ст. прокладений Кончаловський канал до р. Бобрик, яка впадає у Прип'ять (ближче до гирла ширина ріки 40–50 м). Про активність вікінгів на Німанському шляху свідчать знахідки скарбів дірхемів у басейні Вілії, правої притоки Німану: бл. 500 монет (найпізніші монети 823/824 р.) у Антонієнберзі (Мядельський р-н Мінської обл. Білорусі)¹⁵⁶⁸ та 827 монет (найпізніші монети 952/953 р.) у Раковці (Сморгонський р-н Гродненської обл. Білорусі)¹⁵⁶⁹.

Німанським шляхом можна було потрапити і у Західний Буг. Ліва притока Німану з характерною назвою Россъ через невеликий волок до 12 км з'єднується з р. Нарев, на якій трохи далі знаходиться місто

History. V. 31. (1995), 39–44; Clare Downham. Eric Bloodaxe – axed? The Mystery of the Last Viking king of York. *Medieval Scandinavia*. V. 14. (2004), 51–77.

¹⁵⁶⁶ Ипатьевская летопись, 63–64.

¹⁵⁶⁷ Michael Lynch. *Oxford Companion to Scottish History*. (Oxford University Press, 2001), 467–469.

¹⁵⁶⁸ Валентин Рабцэвіч, Алексей Стуканоў. Манеты арабскаго халіфата на тэрыторыі Беларусі.

Помнікі гісторыі і культуры Беларусі. (Мінск, 1974), № 4, 38.

¹⁵⁶⁹ Там само, 38.

Городище літописного Турова і Археологічний музей. Сучасний вигляд

Сурож. Археологічні матеріали дозволяють датувати виникнення Су-рожа не пізніше рубежу XII–XIII ст.¹⁵⁷⁰

За гіпотезою Юрія Диби первинний Новгород знаходився на р. Лузі притоці Західного Бугу і був пізніше перейменований у Володимир¹⁵⁷¹. Не торкаючись самої гіпотези (скандинавські джерела, які не знають Новгорода, а поміщають Володимира і Ярослава у Хольмгард, шлях до якого добре описаний в джерелах, що поряд з відсутністю скандинавських матеріалів старших кінця X ст. у Володимирі на Лузі, викликають великі сумніви щодо вірогідності цієї гіпотези¹⁵⁷²), зверну увагу на один з її аспектів пов'язаний з Віслянським шляхом. Юрій Диба приймав гіпотезу Ігоря Мицька, за якою данські вікінги проникали до Пліснеська

¹⁵⁷⁰ Kristina Musianowicz. Granica mazowiecko-drehowicka na Podlasju we wczesnym średniowieczu. *Materiały wczesnośredniowieczne*. (1960), nr. 5, 187–230; Jan Jaskanis. Badania archeologiczne w woj. Białostockim w latach 1945–1963. *Rocznik Białostocki*. (1965), № 5, 97–123.

¹⁵⁷¹ Юрій Диба. Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття: Володимир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. (2013), 15–30; J. Dyba. Administrative and urban reforms by princess Olga: geography, historical and economic background. *Latvijas Arhivi*. (2013), № 1/2, 30–71; Його ж. *Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X сторіччя*. (Львів, 2014), 484 с.

¹⁵⁷² Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55.

та на Волинь по Віслі і Західному Бугу. Але, як показує аналіз багатої скандинавської традиції (в першу чергу саг і таттр), знахідки скандинавських артефактів та розміщення скарбів арабських дірхемів¹⁵⁷³ шлях по Віслі і Західному Бугу у IX–XI ст. вікінгами не використовувався. До утворення Галицько-Волинського князівства наприкінці XII ст. давній *буриштиновий шлях* між Балтійським і Чорним морями функціонував по Віслі, Сяну і Дністру. Але вікінги ним теж не користувалися.

Арабське срібло поступало з Ладоги та факторій в гирлі Даугави у шведські Готланд та Бірку, данську Хедебю та фрізький Дорестад. На південно-західному побережжі знаходилися тільки три значні порти, які контролювали вікінги: Рерік (між Ельбою та Варнавою), Волин (Йомсбург) біля впадіння Одри та Трусо у пруській Самбії. Гданськ, Старгард і Камінь Поморський більш пізні, а такі пункти як Карніце надто незначні. Рерік та Велиград розміщалися у межах та на кордонах суперсоюзу *ободритів*, де знаходилися племенні союзи-князівства *вагрів*, *полабів*, *ободричів*, *варнів*, *битенців*, *смоленців* та *глинян*, які знаходилися під зверхністю Німецького королівства і вели війни з данськими королівствами. Побережжя між Ельбою та Одрою і о. Рюген займав суперсоюз *велетів*, куди входили племенні союзи-князівства князівства *хижан*, *руян*, *черезпенян*, *доленців*, *моричан*, *доган*, *ротарів*, *курян*, *гаолян* та *спревян*, які воювали як з німцями так і з вікінгами. Побережжя Балтики між Одрою та Віслою займали племена *поморян*, а між Віслою та Німаном — *прусів*. Нижня течія Західного Бугу і Вісла при його впадінні перебувала під контролем *мазовшан*.

¹⁵⁷³ Teresa Kiersnowska, Ryszard Kiersnowski. Wczesnośredniowieczne skarby srebrne z Pomorza: materiały. *Polski badania Archeologiczne*. T. 4. (Warszawa–Wrocław, 1959), 134 s.; Ryszard Kiersnowski. Uwagi o znaleziskach monet wczesnośredniowiecznych z ziem pruskich. *Wiadomości Numizmatyczne*. T. 4. (1960), № 1-2, 1–14; Jan Žak. Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich” na ziemiach zachodnio-słowiańskich, głównie hjlskich. *Archeologia Polski*. Vol. 4. (1960), fasc. 2, 297–344; Idem. Kontakty Gotlandii z ziemiami polskimi w młodszej fazie wczesnego średniowiecza (około 800–1000 r.). *Ibidem*. Vol. 8. (1963), fasc. 2, 346–357; Idem. „Importy” skandynawskie na ziemiach Zachodniosłowiańskich od IX do X wieku. Część katalogowa. (Poznań, 1963); Część analityczna. (Poznań, 1967); Część syntetyczna (Poznań, 1967); Idem. Materiały do studiów nad kontaktami wschodniopomorsko-skandynawskimi z X i XI wieku – broń skandynawska. *Pomorania Antiqua*. Vol. 2. (1968), 297–314; Chaelotte Warnke. *Die Anfänge des Fernhandels in Polen (900–1025)*. (Würzburg, 1964), XII+275 s.; Władysław Łosiński. Chronologia napływu najstarszej monety arabskiej na terytorium Europy. *Slavia Antiqua*. Vol. 31. (1988), 93–181; Thomas S. Noonan. Dirham exports to the Baltic in the Wiking Age: a preliminary analysis. Kennet Jonsson, Brita Malmer. *Commentationes de nummis seacularum IX – X in Suecia repertis*. (Stockholm, 1990), 251–257; Idem. Derham hoards from Medieval Lithuania. *Journal of Baltic Studies*. T. 23. (1992), no 4, 395–414; Jacek Kowalewski. Okoliczności deponowania wczesnośredniowiecznych skarbów srebrnych na obszarze Słowiańszczyzny Zachodniej. Proba reinterpretacji znaczenia. *Acta Universitatis Nicolai Copernici Archaeologia*. T. 349. (Toruń, 2001), 59–97; Mateusz Bogucki. The Viking-Age Ports of Trade in Poland. *Aesti Archeologia Ajakiri*. Vol. 8. (2005), no. 2, 100–127; Idem. Two Northumbrian stycas from ancient Truso in Poland. *The British Numismatic Journal*. Vol. 79. (2009), 34–42.

Данський молодший конунг Рюрик, син Гаральда Гільгетана і двоюрідний дядько ладозького князя Рюрика, у кінці VIII ст. заложив порт Рерік на дансько-ободрицькому кордоні. Близько 800 р. данський престол успадкував Горм, старший брат Рюрика, а сам Рюрик отримав від Карла Великого Рустрінгію у Фрісландії¹⁵⁷⁴. Горм відразу ж передав данські володіння Рюрика своєму старшому синові Готфреду. Готфред намагався провадити активну політику, використовуючи вигідне розташування своїх володінь, і контролювати торговельні потоки між імперськими, слов'янськими землями та королівствами вікінгів¹⁵⁷⁵. Його турбувало розширення імперії франків і він укріплював свої кордони та підтримував дипломатичні стосунки з Карлом Великим¹⁵⁷⁶. У 808 р. Готфред здобув і розрушив порт Рерік (можливо і під натиском ободритів) та перевіз з-відти торговців і ремісників в Хедебю¹⁵⁷⁷.

Порт Трусо у пруській Самбії, заснований вікінгом Вульфстаном на березі оз. Друсо в кінці X ст. був зв'язаний по р. Оссо з гирлом Вісли. Німецькі археологи у 1936 р. у пригороді м. Ельблонга поклали початок його розкопок, які продовжуються досі¹⁵⁷⁸.

Побережжя *поморян* між Одрою та Віслою було найменш освоєне вікінгами і контакти з місцевим населенням найслабші на всьому балтійському побережжі. Дослідники навіть вважали, що після відходу германських племен з нижньої течії Вісли побережжя в цьому районі було повністю опановане *прусами*¹⁵⁷⁹. Вхідження поморських земель до складу ранньої Польщі більш ніж проблематичне. З середини IX ст. сформувався загально поморський суперсоюз дрібних племінних союзів-князівств. Вони воювали з полянами, а їх князь Zemuzil у 1046 р. був присутній на з'їзді у Мерзерурзі поряд з чеським та польським правителями¹⁵⁸⁰. Скандинавські артефакти далі від побережжя в землях

¹⁵⁷⁴ Gustav Francke. *Genealogische Tabellen zur Geschichte der Skandinavischen Völker*. (1834), 406.

¹⁵⁷⁵ Gwyn Jones. *A history of the Vikings*. (Oxford, 1984), 102–104.

¹⁵⁷⁶ Елена Мельникова. Вступление норманнов в дипломатические отношения с Франкской империей. *Hiatoria animate. Памяти О. И. Воряш*. Ч. 3. (Москва, 2004), 22–38.

¹⁵⁷⁷ *Annales Regni Francorum*. Ed. G. H. Pertz, F. Kurze. *Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum*. (Hannoverae, 1895), 126–127.

¹⁵⁷⁸ Bruno Ehrlich. Der preussisch-wikingsche Handelsplate in Elbing 1936/1937. *Conventus Primus Historiarum Balticorum*. (Riga, 1938), 139–145; Arkadiusz Bartczak, Marek Jagodziński, Stanisław Suchodolski. Monety z VIII i IX w. odkryte w Janowie Pomorskim, gm. Elbląg – dawnym Truso. *Wiadomości Numizmatyczne*. T. 48/1. (2003), 21–48; Marek Jagodziński. Wikingowie i Truso. *Pacifica terra Prusowie – Słowianie – Wikingowie u ujścia Wisły*. Katalog wystawy. (Malbork, 2004), 55–63.

¹⁵⁷⁹ Friedrich Lorentz. Preussen in Pomerellen. *Mitteilungen des Westpreussischen Geschichtsreins*. T. 32. (Danzig, 1933), 49–53; Владимир Топоров. К вопросу о топонимистических соотношениях на балтийских территориях и к западу от Вислы. *Baltistica*. T. 1. (1966), 103–111.

¹⁵⁸⁰ Jerzy Dowiat. Pochodzenie dynastii zachodnio-pomorskiej i ukształtowanie się terytorium księstwa zachodnio-pomorskiego. *Przegląd Historyczny*. T. 45. (Warszawa, 1954), 238–240; *Dziejów Polski blaski i cienie*. (Kraków, 1968), 15; Ярослав Исаевич. Древнепольская народность и ее этническое самосознание. *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего*

помор'ян відсутні¹⁵⁸¹. Навіть прихильники фантастичної версії тотожності Мешка I з вікінгом Дагоном, вважали, що останній близько 960 р. висадився в гирлі Одри, а потім далі просунувся до Варти і Познані, де заложив перший укріплений центр полян, перенесений пізніше до Гнезна¹⁵⁸². Гданськ, вперше згаданий під 997 р., був заснований у 980 р. і у XI ст. займав площу трохи більшу 2 га¹⁵⁸³.

Мазовшани, які займали басейни нижньої течії Західного Бугу і Вісли біля його гирла, верхньої та середньої Бзури, теж до 1047 р. воювали з польськими *полянами*, на їх території взагалі артефакти IX–X ст., пов'язані з вікінгами відсутні¹⁵⁸⁴.

Волін (Волин) стараннями польських вчених був піднесений до рівня мало не найбільшого міста на Балтиці і у всій Центрально-Східній Європі з населенням у 10 тисяч осіб¹⁵⁸⁵. Сага, записана перед 1200 р., розповідає про заснування бл. 950 р. граду Йомсбург з ініціативи данського короля Гаральда Гормсона чи з дозволу Буріцлейва (Борислава), конунга Вендланду, наданому вікінгу Пальна-Токі, який став першим ярлом Йомсбурга. Його внук Вагн Акасон, спровокований данським конунгом Свейном Гаральдсоном, вступив у битву з ярлом Хаконом Сігурдарсоном з норвезького клану Семінгів у Гйорунгавагській затоці бл. 985 р., у якій йомсвікінги були розгромлені¹⁵⁸⁶. Сага збереглася у п'яти редакціях. Сумнівів в історичності основних подій, викладених у сазі, немає¹⁵⁸⁷. Скальд Арнор Тордарсон Ярлскальд розповів про здобуття і знищення Йомсбурга норвезьким конунгом Магнусом Олафсоном у 1047 р. Пізніше місто було відновлене і як Волін стало столицею поморського князя Вартислава I. Остання згадка про нього під 1170 р.

средневековья. (Москва, 1982), 146; Annales Altenses maiores. Ed. Wilhelm von Giesebracht et Edmund von Oefele. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 20. (Hannoverae, 1868), 802.

¹⁵⁸¹ Hans Jänichen. Die Wikinger im Weichsel- und Odergebiet. (Leipzig, 1938), 139.

¹⁵⁸² Robert Holtzmann. Böhmen und Polen im 10. Jahrhundert. Eine Untersuchung zur ältesten Geschichte Schlesiens. *Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Schlesiens*. T. 52. (Breslau, 1918), 1–37; Idem. *Geschichte der sächsischen kaiserzeits (900–1024)*. (Berlin, 1943), 186; Wilhelm Koppe. Das reich des Miseko und die Wikinger in Ostdeutschland. *Deutsche Ostforschung*. T. 1. (Leipzig, 1942), 255.

¹⁵⁸³ Karol Górski. Pierwotny Gdańsk i dzieje jego zagłady. *Rocznik Gdański*. R. 6. (1932), 51–75; Paweł Czaplewski. Historyczny Gdańsk z końca X wieku. *Ibidem*. R. 15–16. (1956–1957), 5–50; Andrzej Zbierski. Początki grogu gdańskiego. *Z otchłani wieków*. T. 24. (1958), z. 4, 229–235.

¹⁵⁸⁴ Kazimierz Tymieniecki. Początki państwa Polan. *Przegląd Historyczny*. T. 50. (1959), 40; Janusz Bieniak. *Państwo Mieclawa*. (Warszawa, 1963), 210 s.; Andrzej Niewęglowski. Z badań nad osadnictwem w okresach późnolateńskim i rzymskim na Mazowszu. *Biblioteka Archeologiczna*. T. 18. (Wrocław, 1966), 129–131.

¹⁵⁸⁵ Lech Leciejewicz. Wolin, gród i wyspa. *Słownik starożytności słowiańskich*. T. 6. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1977), 561–564.

¹⁵⁸⁶ *Jómsvíkinga saga*. Ed. Ólafur Halldórsson. (Reykjavík, 1969), 224 s.; Alison Finlay. *Jómsvíkinga saga and Genre. Scripta Islandica*. Ársbok 65. (Uppsala, 2014), 63–79.

¹⁵⁸⁷ Norman Francis Blake. Introduction. *Jómsvíkinga saga*. Trans. N. F. Blake [Icelandic Texts]. (London, 1962), p. VII; Ólafur Halldórsson. *Jómsvíkinga saga. Medieval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Phillip Pulsiano. (New York, 1993), 343–344.

у Knýtlinga saga, пов'язана з данським конунгом Вальдемаром I. Як Йомсборг, Юмне, Йом і Юлін (civitas magna Livilni – у Тітмара Мерзебурзького) місто відоме з хронік другої половини X – XII ст.¹⁵⁸⁸ В гирлі Одера німецькі археологи відшукали рештки давнього Йомсбурга–Воліна¹⁵⁸⁹. За ними польські археологи кинулися шукати “вендський прошарок” Воліна IX–X ст., однак віднайдені матеріали аж ніяк не дають підстав для твердження про існування у довікінгівський період укріпленого міста з широкими міжнародними зв'язками¹⁵⁹⁰.

Омелян Пріцак, вважаючи, що Волін був кінцевою точкою шляху “з варяг в греки”, писав, що Новгород (він вважав Хольмгард Новгородом – Л.В.) і Київ набули значення, бо вони знаходилися вздовж шляху з Воліна до Константинополя¹⁵⁹¹. Свої висновки він базував на повідомленні Адама Бременського (1072–1076) та реляції Ібрагіма ібн Якуба у передачі ал Бекрі (+ 1094). Адам Бременський присав про Волін після зруйнування міста Магнусом Олафсоном, користуючись чутками: “В її гирлі [Одри – Л.В.], яке омиває Скіфські болота, прославлене місто Юмне, надає варварам і грекам, які знаходяться в окрузі, дуже часто відвідувану гавань. Я вважаю, що з похвальних промов цьому місту, бо розповідають багато різного і навряд чи вірогідного, приємно привести небагато, що вартує бути згаданим. Він справді є найбільшим з міст, які є в Європі, в ньому живуть склави разом з іншими народами греками і варварами... Існує такий шлях, йти від Гамбурга чи від ріки Ельби на сьомий день досягнеш міста Юмне по суші. А щоби ти добрався до Юмне по морю, треба ввійти на корабель у Шлезвігу чи Ольденбурзі. Направивши паруси від цього міста [Юмне – Л.В.] на 14-й день досягнеш Острогарда Русії [Ostrogard Ruzziae, очевидно Хольмгард – Л. В.], головним містом якої є Київ, суперник з владою Константинополя, преславна гордість Греції”¹⁵⁹².

¹⁵⁸⁸ Geschichte von den Orkaden, Dänemark und der Jomsburg. Thule. Altnordische Dichtung und Prosa. T. 19. Ed. Felix Niedner. (Düsseldorf–Köln, 1966), 393–436.

¹⁵⁸⁹ Herbert Janhuhn. Die Ergebnisse der Frabungen in Haithabu. Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit. Vol. 12. (1936), 244–247; Michael Rudolph. Grundsätzlichen von den Holzdauten in Haithabu. Ibidem, 248–252; Otto Kunkel, Karl August Wilde. Wollin Jumne, „Vineta“, Jomsburg, Julin. 5 Jahre Grabungen auf dem Boden der wikingerzeitlichen Grossiedlung am Diewenowstrom 1934–1939/40. T. 5. (Stettin, 1941), 39 s.+16 i.; Otto Kunkel, Karl August Wilde. Wollin. (Stettin, 1946), 45 s.; Karl August Wilde. Die Bedeutung der Grabung Wollin 1934. (Hamburg, 1953), 98 s.; Joachim Herrmann. Zwischen Hradschin und Vineta Frühe kulturen der Westslaven. (München, 1971), 158–160.

¹⁵⁹⁰ Władysław Filipowiak. Wolin – największe miasto Słowiańszczyzny Zachodniej. Szkice z dziejów Pomorza. T. 1. (Warszawa, 1958), 36–72; Lech Leciejewicz. Początki nadmorskich miast na pomorzu Zachodnim. (Wrocław–Warszawa–Kraków, 1962), 266; Gerard Labuda. O nazwie Jóm, Jómsborg, Jumme, Wolin, Wineta i t. p. Labuda G. Fragmenty dziejów słowiańszczyzny zachodniej. T. 2. (Warszawa, 1964), 184–190; Idem. Saga o Styrbjörnie, jarlu Jómsborga. Ibidem, 191–220; Kazimierz Ślaski. Słowianie Zachodni na Bałtyku w VII–XIII wieku. (Gdańsk, 1969), 34–44, 77–87, 90–92.

¹⁵⁹¹ Омелян Пріцак. Походження Русі. Т. 2. Стародавні скандинавські саги і Стара Скандинавія. (Київ, 2003), 905.

¹⁵⁹² Adam of Bremen. History of the Archbishops of Hamburg. (Bremen–New York, 1959), 252–254;

Пам'ятний камінь у Воліні з написом данською і польською мовами
"король данський Гаральд Синьозубий помер у Воліні у 986 р."

Відомості Ібрагіма ібн Якуба відносяться до періоду бл. 965 р., але невідомо наскільки точно передав їх ал-Бекрі і чи був Ібрагім ібн Якуб далі двору Оттона I і наскільки чітко уявляв собі території, які описував¹⁵⁹³. Він передавав відомості про "плем'я з Сакаліба яке зветься народ *Welinán* і він у хащах на захід від країни *Машка*

Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. (Москва, 2012). 340.

¹⁵⁹³Bertold Spuler. Ibrahim ibn Jakub. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. T. 3. (1938), 1–16; Gerard Labuda. Ibrahim ibn Jakub – relacja o Polsce w nowym wydaniu. *Roczniki Historyczne*. R. 16. (1947), 100–183; Józef Widajewicz. Studia and relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. *Rozprawy Akademii Umiejętności. Widział Historyczno-Filozoficzny*. T. 46. (Kraków, 1948), nr 1, 102 s.; Robert Jakimowicz. Kilka uwag and relacją o Słowianach Ibrahima ibn Jakuba. *Slavia Antiqua*. T. 1. (1948), 439–440; Karol Buczek. Zagadnienie wiadomości dwu relacji o początkowych dziejach państwa polskiego. *Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane R. Grodeckiemu*. (Warszawa, 1960), 45–70.

[Мешка І — Л.В.] і частково на півночі. Вони мають велике місто на *Bahr al-Muhīt* [Балтійському морі — Л.В.], в ньому 12 воріт. В ньому є пристань, побудована на вбитих палях. Вони воюють проти Машка і відома їхня хоробрість”¹⁵⁹⁴. Ця реляція цілком могла бути поєднанням відомостей про волинський масив із відомостями про співзвучний йому порт на Балтиці.

Загалом інформація про Волін писемних та археологічних джерел дозволяє стверджувати, що у другій половині X — середині XI ст. це був значний центр вікінгів у гирлі Одри, пов’язаний торговельними шляхами з Данією та Руссю. Але немає жодних джерельних або археологічних підстав стверджувати, що у IX–X ст. вікінги користувалися давнім *бурштиновим* шляхом по Віслі і Західному Бугу, проникаючи, таким чином на Волинь і Прикарпаття, зокрема у Пліснеськ. Якщо у Йомсбургу–Воліні і бували якісь греки (скоріше це фантазії Адама Бременського), то вони проникали туди через Київ, Холмгард-Гнездово та Балтику. До кінця XII ст. *бурштиновим* шляхом з Йомсбурга–Воліна до Константинополя можна було добратися і по Віслі, Сяні та Дністрі. Принаймні функціонування відтинку з Константинополя до Перемишля не підлягає сумніву. Тотальне обстеження археологами теренів, через які проходила ця міжнародна артерія, ще попереду.

¹⁵⁹⁴ Арист Куник, Виктор Розен. *Известия ал-Бекри и других авторов о Руси и Славянах*. (Санкт-Петербург, 1878), 23–24; Tadeusz Kowalski. *Relacją Ibrahima ibn Jakuba z podróży do krajów słowiańskich w przekazie al-Biekriego*. (Kraków, 1946), 32.

МАНДРУЮДРУЮЧИЙ ПРИВИД ОЛЕГА ВІЩОГО. ВЕРСІЯ “ЗАХІДНОГО” ПРОНИКНЕННЯ ВІКІНГІВ

Львівський історик Ігор Мицько висунув дискусійну гіпотезу про походження княгині Ольги з Пліснеська. Для підтвердження цієї гіпотези дослідник залучив величезний масив європейського епосу¹⁵⁹⁵. За його версією Ольга була дочкою Олега. Цей Олег був внуком данського правителя *Helgi*, який наприкінці IX ст. емігрував на Полаб'я. Його синами від першого шлюбу були Аскольд та Дір, причому перший загинув на війні з батьком, що знайшло свій відбиток у епосі (бій Іллі Муромця з сином, бій Гільдебранта з Гадубрантом та ін.). Пізніше Олег одружився з дочкою правителя Русі Будимира і отримав в придане Прикарпаття. Від цього шлюбу у столиці Олега Пліснеську народилася майбутня княгиня Ольга. Загинув Олег в Бердаа у 943 р. Він став прототипом билинних героїв Іллі Муромця та Вольги Всеславича, а також таких епічних героїв як Ож'є Данець і Гольгер Данске¹⁵⁹⁶.

Ця гіпотеза виглядає як спроба поєднати між собою в просторі і часі різноманітні джерела, узгодження яких потребує розгляду варіантів та гіпотез, що знижує ймовірність правильного висновку. Найбільш вражливим місцем аргументації цієї гіпотези є відсутність опрацювання формування джерел, залучених до підтвердження гіпотези. Деякі героїні епосу носять зовсім інші імена, не зрозуміло також коли, звідки і за яких обставин інформація про Ольгу з Пліснеська могла потрапити до Франції та інших країв Європи, віддалених від Прикарпаття. Але проблема сформульована і її потрібно вирішувати, без чого інформація цих джерел не може слугувати аргументами.

Етимологія імени Олега і його скандинавське походження давно не викликають заперечень (*Helgi* — священний від *heilagr* — святий)¹⁵⁹⁷.

¹⁵⁹⁵ Ігор Мицько. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги. Конференція “Ольжині читання”, Пліснеськ 10 жовтня 2005 року. (Львів, 2005), 61–81; Його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом. Другі “Ольжині читання”, Пліснеськ–Львів 14–15 червня 2007 року. (Львів, 2007), 18–34; Його ж. Свята Ольга в епосі України. Треті “Ольжині читання”, Пліснеськ 31 травня 2008 року. (Львів, 2009), 27–39; Його ж. Пліснеський сюжет “Слово о полку Ігореві”. Четверті “Ольжині читання”, Пліснеськ 16 травня 2009 року. (Львів, 2010), 26–34; Його ж. До історії поширення у Європі переказів про княгиню Ольгу. П'яті “Ольжині читання”, Пліснеськ 7 травня 2010 року. (Львів–Броди, 2011), 3–12.

¹⁵⁹⁶ Ігорь Мыцько. Датское происхождение князя Олега. Скандинавские древности. Интернет-конференция 10–30 сентября 2010 / conference.dansk.ru/content/view/28/29/

¹⁵⁹⁷ Вильгельм Томсен. Начало русского государства. (Москва, 1891), 65; Елена Мельникова.

Сумніви у скандинавському походженні імені¹⁵⁹⁸, спроби зробити його слов'янським¹⁵⁹⁹ чи тюркським (від “олгу” — “великий”¹⁶⁰⁰; “Халегу” — “Творець”¹⁶⁰¹), викликають хіба співчуття. Частина істориків дотримується думки, що *Хельги* це титул конунга, приносимого в жертву Одину або конунга-жерця¹⁶⁰², але ця здогадка, основана на епічних розповідях про окремих конунгів з цим іменем, доволі дискусійна.

Аркадій Лященко (1871–1931) першим висунув здогад, що *Віщий* — це слов'янський переклад скандинавського імені Олега¹⁶⁰³. Сучасні дослідники прийшли до висновку, що *Віщий* це фонетичне і змістовне відбиття імені *Хельги* у слов'янському середовищі¹⁶⁰⁴.

За літописами Олег був родичем Рюрика: *ѡ рода єму суща*¹⁶⁰⁵. Згідно Початкового Зведення Олег був поставлений Рюриком регентом при сині Ігорі: *вѣдавѣ єму на руцѣ сѣна свого Игоря баше бо молодѣ велми*¹⁶⁰⁶. Новгородський перший літопис називає Олега воєводою Рюрика¹⁶⁰⁷, Воскресенський летопис — племінником Рюрика¹⁶⁰⁸. Однак ще Олексій Шахматов допускав, що у Зведенні 1093 р. Олег був названий князем¹⁶⁰⁹.

Цілий ряд дослідників вважали, що літописці просто “вставили” Олега, який не був зв'язаний з Рюриковичами. Михайло Грушевський

Скандинавские антропонимы в Древней Руси. *Восточная Европа в системе экономических и культурных связей*. VI Чтения памяти В. Т. Пашуто, 18–20 апреля 1994 г. (Москва, 1994), 23.

¹⁵⁹⁸ Лидия Грот. Мифологические и реальные шведы на севере России: взгляд из шведской истории. *Шведы и русский Север (К 210-летию Александра Лаврентьевича Витберга)*. Материалы Международного научного симпозиума. (Киров, 1997), 153–158.

¹⁵⁹⁹ Степан Геденов. *Варяги и Русь*. (Москва, 2004), 182–185.

¹⁶⁰⁰ Аполлон Кузьмин. Об этнической природе варягов (к постановке проблемы). *Вопросы истории*. (Москва, 1974), № 11, 65.

¹⁶⁰¹ Елена Галкина. *Тайны Русского каганата*. (Москва, 2002), 365.

¹⁶⁰² Otto Höfler. Das Opfer im Semnonenhein und die Edda. *Edda, skalden, saga. Festschrift für Felix Genzmer*. (Helderberg, 1952), 1–67; Jan de Vries. Die Helgilieder. *Archiv für nordisk filologi*. Bd. 72. (1957), 124–154; Omeljan Pritsak. *The Origin of Rus'*. Vol. 1. (Cambridge Mass., 1981), 120–123.

¹⁶⁰³ Аркадий Лященко. Летописные сказания о смерти Олега Вещего. *Известия Отделения русского языка и словесности*. Т. 29. (Ленинград, 1925), 262–267.

¹⁶⁰⁴ Владимир Петрухин. К дохристианским истокам древнерусского княжеского культа. *Поли-тропон. Сборник статей к 70-летию В. Г. Топорова*. (Москва, 1998), 886; Елена Мельникова. Олег Вещий. К проблеме адаптации скандинавских культурных традиций в Древней Руси. *Материалы Международной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения проф. М. И. Стеблин-Каменского. 10-12 сентября 2003*. (Санкт-Петербург, 2003), 355–357; Ї ж. Ольгь/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя. *Ad fontem. У источника*. Сборник статей в честь С. М. Каштанова. (Москва, 2005), 138–146.

¹⁶⁰⁵ Лаврентьевская летопись, 37; Ипатьевская летопись, 16; Никоновская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1863), 15.

¹⁶⁰⁶ Ипатьевская летопись, 16.

¹⁶⁰⁷ Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. С предисловием и под. ред. А. Н. Насонова. (Москва–Ленинград, 1950), 107.

¹⁶⁰⁸ Воскресенская летопись. *Полное Собрание Русских Летописей*. Т. 7. (Санкт-Петербург, 1856), 268.

¹⁶⁰⁹ Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 318.

висловив здогад, що Олег міг правити у Києві між Аскольдом та Діром, тобто десь між 860–880 рр., і належав до окремої київської династії. Він навіть припускав наявність двох різних Олегів, один з яких жив на початку X ст.¹⁶¹⁰.

Цю версію підтримував і Анатолій Новосильцев, виходячи з повідомлення ал-Масуді про царя ад-Дір сучасником якого був “цар ал-Олванг, у якого багато володінь, обширні будови, велике військо і багате військове спорядження. Він воює з Румом, франками, лангобардами та іншими народами. Війни між ними ведуться з перемінним успіхом.” Дослідник вважав, що ці відомості ал-Масуді можна віднести до 40-80-х рр. IX ст., і вони зафіксували одночасне існування Діра і Олега перед їх сутичкою¹⁶¹¹. Але його гіпотеза зовсім не враховувала варіанти прочитання імен іншими відомими вченими-сходознавцями: не *ал-Олванг*, а *ал-і-фраг* чи *ал-фараг*, тобто правитель Праги¹⁶¹² чи правитель франків¹⁶¹³, чеський князь Вацлав¹⁶¹⁴ чи невідомий *варанг* — варяг¹⁶¹⁵.

Стосовно *ад-Дір* арабісти звертають увагу на артикль *ад*, який не ставиться перед власними іменами. Серед різних варіантів ім'я ал-Дін (Оттон)¹⁶¹⁶ чи Алмуш з Волзького Булгару¹⁶¹⁷.

Генрик Ловмяньський вважав, що Олег був смоленським князем, а його зв'язок з Рюриком — пізніша комбінація¹⁶¹⁸. Тут під смоленським князем можна бачити князя з Хольгарда-Гнездова. Зрештою перш ніж оволодіти Києвом потрібно було опанувати таки Хольмгард-Гнездово, який виступає попередником Смоленська.

¹⁶¹⁰ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ, 1913), 408–409.

¹⁶¹¹ Анатолій Новосельцев. Образование древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. (Москва, 1991), № 2–3, 3–20.

¹⁶¹² Josef Marquart. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. (Leipzig, 1903), 103; Tadeusz Lewicki. Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua*. Т. 2. (1949–1950), 355–360.

¹⁶¹³ Андрей Ковалевский. Славяне и их соседи по данным ал-Масуди. *Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений*. (Москва, 1973), 62–79.

¹⁶¹⁴ Федор Вестберг. Записка готского топарха. *Византийский временник*. Т. 15. (Москва, 1910), 72–73.

¹⁶¹⁵ Дмитрий Мишин. Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье. (Москва, 2008), 69–70.

¹⁶¹⁶ François-Bernard Charmoy. *Relation de Masoudy et d'autres musulmans sur les anciens slaves*. (Saint-Petersburg, 1833), 34.

¹⁶¹⁷ Дмитрий Мишин. Сакалиба (славяне) в исламском мире, 67. Правда, ад-Діра більшість дослідників схильні пов'язувати з літописним Діром та Києвом (див.: Josef Marquart. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, 102; Gerard Labuda. Okres wspólnoty słowiańskiej w świetle źródeł i tradycji historycznej. *Slavia antiqua*. Т. 1. (1948), 194–195; Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 63–64; Henryk Łowmiański. *Zagadnienie roli Normanów w genezie państw słowiańskich*. (Warszawa, 1957), 108 та ін.), звичайно, навряд чи є зміст пов'язувати державу ад-Дір з віслянами як білими хорватами (див.: Tadeusz Lewicki. Państwo Wiślan–Chorwatów w opisie al-Masudiego. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności*. Т. 49. (Kraków, 1948), 26) або ж з лендзянами (Henryk Paszkiewicz. *The Origin of Russia*. (London, 1954), 371).

¹⁶¹⁸ Генрик Ловмяньський. *Русь и норманны*. (Москва, 1985), 135–140.

Гліб Лебедев висловив здогад, що родичем Рюрика міг бути представник місцевих нобілів¹⁶¹⁹, тобто ладозької русі-варягів. Тут проситься аналогія з Сагою про Гамлета, його дід ютландський конунг Рюрик видав свою дочку Геруту за вікінга Хорвенділа після успішного повернення останнього з норвезького походу.

Багато сучасних дослідників погоджуються з версією, що сестра Олега (за т. з. Іоакимовим літописом в передачі Василя Татищева її звали Ефанда) була матір'ю спадкоємця Рюрика¹⁶²⁰. Після загибелі Рюрика, Олег спочатку став регентом при неповнолітньому племіннику, а потім фактично узурпував владу, відсунувши Ігоря.

Фрагменти Іоакимового літопису збереглися у переказі Василя Татищева (1686–1750). Навколо цього літопису триває давня дискусія¹⁶²¹. Можна погодитися з одним з перших дослідників цієї пам'ятки Петром Лавровським (1827–1886), який вважав, що неможливо довести, що літопис дійсно написаний новгородським єпископом Іоакимом Корсунянином і дійшов до нас в первісному вигляді, а тому розглядати його інформацію не більше ніж вірогідною, було би несправедливо¹⁶²². І все ж, схоже, що окремі частини цієї пам'ятки зберігають давню автентичну інформацію. Ще Бьєрн Клейбер відзначив, що одне з джерел, які відносяться до кола “саг про давні часи”, могло стати основою Іоакимового літопису¹⁶²³. Цю версію розвинув Гліб Лебедев, звернувши увагу, що ріка Кумень, на якій був розбитий князь Буриной (за сагами конунг Хергейр, Хреггвід чи Хертніт), – це ріка Куммене у Фінляндії, а ім'я “Адвінда” присутнє в новгородському ономастиконі – одного з посадників звали Отвіне¹⁶²⁴.

Величезна література, присвячена Олегові, добре демонструє всю складність спроб відтворення його біографії¹⁶²⁵. Зупинимось на аналізі

¹⁶¹⁹ Глеб Лебедев. *Эпоха викингов*, 245.

¹⁶²⁰ Михаил Свердлов. *Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 127.

¹⁶²¹ Сергей Азбелев. *Устная история в памятниках Новгорода и новгородской земли.* (Санкт-Петербург, 2007), 6–34; Евгений Пчёлв. *Рюрик.* (Москва, 2010), 37–67; Сергей Конча. Скандинавские элементы Иоакимовской летописи и вопрос о ее происхождении. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики.* (Москва, 2012), № 3, 98–111.

¹⁶²² Пётр Лавровский. Исследование о летописи Якимовской. *Ученые записки Второго отделения Императорской Академии Наук.* Кн. 2. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1856), 77–160.

¹⁶²³ Björn Kleiber. Nordiske spor i en gammel Russiske kronika. *Maal og Minne.* (Oslo, 1960), heft 1–2, 70.

¹⁶²⁴ Евгений Пчёлв. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва, 2001), 62.

¹⁶²⁵ Август Людвиг Шлецер. *Нестор.* Т. 1. (Санкт-Петербург, 1809), 5–8; Т. 2. (Санкт-Петербург, 1809), 634, 641, 752–758; Пётр Лебединцев. Какая местность в древности называлась Олеговой могилой. *Киевские университетские известия.* (1876), № 12, 29–34; Johannes Steenstrup. *Norrmannerne.* Bd. 1. (København, 1876), 120–128; Gustav Storm. *Kritiske bidrag til vikingetidens historie.* (Cristiania, 1878), 92–99; Richard Constant Boer. Über die Orvar-Odds saga. *Arkiv for nordisk filologi.* Bd. 8. (1892), h. 2, 109–112; Axel Olrik. *Kilderne til saksens oldhistorie.* Bd. 2. (København, 1894), 125–132; Александр Кирпичников. К литературной истории русских летописных сказаний. *Известия Отделения русского языка и словестности.* Т. 2. (Санкт-Петербург, 1897),

кн. 1, 54–59; Михаил Халанский. К истории поэтических сказаний об Олеге Вещем. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. (1902), № 8, 281–299; Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море*. (Санкт-Петербург, 1906), 235–245; Василий Сергеевич. *Лекции и исследования по древней истории русского права*. (Санкт-Петербург, 1910), 626–628, 631–632, 635; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ, 1913), 235, 383, 405–406, 409–411, 413, 418–421, 429–437, 478–479, 585, 587; Павел Коковцов. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-русско-византийских отношениях в X веке. *Журнал Министерства народного просвещения*. (1913), № 11, 115–128; Владимир Пархоменко. К вопросу о хронологии и обстоятельствах жизни летописного Олега. *Известия Отделения русского языка и словесности*. Т. 19. (Санкт-Петербург, 1914), кн. 1, 245–260; Дмитрий Иловайский. *Вероятное происхождение св. кн. Ольги и новый источник о князе Олеге*. (Москва, 1914), 13 с.; Алексей Шахматов. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря. *Записки неологического общества*. Вып. 8. (Петроград, 1915), 391–395; Vilhelm Thomsen. *Samlede Afhandlinger*. Vol. 1. (Kobenhavn-Kristiania, 1919), 125–144; Василий Истрин. Договоры русских с греками X в. *Известия Отделения русского языка и словесности*. Т. 28. (Ленинград, 1924), 386–387; Аркадий Лященко. Летописные сказания о смерти Олега Вещего. *Известия Отделения русского языка и словесности*. Т. 29. (Ленинград, 1925), 274–278; Його ж. Сага про Олафа Трюгтвасона і літописні оповідання про Ольгу. *Україна*. (Київ, 1926), кн. 4, 3–23; Иван Мещанинов. Халдовы ворота. *Язык и литература*. Т. 3. (Ленинград, 1929), 59–69; Елена Рыздзевская. К летописному сказанию о походе Руси на Царьград в 907 г. *Известия АН. 7 серия: Отделение общественных наук*. (Ленинград, 1932), № 6, 471–479; Сергей Обнорский. Язык договоров русских с греками. *Язык и мышление*. Вып. 6–7. (Москва–Ленинград, 1936), 75–85; Владимир Пархоменко. Когда жил Вещий Олег? *Slavia*. R. 14. (Praha, 1936–1937), sv. 1/2, 170–175; Сергей Бахрушин. Некоторые вопросы истории Киевской Руси. *Историк-марксист*. (Москва, 1937), № 3, 172–173; Александр Пресняков. *Лекции по русской истории*. Т. 1. Киевская Русь. (Москва, 1938), 69; Александр Соловьев. Заметки о договорах Руси с греками. *Slavia*. R. 15. (Praha, 1938), sv. 3, 402–417; Владимир Мавродин. Славяно-русское население Нижнего Дона и Северного Кавказа в X–XIV веках. *Уч. зап. Ленинградского гос. пед. ин-та им. А.И.Герцена*. ФИН. Т. 11. (1938), 244–249; George Ostrogorsky. L'expédition du prince Oleg contre Constantinople en 907. *Annales de l'Institut Kondakov. Seminarium Kondakovianum*. Vol. 11. (Praha, 1939), 47–61; Дмитрий Лихачев. *Русские летописи и их культурно-историческое значение*. (Москва–Ленинград, 1947), 162–165; Борис Греков. *Киевская Русь*. (Москва, 1949), 449–450; Ляріон Свенціцкий. Питання про автентичність договорів Русі з греками в X в. *Питання слов'янського мовознавства*. Кн. 2. (Львів, 1949), 103–122; Aleksander Vasiliev. The Second Russian Attack on Constantinople. *Dumbarton Oaks Papers*. (Cambridge Mass., 1955), no. 6, 216–221; Эрик Мольнар. *Проблема этногенеза и древней истории венгерского народа*. (Будапешт, 1955), 112–118; Йожеф Переньи. Взаимоотношения между венграми и восточнославянскими племенами. *Studia slavica*. Т. 2. (1956), 9–24; Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 101–129; Мария Павлушкова. Русско-венгерские отношения до начала XIII века. *История СССР*. (Москва, 1959), № 6, 145–155; Aleksander Soloviev. Die angebliche ungarische Herrschaft in Kiev im 9. Jahrhundert. *Lunds Universitets Arsskrift*. Vol. 8. (1960), 123–129; Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. (Москва, 1963), 178–179; Antal Bartha. A IX. – X. századi magyar társadalom. (Budapest, 1968), 193 l; Повесть временных лет и Начальный свод (текстологический комментарий). *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. 30. (Москва, 1976), 17–21; Аполлон Кузьмин. *Начальные этапы древнерусского летописания*. (Москва, 1977), 330–337; Андрей Сахаров. Поход Руси на Константинополь в 907 г. *История СССР*. (Москва, 1977), № 6, 72–103; Його ж. *Дипломатия Древней Руси*. (Москва, 1980), 80–89; Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII вв*. (Москва, 1978), 176–179; Всеволод Николаев. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. *Византийский Временник*. Т. 42. (1981), 147–153; Михаил Брайчевский. К вопросу о правовом содержании первого договора Руси с греками (860–863). *Советский ежегодник международного права*. 1982. (Москва,

інформації джерел, згрупувавши їх за географічним принципом.

За Найдавнішим літописом Олег у 882 р. здійснив похід на південь в ході якого здобув Смоленськ, Любеч, підступом захопив Київ, де було вбито князів Аскольда і Діра, і переніс туди центр новоствореної держави. Як писав Борис Рибаків “норманський конунг... незаконно і підступно оволодів Києвом”¹⁶²⁶. У 883 р. він долучив до неї землі древлян, у 884 р. — сіверян, 885 р. — радимичів, а потім уличів та тиверців. У 907 та 911 рр. здійснив успішні походи на Константинополь, які завершилися мирними угодами, а у 911 (чи 922 р. за Першим Новгородським літописом) помер в Києві чи Ладозі від укусу гадюки, яка виповзла з черепа його коня, таким чином збулося пророцтво волхвів.

Скандинавські джерела згадують кількох зовсім різних Олегів (Хельгі). В поемах “Відсід” (VIII ст.) та “Беовульф” (VIII ст.) Halga Til — Олег Сильний з данської династії С্কьольдунгів, який був батьком Хрольва Кракі (Жердинки). Про нього також розповідають ряд саг про давні часи, Саксон Граматик (бл. 1140 — п. 1208) і Сноррі Стурлусон (1178—1241). Цей Олег жив у VIII ст.

Ще два Оледи данського походження відомі з “Пісень про Хельгі”: Хельгі, син Херварда та Хельгі, син Зігмунта, який вбив Хундінга.

Саксон Граматик розповів також про Хельгі, конунга Халогаланда, який сватався до дочки конунга фінів Гусі, володаря чарівних стріл, та Хельгі, нареченого дочки данського конунга Фродо на ім'я Хельга.

1983), 276–297; Його ж. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 77–83; Николай Котляр. *Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах*. (Київ, 1986), 77–81; Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. (Львів, 2000), 113, 115–119, 368, 383, 387, 396; Його ж. *Князь Олег Віщий: легенди і загадки. Історичні записки. Збірник наукових праць*. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля. Вип. 2. (Луганськ, 2004), 190–202; Його ж. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 203–210; Його ж. *Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка: історичні науки*. Т. 23: На пошану проф. С. А. Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), С. 91–123; Його ж. *Призрак Олега Вещего. Tractus Aevorum*. Т. 2(1). (Белгород, 2015), 3–43; Владимир Перхавко. *Летописное предание о захвате князем Олегом Киева в 882 г. Образованіе Древнерусского государства: спорные проблемы*. (Москва, 1992), 52–60; Мария Виролайнен. *Загадки княгини Ольги: Исторические предания об Олеге и Ольге в мифологическом контексте. Русское подвижничество*. (Москва, 1996), 66–70; Галина Глазырина. *Исландские викингские саги о Северной Руси*. (Москва, 1996), 187–189; Владимир Петрухин. *Походы Руси на Царьград: К проблеме достоверности летописи. Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1997), 65–69; Його ж. *Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род. Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* (Москва, 2000), 222–229; Евгений Пчелов. *Генеалогия древнерусских князей IX–XI в.* (Москва, 2001), 110–125; Елена Мельникова. *Сюжет смерти героя “от коня” в древнерусской и древнескандинавской традициях. От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный член-корр. РАН Я. Н. Щапову*. (Москва, 2005), 95–108.

¹⁶²⁶ Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. (Москва, 1963), 179.

Сноррі Стурлусон повідомляє про Хельгі Сміливого, сина конунга Хрінгарікі (перша половина IX ст.)¹⁶²⁷.

До кінця VIII ст. відноситься діяльність конунга Хедебю в Південній Ютландії на ім'я Heiligo¹⁶²⁸.

Адам Бременський (+ п. 1081), посилаючись на короля Свена II Естрідсена (1047–1074), повідомляє, що останнім конунгом Данії з династії С্কьольдунгів був Helgi (Олег), *любимий народом за свої справедливості і святість*. Його змінив швед Олаф, який захопив данський престол *силою зброї*¹⁶²⁹. За Адамом Бременським цей Олег став данським конунгом після розгрому вікінгів, тобто після 1 вересня 891 р., коли германський король Арнульф розгромив норвезьких вікінгів при Лувені, так що *трупи вбитих норманів забили русло* р. Дейле (Діль)¹⁶³⁰. На цій підставі Омелян Пріцак відносив правління Олега в Данії до 891–900 рр., вважаючи, що після цього він перебрався на Русь¹⁶³¹. Якщо ж з першою датою можна ще погодитися, то 900 р. взятий дослідником довільно без обґрунтування. “Морський конунг” з Свеаланду (Швеції) Олаф Гора Руїн опанував данський престол десь наприкінці IX – на початку X ст. Як склалася доля конунга Helgi невідомо, хоча народ любить *за свої справедливості і святість* переважно загиблих героїв. Чи міг цей Helgi емігрувати на Русь? За певних обставин – так, але все, що про нього відомо зовсім не в'яжеться з інформацією про Олега Віщого. Виникає наступне питання: яким чином данський Helgi міг дістатися Русі? Зрозуміло, що найпростішим був би звичний для вікінга морський шлях: програвши боротьбу за Данію йому найпростіше було відплисти до родичів у Ладогу чи пройти по Німану або Даугаві. Відступити в землі ворожих на той час *ободритів* і через численні князівства поморських і полабських слов'ян¹⁶³² добратися до земель польських *полян*, через них далі на південний схід до Західного Бугу, який контролювали *мазовшани*, і до Волині і Прикарпаття, тобто пройти через десятки часто ворогуючих між собою князівств і союзів, виглядає надто фантастично¹⁶³³.

¹⁶²⁷ Елена Мельникова. Ольг/Олег Вещий, 139–143.

¹⁶²⁸ Arne Bøe. Helgi. *Kulturhistorisk lexikon for nordisk middelalder*. Vol. 6. (København, 1961), 353–354.

¹⁶²⁹ Magistri Adami Bremensis. *Gesta hammaburgensis ecclesiae pontificum*. Hrsg. von B. Scheidler. (Hannover–Leipzig, 1917), I, 50; Адам Бременский. Деяния архиепископов гамбургской церкви. Перевод В. В. Рыбаков. *Немецкие анналы и хроники X–XI столетий*. (Москва, 2012), I, 50 (с. 324).

¹⁶³⁰ Annales Fuldenses. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. T. 1. (Hannoverae, 1826), 413.

¹⁶³¹ Омелян Пріцак. Походження Русі. *Хроніка*. № 1/2. (Київ, 1994), 19.

¹⁶³² Генрих Санчук. Особенности формирования этнического самосознания у полабских славян (VI–X вв.). *Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья*. (Москва, 1982), 195–212.

¹⁶³³ Щоб добратися з Данії до району Плісеська через материк в кінці IX – на початку X ст. потрібно було пройти через князівства ободритів, вільців, глинян, бетинців, смоленців, моричан, гаволян, дядошан, мільчан, бежунчан, веричан, фраган, лупигоян (глупчиців), голендзян, віслян, лендзян, черв'ян та бужан (Леонтій Войтович. *Галицько-волинські етюди*. (Біла Церква, 2011), 49–71).

Над можливістю використання шляху по Віслі і Західному Бугу ми вже зупинялися вище.

Співставивши скандинавські матеріали з відомостями найдавніших літописів і, перебуваючи під певним впливом Генріка Ловмянського, О. Пріцак дійшов висновку, що в образі літописного Олега Віщого злилися два персонажі: Олег Віщий — міфічний князь-перевертень епічних сказань з роду Ільвінгів, герой легенд про похід на Константинополь і загибелі від укусу змії, та реальний конунг, який об'єднав землі *кривичів*, здійснив похід на Візантію і загинув під час походу на прикаспійські землі¹⁶³⁴. В останньому він виходив з інформації т. з. хозарських документів. Загалом його висновок стосовно Олега спекулятивний і відбиває прихований захист *хазарської* версії походження Києва та Київської Русі.

Таким чином, потрібно зазначити, що всі скандинавські джерела розповідають про різних Олегів (це ім'я було поширене у Скандинавії і пізніше у XI–XIII ст.¹⁶³⁵), але жодного з них не можна пов'язати з літописним Олегом. Намагання всіх цих численних осіб якимсь чином об'єднати — позбавлене сенсу.

Чи не єдиним скандинавським джерелом, діяльність героя якого знаходить паралелі в розповідях найдавніших літописів про Олега, є норвезька “Сага про Орвара-Одда”. Ця сага була записана бл. 1265–1275 рр.¹⁶³⁶ і збереглася в двох редакціях, які відмінні між собою в деталях. За цією сагою Одд Священна Стріла був сином знатного вікінга Гріма, який народився на о. Рафніста в Хагоголанді на півночі Норвегії. Родичі переїхали у Вік, де відкрилася спадщина діда, залишивши хлопчика на виховання у Беріруаді у місцевого хевдінга Інгіальда, де він виріс з його сином Асмундом. Там же віщунка Гейда напроорочила йому смерть від гадюки, яка виповзе з черепа його улюбленого коня. Тоді Одд вбив свого коня, поховав його в прибережному піску, і вирушив у звичні для вікінгів мандри. Пригоди занесли його в Кунігард, столицю Хунеланда (?), де він одружився з Сілкисіф (“Шовковою дівою”), дочкою місцевого конунга, по смерті якого став правителем і *ландверманом* (воєводою) при юних братах дружини Геррауді і Асмунді, здійснивши походи у Бярмію та Візантію. Вже на старості йому довелося у справах заїхати на о. Рафніст. Повертаючись на корабель,

Частина цих племен утворила кілька князівств (ті ж самі ободрити, князівства яких воювали з данцями), деякі об'єднання були достатньо потужними.

¹⁶³⁴ Omeljan Pritsak. Oleg the Seer and Oleg “the Grand Prince of Rus’”. *Oleksander Ohloblyn Festschrift*. Ed. Wasyl Omelchenko. (New York, 1978), 389–399.

¹⁶³⁵ Erik Henrik Lind. *Norsk-Isländska dopnamn och fingerade namn från medeltiden*. H. 4. (Uppsala–Leipzig, 1909), 508–510; Jan Owe. *Svenskt runnamnregister*. (Stockholm, 1993), 39.

¹⁶³⁶ Stephen A. Mitchell. *Fornaldarsögur. Mediaeval Scandinavia. An Encyclopedia*. Ed. Ph. Pulsiano. (New York, 1993), 206–208.

він спіткнувся. Поворушивши пісок списом, він знайшов череп коня, звідки виповзла змія і вжалила його в ногу під щиколоткою¹⁶³⁷.

Ще перший видавець і дослідник саги Ріхард Бур звернув увагу на невідповідність у тексті саги (вбивши коня Одд вважає себе в безпеці, хоча віщунка попередила його про смерть від гадюки, яка виповзе з черепа коня), що, на його думку, свідчило про пізній її характер і залежність від більш точної передачі легенди у літописному варіанті¹⁶³⁸. З останнім погоджувалися і пізніші дослідники¹⁶³⁹. На думку Р. Бура, легенда про загибель героя від гадюки, яка виповзає з кінського черепа, була занесена на Русь вікінгами ще у IX ст., а в Норвегії її пов'язали з Орваром-Оддом. Схожість в переказах про смерть обох героїв могла сприяти подальшому перенесенню окремих рис з одного на іншого¹⁶⁴⁰. Однак в норвезькому народному епосі збереглися ближчі до літопису варіанти саги, що відзначила Олена Ридзевська¹⁶⁴¹. Карл Тіандер з цього приводу висловив припущення, що первинною була легенда про смерть Олега в Ладозі: вона послужила матеріалом для літописця Нестора і для автора саги. Тільки скальду довелося мати справу з уже обробленим і достатньо заплутаним матеріалом, тоді як літописець мав під руками легенду у чистому вигляді¹⁶⁴². Появу у сазі єдиного мотиву, який збігається з літописною розповіддю про Олега, можна пояснити впливом Єлизавети Ярославни, яка як дружина короля Гаральда III Суворого Правителя і мати короля Олафа Спокійного перебувала в Норвегії у 1045–1067 рр. Але якраз росіка саги про Одда найбільш слабка основа для зближення переказів про Олега та Одда¹⁶⁴³.

Частина дослідників приймала тотожність Олега Віщого з Орваром-Оддом без застережень, намагаючись узгодити інформацію саги та літописів¹⁶⁴⁴, при цьому навіть не беручи до уваги, що спільним між ними є лише один фольклорний мотив, а все інше відрізняється, в т. ч. імена,

¹⁶³⁷ Richard Constant Boer. *Über die Qrvar-Odds saga*. Arkiv för nordisk filologi. Т. 8. (Lund, 1892), 97–139; Idem. Weiteres zu Qrvar-Odds saga. *Ibidem*, 246–255; Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море*. (Санкт-Петербург, 1906), 132–139.

¹⁶³⁸ *Orvar-Odds saga*. (Leiden, 1888), 95.

¹⁶³⁹ Елена Мельникова. Сюжет смерти героя “от коня” в древнерусской и древнескандинавской традиции. *От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Шапову*. (Москва, 2005), 95–108; Сергей Неклюдов. Легенда о вещем Олеге: опыт исторической реконструкции. *Историко-филологический сборник “Con amore” в честь Любови Николаевны Киселевой*. (Москва, 2010), 366–395.

¹⁶⁴⁰ Richard Constant Boer. *Über die Qrvar-Odds saga*, 109–112.

¹⁶⁴¹ Елена Ридзевская. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.* (Москва, 1978), 186.

¹⁶⁴² Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море*. (Санкт-Петербург, 1906), 235–245.

¹⁶⁴³ Елена Ридзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 190.

¹⁶⁴⁴ Аркадий Лященко. Летописные сказания о смерти Олега Вещего. *Известия отделения русского языка и словестности*. Т. 29. (1924), 254–288; Николай Беляев. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 3. (Praha, 1929), 256.

а літописна розповідь відрізняється більшим архаїзмом у порівнянні з сагою¹⁶⁴⁵. Тому вважати Орвара-Одда тотожнім літописному Олегу немає жодних підстав. Зворотній вплив саги на редагування літописів можна побачити у версіях про від'їзд Олега за море.

Відомий польський геральдик і історик шляхетських родин Бартош Папроцький (1543–1614), який після поразки австрійської партії в боротьбі за польський престол з шведським претендентом Сігізмундом Вазою емігрував до Моравії, написав там чеською мовою працю з історії Моравії¹⁶⁴⁶, де подав відомості про останнього правителя Великої Моравії “короля” Олега, який ніби-то був сином князя Олега Святославича, підступно вбитого братом Ярополком Святославичем у 971 р. Цього Олега (*Колег син Колги* – за Б. Папроцьким) батько, відчуваючи небезпеку, відправив на службу до чеських князів, де він відмовився від князівського титулу, жив як звичайний лицар і любив говорити *іди до врага* (за Б. Папроцьким в чеському перекладі це означало *іди до чорта*), за що був прозваний Врагом, а його маєтність отримала назву Врагов, ніби вперше згаданий під 1180 р. Від його нащадків виводили свій рід графи Жеротинські. Далі Б. Папроцький помістив напівфантастичні докази князівського походження нащадків Олега, на зразок того, що Олег ніби-то дав своєму синові на підтвердження князівського походження “лист золотою грамотою писаний” та спроб Пліхти з Жеротина добути це підтвердження на Русі в часи короля Яна Люксембурга.

Зрозуміло, що Олег, згаданий Б. Папроцьким, якби він навіть і існував, не міг мати жодного відношення до Олега Віщого. І. Мицько переконливо реконструював джерела і процес компонування цієї версії польським генеалогом¹⁶⁴⁷, звернувши, зокрема, увагу на походження графів Жеротинських від бургграфа Блуда з Блудова (1213–1215)¹⁶⁴⁸.

Відомий чеський гуманіст Ян Амос Коменський (1592–1670), який мав можливість користуватися архівом графів Жеротинських, бл. 1620 р. написав дослідження з генеалогії цієї родини “*De origine baronum a Zierotin*”, в якому також розповів про Олега (Olgo). За ним цей князь був сином Олега свояка Рюрика і маймав моравський престол у 940–949 рр. Вчений зіслався як на джерело на якісь руські хроніки. На жаль, ця праця Я. А. Коменського не збереглася¹⁶⁴⁹.

¹⁶⁴⁵ Adolf Stender-Petersen. *Die Varägersage als Quelle der altrussischen Chronik*. (Aarhus, 1934), 182–188; Хенрик Ловмяньський. *Русь и норманны*, 136.

¹⁶⁴⁶ Bartosz Paprocki. *Zrcadlo Slavného Markgrabství Moravského*. (Olomouc, 1593), 89–90.

¹⁶⁴⁷ Ігор Мицько. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть. *П'яті “Ольжині читання”*. Пліснеськ, 7 травня 2010 року. (Львів–Броди, 2011), 63–66.

¹⁶⁴⁸ Josef Japaček, Jiří Louda. *Česke erby*. (Praha, 1988), 357.

¹⁶⁴⁹ Див.: Николай Филин. Летопись Яна Амоса Коменского и киевские предания о Елье Моравленине / Об историческом прототипе Ильи Муромца. *Альманах “Армагеддон”*. (Москва, 1999). № 7.

Але цю працю використав історіограф, єзуїт, декан капітулу собору св. Віта у Празі Томаш Пешіна (1629–1680) в своєму трактаті з військової та політичної історії Морави (1677). За Т. Пешіною Олег (Holek чи Olgus), син Голькума (Golkum) свояка Рюрика, який емігрував з Русі, став королем Моравії у 940 р., будучи обраним після того, як Моравія у 939 р. відпала від Чехії через вбивство Болеславом брата Вацлава. Однак Олегові не вдалося встояти в боротьбі з угорським князем на ім'я Токшонь¹⁶⁵⁰ (Toxis — за Пешіною), хоча польський князь Земомисл прислав йому допомогу. Допомагали йому також і з Русі. У 949 р. біля Брюну (Брно) моравсько-польське військо було розгромлене угорцями, а сам король Олег втік до князя Земомисла у Польщу, де і помер¹⁶⁵¹.

Молодший сучасник Пешіни Ян Стредовський доповнив інформацію Пешіни повідомленням про повернення моравського короля Олега на Русь, де він якийсь час командував військом княгині Ольги і приборкав її противників, а також з прибулими з Морави священиками займався християнізацією краю, де і помер у 967 р.¹⁶⁵²

На думку Антона Флоровського, Я.-А. Коменський був знайомий з якимсь псевдоісторичним західноруським твором, в якому розповідалося про боротьбу синів Святослава, поєднану з домислом про Олега¹⁶⁵³. Однак ця гіпотеза нічим не обгрунтована, крім того вчений виходив з засади, що Я. А. Коменський та Т. Пешіна були знайомі з працею Б. Папроцького, тоді як їх джерела могли бути зовсім іншими.

Аналізуючи розповіді Б. Папроцького та чеських істориків XVI–XVIII ст., можна з великою долею вірогідності припускати, що вони були незнайомі з руськими літописами і черпали свою інформацію з якихось документів з архіву графів Жеротинських або ж з пізніше втрачених моравських хронік, як припускав Аполон Кузьмін¹⁶⁵⁴.

Вчений дослідник XVIII ст. сілезький німець Християн Феофіл фон Фрізе у своїй “Історії польської церкви”, написаній у 1785 р., викладаючи історію моравського короля Олега, був знайомий з працею Шлецера про найдавніший літопис. За його версією Олег, син Олега Віщого, емігрував у Моравію через переслідування Ігоря. Тут він за підтримкою німецького короля Оттона I, який організував змову проти князя Болеслава у 939 р., оволодів моравським престолом у 940 р.

¹⁶⁵⁰Токшонь (бл. 931–970) був правителем Угорщини у 955–970 рр., але за правління його старшого брата Фауса (945–955) він займав високе становище у війську (Леонтій Войтович, Олександр Целуйко. *Правлячі династії Європи*. (Біла Церква, 2008), 13).

¹⁶⁵¹Pesina z Čehorodu Thomas Jan. *Mars Moravicus*. (Dobrosławina, 1677), 230–234.

¹⁶⁵²Jan Stredowsky. *Sacrae Moraviae historia sive vita ss. Cyrili et Methudii*. (Solisbaci, 1710), 523–540.

¹⁶⁵³Антоний Флоровский. Русское летописание и Я. А. Коменский. *Летописи и хроники. Сборник статей*. 1973 г. (Москва, 1974), 312–316.

¹⁶⁵⁴Аполлон Кузьмин. *Падение Перуна*. (Москва, 1988), 153–154.

Тоді у 941 р. після невдалого походу на Візантію Ігор уклав з Олегом оборонний союз. З 945 р. Олег зіткнувся з натиском угрів, які здобули столицю Морави Велеград і у 948 р. проголосили правителем Морави угорського принца Токшоня. Програвши боротьбу з уграми, Олег спочатку відійшов у Польщу, а потім повернувся на Русь, був прийнятий Ольгою, став її соратником і ініціатором посольства до Оттона I, з яким мав контакти раніше. Цей Олег помер на Русі у 967 р.¹⁶⁵⁵

Микола Філін, співставляючи моравську інформацію про князя Олега з інформацією про християнську місію на Русі норвезького конунга Олафа Трюгвасона, прийшов до висновку, що Олег Олегович вірогідно справді існував, прибувши в Моравію з своєю дружиною та скарбницею у 939–940 рр., він одружився з Ярою-Ярославою, дочкою чеського князя Болеслава¹⁶⁵⁶, а далі, спираючись вже на династичні права і моравську знать, проголосив себе королем. Програвши боротьбу з угорцями, він виїхав до Кракова, а з-відти — на Русь, що і відбилося у билинах у відомому сюжеті про поїздку Іллі з Морова до Києва через Краків¹⁶⁵⁷. При цьому він спирався на висновок Михайла Халанського, який виводив ім'я богатиря Іллі від Helgi — Олій, Єлья — Ілля¹⁶⁵⁸.

Історики давно звернули увагу на те, що билинний богатир Ілля Муромець їхав до Києва через Туров¹⁶⁵⁹. Взагалі трансформація Іллі з Морова (Морави?) в Іллю з Муром (Муромця) могла відбутися вже у XVII ст. під впливом реального образу козака Іллі Муромця (Коровіна), який в Смутний час виступив претендентом на царський престол як царевич Петро і був страчений у 1608 р.¹⁶⁶⁰ Сама ж загадка билинного богатиря далека від розв'язання¹⁶⁶¹. При цьому його зв'язок з моравським

¹⁶⁵⁵ Христиан Феофил фон Фризе. История польской церкви от начала христианства в Польше до нашего времени. Пер. М. П. Устимовича. Т. 1. (Варшава, 1895), 33–34, 41–44.

¹⁶⁵⁶ Імена *Ярослав* і *Ярослава* виникли у русько-варязькому середовищі на першому етапі асиміляції варягів-русів, в родині чеського князя X ст. таких імен не могло бути.

¹⁶⁵⁷ Див.: Николай Филин. Об историческом прототипе Ильи Муромца. *Альманах "Армагеддон"*. (Москва, 1999), № 7.

¹⁶⁵⁸ Михаил Халанский. Об отношении былин об Илье Муромце к Сказаниям об Олеге Вещем. *Журнал Министерства народного образования*. (1911), сентябрь, 56–57.

¹⁶⁵⁹ Аркадий Турилов. К истории Великоморавского наследия в литературе южных и восточных славян. *Великая Моравия и ее культурно-историческое значение*. (Москва, 1985), 257–260; Пётр Лавров. Материалы к истории возникновения древнейшей славянской письменности. *Там само*, 277.

¹⁶⁶⁰ Дмитрий Иловайский. Богатырь-казак Илья Муромец как историческое лицо. *Русский архив*. (Москва, 1893), кн. 5, 33–58.

¹⁶⁶¹ Александр Веселовский. Исполн Илья Муромец у Луиса де Кастильо (Заметки к истории русского эпоса). *Журнал Министерства народного просвещения*. (1883), апрель, 216–220; Всеволод Миллер. Илья Муромец. *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. 12А. (Санкт-Петербург, 1894), 949–951; Алексей Марков. К вопросу о прозвище Ильи Муромца. *Этнографическое обозрение*. (1900), № 1, 159–160; Галина Глазырина. Илья Муромец в русских былинах, немецкой поэме и скандинавской саге. *Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР*. (Москва, 1978), 193–196.

князем Олегом виглядає правдоподібним, хоча це в жодному випадку не дозволяє стверджувати тотожність Олега Моравського з літописним Олегом Віщим¹⁶⁶².

Велика література сформувалася навколо комплексу єврейсько-хазарських документів, куди відноситься листування кордовського міністра Хасдая ібн Шапрута з хазарським каганом Йосифом, відоме в короткій та докладній редакціях¹⁶⁶³, т. з. Київський лист хазарських євреїв¹⁶⁶⁴ та Кембриджський документ Соломона Шехтера¹⁶⁶⁵.

За інформацією автора останнього, який називає себе хазарським євреєм, підданим кагана Йосифа, переслідування євреїв візантійським імператором Романом Лакапіном (920–944) викликали напругу у стосунках з Хазарією, наслідком якої було підбурення проти хозар “царя Русії” НЛГВ (Хельгу). Цей князь зайняв Самцкерц (С-м-л-рай) Хозарський (за Михайлом Артамоновим це Тамань–Таматарха, тобто Тмутаракань, але, можливо, це скоріше – Керч–Корчев¹⁶⁶⁶), скориставшись відсутністю хозарського воєначальника Песаха. У відповідь Песах захопив три візантійські міста. Песах змусив князя Хельгу розпочати війну з Візантією, але його флот було спалено грецьким вогнем і він пішов морем у Персію чи Фракію¹⁶⁶⁷.

Кембриджський документ, знайдений в 1912 р. професором Соломоном Шехтером у генізі караїмської кінаси у Каїрі, історики пов’язали з посольством Ісаака бен Натана у Константинополь, що дозволило датувати пам’ятку 949 роком. Це, в свою чергу, підштовхнуло до інтерпретації інформації документу як ремінісценції з походу русів на Каспій у 945 р. (чому не 912/913?) і пропозицій корінно змінити хронологію давньої історії¹⁶⁶⁸.

¹⁶⁶² Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века*. (Москва, 2000), 166–168; Його ж. Олег Моравский. *Королев А. Загадки первых русских князей*. (Москва, 2002), 74–82.

¹⁶⁶³ Павел Коковцов. Новый еврейский документ о хазарах и хазаро-руско-византийских отношениях в X веке. *Журнал Министерства Народного Просвещения*. (1913), № 11, 118–126; Його ж. *Еврейско-хазарская переписка в X в.* (Ленинград, 1932), XXXVIII+134 с., 4 табл.; Юдель Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X в. *Еврейская мысль*. Т. 1. (Петроград, 1922), 31–71; Норман Голб, Омелян Прицак. *Хазарско-еврейские документы X в.* (Москва-Иерусалим, 1997), 117–149.

¹⁶⁶⁴ Norman Golb, Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew documents of the tenth century*. (Ithaca–London, 1982), 3–71; Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа*. (Москва, 1990), 216–219.

¹⁶⁶⁵ Павел Коковцов. *Еврейско-хазарская переписка в X в.*, 113–123; Norman Golb, Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew documents*, 101–155; Анатолий Новосельцев. *Хазарское государство*, 216–219.

¹⁶⁶⁶ Юрий Могаричев. Об одном из сюжетов Жития Стефана Сурожского (Бравлин из Новгорода или Песах из С-м-к-рая?). *Хазарский альманах*. Т. 6. (Киев–Харьков, 2007), 188.

¹⁶⁶⁷ Павел Коковцов. *Еврейско-хазарская переписка в X в.*, 113–123; Norman Golb, Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew documents*, 141.

¹⁶⁶⁸ Константин Цукерман. Русь, Византия и Хазария в середине X в.: Проблемы хронологии. *Славяне и их соседи*. Вып. 6. (Москва, 1996), 68–80.

Інші дослідники звертали увагу, що Кембріджійський документ міг бути помилково пов'язаний з василевсом Романом Лакапіном¹⁶⁶⁹. Георгій Вернадський запропонував ототожнити Хельгу з хазарського документа з старшим сином Ігоря та Ольги, мужем Предслави.¹⁶⁷⁰ Популярною залишається версія про тмутараканського князя Хельгу¹⁶⁷¹, яка останнім часом була підкріплена аргументацією Володимира Петрухіна. Справедливо вважаючи, що немає жодних підстав для перегляду хронології правління Олега, російський дослідник вирішив, що так само немає жодних підстав для ототожнення Хельгу з хозарської переписки з Олегом Віщим. Хельгу-Олег з хозарської переписки — це інший представник династії Рюриковичів, який був найбільш активним на хозарському напрямку. Такий князь міг правити у Чернігові. Частковий розгляд матеріалів розкопок знаменитої Чорної могили у Чернігові у 1996 р., зокрема заклепки від лоді, як і сам обряд поховання у лоді, вказують на скандинавські традиції: в центрі ритуального простору знаходився котел з м'ясом жертвної тварини, над ним доспіхи — ритуал повторював обстановку Вальгали — воїнського раю, куди потрапляли тільки герої. Чернігівський князь Хельгу-Олег міг у 941 р. здійснити самостійний похід на Тмутаракань, а з-відти у 943/944 р. — на Берда¹⁶⁷². В останньому поході брав участь і знаменитий полководець Ігоря та Святослава — Свенелд¹⁶⁷³.

Однак з хозарськими документами не все так гладко. Автентичність їх достатньо проблематична, особливо докладнішої редакції та Кембріджського документу¹⁶⁷⁴. І листування кордовського міністра з

¹⁶⁶⁹ Анатолий Новосельцев. Образование древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы истории*. (Москва, 1991), № 2–3, 3–20.

¹⁶⁷⁰ Георгий Вернадский. *Киевская Русь*. (Москва, 1996), 41.

¹⁶⁷¹ Федор Вестберг. *Записка готского топарха*. (Москва, 1910), 1922 с.; Владимир Мошин. Хельгу хазарского документа. *Slavia*. Roč. 15. (Praha, 1938), 191–200; Руслан Скрынников. Войны Древней Руси. *Вопросы истории*. (Москва, 1995), № 11–12, 28. Подібною була давня гіпотеза Володимира Мавродіна за якою Олег був князем чи восводою Причорноморської Русі, який порвав з Києвом або взагалі не був з ним пов'язаний, а новгородський літописець сплутав його з Олегом і переніс події до близької йому Ладоги.

¹⁶⁷² Владимир Петрухин. Князь Олег, Хелгу Кембриджского документа и русский княжеский род. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Отв. ред. Т. М. Калинина. (Москва, 2000), 222–229.

¹⁶⁷³ Николай Половой. О русско-хазарских отношениях в 40-е гг. X в. *Записки Одесского археологического общества*. Т. 1 (34). (1960), 343–353; Михаил Артамонов. *История хазар*. (Ленинград, 1962), 380, 384; Його ж. Воевода Свенелд. *Культура Древней Руси*. (Москва, 1966), 30–35.

¹⁶⁷⁴ Авраам Гаркави. *Сказания еврейских писателей о хазарах и Хазарском царстве*. (Санкт-Петербург, 1874), 78, 153; Павел Коковцов. *Еврейско-хазарская переписка в X в.*, 31; Paul Pelliot. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. Suivi de Quelques noms turcs d'hommes et de peuples finissant en "ar". *Livres posthumes de Paul Pelliot*. (Paris, 1950), 222; Norman Golb, Omeljan Pritsak. *Khazarian Hebrew documents*, 77–79; Вадим Майко. *Средневековое городище на плато Тенцен в юго-восточном Крыму*. (Киев, 2004), 37–45; Игорь Семенов. К интерпретации сообщения

хозарським каганом, знайдене серед рукописів караїмського гебраїста Авраама Фірковича (1787–1874), і два інші документи, які могли потрапити в Каїр через того ж Фірковича, правдоподібно були виготовлені для обґрунтування хозарського походження кримських караїмів¹⁶⁷⁵. Спроба підтвердити цю автентичність з допомогою інтерпретації археологічних матеріалів¹⁶⁷⁶ не знайшла підтримки при більш ґрунтовному розгляді цих матеріалів. Можна стверджувати, що похід Песаха, якщо він і мав місце, ніяк не відбився в археологічних комплексах¹⁶⁷⁷.

Таким чином, звичайно, якщо не дотримуватися думки, що *Повість временних літ* є не більше ніж продукт пізнішої літературної творчості, можна погодитись, що Олег був для Рюрика *її рода єму суща*¹⁶⁷⁸

За “Сагою про Орвара-Одда”, відношення якої до літописного Олега більш ніж сумнівне, Одд в Кунігарді (близькому за співзвучністю до Канугарда—Києва), столиці Хунеланда (?), одружився з дочкою місцевого конунга, яку звали Сілкісіф (“Оksamитова чи Шовкова діва”), а по смерті тестя став правителем і *ландверманом* (воєводою) при юних братах дружини. В цьому конгломераті, де перемішані Кунігард (Київ) в загадковому південному Хунеланді та “оксамитова діва”, як можливий відбиток важливих торговельних угод з Візантією, які відкрили регулярний доступ до візантійського шовку, реальним виглядає тільки те, що за віком літописний Олег дійсно міг бути зятем Рюрика. Але цього надто мало, щоби прийняти подібну версію. Рівно ж як і версію Іоакимового літопису про те, що Олег був братом Ефанди, дружини Рюрика¹⁶⁷⁹.

Ким був все-таки Олег: зятем чи шурином Рюрика? Шведським, норвезьким, данським вікінгом чи представником місцевої *русі*? Джерела дають простір тільки для гіпотез. Олег міг бути як шурином, так і зятем Рюрика. А міг бути і одним з його племінників. Щоб утриматися в Ладозі Рюрику потрібна була підтримка як лідерів місцевої *русі*, так і шведських, норвезьких чи данських конунгів.

“Кембриджского анонима” о походе Хельгу “царя Руси”. *Хазары. Евреи и славяне*. Т. 16. (Москва—Иерусалим, 2005), 326–337; Сергей Сорочан. *Византийский Херсон (вторая половина VI – первая половина X вв.)*. Очерки истории и культуры. Ч. 1–2. (Харьков, 2005), 1535–1552; Михаил Кизилов. *Крымская Иудея*. (Симферополь, 2011), 81–83.

¹⁶⁷⁵ Валерій Бушаков. Як укладалася докладна редакція так званого листа хозарського царя Йосифа. *Хазарський альманах*. Т. 4. (Київ—Харьков, 2005), 118–127.

¹⁶⁷⁶ Вадим Майко. *Средневековое городище на плато Тепсень*, 44–45.

¹⁶⁷⁷ Андрей Сазанов, Юрий Могаричев. К дискуссии о так называемом походе Песаха в Крым: археологический аспект. *Археологический альманах № 28: Древняя и средневековая Таврика*. Сборник статей, посвященный 1800-летию города Судак. (Донецк, 2012), 141–148.

¹⁶⁷⁸ Лаврентьевская летопись, 37; Ипатьевская летопись, 16; Никоновская летопись, 15.

¹⁶⁷⁹ George Vernadsky. *Ancient Russia*. (New Hawen, 1943), 366.

Норвезька версія походження Олега¹⁶⁸⁰ найменш вірогідна. Данська — теж¹⁶⁸¹. Норвезька версія базується на сазі про Орвара-Одда. Данський Олег міг прибути до Ладоги не раніше кінця IX ст., деє біля 898–899 р., отож не міг бути тотожним літописному Олегу. Звичайно, не можна виключати, що Олег міг бути просто одним із Скьольдунгів, який прибув в Ладогу разом з Рюриком, або трохи пізніше. Хоча Готліб-Зігфрід Байєр ототожнював Урманію, конунгом якої за Іоакимовим літописом ніби-то був Олег, з шведською областю Раумдалею¹⁶⁸², це не більше ніж невдала спроба узгодити джерела. Мабуть мав рацію Генрик Ловмяньський, вважаючи, що *урманський* це *норманський*¹⁶⁸³.

Найбільш вигідним для Рюрика був би союз з шведським обласним конунгом або ж з нащадком, нехай і віддаленим, попередньої ладозької династії, яка теж була шведського походження. Джерела не дозволяють відповісти на ці питання більш обґрунтовано.

Початок занепаду Волзько-Балтійського шляху призвів до скорочення східної торгівлі і потоку арабського срібла, яке досі регулярно поступало в Ладогу в обмін на північні хутра. *Ладозьке королівство* за таких умов могло перетворитися у другорядний лісовий край. Тільки торгівля могла забезпечити процвітання Ладоги і виживання її жителів, бо місцеві продовольчі ресурси були невеликими, а для закупки їх, в першу чергу хліба, потрібні були кошти. І для вікінгів східна торгівля мала першорядне значення, піки її розвитку забезпечували свіжі притоки скандинавського населення, що дозволяло утримувати баланс у трикутнику: скандинави—фіни—слов'яни. А поруч вже функціонував шлях “з варяг в греки” по Даугаві (Західній Двині) та Касплі і далі до Дніпру, прорубаний свого часу Ейріком Мандрівником та іншими відважними авантюристами. Один із них, родич і племінник Рюрика — Аскольд, син Рагнара Ладброка, утвердився в Києві (Канугарді), звільненому з допомогою його попередника Діра від хозарської залежності. Київський князь з часів Діра носив претензійний титул “кагана”, щоб показати свою рівність з правителем хозар, якому раніше платив данину. Дискусійним залишається інтерпретація повідомлення згаданого вже арабського енциклопедиста ал-Масуді про суперництво царя ал-Дір з царем ал-Олванг (?), як прочитав це ім'я А. Новосельцев¹⁶⁸⁴.

¹⁶⁸⁰ С. В. Демин. *Олег – основатель государства Киевской Руси* // http://ulfdalir.ulver.com/literature/Demin_Oleg.htm

¹⁶⁸¹ Елена Мельникова. Ольг/Олег Вещий. К истории имени и прозвища первого русского князя. *Ad fontem: У источника*. Сб. стат. В честь С. М. Каштанова. (Москва, 2005), 138–146; Игорь Мыцько. Датское происхождение князя Олега. *Скандинавские древности*. Интернет-конференция. 10–30 сентября 2010 / <http://conference.dansh.ru/content/view/28/39/>

¹⁶⁸² Thottlieb Siegfried Bayer. De Varagis. *Commentarii Academiae scientiarum imperialis Petropolitanae*. Т. 4 (ad annum 1729). (1735), 301.

¹⁶⁸³ Хенрик Ловмяньський. *Русь и норманны*, 136.

¹⁶⁸⁴ Анатолий Новосельцев. Образование древнерусского государства и первый его правитель.

Опускаючи проблематичність прочитання імені, а також враження щодо механічного поєднання різних джерел, слід розглянути можливі причини появи цієї інформації. Не виключено, що після прийняття Діром титулу кагана, його контактів з василевсом Феофілом, на сході назву князівства поєднували з його іменем, тому суперництво Олега з Аскольдом знайшло свій відбиток як суперництво царів Діра та Олега.

Михайло Брайчевський змалював переконливий портрет Аскольда, як діяльного і сильного правителя, який здійснив походи на Візантію у 860, 863 та 874 роках і прийняв християнство¹⁶⁸⁵. Але впевнено можна говорити тільки про похід 860 року, зафіксований у різноманітних джерелах¹⁶⁸⁶. Прийняття християнства не було загальним і, напевно, охоплювало лише еліту. Однак думка ніби Олег прийшов до влади в Києві на хвилі язичеської реакції не виглядає переконливою¹⁶⁸⁷. Зрозуміло, що запровадження християнства, яке розпочав Аскольд, наštтовхнулось на опозицію частини знаті, як місцевої так і пришлої, скандинавської. Не виключене також і суперництво Рюрика з двоюрідним братом Аскольдом, який був молодшим і за віком і за родовим рахунком С্কольдунгів. Поза сумнівами одне: Олег оволодів Києвом не без допомоги противників Аскольда, які допомогли йому проникнути в град.

Щодо хронології: у 882 р. маркграфство Рустрінгія було передано племіннику Рюрика Готфрїду, синові Гаральда Клака, що певною мірою підтверджує традиційні дати. До того часу Олег опанував Смоленськ (так, схоже, у літописній традиції відбита назва сусіднього Гнездова) і вийшов на кордони Київського каганату. І стало зрозуміло, що інтереси наступників Рюрика зосередилися на південному напрямку. Можна також стверджувати, що в опануванні Київським каганатом Олегу допоміг угорський фактор¹⁶⁸⁸.

Вопросы истории. (Москва, 1991), № 2–3, 13–14.

¹⁶⁸⁵ Михайл Брайчевський. *Когда и как возник Киев.* (Київ, 1964), 160–164; Його ж. *Утвердження християнства на Русі.* (Київ, 1988), 37–76.

¹⁶⁸⁶ Павел Кузенков. Поход 860 г на Константинополь и первое крещение руси в средневековых письменных источниках. *Древнейшие государства Восточной Европы. 2000 г.* (Москва, 2003), 3–172.

¹⁶⁸⁷ Михайл Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі,* 80–82.

¹⁶⁸⁸ Леонтій Войтович. Князь Олег Віщий: легенди і загадки. *Історичні записки. Збірник наукових праць.* Східноукраїнський національний університет ім. В.Далі. Вип. 2. (Луганськ, 2004), 190–202; Його ж. Київський каганат? До полеміки П. Толочка з О. Пріцаком. *Хозарський альманах.* Т. 4. (Київ-Харків, 2006), 109–117; Його ж. Угро-слов'янські взаємини у другій половині IX ст. *Проблеми слов'янознавства.* Вип. 58. (Львів, 2009), 41–50; Його ж. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди.* Вип.1. (Львів, 2010), 9–27; Idem. Szvjatosláv Volodimirovicz fejdelem titokzatos halála és IX. Századbéli ugor vándorlások rejélyei. *Українсько-угорські етюди.* Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45; Його ж. Олег Віщий: історіографічні легенди та реалії. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки.* Т. 23. На пошану проф. С. А. Копилова. (Кам'янець-Подільський, 2013), 100–104.

Здобуття Олегом Києва. Мініатюра Радзивилівського літопису

Лоді Олега під Константинополем (907). Мініатюра Радзивилівського літопису

Прийняття контрибуції під Константинополем (907). Мініатюра Радзивилівського літопису

Скріплення угоди клятвами (911). Мініатюра Радзивілівського літопису

Олег біля кісток коня. Мініатюра Радзивілівського літопису

Опанувавши Київ, Олег у 883 р. змусив платити данину древлян, у 884–885 рр. — сіверян, у 885 р. — вів війну з тиверцями. Навряд, чи це була спроба відновити панування Києва над землями, які раніше від нього залежали. Скоріше вдалий полководець спішив раціонально використати згромаджені мілітарні ресурси та допомогу *угрів*.

Об'єднавши землі вздовж шляху “з варяг в греки”, Олег мусив зіткнутися з Хозарським каганатом, котрий контролював шлях зі сходу через Нижню Волгу та Каспій. Ладозьке князівство піднялося завдяки своєму розташуванню на північному краю цієї магістралі. Тепер було спокусливо самому вийти на протилежний південний край. Подібних спроб було по меншій мірі дві.

У 909 р. 16 людей *русів* (бл. 600–650 дружинників) прорвалися через хозарські землі в Каспійське море, підійшли до о. Абесгуна в Табаристані і спалили торговельний флот, який стояв у тамтешній гавані. У 910 р. ті ж *руси* зайняли Сарі. Оцінка цих подій не виглядає переконливою. На думку А. Новосильцева і В. Пашуто в такий спосіб Олег йшов на зближення з Візантією і ослаблював позиції халіфату¹⁶⁸⁹. На Кавказі в цей період йшла важка боротьба. Цар Смба́т I (892–914) з допомогою Візантії сподівався відродити сильну незалежну Вірменію. Ішхани, очолені Гагіком Арцруні, бачили вихід у вірній службі наміснику Ширвану і Вірменії Юсуфу ібн Абу-с-Садж, який хоча і платив данину в Багдад, фактично залишався незалежним володарем. Смба́т I потерпів поразку, був схоплений через зраду ішханів і страчений. Але, навряд чи вірно шукати зв'язків між походами *русів* на Каспій та політикою Смба́та I, Візантії і Юсуфа. Так само мало шансів зв'язати експедиції *русів* з політикою Ісмаїла Саманіда (892–907), який володіючи Мавераннахром і Хорасаном, добився від халіфа передачі собі Табаристану і простягав руки до Ширвану. Скоріше всього це були просто спроби здобути якусь торгову факторію на Каспії, яка би дозволила обминати хозарське і булгарське посередництво у східній торгівлі. Однак повне незнання ситуації прирікало всі ці спроби на невдачі.

Немає впевненості в тому, що ці спроби були організовані Олегом, але шлях яким йшли руси, пролягав з території, яка входила до держави Олега. Можливо, що частина цих експедицій була організована самостійними групами вікінгів, які запрошувалися Олегом і мали відіграти певну роль у його планах тиску на Візантію з метою внормування торговельних і політичних стосунків. Після того як потреба в них минала, сам князь відпускав їх в далекі експедиції, щоби не тратити на їх утримання коштів з скарбниці. Можливо при цьому він сподівався у випадку успіху отримати на Каспії кілька власних баз, що дозволило би

¹⁶⁸⁹ Анатолій Новосельцев. Русь и государства Кавказа и Азии. Пашуто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. (Москва, 1968), 99–101; Його ж. Внешняя политика Древней Руси во времена Олега. Восточная Европа в древности и средневековье. (Москва, 1997), 54–78.

йому позбутися хозарського та візантійського посередництва в торгівлі на Великому шовковому шляху. Але можна константувати, що всі його спроби закріпитись на Каспії, якщо такі були, результатів не дали.

Література навколо угод з Візантією 907 та 911 рр. величезна¹⁶⁹⁰. Ще Олексій Шахматов, піддавши сумніву реальність походу та угоди 907 р.¹⁶⁹¹, відкрив триваючу досі полеміку навколо кількості походів і їх вірогідності¹⁶⁹², в якій домінуючим стало компромісне твердження, що похід відбувся у 907 р., а угода була укладена остаточно у 911 р.¹⁶⁹³ Але ряд дослідників і далі не тільки піддають сумніву реальність походів Олега та угод з Візантією¹⁶⁹⁴, а навіть сам факт існування такого князя¹⁶⁹⁵. Борис Рибakov в числі інших гіпотез висунув гіпотезу про існування в найдавнішому літописанні відліку років від Аскольдового походу 860 року¹⁶⁹⁶. Розвиваючи цю ідею, Михайло Брайчевський, на основі “мовчання” візантійських джерел (однак крім Хроніки Псевдо-Симеона з останньої третини X ст.¹⁶⁹⁷ нещодавно Андрій Чернов звернув увагу на ще деякі свідчення інших джерел¹⁶⁹⁸) та реконструйованого ним Аскольдового літопису, висунув гіпотезу, що текст неіснуючої угоди 911 р. списаний з угоди 874 р., укладеної князем Аскольдом¹⁶⁹⁹. Ці гіпотези породили впевненість, що Олег не мав відношення до угоди 911 р., а його ім'я просто було вкомпоноване редактором літопису¹⁷⁰⁰.

¹⁶⁹⁰ Бібл. див.: Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 84–88, 148–155; Сергей Лиман. *Идеи в латах: Запад или Восток? Средневековье в оценках медиевистов Украины (1804 – первая половина 1880-х гг.)*. (Харьков, 2009), 439–511.

¹⁶⁹¹ Алексей Шахматов. *Разыскания о русских летописях*. (Москва, 2001), 211–244, 388–389, 458.

¹⁶⁹² Антон Горский. К вопросу о русско-византийском договоре 907 г. *Восточная Европа в древности и средневековье: Международная договорная практика Древней Руси. IX Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Материалы к конференции*. (Москва, 1997), 3–11.

¹⁶⁹³ Михаил Свердлов. *Домонгольская Русь. Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 135.

¹⁶⁹⁴ Henry Grégoire. La légende d'Oleg et l'expédition d'Igor. *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*. T. 23. (1937), 80–94; R. H. Dolley. Oleg's Mythical Campaign against Constantinople. *Bulletin de l'Académie Royale de Belgique*. T. 35. (1949), 106–155; Idem. Pseudo-Symeon and the Oleg Controversy. *The Slavonic and East European Review*. T. 30. (1952), 554–565; Michael Lascaris. Les sources épigraphiques de la légende d'Oleg. *Annuaire de l'Institut de Philologie et d'Histoire orientales et slaves*. T. 11. (1951), 212–221.

¹⁶⁹⁵ Henry Grégoire. Miscellanea epica et etymologica. *Bizantion*. Vol. 11. (1936), 603; Idem. L'histoire et la légende d'Oleg prince de Kiev. *La nouvelle Klio*. T. 4. (1952), 281–287.

¹⁶⁹⁶ Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания, былины, летописи*. (Москва, 1963), 163–165.

¹⁶⁹⁷ Всеволод Николаев. Свидетельство хроники Псевдо-Симеона о руси-дромитах и поход Олега на Константинополь в 907 г. *Византийский Временник*. T. 42. (Москва, 1981), 147–153.

¹⁶⁹⁸ Чернов А. Вещий Олег: крещение и гибель. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Львів, 2011. С. 699–700.

¹⁶⁹⁹ Брайчевський М. Ю. Утвердження християнства на Русі. Київ, 1988. С. 81–82; *Його ж*. Вибране. Т. 1. Київ, 2009. С. 72.

¹⁷⁰⁰ Simon Franklin, Jonathan Shepard. *The Emergence of Rus. 750–1200*. (London–New York, 1996), 106.

Але навіть найбільші скептики не зуміли відшукати будь-яких слідів пізнішої підробки тексту візантійсько-руських угод, згоджуючись з їх відповідністю тодішній візантійській дипломатичній практиці та праву. Без сумніву збережені тексти є перекладами, зробленими з автентичних копій актів з спеціальних копійних книг¹⁷⁰¹. Напевно все ж був правим Олександр Васильєв (1867–1953), який прийшов до висновку, що і похід Олега не міг бути вигаданий руським літописцем, просто останній в традиціях скандинавських героїчних саг подав один із звичних рейдів як епохальну подію¹⁷⁰². Вірогідність походу відстоювали відомі візантиністи Георг Острогорський¹⁷⁰³, Ричард Дженкінс¹⁷⁰⁴ і Олександр Каждан¹⁷⁰⁵. Побіжно про похід свідчить текст угоди з Візантією, вигідні умови якої могли бути отримані тільки після військового успіху або поважної демонстрації сили. Про існування угоди, скріпленої клятвами, згадав і візантійський хроніст Лев Диякон¹⁷⁰⁶, на що звернули увагу Михайло Сюзюмов¹⁷⁰⁷ та Олександр Васильєв¹⁷⁰⁸.

Таким чином, враховуючи текст угоди, можна все ж стверджувати, що похід мав місце у 907 р.¹⁷⁰⁹ і закінчився перемир'ям, після чого тривали довгі переговори, які завершилися укладенням угоди (за ПВЛ “месяца сентября 2, индикта 15 в год от сотворения мира 6240”, тобто 2 вересня 911 р.). Сумнівів ця дата у дослідників не викликала.

¹⁷⁰¹ Ирина Фалалеева. *Политико-правовая система Древней Руси IX–X вв.* (Волгоград, 2003), 164 с.; Михаил Бибилов. Русь в византийской дипломатии: договоры Руси с греками X в. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*. (2005), № 1(19), 5–15.

¹⁷⁰² Aleksander Vasiliev. The Second Russian Attack on Constantinople in 907. *Dumbarton Oaks Papers*. (Cambridg Mass., 1951), no 6, 161–225.

¹⁷⁰³ George Ostrogorsky. L'Expedition du prince Oleg contre Constantinople en 907. *Annales de l'Institut Kondakov*. Vol. 11. (Praha, 1939), 47–62.

¹⁷⁰⁴ Richard Jenkins. The Supposed Russian Attack on Constantinople in 907: Evidence of the Pseudo-Symeon. *Speculum*. Vol. 24. (1949), 403–406.

¹⁷⁰⁵ Александр Каждан. К характеристике русско-византийских отношений в современной историографии (1947–1957). *Международные связи России до XVIII в.* (Москва, 1961), 9–16.

¹⁷⁰⁶ Лев Диякон. *История*. Пер. М. М. Копыленко, стат. М. Я. Сюзюмова, комент. М. Я. Сюзюмова и С. А. Иванова. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. (Москва, 1988), 57.

¹⁷⁰⁷ Сюзюмов Михаил. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы. *Византийское обозрение*. Т. 2. (1916), 165.

¹⁷⁰⁸ Aleksander Vasiliev. The Second Russian Attack on Constantinople in 907. *Dumbarton Oaks Papers*. (Cambridg Mass., 1951), no 6, 176–177.

¹⁷⁰⁹ Андрій Чернов висунув гіпотезу, що Олег підступив під стіни Константинополя 26 жовтня 906 р. у 600-річчя смерті св. Дмитрія Солунського, що могло бути сприйнято візантійцями як покарання св. Дмитрієм за їх гріхи і пояснює згадане літописцем порівняння з ним Олега. Дослідник також звернув увагу, що в Ладозі поряд з церквою св. Георгія (в якій на фресці з XII ст. з св. Георгієм поміщений курган схожий на Олегову могилу) знаходилася церква св. Димитрія (Див.: Андрей Чернов. Из Ладого с любовью. Нелюбимейные заметки. *Terra incognita*. Правозащитный альманах. 2003, февраль–март. № 1(11)). Цікаво, що інші спроби пояснити появу в цьому сюжеті св. Дмитрія Солунського, зокрема через близькість останнього з св. Георгієм Зміборцем, виглядають досить непереконливо (див.: Ирина Чекова. Фольклорно-епічески парадигми в повествованнето за кнез Олег на староруските летописи. *Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски”*. Факултет по славянски филологии. Т. 87. Кн. 2. Литературознание. (София, 1994), 76–77).

Андрій Чернов відносить дату підписання угоди князем Олегом до 2 вересня 912 р., пов'язуючи її з двома іншими датами — 1 вересня 912 р. минало 600 років від едикту Костянтина, яким була дарована свобода християнського віросповідання, та 2 вересня — днем пам'яті св. Маманта, чие ім'я потрапило в угоду¹⁷¹⁰. Так як в угоді візантійська сторона представлена василевсами Львом VI, Олександром і Костянтином VII, а Лев VI помер 11 травня 912 р.¹⁷¹¹, то дослідник піддав сумніву і цю останню загальноприйнятну дату. Аргументація А. Чернова щодо перегляду дати смерті Лева VI залишається дискусійною. Важко повірити, щоби Костянтин Порфірогенета не знав дати смерті батька і сучасні йому хроністи допустили таку помилку.

Але інші спостереження А. Чернова залишаються дуже важливими. Вчений цілком слушно звернув увагу на ще дві обставини, які залишилися поза увагою інших дослідників. В текст угоди потрапило ім'я візантійського дипломата Іоанна, який прибув до Києва і прийняв основну участь у складанні документа, а судячи з клятви в угоді хрестом і Троїцею, на момент підписання документу Олег уже був християнином¹⁷¹². Історик навіть пов'язує вигідні умови угоди результатом хрещення Олега і обіцянкою завершити християнізацію Русі. При цьому він посилається на інформацію Тахіра ал-Марвазі (бл. 1120 р.), за якою руси хрестилися в місяці 300 р. хіджри, які відповідають періоду від 16 липня до кінця вересня 912 р.¹⁷¹³ Не придаючи вирішальної ваги точності інформації Тахіра ал-Марвазі, можна цілком погодитися з висновком щодо хрещення Олега і участі Іоанна у складанні угоди. Текст цієї, поза сумнівами вигідної для Русі угоди¹⁷¹⁴, багато разів перекладався і коментувався, тому знову приводити його немає змісту. Фактично союзні стосунки, обумовлені угодою, наступили дещо раніше, бо Костянтин VII Багрянородний в трактаті “Про церемонії” повідомляє про участь руських кораблів в експедиції візантійського флоту на Крит у 910 р.¹⁷¹⁵

Перелік послів Олега, етимологія їх імен не викликають сумнівів стосовно їх скандинавського походження¹⁷¹⁶.

¹⁷¹⁰ Андрей Чернов. Вещий Олег: крещение и гибель. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. Actis testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. (Львів, 2011), 700–725.

¹⁷¹¹ Aleksander Kazdan. *Oxford Dictionary of Byzantium*. (Oxford, 1991), 1211.

¹⁷¹² Андрей Чернов. Вещий Олег: крещение и гибель, 725–726.

¹⁷¹³ Там само, 725–726.

¹⁷¹⁴ Лавреневская летопись, 34–38; Ипатьевская летопись, 23–28.

¹⁷¹⁵ Constantini Porphyrogeneti imperatoris. *De Cerimoniis Aulae Byzantinae*. Vol. 1. Ed. J. J. Reiske. (Bonnae, 1829), chap. XLIV; George Ostrogorsky. *L'Expedition du prince Oleg*, 53–54.

¹⁷¹⁶ Сергей Николаев. Семь ответов на варяжский вопрос. *Повесть временных лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 403–408.

Погоджуючись із згаданими думками О. Шахматова, Г. Острогорського, Р. Дженкінса та О. Каждана стосовно вірогідності походу 907 р., звертаю увагу на деякі особливості цього походу, які привернули увагу багатьох дослідників. Це стосується в першу чергу розповіді про поставлені на колеса кораблі, які під парусами за вітром рушили на візантійську столицю. Погляди різноманітних дослідників на цей епізод ґрунтовно проаналізовані Оленою Ридзевською¹⁷¹⁷. Їхні пошуки паралелей в розповідях Саксона Граматика про Рагнара Ладброка та інших епізодах тільки підтверджують, що тут поєднано реалії практики вікінгів, які витягували на берег свої дракари та переміщали їх з допомогою катків, з бажанням демонстрації сили з метою психологічного впливу на противника. Переміщення кораблів з розпущеними парусами на катках могло мати місце і в реальному житті, а могло бути і поетичним відбитком демонстрації сили в передачі скальда, який був учасником цього походу. Не маючи намірів і реальної можливості здобути візантійську столицю, Олег був зацікавлений у переговорах і домовленості з імперією. Тому пустошачи околиці візантійської столиці, він використав першу можливо більш ефективну нагоду для демонстрації сили і своїх можливостей, щоб змусити противника до переговорів. Це могла бути і імітація наступу кораблів суходолом, при цьому вітрила, зрозуміло, могли відігравати тільки імітаційну роль, а самі судна переміщалися як звично на катках.

ПВЛ відносить смерть Олега до 912 р., вказуючи на його могилу на Щекавиці¹⁷¹⁸. Там же приведено і відому версію про смерть князя від укусу змії. За Новгородським Першим літописом Олег помер у 922 р.¹⁷¹⁹ від укусу змії, але в околицях Ладоги, де і був похований.

Олексій Шахматов виділив три літописні версії, з яких саме новгородська версія найкоротша. На його думку сюжет про смерть Олега вже був присутнім в Найдавнішому зведенні 1039 р., за яким Олег загинув за морем. У Початковому зведенні місце загибелі було перенесено в Ладогу, а в Повісті временних літ — до Києва¹⁷²⁰. Наявно все ж легенда про смерть Олега існувала у кількох варіантах, а Нестор для свого зведення просто вибрав найбільш багатий на події¹⁷²¹. Поштовхом до двох останніх варіантів стала наявність Олегових курганів-могил в околицях Ладоги та Києва¹⁷²². Навколо першої могили в

¹⁷¹⁷ Елена Ридзевская. Древняя Русь и Скандинавия, 179–183.

¹⁷¹⁸ Лаврентьевская летопись, 39.

¹⁷¹⁹ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. (Москва–Ленинград, 1950), 109.

¹⁷²⁰ Алексей Шахматов. Разыскание о древнейших русских летописных сводах. (Санкт-Петербург, 1908), 333–335.

¹⁷²¹ Елена Ридзевская. Древняя Русь и Скандинавия, 185.

¹⁷²² Елена Мельникова. Сюжет смерти героя “от коня” в древнерусской и древнескандинавской традиции. От Древней Руси к Новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-

Ладозі досі достатня кількість змій, що мимоволі підштовхує до довір'я легенді.

Мені здається більш правдоподібною дата смерті Олега, яка подана в Першому Новгородському літописі (922 р.). Редактор ПВЛ міг з політичних мотивів перенести події на 10 років назад, на час найвищого піднесення Олега, аби не показувати свого героя у непривабливому для нього світлі після того як поразка в поході на Каспій у 912/913 рр. і переворот в Києві на користь Ігоря Рюриковича змусили його повернутися в Ладогу, де він і завершив своє життя, сповнене бурхливих подій. Якщо прийняти, що на початку 80-х років IX ст. Олег мусив мати не менше 30 років, то у 922 р. йому було б за 70.

А. Чернов вважає, що 922 р. з'явився в результаті некоректного переведення дати 912 р. по рахунку олександрійської ери (з різницею 5500/5501 рік)¹⁷²³, а Олег помер невдовзі після підписання ним в Києві 2 вересня 912 р. тексту угоди з Візантією, яку його посли повезли до візантійського двору¹⁷²⁴.

Взагалі-то смерть від власного коня, з черепа якого виповзає гадюка, і понуре віщунство співзвучні з мотивом відплати, з мотивом (однаково страшним як для вікінгів так і для слов'ян, що поклонялися Перуну-Одину) смерті від власного меча¹⁷²⁵. Так Ігор і його двір могли відплатити Олегові за те, що він довго не допускав до управління державою законного спадкоємця Рюрика. Могли прилучитися до цього і волхви, для яких прийняття Олегом християнства загрожувало повною втратою позицій у суспільстві. А остаточно заплутало все редагування літопису за яким герой, який об'єднав землі вздовж дніпровського шляху, помер у zenіті слави після переможного миру 911 р.

Оцінки діяльності князя Олега серед тих дослідників, які визнають його історичність, теж неоднозначні. Досі багато прихильників зберігають патріотичні висновки, що князь Олег, знищивши слов'янську природню династію Кия, нащадками якого були Аскольд і Дір, зупинив самобутній розвиток і приніс тільки варязьку непримиренність та жорстокість¹⁷²⁶. Переважна більшість дослідників намагається узгодити реалії біографії літописного Олега з варіантами хозарсько-єврейських документів, скандинавських саг та європейських легенд, герої яких часом носять співзвучні імена.

корреспонденту РАН Я. Н. Щапову. (Москва, 2005), 105; Сергей Неклюдов. Легенда о весте Олге. Опыт исторической реконструкции. *Соп атоге: Историко-филологический сборник в честь Любови Николаевны Киселевой*. (Москва, 2010), 368–369.

¹⁷²³ *Повесть временных лет*. Перевод Д. С. Лихачева, О. В. Творогова. Комментарии А. Г. Боброва, С. Л. Николаева, А. Ю. Чернова при участии А. М. Введенского и Л. В. Войтовича. (Санкт-Петербург, 2012), 283.

¹⁷²⁴ Андрей Чернов. *Вещий Олег: крещение и гибель*, 699–726.

¹⁷²⁵ Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 60–61.

¹⁷²⁶ Див.: *Очерки истории СССР III–IX вв.* (Москва, 1958), 733–878.

Русь за часів князя Олега. (Історичний атлас України. Керівник проекту Юрій Лоза)

Виловити контури реалій життя і діяльності князя Олега можливо тільки взявши за основу літописну розповідь у поєднанні з текстом угоди 911 р., автентичність якого особливих сумнівів не викликає. В результаті вищенаведеного аналізу, усвідомлюючи дискусійність частини піднятих проблем, можна сформулювати наступне:

1. Helgi (Олег), напевно, походив з родини давніх конунгів Ладogi, які були шведського (готландського) походження. Він народився близько 850 р. Намагаючись закріпити своє становище у Ладозі і знайти прихильність місцевої старої *руси*, Рюрик одружився з сестрою Олега і наблизив його до себе, а перед смертю призначив регентом при юному племіннику Ігорі.

2. Олег — поширене в цей період серед скандинавської еліти ім'я (*Helgi* — священний від *heilagr* — святий). *Віщий* це фонетичне і змістовне відбиття імені *Хельгі* у слов'янському середовищі.

3. Початок занепаду Волзько-Балтійського шляху, який призвів до скорочення східної торгівлі і потоку арабського срібла, яке досі регулярно поступало в Ладогу в обмін на північні хутра, підштовхнув Олега до південної експансії, в ході якої він спочатку опанував князівство *кривичів* з центром у Хольмгарді-Гнездові чи Смоленську, а пізніше — наступне князівство з центром у Любечі.

4. У 882 р., використавши сприятливу політичну кон'юктуру і союз з *уграми*, а також перехід на свою сторону частини вікінгів з оточення кагана Русі Аскольда, Олег підступом оволодів Києвом, при цьому був вбитий Аскольд. Використовуючи далі союзні стосунки з *уграми*, Олег спробував підпорядкувати собі сусідні князівства древлян (883), сіверян (884) та радимичів (885), а у 897–899 рр. спрямував міграцію *угрів* повз свої землі на територію, зайняту хорватськими та волинськими князівствами.

5. Перенісши центр сформованої ним імперії (союзу суперсоюзів, які знаходилися на стадії дружинних держав) до Києва, Олег залишив на княжіннях *світлич князів* — представників місцевих племінних династій, а Ігоря Рюриковича усунув від державних справ, одруживши його з княжною¹⁷²⁷, яка в його честь прийняла ім'я Ольги.

6. Намагаючись добитися визнання та нормалізації стосунків з Візантією, Олег здійснив демонстрацію нападу на Константинополь у 907 р., яка завершилася перемир'ям. Після довгих переговорів, реально наданої візантійцям військової допомоги у 910 р. та переходом самого Олега у християнство, візантійський дипломат Іоанн у Києві підготував текст угоди, яка була підписана Олегом 2 вересня 911 року і відправлена в Константинополь з великим посольством. Сприймавши з радістю звістку про хрещення князя Олега, василевс Лев VI продемонстрував посольству красу константинопольських храмів.

¹⁷²⁷ Версії походження княгині Ольги розглянені нижче.

7. Підпорядкування *радимичів* та *сіверян* і активна південна політика Олега не могла не викликати певного загострення стосунків з Хозарією, яка контролювала каспійську торгівлю і виходи до арабського срібла. Пробуючи знайти прямі шляхи на Каспій в обхід Хозарії та заснувати там власні факторії, окремі вожді вікінгів, скоріше всього підвладні або контрольовані Олегом, у 909–910 рр. здійснили достатньо успішні походи на Каспій. Невдалий похід 912/913 р. був продовженням цієї політики.

8. Десь після 913 р. оточення Ігоря використало каспійську невдачу Олега та внутрішню опозицію його політики християнізації. В результаті сам Олег змушений був опустити Київ і повернутися до Ладоги, де і помер у 922 р.

9. Легенда, пов'язана з його смертю, могла бути нав'язана як відомими на Русі з IX ст. мотивами скандинавського фольклору, так і природними реаліями Олегової могили в Ладозі, а також скритою ненавистю до узурпатора зі сторони князя Ігора та жрецької верхівки.

10. Що ж стосується іншого “моравського” Олега, який у 940–949 рр. займав моравський престол, то, за умови, що такий князь справді існував, він міг бути справді сином Олега Віщого, змушеним до еміграції за правління Ігоря, якому німецький король Оттон I допоміг опанувати моравський стіл.

11. Якщо хозарсько-єврейські документи не сфабриковані Авраамом Фірковичем, то в них знайшла відбиток діяльність у 941–943 рр. чернігівського князя, який теж носив популярне серед вікінгів ім'я Олег, як і припускав Георгій Вернадський.

Князь Олег здобув Київ (882), перед цим зайнявши Хольмгард (Гніздово) та Любеч. У 883 р. Олег змусив платити данину *древлян* (883), *сіверян* (884–85) та повів війну з *тиверцями* (885). У 911 р. він уклав вигідний мир з Візантією. Розширюючи межі Київської Русі, він продовжував політику попередньої династії, при цьому намагаючись не тільки зайняти місце хозарів у Причорномор'ї, але й вийти до Каспію. В ранній історії Русі князь Олег Віщий, безперечно, був знаковою фігурою.

ЗАГАДКИ ЖИТТЯ І ДІЯЛЬНОСТІ КНЯЗЯ ІГОРА РЮРИКОВИЧА

Більшість повідомлень джерел, пов'язаних з цим князем, залишаються дискусійними, починаючи від дати його народження. Згідно Никонівського зведення Ігор народився у 865 (6373) р.¹⁷²⁸ Це повідомлення суперечить Воскресенському літопису за яким у рік смерті Рюрика Ігорю було два роки¹⁷²⁹ та Лаврентіївському і Іпатіївському літописам, за якими у 879 (6387) помер Рюрик, передавши владу и сина Ігоря, який був “дѣтескъ вельми”¹⁷³⁰ чи “молодъ вельми”¹⁷³¹. Узгоджуючи між собою інформацію останніх трьох літописів більшість дослідників приймають дату 877 р., звертаючи увагу на критичні зауваження Бориса Клоса щодо пізнього характеру і датування окремих оригінальних повідомлень Никонівського літопису¹⁷³². З цими зауваженнями не погодився Андрій Чернов¹⁷³³, приймаючи висновок Аполлона Кузьміна, що можливого використання у Никоновському літописі джерела XII ст., пов'язаного з ростовською традицією¹⁷³⁴, що впливало з приведених точних дат сонячних затемнень (за Данилом Святським¹⁷³⁵). Але той же Андрій Чернов звернув увагу на використання в найдавнішому літописанні як кириличної так і глаголичної числових системи, за якими букві “он” відповідають різні числові значення: 70 і 80, що дозволяє приймати кінцеву дату 6383 р., який за болгарською (старовізантійською) ерою, яка також використовувалася поряд з александрійською, антиохійською та константинопольською (Візантійською) ерами, дозволяє датувати народження Ігоря 877/878 р.¹⁷³⁶, таким чином усуваючи неузгодженість літописів.

¹⁷²⁸ “В лѣто 6373. Того же лѣта родися Рюрику сынъ, и нарече имя ему Игорь”. (Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 9).

¹⁷²⁹ Воскресенская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 7. (Санкт-Петербург, 1856), 231.

¹⁷³⁰ Лаврентьевская летопись, 22.

¹⁷³¹ Ипатьевская летопись, 16.

¹⁷³² Борис Клосс. *Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII вв.* (Москва, 1980), 181–189.

¹⁷³³ Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании. *Княжа доба: Історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 31.

¹⁷³⁴ Аполлон Кузьмин. *Начальные этапы древнерусского летописания*. (Москва, 1977), 226.

¹⁷³⁵ Даниил Святский. *Астрономические явления в русских летописях с научно-критической точки зрения*. (Петроград, 1915), 22.

¹⁷³⁶ Андрей Чернов. Проблема 6360, 31.

Неузгодженість джерел щодо дати народження Ігоря та дат його життя породило різні версії дослідників. Михайло Тихомиров, наприклад, дійшов висновку, що Ігор штучно пов'язаний з Рюриком¹⁷³⁷. Геннадій Намдаров підтримав версію, що між Олегом та Ігорем у Києві правив ще якийсь князь¹⁷³⁸. У тому ж руслі пішли версії про двох Ігорів: сина Рюрика, якого Олег відсунув від правління, та його тезку (можливо внука Рюрика і сина Ігоря Рюриковича), який дочекався свого часу по смерті Олега, що цілком пояснювало і пізнє народження Святослава. Мають місце і версії про напівлегендарність Ігоря, хоча нічого легендарного у його життєписі немає. Етимологія імені явно скандинавська: Ігор – від *Ingvarr* (цю ранню етимологію відбивають візантійські джерела та кремонський єпископ Ліутпранд), це ім'я було популярним в роді Інґлінгів, з якими був пов'язаний Рорик Ютландський¹⁷³⁹.

Рюрик з малим Ігорем. Мініатюра Радзивилівського літопису

¹⁷³⁷ Михайл Тихомиров. Происхождение названия “Русь” и “Русская земля”. *Русское летописание*. (Москва, 1979), 35.

¹⁷³⁸ Геннадий Намдаров. Недомовлені сторінки життя св. княгині Ольги. *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу*. (Київ-Львів, 1993), 14–19.

¹⁷³⁹ Аркадий Молчанов. Древнескандинавский антропологический элемент в династической традиции рода Рюриковичей. *Образование Древнерусского государства. Спорные проблемы*. (Москва, 1992), 44–47; Александр Гушин. Из наблюдений над именословом домонгольских Рюриковичей. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1995), 9–11; Евгений Пчёлков. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва, 2001), 125. Це вже наприкінці XII – на початку XIII ст., коли серед Рюриковичів були рязанський князь Інґвар Ігорович чи луцький князь Інґвар Ярославич, можна припускати, що зв'язок з скандинавською

Здогадки ніби матір'ю Ігоря була слов'янка з роду Гостомисла не мають жодного джерельного підтвердження¹⁷⁴⁰. Більше того, якщо Олег був свояком Рюрика, тобто братом його матері, то сам Ігор теж і за мамою був скандинавом шведського, норвезького чи данського походження. Останнє дозволяє припускати, враховуючи традицію називати старших внуків іменем діда, що Рюрик одружився з представницею попередньої ладозької династії, дочкою конунга Інгвара.

До 912 чи 922 р. Ігор перебував у тіні Олега. „Хожаше по Олзѣ и слушаше его”¹⁷⁴¹. Окремі дослідники розглядають Олега як співправителя Ігоря, який правив від його імені¹⁷⁴². Певний натяк на те, що відсунений від правління син Рюрика все ж виконував певні функції правителя, залишила розповідь про похід Олега на Константинополь у 907 р.: “Иде Шлегъ на Грекы. Игора встави в Києвъ”¹⁷⁴³

Дискусійним залишається питання переходу повної влади від Олега до Ігоря. Чи Ігор успадкував її після смерті Олега у 912 р. чи силою утвердився на престолі, змусивши Олега вертати у Ладогу? Можливо також, що після відходу Олега до Ладоги це “королівство” відпало від Києва. По його смерті за Ладогу могла розгорнутися боротьба між вікінгами. З 925 р. завмирає варязьке кладовище в Ладозі. У 927 р. син норвезького конунга Гаральда Харфарга Ейрік Кривава Сокира (885–954) здійснив похід у Бярманланд (Корелу?), що було можливе найпевніше з Ладоги. Бл. 933 р. вже як норвезький конунг він знову здійснив похід у фінські землі та Бярмію¹⁷⁴⁴. За “Сагою про Егіла”, найдавніший рукопис якої відноситься до 1240 р. конунг Ейрік по Двині дістався краю Permia, де захопив порт Permina¹⁷⁴⁵. На той час він володів Хордаландом на півдні Норвегії. У нижній течії басейну Західної Двини подібних топонімів немає. На півночі Ризької затоки, куди впадає Західна Двина, знаходиться гирло р. Пярну, де у середині XIII ст. хрестоносці збудували замок Пероне (Pernau – нім.), навколо якого сформувалося сучасне естонське місто Пярну. Слідів більш раннього міста тут не виявлено, але враховуючи, що гирло р. Пярну мало не після кожного великого весняного льодоходу та сильних штормів

етимологією було втрачено і ці імена вже сприймалися як різні (Анна Литвина, Фёдор Успенский. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропониимики*. (Москва, 2006), 63).

¹⁷⁴⁰ Михаил Свердлов. *Домонгольская Русь, : Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII вв.* (Санкт-Петербург, 2003), 126.

¹⁷⁴¹ Ипатьевская летопись, 42.

¹⁷⁴² Анатолий Новосельцев. *Образование древнерусского государства и первый его правитель. Вопросы истории*. (Москва, 1991), № 2–3, 13–14.

¹⁷⁴³ Лаврентьевская летопись, 29. У Іпатіївській: “Иде Шлегъ на Гръкы. Игора вставивъ Киев” (Ипатьевская летопись, 21).

¹⁷⁴⁴ Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 49, 61.

¹⁷⁴⁵ Herman Pálsson, Paul Edwards. *Egil's Saga*. (Harmondsworth, 1976), ch. 37.

змінювало конфігурацію, не можна виключати його існування. Все ж відомості про Пермю та Перміну скоріше відносяться до Північної Двини, якою можна було досягнути земель *пермі*, добре знаних новгородцям. Шлях до них пролягав через Білоозеро, яке належало до Ладозького “королівства”, Кубенське озеро та р. Сухону. В такому разі Ейрік Кривава Сокира певний період контролював Ладозьке “королівство” (десь у 929–934 рр.). Але за “Орозієм” короля Альфреда десь бл. 869–874 рр. вікінг Отар з Халогаланду у Норвегії здійснив плавання у Біле море до гирла Північної Двини¹⁷⁴⁶. Частина дослідників розміщує Бярмію від Північної Двини до Печори чи між Фінляндією, Білим морем, Онезьким і Ладозьким озерами або на Кольському півострові, а *фінами* Отар називав *саамів* (лопарів)¹⁷⁴⁷. Виходячи з цього можна припускати, що походить Ейріка Кривава Сокира, в ту пору, коли його основні володіння знаходилися на норвезькому побережжі, стосувалися Білого моря і фінських та пермських земель, а не Ладogi. Зрозуміло, що вікінгів цікавила можливість легкого обміну різних дрібничок, зокрема скляних бусів на цінне хутро і моржові бивні з цих теренів. Стан джерел не дозволяє вирішити проблему локалізації напрямів походів норвезького конунга, але вони також з великою долею ймовірності торкалися Ладogi та її округи, доля яких щонайменше до середини 930-х років неясна. Ейрік та його сини здійснювали піратські походи на Схід (згідно королівської саги “*Fagrskinna*” (“Гарна шкіра”), вперше записаної бл. 1220 р. “Так говорить... Глум, син Гейрі, у своїй пісні, що Ейрік грабував раніше, ніж конунг Гаральд помер... в Курланді і в Естлянді, і у багатьох інших країнах, грабував він на Сході, також у багатьох місцях у Швеції і в Гаутланді”¹⁷⁴⁸). Стосунки з норвезькими вікінгами нормалізувалися при Хаконі Харальдсоні Доброму (934–961) після відходу Ейріка Кривава Сокира спочатку на Оркнейські острови, а потім у Нортумбрію¹⁷⁴⁹.

У цей час князю Ігорю Рюриковичу було не до північних проблем. “Древланѣ заратишася ѿ Игора по Олговѣ смѣрти”¹⁷⁵⁰. Схоже, що правитель

¹⁷⁴⁶ Joseph Bosworth. *King Alfred's Anglo-Saxon Version of the compendious History of the World by Orosius*. (London, 1859; Whitefish Montana: Kessinger Publishing, 2007), 452 p.; Стефан Кузнецов. К вопросу о Бярмии. *Этнографическое обозрение*. Кн. 115–116. (Москва, 1905), № 2–3, 1–95; Карл Тиандер. *Поездки скандинавов в Белое море*. (Санкт-Петербург, 1906), 400 с.

¹⁷⁴⁷ Вера Матузова. *Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты, перевод, комментарий*. (Москва, 1979), 28–32.

¹⁷⁴⁸ Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 49.

¹⁷⁴⁹ William Gershom Collingwood. *King Eirik of York. Saga-book of Viking Club-Society for Northern Resiarch 2* (1897–1900), 313–327; Alistair Campbell. Two Notes on the Norse Kingdoms in Northumbria. *English Historical Review*. V. 57. (1942), 85–97; Clare Downham. *Viking kings of Britain and Ireland. The Dynasty of Ivarr to A. D. 1014*. (Edinburgh, 2007), 358 p.; Margaret Cormack. Egils saga, Helmskringla, and the Daughter of Eikir blóðøx. *Alvissmál*. V. 10. (2001), 61–68.

¹⁷⁵⁰ Ипатьевская летопись, 31.

Князь Ігор Рюрикович. Мініатюра Радзивилівського літопису

Древлянського князівства спробував позбутися опіки Києва у 912 р., скориставшись з боротьби Ігоря з Олегом. Бо похід Ігора проти *древлян* стався лише наступного 913 року після відходу Олега до Ладоги. Літописець подав цю подію під 914 р. (6422), але спеціально зазначив: “В то ж лѣто приде Семешнъ Болгарьскыи на Црьградъ и створивъ миръ иде въ своѣси”¹⁷⁵¹. Болгарське військо облягало Константинополь у липні—серпні 913 р., після чого у серпні було укладено мир за яким Візантія визнала кагана Симеона царем і імператором болгарів¹⁷⁵². Похід Ігора Рюриковича проти *древлян* завершився поверненням Древлянського

¹⁷⁵¹ Там само, 32.

¹⁷⁵² Steven Runciman. *Emperor of the Bulgars and the Romans. A history of the First Bulgarian Empire*. (London, 1930), 145–188; George Ostrogorsky. *Avtokrator i samoderžac. Glas Srpske Kraljevske akademije*. T. 164. (1935), 95–97; John Fine. *Bulgaria under Simeon, 893–927. The Early Medieval Balkans: A Critical Survey from the Sixth to the Late Twelfth Century*. (Ann Arbor: University of Michigan Press, 1991), 144–148; Paul Stephenson. *Byzantium's Balkan Frontier: A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. (Cambridge University Press, 2004), 22.

Похід війська Ігора Рюриковича. Мініатюра Радзивилівського літопису

Князь Ігор Рюрикович збирає дrevлянську данину. Мініатюра Радзивилівського літопису

князівства під київський протекторат (“и побѣвъ възложи на на дань бол-шоу Ульгови”¹⁷⁵³).

Під 915 (6423) літописи повідомляють про прихід у причорноморські степи між Дніпром та Дунаєм *печенігів*, з якими Ігор уклав мир¹⁷⁵⁴. Але стосунки з новими сусідами не були стабільними. Під 920 (6428) “Игорь же воеваше на Печенѣгы”¹⁷⁵⁵. Десь у цей же період київський князь зайнявся включенням до складу Київської держави слов’янських земель, розташованих на захід від Києва. Зрозуміло, що слідом за *древлянами* в сферу інтересів Києва потрапили землі *дреговичів*, які займали території переважно по лівому березі Прип’яті. Добре поінформований візантійський імператор Костянтин VII Багрянородний (905–959), який у своєму трактаті “Про управління імперією” відзначив, що у середині X ст. *другувіти-дреговичі* платили данину Києву¹⁷⁵⁶. Дреговичі не входили у державу Олега, Ольга не вела проти них війських дій, отже входження останніх у Київську Русь можна віднести до часів Ігоря. З входженням їх території в орбіту Києва, у дніпровську торгівлю через Прип’ять стали втягуватись волинські племена, в першу чергу *лучани*, яких, назвавши їх *Лендзаніни* (Λενζανήνοι), Костянтин VII теж вважав данниками Києва¹⁷⁵⁷. В західному напрямку князю Ігорю Рюриковичу, схоже, вдалося просунутися і далі до витоків Прип’яті і басейну Західного Бугу, підпорядкувавши також *волинян*¹⁷⁵⁸. Свідченням цього служить той факт, що ні Ольга ні Святослав у цьому напрямку походів не здійснювали, а Володимир Святославич воював з *ятвягами*, що було можливим тільки з території *волинян*. І це підпорядкування земель волинян було здійснено до 945 р., коли у числі послів князя Ігоря був “Іатъвагъ Гунаревъ”¹⁷⁵⁹, тобто післанець волинського намісника Гунара. Явно з волинської землі був здійснений похід Володимира Святославича у 981 проти *засян* і *черв’ян*, бо придністровські хорвати були завойовані аж у 992 році.

Не пізніше середини 930-х років розпочалась війна Ігоря з *уличами*, яку пізніші літописи, зокрема Воскресенський та Никоновський помістили під 914 (6422) р. відразу ж після війни з *древлянами*¹⁷⁶⁰, а Перший Новгородський літопис теж відразу після війни з *древлянами*, але під 922 (6439) р.¹⁷⁶¹ Військо князя Ігоря очолював воєвода Свенельд.

¹⁷⁵³ Ипатьевская летопись, 31–32.

¹⁷⁵⁴ Лаврентьевская летопись, 42; Ипатьевская летопись, 32.

¹⁷⁵⁵ Ипатьевская летопись, 32.

¹⁷⁵⁶ Константин Багрянородный. *Об управлении империей. Текст, перевод, комментарий*. Под ред. Геннадия Литаврина и Анатолия Новосельцева. (Москва, 1991), 50–51.

¹⁷⁵⁷ Там само, 44–45.

¹⁷⁵⁸ Леонтий Войтович. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти*. (Біла Церква, 2006), 210–214.

¹⁷⁵⁹ Ипатьевская летопись, 35.

¹⁷⁶⁰ Воскресенская летопись, 277; Никоновская летопись, 26.

¹⁷⁶¹ *Новгородская летопись по Синодальному харатейному списку*. (Санкт-Петербург, 1888), 7–8.

Воєвода Свенельд тримав в облозі столицю *уличів* Пересічен протягом трьох років, поки вони нарешті не здалися. Той же Свенельд з своєю дружиною отримав землю *уличів* у бенефіцій-кормління. Завойовані землі знаходилися у Середньому Подніпров'ї нижче Києва. “И бѣша сѣдѣще Углици по Днѣпру”¹⁷⁶². Судячи з літописних статей 1154 і 1161 рр. град Пересічен знаходився по Дніпру між Києвом і Переяславом, ближче до Києва¹⁷⁶³. Невдовзі після цього завоювання *уличі* почали залишати свої осаді у Подніпров'ї і переселятися у межиріччя Південного Бугу і Дністра¹⁷⁶⁴.

Коментатори літописів майже не звернули уваги на дружину воєводи Свенелда. Цілком очевидно, що князь Ігор Рюрикович, продовжуючи політику свого попередника і приєднуючи нові території сусідніх східнослов'янських князівств в умовах прикордонних конфліктів з норвезькими вікінгами та печенігами змушений був утримувати постійні професійні дружини вікінгів. Головною такою дружиною була дружина Свенельда, яка утримувалася за рахунок данини з землі *уличів*, а після переселення цих *уличів*, коли забракло ресурсів, *кормлінням* Свенельда та його дружини стала земля *древлян*. Схоже, що данина із землі *волинян* йшла на утримання дружини згаданого Гунара. Очевидно, що воєводи, які отримали ці бенефіції, виконували функції княжих намісників, тобто здійснювали *вейцлу* (об'їзди-полюддя) під час якої крім збору данини виконували і судові функції князя, розбираючи суперечки між общинами.

Спочатку відносини з Візантією розвивалися у рамках угоди, укладеної Олегом у 911 р. *Руський корпус* брав участь в головних операціях візантійської армії. У 934 р. в ескадрі патрикія Косьми, яка була відправлена в Лангобардію, з 18 кораблів 7 були руськими з екіпажами у 415 воїнів. Ці ж 7 людей були в наступному 935 р. включені в ескадру протоспафарія Епіфанія, спрямовану до берегів Франції з посольством до провансальського графа Гуго. У 936 р. в експедиції на Крит брали участь 9 людей з екіпажами в 629 чол.¹⁷⁶⁵ Участь руських підрозділів у

¹⁷⁶² Воскресенская летопись, 277.

¹⁷⁶³ Ипатьевская летопись, 471, 512.

¹⁷⁶⁴ *Новгородская летопись по Синодальному харатеиному списку*, 8.

¹⁷⁶⁵ Олександр Филипчук. “Rossovarangians”: до проблеми часу утворення русько-варязького корпусу у Візантії. *Питання історії України*. Збірник наукових статей. Т. 10. (Чернівці, 2007), 191–195; Його ж. Титули командного складу русько-варязького корпусу за даними візантійської сфрагістики. *Середньовічні старожитності Центрально-Східної Європи*. (Чернівці, 2007), 192–194; Його ж. Умови прийняття найманців до русько-варязького корпусу у Візантії. *Науковий вісник Чернівецького університету. Історія. Політичні науки. Міжнародні відносини*. Вип. 376–377. (Чернівці, 2008), 87–90; Його ж. Майно русько-варязького найманця у Візантії в X–XI ст.: варязька розповідь Іоанна Скіліці. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології та етнології*. Т. 1(25). (Чернівці, 2008), 228–240; Його ж. Скільки коштував руський найманець у Візантії у X ст. *Ruthenika*. Т. 7. (Київ, 2008), 7–30; Його ж. Руси в експедиціях візантійського флоту в 911–949 рр. (за кн. II. 44, 45 De ceremonis). *Питання*

головних виправах візантійської армії, навіть якщо у їх складі переважно були вікінги, безперечно свідчить про нормальні, скоріше союзні, стосунки між обома сторонами.

Причини конфронтації з Візантією неясні. Ініціатором був, безперечно, київський князь. Не виключено, що його до цього підштовхнули болгари. Хоча Візантія визнала Петра, сина і наступника Симеона, царем, залишивши за ним зайняті батьком візантійські володіння, у 933–939 рр. Візантія підтримала сербського князя Часлава Клоніміровича і допомогла йому звільнитися з-під болгарської опіки¹⁷⁶⁶. Руський літописець звинуватив болгар про те, що вони попередили візантійців про підхід їхнього флоту¹⁷⁶⁷, що може бути певним підтвердженням цієї гіпотези. Можливо флот Ігоря Рюриковича користувався болгарськими портами як союзними, а потім після поразки звинуватили болгар у віроломстві. У 941 р. Ігор зібрав величезний ледунг, чисельність якого літопис подає у 10 тис. людей, що повторили візантійські автори Лев Диякон (бл. 950–бл. 1000)¹⁷⁶⁸, Іоан Скіліца (поч. 1040-х – після 1101)¹⁷⁶⁹ та Іоан Зонара (бл. 1074 – після 1159)¹⁷⁷⁰. Кремонський єпископ Ліутпранд (922–972), який у 949 р. був послом італійського короля Беренгара II у Константинополі, писав про 1000 людей¹⁷⁷¹, але і це, мабуть, перебільшення¹⁷⁷².

Перехід великого флоту не вдалось скрити. Спочатку стратиг Херсонесу, а потім болгари чи болгарські агенти Візантії, повідомили імператора про небезпеку. Однак значна частина візантійського флоту в цей час була зосереджена для захисту Архіпелагу від арабів. Тому Ігор без перешкод ввійшов у Босфор і спробував прорватися до Константинополя. Але василевс Роман I Лакапін, сам у минулому флотоводець, друнгарій (командувач флоту) швидко вжив заходи для оснащення купецьких кораблів сифонами для метання „грецького вогню”. Тому

історії України. Збірник наукових статей. Т. 10. (Чернівці, 2007), 211–221; Олег Луговий. Деякі аспекти існування дружин русів та варангів у Візантії X–XIII ст. Дриновський збірник. Т. 2. (Харків–Софія, 2008), 108–114; Його ж. Підрозділи Рос та Варангів у відносинах Візантії та Русі X–XII ст. Там само. Т. 3. (Харків–Софія, 2009), 365–375; Роман Кабанець. Військове найманство Візантійської імперії: традиції та роль Київської Русі. Історико-політичні студії. (2015), № 1, 107–114.

¹⁷⁶⁶ Steven Runciman. *A history of the First Bulgarian Empire*. (London, 1930), 185; Сима ґирковий. *Образовање српске државе. Историја српског народа*. (Београд, 1981), 141–155.

¹⁷⁶⁷ Ипатьевская летопись, 33.

¹⁷⁶⁸ Лев Диякон. *История*. Пер. М. М. Копыленко, стат. М. Я. Сюзюмова, комент. М. Я. Сюзюмова и С. А. Иванова. Отв. ред. Г. Г. Литаврин. (Москва, 1988), 57.

¹⁷⁶⁹ Iohannis Scylitzae *Synopsis Historiarum*. Rec. Ioannes Thurn. (Berolini, 1973), 229.

¹⁷⁷⁰ Iohannis Zonarae *Epistome Historiarum*. Vol. 3. Ed. Ludovicus Dindorfi. (Lipsiae, 1870), 376.

¹⁷⁷¹ *Die Werke Liutprands von Kremona*. Ed. Joseph Becker. (Hannover, 1915), 138. Характерно, що італійський дипломат називає київського князя *rex Inger*.

¹⁷⁷² Ярослав Шапов. *Русская летопись о политических взаимоотношениях древней Руси и Византии. Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе*. (Москва, 1972), 205.

Ігоря Рюриковича зустріли дромони протовестіарія Феофана, підсилені переобладнаними кораблями. У морській битві поблизу Іерона флот Ігоря потерпів поразку і поніс великі втрати. Успіх візантійців пояснюють приміненням „грецького вогню”. Хоча у флоті Ігоря було, напевно, немало вікінгів знайомих з візантійською технікою і застосування „грецького вогню” не могло бути для них несподіванкою, але і протидії проти цієї суміші також не було. І сам князь Ігор втратив управління, не зумів після бою зібрати більшість людей і з невеликими рештками вернув до Києва. Одному з його соратників вдалось зібрати частину людей, які уціліли після поразки. З цими силами він висадився у Пафлагонії. Візантійці вважали, що висадилися головні сили. Проти них були кинуті домесник сходу Іоанн, патрикій Варда Фока з македонським військом та фракійський стратілат Федір¹⁷⁷³. Вертаючи назад флот князя Ігоря знову потерпів від протовестіарія Феофана, який чекав на нього при виході з Боспору¹⁷⁷⁴.

Після цієї поразки Ігор готувався до повторного походу. Йому вдалося домовитися з *тиверцями, печенігами та уграми*. Можливо, що удар *угрів* по Візантії і їх вторгнення у Фессалію у 943 р.¹⁷⁷⁵ був погодженим з Києвом. У 944 р. рать Ігоря знову вирушила проти Візантії. Основні сили йшли берегом, а флот рухався вздовж нього на невеликій віддалі. Однак обидві сторони не спішили воювати і вже на Дунаї приступили до переговорів, котрі завершилися миром, правда, менш вигідним за мир 874 чи 911 рр.¹⁷⁷⁶

З тексту угоди 944 р. можна зробити висновок, що племінні супер-союзи-князівства, які ввійшли до складу Київської держави ще зберігали своїх „світлих князів”, зазначених в угоді Олега 911 р., бо посольство було відправлено від “Игора великого кназа Рускаго и ѿ всеа кнажыа и ѿ всѣ людии Рѹкоє земли”¹⁷⁷⁷. Але в самому переліку членів посольства послали членів родини Ігоря Рюриковича і вождів найманих варязьких

¹⁷⁷³ Літописець повідомляє, що тільки у домесника Іоана було 40 тис. воїнів (Ипатьевская летопись, 33), але це також навряд чи відповідає дійсності. Проте цих військ було достатньо, щоби розгромити десант в 3–5 тис. воїнів.

¹⁷⁷⁴ Пётр Карышковский. Лев Диакон о Тмутараканской Руси. *Византийский Временник*. Т. 17 (42). (Москва, 1960), 47; Николай Половой. К вопросу о первом походе Игоря против Византии: (Сравнительный анализ русских и византийских источников). *Византийский Временник*. Т. 18 (43). (Москва, 1961), 85–104; Олександр Филипчук. Князь Ігор та похід на Константинополь у “Історії” Лева Диякона. *Буковинська міжнародна історико-краєзнавча конференція (Чернівці, 27–28 листопада 2009 р.)*. Тези. (Чернівці, 2009), 261–264; Його ж. Князь Ігор в “Історії” Лева Диякона. *Питання історії України*. Т. 14. (Чернівці, 2011), 18–25.

¹⁷⁷⁵ Anonymi Vita Sancti Lucae junioris (circa medium saeculum 10). *Partologiae cursus completus. Series graeca posterior*. Accurante Jacques-Paul Migne. Т. 111. (Paris, 1863), 441–477; *A Magyarok elödeiről és a honfoglalásról*. Sajtó alá rendezte Györfly György. (Budapest, 1958), 64–67.

¹⁷⁷⁶ Оцінку та історіографію угоди 944 р. див.: Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 234–290.

¹⁷⁷⁷ Ипатьевская летопись, 36.

дружин (“всі люди Руської землі”), тобто особи, які утримували військові дружини за рахунок виділених *кормлень*-бенефіціїв (в числі яких було і Древлянське князівство), займають вищі сходинки в ієрархії ніж послы від “всіх князів”. У складі посольсьва були переважно дружинники-вікінги¹⁷⁷⁸: “Иворъ, соль Игоревъ великого княза Рускаго и вбъчии сли Вуефастъ Стославль сѣа Игорева, Искусеви Шлгы княгина, Слуды Игоревъ нети* Игоревъ, Оулѣбъ Володиславль, Каницаръ Передъславинъ, Шихъбернъ¹⁷⁷⁹ Сфандръ жены Улѣблѣ, Прасътънъ Турѣдуви, Либиаръ Фастовъ, Гримъ Сфирьковъ, Прастѣнъ Акунъ нети Игоревъ, Кары Тудковъ, Каршевъ Турѣдовъ, Егри Евлисковъ¹⁷⁸⁰, [Воистъ] Воиковъ¹⁷⁸¹, Истръ Аминодовъ¹⁷⁸², Прастѣнъ Берновъ, Іатъвагъ Гунаревъ, Шибридъ Алданъ, Коль Клековъ, Стегги Етоновъ, Сфирка, Алвадъ Гудовъ, Фудри Туадовъ¹⁷⁸³, Муторъ¹⁷⁸⁴ Оутинъ, купецъ Адунъ, Адулбъ, Иггивладъ, Шлѣбъ, Фрутанъ, Гомоль, Куци, Ємигъ, Турѣбидъ, Фуръстѣнъ, Бруны, Роальдъ, Гунастръ, Фрастѣнъ, Игельдъ, Турѣбернъ, Моны, Руалд, Свѣнь, Стиръ, Алданъ, Тилена, Пубъксаръ, Вузлѣвъ, Синко Боричъ¹⁷⁸⁵. У складі посольства були також *княжі гості* (купці), більшість яких теж мали скандинавські імена, частково спотворені у літописній передачі (Адун, Адулб, Ігвлад, Гліб, Фрутан, Гомол, Куці, Єміг, Турбід, Фурстен, Брун, Роальд, Гунастр (чи Гунар?), Фрастен, Інгельд, Турберн, Мони, Руальд, Свен, Стір, Алдан, Тілена, Пубксар, Вузлев) та княжий бирич (герольд) Синко.

На думку деяких дослідників між послами великого князя Ігоря та його племінника Акуна (Хакона) поміщені послы інших членів династії Рюриковичів, зокрема сина Святослава, дружини Ольги, племінника Ігоря, Володислава, а також Гліба, який загинув під час антихристиянських репресій Святослава Ігоревича у 971 р. Виводять навіть логічний ряд родинних стосунків основних осіб, від імені яких укладена угода: великий князь Ігор, його син та спадкоємець Святослав, дружина Ольга, племінник Ігоря Ігор, ще двоє синів — Гліб і Володислав, дружина спадкоємця Предслава, дружина іншого сина Сфандра і ще один племінник Акун (Хакон)¹⁷⁸⁶. Існують ще старі і нові гіпотези стосовно родинних стосунків цих осіб¹⁷⁸⁷. Вони всі залишаються

¹⁷⁷⁸ Лаврентьевская летопись, 46–47.

¹⁷⁷⁹ Шигобернъ (Ипатьевская летопись, 35).

¹⁷⁸⁰ Єрлисковъ (Ипатьевская летопись, 35).

¹⁷⁸¹ Воистовъ Иковъ (Ипатьевская летопись, 35).

¹⁷⁸² Іаминдов (Ипатьевская летопись, 35).

¹⁷⁸³ Тулбовъ (Ипатьевская летопись, 36).

¹⁷⁸⁴ Муторъ (Ипатьевская летопись, 36).

¹⁷⁸⁵ И Синько бирич (Ипатьевская летопись, 36). Бирич — це княжий міністеріал, який виконував функції глашатая, оповісника, відповідника західноєвропейському герольду.

¹⁷⁸⁶ Евгений Пчелов. *Генеалогия древнерусских князей*. 142–144.

¹⁷⁸⁷ Николай Полевой. *История русского народа*. Т. 1. (Москва, 1829), 135; Наталья Пушкирева. *Женщины Древней Руси*. (Москва, 1989), 13.

здогадками, до яких треба відноситися дуже обережно. Спадкоємець престолу Святослав Ігорович, напевно, відразу ж отримав одну із князівських дружин, для утримання якої була виділена територія. Можна з достатньою долею вірогідності припускати, що центр цієї території, якою пізніше реально управляв Святослав, був Немогард (“... із Немогарда [Νεμογαρδάς], у якому сидів Сфендосав, син Інгора, архонта Росії...”¹⁷⁸⁸). Зрозуміло, що більшість російських дослідників без застережень під Немогардом бачать Новгород на Волхові. Василь Ляскоронський бачив у цій назві нову відбудовану частину Києва¹⁷⁸⁹. А Володимир Пархоменко – місто, розташоване на цьому шляху, південніше¹⁷⁹⁰. Джон Б'юрі запропонував кон'єктуру β замість μ: Νεβογαρδάς¹⁷⁹¹, на підставі якої, Анатолій Кірпи́чников зробив висновок, що Святослав Ігорович тримав стіл у *граді на озері Нево*, тобто у Ладозі¹⁷⁹². Таку гіпотезу можна було би прийняти і тоді це би означало, що після повернення Ладозького “королівства” до складу Київської держави воно було закріплено за спадкоємцем престолу і саме звідти Святослав перейшов до Києва. Але, скоріше всього інформатором імператора Костянтина Багрянородного або його джерела був вікінг, з числа тих, що знаходилися на візантійській службі, і назва Ладоги в його передачі мала би бути близькою до Альдегюборг. Тоді Немогард таки Новгород, але не на Волхові, а на Дніпрі – це Хольмгард-Гнездово, звідки легше було оволодіти Києвом, потіснивши матір. Проблема ця залишається дискусійною¹⁷⁹³.

Стосовно княгині Ольги, чи не найбільш загадкової особи серед руських князів, мова далі. Але можна стверджувати, що вона мала власне доменальне володіння з цетром, мабуть у Вишгороді.

Ігор (Інгвар) та Акун (Хакон), племінники Ігоря, персони загадкові, вони могли бути дітьми невідомих синів Рюрика, які народилися після Ігоря, які також мали певні території в якості бенефіціїв, з яких утримували власні дружини.

¹⁷⁸⁸ Константин Багрянородный. *Об управлении империей*. Текст. Перевод. Комментарий. (Москва, 1991), 44–45.

¹⁷⁸⁹ Василий Ляскоронский. Киевский Вышгород в удельно-вечевое время. *Журнал Министерства народного просвещения*. (Санкт-Петербург, 1913), № 4, 232–235.

¹⁷⁹⁰ Владимир Пархоменко. *У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*. (Ленинград, 1924), 34.

¹⁷⁹¹ John Burry J. The Treatise De administrando imperio. *Byzantinische Zeitschrift*. Bd. 17. (München, 1906), 543.

¹⁷⁹² Анатолий Кирпичников. Ладога и Ладожская земля VIII–XIII вв. *Историко-археологическое изучение Древней Руси*. (Ленинград, 1988), 55.

¹⁷⁹³ Леонтій Войтович. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки історії Руси X – першої половини XI века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вып. 1. (Ижевск, 2015), 7–18.

Загадково виглядає і пара Гліб і Володислав (Гліб — посол Володислава чи його брат?). Гіпотеза, що вони обидва сини Ігоря, залишається бездоказовою версією. За Василем Татищевим Гліб, “брат Святослава”, був страчений ним у 971 р. під час репресій проти християн, звинувачених у зраді¹⁷⁹⁴. Тоді цей Гліб (Улеб) міг бути сином Ігоря не від Ольги, а від іншої дружини¹⁷⁹⁵ або наложниці і при цьому міг бути навіть старшим за Святослава. Але тоді залишається припускати, що у літописних текстах пропуски або ж двоє синів Ігоря були представлені у складі посольства не окремими послами, а особисто. У такому разі, як сини великого князя, вони би мали бути згадані попереду послів. З тексту логічніше виглядає, що Гліб був послом Володислава. Тоді останній скоріше один із “світлич” князів, чия дружина знаходилася у складі Ігоревого війська. Фантазії навколо сина Ігоря, який мав володіння у Прикарпатті чи на Волині — звичайна бездоказова верифікація¹⁷⁹⁶. Хто такий і якими землями володів Володислав встановити неможливо¹⁷⁹⁷.

За В. Татищевим Предслава — дружина Святослава, угорська принцеса¹⁷⁹⁸. Подібний шлюб, який скріплював союз Русі з уграми, досить вірогідний, незалежно від віку Святослава. У такому випадку Предслава могла мати власний домен з якого виставлялася дружина відповідної чисельності. Рівно ж і Сфандра, дружина Гліба, теж могла мати відповідний домен. Якщо Гліб був братом Святослава, то його дружина могла походити з котроїсь з скандинавських династій, шлюб з якою скріплював відповідний союз. Якщо ж Гліб, названий в складі посольства, був послом князя Володислава, то князь Гліб і його бойова дружина не брали участі у поході Ігоря Рюриковича на Дунай, виконуючи інші завдання, тоді як бойова дружина Сфандри була у складі цього війська. Всі ці побудови достатньо ймовірні, але і не менш дискусійні.

Тур (“Турьдуви” — тобто “Турів”) дуже правдоподібно тотожний згаданому князю Тури (Торіру), який “перешель изъ заморья имаше волюсь свою ... Турь Туровъ. Ът него же и Туровци прозвашася”¹⁷⁹⁹).

Тоді Фастов (Fastolf ?) та Сфірк (Сфірн?) — очільники дружин, можливо пов’язані родинними зв’язками з Рюриковичами. Не виключено,

¹⁷⁹⁴ Василий Татищев. *История Российская с самых древнейших времён*. Т. 1. (Москва–Ленинград, 1962), 111.

¹⁷⁹⁵ Леонтий Войтович. Рец.: Пчёлв Е.В. Генеалогия древнерусских князей IX — начала XI в./ Отв.ред. О.М.Медушевская. — Москва: Российский государственный гуманитарный ун-т, 2001. — 262 с. *Записки НТШ*. Т. 244. (2002), 705–708.

¹⁷⁹⁶ Юрий Коновалов. Русский княжеский дом в середине X века. Интерресурс: www.uigro.narod.ru

¹⁷⁹⁷ Сергей Белецкий. Кто такой Володислав договора 944 г.? *Норна у источника Судьбы: Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*. (Москва, 2001), 22.

¹⁷⁹⁸ Василий Татищев. *История Российская с самых древнейших времён*. Т. 1, 118.

¹⁷⁹⁹ Ипатьевская летопись, 63–64.

що Свірн – спотворене ім'я Свенелд (Sveinaldr), знаменитого воєводи Ігоря та Святослава, навколо особи якого тривають дискусії¹⁸⁰⁰. Справді, мало ймовірно, щоби Свенелд зі своєю дружиною не брав участі у поході Ігоря у 944 р.

Особи, чиї послы перелічені після посла Хакона, племінника Ігоря, і до купців-гостів, найпевніше були очільниками дружин вікінгів, для утримання яких тримали бенефіції-лени. З них більш-менш надійно можна ідентифікувати тільки Гунара, чий посол Ятвяг (Ятьвагъ), вказує на західноволинські землі, які межували з землями ятвягів. Решта очільників Туди, Турд, Евлиск (Єрліск), Воїк, Аминод, Берн, інший Гунар, Алдан, Клек, Етон, Сфірк, Гуд, Туад і Отин теж тримали окремі лени, що дозволило їм виступати зі своїми дружинами.

Таким чином посольство Ігоря було сформовано з представників зібраних військових дружин та купецтва (можливо, що причиною конфронтації з Візантією виступали саме дискримінаційні спроби візантійського апарату стосовно руського купецтва). Склад посольства, як і причини цієї конфронтації та інформація про обидва походи Ігоря Рюриковича викликають більше запитань ніж можливих відповідей¹⁸⁰¹.

Можна стверджувати, що у Києві толерантно відносились до християн і частина оточення князя Ігоря була християнами, тому на затвердженні угоди присягали в Києві у церкві св. Іллі¹⁸⁰². Версія, що

¹⁸⁰⁰Виктор Лушин. Свенельд: князь или воевода? *Историко-археологические записки*. Кн. 1. (2009), 45–57; Дмитрий Босов. *Свенельд*. (Санкт-Петербург, 2016), 87 с.

¹⁸⁰¹Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ, 1913), 239, 383, 405–406, 410–414, 418, 424, 437–446, 585; Henrik Schück. *Byzanc och Norden. Kulturhistoriska skizzer*. (Stockholm, 1922), 51–55; Василий Истрин. Договоры русских с греками X века. *Известия Отделения Русского Языка и Словесности*. 1924 год. Т. 29. (Ленинград, 1925), 380–390; Henri Grégoire, Paul Orgels. *La guerre russo-byzantine de 941. Bizantion*. Т. 24. (Bruxelles, 1955), 155–156; Николай Половой. Русское народное предание и византийские источники о первом походе Игоря на греков. *Труды Отдела Древнерусской Литературы*. Т. 16. (Ленинград, 1960), 105–111; Його ж. К вопросу о первом походе Игоря против Византии. *Византийский Временник*. Т. 18. (Москва, 1961), 85–104; Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*. (Москва, 1968), 99–103; Ярослав Щапов. Русская летопись о политических взаимоотношениях Древней Руси и Византии. *Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе*. (Москва, 1972), 201–208; Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 186–194; Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси*, 210–258.

¹⁸⁰²Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 83–85; Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.)*. Склад, суспільна і політична роль. (Львів, 2000), 113, 115, 117–119, 122, 368, 405; Сергей Каштанов. К вопросу о происхождении текста русско-византийских договоров в составе Повести временных лет. *Восточная Европа в древности и средневековье: Политическая структура Древнерусского государства*. VIII Чтения памяти члена-корреспондента АН СССР В. Т. Пашуто. Тез. докл. (Москва, 1996), 40–42; Михаил Васильев. Степень достоверности извещения "Повести временных лет" о процедуре ратификации русско-византийского договора 944 г. в Киеве. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Отв. ред.

прихильники християнства в оточенні князя Ігоря переважали язичників залишається припущенням, яке неможливо перевірити, а от гіпотеза, що князь Ігор був “внутрішній” або таємний християнин близька до реальності¹⁸⁰³. Літописець назвав церкву св. Іллі “съборною”¹⁸⁰⁴, тобто соборною. У будь-якому разі це свідчить про існування в Києві середини X ст. вільного богослуження¹⁸⁰⁵, що було би неможливим без дозволу великого князя. Хоча сам Ігор присягав з язичниками біля статуї Перуна¹⁸⁰⁶. Згідно з відомостями Абу Алі Ахмада ібн Мухаммеда ібн Міскавейха (+1030) у 943 р. руси здійснили похід на Бердаа¹⁸⁰⁷. Перський історик Ахмед Кесраві датує похід 945 р., його версію прийняв Анатолій Новосильцев, вважаючи, що похід на Бердаа твердо можна датувати серпнем—вереснем 945 р., тобто часом смерті еміра Тузуна¹⁸⁰⁸. За логікою подій похід таки міг відбутися тільки після укладення миру з Візантією, коли зібраній великій масі найманих військ потрібно було дати можливість поповнити свої доходи за рахунок військової здобичі, так як їх утримання було надто обтяжливим для князівської скарбниці. Здійснити подібний похід паралельно з походом на Візантію було би неймовірно.

Військо вийшло з Чорного моря, пройшло Азовським морем, Дон, волоком перейшло на Волгу із своїми лодями, і по Каспію дійшло до гирла Кури, піднялось вверх по Курі та здобуло тодішню столицю Албанії — Бердаа. Ця подія сколихнула весь мусульманський світ. Бердаа на р. Курі було найбільшим містом у Закавказзі¹⁸⁰⁹. Взявши місто, пришельці „зробили об’яву, заспокоювали жителів його і говорили їм так: нема між нами і вами протиріч у вірі. Єдине чого ми бажаємо — це влади. На нас лежить обов’язок добре відноситися до вас, а на вас — добре підкорятися нам”¹⁸¹⁰. Схоже, що тут мало місце продовження спроб

Т. М. Калинина. (Москва, 2000), 64–71; Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века*. (Москва, 2000), 30–128.

¹⁸⁰³ Евгений Голубинский. *История русской церкви*. Т. 1. Ч. 1. (Москва, 1901), 68.

¹⁸⁰⁴ Ипатьевская летопись, 42.

¹⁸⁰⁵ Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 86.

¹⁸⁰⁶ Ипатьевская летопись, 42.

¹⁸⁰⁷ Александр Якубовский. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г. *Византийский Временник*. Т.24. (Москва, 1926), 64–68.

¹⁸⁰⁸ Николай Половой. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа. *Византийский Временник*. Т. 14. (Москва, 1958), 138–147; Анатолий Новосельцев. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси. *Введение христианства на Руси*. (Москва, 1987), 55–77; Його ж. Восток в борьбе за религиозное влияние на Руси. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева. Отв. ред. Т. М. Калинина. (Москва, 2000), 405–427.

¹⁸⁰⁹ Василий Бартольд. Берда’а В. В. Бартольд. *Сочинения*. Т. 2. (Москва, 1963), 272–273.

¹⁸¹⁰ Борис Дорн. Каспий. *О походах древних русских в Табаристан, с дополнительными сведениями о других набегах на побережье Каспийского моря*. (Санкт-Петербург, 1875), 15–29; Александр Якубовский. Ибн Мискавейх о походе руссов в Бердаа в 322 = 943/4 г. *Византийский Временник*. Т.24. (Москва, 1926), 64–68.

отримати на Каспії власну факторію (з огляду на зростаючу роль східної торгівлі для Київської Русі¹⁸¹¹), а не спроба прорватися до Візантії через Кавказ (як вважали Анатолій Новосильцев¹⁸¹² і Володимир Пашуто¹⁸¹³), і не наслідок союзу з Візантією проти хазар (Арсеній Насонов¹⁸¹⁴, Тетяна Калініна¹⁸¹⁵) чи союзу з хазарами проти мусульман (Микола Половой¹⁸¹⁶). Малоімовірно бачити у цьому поході і не погоджений з Києвом виступ Тмутараканської Русі (Сергій Соловйов¹⁸¹⁷). Спробу погодити всі версії здійснив Андрій Сахаров, але і він схиляється до спроби закріпитися на Каспії¹⁸¹⁸. Окремо стоять думки Михайла Артамонова¹⁸¹⁹ та Бориса Заходера¹⁸²⁰, які розглядали цей похід як акцію варягів, які після миру 944 р. просто шукали здобичі, не будучи задоволені платою, яку їм надав Ігор. Правда, перший з них також звернув увагу на спробу закріпитися на Каспії. Принаймні князь Ігор Рюрикович для вирішення цієї давньої проблеми використав наявні потужні сили, ресурсів для утримання яких бракувало.

Похід закінчився невдало. Жителі Бердаа повстали, потерпіли поразку і були змушені платити контрибуцію. У подальшій боротьбі загинув вождь русів, вони були обложені в цитаделі, була спроба мусульманських жінок їх отруїти. Врешті після важких боїв з мусульманськими військами вони вночі прорвались до Кури, де стояли їх лоді, і вийшли в море¹⁸²¹. Албанський історик X ст. Мовсес Каганкатваці писав про жорстоку розправу русів з місцевими жителями¹⁸²². Про похід на Бердаа повідомляли також Перський Анонім “Худуд-ал-алам”, Ібн Хаукаль та Ібн-ал-Асір¹⁸²³.

¹⁸¹¹ Татьяна Калинина. Заметки о торговле в Восточной Европе по данным арабских ученых IX–X вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* Памяти чл.-кор. РАН А. П. Новосельцева / Отв. ред. Т. М. Калинина. (Москва, 2000), 106–119.

¹⁸¹² Анатолій Новосильцев. *Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа.* (Москва, 1990), 241–246.

¹⁸¹³ Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси.* (Москва, 1968), 99–103.

¹⁸¹⁴ Арсеній Насонов. Тмутаракань в истории Восточной Европы. *Исторические Записки.* Т. 6. (Москва, 1940), 86–87.

¹⁸¹⁵ Татьяна Калинина. Древняя Русь и страны Востока в X в. (Средневековые арабо-персидские источники о Руси). *Автореферат диссертации к. н. н.* (Москва, 1976), 21–25.

¹⁸¹⁶ Николай Половой. О дате второго похода на греков и похода русских на Бердаа. *Византийский Временник.* Т. 14. (Москва, 1958), 138–147; Його ж. О русско-хазарских отношениях в 40-х годах X в. *Записки Одесского археологического об-ва.* Т. 1(34). (Одесса, 1960), 344–356; Його ж. О маршруте похода русских на Бердаа и русско-хазарских отношениях в 943 г. *Византийский Временник.* Т. 20. (Москва, 1961), 90–105.

¹⁸¹⁷ Сергей Соловьев. *Сочинения.* Кн. 1. Т. 1. (Москва, 1988), 144.

¹⁸¹⁸ Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси,* 205–208.

¹⁸¹⁹ Михаил Артамонов. *История хазар.* (Ленинград, 1962), 376.

¹⁸²⁰ Борис Заходер. *Каспийский свод сведений о Восточной Европе.* Т. 2. (Москва, 1967), 157–162.

¹⁸²¹ Василий Бартольд. Бердаа в В. В. Бартольд. *Сочинения.* Т. 2. (Москва, 1963), 272–273.

¹⁸²² Лорэтта Тер-Мкртчян. *Армянские источники о Палестине VII–XVIII вв.* (Москва, 1991), 42–45.

¹⁸²³ Рукопись Туманского с введ. и указ. В. В. Бартольда. (Ленинград, 1930), 78 с.; *Opus geographi-*

Зібрані великі війська, серед яких було багато найманців вікінгів, вимагали значних коштів на їх утримання. Якусь частину з них було відправлено в експедицію на Бердаа, але решта залишилася. Саме вони і спровокували князя Ігоря Рюриковича на збір подвійної данини у землях *древлян*, що закінчилося повстанням під керівництвом князя Мала і загибеллю великого князя¹⁸²⁴.

Ігор загинув у 945 р. під час повстання древлян. У візантійського хроніста Льва Диякона, який завершив свою “Історію” бл. 990 р., описана загибель князя: древляни взяли Ігоря в полон, прив’язали до двох зігнутих дерев і відпустили їх. Князь був розірваний навпіл¹⁸²⁵. “И погребен был Игорьъ и есть его могила у Искоростеня в деревской земле и до сего времени... [Ольга — Л.В.] повеле людем своим насыпать великую могилу, и егда насыпали прикажи свершить тризну.”¹⁸²⁶. Курган Ігоря ще у 1710 р. відвідав Василь Татищев, коли його підрозділ з Києва йшов на Коростень. Перерізаний траншеями курган, званий “Могила князя Ігоря”, бачив під час Першої світової війни відомий архітектор Гавриїл Барановський (1860—1920). Від місцевих жителів він довідався, що під час риття траншеї були знайдені останки та меч. Офіцер, який командував підрозділом, наказав віднести останки у каплицю, а меч забрав із собою. При огляді цих останків у каплиці с. Сингай Г. Барановський знайшов багатий наконечник з піхов із плетеним орнаментом, характерним для оздоблення візантійської зброї¹⁸²⁷. Це може бути ще одним свідченням, що князь Ігор був християнином, якого Ольга поховала наполовину по-християнськи. За версією Михайла Брайчевського князь прийняв християнство відразу після походу 944 р.¹⁸²⁸

Дискусії навколо життя та діяльності князя Ігоря Рюриковича будуть, звичайно, продовжуватися. Однак джерела, які збереглися, не дають жодних підстав вважати його легендарною особою або сумніватися, що він справді був сином Рюрика і батьком князя Святослава. Будучи відсуненим від реального управління своїм опікуном і регентом Олегом, він зумів таки утвердитися як великий князь і продовжив політику попередника, розширюючи межі Київської Русі та її впливу,

cum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim ibn Haukal al-Nasiri) "Liber imaginis terrae". Ed. collatio textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis Johannes Hendrik Kramers. Fasc.1-2. (Lugduni Batavorum, 1938–1939), 528 s.; *Ибн ал-Асир. Ан-Камил фи-т-та'рих (Полный свод истории). Пер. с араб. и коммент. Павла Булгакова, доп., прим. и коммент. Шамсиддина Камолиддина. (Ташкент, 2006), 316–317.*

¹⁸²⁴Ипатьевская летопись, 42–43.

¹⁸²⁵Лев Диякон. *История*. (Москва, 1988), 57.

¹⁸²⁶Ипатьевская летопись, 44.

¹⁸²⁷Мария Фехнер. Наконечник ножен меча из кургана близ Коростеня. *Советская Археология*. (Москва, 1982), № 4, 243–244.

¹⁸²⁸Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 93.

хоча і з меншим успіхом (похід проти Візантії у 941 р., як і експедиція на Бердаа у Кавказькій Албанії у 945 р. завершилися невдало, менш вигідною була і угода з Візантією 944 р.). Чи не найбільш загадковою проблемою, пов'язаною з князем Ігорем Рюриковичем, є його одруження з княгинею Ольгою та її походженням.

ЗАГАДКОВА ПОСТАТЬ КНЯГИНИ ОЛЬГИ

Незважаючи на появу нових ґрунтовних досліджень, присвячених особі княгині Ольги¹⁸²⁹, її постать залишається загадковою. Зокрема, походження княгині Ольги належить до тих загадок нашої історії, які, мабуть, так і залишаться нерозгаданими. Не кажучи вже про хронологію її життя, де безперечною датою можна вважати тільки точну дату смерті (11 липня 969 р.), зафіксовану церковним літописцем і передану Яковом Мніхом (1040-і рр.) у “Пам’яті і похвалі князю Володимирі”¹⁸³⁰.

Перша згадка про Ольгу відноситься до 903 (6411) р., коли Ігорю “приведоша ему жену ѿ Плескова именемъ Ольгу”¹⁸³¹. Традиція, відбита у “Степенній книзі”, зберегла легенду про селянську дівчину з с. Вибутіно, яка перевозила човном князя Ігоря. За Никонівським літописом с. Вибутіно належало Ользі¹⁸³². За Житієм батьківщиною Ольги було с. Вибути під Псковом¹⁸³³. Погост Вибути знаходиться у 12 км вище від Пскова по р. Великій. В його околицях під 1394 р. згадується Ольгіна гора в описі конфлікту псковичів з новгородцями, знайдені давні археологічні матеріали, зокрема скандинавські фібули та накопичники списів, а також поховальні камери в сопках схожі на аналогічні у Бірці¹⁸³⁴. Враховуючи скандинавське походження імені *Ольга* (від *Helga* — *священна*) і, ймовірно, самої Ольги¹⁸³⁵, виникла версія, що вона була дочкою одного з сподвижників Олега, який отримав у бенефіцій Псков¹⁸³⁶. За “Іоакимовим літописом”, походження та інформація якого залишаються дискусійними, Ольга була родом з Ізборська і походила з роду Гостомисла, носила ім’я Прекраса, яке було перемінено

¹⁸²⁹ Володимир Ричка. *Княгиня Ольга*. (Київ, 2004), 336 с.; Алексей Карпов. *Княгиня Ольга* (Москва, 2009), 384 с.; Андрей Богданов. *Княгиня Ольга. Святая воительница*. (Москва, 2013), 272 с.; Юрий Дяба. *Батьківщина святого Володимира. Волинська земля у подіях X століття*. (Львів, 2014), 45–50, 128–207.

¹⁸³⁰ Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 34.

¹⁸³¹ Ипатьевская летопись, 21.

¹⁸³² Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 35.

¹⁸³³ Алексей Карпов. *Княгиня Ольга*. (Москва, 2009), 352.

¹⁸³⁴ Анатолий Александров. Ольгинская топонимика, выбутские сопки и руссы в Псковской земле. Памятники средневековой культуры. Открытия и версии. (Санкт-Петербург, 1994), 22–31.

¹⁸³⁵ Наталья Пушкарёва. *Женщины Древней Руси*. (Москва, 1989), 214.

¹⁸³⁶ Владимир Мавродин. *Образование древнерусского государства*. (Ленинград, 1945), 247.

на честь Олега на Ольгу¹⁸³⁷. Звичайно, Ольга могла перемінити ім'я на честь Олега, який виступив ініціатором її шлюбу¹⁸³⁸. Але ні невідомий соратник Рюрика ні Гостомисл не були князями, а становище Ольги при київському дворі було винятковим: дружина Ігоря після його загибелі відразу визнала її правителькою і вона довгий час не допускала до влади сина Святослава, проводила важливі реформи, активну зовнішню політику та намагалася утвердити християнство на Русі. Це не могло не бути пов'язано з її високим походженням. Отже Ольга не могла бути дочкою посадника Пскова чи іншого боярина навіть найвищого рангу. Вважаючи, що літописний *Плесков* міг бути тотожним болгарській столиці *Плісці* була висунена версія, що Ольга була незнаною з джерел дочкою болгарського кагана Симеона, народженою бл. 896 р. у Плісці, яка принесла на Русь християнство і кириличне письмо. Але довга дискусія навколо походження княгині Ольги цю ідею не підтримала¹⁸³⁹.

Вважаючи, що літописний *Плесков* це найбільший східнослов'янський град у X ст. Пліснеск на межі Волині і Прикарпаття, Ігор Мицько висунув версію походження Ольги з Пліснеська, куди її батько Олег, внук данського конунга *Helgi*, потрапив з Данії¹⁸⁴⁰. Вище вже зверталася

¹⁸³⁷Василий Татищев. *История Российская с самых древних времен*. Кн. 2. (Санкт-Петербург, 1773), 18, 372–373.

¹⁸³⁸Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 194–196.

¹⁸³⁹Иван Малышевский. Происхождение русской великой княгини Ольги св. *Киевская Старина*. (1889), июль, 1–27; август, 325–353; Леонид. Несколько замечаний к нашей статье: Откуда родом была св. великая княгиня Ольга (в ответ Малышевскому). *Киевская Старина*. (1889), октябрь, I–VIII; Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 108–118; Александр Яцимирский. Известия о св.Ольге в древнейшем русском летописном своде (по поводу „Разысканий“ Шахматова). *Псковская старина*. (1910), № 1, 31–51; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ, 1913), 424, 445–458, 467–469, 512–513; Дмитрий Иловайский. Вероятное происхождение св. княгини Ольги. *Иловайский Д. И. Исторические сочинения*. Ч. 3. (Москва, 1914), 441–448; Николай Серебрянский. *Древнерусские княжеские жития (Обзор редакций и тексты)*. (Москва, 1915), 24–41; Василий Истрин. *Замечания о начале русского летописания. По поводу исследований А. А. Шахматова*. (Ленинград, 1924), 56–57; Александр Соболевский. Поп Сильвестр и Домострой (о житии Ольги). *Известия Отделения Русского Языка и Словестности*. Т. 21. Кн. 1. (Ленинград, 1929), 198–202; Всеволод Николаев. *Славяно-болгарский фактор в христианизации на Киевская Русия*. (София, 1949), 11–15; Геннадій Намдаров. Недомовлені сторінки життя св. княгині Ольги. *Історія релігій в Україні. Тези повідомлень III круглого столу*. (Київ–Львів, 1993), 14–19; Евгений Пчёллов. *Генеалогія древнерусских князей*, 128–130.

¹⁸⁴⁰Ігор Мицько. Пліснеськ – батьківщина княгині Ольги. *Конференція “Ольжині читання”, Пліснеськ 10 жовтня 2005 року*. (Львів, 2005), 61–81; Його ж. Родовід княгині Ольги за європейським епосом. Другі “Ольжині читання”, Пліснеськ–Львів 14–15 червня 2007 року. (Львів, 2007), 18–34; Його ж. Свята Ольга в епосі України. Треті “Ольжині читання”, Пліснеськ 31 травня 2008 року. (Львів, 2009), 27–39; Його ж. Пліснеський сюжет “Слово о полку Ігореві”. Четверті “Ольжині читання”, Пліснеськ 16 травня 2009 року. (Львів, 2010), 26–34; Його ж. До історії поширення у Європі переказів про княгиню Ольгу. П'яті “Ольжині читання”, Пліснеськ 7 травня 2010 року. (Львів–Броди, 2011), 3–12; Його ж. Датское происхождение князя Олега. *Интеррессы*: <http://conference.dansk.ru/content/view/28/39>

увага на вразливі сторони цієї гіпотези, через що вона теж не отримала визнання. Раніше я допускав можливість, що Ольга могла була останнім нащадком Аскольда (його внучкою), чия сім'я могла бути вивезена у Псков. Тоді шлюб з нею міг мати важливе значення для закріплення династії у Києві та пояснював би її виключне положення в наступний період¹⁸⁴¹. Але така ймовірність дуже невелика і коректно довести її неможливо. Пізній Пискарьовський літописець початку XVII ст. зазначив "... нѣцыи же глаголють ꙗко Ольгова дщери бѣ Ольга"¹⁸⁴². Версія, що Ольга була дочкою Олега не тільки не позбавлена вірогідності¹⁸⁴³, а при глибшому аналізі виглядає найбільш обгрунтованою. Дочку Олега, безперечно, визнали би своєю правителькою вікінги, які складали найближче оточення київських князів. А для самого Олега подібний шлюб був більше ніж мотивований. За Новгородським Карамзінським літописом Ользі було 10 років, коли її привели до Ігоря: "приведе ему Олѣгъ жену от Пльскова, именемъ Олгу, лет 10, и жит Игорѣ с Олгою лет 43"¹⁸⁴⁴. Цю інформацію повторив укладач Устюзького літописного зведення першої чверті XVI ст., але переніс дату одруження Ігоря на 912 (6420) р. "Оженися во Пскове, понят за себя Ольгу десяти лет, бе бо красна вельми и мудра"¹⁸⁴⁵. Вважаючи це датування помилковим, дослідники від Августа Людвіга Шлецера та Миколи Карамзіна приймали дату народження Ольги 893 р., тим більше, що за "Проложним Житієм" св. Ольга померла у віці 75 років, тобто народилася у 894 р.¹⁸⁴⁶. Дата народження бл. 893–894 рр. виглядала найбільш вірогідною¹⁸⁴⁷. Інші датування виглядали непідтвердженими здогадками: Василь Татищев відносив народження Ольги до 887 р., базуючись на твердженні, що під час хрещення у 955 р. її було 68 років, а народження Святослава відносив до 920 р., коли її мало би бути 33 роки¹⁸⁴⁸; Борис Рыбаков відносив датування на 920-і рр., виходячи з нелогічності пізнього народження Святослава¹⁸⁴⁹). Інформація про пізнє народження Святослава викликала навіть недовіру до літописної генеалогії¹⁸⁵⁰, хоча навіть, якби Ользі на момент народження Святослава було 42–44 роки,

¹⁸⁴¹ Леонтий Войтович. *Княжа доба на Русі: портрети еліти*, 215.

¹⁸⁴² Пискаревский летописец. *Полное собрание русских летописей*. Т. 34. (Москва, 1978), 31.

¹⁸⁴³ Николай Беляев. Рорик ютландський, 264.

¹⁸⁴⁴ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. *Полное собрание русских летописей*. Т. 3. (Москва, 2003), 26.

¹⁸⁴⁵ Устюжская летопись. Список Мациевича. *Полное собрание русских летописей*. Т. 37. (Ленинград, 1982), 19.

¹⁸⁴⁶ Евгений Пчелов. *Генеалогия древнерусских князей*, 130.

¹⁸⁴⁷ Геннадий Литаврин. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь. *История СССР*. (Москва, 1981), № 5, 177.

¹⁸⁴⁸ Василий Татищев. *История российская*. Т. 2. (Москва–Ленинград, 1963), 40.

¹⁸⁴⁹ Борис Рыбаков. *Киевская Русь и русские княжества XII–XIV вв.* (Москва, 1982), 312–314, 369.

¹⁸⁵⁰ Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 214.

а Ігорю — 62–64, нічого неймовірного в такій події не було¹⁸⁵¹. Житійні датування віку Ольги ще більше заплутують розв’язання цієї проблеми. За Житієм Ольги Степенної книги середини XVI ст. Ольга померла, маючи близько 80 років¹⁸⁵². За пізнім Вологодським літописом початку XVIII ст. на момент смерті Ользі виповнилося 88 років¹⁸⁵³.

На мій погляд найбільш обґрунтованим на сьогодні виглядає висновок Андрія Чернова, який, враховуючи некоректні переведення числових значень з глаголичної системи у кириличну систему, вважає, що Ольга, дочка Олега, народилася у 903 р. і була видана за Ігоря у 912 р.¹⁸⁵⁴ Можливо, що цей шлюб був компромісом з допомогою якого Олег намагався продовжити своє перебування при владі, стримавши ті сили, які штовхали Ігоря до силового варіанту опанування реальної влади. Зрозуміло також, що походження княгині Ольги, рівно ж і як дата її народження і надалі залишаються дискусійними.

Щодо дітей, народжених від Ігоря і Ольги окрім Святослава, то найпевніше таким був Гліб, страчений братом у 971 р. Інші варіанти виглядають звичайною верифікацією. Зрозуміло, що у Ігоря могли бути діти і від інших дружин, але про них нічого не відомо.

Літописна розповідь про пімсту Ольги¹⁸⁵⁵, напевно, взята з епосу князівських скальдів. У всіх епізодах розповіді немає нічого легендарного, окрім хіба подробиць здобуття Іскоростеня. Поведінка Ольги повністю відповідає поведінці доньці і дружині вікінга, яка звично захищає свій *одаль* і малолітнього сина. Звернемо увагу на один безперечний факт: очевидно, що лише через шлюб з Ольгою древлянський князь Мал міг претендувати на київський престол. Тому весною 946 р. древлянське посольство у складі 20 мужів прибуло до Києва. Їх лоді пристали під Боричевом. Через весняну повінь Поділ було затоплено і люди перебрались на Гору. Здавалося, що боги відвернулись від Києва. Ольга прийняла пропозицію древлянських послів і як велику честь просила прийняти від киян — пронести послів в їх лоді від Боричева до княжого терему. Чи могли древлянські послы чекати більшого? Наступного дня кияни понесли послів у їх лоді до княжого терему. „Намъ невола княязь нашъ оубит, а кнагини наша хоцеть

¹⁸⁵¹ Михайло Браичевський. *Утвердження християнства на Русі*, 101. Зокрема, матері Вашого автора було 40 років, а батькові – 51, коли я народився. При цьому я був першою і єдиною їх дитиною.

¹⁸⁵² Игорь Курукин. Сильвестр и составление Жития Ольги Степенной книги. *Теория и практика источниковедения и археографии отечественной истории*. (Москва, 1978), 51–60.

¹⁸⁵³ Вологодская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 37. (Ленинград, 1982), *Полное собрание русских летописей*. Т. 37. (Ленинград, 1982), *Полное собрание русских летописей*. Т. 37. (Ленинград, 1982), 161.

¹⁸⁵⁴ Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании, 31–32.

¹⁸⁵⁵ Ипатьевская летопись, 43–47.

за вашь княязь”¹⁸⁵⁶. Поруч з княжим теремом була виконана глибока яма, куди і скинули разом з лодою древлянських послів. Над ямою нахилилась Ольга: „добра ли вы чть?”, після чого древлянські послы були живцем засипані землею. Зрозуміло, що в цей час була знищена вся охорона і прислуга посольства.

Друге посольство древлян було спалене в лазні. Далі Ольга, прибувши у Древлянську землю, запропонувала для примирення справити тризну по Ігорю, під час якої відбулась розправа над присутніми древлянами. Лише тоді князь Мал і його оточення зрозуміли справжню ситуацію. В польовій битві військо древлян було розгромлено воєводою Свенелдом, після чого древлянські гради почали здаватись. Найдовше оборонялась столиця Іскоростень, де засів князь Мал. Місто було здобуте і спалене бл. 947 р., що засвідчено археологічними дослідженнями¹⁸⁵⁷. Племінне князівство *древлян* було ліквідоване. Дві третини їх данини віднесено до Києва, а третину — до Вишгороду, котрий був особистим леном Ольги. Всі стави і ловища, які належали древлянським князям, теж перейшли до Києва. Дослідники продовжують сперечатися щодо епічного характеру розповіді та відповідних паралелей у скандинавському епосі¹⁸⁵⁸, але факт здобуття Іскоростеня і розправи з древлянами підтверджують археологічні матеріали, у світлі яких досить правдоподібною виглядає здогадка Миколи Котляра про використання при штурмі древлянської столиці спеціальних запальних стріл, що у скальдів перетворилося у казковий мотив голубів, яким прив’язали запалені скалки¹⁸⁵⁹.

Можна припускати, що розправа з древлянами у 946–47 рр. справила велике враження на інших васалів Ольги і вже ніхто не ризикував проявити непокору. Тому, напевно осінню 947 — зимою 948 р. Ольга зайнялась державною реформою оподаткування. Досі щороку київський князь об’їздив території залежних племінних князівств, розбираючи

¹⁸⁵⁶ Там само, 45.

¹⁸⁵⁷ Ілля Самойловський. Стародавній Коростень. *Археологія*. Т. 23. (Москва, 1970), 191–197.

¹⁸⁵⁸ Aleksander Brückner. Rozdział z “Nestora”. *Записки НТШ*. Т. 141–143. (Львів, 1925), 6–8; Аркадій Лященко. Сага про Олафа Трюггвасона і літописні оповідання про Ольгу. *Україна*. Кн. 4. (1926), 3–23; Його ж. Летописное сказание о месте Ольги древлянам (по поводу статьи проф. А. Брюкнера). *Известия Отделения Русского Языка и Словесности*. Т. 21. Кн. 1. (Ленинград, 1929), 320–336; Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 196–198; Владимир Топоров. К семантике троичности (слав. „trizna” и др.). *Этимология*. 1977 г. (Москва, 1979), 3–20; Николай Котляр. *Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах*. (Киев, 1986), 92–94; Наталья Пушкарёва. *Женщины Древней Руси*. (Москва, 1989), 13–14, 214; Леонид Гиндин. Обряд погребения Агилы и “тризна” Ольги по Игорю. *Советское Славяноведение*. (Москва, 1990), № 2, 65–67; Мария Виролайнен. Загадки княгини Ольги. Исторические предания об Олеге и Ольге в мифологическом контексте. *Русское подвижничество*. (Москва, 1996), 64–71; Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века*. (Москва, 2000), 128–150.

¹⁸⁵⁹ Николай Котляр. *Древняя Русь и Киев*, 98.

Друга пімста княгині Ольги. Мініатюра Радзивилівського літопису

Здобуття Іскоростеня. Мініатюра Радзивилівського літопису

спірні судові справи та збираючи данину-податок, розміри якого корегувалися на місці. Звалось це „полюддя”, яке відповідало подібному порядку у скандинавських королівствах — “вейцлі”¹⁸⁶⁰. Рішення Ігоря під час „полюддя” зібрати додаткову данину привело до повстання древлян і загибелі самого князя. Вирушивши у чергове „полюддя”, Ольга замінила цю систему збору державної данини на строго регламентований державний податок: „устанавлиючи уставы и уроки”. З часу її реформ замість „полюддя” з об’їздом княжої дружини, яку треба було кормити і утримувати, збір данини-податку покладався на спеціальних чиновників — *тіунів*, які розміщалися не в давніх общинних центрах, а у новостворених місцях збору, які отримали назву *погости* (відповідник скандинавських *хусебю*). Для широких кіл податного населення ці реформи були полегшенням, так як наперед був відомий розмір платежів і надлишковий продукт, що служило стимулом для розвитку господарства. На те, що населення сприйняло реформу позитивно, вказують не тільки літописні повідомлення про поїздку Ольги у Новгород, Ладогу і Псков. У районі рік Мста і Луга показували влаштовані нею погости, а у Пскові стояли сани, на яких тоді приїздила Ольга. Їх зберігали як реліквію. По Дніпру та Десні показували „перевесища” і „ловила”, установлені Ольгою. Одночасно слід звернути увагу, що ця реформа була значною мірою запозиченням з реформ норвезького конунга Гаральда Харфарга (Пишноволосого) (872–933), якому вдалося об’єднати норвезькі “королівства”¹⁸⁶¹.

Хрещення княгині Ольги та відвідини нею Константинополя безсумнівні, але дискусії тривають навколо трьох питань: коли відбулася поїздка княгині до візантійської столиці, коли вона стала християнкою і, нарешті, якими були мета та наслідки зустрічей княгині Ольги з василевсом імператором Костянтином VII Багрянородним. І тут княгиня вела себе як справжня дочка і дружина вікінга рішившись на небезпечну морську подорож до візантійської столиці.

За найдавнішим літописом поїздка княгині була здійснена у 955 р., інші літописи взагалі внесли в це питання плутанину (Перший Новгородський

¹⁸⁶⁰ Назар Зубашевський. Про місце інститутів данництва і полюддя в переказі про останній похід Ігоря за древлянською даниною. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 10. (Дрогобич, 2006), 86–107; *Його ж.* Руське полюддя і скандинавська вейцлі: спроба порівняльного аналізу. *Історичні записки. Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля*. Вип. 15. (Луганськ, 2007), 77–85; Любомир Михайлина. Полюддя у східнослов’янських князіннях. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*. (Чернівці, 2007). Т. 1 (23), 19–24.

¹⁸⁶¹ Арон Гуревич. *История и сага (О произведении Снорри Стурлусона “Хеймскрингла”)*. (Москва, 1972), 104; Гвин Джонс. *Викинги: потомки Одина и Тора*. (Москва, 2003), 83; Володимир Перунін. *Державність Київської Русі та розбудовчі закони Північної Європи. Вісник книжкової палати*. (Київ, 2014), № 10, 1–4; Witold Chrzanowski. *Król wikingów Harald Pięknowłosa (850–933)*. (Kraków, 2017), 188 s.

літопис і слідом за ним цілий ряд інших повідомляють, що княгиню прийняв Іоан Цимісхій, який став василевсом після її смерті¹⁸⁶². Тому більшість дослідників дотримувалися датування поїздки за візантійськими джерелами 957 р.¹⁸⁶³. Латинський анонім датував поїздку Ольги 959 р., його повідомлення дотримувався французький дослідник Жан-П'єр Ариньон¹⁸⁶⁴. Геннадій Літаврін пробував довести, що подорож Ольги і переговори мали місце не в 957, а у 946 р.¹⁸⁶⁵. Але в умовах незакінченої війни з *древлянами* і непевного становища самої княгині така подорож виглядала би мало не політичним безумством. Під час прийому Ольги василевсом згадується невістка василевса та його син Роман. Справді у 946 р. Роман, якому було лише 7 років, став співправителем батька, а заручена з ним Берта-Євдокія (927/930–949), донька італійського короля Гуго II, стала його дружиною¹⁸⁶⁶. Але по смерті Берти-Євдокії, про участь в офіційних церемоніях якої достовірна

¹⁸⁶² *Новгородская первая летопись старшего и младшего извода*. (Москва–Ленинград, 1950), 113–115; *Устюжский летописный свод*. (Москва–Ленинград, 1950), 25; *Никоновская летопись. Полное собрание русских летописей*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 29.

¹⁸⁶³ Евгений Голубинский. *История русской церкви*. Т. 1. Ч. 1. (Москва, 1901), 74–81; Владимир Пархоменко. О крещении св. княгини Ольги. *Вера и разум*. (Харьков, 1911), № 10, 430–443; Михаил Приселков. *Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.* (Санкт-Петербург, 1913), 10–13; Його ж. Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вестник Древней Истории*. (Москва, 1939), № 3, 101–102; Сергей Платонов. Летописный рассказ о крещении Ольги в Царьграде. *Исторический Архив*. Кн. 1. (Петроград, 1919), 283–288; Георгий Острогорский. Византия и киевская княгиня Ольга. *To Honor of Roman Jakobson. The Hague*. Vol. 2. (Paris, 1967), 1458–1473; Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*. (Москва, 1968), 66–68; Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия в X – первой половине XIII вв.* (Москва, 1978), 196–209; Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.* (Москва, 1980), 268–282; Апполон Кузьмин. Принятие христианства на Руси. *Вопросы научного атеизма*. Вып. 25. (Москва, 1980), 13; Дмитрий Оболенский. К вопросу о путешествии русской княгини Ольги в Константинополь в 957 г. *Проблемы изучения культурного наследия*. (Москва, 1985), 36–47; Omeljan Pritsak. When and Where Was Oi'ga Baptized? *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 9. (1985), 5–24; Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 88–104; Олег Рапов. *Русская церковь в IX – первой трети XII в.: принятие христианства*. (Москва, 1988), 161–172; Сергей Высоцкий. О дате поездки посольства Ольги в Константинополь. *Древние славяне и Киевская Русь*. (Киев, 1989), 154–161.

¹⁸⁶⁴ Жан-Пьер Ариньон. Международные отношения Киевской Руси в середине X в. и крещение княгини Ольги. *Византийский Временник*. Т. 41. (Москва, 1980), 113–124.

¹⁸⁶⁵ Геннадий Литаврин. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь. *История СРСР*. (Москва, 1981), № 5, 173–183; Його ж. Путешествие русской княгини Ольги в Константинополь. Проблема источников. *Византийский Временник*. Т. 42. (Москва, 1981), 35–48; Його ж. Состав посольства Ольги в Константинополе и „дары” императора. *Византийские очерки*. (Москва, 1982), 71–92; його ж, К вопросу об обстоятельствах, месте и времени крещения княгини Ольги. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1985 г.* (Москва, 1986), 49–57; Його ж. Русско-византийские связи в середине X в. *Вопросы истории*. (Москва, 1986), № 6, 41–52; Його ж. Реплика на статью А. В. Назаренка. *Византийский Временник*. Т. 50. (Москва, 1989), 83–84.

¹⁸⁶⁶ Liudprandi Antapodoseos libri VI. A 887–950. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum*. Т. 3. Ed. Georgius Heinricus Pertz. (hannoverae, 1838), 330–332; Джина Фазоли. *Короли Италии (888–962 гг.)*. Пер. с итал. Анны Лентовской. (Санкт-Петербург, 2007), 261–265.

інформація відсутня¹⁸⁶⁷, у 956 р. Роман II одружився на доньці корчмаря Анастасії-Феофано і у 957 р. вони вже разом брали в офіційних церемоніях. Версія Геннадія Літаврїна не отримала підтримки. Особливо активно йому заперечував Олександр Назаренко¹⁸⁶⁸.

Більшість дослідників вважали, що Ольга стала християнкою на Русі і прибула до Константинополя вже хрещеною, причому дату її хрещення відносили до 955 р., погоджуючи з літописною датою. Одним з головних аргументів на користь хрещення княгині до її поїздки була присутність у складі її посольства священника Григорія¹⁸⁶⁹. Розглянувши інформацію про прийом Ольги у трактаті Костянтина VII Багрянородного і співставивши її з обрядовою практикою хрещення неофітів, Дмитро Гордієнко прийшов до обґрунтованого висновку, що акт хрещення княгині Ольги відбувся в ніч на 10 жовтня 957 р.¹⁸⁷⁰ Таким чином можна вважати, що дискусія навколо дат поїздки і хрещення завершена. Але реальні причини, які змусили немолоду вже княгиню ризикувати життям і долати небезпечну морську подорож, щоби особисто зустрітися з візантійським василевсом, залишаються незрозумілими. Реекспорт візантійського шовку і вигідний продаж рабів та хутра, який продовжувався і після угоди Ігоря 944 р., не міг бути причиною поїздки княгині Ольги. Русі ніхто не загрожував, тим більше Візантія, яке вела боротьбу на півдні з арабами і мусила оглядатися на болгарів. Проблема залишається відкритою. Єдиною причиною поїздки Ольги могло бути паломництво до константинопольських святинь і набуття відповідного авторитету, необхідного для утвердження християнства на Русі. А для того навіть якщо Ольга була вже християнкою, на що побіжно вказують толерантне відношення двору до християн, ймовірно напівхристиянське поховання князя Ігоря та наявність священника Григорія у свиті княгині Ольги (зрештою християнами були і Рюрик і Олег), то урочисте хрещення в Константинополі вже було актом політичним, який би мав піднести княгиню в очах язичеської більшості варязької військової верхівки і допомогти зламати її опір в утвердженні християнства на Русі, що було необхідним для її інтеграції у *європейську християнську цивілізацію*, потребу в чому усвідомлювали княгиня Ольга та її оточення.

¹⁸⁶⁷ George Ostrogorsky. *History of Byzantine*. (New Brunswick: Rutgers University Press, 1968), 283.

¹⁸⁶⁸ Александр Назаренко. Когда же княгиня Ольга ездила в Константинополь? *Византийский Временник*. Т. 50. (Москва, 1989), 66–83; Його ж. Уще раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь. *Образование древнерусского государства: спорные проблемы*. (Москва, 1992), 47–49; Його ж. Еще раз о дате поездки княгини Ольги в Константинополь. *Источниковедческие заметки. Древнейшие государства Восточной Европы. Мат. и исслед. 1992–1993 гг.* (Москва, 1995), 154–155; Його ж. Древняя Русь на международных путях. (Москва, 2001), 219–310.

¹⁸⁶⁹ Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 92.

¹⁸⁷⁰ Дмитро Гордієнко. Хрещення княгині Ольги в контексті обрядової практики Візантійської церкви. *Ruthenica*. Т. 5. (Київ, 2006), 12–18.

Судячи з опису церемоній прийому Ольги і дарів імператорського двору¹⁸⁷¹, можна все ж зробити висновок, що обидві сторони були незадоволені результатами переговорів. Можливо, що василевс, зайнятий відвоюванням у арабів сирійських провінцій, потребуючи безпеки зі сторони Болгарії, пробував змусити княгиню Ольгу зайняти більш тверду позицію стосовно останньої і, отримавши ясну відмову, втратив інтерес до північної княгині, обмежившись урочистим актом хрещення княгині. Патріарх Полієвкт (3.04.956–5.02.970), який енергійно втручався у всі справи, намагаючись піднести гідність патріаршого сану, вже з самого початку вступив в конфронтацію з василевсом, поставивши під сумнів канонічність шлюбу батьків Костянтина VII¹⁸⁷². Тому у цій ситуації він не зміг вплинути на позицію василевса, хоча той був людиною глибоко релігійною (у 956 р. після урочистої зустрічі реліквії (долоні Іоана Хрестителя) василевс розпорядився помістити її в палаці для його захисту¹⁸⁷³). Сама ж княгиня Ольга твердо дотримувалась союзу з Візантією. У 949 р. в невдалій експедиції на Крит брали участь 9 руських лодей з екіпажами в 629 воїнів. У 954 р. разом з болгарами і вірменами руські воїни взяли участь у битві з сирійським еміром Сайф ад-Даула біля ал-Хасада. У 960 р. вони були в числі війська доменника схол Никифора Фоки, який очолював експедицію на Крит. Після 7 місяців облоги у 961 р. було взято арабську столицю на острові Хандак. У 964 р. руські лоді були послані вже імператором Никифором II Фокою у складі ромейського флоту на Сицілію¹⁸⁷⁴. Отож причини, які змусили княгиню Ольгу до особистої поїздки в Константинополь і результати проведених там перемовин залишаються дискусійними¹⁸⁷⁵. Вийти за рамки гіпотез у цьому питанні навряд чи можливо.

¹⁸⁷¹ У 946 р., приймаючи мусульманських сирійських емірів, василевс сам розпоряджався церемоніалом прийому, підготовкою палацу аж до одягу придворних свнухів та забезпечення мильників у лазні прохолоджувальними напоями (Едвард Люттвак. *Стратегія Візантійської імперії*. (Москва, 2012), 188–190), тоді як прийом правительки Русі та дари для її свити були доволі скромними.

¹⁸⁷² John Julius Norwich. *Byzantium. The Apogee*. (New York, 1992), 173; Athene Kolia-Dermitzakè. *To empolémo Buzantio stis homiliès kai tis epistolès tou 10ou kai 11ou ai. Mia idéologikè proseigisè. To Empolemo Bizantio (9os–12os ai). Byzantium at war: 9th–12th ca.* Ed. Kostas Tsiknakis. (Ateny, 1997), 214–238; Jean-Claude Cheynet. *Trudna równowaga władzy. Świat Bizancjum*. T. 2. (Kraków, 2011), 125–127; Béatrice Caseau, Marie-Hélène Congourdeau. *Życie religijne. Ibidem*, 358, 362.

¹⁸⁷³ Едвард Люттвак. *Стратегія Візантійської імперії*, 177.

¹⁸⁷⁴ Митрофан Левченко. *Очерки по истории Русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 217–236.

¹⁸⁷⁵ Владимир Пархоменко. О крещении св. княгини Ольги. *Вера и разум*. (Харьков, 1911), № 10, 430–443; Митрофан Левченко. *Очерки по истории Русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 233–235; Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.*, 293–295; Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 98–99.

*Василевс Костянтин VII та княгиня Ольга на іподромі в Константинополі.
Фреска собору св. Софії в Києві (XI ст.)*

Хрещення княгині Ольги в Константинополі. Мініатюра з Радзивілівського літопису

Але, будучи невдоволеною позицією Візантії після своєї поїздки, княгиня Ольга звернулася до противника імперії німецького короля Оттона. У 959 р. Оттон I прийняв посольство київської княгині, яке просило допомоги у проведенні християнізації свого краю. Бременський архієпископ Вільгельм Могунцій отримав право опіки над новою паствою. Він призначив єпископом Русі монаха Лібіуса з Майнца. Лібіус помер у 961 р., так і не виїхавши до Києва. Новим єпископом був поставлений трірський монах Адальберт. Місія Адальберта закінчилась невдало. У Києві відбувся язичеський переворот. До влади прийшов князь Святослав. Єпископ мусив рятуватися втечею. У 962 р. він повернувся до Оттона I і незабаром був поставлений магдебургським єпископом¹⁸⁷⁶.

Заходи Ольги по утвердженню християнства (“требища бѣсовская съкруши”)¹⁸⁷⁷ не могли бути надто радикальними поки серед військової еліти залишалася язичеська опозиція, яка спиралася на спадкоємця

¹⁸⁷⁶ В’ячеслав Зайкін. Апостол слов’ян св. Адальберт на Русі. *Поступ. Т. 10.* (Львів, 1930), № 11–12, 222–234; Михаил Свердлов. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. *Проблемы истории международных отношений. Сб. стат. памяти акад. Е.В.Тарле.* (Ленинград, 1972), 283–286; Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 97–99.

¹⁸⁷⁷ Евгений Голубинский. *История русской церкви.* Т. 1. Ч. 1, 241.

князя Святослава¹⁸⁷⁸. На пропозицію матері стати християнином, князь Святослав відповів: “а дружина моя сему смѣяти начнѹ”¹⁸⁷⁹. Через це, скоріше всього ці заходи обмежувалися будівництвом нових храмів і приваблювання неофітів милостинею та іншими добрими справами. Навколо храмового будівництва вже давно триває дискусія¹⁸⁸⁰. За Василем Татищевим першим дерев’яним храмом св. Софії у Києві була збудована Ольгою церква, яку було знищено під час гонінь на християн за Святослава Ігоревича¹⁸⁸¹.

Провал місії Адальберта не випадково співпав з початком активності Святослава Ігоревича. Можна погодитися, що відбувся державний переворот¹⁸⁸². І хоча Ольга залишалася в Києві, владу з того часу міцно тримав її син, проводячи власну політику. Гіпотеза Михайла Брайчевського, що державні справи залишалися прерогативою Ольги до її смерті, залишається бездоказовою¹⁸⁸³ і протиречить джерелам: зріла досвідчена княгиня не була здатна на ініціювання авантур свого сина, який просто ставив матір перед фактами. Інша річ, що масових репресій та руйнувань храмів тоді, напевно, не відбулося¹⁸⁸⁴. До поразки в Болгарії Святослав Ігоревич дотримувався позиції: “аще кто хоташе волею крѣтитиса не браняху, но ругахуса тому”¹⁸⁸⁵.

У 968 р. під час відсутності Святослава княгиня з онуками витримала облогу Києва печенігами¹⁸⁸⁶. Ольга померла 11.07.969 р.¹⁸⁸⁷ і, шануючи волю матері, Святослав дозволив поховати її за християнським звичаєм. При хрещенні княгиня отримала християнське ім’я *Олена*. За Найдавнішим літописом хресне ім’я було дане в честь св. Олени,

¹⁸⁷⁸ Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 95.

¹⁸⁷⁹ Ипатьевская летопись, 52.

¹⁸⁸⁰ Владимир Пархоменко. *Древнерусская княгиня святая равноапостольная Ольга* (Київ, 1911), 26 с.; Його ж. О крещении св. княгини Ольги. *Вера и разум*. (Харьков, 1911), № 10, 430–443; Його ж. *Начало христианства Руси*. (Полтава, 1913), 129; Михаил Присёлков. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.* (Санкт-Петербург, 1913), 9–14; Його ж. Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вестник Древней Истории*. (Москва, 1939), 75; Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 95–97.

¹⁸⁸¹ Василий Татищев. *История российская*. Т. 1. (Москва–Ленинград, 1962), 111.

¹⁸⁸² Осип Ванштейн. Роль и значение нашей родины в истории Западной Европы в средние века. *Вестник Ленинградского университета*. (1950), № 5, 61–79; Борис Рамм. *Папство и Русь в X–XIV вв.* (Москва–Ленинград, 1959), 36; Андрей Сахаров. *Дипломатия Древней Руси. IX – первая половина X в.*, 296; Його ж. *Дипломатия княгини Ольги. Вопросы истории*. (Москва, 1979), № 10, 50–51.

¹⁸⁸³ Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 100.

¹⁸⁸⁴ Там само, 101–103.

¹⁸⁸⁵ Ипатьевская летопись, 51.

¹⁸⁸⁶ Там само, 55.

¹⁸⁸⁷ Там само, 56; Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 34.

матері василевса Костянтина Великого¹⁸⁸⁸, чії заслуги в утвердженні християнства безсумнівні. Діяльнісь Ольги-Олени у колах вчених печерських книжників цінувалася так само високо. Княгиня Ольга-Олена була канонізована церквою.

¹⁸⁸⁸ Ипатьевская летопись, 49–50.

СВЯТОСЛАВ: ОСТАННІЙ ВІКІНГ НА КИЇВСЬКОМУ ПРЕСТОЛІ

Хоча, на відміну від постаті його батька, в існуванні князя Святослава Ігоревича дослідники не сумніваються, загадки починаються від самого імені. У візантійського історика Льва Диякона князь названий *Свевдославос* (Σφενδοσθλάβος)¹⁸⁸⁹. Тому, починаючи від Василя Татищева¹⁸⁹⁰, пробували виводити його ім'я від скандинавського *Свен* (Sveinn – давньосканд., Svend – дан., Sven – швед.). Однак на печатці цього князя з його тамгою-двоzubом, знайдений під час розкопок Дмитром Мілеєвим Десятинної церкви у Києві в 1912 р., був грецький напис слов'янського імені *Святослав*¹⁸⁹¹. Дослідники бачили в цьому імені поєднання імен Олега (Helge – *святий*) і Рюрика (староскандинавське Hrorekr–Hrerekr, старошведське Rorik–Rjurik, Hrorekr від *hrodr* – *перемога* и *rikr* – *могутній, славний*, буквально: *непереможний могутній воїн*)¹⁸⁹². Сумніви, стосовно можливості перекладу імен виглядають надумано¹⁸⁹³. Напевно, враховуючи скандинавську традицію давати ім'я діда старшому онуку, а також процес асиміляції вікінгів у слов'янському середовищі, можна вважати *Святослав* перекладом імені *Рюрик* – як *славний непереможний воїн*. При цьому давньослов'янське *svent-*, *свят-* тобто *святий* тут виступило синонімом *славний*.

Дискусійною залишається і дата народження Святослава Ігоревича. Судячи з того, що у 946 р. Святослав уже сидів на коні і, навіть, пробував метнути списа, а лицарська наука починалася з 7–8 років¹⁸⁹⁴, і на Дунаї, за описом Льва Диякона, у 971 р. Святослав виглядав як муж 30–35 років¹⁸⁹⁵, можна припускати, що Святослав народився бл. 938 р.

¹⁸⁸⁹ Leonis Diaconi Caloensis historiae libri decem. Rec. C. B. Hasii. (Bonnae, 1828), lib. 6, 10–12.

¹⁸⁹⁰ Василий Татищев. *История Российская*. Т. 2. (Москва, 1963), 22–23.

¹⁸⁹¹ Александр Моця, Александр Сыромятников. Княжеские тамги Святослава Игоревича как источник изучения древнерусских городов. *Древнерусский город*. (Киев, 1984), 86; Аркадий Молчанов. Печать Святослава Игоревича (к вопросу о сфрагистических атрибутах документов внешней политики Древней Руси X в.). *Внешняя политика Древней Руси*. Юбилейные чтения, посвящ. 70-летию со дня рождения чл.-кор. АН СССР В. Т. Пашуто. Тезисы докладов. (Москва, 1988), 50–52.

¹⁸⁹² Анатолий Членов. К вопросу о имени Святослава. *Личные имена в прошлом, настоящем и будущем: Проблемы антропонимики*. (Москва, 1970), 324–328.

¹⁸⁹³ Анна Литвина, Фёдор Успенский. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 41.

¹⁸⁹⁴ Stephen Morillo. *The Battle of Hastings: Sources and Interpretations*. (Woodbridge, 1995), 62; *Ryck-erze: historia i legenda*. Red. Constance Brittain Bouchard. (Warszawa, 2009), 28–29.

¹⁸⁹⁵ Лев Диякон. *История*. (Москва, 1988), 81–82; Дмитрий Багалеи. *История Льва Диякона как*

За Іпатіївським літописом Святослав Ігоревич народився у 942 р.¹⁸⁹⁶ Цю дату прийняли без застереження ряд дослідників, в їх числі Олег Творогов¹⁸⁹⁷, Олександр Назаренко¹⁸⁹⁸, Мартин Дімнік¹⁸⁹⁹ і Аббот Глєсон¹⁹⁰⁰. Упорядники Никонівського зведення по суті визнали, що не знають дати народження князя: “и остался у него сын Цветославль мал зело, а воевода у него Свентелд”¹⁹⁰¹. За Василем Татищевим Святослав народився у 920 р.¹⁹⁰². Цю версію прийняли Анатолій Новосельцев¹⁹⁰³ та Андрій Чернов (з уточненням 923 р.)¹⁹⁰⁴. Останній, пробуваючи виправити літописну дату як можливу помилку літописця, який користувався старовізантійською ерою, але для цього йому довелося відкинути літописну розповідь про юного князя, який поранив власного коня, намагаючись кинути сулицю. Вигадувати цю історію літописцям, роботу яких контролювали без сумнівів князі, не було жодної потреби, тому ці висновки Чернова прийняти не можна. Крім цього важко повірити аби Ольга зуміла стати регентшею при 23-річному сині, особливо у *державі дружинного типу*, де при владі знаходилася військова еліта¹⁹⁰⁵. Верифікаціями виглядають і здогадки Георгія Філіста (919)¹⁹⁰⁶, Олега Рапова (927)¹⁹⁰⁷, Петра Толочка (930–932)¹⁹⁰⁸ Теофіля Коструби (бл. 934р.)¹⁹⁰⁹, Михайла Брайчевського (бл. 935р.)¹⁹¹⁰ та Геннадія Литавріна

источник для русской истории. *Сб. соч. студентов ун-та св. Владимира*. Вып. 10. Кн. 1. (Киев, 1880), 2–29; Михаил Сюзюмов. Об источниках Льва Дьякона и Скилицы. *Византийское обозрение*. Т. 2. Вып. 1. (Юрьев, 1916), 106–167; Його ж. Мировоззрение Льва Диякона. *Античная древность и средние века*. (1971), 141–144.

¹⁸⁹⁶ Іпат'євська летопись, 34.

¹⁸⁹⁷ Походы Святослава. Комент. Олега Творогова. *Воинские повести Древней Руси*. (Ленинград, 1985), 468.

¹⁸⁹⁸ Aleksander Nazarenko. Svjatoslav Igorevič. *Lexikon des Mittelalters*. Т. 9. (Stuttgart, 1999), 347–348.

¹⁸⁹⁹ Martin Dimnik. Sviatoslav I. *Encyclopedia of Russian History*. Ed. J. R. Miller. (New York, 2004), 1506.

¹⁹⁰⁰ *A Companion to Russian History*. Ed. By A. Gleason. (Hoboken, 2009), 168.

¹⁹⁰¹ Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9, 28.

¹⁹⁰² Василий Татищев. *История Российская*. Т. 2. (Москва, 1963), 40, 217.

¹⁹⁰³ Анатолій Новосельцев. Образование Древнерусского государства и первый его правитель. *Вопросы Истории*. (Москва, 1991), № 2–3, 14–16.

¹⁹⁰⁴ Андрей Чернов. Проблема 6360. Рудименты старовизантийской хронологии в русском летописании, 32.

¹⁹⁰⁵ Щодо регенства Ольги, то ще Михайло Грушевський зауважив: “На сю звістку можемо покладатись: се й сто літ пізніше в Києві мусили добре пам’ятати” (Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Львів, 1905), 446).

¹⁹⁰⁶ Георгій Филіст. *Введение христианства на Руси: предпосылки, обстоятельства, последствия*. (Минск, 1988), 107–109.

¹⁹⁰⁷ Олег Рапов. Когда родился великий киевский князь Святослав Игоревич. *Вестник МГУ. Серия 8. История*. (Москва, 1993), 94–96.

¹⁹⁰⁸ Пётр Толочко. *Древняя Русь. Очерки социально-политической истории*. (Киев, 1987), 44.

¹⁹⁰⁹ Теофіль Коструба. Вік князя Святослава Хороброго. *Життя і знання*. (Львів, 1937), Ч. 12, 354.

¹⁹¹⁰ Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 99–104, 110–111.

(бл. 939–940 рр.¹⁹¹¹). Цілий ряд дослідників просто опускають це питання, не бачачи достатньо обгрунтованої версії¹⁹¹². Підводячи певні підсумки дискусії, приймаючи інформацію літописів, і, спираючись на прийняті етапи лицарської підготовки, можна все-таки стверджувати, що Святослав Ігорович народився не пізніше 938 р., але і не раніше 935 р.

Весною 946 р. Святослав номінально керував київським військом, яке нанесло поразку древлянам. Фактично військом командував Свенелд. Пестун вікінг Асмуд (Асмолд) вивіз свого вихованця перед рядами війська. Юний князь мав метнути сулицю в сторону противника, але спис, пройшовши між вухами коня, вдарив коневі в ногу. Такий невдалий початок зупинив військо в нерішучості. І тоді Свенелд закричав, що князь уже почав битву і пора дружині наступати за князем. Історики багато писали про цей звичай і його витоки¹⁹¹³. Очевидно, що подібний епізод справді мав місце і був покладений очевидцем скальдом в основу героїчної пісні, яку пам'ятали довго.

Добившись перемоги над древлянами і укріпившись на київському престолі, Ольга не спішила допускати сина Святослава до влади і, скоріше всього, як зазначалося вище, він залишався у Хольмгарді-Новгороді (Гнездові), де перебував, напевно, зі своїм пестуном Асмудом. Асмуд виховав князя чисто в дусі традицій вікінгів, що підтверджує все життя Святослава. Напевно молодий князь був популярним серед варягів-командирів та дружинників. Врешті, коли релігійна політика Ольги наштовхнулася на опір частини київської знаті, в першу чергу військової верхівки, серед якої одну з головних ролей продовжував відігравати Свенелд, у 961–962 рр. відбувся переворот і до влади в Києві прийшов Святослав¹⁹¹⁴.

Молодий 23–25 річний князь прагнув подвигів, які мали обесмертити його ім'я. Він добився свого. Скальди складали про нього пісні. Одна з таких пісень потрапила до літопису: “коли князь Святослав виріс і змужнів, став він воїнів збирати, багатьох і хоробрих, бо й сам був хоробрий і легкий. Ходячи, яко барс, багато воєн він чинив. Вовів

¹⁹¹¹ Геннадий Литаврин. О датировке посольства княгини Ольги в Константинополь. *История СССР*. (Москва, 1981), № 5, 179.

¹⁹¹² Walter Hanak. The Infamous Svjatoslav Master of Duplicity in War and Peace? *Peace and War in Byzantium: Essays in Honor of George T. Dennis*. (Washington: Catholic University of America Press, 1995), 138–151; Александр Королёв. *Святослав*. (Москва, 2011), 38–39; Николай Котляр. Святослав Игоревич. *Древняя Русь в Средневековом мире: энциклопедия*. Под ред. Е. А. Мельниковой, В. Я. Петрухина. (Москва, 2014), 726–728.

¹⁹¹³ В оспіваних сагами битвах фіксується, що у вікінгів рукопашним зіткненням передувало метання дротиків-сулиць. Цілком очевидно, що конунг чи інший вождь мав метнути першим, даючи знак іншим воїнам (*Vikings. Idé och utforming*: Ewert Cagner; huvudmedarbetare: Bertil Almgren. (Göteborg, 1967), 204–205, 229).

¹⁹¹⁴ Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века*. (Москва, 2000), 151–173.

же за собою він не возив, ні котла [не брав], ні м'яса [не] варив, але, потонку нарізавши конину, або звірину, або воловину на вуглях спікши, він їв. Навіть шатра він [не] мав, а пітник слав і сідло у головах. Такими ж і всі інші вої його були. І посилав він до [інших] земель, кажучи: “Хочу на вас іти”¹⁹¹⁵.

Аналізуючи відомості з книги “Шляхів і країн” Абу-л-Касіма ібн Хаукаля (бл. 977), який у 968/69 р. в Джурджані зустрів очевидця походу Святослава¹⁹¹⁶, з “Книги досвіду народів” Ібн Міскавейха (бл. 932/936–1040)¹⁹¹⁷, “Кращого поділу для пізнання кліматів” (985) Шамс ед-діна ал-Мукаддасі¹⁹¹⁸ та “Повного зведення історії” Ібн ал-Асіра (1160–1233/1234)¹⁹¹⁹ і, та співставляючи їх з повідомленнями літописів, можна спробувати реставрувати події перших походів Святослава.

У 964 р. Святослав провів своє військо через землю *вятичів*, домовившись з ними про союз чи нейтралітет. *Вятичі* були данниками *хозар* і Святослав, напевно, пообіцяв їм допомогти позбутись цієї залежності. Раптово з'явившись на Волзі, київський князь наніс удар по Великому Булгару і запалив місто, а потім вторгнувся у землю *буртасів* (мордві). Угода з *вятичами* та превентивний удар по *булгарах* і *буртасах* позбавили можливості цих данників кагана взяти участь в

¹⁹¹⁵ “Князю Сѣтославу възрѣстьшю и възмужавшю нача воѣ съвокуплати многы и храбры бѣ бо и самъ хоробрѣ и легокѣ. Хоѣа акы парѣдусѣ войны многы твораше. Возѣ бо по собѣ не возаше, ни котла, ни масѣ варѣ, но по тонку изрѣзавѣ конину или звѣрину или говѣдину на оуглехѣ испекѣ ѣдаше. Ни шатра имаше, но подѣклѣдѣ постилаше, а сѣдло въ головѣ. Таке же и прочии вои ѣ вси баху. И посыланъ къ стирѣнѣ глѣа хочю на вы ити” (Ипатьевская летопись, 52–53).

¹⁹¹⁶ *Opus geographicum auctore Ibn Haukal (Abu 'l-Kasim ibn Haukal al-Nasiri) “Liber imaginis terrae”*. Ed. collatio textu primae editionis aliisque fontibus adhibitis Johannes Hendrik Kramers. Fasc.1-2. (Lugduni Batavorum, 1938–1939), 528 s.; Абрам Гаркави. Сказания мусульманских писателей о Славянах и Русах (с половины VII в. до конца X в. по Р. X.). (Санкт-Петербург, 1870), 218–222; Игнатий Крачковский. Избранные сочинения. Т. 4. (Москва, 1957), 198–199; Анатолий Новосельцев. Восточные источники о славянах и Руси VI–XI вв. *Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г.* (Москва, 2000), 313–321; Ал-Истархи – Ибн Хаукаль. Пер. и коммент. Олега Большакова. *История татар с древнейших времен. Т. 2. Волжская Болгария и Великая Степь.* (Казань, 2006), 745–752.

¹⁹¹⁷ *The Eclipse of Abbasid Caliphate. The concluding Portion of the Experiences of the Nations by Miskawaihi.* Trans. from Arabic by D. S. Margoliouth. (Oxford, 1921), 160 p.; Бетси Шустер. Место ибн Мискавейха среди арабоязычных историков. *Сборник работ аспирантов Отд. общ. наук АН Узбек.ССР.* Вып. 2. (Ташкент, 1958), 127–138.

¹⁹¹⁸ *Descriptio imperii moslemici*, auctore Schamso'd-din Abu 'Abdollah Mohammed ibn Achmed abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi. Ed. Michael Jan Goeje. (Lugduni Batavorum, 1906), 512 p.; *Descriptio imperii moslemici*, auctore Schamso'd-din Abu 'Abdollah Mohammed ibn Achmed abi Bekr al-Banna al-Basschari al-Mokaddasi. Ed. M. J. Goeje. (Lugduni Batavorum, 1906), 512 p.; Татьяна Калинина. Сведения Шамс ад-Дина ал-Мукаддаси о Хазарии. *Хазарский альманах.* Т. 8. (Харьков–Киев, 2009), 187–202.

¹⁹¹⁹ *Материалы по истории Азербайджана из Тарих-ал-камиль (Полного свода истории) Ибн ал-Асира.* (Баку, 1940), 108–120; Ибн ал-Асир. Ал-Камилфи-т-тарих (Полный свод истории). Пер с араб. и коммент. Павла Булгакова, доп., прим. и коммент. Шамсиддина Камолиддина. (Ташкент, 2006), 321–330.

обороні Хозарії. Удар по Булгару був досить сильним, після нього столиця Волзької Булгарії перейшла у місто Біляр. Заперечення Тетяни Калініної факту походу на Булгар важко вважати доведеним¹⁹²⁰.

У наступному 965 році Святослав з'явився на кордонах Хозарії. Одночасно по Хозарії зі сходу нанесли удар *огузи*. Каган звернувся по допомогу до Хорезму, але там поставили вимогу відмовитись від юдаїзму на користь ісламу. На це каган не рішився і йому довелося одному протистояти Святославу і огузам. У польовій битві хозарське військо було розгромлене. Святослав на лодях спустився по Волзі до Ітіля і здобув його. Населення дельти рятувалось на Тюленячих островах і далекому Мангішлаку. Опір вчинила тільки фортеця Саркел (Біла Вежа), яка була здобута і обсаджена руським гарнізоном. Далі військо Святослава здобуло Семендер (Махачкалу), один із багатіших торговельних портів, залежних від хозар. Т. Калініна, виходячи з аналізу тексту Ібн Хаукаля, полемізує з В. Бартольдом та іншими сходознавцями, відносячи розорення Семендера та других хозарських міст до 969 р.¹⁹²¹ На її думку цей похід було здійснено силами варязько-руських дружин, які покинули візантійську службу, та печенігів, з якими князь Святослав заключив мир під Києвом. Слідом за В. Мінорським¹⁹²² можна сумніватися у можливості спільного походу русів з печенігами у 969 р. після облоги Києва. Взагалі можливість походу на Каспій сильного руського війська наприкінці літа — на початку осені 969 р. в умовах невизначеності становища у Болгарії виглядає більш ніж фантастично.

Пізніше даниною були обложені *яси* (алани) і близькі до них *касоги* (черкеси), які займали територію між Чорним морем і Каспієм до Терека, включаючи Маничську впадину, і межували з Тмутараканню¹⁹²³. На зворотньому шляху у 966 р. було обложено даниною і *вятичів*¹⁹²⁴. На думку В. Пашуто, яка виглядає досить обґрунтованою у світлі

¹⁹²⁰Татьяна Калинина. Волжская Булгария и Дунайская Болгария в трудах средневековых арабо-персидских географов. *Проблемы социально-экономической и политической истории СССР. Тезисы докладов.* (Москва, 1975), 155–157; Її ж. Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времени Святослава. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г.* (Москва, 1976), 90–92.

¹⁹²¹Татьяна Калинина. *Сведения Ибн Хаукаля о походах Руси времени Святослава*, 90–98; Владимир Мошин. Русь и Хазария при Святославе. *Seminarium Kondakovianum.* Т. 6. (Praha, 1933), 193–195; Александр Якубовский. О русско-хазарских и русско-кавказских отношениях в IX–X вв. *Известия АН СССР. Серия истории и философии.* Т. 3. (Москва, 1946), № 5, 470–473; Василий Бертольд. Арабские известия о руссах. *Бартольд В. В. Соч., Т. 2. Ч. 1.* (Москва, 1963), 840–856.

¹⁹²²Владимир Минорский. Куда ездили древние русы? *Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы.* (Москва, 1964), 16–34.

¹⁹²³Александр Гадло. Восточный поход Святослава (К вопросу о начале Тмутараканского княжения). *Проблемы истории феодальной России.* (Ленинград, 1971), 59–68.

¹⁹²⁴Владимир Мошин. Русь и Хазария при Святославе, 193–195; Михаил Артамонов. *История хазар.* (Ленинград, 1962), 420–434.

“каспійської” політики його попередників, Святослав хотів не тільки розгромити Хозарію, але і “взяти в руські руки контроль над торговельними шляхами в Хорезм, Багдад, Константинополь по Волзі, Доні, на Керченській протоці, на Північному Кавказі, відкрити дорогу на Кавказ і міцною ногою встати в Криму”¹⁹²⁵.

У 966 р. це, здавалось, було досягнуто. Але Святослав не зміг скористатися плодами цієї перемоги. Дозволивши втягнути себе у Балканську війну, він дав можливість швидко піднятися Волзькій Болгарії і упустив можливість закріпитися на Низу Волги. Рештки хозар, а потім і сам каган, прийняли мусульманство. В хозарських містах з’явилися хорезмійські гарнізони. Семендер і другі хозарські міста у Прикаспії були легко захоплені ширваншахом. Київ утримав за собою тільки Білу Вежу та землю *вятичів*. Надто мізерним був результат такого блискучого походу. Походи Святослава заклали основу для пізнішого утворення та існування Тмутараканського князівства, куди ввійшли Саркел і, напевно, території у гирлі Дону¹⁹²⁶. Балканські війни Святослава мають величезну літературу¹⁹²⁷, хоча і тут з багатьох питань триває полеміка.

¹⁹²⁵ Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*. (Москва, 1968), 90–94.

¹⁹²⁶ Леонтій Войтович. Проблема утворення Тмутараканського князівства у світлі русько-хазарських стосунків X ст. *Хазарський альманах*. Т. 6. (Київ-Харьков, 2007), 65–77.

¹⁹²⁷ Александр Чертков. *Описание войны великого князя Святослава Игоревича против болгар и греков в 967–971 годах*. (Москва, 1843), 283 с.; Михаил Погодин. *Исследования, замечания и лекции*. Т. 1. (Москва, 1846), 184–186; Його ж. *Древняя русская история до монгольского ита*. Т. 1. (Москва, 1872), 31–38; Александр Гильфердинг. *История сербов и болгар. Собрание сочинений А. Гильфердинга*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1868), 139–154; Евгений Белов. *Борьба великого князя киевского Святослава Игоревича с императором Иоанном Цимисхием. Журнал Министерства Народного Просвещения*. Ч. 170. (Санкт-Петербург, 1873), декабрь, 298–324; Аркадий Лонгинов. *Договоры русских с греками, заключенные в X в.* (Одесса, 1904), 161 с.; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Львів, 1904), 411–419; Дмитрий Иловайский. *История России*. Т. 1. (Москва, 1906), 36–42; Николай Знойко. *О посольстве Калокира в Киев*. (Москва, 1907), 48 с.; Марин Дринов. *Съчинения*. Т. 1. (София, 1909), 331–344; Митрофан Довнар-Запольский. *История русского народного хозяйства*. (Киев, 1911), 82–97; Владимир Пархоменко. *У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*. (Ленинград, 1924), 53–94; Його ж. К вопросу о “норманнском завоевании” и происхождении Руси. *Историк-марксист*. (Москва, 1938), № 4, 107–110; Васил Златарски. *История на Българската държава през средните векове*. Т. 1. *Първо Българско царство*. Ч. 2. (София, 1927), 569–639; Никола Благов. *Царь Борис II // Годичник на Софийския университет. Юридическия факультет*. Кн. 26. (София, 1930), 3–27; Його ж. Критичен поглед върху известията на Лъв Дяконъ за българите. *Македонски прегледъ*. *Списане за наука, литература и общественъ животъ*. Година VI. Кн. 1. (София, 1930), 37–43; Steven Runciman. *A History of the First Bulgarian Empire*. (London, 1930), 337 p.; Петр Мутафчиев. *Русско-болгарские отношения при Святославе*. *Seminarium Kondakovianum*. Т. 4. (Praha, 1931), 78–89; Сергей Бахрушин. *Держава Рюриковичей. Вестник Древней Истории*. (Москва, 1938), № 2, 91–96; И. Лебедев. *Войны Святослава I. Исторический Журнал*. (Москва, 1938), № 5, 46–59; Фёдор Успенский. *Значение походов Святослава в Болгарию. Вестник Древней Истории*. (Москва, 1939), № 4 (9), 91–96; Николай Державин. *История Болгарии*. Т. 1. (Москва-Ленинград, 1945), 196–248; Т. 2. (Москва, 1946), 14; Arthur Edward Romilly Boak. *Earliest Russia Moves against Constantinople. Queen's Quarterly*. Vol. 55. (Kingston-Ontario, 1948), № 3, 315–316; George Vernadsky. *Kievan Russia*. (New Haven–London,

Окрім літописної інформації багатий матеріал дають візантійські джерела: “Історія” сучасника Льва Диякона¹⁹²⁸, “Огляд Історії, 811-1057 рр.” Іоанна Скілиці (XI ст.)¹⁹²⁹, “Скорочені історії, від найдавніших часів до 1118 р.” Іоанна Зоннарі (+ після 1159)¹⁹³⁰.

1948), 44–46; Його ж. *The Origins of Russia*. (Oxford, 1959), 273–277; Борис Греков. *Киевская Русь*. (Москва, 1949), 454–457; Francis Dvornik. *The Making of Central Europe*. (London, 1949), 70–90; Його ж. *The Slavs. Their Early History and Civilization*. (Boston, 1956), 394 p.; Иван Снегаров. *Духовно-культурните връзки между България и Русия през средните векове (X–XV в.)*. (София, 1950), 140 с.; Пётр Карышковский. Русско-болгарские отношения во время балканских войн Святослава. *Вопросы Истории*. (Москва, 1951), № 8, 53–61; Його ж. К вопросу о первоисточниках по истории походов Святослава. *Кр. сообщ. ин-та славяноведения*. Вып. 9. (Москва, 1952), 53–61; Його ж. Балканські походи Русі при Святославі у пізньому руському та слов'янському літописанні. *Праці Одеського ун-ту*. Т. 152. Серія істор. наук. Вип. 9. (Одеса, 1962), 105–112; Його ж. “Повесть временных лет” про балканські походи Русі при князі Святославі. *Там само*, 96–104; Henryk Paszkiewicz. *The Origin of Russia*. (London, 1954), 430–450; Митрофан Левченко. *Очерки по истории русско-византийских отношений*. (Москва, 1956), 251–290; Irène Sorlin. Les traités de Byzance avec la Russie au X-e siècle. II (partie). *Cahiers du monde Russe et Soviétique*. Vol. 2. (Paris, 1961), № 4, 35–72; Antony Derek Stokes. The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *The Slavonic and East European Review*. Vol. 40. (London, 1961), no. 94, 44–57; Його ж. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *Ibidem*. Vol. 40. (London, 1962), no. 95, 466–496; Димитр Ангелов. *История Византии*. Ч. 2. (София, 1963), 82–89; Ihor Sevcenko. Sviatoslav in Byzantine and Slavic Miniatures. *Slavic Review*. Vol. 24. (1965), no. 4, 709–713; Емил Михайлов. Българо-руските взаимоотношения от края на X до 30-те години на XIII в. в руската и българската историография. *Годишник на Софийския университет. Философско-исторически факултет*. Кн.3. *История*. Т. 59. (София, 1966), 161–186; Владимир Пашуто. *Внешняя политика Древней Руси*. (Москва, 1968), 69–74; Михаил Тихомиров. Походы Святослава в Болгарию. *Тихомиров М.Н. Исторические связи России со славянскими странами и Византией*. (Москва, 1969), 111–118; Alexis Peter Vlasto. *The Entry of the Slavs into Christendom*. (Cambridge, 1970), 435 p.; Михаил Бибилов. Новые данные Тактика Икономидиса о Северном Причерноморье и русско-византийских отношениях. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г.* (Москва, 1976), 87–89; Христо Коларов. *Средневековата Българската държава (уредба, характеристика, отношения със съседните народи)*. (В.Търново, 1977), 269 с.; Сергей Иванов. Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. *Византийский Временник*. Т. 42. (Москва, 1981), 88–100; Його ж. Полемическая направленность “Истории” Льва Диякона. *Там само*. Т. 43. (Москва, 1982), 74–80; Андрей Сахаров. *Дипломатия Святослава*. (Москва, 1982; Москва, 2014), 305 с.; Александр Королев. *История междукняжеских отношений на Руси в 40-е – 70-е годы X века*. (Москва, 2000), 174–197.

¹⁹²⁸ Дмитрий Багалей. История Льва Диякона как источник для русской истории. *Сб. соч. студентов ун-та св. Владимира*. Вып. 10. Кн. 1. (Киев, 1880), 2–29; Михаил Сюзюмов. Об источниках Льва Диякона и Скилицы. *Византийское обозрение*. Т. 2. Вып. 1. (Юрьев, 1916), 106–167; Його ж. Мирозрение Льва Диякона. *Античная древность и средние века*. (1971), 141–144; Лев Диякон. *История*. Пер. М. М. Копиленко, стат. М. Я. Сюзюмова, Коммент. М. Я. Сюзюмова, С. А. Иванова. (Москва, 1988), 239 с.

¹⁹²⁹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope. Ab Immaniele Bekkero suppletus et emendatus. [Corpus scriptorum historiae Byzantinae. Т. 2]. (Bonnae, 1839), 802 p.; Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum. (Berolini Novi Eboraci, 1973), 579 p.; John Skylitzès. *A Synopsis of Byzantine History, 811–1057*. Trans. By John Wortley. (Cambridge University Press, 2010), 250–297; Александр Каздан. Из истории византийской хронографии X века. Источники Льва Диякона и Скилицы для истории третьей четверти X ст. *Византийский Временник*. Т. 20. (Москва, 1961), 106–128; Waren Treadgold. *The Middle Byzantine Historians*. (London, 2013), 332–406.

¹⁹³⁰ Joannis Zonarae epitomae historiarum libri XIII–XVIII. Ed. Theodor Bütter-Wobst. (Bonnae, 1897), 534–535; Дмитрий Черноглазов. Хроника Иоанна Зонары и её источники (IX–XI века). *Vi-*

Які ж були причини втручання Святослава в конфлікт на Балканах? Як він міг покинути в момент найбільшого успіху дельту Волги і Каспійське побережжя, де завершувався *великий шовковий шлях* і за які боролися його попередники, щоби вплутатися у незрозумілу війну, що навіть киян привело в замішання? Тут найбільш вірогідним виглядає пояснення Сергія Іванова, який старався узгодити деталі візантійських хроністів із загальним політичним фоном¹⁹³¹. За угодою 927 р. Візантія вважалася союзником Болгарії і мусила платити останній трибут за оборону її кордонів від кочовиків. Це була звичайна візантійська практика, оскільки війна обходила імперії дорожче за сплату трибиту. Шляхом зближення з Болгарією Візантія хотіла добитися того, що її не вдалося шляхом воєнним. Тому вона ревниво слідкувала за діяльністю царя Петра. Мирна угода з угорцями і дипломатичний зондаж в 965 р. в Марбурзі при дворі кайзера Оттона I насторожили її. Тому у червні 967 р., інспектуючи прикордонні фракійські фортеці, василевс Никифор II Фока відправив царю Петру листа, в котрому скаржився, що болгари перепускають через свою територію угорців, які грабують візантійські володіння. Цар Петро відповів, що болгари просили допомоги проти тих самих угорців, але Візантія зосталась глухою, а тепер, коли Болгарія вирішила забезпечити себе від кочовиків і уклала з ними угоду, ромеї знову хочуть їх посварити. Замкнутний, злопам'ятний василевс затаїв образу за таку різку і зневажливу відповідь. Він задумав витончений план перетворення Болгарії в послухного виконавця візантійської політики.

Всі приготування тримались в глибокій таємниці. Візантія підкреслювала своє дружнє ставлення до Болгарії. 28 червня 968 р. на трапезі у імператорському палаці болгарський посол був посаджений вище посла німецького короля. І, коли розгніваний кремонський єпископ Ліутпранд хотів покинути прийом, йому пояснили, що Візантія визнає за болгарським царем титул василевса (чого так добивався Оттон I) і тому його послам віддається перевага над послами інших володарів. 22 липня 968 р. візантійська армія виступила проти арабів. А тим часом син херсонеського стратиґа Калокір, посвячений у плани імператора, прибув до Києва з завданням схилити князя Святослава до походу в Болгарію. Зрозуміло, що Никифор II не планував повний розгром Болгарії, яка тоді знаходилася в апогеї свого розвитку і виглядала могутньою. Коли у царя Петра виникнуть проблеми, він неминуче звернеться до Візантії і тоді з допомогою печенігів (як рекомендував в своєму трактаті Костянтин VII) руський напад буде відбито. Так василевс

зантійський временник. Т. 63 (88). (Москва, 2004), 137–154; Його ж. О мировоззрении Иоанна Зонарі и его современников. *Византийские очерки*. (Санкт-Петербург, 2006), 187–204.

¹⁹³¹Сергей Иванов. Византийско-болгарские отношения в 966–969 гг. *Византийский Временник*. Т. 42. (Москва, 1981), 88–100.

розраховував провчити болгар і відбити їм охоту шукати контакти з Оттоном, переконавши болгарську знать, що союз з Візантією єдиний правильний курс зовнішньої політики цього краю. За версією С. Іванова місія Калокіра відбулась у 968 р., що також виглядає найбільш вірогідним.

Версія А. Сахарова, ніби Никифор II намагався будь-якою ціною відвернути увагу Святослава від Криму, навіть ціною віддачі йому Подунав'я, погано враховує тодішню політичну кон'юктуру. Функціонування грецьких портів у Криму було важливим для Київської Русі не менше ніж для Візантії. Святослав не мав сил аби закріпити за собою результати недавніх походів на Волгу. Війна з імперією та зупинка кримської торгівлі були для нього небажаними. Що ж до самої Болгарії, то після страшної поразки при Анхіалі (917 р.), Візантія не могла повірити, що ця сильна держава може так легко розсипатися. І вже ні в якому разі ніхто не збирався пускати на Балкани нового ще могутнішого суперника.

Патрикій Калокір задумав не просто виконати місію, а з допомогою Святослава самому стати василевсом. Він знав руську мову і зумів переконати київського князя, який як справжній вікінг дав втягнути себе в цю авантюру. 15 кентінаріїв золота (491,175 кг), привезених патрикієм, було використано для наймання і спорядження війська. Десь у кінці червня – на початку липня 968 р. Святослав несподівано форсував Дунай, під Доростолом розбив військо царя Петра і до кінця серпня зайняв Добруджу. Князь і його полководці Ікмар (Інгвар) та Сфенкел (Свенелд) діяли блискуче. Інгвар-Ігор, можливо, племінник князя Ігоря і двоюрідний брат Святослава, відомий з тексту угоди 944 р. Тому в тексті він і названий попереду Свенелда.

До кінця 968 р. Святослав зробився повним господарем Болгарії. 30 січня 969 р. помер цар Петро, його спадкоємець Борис II мусив заgravати з київським князем, вдаючи свою готовність скоритися. А сам Святослав вже планував перенести свою столицю у Переяславець на Дунаї, який знаходився посередині всіх земель, які на той час йому вдалося взяти під контроль.

Отримавши інформацію про успіхи Святослава, Никифор II вислав у Болгарію Никифора Еротика і єпископа Феофіла, які не знайшли нічого загрозливого для інтересів імперії. Тому василевс не спішив надавати військову допомогу болгарам, яку в нього просили, а тільки обмежився посиленням фракійських гарнізонів. Перша частина його плану була успішно реалізована, пора була реалізувати другу.

Зимою 968/969 р. візантійські послы вирушили до печенігів. Весною 969 р. печеніги обложили Київ. Сіверський воєвода Претич прорвався до міста, де з юними онуками перебувала княгиня Ольга, і уклав з печенігами перемир'я. Але печенізька загроза тривала, і Святослав

мусив покинути Болгарію та швидким маршем вертати до Києва. Він зумів домовитися з печенігами, мир з кочовиками був необхідним для забезпечення тилів у Болгарії.

Оголосивши про свій намір перенести столицю на Дунай, Святослав, напевно, зіткнувся з опозицією знаті, і мусив піти на поступки, посадивши своїх синів як удільних князів відповідно у Києві, Овручі та Холмгарді-Новгороді. Київська еліта і сама княгиня Ольга мало співчували болгарській авантюрі свого князя.

Візантія тим часом могла вважати свій план виконаним. Болгари з великими втратами тиснили руські гарнізони, виштовхуючи їх за Дунай, і візантійцям не було потреби втручатися.

28 жовтня 969 р. візантійські полководці патрикій Петро і Михайло Вурце здобули Антіохію, яка була тоді одним з найбільших міст світу. Емір Алеппо став данником імперії. І в цей час найбільшого тріумфу Никифора II його дружина Феофано і міністр Василь Ноф сприяли перевороту. Василевс був вбитий. Престол зайняв інший полководець Іоанн Цимісхій. Весною 970 р. новий василевс продовжив переможну війну в Сирії.

У Болгарії ж військо Бориса II підійшло до Переяславця. Довідавшись, що населення готове повстати проти руського гарнізону, воєвода Вовк покинув місто. Його військо, відступаючи з Болгарії, Святослав перехопив вже на Дністрі. На початку літа 970 р. Святослав знову з'явився на Балканах. В ПВЛ ці події помилково датовані 971 р. “Прииде Сѣославъ Переяславцю и затворишася Болгаре в городѣ. И изълѣзоша Болгаре на сѣчу противу Сѣославу, и бѣ сѣча велика, и ѡдолѣваху Болгаре. И рече Сѣославъ воє своимъ: “Оуже намъ здѣ пасти; потагнемъ мужьскы, брѣе и дружино!” И к вечеру ѡдолѣ Сѣославъ, и взѣ горѣ копьє...”¹⁹³². Андрій Сахаров звернув увагу на повідомлення Устюжського літопису. Склад джерел цього літопису не зовсім ясний. Цитована вище стаття тут має продовження після “рька се город мой”: “и казни в нем изменников смертию.”¹⁹³³ Отже, схоже, Святослав вважав це місто своїм, завойованим раніше.

Далі здалася болгарська столиця Великий Преслав, куди ввійшов гарнізон, очолений Свенелдом. Як здогадувався Антоні Стоукс, цар Борис II визнав себе ленником Святослава¹⁹³⁴. Суверенітет Болгарії було ліквідовано, а становище царя фактично зведено до рівня руських “світлик” князів.

Ставши сюзереном Болгарії, Святослав відправив посольство у Візантію. Частина дослідників допускає, що князь вимагав виплати трибуту, котрий раніше належав Болгарії. Можливо, що мова йшла

¹⁹³² Ипатьевская летопись, 57.

¹⁹³³ Андрей Сахаров. *Дипломатия Святослава*. (Москва, 1982), 147.

¹⁹³⁴ Antony Derek Stokes. The Balkan Campaigns of Svyatoslav Igorevich. *Ibidem*. Vol. 40. (London, 1962), no. 95, 466–496.

перш за все про визнання Візантією завоювання Болгарії. Василевс Іоанн Цимісхій відмовився визнати таке становище. Святославу було запропоновано “щоби він, отримавши обіцяну Никифором нагороду з нагоди походу проти *мисян*, вернув у свої володіння, до кіммерійського Боспору і залишив Місію, яка належить ромеям.”¹⁹³⁵

Завоювання Святослава Ігоровича станом на 970 р

Святослав не міг не розуміти, що без війни з Візантією утримати завойовані болгарські землі буде важко. Але основні візантійські сили облягали Алеппо. Третій рік тривав голод в районі візантійської столиці і підвезення продовольства з Північного Причорномор'я ставало першорядним завданням. Тому Святослав мусив спішити і скористатися проблемами нового василевса Іоана Цимісхія та нанести удар першим. Крім того час працював проти нього. Не всі болгари погодилися з втратою незалежності. В Македонії ще зимою 970 р. нобілі Комітопули утворили Західно-Болгарське царство. Можна було чекати виступів і на зайнятій території. Іоанн Цимісхій теж враховував цю ситуацію і як міг затягував час. Навприкінці літа візантійці здобули Алеппо. Відвоювання Сирії було завершено. Але потрібен був час, щоби перекинути війська, крім того армії потрібен був певний перепочинок.

¹⁹³⁵ Лев Диякон. *История*. (Москва, 1988), 55–56.

Князь Святослав Ігорович. Скульптор Євген Лансере (1886)

Наприкінці літа 970 р. Святослав обложив Філіппополь (Пловдив). Ця фортеця була здобута після впертого опору. Згідно візантійських відомостей, безперечно перебільшених, князь велів посадити на палі 20 тис. полонених болгар¹⁹³⁶. Далі військо Святослава вторгнулось у Фракію. Напевно князь сподівався підписати мир під стінами візантійської столиці.

У битві під Адріанополем авангард армії Святослава, в якому були і болгари, угорці та печеніги, зіткнувся з візантійцями. За даними Льва Диякона у магістра Варда Скліра було 10 тис., у русів — 30 тис. Це теж, напевно, перебільшення. Обидві сторони приписували собі успіх у цій зустрічній битві. Нам здається, що більшого успіху досягли візантійці, серед яких відзначився Іоан Алакас, печеніг, який зробив кар'єру на військовій службі¹⁹³⁷. Руський наступ було зупинено, але битва при Адріанополі ще не дала відчутної переваги і Візантії.

¹⁹³⁶ Там само, 56.

¹⁹³⁷ Александр Каждан. *Социальный состав господствующего класса Византии в X–XII вв.* (Москва, 1974), 126, 139.

Повстання Варда Фоки у Малій Азії змусило василевса Іоана Цимісіхія перекинути сили Варда Скліра на його придушення. Обороняти Фракію залишився патрикій Іоан Куркуас, родич василевса. Василевс міг підтримати його тільки спробою переговорів з Святославом, частини якого почали з'являтися не лише у Фракії, але й у Македонії.

Вторгнення у Фракію, яке супроводжувалося руйнуванням міст (“и другиѣа города разбиѣаѣа иже стоѣть пусты и до дѣе”¹⁹³⁸), здавалось, давало очікувані результати. Візантія навіть демонструвала готовність до миру, погоджуючись на виплату контрибуції на військо Святослава і болгарського трибуту. Але це була тільки боротьба за виграш часу. Тому в ході переговорів василевс міг обіцяти все що завгодно — тільки б виграти час. Напевно це йому вдалося, бо осінь 970 р. і зима 970/971 рр. пройшли відносно спокійно.

Весною 971 р. Святослав вислав до Цимісіхія посольство, щоби розвідати ситуацію. Імператор за цей час вирішив проблему Варда Фоки і дав перепочити своїм військам. Візантійський флот числом майже 300 суден вже рухався вздовж берегів Болгарії, щоб увійти у Дунай і загрожувати Переяславцю та Доростолу. Основні ж сили візантійців зосередилися у Фракії і раптово з'явилися під Преславою. Балканські проходи виявились незахищеними. Язичник Святослав ніяк не очікував виступу візантійської армії саме на Пасху. Болгарська столиця була взята в результаті дводенного жорстокого штурму.

Цар Борис II, скористався першою нагодою, щоб перейти у візантійський стан. Так само поступило і більшість його війська. Патрикій Калокір вночі втік з фортеці, а Свенелду вдалось вирватись з невеликим загonom¹⁹³⁹. Слідом за Преславою добровільно здались грекам Пліска, Дінея та інші міста.

Невдачі прискорили розпад коаліції. Святослава покинули печеніги і угорці. Тоді київський князь вдався до жорстоких репресій. “... бачачи, що *мисяни* відмовляються від союзу з ним і переходять на сторону василевса і знаючи, що якщо *мисяни* схиляться до ромеїв, справи його закінчатся погано... скликав біля трьохсот найбільш родовитих і впливових з їх числа і звершив над ними жорстоке і нелюдське злодійство: наказав всім відрубати голови, а інших в оковах заключити в темниці”¹⁹⁴⁰. Не уникнули репресій і християни з київського оточення князя, яких Святослав підозрівав у симпатіях до Візантії. У числі жертв був і його зведений або рідний брат Гліб. Репресії, навіть антихристиянський терор, в ході якого, схоже, були розрушені київські храми, зокрема св. Софії, фундованої Ольгою, і св. Миколая на Аскольдовій

¹⁹³⁸ Ипатьевская летопись, 58.

¹⁹³⁹ Лев Диякон. *История*. (Москва, 1988), 71–72.

¹⁹⁴⁰ Там само, 73.

могилі, що засвідчили окремі археологічні знахідки¹⁹⁴¹, були кроками відчаю в умовах наростаючої небезпеки зустрічі з головними силами імперії, які очолював сам василевс, досвідчений полководець.

Святослав мусив стягувати свої розкидані війська до Доростолу. 23 і 25 квітня 971 р. безрезультатними атаками він пробував відкинути військо Цимісхія, але врешті мусив відійти у Доростол. За Левом Дияконом в одній з цих атак загинув Свенелд (“Але ось один, вирвавшись з фаланги ромеїв, звалив Сфенкела (який вважався у тавроскіфів третім після Сфендослава), доблесного, величезного росту мужа, який відважно бився у цій битві”¹⁹⁴²), але це, скоріше, звичайне перебільшення у доповіді василевсу, як і розміщена поряд розповідь про візантійського богатиря Феодора Лалакона¹⁹⁴³.

28 квітня 971 р. візантійський флот блокував фортецю зі сторони Дунаю. В цей час руський князь думав лише про спасіння армії. 65 днів тривала оборона Доростолу. Візантійський флот, оснащений *грецьким вогнем*, виключав можливість прориву по Дунаю. Візантіїці поставили металльні машини, готуючись до штурму. Прикривав цю металну артилерію загін патрикія Іоана Куркуаса. Під час однієї з вилазок обложені зуміли перебити цей загін і вбили самого патрикія, чий визолочені доспіхи дозволили їм побачити в ньому самого василевса. Його відрубану голову настромили на спис і виставили на башті міста¹⁹⁴⁴. Після цього 20 липня 971 р. військо Святослава ще раз спробувало прорватися, але ця спроба закінчилася великими втратами, в числі яких був Ікмор (Ігор) “... хоробрий муж гігантського зросту... котрого вважали по достоїнству другим серед них”¹⁹⁴⁵, напевно племінник Ігоря, згаданий в угоді 944 р.

21 липня 971 р.¹⁹⁴⁶ в жорстокій битві Святослав здійснив останню спробу вирватись. Цимісхію вдалося відрізати його від фортеці і оточити, але виняткова мужність дозволила русам знову пробитись до фортеці.

Оцінюючи відвагу і рішучість противника і вважаючи своє завдання виконаним далеко краще ніж було задумано його попередником, Цимісхій погодився на мир зі Святославом. В числі загиблих під Доростолом був, напевно, і Калокір, інакше Цимісхій став би вимагати його видачі. За умовами миру Святослав зобов'язувався не зачіпати

¹⁹⁴¹ Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*. (Київ, 1988), 103–104.

¹⁹⁴² Лев Диякон. *Історія*. (Москва, 1988), 76.

¹⁹⁴³ Там само, 76.

¹⁹⁴⁴ Там само, 77–78.

¹⁹⁴⁵ Там само, 78.

¹⁹⁴⁶ Михаил Сюзюмов. Вспомогательные исторические науки и внутренняя критика источника при датировке событий. *Вспомогательные исторические дисциплины*. Сб. 1. (Свердловск, 1974), 4–8.

візантійських земель, зокрема кримських володінь, Болгарії, а також мав допомагати Візантії проти її ворогів у випадку нападу останніх. Крім того він мав здати Доростол, відпустити полонених і негайно виступити до Києва. Імператор дозволив русам покинути Доростол на своїх суднах і видав їм на дорогу по дві міри хліба на кожного воїна (За Левом Дияконом Святославу було виділено на 22 тис. воїнів по два медімна зерна (бл. 20 кг), втрати руського війська у війні проти Візантії хроніст оцінив у 38 тис.¹⁹⁴⁷).

За Скілицею Святослав ще просив допомоги по забезпеченню проходу своїх військ до Києва, напевно, побоюючись печенігів. Іоан Цимісхій послав до печенігів єпископа Феофіла із завданням добитись підтвердження миру з Візантією і зобов'язання не нападати на Болгарію та пропустити військо Святослава. Печеніги згодились на всі умови окрім останньої¹⁹⁴⁸.

Після підписання миру обидва володарі зустрілись. Цю зустріч описали Лев Диякон та Скіліца. На мініатюрі Мадридського манускрипту хроніки Скіліци обидва розмовляють без свити, сидячи напроти один одного. Цимісхій в короні і з скіпетром, Святослав — у шапці. Лев Диякон писав, що князь приїхав на зустріч у простій вишитій сорочці і без свити. Був то міцний широкоплечий русявий чоловік з сірими очима, який носив оселедець та вуса, подібно до пізніших

Зустріч князя Святослава Ігоровича (справа) з василевсом Іоаном Цимісхієм 23.07.971 р.
Мініатюра Мадридського рукопису Скіліци (XIII ст.)

¹⁹⁴⁷ Лев Диякон. *История*. (Москва, 1988), 81.

¹⁹⁴⁸ *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*. (Berolini Novi Eboraci, 1973), 308–310.

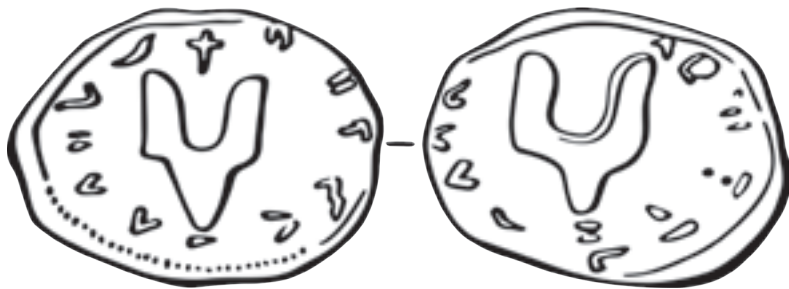
Загибель князя Святослава. Мініатюра Радзивилівського літопису

запорожців¹⁹⁴⁹. Як і волзько-каспійські походи, балканські війни Святослава закінчилися для Києва безрезультатно. Балканські війни Святослава, які так блискуче починались, забрали багато засобів і жертв та тільки послабили Київську державу і допомогли Візантії анексувати Болгарію. Тактикон Ікономідиса, який датується 971–976 рр., не пізніше 979 р., дозволяє стверджувати, що наслідком цих війн стало також закріплення Візантії у північній та західній частинах Чорного моря. Так в Криму з'явилася нова фема Боспор з центром у Боспорі Кімерійському (вона була ліквідована після здобуття Херсонесу у 989 р. Володимиром Святославичем), а на західному побережжі — фема Понту Евксінського з центром у Боспорі Фракійському. Воєвода Свенелд пропонував провести військо до Києва по суші через землі Тиверців. Святослав вирішив йти на лодях по Дунаю і Дніпру. Можливо вони розділились на дві половини і тому Свенелд благополучно „приде кь Києву кь Іарополку”¹⁹⁵⁰. Святослав пройшов Дунаєм повз Переяславець, який він хотів зробити своєю столицею і жителі якого, мстячи йому за репресії, послали до печенігів, закликаючи їх напасти на київського князя¹⁹⁵¹.

¹⁹⁴⁹ Лев Диякон. *История*. (Москва, 1988), 81–82.

¹⁹⁵⁰ Ипатьевская летопись, 62.

¹⁹⁵¹ Там само, 62.

Печатка князя Святослава

Зиму 971/972 рр. Святослав провів у Білобережжі, де були руські факторії, які згідно угоди 944 р. мали бути ліквідовані. З початком війни з Візантією їх відновили, але запасів тут ще було мало і військо голодувало. „... не бѣ в нѣ брашна, и бѣ гладь велікъ, ѡко по полу-гривнѣ голова конача, и зимова Сѣославъ. Веснѣ же приспѣвъши, поиде Сѣославъ в пороги. В лѣ 972 (6480) ... и нападе на на Кура, кнѣзь Печенѣжскыи и оубиша Сѣослава, и взяша голову єго, и во лбѣ єго здѣлаша чашю, ѡковавши лобъ єго, и пыаху в немъ”¹⁹⁵². Відомий запорізький археолог Георгій Шаповалов достатньо переконливо пов’язує з ймовірною могилою Святослава Ігоровича Вознесенську гірку і знайдений там у 1939 р. археологом Володимиром Грінченком знаменитий Вознесенський скарб¹⁹⁵³.

Як язичник, Святослав напевно мав гарем, але матерями його синів джерела називають тільки двох жінок: матір Ярополка та, ймовірно, Олега, незнану з імені та походження, і Малушу, дочку Марка Любечанина та ключницю княгині Ольги, яка була матір’ю Володимира. За В.Татищевим, перша була угорською принцесою і звали її Предславою¹⁹⁵⁴. Чи саме ця княгиня згадана в тексті угоди 944 р. важко стверджувати. Це могла бути також дочка Ігоря або ж вдова котрогось зі “світлич” князів, яка зберігала владу в його князівстві. При цьому союз з Угорщиною міг бути скріплений шлюбом з дочкою угорського князя Такшоня, що було вигідно обом сторонам і не залежало від віку самого Святослава. Династичні шлюби завжди були в першу чергу важливими елементами політичної доцільності.

¹⁹⁵² Там само, 62. Звичай цей був своєрідною кривавою модою, даниною часу. У 567 р. король лангобардів Альбоїн, розбивши короля гепідів Гунімунда і одружившись з його дочкою Розамундою, теж зробив з черепа Гунімунда чашу, з якої змусив пити і Розамунду.

¹⁹⁵³ Георгій Шаповалов. “... прийшов Святослав у пороги...”. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 8. (Львів, 2014), 105–118.

¹⁹⁵⁴ Василий Татищев. *История Российская*. Т. 1. (Москва, 1962), 118, 372.

Малушу слідом за О. Шахматовим вважали донькою древлянського князя Мала, ув'язненого чи посадженого в Любечі, яка утримувалася як заложниця в Києві при дворі Ольги¹⁹⁵⁵. Гіпотеза ця сумнівна, Володимир Святославич міг бути і бастардом, права якого признав Святослав¹⁹⁵⁶. Такі випадки у спадковому праві при Рюриковичах траплялися, хоча не дуже і часто, причому і після утвердження християнства. Так права бастарда Олега, признаного батьком галицьким князем Ярославом Осмомислом, визнавалися його противниками.

„Останній вікінг” на київському престолі Святослав Ігоревич, незважаючи на блискучі військові походи і уславлення в піснях скальдів, добився тільки загального ослаблення Київської Русі, наслідки якого випало виправляти його молодшому синові Володимирі.

¹⁹⁵⁵ Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 119–133.

¹⁹⁵⁶ Походження князя Володимира Святославича буде розглянено нижче.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР-ВАСИЛЬ СВЯТОСЛАВИЧ

(Володимир Красне Сонечко.

Святой рівноапостольний князь Володимир Великий)

Діяльності Володимира Святославича, яка завершила формування великої імперії Київська Русь та її християнізації і долучення до християнської європейської цивілізації, присвячена величезна література¹⁹⁵⁷. Тому зупинимось тільки на найбільш дискусійних моментах,

¹⁹⁵⁷ Александр Гильфердинг. Неизданное свидетельство современника о Владимире Святом и Болеславе Храбром. *Русская беседа*. (1856), кн. 1, 1–34; Леонид Майков. *О былинах Владимиров цикла*. (Санкт-Петербург, 1863), 139 с.; Николай Костомаров. Князь Владимир Святой. *Костомаров Н.И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1873), 1–7; Виктор Розен. *Император Василий Болгаробойца. Извлечения из летописи Яхья Антиохийского*. (Санкт-Петербург, 1883), 447+VI с.; Владимир Завитневич. *Владимир Святой как политический деятель*. (Киев, 1883), 211 с.; Його ж. О месте и времени крещения св. Владимира и о годе крещения киевлян. *Труды Киевской Духовной Академии*. (1888), январь, 126–152; Александр Соболевский. В каком году крестился Владимир? *Журнал Министерства Народного Просвещения*. (Санкт-Петербург, 1888), июнь, 396–403; Його ж. Год крещения Руси. *Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца*. (Киев, 1888), кн.2, отд. 2, 1–6; Фёдор Фортинский. Крещение князя Владимира на Руси по западным известиям *Там само*, 95–128; Николай Бубнов. *Сборник писем Герберта как исторический источник 983-997*. Ч. 2. Отд. 1. Критическая монография по рукописям. (Санкт-Петербург, 1889), 601 с.; Władysław Abraham. *Organizacja kościoła w Polsce do połowy XIII wieku*. (Lwów, 1893), 40–50; Алексей Павлов. Догадка о происхождении древнерусского предания, которое называет первого русского митрополита Михаилом Сириним. *Чтения в Историческом Об-ве Нестора Летописца*. (Киев, 1896), кн.11, отд.2, 22–26; Пётр Лебединцев. Примечания к „Догадке” А. С. Павлова. *Там само*, 27–33; Измаил Срезневский. *Память и похвала князю Владимиру и его житие по списку 1494 г.* (Санкт-Петербург, 1897), 2+12 с.; Григорій Величко. Політичні і торговельні взаємини Русі і Візантії в X і XI ст. *Записки НТШ*. Т. 6. Кн. 2. (Львів, 1898), 1–36; Хрисанф Лопарев. *Русь и греки*. (Санкт-Петербург, 1898), 43 с.; Алексей Шахматов. *Корсунская легенда о крещении Владимира*. (Санкт-Петербург, 1906), 126 с.; Його ж. Как назывался первый русский христианин-мученик. *Изв.Отделения Русского Языка и Словестности*. (Санкт-Петербург, 1907), № 9, 261–264; Його ж. Один из источников летописного сказания о крещении Владимира. *Сб. ст. по славяноведению, посвящ. М. С. Дринову*. (Харьков, 1908), 63–74; Його ж. Мстислав Лютый в русской поэзии. *Сб. Харьк. ист.-филол. об-ва*. Т. 18. (Харьков, 1909), 85–97; Александр Бертье-Делагард. Как Владимир осаждал Корсунь. *Изв. Отделения Русского Языка и Словестности*. Т. 14. Кн. 1. (Санкт-Петербург, 1909), 241–307; Василий Васильевский. К истории 976–986 годов. *Васильевский В. Г. Труды*. Т. 2. (Санкт-Петербург, 1909), 67–120; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Київ, 1913), 485–538; Владимир Пархоменко. *Начало христианства Руси.Очерк из истории Руси IX–X вв.* (Полтава, 1913), VIII+191 с.; Дмитрий Айналов. К вопросу о строительной деятельности св.Владимира. *Сборник в память святого равноапостольного князя Владимира*. (Петроград, 1917), 20–39; Борис Соколов. Эпические сказания о женитьбе князя Владимира (Германо-русские отношения в области эпоса). *Уч. зап. Саратовского гос. ун-та*. Т. 1. (1923), вып.3, 96–99; Friedrich Braun.

Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X-XIV. Jahrhunderts. *Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag*. (Halle, 1924), 157–167; Борис Греков. „Повесть временных лет” о походе Владимира на Корсунь. *Известия Таврического об-ва истории, археологии и этнографии*. Т. III (60). (Симферополь, 1929), 99–112; Nicola de Baumgarten. Olaf Trygvason roi de Norvege et ses relations avec Saint Vladimir de Russie. *Orientalia Christiana*. Т. 24. F. 73. (Roma, 1931), 5–37; Idem. Saint Vladimir et la conversion de la Russie. *Ibidem*. Т. 27. F. 79. (Roma, 1932), 5–136; Myron Korduba. Stosunki polsko-ukrainskie w wieku X–XIII. *Sprawy narodowościowe*. Т. 7. (Warszawa, 1933), 749–760; Елена Рыздзевская. Легенда о князе Владимире в саге об Олафе Тригвассоне. *Труды Отдела Древнерусской Литературы*. Т. 2. (Ленинград, 1935), 5–20; Сергей Бахрушин. К вопросу о крещении Руси. *Историк-марксист*. (Москва, 1937), № 2, 40–77; Михаил Присёлков. Русско-византийские отношения IX–XII вв. *Вестник Древней Истории*. (Москва, 1939), № 6, 112–136; Владимир Пархоменко. Характер и значение эпохи Владимира, принявшего христианство. *Уч. зап. Ленинградского ун-та. Сер. ист. наук*. Вып. 8. (Ленинград, 1941), № 73, 203–204; Владимир Мошин. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. *Byzantinoslavica*. Т. 9. (1947–1948), 55–85; Henryk Łowmiański. Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów. *Przegląd Historyczny*. Т. 41. (Warszawa, 1950), 152–179; Dimitr Obolensky. Le patriarcat byzantin et les Metropoles de Kiev. *Atti del VIII Congresso internazionale di Studi Byzantini*. 1951. Vol. I. (1953), 32–41; Митрофан Левченко. Взаимоотношения Византии и Руси при Владимире. *Византийский Временник*. Т. 7. (Москва, 1953), 194–223; Gerard Labuda. Saga o Stryzbjornie, jorlu Jomsborga. *Slavia Antiqua*. Т. 4. (1954), 310–312; Fancis Dvornik. Byzantin political ideas in Kievan Russia. *Dumbarton Oaks Papers*. No 9/10. (1956), 71–121; Aleksander Kamiński A. Z badań nad pograniczem polsko-rusko-jewiewskim w rejonie rzeki Słiny. *Wiadomości Archeologiczne*. Т. 23. Zesz. 2. (Warszawa, 1956), 165–168; Анна Астахова. Илья Муромец в русском эпосе. *Илья Муромец*. (Москва–Ленинград, 1958), 393–419; Дмитрий Талис. Из истории русско-корсунских политических отношений в IX–X вв. *Византийский Временник*. Т. 14. (Москва, 1958), 103–115; Анатолий Якобсон. К истории русско-корсунских связей (XI–XIV вв.). *Византийский Временник*. Т. 14. (Москва, 1958), 116–128; Franciszek Persowski. *Studia nad pograniczem polsko-ruskim w X-XI wieku*. (Wrocław-Kraków-Warszawa, 1962), 152 s.; Память и похвала Иакова мниха Владимиру. Изд. А. А. Зимин. *Краткие Сообщения Ин-та Славяноведения*. Вып. 37. (Москва, 1963), 66–75; Мошин В. Послание русского митрополита Леона об опрсноках в Орхидской рукописи. *Byzantinoslavica*. Т. 24. (Praha, 1963), z. 1, 90–98; Andrzej Poppe. Uwagi o najstarszych dziejach kościoła na Rusi. Zs. I. *Przegląd Historyczny*. Т. 55. (Warszawa, 1964), z. 3, 370–379; Його ж. Истоки церковной организации Древнерусского государства. *Становление раннефеодальных славянских государств*. (Киев, 1972), 132–139; Владимир Королюк. *Западные славяне и Киевская Русь в X–XI вв.* (Москва, 1964), 73–108; Ярослав Исаевич. Грады Червенские и Перемышльская земля в политических взаимоотношениях между восточными и западными славянами (конец IX – начало XI в.). *Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья*. (Москва, 1964), 107–124; Його ж. До питання про західний кордон Київської Русі. *Історичні джерела та їх використання*. Вип. 6. (Київ, 1971), 83–100; Його ж. Висляне и лендяне в IX–X вв. *Формирование раннефеодальных славянских народностей*. (Москва, 1981), 156–170; Борис Рыбаков. Владимировы крепости на Стугне. *Краткие Сообщения Ин-та Археологии АН СССР*. Вып. 100. (Москва, 1965), 126–129; Алексей Ратич. Исследования городища в с.Перемиль на Волыни в 1963–1964 гг. *Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований 1964 г. в СССР*. (Баку, 1965), 140–141; Stefan Kuczyński. O wyprawie Włodzimierza I ku Łachóm na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych. *Studia z dziejów Europy wschodniej X–XVIII w.* (Warszawa, 1965), 33–118; Ericsson K. The earliest conversion of the Rus to the Christianity. *The Slavonic and East European Review*. Vol. 44. (London, 1966), № 102, 88–121; Анатолий Членов. Древляньське походження князя Володимира. *Український Історичний Журнал*. (Київ, 1970), № 9, 5–11; Його ж. На родине Добрыни Никитича. *Дружба народов*. (1975), № 8, 197–199; Його ж. *По следам Добрыни*. (Москва, 1986), 287 с.; Михаил Свердлов. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XII вв.

зокрема його походженні, скандинавських горизонтах в його політичній діяльності, свіжих легендах про “мусульманство” і адміністративних реформах.

Літописи подають досить однозначну інформацію про матір Володимира Святославича: “бо бѣ ѿ Малуши милостыницѣ Шльжины, сестра же бѣ Добрыня, шѣ же бѣ има Малько Любчанинѣ”¹⁹⁵⁸. Враховуючи, що в епоху панування *людей меча* жоден літописець не міг би наважитися понизити статус одного з найвизначніших представників пануючої династії, однозначно, що князь Володимир Святославич був бастардом, чий права визнав батько, тобто адоптував його. І всі спроби якось обійти цей епізод в біографії князя або спростувати – не більше ніж варіації на безнадійну тему. Інформація про статус Малуші як *милостыницѣ* чи *ключницѣ*¹⁹⁵⁹ княгині Ольги також означає, що вона належала до стану *княжих міністеріалів*, який у X ст. ще не злився з *лицарством* (боярством і дружинниками).

Исследования по истории славянских и балканских народов. Эпоха средневековья. (Москва, 1972), 145–156; Николай Гордиенко. *Крещение Руси: факты против легенд и мифов.* (Ленинград, 1984), 287 с.; Олег Рапов. О дате принятия христианства князем Владимиром и киевлянами. *Вопросы Истории.* (Москва, 1984), № 6, 34–47; Наталия Богданова. О времени взятия Херсона князем Владимиром. *Византийский Временник.* Т. 47. (Москва, 1986), 39–46; Михайло Брайтчевський. *Утвердження християнства на Русі.* (Київ, 1988), 115–205; Владимир Руднев. *Слово о князе Владимире.* (Москва, 1989), 49 с.; Пётр Толочко. Володимир Святославич. *Толочко П. П. Историчні портрети.* (Київ, 1990), 13–74; Николай Котляр. Владимир „Красное Солнышко”. *Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях.* (Київ, 1990), 69–83; Леонтій Войтович. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX - початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль.* (Львів, 2000), 50, 65, 79, 83, 87, 93, 115, 120–128, 369, 372, 381–382, 387, 390, 396, 402, 405–406, 418, 420, 477, 501–503, 505; Його ж. *Княжа доба на Русі: Портрети еліти.* (Біла Церква, 2006), 226–280, 323–324; Його ж. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал.* № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Князь Володимир Святославич (святий рівноапостольний князь Володимир). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук.* Вип.13. (Львів, 2015), 7–18; Його ж. Скандинавські горизонти Володимира Святославича. *Княжа доба: історія і культура.* Вип. 10. Святий Володимир Великий. (Львів, 2016), 91–102; Його ж. У пошуках нових міфів: “мусульманство” князя Володимира Святославича. *Colloquia Russica. Series 1. Vol. 8. Religions and beliefs of Rus’ (9th –16th centuries).* (Kraków, 2018), 73–84; Олександр Головка. Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. (Киев, 1988), 10–26, 31; Його ж. Вхідження Русі до Рах Christiana Orthodoxa і формування християнської церковної організації у слов’ян Східної Європи (VIII – XI ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Вип.20. (Львів, 2011), 237–253; Його ж. “Червенські гради” в політичному житті слов’ян Центральної та Східної Європи (IX–перша половина XI століття). *Там само.* Вип. 23. (Львів, 2013), 72–82; Його ж. Степова політика Русі в період правління князя Володимира Святославича. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 10. (Львів, 2016), 103–116; Володимир Ричка. *Володимир Святий в історичній пам’яті.* (Київ, 2012), 202 с.; Володимир Александрович. Хрещення Київської держави й утвердження християнської мистецької традиції в Україні: досвід епохи святого Володимира Великого. *Княжа доба: Історія і культура.* Вип. 10. (Львів, 2016), 199–228; Александр Мусин. Князь Владимир Святой и культура Киевской Руси глазами Титмара Мерзебургского. *Там само.* 165–198.

¹⁹⁵⁸ Ипатьевская летопись, 57.

¹⁹⁵⁹ Лаврентьевская летопись, 69.

Так як її брат був дружинником, тобто лицарем, то вона належала до вільних людей, які могли потрапити в стан *княжих міністеріалів* тільки ставши *рядовичами* через *ряд* (угоду). Під 1000 р. літописи зафіксували “Престависа Мальфрід”¹⁹⁶⁰. За Дмитром Іловайським *Малфрід* – скандинавське перероблення імені *Малуша*¹⁹⁶¹. Те, що це ім’я повторилося у нащадків Ярослава Мудрого, дозволяє припускати, що саме у 1000 р. літописець зафіксував смерть матері Володимира Святославича Малуші (Малфріди)¹⁹⁶².

Навколо імені і походження її батька, який мало не відразу перетворився у Марка з прибалтійського Любека¹⁹⁶³, тривають дискусії. Дмитро Прозоровський ототожнив батька Малуші з древлянським князем Малом¹⁹⁶⁴. Виходило, що дочка князя як заложниця перебувала при дворі Ольги, де відала роздачею милостині¹⁹⁶⁵. Версію Прозоровського наприкінці ХХ ст. підтримав Анатолій Членов¹⁹⁶⁶.

Олексій Шахматов пропонував ототожнити Мала з Мстишою-Лютом Свенельдичем, нагромадивши цілий ряд апіорних побудов для обґрунтування своєї гіпотези¹⁹⁶⁷.

Зрозуміло, що ці версії наштовхнулись на справедливую критику опонентів¹⁹⁶⁸.

Була звернена увага на юдейське походження імені *Малк*, почала вирисовуватись версія юдейського походження по матері Володимира Святославича, що пробував замаскувати літописець, замінивши у фрагменті про відмову Рогнеди *равин* чи *раббі* на *робочич*. Відповідно і Добриня став Товієм Малковичем, а християнізація Русі – вимушеним актом, щоб не стати данником Хозарії у випадку прийняття юдаїзму¹⁹⁶⁹.

¹⁹⁶⁰ Ипатьевская летопись, 114.

¹⁹⁶¹ Дмитрий Иловайский. *Разыскания о начале Руси*. (Москва, 1982), 357.

¹⁹⁶² Анна Литвина, Фёдор Успенский. *Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.*, 247.

¹⁹⁶³ Василий Татищев. *История Российская с самых древних времён*. Кн. 1. Ч. 2. (Москва, 1769), 489–490; Татьяна Бернштам. “Слово” об оппозиции Перун–Велес/Волос и скотных богах Руси. *Полярность в культуре. Альманах “Канун”*. (Санкт-Петербург, 1996). Вып. 2, 108.

¹⁹⁶⁴ Дмитрий Прозоровский. О родстве св. Владимира по матери. *Записки импер. АН*. Т. 5. (Санкт-Петербург, 1864), кн. 1, 17–26.

¹⁹⁶⁵ Измаил Срезневский. О Малуше, милостнице в. кн. ольги, матери к. Владимира. *Там само*, 27–33.

¹⁹⁶⁶ Анатолій Членов. Древлянське походження князя Володимира. *Український історичний журнал*. (Київ, 1970), № 9, 102–105; Його ж. На родині Добрыни Никитича. *Дружба народов*. (1975), № 8, 234–247; Його ж. *По следам Добрыни*. (Москва, 1986), 287 с.

¹⁹⁶⁷ Алексей Шахматов. Мстислав Люты́й в русской поэзии. *Сборник Харьковского историко-филологического об-ва*. Т. 18. (Харьков, 1909), 75–93.

¹⁹⁶⁸ Александр Соловьёв. Был ли Владимир Святой правнуком Свенельда? *Записки Русского научного ин-та в Белграде*. Вып. 16–17. (Белград, 1941), 37–64; Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. (Москва, 1963), 196; Анжей Поппэ. Родословная Мстиши Свенельдича. *Летописи и хроники*. 1973 г. (Москва, 1974), 91; Алексей Карпов. *Владимир Святой*. (Москва, 1997), 15.

¹⁹⁶⁹ Дмитрий Фурман. Выбор князя Владимира. *Вопросы философии*. (Москва, 1988), № : 90–102; Владимир Шнейдер. *Путь десяти*. (Москва, 1998), 403–410; Савелий Дудаков. *Парадоксы и причуды филосемитизма и антисемитизма в России*. (Москва, 2000), 9–18; Йосиф Хейфец,

Вже перші спроби подати Володимира Святославича євреєм викликали спротив російських антисемітів (які погоджувалися з юдейським походженням матері князя Володимира та її брата, звертаючи увагу, що Любеч довгий час перебував у складі Хозарського каганату) аж до оголошення християнізації негативним актом, який зупинив самобутній розвиток руського суспільства¹⁹⁷⁰. Хоча ці бездоказові здогадки лежать чисто в руслі певного псевдопатріотизму деяких російських юдеїв та їх опонентів-антисемітів, зацікавленість цими версіями породжує нові версії на зразок прийняття на Русі не ортодоксального християнства, а його аріанського варіанту і подвійного освячення Десятинної церкви.

Так само мало ймовірно, що Малуша була дочкою любецького “світлого” князя, взятою в заручниці Ольгою. Більш обґрунтованою виглядає версія Ігоря Мицька за якою Малуша і Добриня були дітьми Мала Любчанина з чеського Лібіце, який потрапив на Русь у складі місії єпископа Адальберта (961 р.)¹⁹⁷¹. Юрій Диба звернув увагу на городище X–XI ст. біля с. Любче Рожищенського р-ну Волинської обл. та групу сіл Низкиничі (польський хроніст Ян Длугош назвав Мала – Низкинею, тобто *низеньким*), Будятичі і Калусів, які, напевно, були володіннями Мала Любчанина, куди і вислала княгиня Ольга у с. Будятин (Будятичі) вагітну Малушу народжувати Володимира¹⁹⁷².

Якщо з цією гіпотезою можна погодитись без великих застережень, то наступна гіпотеза Юрія Дибача за якою Володимир Святославич почав княжити на Волині у Новгороді на Лузі, згодом перейменованому ним у Володимир¹⁹⁷³, не може бути прийнятою.

Яков Менакер. Потомство великого князя Владимира Святославича скорее “Малковичи” нежели “Рюриковичи” (комментарии к статье С. Кумкеса “Кто такой Добрыня?”). *Интернетресурс*: <http://saba6.livejournal.com/4015.html> (2011).

¹⁹⁷⁰ Валерий Емельянов. *Десионизация*. (Париж, 1978), 1–2.

¹⁹⁷¹ Ігор Мицько. Українсько-чеські зв'язки та історія Підгір'я X–XI століть. *П'яті Ольжині читання*. (Львів–Броди, 2011), 68–69.

¹⁹⁷² Юрій Диба. Літописне Будятино (про місце народження князя Володимира Святославича та розташування найдавнішої церкви Пресвятої Богородиці. *П'яті Ольжині читання*. (Львів–Броди, 2011), 23–28; Його ж. “И сани ея стоятъ въ Плесковѣ и до сего дни”; перший приклад “музеефікації” чи літературна містифікація? *Княжа доба: історія і культури*. Вип. 5. (Львів, 2011), 9–28; Його ж. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (1) *Студії мистецтвознавчі*. (Київ, 2011). Ч. 4 (36). Архітектура. Образотворче та декоративно-вжиткове мистецтво, 20–28; Його ж. Урбаністично-адміністративні реформи княгині Ольги (2): Шлях на Лугу. *Там само*. (Київ, 2012). Ч. 2 (28). С. 20–42; Його ж. Історико-географічний аспект літописного повідомлення про народження князя Володимира Святославича: локалізація Будятиного села. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 6. (Львів, 2012), 37–70; Його ж. Інтерпретація корсунської легенди в будятинській традиції вшанування святого джерела. *Старий Луцьк*. Вип. 8. (Луцьк, 2012), 26–39; Його ж. Образ матері святого князя Володимира Малуші в українській обрядовій поезії. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Християнство в історії і культурі Володимира-Волинського та Волині*. Вип. 47. (Луцьк, 2013), 212–227.

¹⁹⁷³ Юрій Диба. Літописні свідчення про заснування міста Володимира наприкінці X століття:

У 970 р. Володимир був посаджений батьком у Новгороді. Скандинавські джерела Новгорода Х–ХІ ст. не знають, за ними князь княжив у Хольмгарді. Вище вже подана аргументація про те, що Новгорода на Волхові як міста в цей період ще не було, а Хольмгард, який згадується у скандинавських та європейських джерелах більше 100 разів, причому у багатьох з них міститься інформація про його розташування, знаходився на місці пізнішого Гнездова, яке займало у Х–ХІ ст. 16 га укріпленої площі і заповнене в основному скандинавськими матеріалами¹⁹⁷⁴. Хольмгард-Новгород з останньої чверті ІХ ст. був відомим центром від балтійського побережжя до Ісландії і Фарерських островів, там функціонував міжнародний торг, куди заходили візантійські купці, а місцеві купці торгували по всій Балтиці і за її межами. У місті був княжий двір з палацом. З Сігтуни (Швеції) до Хольмгарда треба було добиратися повз острови Готланд та Саарема. Хольмгард мав легке сполучення з Києвом, бо Ярослав Володимирович бував там доволі часто вже після утвердження в Києві. З рунічних написів можна ще говорити про наявність у Хольмгарді церкви св. Олафа¹⁹⁷⁵ та Готського іноземного двору (купців з Готланда)¹⁹⁷⁶.

Чи міг Володимир на Лузі який час бути Новгородом? Звичайно, що міг. Назва *Новгород*, тобто *нове місто*, була поширеною. Але у гіпотетичному Новгороді на Лузі взагалі немає скандинавських матеріалів з ІХ–ХІ ст. Ігнорувати цими фактами неможливо, тим більше, що скандинавські джерела надто численні і різноманітні.

Детальніший аналіз скандинавських джерел, в яких описаний шлях до Хольмгарда з Балтики, тобто первинний *шлях з варяг у греки*, Austrverg (Східний шлях) скандинавських джерел (через Ризьку затоку повз о. Саарема, Західною Двиною, її лівою притокою Касплею і далі волоком до Дніпра) дозволяє ототожнити Хольмгард з Гнездовом на кінці волоку з Касплі в Дніпро,¹⁹⁷⁷.

Володимир на Лузі чи Володимир на Клязьмі? *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. (Львів, 2013), 15–30; Jurij Dyba. Administrative and urban reforms by princess Olga: geography, historical and economic background. *Latvijas Arhivi*. (2013), № ½, 30–71; Його ж. *Батьківщина святого Володимира*. *Волинська земля у подіях Х сторіччя*. (Львів, 2014), 484 с.

¹⁹⁷⁴ Леонтій Войтович. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. № 3 (522). (Київ, 2015), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки історії Руси Х – першої половини ХІ века. *Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия*. Вип. 1. (Ижевск, 2015), 7–18; Його ж. Князь Володимир Святославич (святий рівноапостольний князь Володимир). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія гуманітарних наук*. Вип. 13. (Львів, 2015), 7–18.

¹⁹⁷⁵ Елена Мельникова. *Скандинавские рунические надписи*. (Москва, 1977), № 89.

¹⁹⁷⁶ Николай Бережков. *О торговле Руси с Ганзой до конца XV в.* (Санкт-Петербург, 1879), 61.

¹⁹⁷⁷ Войтович Л. Гольмгард: де правила руські князі Святослав Ігоревич, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович // *Український історичний журнал*. Київ, 2015. № 3 (522). С. 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки історії Руси Х – першої половини ХІ века //

Вище згадана “Сага про Олафа Трюггвасона”, яка передає інформацію про перебування норвезького конунга Олафа Трюггвасона (бл. 968 – 1000) на Русі у 977–986 рр., розповідаючи про двір Володимира Святославича у Хольмгарді, подає інформацію про його дружину скандинавку Аллогію та матір, яка вже була німечиною, але мала дар пророчиці¹⁹⁷⁸. Згадана у сазі дружина конунга Аллогія (чи Аурлогія) – поза сумнівами знана з інших джерел перша офіційна дружина Володимира Святославича – варяжка Олова¹⁹⁷⁹. Галина Глазиріна на підставі “Саги про Інгвара Мандрівника” ідентифікувала першу дружину Володимира як доньку шведського конунга Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона і діда Інгігерди, дружини Ярослава Володимировича, яку видали за “конунга фолька зі сходу з Гардаріки”¹⁹⁸⁰ у період між 975–980 рр.¹⁹⁸¹ Версія ніби в особі Аллогії поєднані образи св. Ольги та Рогнеди Рогволодівни виглядає надуманою¹⁹⁸².

Зрозуміло, що з сином в Хольмгарді знаходилася і Малуша. Тим більше, що її брат Добриня, фактично управляв територією від імені юного Володимира. Добрині вдалося швидко порозумітись з місцевою елітою і, навіть, розширити вплив Хольмгарда, поклавши початок завоювання естонських територій. Як свідчить „Хеймскрінгла” Сноррі Стурлусона, вікінг Сігурд Ейріксон, який був на службі у князя Володимира, збирав для нього данину в землі естів¹⁹⁸³.

Але повідомлення про загибель князя Олега Святославича і ліквідацію Древлянського князівства застало Добриню зненацька. Він втік з Володимиром у Швецію. Там йому вдалося укласти вигідний союз скріплений шлюбом Володимира з Оловою-Алогією, ймовірно дочкою шведського конунга Еріка Переможця, батька Олафа Еріксона і діда Інгігерди, дружини Ярослава Володимировича¹⁹⁸⁴. За сагою „Сага про Олафа Трюггвасона” Аллогія утримувала половину княжої дружини конунга Володимира¹⁹⁸⁵. Тобто союз з шведським конунгом, скріплений

Вестник Удмуртского университета. Серия 5. История и философия. Ижевск, 2015. Вып. 1. С. 7–18.

¹⁹⁷⁸ Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 126–189.

¹⁹⁷⁹ Nicolas Baumgarten. Saint Vladimir et la conversion de la Russie. *Orientalia Christiana*. Vol. 27. (Roma, 1932), № 79, 38–39.

¹⁹⁸⁰ Галина Глазиріна. О русско-шведском брачном союзе конца X в. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1988), 16–21.

¹⁹⁸¹ Евгений Пчѐлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва, 2001), 164.

¹⁹⁸² Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 212; Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*, 186.

¹⁹⁸³ Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия в IX–XIV вв.*, 62.

¹⁹⁸⁴ Галина Глазиріна. О русско-шведском брачном союзе конца X в. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1988), 16–21; Евгений Пчѐлов. *Генеалогия древнерусских князей IX – начала XI в.* (Москва, 2001), 164.

¹⁹⁸⁵ Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*. Т. 1. (Москва, 1993), 133, 135, 147, 161, 174, 176–177, 179–182.

шлюбом, дав можливість Добрині збільшити вдвічі дружину племінника. Наприкінці 979 р. Володимир повернувся до Хольмгарду не тільки з дружиною, але й з шведськими вікінгами. Ярополкового посадника було прогнано і розпочалася підготовка до війни з київським князем.

Зимовою 980 р. після невдалих переговорів про союз з полоцьким князем, котрий мав бути скріплений шлюбом Володимира з Рогнедою, Добриня виступив проти Полоцького князівства. Зрозуміло, що йдучи з Холмгарда-Гнездова на Київ, в жодному разі неможливо було залишати позаду Полоцьк. Якщо б похід відбувався з Володимира на Лузі позиція Полоцька не була б такою вирішальною. Полоцьк був добре знаний вікінгам¹⁹⁸⁶. У другій половині X ст. там правила оркнейська династія¹⁹⁸⁷. Епічна розповідь про гордовиту Рогнеду, яка відкинула Володимира як бастарда, також може свідчити про знатність роду Рогволода. Свідченням зв'язку Рогволода з оркнейськими ярлами також може бути його порозуміння з Блудом, який займав першу позицію в оточенні київського князя Ярополка Святославича. Блуд, напевно, походив з „англійських” вікінгів (*blad* — англ. *кров*). Спроби видати Рогволода за слов'янина безпорадні¹⁹⁸⁸.

Полоцьк було взято. Як було встановлено розкопками Георгія Штихова місто було зруйноване і спалене¹⁹⁸⁹. Вже пізніше Ізяслав Володимирович переніс дитинець в гирло р. Полоти на більш високе і неприступне місце. Сім'я князя Рогволода була знищена, а нещасна Рогнеда стала дружиною Володимира. В такій спосіб було „узаконено” приєднання Полоцького князівства. Далі Володимир з Добринею рушили на Київ проти Ярополка Святославича.

У 970 р., коли Святослав залишив Ярополка у Києві, йому було не менше 10 років. Батько розглядав Київське князівство лише як частину імперії, яка мала підпорядковуватися новій столиці у Переяславці на Дунаї. Польський хроніст Ян Длугош, який можливо використав пізніше втрачене Перемишльське зведення, писав, що Святослав наказав кожному сину задовольнитись своїм уділом і не вмішуватись в території сусіда¹⁹⁹⁰. Цю версію приймали Микола Карамзін¹⁹⁹¹, Євген

¹⁹⁸⁶Татьяна Джаксон. *Palteskja ok þat riki allt, et þar liggr tel. Джаксон Т.Н. Austr u Gördum. Древнерусские топонимы в древнескандинавских источниках.* (Москва, 2001), 123–134.

¹⁹⁸⁷Вильгельм Томсен. *Начало русского государства.* (Москва, 1891), 68; Николаев Беляев. Рорик Ютландский и Рюрик начальной летописи. *Сборник статей по археологии и византоведению.* Т. 3. (Прага, 1929), 264; Елена Мельникова. Скандинавские антропонимы в Древней Руси. *Восточная Европа в древности и средневековье.* (Москва, 1994), 23.

¹⁹⁸⁸Арсений Насонов. *Русская земля и образование Древнерусского государства.* (Москва, 1951), 146; Леонид Алексеев. *Полоцкая земля в IX–XIII вв.* (Москва, 1966), 238.

¹⁹⁸⁹Георгий Штыхау. Питанні гістарычнай тапаграфіі Полоцка. *Весці АН БССР.* (Менск, 1963), 67–68.

¹⁹⁹⁰*Jana Długosza Roczniki czyli Kroniki sławnego królestwa Polskiego.* Ks. 1–2. (Warszawa, 1961), 255.

¹⁹⁹¹Николай Карамзин. *История государства Российского.* Т. 1. (Москва, 1989), 140, 280.

Пам'ятник Малушії і Володимирі в Коростені (2010). Скульптор Ігор Зарічний

Перфецький¹⁹⁹² та Михайло Тихомиров¹⁹⁹³. Допускав її і Олексій Шахматов¹⁹⁹⁴. Сумнівався у правдивості цього повідомлення Юрій Лимонов¹⁹⁹⁵. Рішуче відкидав таку можливість тільки Костянтин Бестужев-Рюмін¹⁹⁹⁶. За вплив на Ярополка йшла боротьба між язичниками і християнами, які складали давнє коло княгині Ольги, в якому виріс Ярополк. Юний київський князь мусив балансувати між ними¹⁹⁹⁷. Християнське оточення князя на початках, схоже, мало перевагу. Згідно повідомленнями Ламберта Ашафенбурзького в 973 р. у Кведлінбурзі при дворі імператора Оттона I перебувало руське посольство з багатьма дарами¹⁹⁹⁸. У військових колах ще живою була версія Святослава про християн як про візантійських шпигунів. Тому київські християни мусили звертатися до противників Візантії. Але сама по собі спроба повернутися до політики часів Ольги (навіть якщо це був просто дипломатичний зондаж) симптоматична. Зрозуміло, що після загибелі Святослава у Києві не могло не стояти завдання відновлення держави Рюриковичів, тобто повернення підпорядкування Древлянського та Новгородського (Хольмгардського) князівств, еліта яких з подібними тенденціями не погоджувалася. Напевно тому у 975 р., коли Лют, син воєводи Свенелда на полюванні заглибився у древлянські ліси, це було розцінено як порушення древлянського суверенітету і Люта було вбито. Батько домагався помсти за загибель сина, але тільки у 977 р. київська рать вторгнулася у древлянську землю. У битві під Овручем князь Олег Святославич загинув. В тісноті на мості через греблю до міських воріт, він був скинений своїми ж відступаючими воїнами. Древлянське князівство було повернене під київську зверхність¹⁹⁹⁹. Після Древлянської

¹⁹⁹² Evgen Perfeckij. *Historia Polonica Jana Dlugosze a ruske letopisectvi*. (Praha, 1932), 106.

¹⁹⁹³ Михаил Тихомиров. Русский летописец в “Истории Польши” Яна Длугоша. *Исторические связи России со славянскими странами и Византией*. (Москва, 1969), 229.

¹⁹⁹⁴ Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 349.

¹⁹⁹⁵ Юрий Лимонов. *Культурные связи России с европейскими странами в XV-XVII веках*. (Ленинград, 1978), 23–24.

¹⁹⁹⁶ Константин Бестужев-Рюмин. *О составе русских летописей до конца XIV в.* (Санкт-Петербург, 1868), 72.

¹⁹⁹⁷ Владимир Пархоменко. *Христианство в Киевской Руси при Ярополке, брате Владимира Святослава*. (Харьков, 1913), 4–8; Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*. (Москва, 2001), 339–390; Його ж. Был ли крещён киевский князь Ярополк Святославич, или кое-что об “исторической реальности”. *Византийский Временник*. Т. 65 (90). (Москва, 2006), 66–72; Пётр Толочко. Крещение Ярополка Святославича: историческая реальность или учёная фикция. *Византийский Временник*. Т. 63 (88). (Москва, 2004), 59–66. Скоріше всього в реальності все відбувалося як у Іоакимовому літописі: „Ярополк же бе муж кроткий и милостивый ко всем, любяще христианы и асче сам не крестися народа ради, но никому не претяше” (Василий Татищев. *История российской*. Т. 2. (Москва–Ленинград, 1963), 225).

¹⁹⁹⁸ Lambertus Schafnaburgensis. *De rebus gestis Germanorum*. Ed. Struve B. G. *Rerum Germanicarum scriptores*. Т. 1. (Regensburg, 1726), 306–424.

¹⁹⁹⁹ Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 1. (Львів, 1905), 478–479.

війни зійшов з політичної сцени Свенелд. Старому полководцю було вже багато літ і він, напевно, просто помер²⁰⁰⁰. В оточенні князя перше місце зайняв воевода Блуд. Готуючись до війни з Володимиром, він повів переговори про союз з Полоцьком, а також, після перемоги у 978 р. над печенігами було взято на руську службу печенізького хана Ілдея, який у 979 р. прибув до Києва²⁰⁰¹. За Никоновським літописом у 979 р. велися переговори з Римом²⁰⁰². Можливо, що це було помічено у Константинополі, звідки до Києва в тому ж році прибуло посольство з Візантії (крім Никоновського літопису²⁰⁰³ про це записано у Воскресенському літописі²⁰⁰⁴ і на полях Хронологічного списку V Новгородського літопису²⁰⁰⁵).

Добриня блискуче проявив свою здатність домовлятися з вождями вікінгів. Він переманив на свою сторону головного Ярополкового воеводу того ж таки Блуда²⁰⁰⁶, а також, можливо, зумів використати невдоволення язичеської опозиції релігійною політикою Ярополка. Ярополк покинув Київ і зачинився в Родні у гирлі р. Рось (нині городище поблизу с. Пекарі Канівського р-ну Черкаської обл.). Блуд радив піти на переговори, інший боярин Варяжко, навпаки, радив продовжувати боротьбу, спуститись по Дніпру і з'єднавшись з печенігами. Ярополк послухав Блуда. Обидва брати мали зустрітись, але по дорозі на цю зустріч князь Ярополк був підступно вбитий. Сталося це 11 червня 980 р.²⁰⁰⁷.

²⁰⁰⁰ Михаил Артамонов. Воевода Свенелд. *Культура древней Руси. Сб. в честь Н. Н. Воронина.* (Москва, 1966), 30–35.

²⁰⁰¹ Борис Клосс. *Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков.* (Москва, 1980), 187.

²⁰⁰² В'ячеслав Заїкін. Християнство на Україні за часів князя Ярополка I (969–979). *Записки чину Василя Великого.* Т. 3. (Жовква, 1928). Ч. 1–2, 1–39; Ч. 3–4, 377–402.

²⁰⁰³ Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9. (Санкт-Петербург, 1862), 39.

²⁰⁰⁴ Воскресенская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 7. (Москва, 2001), 292.

²⁰⁰⁵ Алексей Шахматов. *Обозрение летописных сводов XIV–XVI вв.* (Москва–Ленинград, 1938), 208–221.

²⁰⁰⁶ Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 9, 39.

²⁰⁰⁷ Евгений Голубинский. *История русской церкви.* Т. 1. Ч. 1. (Київ, 1901), 245. Ця дата, безперечно, взята з церковного синодика або ж з інших записів перших християн, приведена Яковом Мніхом, який подав її як 11 червня 978 р. Але він виходив з невірної датування смерті Святослава Ігоревича 970 р., зазначаючи, що Ярополк княжив вісім років, а вісім років по смерті Святослава було у 980 р., що збігається з датою смерті Ярополка за *Повістю временних літ*. На ці неспівпадіння та ймовірність сонячного затемнення у 979 р. звернув увагу Євген Пчолов (Евгений Пчѣлов). *Генеалогія древнерусских князей*, 153–154). У Канівському районі біля Таганчі в Королевіно, неподалік від літописного Роденя, був розкопаний курган X–XI ст. з раннім християнським похованням. Усередині кургану знайшли дерев'яну скриню-домовину із скелетом в золототканому одязі. На скелеті був медальон з образом Христа, залізний позолочений нашийник, шолом-шишак із наносником, надбровниками і високою втулкою, а також кольчуга. У домовині були шабля, гострі стріли, срібні бляхи щита і сагайдака, золоті бляшки наруччя, чара на ніжці та берло-булава з кулею на кінці, яка, можливо, входила в інсигнії влади слов'янських князів. Біля домовини був знайдений скелет коня, залізні стремена та вуздечки. Є багато підстав вважати це поховання могилою Ярополка Святославича (Wanda Sarnowska. Wczesnohistoryczny kurgan z Korolewina pod Taganczą w pow.Kaniowskim.

Володимир залишився єдиним претендентом на київський престол. Варязька дружина хотіла поступити з Києвом як із завойованим містом, але Київ визнав Володимира і відчинив ворота. Тоді варяги зажадали викупу „по 2 гривни з чоловіка”. Добриня спочатку спробував зібрати гроші за рахунок податку, а потім, розрахувавшись з старшою дружиною роздачею бенефіцій, найбільш буйні ватаги відіслав у Візантію на службу до василевса Василя II.

Варязька дружина далі складала основу його війська, а скандинави брали участь у всіх завойовницьких походах 980–992 рр., що відбито і у археологічному матеріалі²⁰⁰⁸. Ця дружина вікінгів мала великий вплив на ранню політику князя, напевне саме вона спричинилася до антихристиянського терору і поставлення на чолі пантеону племінних богів Перуна – двійника скандинавського Одина. Також, можливо, результатом впливу вікінгів було усунення Добрині з київського двору і поставлення його посадником у Хольмгард, хоча ця проблема потребує докладнішого розгляду.

Зрозуміло, що київський князь активно втручався і у скандинавські справи.

У 995 р. в Норвегії після загибелі ярла Хакона до влади прийшов вже згадуваний Олаф Трюгвасон, нащадок Харальда Прекрасноволосого, який довго служив у київському війську, зокрема взяв участь у західному

Swiatowit. Т. 20. (1948–49), 232–296). Літописну статтю про перенесення останків Ярополка у Десятинну церкву і “хрещення” цих останків, безперечно, дописана пізнішими редакторами (Михайло Брайчевський. *Утвердження християнства на Русі*, 107). Ярополка могли дописати у тому місці, де повідомлялось про перенесення останків Олега. Ярополк був ініціатором братовбивчої війни, він організував загибель Олега і не личило ховати його поряд з останнім. Виступ Володимира проти Ярополка офіційно був пімстою за смерть Олега і відновленням справедливості. Не дуже вірогідним виглядає перенесення останків Ярополка і в часи Ярослава Мудрого. Ярослав був вихований тим самим Блудом, який був одним з винуватців загибелі князя Ярополка. Зрештою і гробниця Ярополка в Десятинній церкві, якщо вона там була, могла бути просто кенотафом. Його могли таємно похоронити за ранньохристиянським звичаєм біля Таганчі в околицях Ротеня, а через 64 роки просто не знайти цієї могили.

²⁰⁰⁸ У ході цих походів було завершено формування імперії Рюриковичів. Детальніше про західні походи Володимира Святославича у третьому томі праці. Див. також: Леонтій Войтович. Кордони Галицько-Волинської держави: проблеми та дискусії. *Записки НТШ*. Т. 252. (Львів, 2006), 187–205; Його ж. Вікінги в Галицькому і Волинському регіонах. Проблеми археологічних досліджень. *Наукові студії*. Вип. 4. (Львів: Історико-краєзнавчий музей м. Винники, 2011), 80–117; Його ж. Галич у політичному житті Європи XI–XIV століть. (Львів, 2015), 246–257; Його ж. Кордони Галицько-Волинської держави: продовження дискусії. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 19. (Львів, 2015), 43–104; Віталій Ляска. Розвиток поселенської структури Равського Розточчя у IX–XIII ст. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Вип. 11. (Львів, 2008), 75–94; Його ж. Червен та “Червенські гради”: історіографічні міфи на тлі труднощів археології. *Там само*. Вип. 18. (Львів, 2014), 167–211; Його ж. “Иде Володимиръ... и заа грады их...”: Рюриковичі та “окняжіння” племінних земель у верхів’ях Західного Бугу і Вепру. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 10. (Львів, 2016), 117–164.

поході 981 р., в результаті якого було приєднано Перемишль і *червенські гради*. Покинувши службу у Володимира Святославича, Олаф брав участь у походах вікінгів у Данію, Грецію, Ірландію, Уельс і Шотландію, не раз вертав на Русь, де його приймали як дома. При цьому т. з. Велика сага вважає Олафа одним з перших проповідників християнства на Русі²⁰⁰⁹. Ставши норвезьким конунгом, Олаф I здійснив спробу запровадити християнство і в Норвегії²⁰¹⁰.

Союз Володимира з Олафом отримав протидію у Швеції. Ейрік, син скиненого норвезького узурпатора ярла Хакона, знайшов притулок при шведському дворі. При підтримці шведів Ейрік здійснив наскок на Ладогу, котру йому вдалося взяти і спалити „і робив він це з пімсти і ненависті до Олафа”. Далі він просунувся у напрямку до Хольмгарду. Стривожений Володимир виступив з військом йому назустріч, але Ейрік відійшов до о. Саарема, а потім далі морем у напрямку до Данії²⁰¹¹.

Союз данців з шведами, який сформувався після шлюбу Свейна Роздвоєна Борода з шведською королевою Сігрід Гордячкою, був спрямований проти союзу Норвегії і Київської Русі. Можливо у Швеції була особлива підстава для конфронтації з Володимиром. Збереглась легенда про шведського принца, який допоміг Володимиру здобути столицю волинян Волинь. Під 1002 р. Никонівський літопис повідомляє про смерть Малфріда (Манфреда) Сильного²⁰¹². Чому він потрапив в літописи? Може це був саме цей шведський претендент, який служив у київському війську? Дансько-шведський союз вирішив долю Олафа I. Він загинув у 1000 р. і ярли заволоділи Норвегією до 1016 р.

Скандинавські контексти політики св. Володимира, як і інші аспекти його діяльності, досліджені ще досить поверхово і містять чимало дискусійних моментів, розв'язання яких давно на часі.

Останнім часом пробудження національної свідомості поволзьких народів несподівано підкинуло ще одну дискусію навколо особи князя Володимира Святославича: дискусію про можливе прийняття ним ісламу.

У *Повісті врем'яних літ* під 986 (6494) р. після повідомлення про мир, укладений з *волзькими булгарами* у попередньому році, подано повідомлення про болгарське посольство з пропозицією прийняти іслам: “Приидоша Болгаре вѣры Бохъмичи глше ѡлшч ты кназь еси мѣрѣ и

²⁰⁰⁹Татьяна Джаксон. Участие Олава в крещении Руси. Джаксон Т.Н. Четыре норвежских конунга на Руси. Из истории русско-норвежских политических отношений последней трети X – первой половины XI в. (Москва, 2000), 43–49; Її ж. “Вольдемар в Гардах” и чудо Святого Олава. Хорошие дни... памяти Александра Степановича Хорошева. (Великий Новгород–Санкт-Петербург–Москва, 2009), 217–222.

²⁰¹⁰Елена Рыдзевская. Древняя Русь и Скандинавия, 29–41; История Норвегии. Отв. ред. Александр Кан. (Москва, 1980), 102, 134, 135, 138, 586.

²⁰¹¹Леонтий Войтович. Княжа доба на Русі: портрети еліти, 241.

²⁰¹²Никоновская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 9, 68.

смысленъ и не вѣси закона. Да вѣруи въ законъ нѣ и поклонисѣ Бохъ-миту. Рѣ Володимиръ кака естъ вѣра ваша. Ѡни же рѣна вѣруемъ Бѣ а Бохъमितъ ни оучить глѣ вбрѣзати оуды таинниѣ, а свинини не їсти, а вина не пити и по смѣрти съ женами похотѣ творити блудную. Дасть Бохъमितъ комуждо по семидесѣтъ женѣ красенѣ, и избереѣ єдину красну, и всѣхъ красоту възложи на єдину, и та будетѣ єму жена. Здѣ же рѣ достоитѣ блудѣ творити всакий. На мѣ же свѣтѣ аще буде кто оубогѣ то и тамо. Аще бѣтъ естъ здѣ то и тамо. И ина многа лѣстъ єѣ же нелзѣ писати срама рѣ. Володимиръ же слуше ихъ, бе бо самъ любаше жены и блжение многое и послушаше сладѣко. Но се бѣ єму не любо вбрѣзание оудов и ѡ денѣи свинныхъ масѣ, а ѡ питѣи ѡтинудѣ рекѣ Руси веселье питѣе не їжемъ безѣ того быти”²⁰¹³. Далі редактор літопису подав виступ грецького філософа, який різко критикував іслам, не зупиняючись ні перед чим: “... си бо ѡмывають ѡходы своѣѣ, поливавшесѣ водою и въ ротѣ аливають и по брадѣ мажются наричюще Бохмита. Тако же и жены ихъ твора ту же свквѣрну и ино же пуше ѡ совокупленнѣ мжѣска вкушаютѣ”²⁰¹⁴.

Незважаючи на те, що Володимир ніби-то навіть сплюнув на землю, почувши такі слова, він, вислухавши до кінця проповідь філософа про суть християнської віри, розпорядився направити посольства до різних конфесій, першим з яких було посольство у Волзьку Булгарію: “... и чюно слыша их и смыслены числом 10 и рѣша имъ идете первое в Болгары испытайте вѣру ихъ и службу. Ѡни же идоша и пришедше видѣша сквѣрнаѣ дѣла ихъ и кланниѣ въ ропати и придоша в землю свою. ... ѣлщ ходихомъ первое в Боргарѣ и смотрихомъ како са кланаютъ въ храминѣ рекше в ропатѣ стоѣюще бес поѣаса. И поклонивсѣ саде и гладить сѣмо и ѡвамо акы бѣшенѣ, и нѣ веселиѣ оу нихъ но печаль, и смрадѣ великъ и нѣ добръ законъ ихъ”²⁰¹⁵.

²⁰¹³“Прийшли болгары віри магометанської, говорячи: “Ти князь єси мудрий і тямущий, а не знаєш закону. Увіруй-но в закон наш і поклонися Магомету”. Володимир запитав: “Яка є віра ваша?”. І вони сказали: “Ми віримо в Бога, а Магомет нас вчить, наказуючи робити обрізання, а свинини не їсти, і вина не пити, а по смерті з жінками чинити похоть блудну. Дасть Магомет кожному по сімдесят жінок красивих, і вибере одну красиву, і складе красу всіх на одну, і та буде йому за жону. Тут же, сказав він, належить чинити всякий блуд. Якщо ж на сьому світі хто буде убогим, то й там. Якщо ж багатим він є тут, то й там”. І багато іншої облуди, що про неї й писати не можна соромом ради. Володимир же слухав їх, бо сам любив жінок і многоблудство, і вислухав з насолодою. Але се було йому не до вподоби: обрізання, і про їду свинячого м’яса, а про пиття – особливо. Він сказав: “Русі веселість – пиття, ми не можемо без сього бути”...” (Ипатьевская летопись, 71–72).

²⁰¹⁴“Ці ж підмивають зади свої, обливавшись водою, і в рот вливають, і по бороді мажуть, згадуючи Магомета. Так же й жінки їхні чинять таку саму скверну та інше ще гірше: чоловічі одзягання вони поїдають” (Ипатьевская летопись, 73).

²⁰¹⁵“... выбрали вони мужів добрих і тямущих, числом десять, і сказали їм: “Ідіть спершу в Болгарі, довідайтеся про віру їхню і службу”. Вони, отоже, пішли, і, прийшовши, бачили бридкі діла їх і поклоніння в мечеті, і вернулися в землю свою... ходили ми спершу в Болгарі і дивилися,

Ця інформація була детально розібрана ще Олексієм Шахматовим, який вбачав у *болгарських епізодах* та розповіді про випробовування релігій пізнішу вставку редактора Початкового зведення²⁰¹⁶, з чим більшість пізніших дослідників погоджується. Сама *проповідь філософа*, яка містить паралелі з іншими компілятивними творами, написаними на Русі²⁰¹⁷, як і весь епізод з випробуванням релігій, відноситься до літературної творчості того ж редактора і, скоріше всього, не відбиває реальних подій²⁰¹⁸. Тому переважна більшість істориків ніколи поважно не трактувала можливість прийняття мусульманства князем Володимиром Святославичем, обмежуючись аналізом можливих причин вибору ним східного християнства²⁰¹⁹.

Тільки відомий орієнталіст Омелян Пріцак (1919–2006), який вважав, що Київ заснували хозари та існувало три *каганати Русі*, перший з яких на Волзі заснував хозарський каган-емігрант, висловив припущення щодо мусульманства Володимира Святославича у новгородський період: “... достовірне арабське джерело (ал-Марвазі, приблизно 1120 р.) повідомляє, що Володимир сам прийняв іслам (під час новгородського правління). Якщо б він залишився у Новгороді, то, ймовірно, ввів би там тюркську версію ісламу і таким чином північна частина східних слов'ян тюркозувалася би, як це стало з волзькими булгарами.

Бесіда князя Володимира Святославича з грецьким філософом про християнську віру.
Мініатюра Радзивілівського літопису

як вони поклоняються в храмі, тобто в мечеті, стоячи без пояса. Отож, поклонившись, сяде і дивиться сюди й туди, як навіжений, і нема радості в них, але печаль і сморід великий, і недобрый закон є їхній...” (Ипатьевская летопись, 93–94).

²⁰¹⁶ Алексей Шахматов, *Разыскания о древнейших летописных сводах*. (Санкт-Петербург 1908), 147; Його ж. Летописное сказание о Владимире и его крещении. Алексей Шахматов. *Разыскания о русских летописях*. (Москва, 2001), 111–115.

²⁰¹⁷ Дмитрий Лихачев. *Повесть временных лет*. Изд. 3. (Санкт-Петербург, 2007), 454–457; Олег Творогов. *Повесть временных лет*. [Библиотека литературы Древней Руси. Т. 1]. (Санкт-Петербург 1997), 502.

²⁰¹⁸ Владимир Петрухин. *Древняя Русь. Народ. Князья. Религия. Из истории русской культуры*. Т. 1. (Москва, 2000), 262–270.

²⁰¹⁹ Владимир Петрухин, *Древняя Русь. IX в. – 1263 г.* (Москва, 2005), 95; Його ж. *Крещение Руси: от язычества к христианству*. (Москва, 2006), 222 с.; Його ж. *Русь в IX–X вв. От приглашения варягов до выбора веры*. Изд. 2. (Москва, 2014), 464 с.

Але Володимир перейшов до Києва, змінивши “півмісяць” на “сонце” Константинополя, де був змушений змінити іслам на грецьке християнство”²⁰²⁰. О. Пріцак був переконаним, що Новгород, у якому княжив Володимир Святославич, знаходився на Волхові і був пов’язаний з волзьким шляхом до Булгару. Але тоді Новгорода на Волхові ще не існувало, а Володимир Святославич княжив у Хольмгарді-Гнездові, який знаходився на Дніпрі і був пов’язаний з шляхом з варяг у греки²⁰²¹. Тобто у нього не було особливих підстав для прийняття мусульманської релігії. Зрештою, у Гнездові серед масиву скандинавських курганів²⁰²² знайдено ряд т. з. камерних поховань X ст.²⁰²³, які належали раннім християнам до Володимирового хрещення²⁰²⁴. У той же час жодних слідів перебування мусульман у цьому регіоні не знайдено. Зрештою, і сам О. Пріцак у пізніших працях до версії прийняття мусульманства Володимиром Святославичем не повертався²⁰²⁵.

²⁰²⁰ Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 1. (Київ, 1997), 29–31.

²⁰²¹ Леонтій Войтович. Гольмгард: де правили руські князі Святослав Ігорович, Володимир Святославич та Ярослав Володимирович. *Український історичний журнал*. (Київ, 2015), № 3 (522), 37–55; Його ж. Хольмгард-Новгород: загадки історії Русі X – першої половини XI века. *Вестник Удмуртского университета*. Серия 5. История и философия. (Ижевск, 2015), вып. 1, 7–18. В цих працях бібліографія по темі, зокрема робіт Ю. Дибі.

²⁰²² Даниїл Авдусин. Скандинавские погребения в Гнездове. *Вестник Московского университета*. (Москва, 1974), № 1, 74–86; Його ж. Скандинавские ингумации в Гнездове. VII Все-союзная конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов. (Москва, 1976), 122–123; Його ж. Об этническом составе населения Гнездова. XII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии. Тезисы докладов. (Москва, 1993), 107–108; Daniil Avdusin, Tatjana Puškina, Three chamber graves et Gniozdovo. *Fornvännen*. Vol. 83 (3). (1988), 20–33; Їх же. Три погребальные камеры из Гнездова. *История и культура древнерусского города*. Ред. Герман Федоров-Давыдов. (Москва, 1989), 190–205; Кирилл Михайлов. Древнерусские камерные погребения и Гнездово. *Археологический сборник. Гнездово. 125 лет исследования памятника*. Ред. В. В. Мураева [Труды Гос. Исторического музея. Т. 124]. (Москва 2001), 159–175.

²⁰²³ Могили X-1898, 14-VII-1899, 12-VII-1900, 1900-7a, C-160, C-191, C-198, C-212, C-241/II, C-249, C-301, C-306, Ol’-30, Dn-4, Dn-13, Dn-31, Pol’-11, Pol’-25/II, Pol’-30, Pol’-50, Pol’-56, Pol’-61, Pol’-76 (Andrzej Janowski, *Groby komorowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Problemy wybrane*. (Szczecin, 2015), 108–114).

²⁰²⁴ Vladimir Petrichin, Tatjana. Pushkina. Old Russia: The earliest stages of Christianization. *Rom und Byzanz im Norden Mission und Glaubenwechsel im Ostseeraum während des 8.–14. Jahrhunderts*. Vol. 1. (Mainz, 1997), 247, 259; Александр Мусин. Меч и крест: новое религиозное сознание Руси по данным археологии. *Раннесредневековые древности Северной Руси и ее соседей*. (Санкт-Петербург, 1999), 134–150; Його ж. О распространении христианства в древней Руси IX–XIV веков на основании данных археологии и письменных источников. *Исторический вестник*. (2000), № 2 (6), 134–150; Його ж. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности. (Санкт-Петербург, 2002), 272 с.; Всеволод Івакін. Поховальні пам’ятки дружинної дружинної доби та християнські культові споруди XI–XIII століть: ідеологічні зміни чи спадкоємництво? Топографічний аспект проблеми. *Лаврський альманах*. Вип. 22. (Київ, 2008), 5–11; Володимир Коваленко, Вікінги на сході Європи: в пошуках слави чи нової батьківщини? *Матеріальна та духовна культура Південної Русі*. (Київ–Чернігів, 2012), 147–165.

²⁰²⁵ Див.: Омелян Пріцак. *Походження Русі*. Т. 2. (Київ, 2003), 1304 с.

Звернемося до джерела, на яке спирався О. Пріцак. Шараф аз-Заман Тагір ал-Марвазі (1056/1057–1124/1125) народився і жив у туркменському Мерві, де був лікарем при дворі сельджуцького султана Мелік-шаха I (1072–1092) та його наступників²⁰²⁶. Його перу належить книга “Природа тварин” (“Китаб Табаї ал-Хайяван ал-Бакрі валь-Баррі”) з 5 частин, у якій в розділ про Китай потрапив опис про русів: “... що стосується ар-русійя [русів – Л.В.], то вони живуть на острові у морі. Розміри острова – три дні шляху, на ньому зарослі дерев і чагарі, а біля нього озеро. Вони численні, розповідають, що засоби, необхідні для життя, і отримання доходів [добувають] мечем. Якщо у них помирає мужчина, який має доньок і синів, він віддає своє майно донькам, а синам віддає меч і каже, що батько твій добував статок мечем, слідуй йому і чини, як він. Сталося у тих так, що прийняли вони християнство у 300 р. Х [912–913 рр. – Л. В.]. А коли стали християнами притупила віра їх мечі, закрилися перед ними двері здобичі, і принесло це їм шкоду і крах. Стало не вистачати їм засобів для життя, і захотіли вони у іслам, щоби можливими для них стали війна і боротьба та повернення до звичок, які були у них. Направили послів до правителя Хорезму, групою в чотири особи з числа наближених до царя. У них незалежний цар, називає себе і титулується Буладмір, як називають царя тюрків каган, а царя болгар – владавац²⁰²⁷. Коли послы прибули до хорезмшаха, він дуже зрадив їх бажанню прийняти іслам, пожалував їм почесні дари і відправив одного з імамів, щоб навчити їх правилам ісламу і повернути у іслам. Вони люди сильні, могутні, які здійснюють піші походи у віддалені землі для грабунку, постійно ходять також у Хозарське море, захоплюють кораблі, відбирають багатство, і прямують до Константинополя у море Понт і у його канал. У старі часи ходили якимось у море Хозарське і оволоділи Бардаба [Бердаа – Л. В.] на час. Мужністю вони переважають всі народи, тільки, що у них немає коней. Якби у них були коні, то вони запанували б над багатьма народами...”²⁰²⁸

²⁰²⁶ Jeff F. P. Hopkins. *Corpus of early Arabic sources for west African history*. (Princeton–New York 2000), 24; Frank Egerton, *Roots Ecology: Antiquity to Harckel*. (University of California Press, 2012), 24.

²⁰²⁷ Цей термін дискусійний. Християн Френ (1782–1851) пропонував його читати як *Володимир* (*Ibn-Foszla's und anderer Araber Berichte über die Russen nebst drei Beilagen übersogenannte Russen-Stämme und Kiew, die Warenger und das Warender-Meer, und das Land Wisu, eben falls nach arabischen Schriftstellern*, von C. M. Frähn. (Sankt-Peterburg, 1823), LVI). Однак більш прийнятною стала форма *владавац*, запропонована Осипом Сенковським (1800–1858) (Абрам Гаркави, *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века)*, (Санкт-Петербург, 1870), 106; Василий Григорьев, *Россия и Азия. Сборник исследований и статей по истории, этнографии и географии*. (Санкт-Петербург, 1876), 93–96).

²⁰²⁸ Татьяна Джаксон, Ирина Коновалова, Александр Подосинов, *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. Т. 3. Восточные источники. (Москва, 2009), 50–51; Sharaf al-Zaman Tabir al-Marvazi on China, the Turks and India. Arabic text... by V. Minorsky. (London, 1942), 23.

При всій своїй освіченості ал-Марвазі не був ні істориком, ні географом. Свій опис *русів* (які відповідають описам вікінгів), він запозичив із т. з. *Анонімної записки*, якою користувалися Ібн Русте (поч. X ст.)²⁰²⁹, анонімний автор перського трактату 982 р. “Худуд ал-Алам” (“Межі світу”)²⁰³⁰, Гардізі (перша пол. XI ст.)²⁰³¹, ал-Бекрі (1040–1094)²⁰³² та інші пізніші мусульманські автори. *Анонімна записка* була створена у 889–892 рр.²⁰³³ Її ймовірним автором був Ібн Хордабх (бл. 820 – 885/886 чи 912/913) або ал-Джайхані (914/915)²⁰³⁴. Інформацію про русів-варягів автор *Анонімної записки* почерпнув у ал-Джармі, який у 845 р. повернувся з візантійського полону²⁰³⁵. Схоже, що він потрапив у полон при здобутті Заметри у 837 р., а, отже, міг бачити в Константинополі посольство кагана Русі до василевса Феофіла²⁰³⁶. Виходячи з арабської етимології назв *русів* і *слов’ян*, можна не сумніватися, що вони запозичені не від хозарів чи болгарів, а від візантійців²⁰³⁷. Також можна не сумніватися, що у Анонімній записці як *руси* описані *варяги*²⁰³⁸.

²⁰²⁹ Ібн Русте (Абу Алі Ахмад ібн Умар ібн Русте) у 903–913 рр. створив “Книгу коштовних клейнотів”, у сьомому томі якої використані матеріали Анонімної записки (Даниил Хвольсон. *Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу Али Ахмеда бен Омар ибн Даста, арабского писателя начала X века.* (Санкт-Петербург, 1869), 199 с.; Tadeusz Lewicki. *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. Slavia Antiqua.* Т. 2. (Poznań, 1949/1950), 347–351).

²⁰³⁰ *Hudud al-‘Alam. The Regions of the World. A persian Geography 372 A.H.–982 A.D.* Trans. and expl. by Vladimir Minorsky, (London, 1937), 596 p.; Анатолий Новосельцев. “Худуд ал-Алам” как источник о странах и народах Восточной Европы. *Вопросы истории.* (Москва, 1986), № 5, 380–398; Василий Бартольд. Рукопись Туманского. *Бартольд В. В. Сочинения.* Т. 8. (Москва, 1973), 431–433.

²⁰³¹ Гардізі (Абу Саїд Абд ал-Гайю) – перський історик, автор “Оздоби відомостей”, який писав при дворі султана Газни Абд ар-Рашида (1050–1052) (Василий Бартольд. *Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893–1894 гг.* (Санкт-Петербург, 1897), 78–126).

²⁰³² Ал-Бекрі (1040–1094) – кордовський географ, автор “Книги доріг і королівств” (1068) (Tadeusz Lewicki, *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich*, 369–370).

²⁰³³ Дмитрий Мишин. *Сакалиба (славяне) в исламском мире в раннее средневековье.* (Москва, 2001), 58.

²⁰³⁴ André Miquel. *La géographie humaine du monde musulman jusqu’au milieu du XI siècle.* Т. 1. (Paris, 1967), XXIII–XXV; Татьяна Калинина. Арабские источники VIII–IX вв. о славянах. *Древнейшие государства Восточной Европы.* 1991. (Москва, 1994), 211–224. Ібн Хордабх [Абу-л-Касім Убайдаллах ібн Абд Аллах ібн Хордабх] (бл. 820 – 885/886 чи 912/913) – автор трактату “Книга шляхів і країн” (не пізніше 885/886) (Ібн Хордабх. *Книга путей и стран.* Пер. с араб., коммент., исслед., карты Наиля Мамедали кызы Велихановой. (Баку, 1896), 428 с.). Ал-Джайхані [Абу Абд Аллах Мухамед ібн Ахмад Джайхані] – візир бухарського еміра Наср ібн Ахмада, автор “Книги доріг і королівств” (914/915) (Tadeusz Lewicki. *Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. Slavia Antiqua.* Т. 2. (Poznań, 1949/1950), zesz. 2, 321–388).

²⁰³⁵ На Мусліма ібн Абу Муслім ал-Джармі покликався Ібн Хордабх (Василий Бартольд, *Арабские известия о русах. Бартольд В. В. Сочинения.* Т. 2. (Москва, 1963), 819).

²⁰³⁶ Там само, 819.

²⁰³⁷ Там само, 819.

²⁰³⁸ Крім цитованих відомостей ал-Марвазі, у Ібн Хордабха: “Що ж стосується руських купців... то вони привозять хутра бобрів, хутра чорних лисиць і мечі [якраз у Швеції, як і на

Подібно до інших авторів, які використовували інформацію *Анонімної записки*, ал-Марвазі також додав до неї інформацію про здобуття русами Бердаа (у його творі Бардаба). Ближче до його часів ця подія сколихнула весь мусульманський світ. Бердаа на р. Курі було найбільшим містом у Закавказзі. Флотилія русів-варягів здобула Бердаа у 943-944 р. (332 р. X), пробула у ньому шість місяців і через епідемію покинула місто, яке після цього нападу вже не змогло піднятися до попереднього рівня²⁰³⁹.

Таким чином, вся історико-географічна інформація про Східну Європу, подана у ал-Марвазі, відноситься до періоду перед народженням князя Володимира Святославича. Правда, ал-Марвазі наводить розповідь про правителя Буладміра, якої немає у інших авторів, які користувалися *Анонімною запискою*²⁰⁴⁰. Розповідь про *Буладміра*

середньому Рейні була болотна руда, придатна для виготовлення мечів і саме легенда про полянську данину мечами відбила у ПВЛ звільнення полян від хозарської залежності з допомогою вікінгів – Л.В.] з самих віддалених [частин] країни слов'ян до Румського [Чорного – Л.В.] моря, і бере з них десятину цар румійський. Якщо ж вони йдуть по Танаїсу, ріці слов'ян, то вони висаджуються у місті хозарів [Саркел ? – Л.В.], і бере з них десятину його володар, потім вони йдуть у Джурджанське [Каспійське – Л.В.] море і висаджуються на його берегах де захочуть. Окружність цього моря 500 фарсахів [перський фарсах = 5549 м, тобто це 27745,5 км – Л.В.]. Часом вони привозять свої товари з Джурджана на верблюдах до Багдада, причому перекладачами їм служать слов'янські євнухи [халіфа – Л.В.]. Вони видають себе за християн і виплачують джиз'ю [подушну подать – Л.В.]” (*Kitâb al-Mašalik wa'l-Mamâlik (Liber viarum et regnum) auctore Abu'l-Kâsim Obaidallah ibn Abdallah ibn Khordâdbeh et Excerpta e kitâb al-kharâdj auctore kodâma ibn Dja'far quar cum versione gallica. edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. De Goeje. (Lugduni–Batavorum, 1889) [Bibliotheca geographorum arabico-rum. Ed. M. J. de Goeje. Par.6], 101, 124*). За Ібн ал-Факіхом, який бл. 903 р. завершив свою “Книгу країн”, яка збереглася у скороченій редакції Алі аш-Шайзарі (XI ст.), цей фрагмент поданий з дещо іншими подробицями: “... вони привозять хутра чорних лисиць і хутра бобрів із найвіддаленіших частин країни слов'ян і приходять до Румського моря, і бере з них десятину государ румів; потім вони приходять по морю в єврейський Самкарич [Керч – Л.В.], потім повертаються у країни слов'ян. Або вони йдуть зі Слов'янського [Балтійського – Л.В.] моря по тій ріці, яка називається “рікою слов'ян”, приходять в місто хозарів, і бере з них десятину хозарський государ, потім вони відправляються до Хорасанського [Каспійського – Л.В.] моря. Іноді вони висаджуються у Джурджані і розпродують там свої товари і все це потрапляє в Рен” (*Compedium libri kitâb al-Boldân auctore Ibn al-Fakih al-Hamadhâni, quod edidit, indicibus et glossario instruxit M. J. De Goeje. (Lugduni–Batavorum, 1889) [Bibliotheca geographorum arabico-rum. Ed. M. J. de Goeje. Par.5], 270–271*). Обидва автори інформують про два напрямки торгівлі русів-вікінгів: шляхом з варяг в греки (Балтійське море – Ризька затока – Західна Двина – Каспль – Дніпро – Чорне море – Константинополь) із заходами на зворотньому шляху у Керч, який контролювався хозарами, та північним шляхом, при чому останній не був знаним шляхом з Ладоги по Волзі. Ця інформація могла торкатися Сіверського князівства, яке не входило до складу Руського каганату з центром у Києві і де також панувала династія вікінгського походження, свідченням чого може бути відома Чорна могила. Ці купці по Сейму, Тускарі і Сосні діставалися Дону, а далі через Саркел йшли до каспійського побережжя. Окремі з них наймали верблюдів і доходили до Багдаду.

²⁰³⁹Василий Бартольд, Берда'а. *Бартольд В. В. Сочинения*. Т. 2. (Москва, 1963), 272–273.

²⁰⁴⁰Василий Бартольд. Новое мусульманское известие о русских. *Записки Восточного отделения Имп. Русского археологического об-ва*. Т. 9. (Санкт-Петербург, 1896), 265.

крім ал-Марвазі приводить тільки ще один мусульманський автор ал-Ауфі (XIII ст.)²⁰⁴¹, який користувався тим самим джерелом, що і ал-Марвазі, якщо не твором останнього.

Можливо, що саме унікальність розповіді і її мнима близькість до інформації ПВЛ “надихнула” О. Прицака до такої гіпотези. Між тим арабісти не вважають за коректне ототожнювати *Буладмір* з *Володимиром*, користуючись тільки звуковою схожістю, і пов’язувати цей епізод з Володимировим “випробування вір”. “Булад” — “сталь вищого гатунку”, “амір” — “князь”²⁰⁴². Тобто *Буладмір* — *Сталевий емір*. Враховуючи те, що волзькі булгари стали мусульманами ще до багдадської місії 921–922 рр., описаної її секретарем Ахмедом ібн Фадланом (877–960), а також те, що болгарський правитель носив титул еміра, засвідчений монетами, карбованими у болгарському Суварі за часів халіфа ал-Муктадіра (до 932 р.) місцевим еміром Барманом чи Тарманом²⁰⁴³, можна вважати, що розповідь ал-Марвазі, повторена ал-Ауфі, відноситься до місії, посланої болгарським правителем Алмушем в Хорезм на початку X ст., а сам Алмуш²⁰⁴⁴ мав прізвисько *Буладмір* — *Сталевий емір*.

Гіпотеза О. Прицака так би і залишилася в колекції історичних курйозів, якби не історичний неоромантизм, природній спалах якого захопив практично всі народи, які, втративши власну державність, протягом віків зазнавали утисків та асиміляції. У 1993 р. в Оренбурзі була видана книга “Бахши Иман. Джагфар Тарихы”²⁰⁴⁵, наступне видання якої вийшло з уточненням у Болгарії у Софії в 2001 р.²⁰⁴⁶ Це джерело “Джагфар Таріхи” чи “Історія Джагфара” була введена у науковий обіг як Зведення болгарських джерел вчителем Ф. Г.-Х. Нурутдиновим. Згідно його інформації зведення було створене у 1680 р. за наказом сеїда Джагфара секретарем його канцелярії Бахші Іманом. До цього зведення ввійшли “Гази-Барадж таріхи” (1229–1246), “Праведний шлях або благочестиві діяння болгарських шейхів” Мохамед-Аміна (1483),

²⁰⁴¹ Нур ад-Дін Мухамед ал-Ауфі склав “Збірник анекдотів і зібрання блискучих розповідей”, у якому розміщені різні оповіді з VII–X ст., серед яких і фрагмент про Буладміра. Цей збірник присвячений Нізам ал-Мульку Мухамеду бен Абу Саїду ал-Джунейди, візиру делійського султана Шамс ад-Діна Абу-л-Музафара Ільтутміша (1211–1236). Ал-Ауфі в молодості, схоже, був у Хорезмі, де міг почерпнути частину інформації для свого твору (Василий Бартольд. Новое мусульманское известие о русских, 262–267).

²⁰⁴² Василий Бартольд. Новое мусульманское известие о русских. *Бартольд В. В. Сочинения*. Т. 2. (Москва, 1963), 807.

²⁰⁴³ Василий. Бартольд. Арабские известия о русах. *Бартольд В. В. Сочинения*. Т. 2. (Москва, 1963), 824–825.

²⁰⁴⁴ Алмуш — від тюркського *алмо* — *яблуко*.

²⁰⁴⁵ Бахчи Иман. *Джагфар Тарихы. Свод болгарских летописей 1680 г. Изложение текста на русском языке, сделанное жителем г. Петропавловска Ф. Г.-Х. Нурутдиновым в 1939 г.* Т. 1–3. (Оренбург, 1993).

²⁰⁴⁶ Бахчи Иман. *Джагфар Тарихы. Свод болгарских летописей 1680 г. Изложение текста на русском языке, сделанное жителем г. Петропавловска Ф. Г.-Х. Нурутдиновым в 1939 г.* (София, 2001).

“Казан таріхи” Махмуда Мухамедьяра (1496/1497–1547) та “Шейх-Галі кітабі” (1605) Іш-Мохамеда. Список зведення, виконаний до 1884 р. загинув, збереглися тільки студентські копії 1887 р., які потрапили від родичів до Ібрагіма Мохамед-Карімовича Нігматуліна (1916–1941), який жив у Петропавловську. Він же переклав ці тексти російською мовою, бо старобулгарські тексти²⁰⁴⁷, писані арабською абеткою, у 1939 р. нещадно нищилися, а їх власники піддавалися репресіями. Не обминула ця доля і самого І. Нігматуліна. За підозрою у зберіганні арабських рукописів він був заарештований і репресований, а самі рукописи вилучені і знищені. При цьому нишпорки з органів не помітили і не вилучили російських перекладів, які зберегла мати І. Нігматуліна і передала у 1966 р. своєму внуку Ф. Нурутдінову, якому вдалося підготувати видання цих пам’яток. Оригінали самих перекладів теж не збереглися.

За цими джерелами Булімер, син Бариса, бек Башту [Києва – Л. В.], після поразки від болгар, зобов’язався не приймати християнства і відкрити безмитний *янтарний шлях* в Артан для болгарських купців, за що отримав у дружини дочку болгарського кагана Бозок. Він вплив на Русь по Кара-Іделі разом з 7 болгарськими проповідниками до Києва. Крім Києва мечеті з’явилися також у Караджарі, Батавілі, Хурсі і Барин-Діу²⁰⁴⁸. Але після походу в Джалду [Крим – Л.В.] Булімер у 988 р. прийняв християнство, зламавши умови угоди з булгарами. Та у 991–992, 996–997 рр. його чекали страшні поразки від болгарського війська. У 1006 р. його 40-тис. військо було розгромлене у Тангро-Майданській битві. Врешті Булімер мусив капітулювати і видати сина Яучи у заложники. Нова капітуляція завершилася повним підпорядкуванням Булгару і наверненням у іслам.

Ознайомившись з самою пам’яткою, більшість фахівців (Омелян Пріцак²⁰⁴⁹, Марсель Ахметзянов²⁰⁵⁰, Віктор Шнірельман²⁰⁵¹, Юлай Шамілоглу²⁰⁵², Олександр Гадло²⁰⁵³, Себастьян Цвіклінські²⁰⁵⁴,

²⁰⁴⁷ Цікаво, що перекладач перевів літочислення з Хіджри у сучасне християнське без будь-яких таблиць. У новому виданні вже говориться про групу перекладачів.

²⁰⁴⁸ Тобто Булімер-Володимир прийняв іслам і став будувати на Русі мечеті.

²⁰⁴⁹ Омелян Пріцак. А може булгаро-татарський Оссіан? *Східний світ*. (Київ, 1993), № 2, 37–47.

²⁰⁵⁰ Марсель Ахметзянов. Турусы на колесах или О новых фальсификациях в истории татарского народа. *Идель*. (Казань, 1993), № 5.

²⁰⁵¹ Виктор Шнирельман. От конфессионального к этническому. Булгарская идея в национальном самосознании казанских татар в XX веке. *Вестник Европы*. (1998), № 1-2, 137–139.

²⁰⁵² Юлай Шамілоглу. Направления в исследовании Золотой Орды. *Источниковедение истории улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556*. (Казань, 2002), 15–29; Його ж. “Джафар Тарихы”: как изобреталось булгарское самосознание. *Родина*. (Москва, 2007), № 8, 44–48; Його ж. “Джафар Тарихы”: как изобреталось булгарское самосознание. *Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов*. (Москва, 2011), 275–287.

²⁰⁵³ Александр Гадло. Проблема Великой Болгарии. *Материалы XXXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов*. Вып. 14. (Санкт-Петербург, 2002), 24–25.

²⁰⁵⁴ Себастьян Цвиклински. *Татаризм vs булгаризм: “первый спор” в татарской историографии*.

Дамір Ісхаков²⁰⁵⁵, Іскандер Ізмайлов²⁰⁵⁶, Андрій Петров²⁰⁵⁷, Геннадій Тафаєв²⁰⁵⁸) прийшли до висновку, що це підробка ХХ ст., покликана самоусвідомленням частини казанських татар як нащадків потужної держави *чорних болгарів*, які свого часу успішно протистояли Русі і монголам, автор чи автори якої, komponуючи свій твір, використали відомі опубліковані пам'ятки, серед яких т. з. хозарське листування. Прихильники автентичності “Джагфар Таріхи”, окрім болгарських патріотів і українських мусульман²⁰⁵⁹, знаходяться і серед російських та українських науковців (Ігор Баранов²⁰⁶⁰, Юрій Бегунов²⁰⁶¹, Надія Мусіна²⁰⁶², Зоя Львова²⁰⁶³). Окремі з них на підставі цього збірника висувують версії щодо написання “Слова о полку Ігоревім” князем Святославом Володимировичем, сином чернігівського князя Святослава Всеволодовича, який брав участь у поході володимиро-суздальського війська на Булгар, на базі відповідної болгарської поеми²⁰⁶⁴ або ж до висновку, що Володимир Святославич прийняв мусульманство від волзьких болгарів, потім у 988 р. хрестився і, після розгрому тими ж булгарами у 1014 р. навернувся у іслам²⁰⁶⁵. Немає сумніву, що “знахідок” у цьому плані з часом побільшає.

Пер. с нем. А. Каплуновского. *AB Imperio*. Т. 2. (2003), 361–392.

²⁰⁵⁵ Дамір Ісхаков. *Тюрко-татарские государства XV–XVI вв.* (Казань, 2004), 132 с.; Його ж. Роль тюрко-татарского составного в становлении государствообразующего “народа” улуса Джучи XIII–XIV вв. *Золотоордынское обозрение*. (Казань, 2017), вып. 5 (2), 290–324.

²⁰⁵⁶ Дамір Ісхаков, Іскандер Ізмайлов, *Этнополитическая история татар (II – середина XVI вв.)*. (Казань, 2007), 12–15; Іскандер Ізмайлов. Становление Волжской Булгарии: от племени к государству. *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana*. (Санкт-Петербург, 2012), № 2(12), 217–242.

²⁰⁵⁷ Андрей Петров. Необулгарская идея и легитимизация поддельного свода Джагфара. *Фальсификация исторических источников и конструирование этнократических мифов*. (Москва, 2011), 288–296.

²⁰⁵⁸ Геннадій Тафаєв. *Мифотворчество в исследовании летописи “Джагфар Тарихы” о Волжской Болгарии*. Інтерприсурс: Сувары.рф/ru/content/mifotvorchestvo-v-issledovanii-letopisi-dzhagfar-tarify-o-volshskoy-bolgarii (2013).

²⁰⁵⁹ Рустам Джабаров. Владимир Великий и ислам. *Арранд*. (Київ, 2004), № 8-9 (67-68).

²⁰⁶⁰ Игорь Баранов. Великая Болгария и Крым: итоги и проблемы изучения. *Международная конференция “Византия и Крым”*. Севастополь, 6-11 июня 1997 г. Тезисы докладов. (Симферополь, 1998), 19–21.

²⁰⁶¹ Юрій Бегунов. Ханы Кубрат и Аспарух в своде болгарских летописей XVII в. *Материалы XXXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов*. Вып. 14. (Санкт-Петербург, 2002), 19–20.

²⁰⁶² Надежда Мусина. История древней Руси – в болгарских летописях Бахши Имана “Джагфар тарихы”. *Табов Йордан. Когда крестилась Киевская Русь*. (Санкт-Петербург, 2003), 391–414.

²⁰⁶³ Зоя Львова. “Тази-Барадж тарихы”. Вопрос о подлинности летописи. *Археологический сборник Гос. Эрмитажа*. Вып. 36. (Санкт-Петербург, 2003), 134–141.

²⁰⁶⁴ Ю. К. Бегунов, Ф. Г.-Х. Нурутдинов. Князь Владимир Святославич – автор “Слова о полку Игореве”. *Клио*. Вып. 4. (2005), 192–199.

²⁰⁶⁵ Див. статтю А. Железного у газеті “Наш край” (Київ, 2000), № 47.

Повертаючись до проблеми автентичності болгарського зведення, після ознайомлення з його текстом зупинюся на кількох моментах, які оминули інші дослідники. Автор тексту чи його остаточний редактор явно пробував “доповнити” літописну інформацію, з якою був добре знайомий і чия хронологія була для нього базовою. Ці доповнення, зроблені у дусі болгарського патріотизму, могли би належати Газі Бараджу, але знайомство останнього з руськими літописами повністю виключене. Сам автор чи редактор став жертвою свого знання руських літописів. У часи Володимира Святославича Новгород на Волхові ще не існувало, справжній болгарський літописець це мав би знати і у його тексті мала би бути розповідь про Хольмгард або Ладогу. Також *буштиновий шлях*, який ніби-то відкрив Володимир болгарським купцям для безмитної торгівлі, пролягав не по Волзі і не через Ладогу, як здавалося редакторові (цей шлях можна було назвати *хутровим*), а по Віслі, Західному Бугу і Дністру. А дністровський шлях на момент, описаний у болгарському зведенні, ще Володимиром Святославичем не контролювався. Не знав редактор і латинських джерел, зокрема Бруно Кверфутського і Тітмара Мерзебурзького, які зафіксували рівень християнізації Русі у 1007–1015 рр., не кажучи вже про одруження Володимира по смерті прицеси Анни з внучкою германського імператора. Знайомство з військовою справою Волзької Булгарії у X–XIII ст.²⁰⁶⁶ також дозволяє стверджувати, що болгарини були здатні відстояти свою незалежність, відбивши спроби володарів Русі підпорядкувати собі їхню територію, при цьому розгромивши послані проти них війська. Але за жодних обставин ці поразки не змогли б похитнути становище Володимира Святославича. Рівно ж і розділена на два емірати (Біляр і Сувар) Волзька Булгарія була неспроможна здійснити переможний похід в глибину руської території чи дійти до Києва. У X ст. мусульманство та юдаїзм на Русі сприймалися не більше як екзотика, а допуск мусульманських купців на руські ринки (не далі Києва, досить згадати легенди про Артанію і рівень поінформованості арабських авторів) був загалом вигідним і попередникам Володимира Святославича. Русь швидко інтегрувалася у європейську християнську цивілізацію, що зафіксували незаангажовані західні автори-клірики. І змусити Володимира Святославича за таких обставин змінити релігію могла тільки загроза повного завоювання. Тут, навіть, немає змісту доводити абсурдність мусульманської версії.

Редактор болгарського зведення, напевно, мав переклади окремих болгарських літописів, які могли бути поправлені ще у XVII ст. Бахчі Іманом або під час пізніших перекладів. Зокрема, там могла бути

²⁰⁶⁶ Искандер Измайлов, *Вооружение и военное дело населения Волжской Булгарии X–XIII вв.* (Казань, 1997), 212 с.

інформація про походи Всеволода Велике Гніздо, у яких брав участь вщизький князь Володимир Святославич та інші моменти, включаючи деяку інформацію відсутню у літописах. Але відділити у цих текстах (мовний і текстологічний аналіз яких неможливий) справжню болгарську основу від пізнішого препарування непросто, якщо взагалі можливо²⁰⁶⁷.

Неупереджений аналіз джерел та аргументів прихильників мусульманства князя Володимира Святославича приводить до висновку, що підстави для цього відсутні.

В розміщенні синів у центрах пізніших земель як на адміністративну реформу Володимира Святославича першим звернув увагу Михайло Брайчевський, помітивши спробу замінити сформовані раніше території племянних суперсоюзів-князівств новими територіальними об'єднаннями в основу яких були покладені перш за все економічні фактори (система шляхів і пов'язаний з ними збір податків) та військова доцільність²⁰⁶⁸. Однією з причин, які підштовхнули Володимира Святославича до цієї реформи, було подолання рецидивів місцевого сепаратизму в процесі ліквідації "світлич князів". Тому великий князь "посады Вишеслава в Новѣгородѣ, а Изаслава в Полотьсцѣ, а Стополкъ в Туровѣ, Іарослава в Ростовѣ и оумершю же старѣишому Вишеславу в Новѣгородѣ и посади Іарослава в Новѣгородѣ, а Бориса в Ростовѣ, а Глѣба в Муромѣ, Стослава в Деревѣ, Всеволода в Володимѣрѣ, Мьстислава въ Тмутороканѣ"²⁰⁶⁹. Замінивши намісників і "світлич" князів власними синами, Володимир сподівався не тільки уникнути проявів сепаратизму, але й зміцнити централізацію країни. Успадкування відбувалося за родовим правом і це відразу ж встановлювало практику "сходинок", яку добре ілюструє успадкування престолів у Рюриковичів у наступні періоди, коли князі переміщалися з "молодшого" престолу на "старший".

Вартує звернути увагу, що інформація про розподіл престолів подана у літописах до розповіді про Корсунський похід та Хрещення Русі. Сини Володимира Святославича розташовані в тексті за родовим старшинством. Найстарший Вишеслав, очевидно, народився близько 979 р. і не пізніше 980 р. від першої дружини Володимира варяжки Олови²⁰⁷⁰ (Аллогії з саг). Але в тому ж Найдавнішому літописі зазначено, що Вишеслав народився "w Чехыни"²⁰⁷¹ і в цьому контексті його

²⁰⁶⁷ Елементи такого препарування кидаються у вічі також при ознайомленні з хозарськими фрагментами зведення. Складається враження, що ранніх болгарських авторів більше цікавила історія хозарських правителів, від опіки яких вони тільки-но звільнилися, ніж своя власна.

²⁰⁶⁸ Михайло Брайчевський. Адміністративна реформа Володимира Святого (Оцінка проблеми за літописною статтею 988 року). *Записки НТШ*. Т. 225. (Львів, 1989), 147–166.

²⁰⁶⁹ Ипатьевская летопись, 105–106.

²⁰⁷⁰ Василий Татищев. *История Российская*. Т. 1, 113.

²⁰⁷¹ Ипатьевская летопись, 67.

*Златник князя Володимира
Святославича*

*Срібник князя Володимира
Святославича*

поставлено після синів Рогнеди (Ізяслава, Мстислава, Ярослава і Всеволода) та Святополка. І справді, в гаремі Володимира перша „чехиня” могла з’явитися після першого західного походу 981 р., тобто після Олови, Рогнеди і “гречанки”. Тоді ж як Новгород-Хольмгард контролював дніпровський шлях з *варяг в греки* і вихід до Балтики, тобто на той час був другим за значенням після Києва. Зрозуміло, що цей престол мав отримати найстарший з синів Володимира. Як син Олови і внук конунга Швеції саме Вишеслав мав би бути на цьому престолі. У такому випадку інформація про матір-чехиню мала би бути помилкою. Коли ж “оумершю же старѣишому Вышеславу в Новѣгородѣ” (за „Степенною книгою” ще за життя Рогнеди (тобто до 1000 р.)²⁰⁷², за В. Татищевим у 1010 р.²⁰⁷³), на його місце було переведено з Ростова Ярослава Володимировича. Останнє дозволяє припускати, що Вишеслав помер пізніше: десь у 1013–1014 р. На цей час старші за Ярослава брати, які могли замінити Вишеслава в Новгороді-Хольмгарді, з різних причин були позбавлені цієї можливості: Ізяслав помер у 1001 р., а Святополк після 1013 р. був переведений у Вишгород під нагляд батька. Правда, останнього, як зятя польського володаря, вигідніше було залишити у Турові. За таких обставин поява Ярослава у Новгороді у 1010 р. була би логічною.

Ізяслав був найстаршим з синів Рогнеди, який народився бл. 981 р. і помер у 1001 р.²⁰⁷⁴. Пізні літописи зберегли легендарну розповідь, як Рогнеда пробувала вбити сонного Володимира, який за це хотів з нею розправитися, але малий Ізяслав вступився за матір, кинувшись на батька з мечем²⁰⁷⁵, в чому дослідники вбачали вплив мотивів скандинавських

²⁰⁷² 1-я половина. Книга степенная царского родословия. Под ред. Платона Васенко. *Полное собрание русских летописей*. Т. 21. Ч. 1. (Санкт-Петербург, 1908), 128.

²⁰⁷³ Василий Татищев. *История Российской*. Т. 1, 113.

²⁰⁷⁴ Ипатьевская летопись, 114.

²⁰⁷⁵ Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9, 155–156; Радзивилловская

саг²⁰⁷⁶. Але щось подібне могло трапитися і насправді. Ізяслав отримав дідівський полоцький престол і, напевно, спочатку регентшею при ньому була його мати Рогнеда. Повернення старої династії отримало підтримку місцевих нобілів. Напевно початково столицею став Ізяславль²⁰⁷⁷, названий так на честь князя, будівництво якого літописи приписали Володимиру Святославичу, зазначивши, що місто він збудував для Рогнеди і її сина²⁰⁷⁸. Про присутність там довгий час Рогнеди свідчать озеро Рогнедь в околицях та інформація про заснування княгинею під Ізяславлем монастиря, в якому вона стала черницею²⁰⁷⁹, очевидно, після одруження сина і закінчення терміну регентства, деє бл.997–998 рр. Археологічні дослідження підтверджують існування Ізяславля наприкінці X – на початку XI ст.²⁰⁸⁰. Звідси, напевно, поширювалася християнізація Полоцької землі²⁰⁸¹, ініціатором якої був, судячи з характеристики у Никонівському літописі, двір князя Ізяслава Володимировича²⁰⁸². Певною мірою про це свідчить і тамга

літопись. Подг. Михаил Присёлков. Там само. Т. 38. (москва, 1989), 107.

²⁰⁷⁶ Елена Рыздзевская. Древняя Русь и Скандинавия IX-XIV вв., 209–217.

²⁰⁷⁷ Леонид Алексеев. Полоцкая земля в IX-XIII вв. (Москва, 1966), 178.

Володимир, Ізяслав Володимирович і Рогнеда. Мініатюра Радзивилівського літопису

²⁰⁷⁸ Лаврентьевская летопись, 299.

²⁰⁷⁹ Рогожский летописец. Полное собрание русских летописей. Т. 15. (Петрград, 1922), 113.

²⁰⁸⁰ Георгий Штыхов. Города Полоцкой земли. (Минск, 1978), 87–90.

²⁰⁸¹ Олег Рапов. Русская церковь в X – первой трети XII в.: принятие христианства. (Москва, 1988), 377.

²⁰⁸² Никоновская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 9, 68.

Ізяслава Володимировича — тризуб з малесеньким хрестиком посередині²⁰⁸³. Тоді ж поступово було відбудовано зруйнований Полоцьк, який перенесли на більш високе і неприступне місце у гирлі р. Полоти, на її лівий берег²⁰⁸⁴, куди переїхав і двір. Певною мірою це був певний виклик великому князеві. Але Володимир не звернув на нього увагу, а по ранній смерті Ізяслава залишив у Полоцьку його маленького сина Брячислава. Напевно що до цього спричинилася місцева еліта, з якою був змушений рахуватися великий князь. Ім'я і походження дружини Ізяслава Володимировича незнане. По смерті мужа вона на довгий час залишилася регеншою Полоцького князівства. Це ще одна загадкова особистість, яка зіграла видатну роль в ранній історії Полоцького князівства.

Святополк, який народився “ѡ Гръкини”²⁰⁸⁵, тобто від вдови Ярополка Святославича, був третім по старшинству сином Володимира Святославича. Чутки про народження Святополка від двох батьків дають підставу вважати, що він народився у 981 р., через 7-9 місяців після вступу Володимира до Києва. За часом народження між ним та Ізяславом Володимировичем було кілька тижнів або днів. Частина істориків продовжує вважати дискусійним походження Святополка. З них найбільш суттєвим залишається зауваження Миколи Котляра. На підставі тамги на монетах Святополка, він вважав, що сам князь декларував своє походження від Ярополка: тамга Святополка була двозуба, як і у Ярополка, тоді як Володимир та деякі його сини користувалися тризубцями²⁰⁸⁶. Ця аргументація отримала підтримку багатьох дослідників²⁰⁸⁷. Олександр Назаренко пробував знаходити підтвердження цієї версії у розповіді Тітмара Мерзебурзького про пропозицію Болеслава обміняти свою дочку і дружину Святополка на дружину, мачуху та сестер Ярослава, вбачаючи у цьому натяк, що сестри Ярослава могли не бути сестрами Святополка²⁰⁸⁸. Ця версія вражлива: йшлося про дітей від різних мам, які між собою погано контактували. Доньки Володимира від Рогнеди, особливо Предслава, однозначно підтримували найстаршого на цей час з дітей їх матері. Таку ж позицію займала і мачуха, як німецька принцеса вона була вороже настроєна до русько-польського союзу. Крім того Тітмар прямо зазначив, що дочка Болеслава

²⁰⁸³ Валентин Янин. Древнейшая русская печать X века. *Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры*. (Москва, 1955), № 5, 39–46.

²⁰⁸⁴ Георгий Штыхау. Пытанні Гістарычнай тапаграфіі Полоцка. *Весці АН БССР*. (Менск, 1963), 63–72.

²⁰⁸⁵ Ипатьевская летопись, 67.

²⁰⁸⁶ Николай Котляр. Святополк — „окаянный”? *Котляр Н.Ф., Смолий В.А. История в жизнеописаниях*. (Киев, 1990), 85.

²⁰⁸⁷ Марина Сотникова. *Древнейшие русские монеты X–XI вв.* (Москва, 1995), 193; Сергей Белецкий. К вопросу о правовом статусе Святополка Ярополчича в годы великого княжения Владимира Святого. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1998), 7–10.

²⁰⁸⁸ Александр Назаренко. *Немецкие латиноязычные источники*, 141.

була видана за сина „короля Володимира”²⁰⁸⁹. Писемні джерела не дозволяють вважати Святополка сином Ярополка, він жив з „грекинею” не один рік (ця дівчина була взята Святославом з монастиря у Болгарії, звичайно, не за красу, а через знатне походження, напевне з тої ж причини вона стала дружиною Ярополка), а син народився аж по його загибелі, коли мати стала дружиною іншого, вони тільки відбили можливі чутки або обмови цього князя. Ранні тамги вивчені фрагментарно, двозубець був і на тамзі Мстислава Володимировича, знайдений на Тамані²⁰⁹⁰, тому ця аргументація залишається дискусійною. Святополк був посаджений у Турові, до якого крім колишнього князівства вікінга Тура, очевидно, були віднесені і волинські землі аж до польських кордонів. Святополк був одружений з дочкою польського князя Болеслава Хороброго. Вона народилася від третього шлюбу польського володаря з Емнільдою між 991–1001 рр.²⁰⁹¹, ближче до першої дати²⁰⁹², і померла після 14.08.1018 р.²⁰⁹³. Більшість дослідників датували цей шлюб 1013–1014 рр., вважаючи, що він був наслідком миру, укладеного з Польшею після невдалого походу Болеслава. Однак поза увагою залишалася місія цистеріанця Бруно у 1008 р.²⁰⁹⁴, яка могла закінчитися миром, скріпленням шлюбом. Тримаючи землі, які виходили до володінь польського князя, Святополк був найкращим кандидатом на одруження з польською принцесою. Здається саме Бруно добився дозволу проповіді для західного кліру, внаслідок чого з Болеславною прибув колобжезький єпископ Рейберн. Не випадково і заручником у печенігів під час проповідей Бруно був саме князь Святополк.

Ярослав був другим сином Рогнеди і четвертим сином Володимира. Другий син Володимира та Рогнеди, враховуючи дату їх першого зближення, міг народитися не раніше кінця 982 р. – початку 983 р. За Найдавнішим літописом на час смерті (1054 р.) Ярославові було 76 років²⁰⁹⁵, тобто він народився у 978/979 р. Далі у різних літописах присутні протиречеві вказівки на вік князя, з яких Олег Рапов²⁰⁹⁶ та Дмитрій Донской²⁰⁹⁷ зробили висновки, ніби Ярослав народився у 988 р. О. Рапов спирався також на висновки вчених, які досліджували скелет

²⁰⁸⁹ Там само, 139–143.

²⁰⁹⁰ Аркадій Молчанов. Еще раз о Таманском бронзовом “брактеате”. *Советская Археология*. (Москва, 1982), № 3, 223–226.

²⁰⁹¹ Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*. (Kraków, 1895), 69.

²⁰⁹² Kazimierz Jasiński. *Rodowód pierwszych Piastów*. (Warszawa-Wrocław, 1992), 120–121.

²⁰⁹³ Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*, 70.

²⁰⁹⁴ Józef Widajewicz. Bruno z Kwerfurtu. *Polski Słownik Biograficzny*. T. 3. (Kraków, 1937), 24–26.

²⁰⁹⁵ Лаврентьевская летопись, 162; Ипатьевская летопись, 151.

²⁰⁹⁶ Олег Рапов. *Русская церков...*, - С.131-132

²⁰⁹⁷ Дмитрий Донской. *Справочник по генеалогии Рюриковичей*. Ч.1 (Середина IX – начало XIV в.). Под ред. Дмитрия Шаховского. (Ренн, 1991), 20.

князя після вскриття його саркофагу (Давид Рохлін (1895–1981)²⁰⁹⁸, Вульф Гінзбург (1904–1969)²⁰⁹⁹, Михайло Герасимов (1907–1970)²¹⁰⁰), які оцінювали вік Ярослава Володимировича у 60–70 років). Тому дата народження Ярослава бл. 983 р. виглядає досить правдоподібною. Недавно Андрій Чернов висунув нову версію, віднісши народження цього князя до 998 р., вважаючи його сином візантійської принцеси Анни. Дослідник аргументував свій висновок плутаниною кириличних та глаголичних дат, вважаючи правильною дату пізнього Першого Софійського та залежного від нього Архангелогородського літописів²¹⁰¹, а також спираючись на версію Жан-П'єра Арільйона, за яким Ярослав Володимирович втрутився у 1043 р. у візантійські справи як син Анни і спадкоємець македонської династії²¹⁰². Але найбільш вразливі сторони гіпотези А. Чернова в іншому: у спробі “переставити” місцями Святополка і Ярослава у літописній розповіді про розподіл престолів, зробивши першого сином Рогнеди, а останнього сином гречанки, тобто Анни, і впевненості, що 18-річний Ярослав, який через свої фізичні вади не був воїном, що в епоху *людей меча* було великою вадою, міг схилити на свою сторону військо і опанувати київський престол тільки через це, що він по матері був пов'язаний з візантійськими василевсами

²⁰⁹⁸ Дмитрій [Давид] Рохлін. Итоги анатомического и рентгеновского изучения скелета Ярослава Мудрого. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 7. (Москва, 1940), 56. Його оцінка віку Ярослава як трохи більше 50 років досить приблизна, зрештою як і гіпотеза стосовно підвивиху правого тазобедрового суглобу, наслідком чого була дворічна затримка нормального розвитку. Ця гіпотеза спростована Сергієм Горбенком, який довів, що Ярослав Володимирович, як і інші нащадки Рогнеди у наступних поколіннях, були вражені спадковою хворобою Пертеса (Сергій Горбенко. *Ярослав Осмомисл. Реконструкція антропологічна та історична*. (Львів, 1996), 70–77.

²⁰⁹⁹ Вульф Гинзбург. Об антропологическом изучении скелетов Ярослава Мудрого, Анны и Ингигерд. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 7. (Москва, 1940), 57.

²¹⁰⁰ Михаил Герасимов. Опыт реконструкции физического облика Ярослава Мудрого. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 7. (Москва, 1940), 72–76.

²¹⁰¹ Зауваження дослідника, що у Лаврентіївському літописі помилково вказано, що в момент приходу до Києва Ярославу було 28 років (Лаврентьевская летопись, 143), тоді як правильна вказівка у Іпатіївському літописі – 18 років (Ипатьевская летопись, 129), Першому Софійському та Архангелогородському літописах, потребує уточнення: в оригіналі підчистка, в наслідок якої 28 перемінилося на 18 (*Літопис Руський*. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. (Київ, 1989), 82). А далі в тому ж літописі, подано, що на момент смерті Ярославу було 76 років (Ипатьевская летопись, 151).

²¹⁰² Гіпотеза Ж.-П. Арільйона (Jean-Pierre Arrignon. Les relations diplomatiques entre Bizance et la Russie de 860 à 1043. *Revue des études slaves*. Vol. 55. (1983), 133–135) не спирається на аналіз цих подій. У 1042 р. василевс Михайло V, при якому руський корпус у Візантії став гвардією, був осліплений. Престол василевса зайняв полководець Костянтин IX Мономах, який одружився з 64-річною Зоєю, дочкою василевса Костянтина VIII. У 1043 р. в Італії підняв бунт відомий полководець Георгій Маніак. Частини гвардії, які були в Італії, приєдналися до нього. Тоді новий імператор віддав наказ розформувати решту гвардії в столиці. Норвезькому принцу Гаральду Сігурдсону, який невдовзі став зятем Ярослава, з 500 воїнами вдалося вирватися і повернутися на Русь. Саме вони підштовхнули великого князя до організації походу у Візантію.

і при цьому інформації про цей зв'язок була видалена після поразки походу 1043 р.²¹⁰³ Якщо б у принцеси Анни були сини, то літописи згадували би про це постійно (мати Володимира Мономаха не була порфірородною принцесою, але це не перешкодило Мономаховичам не тільки пишатися своїми зв'язками з василевсом Костянтином IX, але й сформулювати легенду про “шапку Мономаха”), тим більше, що нащадки саме Ярослава Мудрого займали київський престол до монгольського розгрому, а потім і далі престоли у різних землях аж до початку XVII ст. Кожна династія пишалася своїм походженням, навіть вигадувала династичні легенди з метою піднесення власного престижу. Як четвертий син Володимира Ярослав був посаджений спочатку у Ростові, де Рюриковичі займалися інтеграцією до складу імперії найбільших угрофінських суперсоюзів *весі* (вепсів) і *мері*. Після смерті Вишеслава він зайняв його місце, бо старший з синів Рогнеди Ізяслав вже помер, а Святополк у Турові на кордонах з своїм тестем Болеславом Хоробрим більше відповідав політичній доцільності.

Борис і Гліб були синами Володимира “w Болъгарыни”²¹⁰⁴, тобто їх мати була дочкою правителя Волзької Булгарії, шлюбом з якою був скріплений мир з булгарами. Тоді Борис народився бл. 986 р., а Гліб – бл. 987 р., тобто до одруження Володимира з принцесою Анною. Спроби вважати матір Бориса та Гліба царівною з Дунайської Болгарії базуються на помилці, внесеній В. Татищевим, який прочитав „срібні болгари” як „серби та болгари”²¹⁰⁵. На підставі Тверського літопису²¹⁰⁶ деякі дослідники приймали, що матір'ю Бориса та Гліба була візантійська принцеса Анна, через що і Володимир хотів залишити старшого Бориса своїм наступником. Якщо б так було справді, то найдавніші літописи, а також Житіє, про це би обов'язково написали. У 1015 р., готуючись до походу проти сина Ярослава, Володимир Святославич не мав більше кого викликати до Києва: Святополк був під наглядом, а інші брати Ярослава, які теж народилися від Рогнеди, могли бути з ним у зговорі. Свої престоли Борис і Гліб отримали пізніше за інших, напевно бл. 1010 р. Борис був посланий на місце Ярослава у Ростов, а Гліб у Муром, маючи завдання інтеграції угрофінських масивів *муроми* та *ерзі*. За В. Татищевим Гліб спочатку був посланий у Суздаль, а після того як Борис отримав Ростов був переведений у Муром²¹⁰⁷. Спираючись на дискусійне джерело з хроніки Мацея Стрийковського, він вважав, що Суздаль і його околиці були завойовані Володимиром Святославичем

²¹⁰³ Андрей Чернов. Когда родился Ярослав Мудрый и кто был его матерью. *Интерресурс*: https://nestoriana.wordpress.com/2017/09/15/yaroslav.mudryi_rozzdenie

²¹⁰⁴ Ипатьевская летопись, 67.

²¹⁰⁵ Игорь Добродомов. К вопросу о „серебряных булгарах”. *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования. 1992-1993 гг.* (Москва, 1995), 149–154.

²¹⁰⁶ Рогожский летописец. *Полное собрание русских летописей*. Т. 15. (Петрград, 1922), 73.

²¹⁰⁷ Василий Татищев. *История Российская*. Т. 2, 70.

у 982 р.²¹⁰⁸ Андрій Залізник у реконструйованому ним Новгородському кодексі XI ст. віднайшов дату 999 р.²¹⁰⁹, археологічні матеріали датують перші укріплення Суздаля X ст.²¹¹⁰ Хоча перша безсумнівна згадка про Суздаль відноситься до 1024 р.²¹¹¹, аналіз джерел та результатів археологічних досліджень дозволяє відносити появу міста до другої половини X ст.²¹¹² У цьому недавно завойованому регіоні тривав опір місцевого угро-фінського населення, про що свідчить і розповідь про повстання 1024 р., очолене волхвами. Отже, цілком ймовірно, що Гліб спочатку був посланий до Суздаля, а потім переміщений до Мурому, де становище було ще складніше. За Житієм Муром утримувала верхівка угро-фінського племені *муроми*, тому князь прожив два роки в таборі під стінами своєї столиці, так і не змігши здобути місто²¹¹³. Закономірно, що родичі правителя Волзької Булгарії були посаджені саме у землях, які виходили до територій, підконтрольних цій державі.

Святослав Володимирович був посаджений у Деревлянській землі, інтеграція якої теж ще не була завершена. Святослав народився від “ѡ Чехьни... другьѡа”²¹¹⁴, що мало би бути вказівкою на період після першого західного походу 982 р. Василь Татищев ототожнював його матір із згаданою вище Малфрідою²¹¹⁵. Останнє дозволяло припускати, що він був сином не дочки хорватського династа, князівство якого тяжіло до Чехії, яка успадкувала сфери впливу Великої Моравії, а скоріше нащадка легендарного туровського князя вікінга Тура. Виходячи з цього і припускаючи його народження у 982 р., слідом за Миколаєм Баумгартеном²¹¹⁶ і інші дослідники почали ставити як старшого Святослава вище Ярослава²¹¹⁷. Втеча цього князя після загибелі

²¹⁰⁸ Там само, 57, 228.

²¹⁰⁹ Андрей Зализник. Проблемы изучения Новгородского кодекса XI века, найденного в 2000 г. *Славянское языкознание. XIII Международный съезд славистов*. Любляна, 2003 г. Доклады российской делегации. (Москва, 2003), 209.

²¹¹⁰ Алексей Варганов. Из ранней истории Суздаля (IX–XIII вв.). *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Т. 12. (Москва–Ленинград, 1946), 127–134; Валентин Седов. Две заметки по археологии Суздаля. *Культура средневековой Руси*. (Ленинград, 1974), 62–63; Валентин Седов, Марина Седова. Древний Суздаль. *Археологические исследования*. (Москва, 1983), № 1, 132; Марина Седова. Суздаль в X–XV веках. (Москва, 1997), 10–12; Її ж. Украшения “городского типа” X–XI веков из Суздаля и его округа. *Краткие сообщения Ин-та археологии*. Вып. 212. (Москва, 2001), 23–33.

²¹¹¹ Лаврентьевская летопись, 147–148.

²¹¹² Юрий Лушай. Вопрос о дате основания города Суздаль. *Вестник Удмуртского ун-та*. Т. 26. (Ижевск, 2016). Вып. 4, 147–150.

²¹¹³ Николай Серебрянский. *Древнерусские княжеские жития*. (Москва, 1915), 100–107, 237–247.

²¹¹⁴ Ипатьевская летопись, 67.

²¹¹⁵ Василий Татищев. *История Российская*. Т. 1, 113.

²¹¹⁶ Nicolas de Baumgarten. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle*, 7–8.

²¹¹⁷ Леонтий Войтович. *Генеалогія династії Рюриковичів*. (Київ, 1990), 13; Евгений Пчелов. *Генеалогія древнерусских князей*, 196.

Бориса і Гліба через Карпати, а також ім'я його сина Ян, дозволяють припускати, що його дружина могла бути донькою останнього *боржавського* князя, який з допомогою такого союзу сподівався відстояти незалежність свого князівства від угорців. На початку XI ст. Боржавське князівство ще існувало, про що свідчить система засік на угорських кордонах²¹¹⁸. Загибель Святослава і боротьба за владу між синами Володимира Святославича позбавила останнього союзника це князівство карпатських хорватів і долини Боржави та Латориці були анексовані угорцями. Спадкоємець угорського престолу герцог Імре отримав титул *dux exercitum regis* Руської марки, яка була створена на землях Закарпаття, Пряшівщини і Ніршагу²¹¹⁹. Володимир Шушарін²¹²⁰ та Іван Шекера²¹²¹ вважали, що Святослав Володимирович був одружений з дочкою угорського короля Стефана I, до якого і втік у 1915 р. Але ці здогадки не підкріплені джерелами²¹²². Святослава Володимировича наздогнали і вбили біля Карпат²¹²³. За переказами погоня наздогнала князя на березі Опору поблизу нинішнього міста Сколе. Легенда розповідає про жорстоку битву між Сколе і Гребеновом. Вся долина вздовж Опору була вкрита тілами загиблих. Сили Святополка були більшими і він віддав наказ: „Сколить їх всіх”. З цим епізодом легенда пов'язує назву міста Сколе. Князь Святослав загинув у цій битві, а його дружинники відмовилися перейти на службу до Святополка і

²¹¹⁸ Микола Лелекач. Про приналежність Закарпаття до Київської Русі в X–XI ст. *Наукові записки Ужгородського державного ун-ту. Історико-філологічна серія*. (Ужгород, 1949), 32.

²¹¹⁹ György Gyöffy. A magyar nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. *Szazadok*. No 92. (Budapest, 1958), 574–575; Idem/ Zur Geschichte der Eroberung Ockiride durch Basileos II. *Artes du XII-e Congres International des Etudes Byzantines*. T. 2. (Beograd, 1964), 152–153. Дискусія навколо Руської марки триває. Див.: Степан Томашівський. Дев'ятьсот літ тому (1030–1930). З приводу ювілею міста Белза. *Нова зоря*. (Львів, 1930), ч. 1 (301), 10–12; Його ж. Перемисько-руський князь, якого ми досі не знали. *Там само*. Ч. 29 (329), 9–10; Його ж. Св. Емерик в легенді й історії. *Там само*. Ч. 40 (340), 6–7; Владимир Пашуто. *Внешняя политика Киевской Руси*. (Москва, 1968), 51; Александр Назаренко. О “Русской марке” в средневековой Венгрии. *Восточная Европа в древности и средневековье*. (Москва, 1978), 302–306; Bernard Le Calloc'h. Pourquoi le prince Imre fut-il appelé “dux ruizorum”? *Etudes finno-ougriennes*. Vol. 38. (2006), 191–199; Олександр Галенко. Рутенська марка за джерелами IX–XII ст. *Наукові записки Ін-ту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України*. Серія: Політологія і етнологія. Вип. 29. (Київ, 2006), 6–16; Юрій Діба. До питання “угорської спадщини” на Прикарпатті (історичні, фольклорні, топонімічні та архітектурні свідчення). *Треті “Ольжині читання” Пліснеськ, 31 травня 2008 року*. (Львів, 2009), 55–60; Його ж. Агіографічне джерело повідомлення ал-Масуді про споруди, вшановувані у слов'ян. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип. 20. (Львів, 2011), 275–283.

²¹²⁰ Владимир Шушарин. Русско-венгерские отношения в IX в. *Международные связи России до XVII века*. (Москва, 1961), 155.

²¹²¹ Іван Шекера. *Київська Русь XI ст. у міжнародних відносинах*. (Київ, 1967), 97–98.

²¹²² Владимир Пашуто. *Внешняя политика Киевской Руси*. (Москва, 1968), 51.

²¹²³ Лаврентьевская летопись, 139; Ипатьевская летопись, 126; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 2. (Львів, 1905), 6–7, 488, 502.

Пам'ятник князю Святославу Володимировичу. Скульптор Теодозія Бриж

осіли у Бескиді, поклавши початок Славську²¹²⁴. Загибель Святослава досить обгрунтовано відносять до періоду між 15 і 24 липня 1015 р.²¹²⁵ Топоніми *Сколе*, *Славськ*, *Святослав* (передмістя Сколе), *Славки* (притока Опору), *Опір*, урочище *Святославле*, потік *Святославчик* і *Святославова могила* свідчать на користь легенди. Розкопки кургану, званого Святославою могилою, які провадились з ХІХ ст., а найбільш ґрунтовні проводили експедиції Олексія Ратича та Михайла Рожка, при найкритичнішому підході до їх результатів, засвідчили, що це поховання знатного дружинника ХІ ст.. Напевно, що це був князь Святослав Володимирович. Зараз на його могилі встановлено пам'ятник роботи відомої львівської скульпторки Теодозії Бриж (1929–1999)²¹²⁶. Князів

²¹²⁴ Корнило Устіянович. *Три цікаві загадки*. (Чернівці, 1902), 72–89.

²¹²⁵ Евгений Голубинский. *История Русской церкви*. Т. 1. Ч. 1. (Москва, 1880), 952.

²¹²⁶ Леонтій Войтович. Загадкова загибель князя Святослава Володимировича і загадки міграції угрів в кінці IX ст. *Україно-угорські етюди*. Вип. 1. (Львів, 2010), 9–27; Idem. *Szvjatosláv*

*Борис і Гліб Володимирович. Ікона середини XIII ст.
Київська національна картинна галерея.*

Бориса і Гліба, які загинули від убивць, посланих Святополком, було канонізовано. Про Святослава швидко забули, напевно через те, що його могила залишилися десь далеко в Карпатах за межами кордонів Русі. О. Рапов пробував пояснювати це тим, що Святослав брав участь у боротьбі за київський престол, спираючись на допомогу угорського короля, якому обіцяв деякі території, або римського папи, якому обіцяв підпорядкувати руську церкву²¹²⁷. Така версія не підкріплена жодними джерелами і базується на застарілих ідеологічних постулатах.

Volodimirovicz fejdelem titokzatos halála és IX. Századbeli ugor vándorlások rejélyei. *Українсько-угорські етюди*. Вип. 2. (Львів, 2012), 27–45.

²¹²⁷ Олег Рапов. *Русская церковь*, 373.

Мстислав Володимирович був молодшим за Ярослава. У Іпатіївському літописі Мстислав згаданий серед синів від Рогнеди, але попереду Ярослава²¹²⁸. В той же час, як у Лаврентіївському літописі він названий сином другої чехині і молодшим братом Святослава Володимировича²¹²⁹. Останнє дозволило припускати про можливе інування Мстислава Старшого, сина Рогнеди (у такому випадку він мав би померти раніше за народження Мстислава від *другої чехині*, що ймовірно, але скоріше це описка літописця). За Іоакимовим літописом цю *другу чехиню* звали Аделя²¹³⁰. У такому випадку його народження можна було би віднести до 983 чи 984 р., а Аделя могла бути дочкою хорватського князя *присян*, столиця якого знаходилася у Перемишлі над Сяном. Мстислав отримав престол у Тмутаракані на землях, які залишилися у Причорномор'ї після завойовницьких походів Святослава Ігоревича. Йому довелося відразу ж воювати за утримання цих земель, саме тому він опинився осторонь боротьби за владу по смерті Володимира Святославича. Спочатку Мстиславу вдалося підпорядкувати приазовських хозарів. У 1022 р. він виступив проти *касогів*. Касоги були одним з племен *адигів*, яке займало територію в районі Маничського шляху, по якому йшов транзит каспійських товарів в обхід Волзького шляху, котрий тепер контролювали Хорезм та Булгар. Коли обидва війська зустрілись, касогський князь Редедя викликав Мстислава на поєдинок. Цей поєдинок оспівали скальди князя Мстислава і літописець Никон записав його деталі у далекій Тамані. Він проходив за спецефічними правилами даного регіону, можливо це був різновид національної адигської або аланської боротьби. Суперники боролись без зброї і лише поверженого дозволялось добити, як це і зробив Мстислав. На честь Богородиці, яку князь молив про допомогу перед битвою, Мстислав зложив кам'яний храм у своїй столиці²¹³¹, сліди якого були виявлені при розкопках²¹³². Безперечно, що війна Мстислава з *касогами* була ланкою зовнішньої політики імперії Русь, спрямованої на впливу в цьому регіоні і входження через Маничський шлях до каспійської міжнародної торгівлі²¹³³.

Ще один син Володимира Святославича і Рогнеди — Всеволод Володимирович був посаджений у Володимирі²¹³⁴, який став центром

²¹²⁸ Іпатьевская летопись, 67.

²¹²⁹ Лаврентьевская летопись, 80.

²¹³⁰ Василий Татищев. *История Российская*. Т. 1, 113–114.

²¹³¹ Іпатьевская летопись, 134; Лев Лопатинский. Мстислав Тмутараканский и Редедя по сказаниям черкесов. *Известия Бакинского гос. ун-та*. Вып. 1-2. (Баку, 1921), 197–203.

²¹³² Борис Рыбаков. Отчет о работах Славянского отряда Таманской экспедиции 1955 г. *Архив Ин-та археологии РАН*. Р-1. № 1417.

²¹³³ Александр Гадло. Поединок Мстислава с Редедей, его политический фон и исторические последствия. *Проблемы археологии и этнографии Северного Кавказа*. (Краснодар, 1988), 95–96.

²¹³⁴ Іпатьевская летопись, 105–106.

волинських і прикарпатських земель. Всеволод міг народитися десь між 984/986 р. За сагами („Сага про Олафа Трюггвасона” монаха Одда, „Хеймскрингла”, „Сага про Олафа Святого” Сноррі Стурлусона та ін.) вдова конунга Швеції Ейріка (+ 993) Сігрід Гордячка відкинула сватівство конунга з Гардаріки-Русі на ім'я Віссавальд і спалила його самого зі свитою в лазні після бенкету на честь зустрічі²¹³⁵. Трапилось це бл. 995 р. Федір Браун ототожнив Віссавальда з Всеволодом Володимировичем, вважаючи, що варязьке оточення підбило хлопчика на розрив з батьком і вивезло у Швецію, де він спробував посвататися до вдови конунга²¹³⁶. На Волинь Всеволод прибув у супроводі варязької дружини, в числі якої, безперечно, були шведи. Поблизу Володимира знаходилося с. Варяж, де розміщалась дружина, прислана з юним князем. Тому гіпотезу Ф. Брауна підтримали ряд дослідників²¹³⁷. Але здогадки про можливий розрив з батьком не підкріплені нічим²¹³⁸. У 995 р. Всеволоду було тільки близько 10–12 років. І на що могли розраховувати радники юного князя-ізгоя, сватаючи його до вдови шведського конунга? У такій ситуації тотожність Віссавальда з Всеволодом Володимировичем виглядає малоімовірною²¹³⁹. І, навіть, якщо припустити, що ініціатором такого шлюбу виступав сам Володимир Святославич, то тоді претендувати на руку Сігрід, якій було близько 20 років, більше міг Вишеслав, якому тоді було 16–17 років і землі якого знаходилися по сусідству з Швецією. Не дивно, що Сігрід, а можливо її оточення, вибрали союз з Данією, скріплений шлюбом з конунгом Свейном Роздвоєна Борода (+ 1014)²¹⁴⁰. Олена Ридзевська, звернувши увагу на однаковість інформації саг про конунга Віссавальда з Гардаріки-Русі, що не могло бути випадковим, і не підтримуючи гіпотези Ф. Брауна, вважала, що у скандинавському епосі згадується якийсь інший князь, незнаний літописам. При цьому вона пов'язувала легенду про Сігрід з впливом легенд про пімсту Ольги і критично оцінювала її історичність²¹⁴¹. Іншим міг бути Вишеслав²¹⁴², але таку здогадку нічим підкріпити. Крім того скандинавські автори назвали б Вишеслава скоріше

²¹³⁵ Татьяна Джексон. *Исландские икорольские саги о Восточной Европе*. Т. 1, 141, 164, 211, 234, 236.

²¹³⁶ Friedrich Braun. *Das historische Russland im nordischen Schrifttum des X -XIV. Jahrhunderts. Festschrift Eugen Mogk zum 70. Geburtstag*. (Hall, 1924), 157–167.

²¹³⁷ Александр Пресняков. *Княжое право в Древней Руси*. (Санкт-Петербург, 1909), 31; Дмитрий Лихачев. *Комментарии. Повесть временных лет*. Ч. 2. (Москва–Ленинград, 1950), 343; Николай Ильин. *Летописная статья 6523 г. и ее источник*. (Москва, 1957), 104–105; Николай Котляр. *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII вв.* (Киев, 1984), 43; Борис Рыбаков. *Мир истории*. (Москва, 1987), 158.

²¹³⁸ Дмитрий Лихачев. *Комментарии. Повесть временных лет*. Ч. 2. (Москва–Ленинград, 1950), 343.

²¹³⁹ Евгений Пчелов. *Генеалогия древнерусских князей*, 177–178.

²¹⁴⁰ Bengt R. Jonsson. *Svensk Balladtradition. I. Balladkallor och balladtyper*. (Stocholm, 1967), 912 s.

²¹⁴¹ Елена Ридзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 197–200.

²¹⁴² Леонтій Войтович. *Княжа доба на Русі*, 246–247, 273.

Пам'ятник князю Святославу Володимировичу. Скульптор Теодозія Бриж

Віссалейв ніж Віссавальд²¹⁴³. Союз Швеції і Данії, який склався після шлюбу Сігрід з Свейном, був спрямований проти Володимира, успіхи якого, напевно, неоднозначно сприймалися сусідами. Приблизно у той же час ярл Ейрік, син норвезького ярла Хакона, що знайшов притулок при шведському дворі, захопив і спалив Ладогу. Це ніби було зроблено з ненависті до норвезького короля Олафа, якого підтримував Володимир, але при підтримці шведів. Отже хронологічний збіг тут навряд чи випадковий. Тож цілком ймовірно, що Володимир міг послати до Швеції таки Всеволода з своїм досвідченим соратником, можливо, навіть Добринею Малковичем, бо десь з того часу і його ім'я зникає з джерел²¹⁴⁴. Тим більше, Сігрід Гордячка була дружиною

²¹⁴³ Пчелов Е.В. *Генеалогія древнерусских князей...*, - С.164-165

²¹⁴⁴ Леонтій Войтович. *Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів*. (Київ, 1992), 21.

Руїни Десятинної церкви в Києві (1826)

конунга Ейріка, можливого батька Олови і діда Вишеслава. Правда, за віком Сігрід не могла бути матір'ю Олови, а для язичників мачуха не мала сакрального статусу матері як у християн, однак все ж подібний шлюб виглядав не привабливо: зять сватав сина до тещі. Саме це могло і спровокувати таку жорстоку відмову зі сторони вдови шведського короля.

Синами Володимира від Аделі були також Станіслав і Судислав²¹⁴⁵. За Іоакимовим і деякими пізнішими літописами Станіслав отримав

²¹⁴⁵Сергей Соловьев. История России с древнейших времён. Т. 1. Соловьев С. М. Соч. Кн. 1. (Москва, 1988), 194.

Смоленськ, а Судислав — Псков²¹⁴⁶. Княжою столицею Смоленськ став після занепаду Хольмгарда-Новгорода, тому ця інформація скоріше пізня конструкція редакторів літописів, які знали про існування Станіслава Володимировича і “прив’язали” до “вакантного” Смоленська. Устюзьке літописне зведення, джерела якого ще слабо досліджені, взагалі повідомляє, що Станіслав разом з Судиславом та Позвіздом був залишений батьком при собі, так як був дуже малим²¹⁴⁷. Станіслав як син Аделі міг народитися не раніше 985 р. Він помер за життя батька і, напевно, жодного престолу не займав. Саме тому, коли Володимир Святославич виділив окрему територію з центром у Пскові, туди було послано молодшого брата Станіслава — Судислава, який народився бл. 986/987 р. Необхідність виділення території з центром у Пскові могла з’явитися наприкінці X ст. (у 997 р. норвезький ярл Ейрік Хаконсон захопив Ладогу і, можливо, її утримував десь до 1000 р.²¹⁴⁸). За Никонівським зведенням це сталося у 1010 р. по смерті Вишеслава, коли Хольмгард-Новгород отримав Ярослав²¹⁴⁹. А бл. 1014 р., коли Ярослав Володимирович почав конфліктувати з батьком, Судислав, напевно, підтримував останнього і пізніше Ярослав за це з ним поквитався, посадивши молодшого брата у 1036 р. “в порупь”²¹⁵⁰. Але це сталося тільки по смерті Мстислава Володимировича, якого Ярослав побоювався. Тому видається, що Судислав таки був рідним братом Мстислава від однієї матері Аделі. Те, що Судислав та Позвізд могли бути синами Олега Святославича, усиновленими Володимиром, Василь Татищев, мабуть, просто припустив²¹⁵¹.

Особа Позвізда чи не найбільш загадкова серед синів Володимира Святославича. Народився він не пізніше 988 р., тобто до прийняття християнства, про що свідчить і його ім’я (на думку Михайла Ломоносова так називався язичеський бог вітру та дощу²¹⁵²). У Рогозькому літописі замість Позвізда записаний Василько²¹⁵³, що дає підстави допускати,

²¹⁴⁶ Софийский временник. Ч. 1. (Москва, 1820), 80, 87 (*Полное собрание русских летописей*. Т. 5. Вып. 1. Ленинград, 1925, 71–72); Воскресенская летопись, 313; Никоновская летопись. Т. 9, 57; Летописный сборник, именуемый летописью Авраамки. *Полное собрание русских летописей*. Т. 16. (Санкт-Петербург, 1889), 260; Супральный список (989–1015 гг.). *Там само*. Т. 17. (Санкт-Петербург, 1907), 14; Вологодско-Пермская летопись. *Там само*. Т. 26. (Москва–Ленинград, 1959), 30.

²¹⁴⁷ Устюжская летопись. Список Мациевича. *Полное собрание русских летописей*. Т. 37. (Ленинград, 1982), 24.

²¹⁴⁸ Jakub Morawec. *Knut Wielki*. (Kraków, 2013), 89–108.

²¹⁴⁹ Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9, 57.

²¹⁵⁰ Лаврентьевская летопись, 151.

²¹⁵¹ Василий Татищев. *История Российская*. Т. 1, 372–373.

²¹⁵² Михаил Ломоносов. Древняя Российская история. *Ломоносов М. В. Избранные произведения*. Т. 2. (Москва, 1986), 106.

²¹⁵³ Рогожский летописец. *Полное собрание русских летописей*. Т. 15. (Петроград, 1922), 16.

що це справді хресне ім'я князя, прийняте після хрещення Русі²¹⁵⁴. За Густинським літописом мав володіння на Волині²¹⁵⁵. Можливо, що він змінив Всеволода у Володимирі. За Синодальним списком Родовідної книги Позвізд помер за життя батька²¹⁵⁶. За візантійським хроністом Микитою Хоніатом (1155–1213) під час усобиці по смерті Володимира у Візантії з'явився загін із 800 дружинників, очолених родичем покійного князя Хрисохіром (Золоторуким). Він пропонував прийняти його на службу. Візантійські власті про всяк випадок поставили вимогу скласти зброю і розпочати переговори. Хрисохір відмовився, силою прорвався до о.Авідос, розбив пропонтидського стратига, дійшов до о.Лемнос, де був оточений візантійським флотом. Там він знову відмовився здатись і загинув з більшістю своїх воїнів. Миколай Баумгартен ототожнював Хрисохіра з Позвіздом²¹⁵⁷.

Адміністративна реформа великого князя Володимира Святославича, безперечно, була одним з найважливіших елементів у формуванні імперії, завданням якої була інтеграція слов'янських, балтських та угро-фінських племінних суперсоюзів в одну Київську державу. Характерно, що ця реформа не торкнулася такого важливого центру як Чернігів, де ще перебував останній князь з Сіверської династії, нащадок легендарного князя Чорного або сам князь Чорний²¹⁵⁸. Також з цієї реформи випала земля *вятичів*, бо там ще бл. 1082 р. залишався “світлий” князь з місцевої династії проти якого син великого князя Володимир Мономах “ходихо по двѣ зимѣ на Ходоту и сѣа его”²¹⁵⁹. Реформа Володимира Святославича не була до кінця радикальною, а деяких моментах вона повністю (Полоцьке і Древланське князівства) залишила попередні адміністративно-політичні одиниці, у інших випадках тільки частково змінила їх межі. Але головною причиною її невдачі була неспроможність юних недосвідчених князів протистояти своєму оточенню, яке складалося з військових вождів їх дружин, переважно вікінгів, а також місцевої еліти з її традиційним сепаратизмом. Поряд з цим ця реформа сама по собі була видатною спробою, яка заклала напрямки формування єдиної потужної імперії.

²¹⁵⁴Евгений Пчѣлов. *Генеалогия древнерусских князей*, 204.

²¹⁵⁵Ипатьевская летопись, 259.

²¹⁵⁶Синодальный список Родословной книги. *Временник Московского Об-ва Истории и Древностей Российских*. Кн. 10. (Москва, 1851), 6.

²¹⁵⁷Nicolas de Baumgarten. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides russes du X au XIII siècles*, 7.

²¹⁵⁸Володимир Пархоменко. Князь Черний (До питання про добу сіверської колонізації Поденесення). *Збірник на пошану акад. Д.І.Багалія*. (Київ, 1927), 379–382.

²¹⁵⁹Лаврентьевская летопись, 248.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ: РУСЬКА ІМПЕРІЯ В ЄВРОПІ

Ярослав-Георгій Володимирович був одним з найвидатніших князів Київської Русі. Зрозуміло, що його життю і діяльності присвячена велика література²¹⁶⁰, але багато питань досі залишаються нез'ясованими або дискусійними.

²¹⁶⁰Николай Костомаров. Великий князь Ярослав Владимирович. *Костомаров Н. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей*. Отд.1. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1888), 9–22; Иван Жданов. Слово о законе и благодати и Похвала кагану Владимиру. *Соч. И. Н. Жданова*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1904), 1–30; Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 2. (Львів, 1905), 1–46; Николай Никольский. *Материалы для повременного списка русских писателей и их сочинений (X–XI вв.)*. (Санкт-Петербург, 1906), 77–90; Алексей Шахматов. *Разыскания о древнейших русских летописных сводах*. (Санкт-Петербург, 1908), 441–460; Михаил Присёлков. *Очерки по истории церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв.* (Санкт-Петербург, 1913), 66–70; Його ж. Летописание Западной Украины и Белоруссии. *Уч. зап. Ленинградского Гос. Ун-та*. № 67. (Ленинград, 1941). Вып.7, 12–13; Владимир Мошин. Николай, епископ Тмутараканский. *Seminarium Kondakovianum*. Vol. 5. (Praha, 1932), 47–62; Його ж. Русские на Афоне в XI–XII вв. *Bizantinoslavica*. Т. 9. (Praha, 1947), 70–72; Теофіл Коструба. Заграничні зносини Ярослава Мудрого. *Коструба Т. Нариси церковної історії X–XIII ст.* (Львів, 1933), 73–79; Наталія Полонська-Василенко. Митрополит Київський Іларіон. *Бюлетень Богословсько-Педагогічної Академії УАПЦ*. Вип. 3. (Мюнхен, 1946), 25–31; Дмитрий Лихачев. *Русские летописи и их культурно-историческое значение*. (Москва–Ленинград, 1947), 66–70; Владимир Мавродин. *Очерки по истории феодальной Руси*. (Ленинград, 1949), 148–150; Єлена Корж. Золоті ворота в Києві. *Архітектурні пам'ятники*. (Київ, 1950), 61–72; Петро Єфименко, Володимир Богусевич. Кріпость Ярослава Мудрого в Києві. *Вісн. АН УРСР*. Ч. 12. (Київ, 1952), 34–39; Олекса Повстенко. *Катедра св. Софії у Києві*. (Нью-Йорк, 1954), 476 с.+336 іл.; Михаил Каргер. Портреты Ярослава и его семьи в Киевской св. Софии. *Уч. зап. Ленинградского Гос. Ун-та*. № 20. (Ленинград, 1960), 175–178; Валентин Янин, Геннадий Литаврин. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. *Историко-археологический сборник А. В. Арциховскому*. (Москва, 1962), 204–221; Aleksander Soloviev. Marie, fille de Constantin IX Monomaque. *Byzantion*. Т. 33 (1963), 141–248; Геннадий Литаврин. Пселл о причинах последнего похода русских под Константинополь в 1043 г. *Византийский Временник*. Т. 27. (Москва, 1967), 71–84; Його ж. Война Руси против Византии в 1043 г. *Исследования по истории славян и балканских народов*. (Москва, 1972), 178–222; Вера Брюсова. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. *Византийский Временник*. Т. 28. (Москва, 1968), 127–135; Її ж. Русско-византийские отношения середины XI в. *Вопросы Истории*. (Москва, 1972), № 3, 51–62; Andrzej Poppe. *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku*. (Warszawa, 1968), 69–130; Ярослав Щапов. Устав князя Ярослава и вопрос об отношении к византийскому наследию на Руси в середине XI в. *Византийский Временник*. Т. 31. (Москва, 1971), 74–75; Михаил Тихомиров. *Древняя Русь*. (Москва, 1975), 86–99; Вера Матузова. Англо-нормандские повествовательные источники XII–XIII вв. о Руси. *Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1975 г.* (Москва, 1976), 130–125; Сергій Висоцький. *Про що розповіли давні стіни*. (Київ, 1978), 93–119; Микола Котляр. Ярослав Мудрий. *Український історичний журнал*. (Київ, 1978), № 6, 89–101; Александр Молдован. *Слово о законе и благодати Илариона*. (Киев, 1984), 239 с.; Александр Головкин. *Древняя Русь*

Слідів діяльності Ярослава Володимировича у Ростові не збереглося, однак його присутність у Ростовській землі підтверджується знахідкою пряжки дружинника з ярославовою тамгою-тризубцем²¹⁶¹. Основним населенням Ростовської землі залишався угро-фінський масив *мері*²¹⁶², слов'янська колонізація почалася з середини X ст.²¹⁶³ і за Ярослава Володимировича на початку XI ст. вона стала більш інтенсивною²¹⁶⁴. Активну участь у інтеграції цих земель до складу Русі приймали дружини вікінгів, які проникали сюди раніше по ладозько-волзькому шляху, а з часів Володимира Святославича вже як частини київського війська²¹⁶⁵.

У Хольмгарді-Новгороді Ярослав потрапив під вплив місцевої боярської олігархії, яка злилася з верхівкою вождів найманих дружин вікінгів. Очолював її Коснятин, син знаменитого Добрині. Десь бл. 1014 р. Ярослав зіткнувся з батьком з приводу розмірів податку-даніни, яку він мав відправляти до Києва. Із 3 тис. гривен, які щорічно збирались у цій землі, лише третина йшла на потреби князя і його дружини. Решта відправлялось до Києва, що не могло не викликати незадоволення місцевої еліти. Невдоволення останньої могло викликати і виділення

и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв. (Киев, 1988), 32–46; Виктор Зиборов. Киевские граффити и дата смерти Ярослава Мудрого (историографический анализ). *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 80–93; Петро Толочко. *Ярослав Мудрый*. (Київ, 2002), 272 с.; Сергей Азбелев. *Ярослав Мудрый в летописях. Новгородская земля в эпоху Ярослава Мудрого*. (Великий Новгород, 2010), 5–81; Алексей Карпов. *Ярослав Мудрый*. Изд. 3. (Москва, 2006), 592 с.; Сергей Алексеев. *Ярослав Мудрый: самовластец Киевской Руси*. (Москва, 2006), 304 с.; Владимир Духопельников. *Ярослав Мудрый*. (Харков, 2009), 122 с.; Игорь Фроянов. *Древняя Русь IX–XIII веков. Народные движения. Княжеская и вечевая власть*. (Москва, 2012), 70–83; Григорій Демиденко. *Ярослав Мудрый – великий князь Руси*. (Харків, 2013), 352 с.

²¹⁶¹ Андрей Леонтьев. Ростов эпохи Ярослава Мудрого (по материалам археологических исследований). *Историческая археология. Традиции и перспективы* (К 80-летия со дня рождения Даниила Антоновича Авдусина). (Москва, 1998), 135–153; Андрей Леонтьев. Татьяна Пушкина. Ростовские находки скандинавских вещей. Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. (Київ, 2017), 299–306.

²¹⁶² Дмитрий Эдинг. *Сарское городище*. (Ростов Ярославский, 1928), 107 с.; Андрей Леонтьев. О времени возникновения Сарского городища. *Вестник МГУ. Сер. 9 История*. (Москва, 1974), № 5, 68–74; Його ж. *Археология мери: к предистории Северо-Восточной Руси*. (Москва, 1996), 340 с.; Його ж. *Меря. Финно-угры Поволжья и Приуралья в средние века*. (Ижевск, 1999), 18–66; Його ж. *Меря и мурома: материалы к изучению систем расселения. Новые исследования по археологии Поволжья и Приуралья*. (Ижевск–Глазов, 1999), 46–51;

²¹⁶³ Владимир Лапшин. Ранняя дата Владимирских курганов. *Краткие сообщения Ин-та Археологии*. № 166. (Москва, 1981), 45–48; Константин Комаров. К истории населения побережья Плесеева озера в X–XIII вв. *Сообщения Ростовского музея*. Вып. 8. (Ярославль, 1995), 137–172.

²¹⁶⁴ Андрей Леонтьев, Евгений Рябинин. Этапы и формы ассимиляции летописной мери. *Советская археология*. (Москва, 1980), № 2, 67–79; Константин Комаров. Расселение славян в Верхнем Поволжье. *Земли родной минувшая судьба*. К юбилею Андрея Евгеньевича Леонтьева. (Москва, 2018), 92–99.

²¹⁶⁵ Андрей Леонтьев. Скандинавские вещи в коллекции Сарского городища. *Скандинавский сборник*. Вып. 26. (Таллин, 1981), 141–149; Його ж. Волжско-балтийский путь в IX в. *Краткие сообщения Ин-та Археологии*. Вып. 183. (Москва, 1986), 3–9

окрею територію з центром у Пскові. Володимир Святославич будував імперію і збирався спертися на синів у цьому будівництві, а місцеві еліти підштовхували молодих і недосвідчених князів до будівництва власних регіональних князівств. Перші ж ознаки непокори Ярослава викликали різку реакцію батька. Ярослав був далеко не лагідним молодим князем. Інформація саґ²¹⁶⁶, як і деякі висновки дослідників його останків²¹⁶⁷, дають підстави припускати, що Ярослав легко спалахував, був дратівливий і різкий у гніві. Він взагалі перестав посилати данину до Києва. Лише хвороба Володимира та активність печенігів завадили негайному каральному походу київської раті на Хольмгард-Новгород (“рѣ Володимеръ требите путь и мостите мость, хоташеть бо на Іарослава ити на сѣа своґо, но разболѣса”)²¹⁶⁸. Ярослав же почав готуватися до оборони.

Невідомо якого походження була його перша дружина Анна, мати найстаршого сина Іллі. Ім’я Анна встановлено на основі канонізації її останків у Новгороді у 1439 р. (саме ім’я названо вперше у джерелах XVI ст.²¹⁶⁹). В. Янін поставив під сумнів існування Анни, вважаючи, що у кращому випадку це була дружина Володимира Ярославича — Олександра²¹⁷⁰. Той факт, що перша дружина Ярослава, напевно, померла у Києві до 1019 р. (за версією О. Назаренка — восени 1018 р.²¹⁷¹), (що до кінця також невідомо, княгиня могла померти невдовзі після повернення з полону), не виключає можливості перевезення її тіла у Новгород. Так само мало ймовірно, щоби у Новгороді не пам’ятали імені княгині на час її канонізації. Тому ім’я Анна, очевидно, безсумнівне²¹⁷². Домовина княгині пізніше була перенесена у новгородський собор св. Софії. Вульф Гінзбург, який досліджував її останки у 1939 р., дійшов висновку, що це була жінка північноєвропейського типу, яка померла у віці 30–35 років²¹⁷³, тобто вона могла народитися близько 984–985 рр. і десь була ровесницею мужа²¹⁷⁴. Можливо, що Анна була норвежкою. І ці родинні зв’язки допомогли Ярославу найняти 1 тисячу норвезьких вікінгів. Схоже, що основу їх складав загін Свейна Хлада-ярла, який потерпів поразку від конунга Олафа II Товстого, про що згадує Fagrskinna²¹⁷⁵.

²¹⁶⁶ Елена Рыздзевская. Ярослав Мудрый в древнесеверной литературе. *Краткие сообщения Ин-та истории материальной культуры*. Вып. 7. (1940), 67–72.

²¹⁶⁷ Дмитрий [Давид] Рохлин. *Итоги анатомического и рентгеновского изучения*, 48–49.

²¹⁶⁸ Лаврентьевская летопись, 130.

²¹⁶⁹ Валентин Янин. *Некрополь Новгородского Софийского собора*. (Москва, 1988), 138.

²¹⁷⁰ Там само, 139.

²¹⁷¹ Александр Назаренко. О Русско-датском союзе в первой четверти XI в. *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования*. 1990 г. (Москва, 1991), 185.

²¹⁷² Михайло Грушевський. *Історія України-Руси*. Т. 2. (Львів, 1905), 32; Леонтій Войтович. *Генеалогія династії Рюриковичів*. (Київ, 1990), 14; Александр Назаренко. О Русско-датском союзе, 185.

²¹⁷³ Вульф Гинзбург. *Об антропологическом изучении скелетов*, 64.

²¹⁷⁴ Евгений Пчелов. *Генеалогия древнерусских князей*, 173.

²¹⁷⁵ Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.*, 51–52.

Варяги були розміщені у Поромони дворі. Навколо цього терміну триває наукова дискусія. В.Татищев вважав цей двір двором боярина Поромона (Парамона), приводячи факт загибелі у 1269 р. боярина з таким іменем²¹⁷⁶. Йосиф Юліус Міккола²¹⁷⁷ та Бьєрн Клейбер²¹⁷⁸, аналізуючи етимологію слова "поромон", дійшли висновку, що цей термін означав купецьку факторію. Пізніше Й. Ю. Міккола змінив свою думку, взявши за основу грецьку етимологію слова, звідки виходило, що цей термін означав особисту охорону князя. Отже „поромони двір” – це казарма гвардії. Таку версію прийняв і А. Стендер-Петерсон²¹⁷⁹.

Проходив час, рать Володимира не підступала до Хольгарда-Новгорода, а присутність в місті великої кількості найманців почала давати негативні результати. Варяги з загону Свейна почали зачіпати жінок, що спровокувало збройну атаку містичів на „поромони двір”. Ярослав встав на захист своєї дружини і жорстоко придушив повстання. За відомостями саги у важкому бою загинув і вождь варягів ярл Свейн, узурпатор норвезького престолу у 1000–1015 рр.²¹⁸⁰ Вночі після цієї битви прибув гонець з листом Предслави, у якому була інформація про смерть Володимира Святославича та загибель Бориса²¹⁸¹. Тут було від чого взятися за голову!

Ярославу тепер залишалося або скоритися братові Святополку, визнавши його зверхність, або якось домовитися з місцевою елітою. Владнати всі протиріччя зумів її лідер Коснятин Добринич, добившись певних преференцій, які пізніше перейшли до Новгородського Великого²¹⁸². Реконструкції О. Шахматова²¹⁸³, гіпотеза Б. Рибаків стосовно „Повісті про князя Ярослава і про мужів новгородських”²¹⁸⁴ та її варіант у інтерпретації А. Кузи²¹⁸⁵, дозволяють прослідкувати процес збору війська Ярослава. Дружина князя налічувала 1 тис. воїнів, стільки ж було варягів, ще 2 тисячі спорядили своїм коштом Коснятин Добринич і хольмгардці. Для утримання війська населення збирало продовольство і гроші. Прості містичі вносили по 4 куни, старости – по 10 гривен (250 кун) (за Радзівіловим літописом лише по 5 гривен, що ближче до

²¹⁷⁶ Василий Татищев. *История Российской*. Т. 1, 116.

²¹⁷⁷ Joseppi Julius Mikkola. Fornry Poromoni dvorū fisl. Formaðr. *Arkiv förnordisk filologi*. Vol. 23. (1907), 281

²¹⁷⁸ Бьєрн (Борис) Клейбер. Поромань в Пскове и Поромони двор в Новгороде. *Славянское языкознание*. (Москва, 1959), 120–124.

²¹⁷⁹ Adolf Stender-Petersen. *Varangica. Aarhus*. (1953), 118–121.

²¹⁸⁰ Елена Рыздзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 52.

²¹⁸¹ Ипатьевская летопись, 122.

²¹⁸² Дискусія навколо цієї проблеми ускладнена тим, що більшість дослідників вважають, що Ярослав Володимирович перебував у Новгороді на Волхві, якого тоді ще не було.

²¹⁸³ Алексей Шахматов. *Разыскания*, 499–507.

²¹⁸⁴ Борис Рыбаков. *Древняя Русь. Сказания. Былины. Летописи*. (Москва, 1963), 201–202, 206.

²¹⁸⁵ Андрей Куза. „Повесть о князе Ярославе и о мужах новгородских”. *Древняя Русь и славяне*. (Москва, 1978), 233–239.

їх можливостей), бояри — по 18 гривен (2000 кун). Варязьку дружину очолював норвезький принц Еймунд Рінгсон, нащадок конунга Гаральда Харфарга²¹⁸⁶, якого довелося найняти, бо дружина Свейна понесла значні втрати. З цими силами Ярослав виступив на Київ.

Це військо здобуло перемогу біля Любеча в кінці жовтня 1018 р.²¹⁸⁷ За цю перемогу рядові хольгардці-новгородці отримали по 1 гривні, а старости — по 10 гривен²¹⁸⁸. Літопис нічого не повідомляє про бояр, які в нагороду діставали бенефіції і нові уряди, пов'язані з доходами²¹⁸⁹. Окрему плату отримала дружина Еймунда. Невдози, будучи незадоволені платою, яку вони отримували, Еймунд і його вікінги перейшли на службу до полоцького князя Брячеслава Ізяславича²¹⁹⁰.

Спираючись на “Еймундову сагу”, Микола Ільїн висунув гіпотезу, що Борис та Гліб загинули у боротьбі з Ярославом Володимировичем, а їх Життя і тексти літописів були пізніше сфальшовані²¹⁹¹. Цю гіпотезу підтримали деякі вчені²¹⁹², частина дослідників завагалася²¹⁹³. Противники цієї гіпотези²¹⁹⁴ мають більшу рацію. Якби Ярослав Мудрий був причетним до загибелі братів, то його б сини у жодному випадку не порушили б питання канонізації (дерев'яна усипальниця Бориса і Гліба була вже збудована у 1020 р., житія князів-мучеників почали формуватися ще з середини XI ст.²¹⁹⁵), тим більше що грецька

²¹⁸⁶ Елена Рыздзевская. Сага об Эймунде. *Древняя Русь и Скандинавия IX–XIV вв.*, 89–104.

²¹⁸⁷ Александр Назаренко. О датировке Любечской битвы. *Летописи и хроники. 1984 г.* (Москва, 1984), 13–19.

²¹⁸⁸ Ипатьевская летопись, 132–133.

²¹⁸⁹ Андрей Куза. „Повесть о князе Ярославe”, 237.

²¹⁹⁰ Мария Самонова. “Эймунд конунг” на службе у Брячислава: шведский след в истории Полоцкого княжества. *Studia Historica Europae Orientalis. Исследования по истории Восточной Европы*. Вып. 8. (Минск, 2015), 37–54.

²¹⁹¹ Николай Ильин. *Летописная статья 6523 г. и ее источник*. (Москва, 1957), 168.

²¹⁹² Andrzej Grabski. Bolesław Chrobry. (Warszawa, 1964), 256–267; Александр Головкин. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.* (Київ, 1988), 22–25; Микола Котляр. Чи Свяополк убив Бориса і Гліба? *Український історичний журнал*. (Київ, 1989). № 12, 110–122; Игорь Данилевский. *Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.)*. (Москва, 2001), 336–354.

²¹⁹³ Марк Алешковский. *Повесть временных лет*. (Москва, 1971), 129–131; Борис Рыбаков. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. (Москва, 1982), 414; Александр Хорошев. *Политическая история русской канонизации (XI–XVI вв.)*. (Москва, 1986), 13–36.

²¹⁹⁴ Henryk Łowmiański. Świętopełk w Brześciu w roku 1019. *Europa-Słowiańszczyzna-Polska. Studia ku uczczeniu K. Tuymienieckiego*. (Poznań, 1970), 238; Олег Рапов. Принятие христианства князем Владимиром и киевлянами. *Вопросы истории*. (Москва, 1984), № 6, 44; Александр Назаренко. О датировке Любечской битвы, 13–19; Савва Михеев. Раздвоение убийства Бориса и история борисоглебского цикла. *Древняя Русь*. (Москва, 2005), № 3, 74.

²¹⁹⁵ Можливо, що “Сказання про Бориса і Гліба” написане ще за життя Ярослава Мудрого Яковом Чорнорижем (Макарий. *История Русской церкви*. Т. 2. (Санкт-Петербург, 1857), 108–123), а “Читання про Бориса і Гліба” Нестором у 1080-х рр. Навколо цих пам'яток тривають дискусії, але більшість висновків зводиться до того, що остаточні редакції сформовані не пізніше початку XII ст. (Бугославський С. *Україно-руські пам'ятки XI–XVIII вв. про князів Бориса і*

верхівка київського кліру сумнівалася у їх святості. Не пропустили би такої фальсифікації і у Константинополі. В ті часи у Візантії і на Русі люди були щиро релігійними, а скрити справжній перебіг подій було неможливо²¹⁹⁶.

Ярослав зайняв Київ 26 листопада 1016 р., до його рук потрапив двір Святополка і його жінка. Сам Святополк засів у Бересті, чекаючи на польську допомогу²¹⁹⁷. Ярослав не любив військових походів, спадкова хвороба Пертеса не давала йому можливості безпосередньо брати участь у битвах. Але він був добрим дипломатом. Тому негайно уклав угоду з противником польського князя Болеслава Хороброго германським кайзером Генріхом II. Але виступу його раті завадили печеніги, з якими у Святополка був союз. Тому результатом цього походу було тільки здобуття Берестя. Керував цим походом, напевно, воєвода Блуд, колишній пестун Ярослава. Повільність та незначні результати дій київського війська певною мірою дозволили Болеславу Хороброму протистояти німцям і добитися укладення вигідного миру у Будищині 30 січня 1018 р., який не тільки розв'язав руки польському князю, але й дозволив скористатися з допомоги німецького кайзера²¹⁹⁸.

Тим часом Ярославу вдалося розгромити печенігів²¹⁹⁹ і на місці перемоги над ними (тоді у полі, за стінами „граду Володимира”) у 1017 р. було założено собор св. Софії, за свідченнями Першого Новгородського та пізнього Пискаревського²²⁰⁰ літописів (хоча кінцева редакція цього літопису була здійснена у 1640-1646 рр., його джерела далеко не вивчені і містять багато загадок²²⁰¹). Собор було закінчено у 1036 р. Частина істориків (П. Лебединцев, М. Максимович, М. Петров, М. Каргер, Ю. Асеев та ін.) відстоювала 1037 р. як дату закладення собору,

Гліба. *Розвідка і тексти*. (Київ, 1928), 207 с.; Andrzej Poppe. *Opowieść o męczeństwie i cudach Borisa i Gleba. Okoliczności i czas powstania tworu. Slavia Orientalis. R. 18.* (Warszawa, 1969), nr. 3-4, 275-382; Людольф Мюллер. О времени канонизации святых Бориса и Глеба. *Russia Mediaevalis. T. 8* (München, 1995), no 1, 3-19 [див. також: Людольф Мюллер. Понять Россию: историко-культурные исследования. (Москва, 2000), 71-87]; Антон Горский. *“Всего еси исполнена земля русская...” Личности и ментальность русского средневековья: Очерки*. (Москва, 2001), 99-100; Надежда Милютенко. Святые князья-мученики Борис и Глеб. (Санкт-Петербург, 2006), 432 с.; Савва Михеев. Рассказ о Святополке и Ярославе и легенда о Борисе и Глебе: “Древнейший свод” и свод 70-х годов XI в. *Древняя Русь*. (Москва, 2008), № 3 (33), 45-46; Александр Ужанков. Святые страстотерпцы Борис и Глеб: к истории канонизаций и написания житий. *Интерпресурс*: <https://pravoslavie.ru/83360html>

²¹⁹⁶ Леонтій Войтович. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст). Склад, суспільна і політична роль (Львів, 2000), 128.

²¹⁹⁷ Henryk Łowmiański. Świętopelk w Brześciu w roku 1019, 229-244.

²¹⁹⁸ Михаил Свердлов. Политические отношения Руси и Германии X – первой половины XI в. *Проблемы истории международных отношений*. (Ленинград, 1972), 291.

²¹⁹⁹ Ипатьевская летопись, 137.

²²⁰⁰ Пискаревский летописец. *Полное собрание русских летописей*. Т. 34, 60.

²²⁰¹ Татьяна Дианова. К вопросу о времени создания рукописи Пискаревского летописца. *Летописи и хроники*. 1976 г. (Москва, 1976), 142-147.

однак знахідка С. Висоцьким на стіні храму граффіті з повідомленням про народження Всеволода Ярославича (1030 р.) однозначно свідчить, що у 1030 р. храм уже функціонував²²⁰². Вже у XXI ст. розгорнулася нова дискусія навколо заснування храму в часи Володимира Святославича, яка базується на дискусійному прочитанні інших граффіті, а також не менш дискусійної інтерпретації ктиторської фрески із зображенням князівської родини²²⁰³.

У серпні 1018 р. воєвода Блуд потерпів поразку на р. Західний Буг. З допомогою поляків Святополк повернув собі Київ. На цей раз в його руки потрапив двір Ярослава і його скарбниця, а також дружина, яка невдовзі померла у полоні. Ярослав втік до Хольмгарду-Новгороду і хотів втікати у Швецію, але Коснятин Добринич та хольмгардська еліта змусили його продовжити боротьбу²²⁰⁴. Вони не бажали втрачати набутих прерогатив, а також отриманих бенефіцій після успішного походу на Київ. І час також працював на Ярослава. Невдала політика Болеслава Хороброго у Києві та така ж поведінка польських гарнізонів у інших містах, викликали повстання населення, до якого мусив приєднатись і сам Святополк²²⁰⁵.

Посилення Данії, союзником якої виступав Болеслав Хоробрий, змусило шведського короля також по іншому оцінити боротьбу за київський престол. За правління датського конунга Свена I Харальдсена Роздвоєна Борода (бл.986–1014) Данія стала найсильнішою із скандинавських країн. Молодший син конунга Кнут з 1010 р. гromадив сили датських вікінгів для завоювання Англії. Залишки його таборів добре досліджені археологами. У 1013 р. Кнут висадився в Англії. Підтримка скандинавського населення області Денло, а також смерть короля Еймунда Залізнобокого дозволили Кнуду у 1016 р. зайняти англійський престол. Еймунд Залізнобокий був сином короля Етельреда і королеви Ельфгіри. Щоби підкріпити свої права на англійський престол, Кнут одружився з вдовою Етельреда, його другою дружиною Еммою. Але по смерті Еймунда залишились юні хлопчики Еймунд і Едуард (Еймунд Залізнобокий одружився у 1015 р.). Кнут дав клятву у присутності духовенства і знаті оберігати життя хлопчиків. Але вони

²²⁰² Анжей Поппе. Заснування Софії Київської. *Український Історичний Журнал*. (Київ, 1965), № 9, 97–104.

²²⁰³ Надія Нікітенко. *Собор святої Софії в Києві*. (Київ, 2000), 228 с.; Її ж. *Свята Софія Київська: історія в мистецтві*. (Київ, 2003), 325 с.; Її ж. *Святая София Киевская*. (Киев, 2008), 384 с.; Її ж. *Мозаїки та фрески Софії Київської*. (Київ, 2018), 396 с.; *Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань*. Матеріали круглого столу (Київ, 2010), 120 с. *Час існування Софії Київської: пристасті довкола мілленіума*. (Київ, 2010), 128 с.; Надежда Никитенко, Вячеслав Корниенко. *Древнейшие граффити Софии Киевской и время её создания*. (Киев, 2012), 232 с.; *Софія Київська у новітніх дослідженнях*. Наук. ред. Н. Нікітенко. (Київ, 2018), 368 с.

²²⁰⁴ Ипатьевская летопись, 131.

²²⁰⁵ Там само, 132.

йому, звичайно, заваджали. Їх могли використати місцеві барони для реставрації старої династії. Тому він відправив їх до Швеції з “листом смерті”²²⁰⁶, використавши давню практику Ськьольдунгів, які відправляли подібні листи своїм васалам, зобов’язуючи останніх ліквідувати посланих до них осіб²²⁰⁷.

Шведський король Олаф Шетконунг (Улоф Ейріксон) намагався організувати шведсько-норвезький союз, щоб протистояти намаганням Кнута підпорядкувати собі всі королівства вікінгів. Але після того як норвезький король перейшов на сторону англо-данського короля, у нього не було ніякого іншого вибору окрім союзу з Ярославом. Тому король Олаф підтримав Ярослава і скріпив союз з ним шлюбом з своєю дочкою Інгігердою-Іриною, яка була обіцяна норвезькому конунгу Олафу II Товстому²²⁰⁸. З огляду на те, що результат боротьби за київський престол ще не був ясним, шведський король змусив Ярослава віддати Ладогу родичу Індігерди ярлу Рагнвалду Ульвсону. Як сказано у сазі „це звання ярла давалось для того, щоби ярл захищав володіння конунга від язичників”²²⁰⁹. Ладозький уділ залишився у складі держави Ярослава, ярл Рагнвалд був його васалом. Крім того він привів дружину, яку було використано у боротьбі проти Святополка. По смерті Рагнвалда ладозький уділ успадкував його син Ейлів Рагнвалдсон, який правив Ладогою до своєї смерті у 1036/37 р. Лише після цього ладозький уділ було ліквідовано і включено до Новгородського князівства Володимира Ярославича. Те, що Ярослав погодився передати ладозький уділ своєму новому родичу, свідчить про його винятково важке становище. Заперечення можливості такої ситуації грішить давніми стереотипами та псевдопатріотизмом²²¹⁰.

Шведський король Олаф не менше Ярослава був зацікавлений в перемозі зятя і наступній його допомозі. Він сам побоювався Кнута, який у 1018 р. успадкував і данський престол по смерті старшого брата Харальда II Свенсена (1014–1018). Тому він і переправив на Русь

²²⁰⁶ Florence of Worchester. *Chronicle*. Ed. by T. Forester. (London, 1834), 153; William of Malmesbury. *Chronicle of the Kings of England*. Ed. by John Allen Giles. (London, 1866), 253; Simeon of Durham. *History of the kings of England*. Joseph R. Stevenson. *The historical works of Simeon of Durham*. (London, 1905), 525; Вера Матузова. Англо-нормандские повествовательные источники XII–XIII вв. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1975 г. (Москва, 1976), 130–136.

²²⁰⁷ Gabriel Ronnay. *The lost King of England: the East European adventures of Edward the Exile*. (Wookbridge, 2000), 27–28; Мария Гаврилишин. Древняя Русь и Англия в IX–X вв.: от торговых контактов до политических отношений. *Вестник Удмуртского университета*. (Ижевск, 2015). Вып. 4, 51–60.

²²⁰⁸ Елена Рыдзевская. *Древняя Русь и Скандинавия*, 42.

²²⁰⁹ Там само, 53.

²²¹⁰ Галина Глазырина. Свадебный дар Ярослава Мудрого шведской принцессе Ингигерд. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1991 г. (Москва, 1994), 240–244.

обох англійських принців. Проблема ця теж дискусійна. У 1018–1019 рр., створюючи антипольську коаліцію, князь Ярослав Володимирович скріпив союз з Данією шлюбом Іллі з Естред, сестрою англійського короля Кнута та данського короля Харальда²²¹¹. Тому, можливо, що поява англійських принців на Русі відбулася за згодою Кнута Великого. У такому випадку не було потреби їх ліквідовувати, бо звідти вони не могли загрожувати пануванню данського принца в Англії. Обидва принци залишалися при дворі Ярослава Мудрого до 1046 р., коли вони переїхали в Угорщину до двору зятя київського князя угорського короля Андрія I. Старший з братів Едмінд невдовзі загинув при незначних обставинах, а молодший Едвард Вигнанець у 1057 р. виїхав до Англії на запрошення короля Едуарда Сповідника (1042–1066), який обіцяв зробити його своїм спадкоємцем. Едвард повернувся на батьківщину з дружиною Агатою, сином Едгаром і доньками Христиною та Маргаритою. Невдовзі він помер за непевних обставин. З його дітей повезло тільки Маргариті, яка стала королевою Шотландії²²¹². Навколо походження Агати триває дискусія: угорська, польська, болгарська і руська (дочка Ярослава Мудрого чи його родичка) виглядають маловірогідними. Більш ймовірно одруження англійського принца з Агатою, дочкою Людовика Брауншвейга, племінницею кайзера Генріха III. Шлюб відбувся, коли Едвард перебував ще на Русі, бо його старша дочка Маргарита, яка пізніше була видана за шотландського короля Малкольма III, народилася не пізніше 1045 р. Саме у 1043–1044 рр. Ярослав Мудрий шукав порозуміння і союзу з Генріхом III²²¹³.

Шлюб Ярослава та Інгігерди приніс щастя Ярославу. Про красу Інгігерди і вплив княгині на мужа розповідають саги та легенди²²¹⁴. В честь її святої покровительки Ярослав збудував в столиці храм св. Ірини.

²²¹¹ Александр Назаренко. О Руссо-датском союзе в первой четверти XI в. *Древнейшие государства на территории СРСР. Материалы и исследования*. 1990 г. (Москва, 1991), 167–190.

²²¹² Вера Матузова. *Англо-нормандские*, 135–136.

²²¹³ Марія Гаврилишин. Київський слід у біографії англійського принца Едварда Вигнанця. *Княжа доба: історія і культура*. Вип. 7. (Львів, 2013), 31–38; Ї ж. Політичні та шлюбні аспекти зв'язків Київської русі з англійськими королівствами у XI ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 17–18. (Дрогобич, 2014), 64–71; Ї ж. Киевская Русь и Английское королевство в XI веке в свете скандинавских источников. *Rossica antiqua*. (Санкт-Петербург, 2014), № 2 (8), 23–40; Ї ж. Почему английские и древнерусские письменные источники молчат об англо-русских связях IX–XI вв.? *Вспомогательные исторические дисциплины и источниковедение: современные исследования и перспективы развития*. (Москва, 2015), 160–162; Ї ж. Київська загадка Агати, дружини англійського принца Едварда Вигнанця. *Галичина*. Ч. 27. (Івано-Франківськ, 2015), 74–78.

²²¹⁴ Татьяна Джаксон. *Исландские королевские саги о Восточной Европе*. Т. 2. (Москва, 1994), 119, 174; Галина Глазырина. *Исландские викингские саги о Северной Руси*. (Москва, 1996), 99–100; Мельникова Е.А. Брак Ярослава и Ингигерд в древнескандинавской традиции: беллетризация исторического факта. *XIII конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии*. (Москва–Петрозаводск, 1997), 151–153.

Інгігерда-Ірина померла 10 листопада 1051 р.²²¹⁵. Ярослав наказав поховати себе в одному саркофазі з дружиною, щоб і після смерті їх тіла не розлучались. Це єдиний факт подібного поховання у Київській Русі.

Похід на Київ зимою 1019 р. зробив Ярослава господарем Русі. У березні 1019 р. Святополк потерпів поразку на Альті і невдовзі помер десь між Польшею та Чехією²²¹⁶. Тепер митрополит-грек Іоан I, який раніше підтримував Святополка, взяв рішуче сторону Ярослава і підтримав канонізацію князів Бориса і Гліба, а, можливо, був автором найдавнішої служби на їх честь. 14 липня 1020 р. відбулося їх перепоховання у дерев'яній усипальниці. Церква канонізувала їх скоріше ніж рівноапостольного князя Володимира і його бабусю Ольгу²²¹⁷. Тінь Святополка стала символом зла. Можна не сумніватися, враховуючи тогочасний менталітет і релігійність церковних кіл, що якби Ярослав хоча б якоюсь мірою був причетним до загибелі Бориса та Гліба, він би не наважився на їх швидку канонізацію.

Ярослав відразу показав своїм прибічникам, які допомогли йому оволодіти Києвом, що він не збирається бути іграшкою в їх руках. Юний князь Ілля Ярославич був посаджений на місце батька у Хольмгарді-Новгороді, що сильно ослабило владу посадника Коснятина Добринича. У 1020 р. князь Ілля Ярославич несподівано помер. Напевно його смерть стала офіційним мотивом заслання Коснятина у Ростов, а потім в Муром, де у 1023 р. його було вбито з наказу Ярослава²²¹⁸. Трапилось це в розпал боротьби Ярослава з Мстиславом. Може великий князь побоювався, що Коснятин виступить на підтримку його суперника Мстислава. Причини загибелі Коснятина Добринича, який стільки зробив для перемоги Ярослава у боротьбі за київський престол, неясні. Навряд чи це була реальна причетність боярина до ранньої смерті князя Іллі Ярославича чи пімста Ярослава нащадкові Добрині, винного в насильстві над його матір'ю Рогнедою. Ярослав Мудрий будував потужну імперію за візантійським зразком і усував всіх, хто, на його думку, йому заваджав у цій справі.

У 1020 р. київський князь виступив проти племінника полоцького князя Брячислава Ізяславича. Полоцький князь не брав участі в усобиці, але використав цей час для того, щоби укріпити свою незалежність від Києва. Несподіваний похід Ярослава закінчився поразкою для племінника²²¹⁹. Але князь Брячислав Ізяславич відразу ж найняв дружину Еймунда, яка поверталася з Києва сильно невдоволена скупістю

²²¹⁵ Лаврентьевская летопись, 155; Ипатьевская летопись, 143.

²²¹⁶ Ипатьевская летопись, 133.

²²¹⁷ Михаил Приселков. *Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII веков.* (Санкт-Петербург, 1913), 68–74, 99, 106–109.

²²¹⁸ Софийская первая летопись. *Полное собрание русских летописей.* Т. 5. (Ленинград, 1925), 123.

²²¹⁹ Софийская первая летопись, 123.

Ярослав Мудрий і Інгігерда. Картина Олексія Транковського (кін. XIX ст.)

Монета Ярослава Мудрого

Святослав Ярославич з родиною. Мініатюра Ізборника Святослава (1076)

великого князя Ярослава Володимировича. У 1021 р. полоцько-варязькі сили здобули і пограбували Новгород. Битва з київським військом на р. Судомірі, за повідомленнями літописів, закінчилась поразкою полочан, але мир був почесним для князя Брячислава Ізяславича. В обмін на визнання зверхності київського князя полоцький князь отримав Вітебськ і Усвят²²²⁰.

Щоби отримати підтримку Візантії Ярослав, подібно до своїх попередників, мусив висилати військові контингенти до Візантії. У 1021 р. імператор Василь II розпочав війну проти абхазького царя Георгія I Багратіоні (1014–1027). Зимою 1021 р. руський корпус зосередився в Трапезунді, а пізньою весною вирішив на користь Візантії битву біля Ерзеруму²²²¹.

Тільки у 1022 р. Ярослав спромігся вислати військо під Берестя, зайняте поляками, але потерпів поразку²²²². Захоплені території повернути не вдалося. Навколо цієї події також триває полеміка. При цьому частина дослідників вважають, що цей похід був продовженням війни, яка тривала з 1019 р.²²²³, інші вважають, що у літописі події 1017 р. перенесені під 1022 р.²²²⁴, для чого відсутні будь-які підстави²²²⁵.

У 1023 р. в боротьбу за Київ втрутився тмутараканський князь Мстислав Володимирович. Схоже, що він спирався на боярські кола, невдоволені явно невдалою політикою Ярослава у 1019–22 рр. Мстислав Володимирович міцно утримував своє князівство, змусив сусідні аланські племена платити данину, розгорнув кам'яне будівництво в своїй столиці²²²⁶. Мстислав розраховував, що кияни без опору впустять його в столицю. Ярослав саме знаходився у Хольгарді-Новгороді. Але велике військо Мстислава, до складу якого входили хозари, яси і косоги, налякало киян і вони не прийняли тмутараканського князя²²²⁷. Тоді Мстислав відійшов на Лівобережжя і зробив своєю столицею Чернігів. Володимир Святославич не посадив нікого в землі *сіверян*. Напевне

²²²⁰ Там само, 123.

²²²¹ Василий Васильевский. *Труды*. Т. 1. (Санкт-Петербург, 1908), 212.

²²²² Пискаревский летописец, 62.

²²²³ Владимир Королук. *Древнепольское государство*. (Москва, 1957), 48; Ярослав Зінчук. Міжнародні відносини в період німецько-польської війни 1003-1018 рр. *Праці Одеського ун-ту*. Т. 152. (1962), 94; Henryk Łowmiański. Świętopełk w Brześciu w r. 1019. *Europa. Słowiańszczyzna. Polska. Studia ku uczczeniu K. Tymienieckiego*. (Poznań, 1970), 229.

²²²⁴ Николай Ильин. *Летописная статья 6523 года и ее источник: Опыт анализа*. (Москва, 1957), 121; Михаил Свердлов. Известия немецких источников о русско-польских отношениях конца X – начала XII вв. Исследования по истории славянских и балканских народов. (Москва, 1972), 153; Апполон Кузьмин. Начало новгородского летописания. *Вопросы истории*. (Москва, 1977), № 1, 69.

²²²⁵ Александр Головкин. *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X – первой трети XIII вв.* (Київ, 1988), 34.

²²²⁶ Лаврентьевская летопись, 145.

²²²⁷ Лаврентьевская летопись, 147; Ипатьевская летопись, 134.

при ньому там ще залишався останній князь з місцевої династії. Тепер сіверяни признали своїм князем Мстислава²²²⁸.

А Ярослав зіткнувся з складними проблемами на півночі. У суздальській землі вибухнуло повстання. Б. Греков пов'язував його з боротьбою за київський престол²²²⁹. У літературі переважає думка про його антифеодальний характер²²³⁰. Навряд чи ці погляди вірні. У регіоні більшість складало тубільне угро-фінське населення, тривали складні асиміляційні процеси. Причиною повстання став неврожай та викликаний ним голод. Верхівка і слов'яни-колоністи („стара чадь”) наживались за рахунок спекуляції, скриваючи власний урожай („гобіно”) і отримуючи запомогу від уряду по твердій ціні, яку потім продавали втридорога. Найбільше бідувало місцеве населення вепси („весь”). Цим скористались волхви, які під прапором реставрації язичества повели вепсів на колоністів і місцеву адміністрацію. Можливо, що мали місце і ритуальні вбивства жінок, як здогадувався на підставі літописного тексту В. Мавродін²²³¹.

Лише придушивши повстання в суздальській землі²²³², Ярослав, під кінець літа 1024 р. добрався до Києва. Його військо очолював один із знатних шведських нобілів Хакон (Якун). Обидва війська Ярослава і Мстислава Володимировичів зустрілися біля м. Листвена недалеко від Чернігова. Битва розпочалася атакою варязькою піхотою пішого ополчення сіверян. Поступово в цю атаку втягнулися всі сили Якуна. Ціною великих втрат сіверяни утримали поле битви, а атака хозарсько-касогської кінної дружини Мстислава, здійснена в той момент, коли здавалося, що перемагає військо Ярослава, закінчилась повним його розгромом. Не заїжджаючи в Київ, Ярослав і Якун втекли в Хольмгард-Новгород²²³³.

Але неочікувано Мстислав не скористався зі своєї перемоги і не зайняв Києва. Посольство чернігівського князя заклиало переможеного Ярослава „сяди на своем столе в Кieve, занеже ты еси болши брат, а мне буди своя страна”²²³⁴. Але Ярослав не повірив в благородство Мстислава і два роки не ризикував повернутися до Києва. У 1026 р. під стіни Києва підступили печеніги. Дальше така ситуація не могла продовжуватися. Ярослав мусив піти на переговори з Мстиславом в Городці. Брати домовились про розділ земель по Дніпру при

²²²⁸ Ипатьевская летопись, 134.

²²²⁹ Борис Греков. *Київська Русь*. (Київ, 1951), 252.

²²³⁰ Михаил Тихомиров. *Древняя Русь*, 91.

²²³¹ Владимир Мавродин. *Очерки по истории феодальной Руси*. (Ленинград, 1949), 148–149.

²²³² Софийская первая летопись, 124.

²²³³ Лаврентьевская летопись, 148–149; Ипатьевская летопись, 135–136.

²²³⁴ Лаврентьевская летопись, 149; Ипатьевская летопись, 137.

збереженні Псковського і Полоцького удільних князівств²²³⁵. Ярослав подбав, щоби текст угоди не потрапив у літописи — напевно вона була продиктована Мстиславом. М. Тихомиров пояснював угоду в Городці консолідацією земель в боротьбі проти Польщі по смерті Болеслава Хороброго²²³⁶. Схоже, що все-таки ініціатором відновлення єдності був не Ярослав Мудрий, а Мстислав Хоробрий.

У цей період у Ярослава з'явилися серйозні проблеми на Балтиці. Норвезький конунг Олаф Харальдсон (1015–1028) тісно зблизився з Швецією і Ярославом Володимировичем. Запроваджуючи християнство, він реформував і основи держави, перетворюючи її з союзу автономних земель і общин в унітарну централізовану країну. Але запровадження регулярних податків, настроїло проти нього не лише *хевдінгів*, які правили землями, але і *бондів*, які складали автономні общини. Вікінги звикли підпорядковуватись лише волі тінга (загальних зборів), а конунга трактували як військового вождя ледунгу (ополчення). Тому хевдінги звернулися до англо-датського конунга Кнуда Великого. Шведсько-норвезький похід у 1026 р. потерпів поразку, що полегшило Кнуду здобуття норвезького престолу. Прогнаний з Норвегії Олаф знайшов притулок в Новгороді. Ярослав і шведський конунг Анунд-Якоб допомогли йому зібрати рать для походу в Норвегію. Загроза появи імперії вікінгів Кнуда Великого не влаштовувала обох. Однак Олаф був розбитий при Стікластадірі 29 липня 1030 р. і загинув. Рештки його прихильників знайшли притулок при дворі Ярослава. В їх числі був і син Олафа Магнус²²³⁷.

Перебуваючи у Хольмгарді—Новгороді і, можливо, готуючись допомогти військовою силою норвезькому союзнику, Ярослав використав зібране військо для просування у землі *естів*. У X ст. естонські землі почали об'єднуватися у невеликі князівства (мааконди). До початку XIII ст. тут було вісім князівств (Уганді і Сакала на півдні, Вірумаа, Ярвамаа, Харьумаа і Рявала — на півночі, Ляенемаа і Сааремаа — на заході) та шість кіхелькондів в центральних районах, очолених старшинами (Алемпойс, Нурмекунд, Миху, Вайга, Йогентагана, Соопооліце). На початку XI ст. в Естонії було не менше 6 князівств (маакондів) та до 10 кіхелькондів. Вони ворогували між собою, що, звичайно, полегшувало підпорядкування цих територій. У 1030 р. Ярослав зайняв естонський порт Тарту і заложив тут фортецю Юр'єв²²³⁸, названу так в

²²³⁵ Там само.

²²³⁶ Михаил Тихомиров. *Древняя Русь*, 95–97.

²²³⁷ Vera Henriksen. *St Olav of Norway: King, Saint and enigma*. (Oslo, 1985), 79 p.; Morten Myklebust. *Olaf Viking and Saint*. (Oslo, 1997), 80 p.; Sverre Bagge. *Cross and Scepter*. (Princeton University Press, 2014), 336 p.

²²³⁸ Софийская первая летопись, 126.

*Загибель Олафа II у битві при Стікластадірі.
Розпис вітваря церкви у Тренделагу (перша пол. XIV ст.)*

честь свого християнського патрона св. Георгія—Юрія. Християнське ім'я князя відоме з твору сучасника Іларіона²²³⁹.

Повернувшись до Києва, Ярослав змушений був втрутитися у польські проблеми. Частина земель Русі, окупованих Болеславом Хоробрим під час війни за київську спадщину, залишалася під польською владою. Тим часом король Мешко II Ламберт (1025–1034) в союзі з угорським королем Стефаном I і герцогом Верхньої Лотарінгії Фрідріхом (Феррі) III виступив проти імператора Конрада II. Польські війська сильно спустошили Саксонію. Противники Польщі Чехія і Русь відразу підтримали германського імператора²²⁴⁰.

²²³⁹ Іларіон, митрополит киевський. Слово о законе и благодати. *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы*. Под ред. Александра Пономарева. Вып. 1. (Санкт-Петербург, 1894), 74–75.

²²⁴⁰ Anatol Lewicki. Mieszko II. *Rozprawy Akademii Umiejęści*. T. 5. (Kraków, 1876), 87–208; Gerard Labuda. *Mieszko II król Polski (1025–1034)*. *Ibidem*. T. 73. (Kraków, 1992), 212 s. [(Poznań, 2008), 236 s.]; Bogdan Henry. *La Lorraine des ducs, sept siècles d'histoire*. (Paris, 2005), 291 s.

У 1030 р. військо Ярослава вернуло Белз²²⁴¹. У наступному році Конрад II заключив мир з Угорщиною. При дворі Ярослава з'явився один з двох суперників Мешка II — Бесприм. Рать Ярослава та Мстислава у 1031 р. легко зайняла Червенські гради і Перемишль²²⁴². Було відновлено старі кордони. Полонені поляки були поселені на степовому кордоні на р. Росі, де розбудовувалася оборона лінія проти печенігів. Центром її мав стати новозаснований град Юр'єв (Біла Церква).

Мешко II не мав сил протистояти ударам з усіх сторін і поспішив помиритися з імператором, якого вважав найсильнішим. Він уступив імператору значну частину Лужицької землі. Сподіваючись помириться з чехами, король сам виїхав на переговори, але був підступно схоплений і кастрований²²⁴³. На цей час союз Русі та Чехії був досить тісним. Князь Олджріх (1012–1033, 1034) у 1032 р. навіть дозволив заложити монастир св. Прокопа на Сазаві, який на довгі роки став центром чесько-руських контактів. Ярослав підтримав Бесприма, який отримав корону Польщі. Але з цим не погодився германський імператор, підтримавши другого претендента — Оттона. Відпущений чехами, Мешко II теж тепер шукав підтримки у Конрада II. Бесприм був вбитий змовниками. У 1033 р. за Мерзебургським миром Мешко II, який повернувся на престол, мусив відмовитися від королівського титулу, уступав імперії Лужицьку і Мільчанську марки, визнавав за братом Оттоном Сілезію, а за братом Дітріхом — Західне Помор'я. Обидва маркграфі отримували свої землі як лени імперії²²⁴⁴. З достойного противника імперії Польща почала перетворюватися у конгломерат слабих васальних князівств.

Незабаром Мешко II здійснив відчайдушну спробу відновити ситуацію. Оттон був вбитий у 1033 р., а Дітріх не втримався в Помор'ї. Але 10 травня 1034 р., як записав хроніст Готфрід з Вітербо, власним мечником був вбитий і Мешко II. Польщу захлиснула хвиля анархії. Чашник Мешка II Моїслав захопив Мазовію і проголосив себе князем. Легенди зберегли згадки ще про князя Болеслава Забутого.

У цей час події склалися надзвичайно сприятливо для князя Ярослава. Його васал ладозький ярл Ульф-Ейлів (Улеб) здійснив успішний похід до Залізних воріт в землю Пермі²²⁴⁵. У 1035 р. помер Кнуд Великий, імперія вікінгів розвалилася ще до кінця не завершивши своє формування. Депутація хевдінгів сама з'явилася у Києві, пропонуючи Магнусу Олафсону норвезький престол. Його батько був проголошений

²²⁴¹ Ипатьевская летопись, 137.

²²⁴² Ипатьевская летопись, 137–138.

²²⁴³ Галл Аноним. *Хроника и деяния князей или правителей польских*. Предисловие, перевод и прим. Л. М. Поповой. (Москва, 1961), 49.

²²⁴⁴ Владимир Пашуто. *Внешняя политика*, 38.

²²⁴⁵ Никоновская летопись. *Полное собрание русских летописей*. Т. 9, 79.

святим і “вічним конунгом Норвегії”. У посольстві було 12 виборних мужів, серед них і старі противники конунга Олафа — Ейнар та Кальв. Опікун Магнуса Рагнвалд Бруссон зажадав гарантій для юного принца. Хевдінги склали присягу перед Ярославом. Магнус вирушив в Норвегію, союз з якою було відновлено.

Зірка ж Мстислава почала гаснути. Не зовсім вдало закінчилася експедиція на Каспій у 1032–1033 рр. В цей час помер єдиний син Мстислава — Євстафій. А у 1036 р. на полюванні загинув і сам чернігівський князь²²⁴⁶. Ярослав без проблем оволодів його землями. “По семь же прия его всю великий князь Ярославъ и бысть самовластецъ въ Рустѣи”²²⁴⁷. Відразу ж він ліквідував і Псковське князівство. Князь Судислав був заскочений зненацька і ув’язнений в темниці²²⁴⁸, де він просидів до 1058 р., коли його нарешті звільнили племінники. На базі Псковського і Ладозького князівств утворилося Новгородське князівство, яке отримав найстарший з Ярославичів — Володимир, заложивши новий центр Новгород на Волхові (у 1044 р. “*на весну же Володимиръ заложил Новѣгород и сдѣла его*”²²⁴⁹).

Залишався тісним і союз з Візантією. У 1030 р. київський корпус в битві з арабами під Алеппо врятував василевса Романа III. У 1031 р. воїни київського корпусу складали ядро війська домесника схол Георгія Маніака, яке облягало Едессу. В наступному 1032 р. цей важливий пункт в Сирії було здобуто. У 1034 р. корпус включили у військо патрикія Микити, яке діяло в районі Дергри на вірменській границі. 17 березня 1041 р. київський корпус взяв участь у битві при Маларі²²⁵⁰.

В такій ситуації Ярослав втрутився у польські справи. Звичайно, він не боявся поширення антифеодального бунту на своїй землі, як вважали деякі радянські історики²²⁵¹. Так само нереально пов’язувати зближення Ярослава з Казимиром пошуками союзника після невдалого походу у Ятвягію у 1038 р. та появою литовсько-мазовецько-поморської коаліції²²⁵². Не завоювання *ятвягів*, яке не відбулося ні тоді, ні пізніше, а безпека власних земель була головною проблемою зовнішньої політики Ярослава. Рятуючи Польщу від розвалу, Ярослав не давав Германській імперії наблизитись до кордонів своєї держави. В 1038 р. чехи взяли Гнезно і Познань. Юний князь Казимир з матір’ю виїхали до Угорщини, де спадкоємець польського престолу потрапив у в’язницю.

²²⁴⁶ Лаврентьевская летопись, 150; Ипатьевская летопись, 138.

²²⁴⁷ Софийская первая летопись, 126.

²²⁴⁸ Лаврентьевская летопись, 151; Ипатьевская летопись, 139.

²²⁴⁹ *Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов.* (Москва–Ленинград, 1950), 181.

²²⁵⁰ Геннадий Литаврин. Пселл о причинах последнего похода русских под Константинополь в 1043 г. *Византийский Временник.* Т. 27. (Москва, 1967), 71–84.

²²⁵¹ Михаил Тихомиров. *Древняя Русь*, 97–98.

²²⁵² Александр Головкин. *Древняя Русь и Польша*, 45–46.

Але смерть угорського короля Стефана I у 1038 р. зробила Казимира вільним. Його мати Рихеза своїм коштом навербувала в німецьких землях 500 лицарів, з якими Казимир вирушив відвойовувати Польщу. І тут Ярослав підтримав польського князя. Угода 1042 р. зафіксувала союз Київської Русі і Польщі. Казимир повернув 800 полонених з числа захоплених його дідом Болеславом Хоробрим, визнав повернення Ярославом прикордонних земель і відмовився від Ятвягії. Угоду скріпили шлюби Казимира з молодшою сестрою Ярослава Марією-Доброногою, та Ізяслава Ярославича з сестрою Казимира — Гертрудою²²⁵³.

Зближення Києва з Краковом викликало незадоволення при імператорському дворі. Там вірно оцінили успіхи політики київського князя. 30 листопада 1040 р. посольство Ярослава Володимировича з багатими дарами приймали в Альштедті (Тюрингія), але, коли 6 січня 1043 р. Ярослав запропонував германському імператору Генріху III підтвердити союз, скріпивши його шлюбом з однією зі своїх доньок, йому було відмовлено. Імператор обрав Агнесу де Пуатьє, шлюб з якою приніс йому підпорядкування Лотарингії. Тоді Ярослав став шукати зв'язків з впливовими князями імперії. Сліди цих зв'язків можна бачити в шлюбах його синів: Святослав Ярославич одружився з сестрою трірського єпископа Бурхарта, дочкою графа Етелера²²⁵⁴, Володимир Ярославич — з

²²⁵³ Лаврентьевская летопись, 154–155; Ипатьевская летопись, 142; Annalista Saxo. Chronicon (741–1139). Ed. G. Waitz. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 6. (Hannoverae, 1849), 583; Oswald Balzer. *Genealogia Piastów*. (Kraków, 2005), 160–165, 169–170; Kazimierz Jasiński. *Rodowód pierwszych Piastów*. (Warszawa–Wrocław, 1988), 131–139, 144–147.

²²⁵⁴ Nikolas de Baumgarten. *Genealogies et mariages occidentaux des Rurikides Russes du X au XIII siècle*. *Orientalia Christiana*. Vol. 9. No 35. (Roma, 1927), 3–4. З Любецького пом'яника відомо, що княгиню звали Киликія (Роман Зотов. *О Черниговских князях и о Черниговском княжестве в татарское время по Любецкому синодику*. (Санкт-Петербург, 1892), 33). О.Назаренко висунув версію, що другою дружиною Святослава була Ода фон Штаде, названа у статті 1072 р. Санкт-Галленських анналів дружиною „короля Русі” (Александр Назаренко. *Киевская княгиня – внучка папы Льва IX (1049–1054) и императора Генриха III (1039–1056): Новые данные о внешней политике Руси в 70-х гг. XI в. Древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей. Чтения памяти чл.-кор. АН СССР В.Т.Паушто. Москва, 18-20 апреля 1994 г. Тез. Докл.* (Москва, 1994), 26–29). Його версію піддав критиці Сергій Каштанов, підтримуючи традиційний погляд, що Ода була дружиною Володимира Ярославича (Сергей Каштанов С.М. Была ли Ода Штаденская женой великого князя Святослава Ярославича? *Там само*, 16–19; Його ж. Царский синодик 50-х годов XVI в. *Историческая генеалогия*. Вып. 2. (Екатеринбург–Париж, 1993), 57–63). Святослав Ярославич пізніше успішно використав переваги свого шлюбу. Коли його старший брат і суперник Ізяслав Ярославич добився спеціального посольства кайзера Генріха IV, який погодився стати арбітром у суперечці двох братів, посольство очолив пробст трірського собору Бурхард, підлеглий свояка князя Святослава. Посольство прибуло до Києва у 1075 р. Без особливих зусиль Святослав купив прихильність німецького короля і імператора багатими дарами. Хроніст Ламберт Герцфельдський відзначив у своїх „Анналах”: „Бурхард привіз королю стільки золота, срібла та дорогого вбрання, що ніхто не пам'ятає, щоб коли-небудь таке багатство ураз привозилося до німецької держави. Руський князь заплатив цими дарами королю за те, щоб він не допомагав його братові, якого він вигнав з держави” (Ламперт Герцфельдский. *Анналы. Латиноязычные источники по истории Древней Руси*.

Одою, дочкою графа Леопольда фон Штаде²²⁵⁵, Ігор Ярославич – з Кунегундою, дочкою саксонського маркграфа Оттона²²⁵⁶. Така політика дозволяла йому впливати на східну політику імперії.

Фактично Ярослав Мудрий врятував Польщу від поглинання Германською імперією і допоміг повернути Казимиру Відновнику частину земель, втрачених після усьобиць. Війна на західних кордонах тривала у 1038–1047 рр. Військо Ярослава розгромило мазовецького князя Моїслава, який загинув у 1047 р., після чого Мазовія знову потрапила під зверхність Польщі²²⁵⁷.

Менш успішними були походи проти ятвягів у 1038 р.²²⁵⁸ та литви у 1040 р.²²⁵⁹ і у 1044 р.²²⁶⁰ Я би не пов'язував їх з польською політикою Ярослава Мудрого²²⁶¹. Імперська політика вимагала зростання затрат, а розширення експорту як у південному так і у західному напрямках потребувало збільшення поступлення предметів експорту, серед яких поряд з рабами були хутра, мед і віск, якими були багаті ятвязькі і литовські землі.

Не дозволивши Германській імперії поглинути польські землі, Ярослав Мудрий протидіяв подібним спробам стосовно угорських земель. По смерті Стефана I угорська корона дісталася його племіннику Петру Орсеоло – сину сестри покійного короля і венеціанського дожа, який орієнтувався на Германську імперію. Ярослав відразу ж прийняв принців Андрія і Левенте, синів Васоя, іншого племінника Стефана I, якого осліпили ще за життя дядька. Обидва були в Києві у 1034–1036 рр., а потім повернулися знову, не знайшовши іншого

Сост., перевод, комментарий Михаила Свердлова. (Москва–Ленинград, 1989), 158–172). У „Ізборнику” 1073 р. збереглася мініатюра із зображенням сім'ї князя Святослава Ярославича (Никодим Кондаков. *Изображения русской княжеской семьи в миниатюрах XI века*. (Санкт-Петербург, 1906), 123+2 с.+ 6 табл.).

²²⁵⁵ Annales Stadenses. Ed. Johann Martin Lappenberg. *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores*. T. 16. (Hannoverae, 1859), 319; Incerti autoris *Historia Archiepiscoporum Bremensis* (- 1414). Ed. E. Lindenborg. *Scriptores rerum Germanicarum septentrionalium*. (Fracofurti, 1609), 99–100; Николай Баумгартен Н.А. Ода Штаденская, внучатая племянница папы Льва IX – невестка Ярослава Мудрого. *Благовест*. № 1. (Париж, 1930), 95–102.

²²⁵⁶ По смерті мужа Кунегунда повернулася до Німеччини і вдруге вийшла за Конона, графа Бейхлінгенського (Сергій Висоцький. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софіївському соборі у Києві. *Вісник КДУ. Сер. історії і права*. (Київ, 1967), № 8, 35–54).

²²⁵⁷ Barbara Krzemińska-Surowiecka. Masław (Mieclaw) książę mazowiecki. *Notatki Płockie*. T. 1. Nr 2. (Płock, 1956), 5–9; Janusz Bieniak. *Państwo Mieclawa: studium analityczne*. (Warszawa, 2010), 210 s.; Алексей Кибинь. *От Ятвязи до Литвы. Русской пограничье с ятвягами и литвой в X–XIII веках*. (Москва, 2014), 89–90.

²²⁵⁸ Ипатьевская летопись, 141; Михаил Присёлков. *Летописание Западной Украины и Белоруссии. Ученые записки Ленинградского гос. ун-та*. № 67. Вып. 7. (Ленинград, 1941), 12.

²²⁵⁹ Ипатьевская летопись, 141.

²²⁶⁰ *Новгородская первая летопись*, 181.

²²⁶¹ Бронислав Влодарский. Ятвяжская проблема в польско-русских связях X–XII вв. *Международные связи России до XVII века*. (Москва, 1961), 116–130.

притулку. Тим часом частина угорських магнатів висунула на трон шурина Стефана I — Шамуеля Абу (1041–1044). Однак політикою репресій Шамуель розтратив значну частину своїх прихильників. Петро Орсеоло визнав себе васалом Генріха III, отримав німецьку допомогу і розгромив Шамуеля Абу 5 червня 1044 р. в битві при Менарі у комітаті Дьер. Тоді противники Петра Орсеоло звернулися до принців Андрія і Левенте, які прибули з Києва в Угорщину. Королем був проголошений Андрій, за якого Ярослав видав свою дочку Анастасію²²⁶². Велику популярність в боротьбі з найманцями Петра Орсеоло здобув молодший брат нового короля герцог Бела (Бейло), який очолював державне ополчення. В Києві відразу відреагували на таку ситуацію. За найстаршого з внуків Ярослава — Ростислава Володимировича була видана Ілона (Ленке), дочка герцога Бели²²⁶³. Союз з Угорщиною теж служив політиці стримування зовнішньополітичної активності Германської імперії.

Союз з далекою Францією, скріплений шлюбом Анни Ярославни з французьким королем Генріхом I (1031–1060) у 1049 р., для обох сторін мав сенс лише у плані стримування амбіцій германських імператорів і впливу на їх політику. При цьому для французької сторони у цьому плані він був більш потрібним. Перші королі з династії Капетингів були слабші за багатьох герцогів свого королівства. Шлюб з дочкою одного з найбільших володарів Європи сильно підносив престиж короля Франції. Ініціатива союзу належала Франції. В Київ прибуло посольство очолене шалонським єпископом Роже (за іншими даними москським єпископом Готьє) та міністром двору Гюселеном де Шавіньяк. Допитливий прево Реймського собору Ольдарік просив у послів заодно вияснити там, на краю світу, чи існує місто Херсонес і чи повторюється чудо, коли море відступає аби дозволити прочанам добратись до могили святого Климента. Думка ніби Генріх I боявся одружитись з ким-небудь з родини, щоби подібно до свого батька Роберта II не бути відлученим від церкви (дружина Роберта II Берта була його родичкою в четвертому коліні), не переконлива. Залишалось не мало принцес в Кастилії, Савойї та німецьких князівствах з якими Капетинги не перебували в родинних відносинах. Головну роль зіграли таки політичні мотиви²²⁶⁴.

²²⁶² Яков Штернберг. Анастасия Ярославна, королева Венгрии. *Вопросы Истории*. (Москва, 1984). № 10, 180–184.

²²⁶³ *Chronici Hungarici composition saeculi XIV* (– 1334). Ed. Aleksander Domanovszky. *Scriptores Rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. Ed. Emerich Szentpétery. Т. 1. (Budapestini, 1937), 423.

²²⁶⁴ Alexis Lobanoff de Rostoff. *Recueil de piece historique sur la reine Anne ou Agnes, épouse de Henri I, roi de France*. (Paris, 1825), 62 p.; Петр Голубовский. Новые исследования о жизни французской королевы Анны Ярославны. *Киевская Старина*. Т. 54. (Киев, 1886), 12–16; Василий Тимирязев. Французская королева Анна Ярославовна. *Исторический вестник*. Т. 55. (Санкт-Петербург,

У війську Ярослава продовжував службу норвезький принц Гаральд Хоробрий. В складі київського корпусу він був посланий у Візантію. При василевсі Михайлі V київський корпус був перетворений в гвардію. Але у 1042 р. Михайло V був осліплений, а василевсом став полководець Костянтин IX Мономах, який одружився з 64-річною Зоєю, дочкою Костянтина VIII, коханцем якої був раніше. У 1043 р. в Італії підняв бунт відомий полководець Георгій Маніак. Частини гвардії, які були в Італії, приєдналися до нього. Тоді новий імператор віддав наказ розформувати решту гвардії в столиці. Принцу Гаральду з 500 воїнами вдалося вирватися і повернутися на Русь²²⁶⁵.

Ярослав звернув увагу на мужнього принца, славного воїна і скальда, захопленого дочкою великого князя. Ярослав побоювався, що молодий конунг Магнус Добрий стане іграшкою у руках норвезьких хевдінгів. У 1045 р. за Гаральда була видана Єлизавета Ярославна, у яку він був закоханий

Монета Гаральда III Сігурдсона

1894), 198–209; Caix de Saint Aymour. *Anne de Russie, reine de France et comtesse de Valois au XI-e siècle*. (Paris, 1896), 128 p.; Льюк Боршак. Анна Ярославна, королева Франції. *Стара Україна*. Т. 6. (Львів, 1923), 99–104; Петро Курінний. Реймська Євангелія – найдавніша пам'ятка писемства Київської Русі. *Збірник Української Вільної АН „Світання”*. Ч. 1. (Авгсбург, 1947), 34–51; Мирослав Небелюк. Анна Ярославна українська княжна на королівському престолі Франції в XI ст. (Париж–Ліон, 1952), 60 с.; Геннадий Белов. Тысяча лет франко-русских отношений. *Исторический архив*. (Москва, 1960), № 6, 173–179; Cjnnstantin de Grunwald. Anne de Russie reine de France. *Miroir de L'Histoire*. No 174, (Paris, 1964), 674–680; Сергій Висоцький. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софіївському соборі у Києві. *Вісник Київського Державного Університету. Сер. історії і права*. (Київ, 1967), № 8, 35–54; Даниил Кулинич. Анна Ярославна, королева Франции. *Вопросы Истории*. (Москва, 1967). № 2, 217–221; Roger Hallu. *Anne de Kiev, Reine de France*. (Roma, 1973) [Т.9 Праць філософсько-гуманітарного ф-ту Українського католицького ун-ту ім. св. Климента], 247 p.; I. Levron. Anne de Kiev princesse russe, reine de France. *Miroir de L'Histoire*. No 268. (Paris, 1972), 118–125; Jacques Timey. *Anne de Kiev princesse russe, reine de France et contesse de Valois, au XIe siècle*. (Paris, 1975), 60 p.; Robert-Henri Bautier. Anne de Kiev, reine de France, et la politique royale au XI siècle: étude artique de la documentation. *Revue des études slaves*. Vol. 57, no 4. (1985), 539–564; Николай Котляр, Валерий Смолий. *История в жизнеописаниях*. (Киев, 1990), 113–117; Александр Назаренко. Генрих I и Анна Ярославна. *Древняя Русь в свете зарубежных источников*. (Москва, 1999), 353–359; Jean Dunbalin. What's in a Name? Philip, king of France. *Speculum*. Vol. 68, no 4. (Chicago, 1993), 949–968; Алексей Карпов. *Ярослав Мудрый*. (Москва, 2001), 381–385; Сергій Горбенко. Королівський некрополь в церкві аббатства Сен-Дені та королева Франції Анна Ярославна. *Історія релігій в Україні*. Кн. 1. (Львів, 2004), 302–212; Wladimir Bogomoletz. Anna of Kiev: An Enigmatic Capetian Queen of the Eleventh Century: A Reassment of Biographical Sources. *French History*. Vol. 19, no 3. (Oxford, 2005), 299–323; Володимир Александрович. *Реймське Євангеліє Анни Ярославни*. (Львів, 2010), 200 с.; Александр Мусин. Брачний союз Генриха I и Анны Ярославны в контексте становлення регіональних державств в Європі середини XI века. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2014. (Москва, 2016), 401–434.

²²⁶⁵ Рыдзевская Е.А. *Древняя Русь и Скандинавия...*, - С.68

давно. У 1046 р. Гаральд виїхав у Норвегію, де став співправителем Магнуса, а з 1047 р. по його смерті зайняв королівський престол як Гаральд III Суворий Правитель (1047–1066)²²⁶⁶.

Повстання Георгія Маніака загостило відносини з Візантією. Сам полководець загинув у битві при Фессалоніках під час походу на столицю. В його спробі сучасники бачили мало не спробу Києва за допомогою свого корпусу здійснити переворот у Візантії. За інформацією Зонари навіть був убитий посол Ярослава. Пселл розповідає про вбивства київських купців²²⁶⁷. На Афоні біля руського монастиря були пограбовані склади та причали, які їм належали²²⁶⁸. Скоріше всього ці акції були свідомо сплановані урядом Костянтина IX. Ярослав не був готовим до такого розвитку подій. Літописи навіть не згадують причин походу²²⁶⁹. Напевно принц Гаральд та інші командири з київського корпусу переконали Ярослава Мудрого у можливості успіху в результаті несподіваного нападу. На мій погляд цей похід теж потрібно розглядати у світлі імперської політики Ярослава Мудрого. Він не претендував на спадщину василевсів чи візантійські землі, але старався продемонструвати свою рівність з василевсами, як і з германськими імператорами.

На початку літа великий флот, очолений найстаршим на той час сином Ярослава новгородським князем Володимиром Ярославичем і воеводою Вишатою, вийшов у море. В його складі був і принц Гаральд з тими гвардійцями, які вирвалися з Константинополя. Скіліца оцінював флот Володимира Ярославича в 100 тис. осіб, ближчий до реальності, мабуть, Атталіат, який писав про 400 людей (16–20 тис. воїнів)²²⁷⁰.

Воевода Вишата Остромирич хотів від гирла Дунаю рухатися суходолом, але перемогла думка Гаральда, Гардара та інших вікінгів, які радили на лодях ввійти в Мармурове море і відразу напасти на столицю, використавши фактор раптовості. Флоту Володимира Ярославича вдалось без проблем дійти до Константинополя. За даними Пселла князь вимагав викуп по 1 тис. номісм на лодь²²⁷¹. Напевно, виконуючи

²²⁶⁶ Peter Andreas Munch. *Det norske Folke Historie*. D. 2. (Christiania, 1854), 116–118; Sigfús Blöndal. *The Last Exploits of Harald Sigurdsson in Greek Service. Classica et Mediaevalica*. Vol. 2. Fasc. 1. (Copenhagen, 1939), 1–26; Александр Снисаренко. *Рыцари удачи (Хроники европейских морей)*. (Санкт-Петербург, 1991), 129–135; Jörg Peltzer. *1066. der Kampf um Englands Krone*. (München, 2016), 432 р.

²²⁶⁷ Геннадий Литаврин. *Пселл о причинах последнего похода русских*, 71–86.

²²⁶⁸ Владимир Мошин. Русские на Афоне в XI–XII вв. *Bizantinoslavica*. Т. 9. (Praha, 1947), 70–72.

²²⁶⁹ Вера Брюсова. Русско-византийские отношения середины XI в. *Вопросы Истории*. (Москва, 1972), № 3, 51–62.

²²⁷⁰ Геннадий Литаврин. Война Руси против Византии в 1043 г. *Исследования по истории славян и балканских народов*. (Москва, 1972), 178–222.

²²⁷¹ Пселл Михаил. *Хронография*. Перевод, статья и примечания Якова Любарского. (Москва, 1978), 95.

завдання батька, новгородський князь сподівався продиктувати нову вигіднішу угоду. Але переговори результатів не дали, більше того, вони дозволили візантіяцям зібрати свої кораблі. Володимир позбувся вигоди маневру, підказаного Гаральдом. Два флоти стали один проти одного, причому Володимир та Вишата загородили вихід з бухти Золотий Ріг. Після довгого протистояння від візантійського строю відділились 2 чи 3 трієри під командою Василя Феодорокана²²⁷² і пішли на прорив, приміняючи металюну артилерію і „грецький вогонь”. Їх однак відразу оточили лоді, почали балками пробивати високі борти, ламати весла і зближуватись до абордажного бою. Тоді василевс, який з берега спостерігав за битвою (у його свиті був і Михайло Пселл, який описав цю битву), кинув на Володимира весь свій флот. Греки масово викидували через сифони запальну суміш. Крім того на допомогу їм прийшла і природа. Штормовий вітер підняв хвилі і погнав їх на лоді Володимира Ярославича. Стрій було порушено і легкі лоді почало кидати на скали²²⁷³. Лодь князя Володимира Ярославича теж розбилася об скали і сам князь врятувався тільки дякуючи мужності командира однієї з лодей Івана Творимирича. Про продовження битви вже не могло бути і мови. Частина екіпажів розбитих лодей опинилась на березі. Щоб зібрати їх і вивезти Вишата добровільно висадився слідом за ними. Володимир продовжив відступ морем. Костянтин IX послав навздогін йому 14 дромонів, але ця ескадра була розбита при зустрічі з флотом русів²²⁷⁴. Рештки цього флоту князь Володимир Ярославович вивів назад. Воєвода Вишата зібрав екіпажі розбитих суден і рушив суходолом до Дунаю. Біля Варни його оточив стратиг Кекавмен. Сили були нерівні. Вишата і бл. 800 воїнів потрапили в полон. Їх привели в Константинополь і більшість осліпили²²⁷⁵.

Конфронтація з Візантією тривала недовго. У 1046 р. було укладено нову союзну угоду, скріплену шлюбом Всеволода Ярославича з Марією²²⁷⁶, племінницею василевса Костянтина IX чи його дочкою від першого шлюбу²²⁷⁷. Василевс відпустив полонених. Було відновлено і

²²⁷² *Ioannis Scyliteae Synopsis historiarum*. Rec. Ioannes Thurn. (Berlin–New Yark, 1973), 431.

²²⁷³ Пселл Михаил. *Хронография*, 97.

²²⁷⁴ Лаврентьевская летопись, 154.

²²⁷⁵ Владимир Пашуто. *Внешняя политика*, 80.

²²⁷⁶ Лаврентьевская летопись, 160; Ипатьевская летопись, 149. Ім'я принцеси Марія встановлено за печаткою (Aleksandr Soloviev. Marie, fille de Constantin IX Monomaque. *Byzantion. Revue internationale des etudes Byzantines*. Т. 33, fac. 1. (Bruxelles, 1963), 241–248. У Видубицькому пом'янику княгиня названа Анастасією, але це, мабуть, чернече ім'я (перед смертю члени династії старалися прийняти чернецтво).

²²⁷⁷ Валентин Янин, Геннадий Литаврин. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. *Историко-археологический сборник*. (Москва, 1962), 204–221. За версією Леоніда Махновця вона була дочкою Костянтина IX від фаворитки Склірини, з якою василевс одружився по смерті імператриці Зої (Леонід Махновець. *Літопис Руський*. (Київ, 1989), 98, 454). Померла княгиня Марія у 1067 р. (Владимир Мошин. *Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв.*, 74).

чинність попередніх угод. Київський корпус знову з'явився у візантійському війську. В 1046–47 рр. з його допомогою було придушено бунт Льва Торніка. В 1047 р. корпус воював проти норманнів в Південній Італії, а у 1050 р. захищав від печенігів Фракію і Македонію, у 1053 р. вже брав участь у війні проти грузинського царя Баграта IV²²⁷⁸.

Ярослав Мудрий розгорнув величезне будівництво міст на Росі та Стугні, які двома рубежами закрили підступи до Києва, та у самій столиці. Одні розміри укріплень “граду Ярослава” вражають масштабами проведених робіт. Сюди слід додати закінчення Десятинної церкви, будівництво соборів св. Софії, св. Ірини і св. Георгія, Золоті ворота, Княжий терем²²⁷⁹. Ця діяльність теж протікала в руслі утвердження імперії Русь. М. Приселков припускав, що у 1037 р. Ярослав прийняв титул імператора. Ілларіон називав його каганом, в граффіті 1054 р. він названий царем.

Ще однією загадкою діяльності Ярослава Мудрого було поставлення митрополитом у 1051 р. без згоди патріарха собором руських єпископів княжої церкви на Берестові Ілларіон. Цьому визначному діячу належить знаменита промова „Слово о законе и благодати...и похвала кагану нашему Володимеру”, яка була виголошена в Десятинній церкві з нагоди канонізації Володимира, як думав М. Приселков, або ж 26 квітня 1049 р. в церкві Благовіщення на Золотих воротах в честь завершення будівництва оборонних споруд граду Ярослава, як думав Михайло Розов. Основна тема „Слова” — перевага християнства над юдаїзмом, показана через перевагу Нового Завіту над Старим. Закон, по Ілларіону, слуга і предтеча Благодаті, яка є слугою майбутнього нетлінного життя. Носієм благодаті є Христос. Саме хрещення Київської Русі було актом Благодаті, дарованої св. Володимиру через божественне натхнення. З великим запалом писав майбутній митрополит про рідну землю „яже вѣдома и слѣшима естъ всѣмъ концѣ земли”. Ілларіону належать ще „Молитва”, „Ісповідання віри”, Повчання священникам, з якого зберігся уривок та ще 11 творів, де його авторство ймовірно, але не безперечне. Напевно брав він участь і у редагуванні „Уставу Ярослава” — основного юридичного церковного документу в якому багато положень відрізняються від грецьких номоканонів²²⁸⁰.

²²⁷⁸ Вера Брюсова. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. *Византийский Временник*. Т. 28. (Москва, 1968), 127–135; Andrzej Poppe. *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku*. (Warszawa, 1968), 69–130.

²²⁷⁹ Юрий Асеев. *Архитектура древнего Киева*. (Киев, 1982), 160 с.; Сергей Высоцкий. *Золотые ворота в Киеве*. (Киев, 1982), 124 с.

²²⁸⁰ Николай Розов. Синодальный список сочинений Илариона – русского писателя XI в. *Slavia*. Roč. 31, seš. 2. (Praha, 1963), 141–175; Його ж. Иларион, митрополит киевский. *Словарь книжников и книжности Древней Руси*. Ч. 1. (XI – первая половина XIV в.). (Москва, 1987), 198–204; Александр Молдован. “Слово о законе и благодати” Илариона. (Киев, 1984), 240 с.

Чи було поставлення митрополитом Ілларіона спробою Ярослава добитись автокефалії для Київської церкви? Ілларіон поставив у 1052 р. тмутараканським єпископом Миколу. Майже немає сумнівів, що ці землі стали християнськими раніше за Київ і належали до сурозького митрополита. Ставлячи єпископа Миколу, київський митрополит підкреслював, що його юрисдикція поширюється на всі землі, підвладні Ярославу Володимировичу. Тобто це була ще одна імперська спроба у церковних питаннях позбутися патріаршої опіки, подібна до більш ранніх спроб болгарських каганів. Спроба Ярослава добитись автоке-

Поставлення митрополита Іларіона. Мініатюра Радзивілівського літопису

фалії Київської церкви закінчилась невдало. Іларіона не признав патріарх, а по смерті Ярослава його наступники відмовилися від цієї ідеї. Хоча до кінця невідомо як і коли помер Іларіон²²⁸¹.

В часи Ярослава був заснований знаменитий Києво-Печерський монастир, який отримав свій офіційний статус у 1051 р. Його заснування пов'язане з іменем Антипа з Любеча, який ввійшов в нашу історію як св. Антоній Печерський (983 – 10.07.1073)²²⁸².

²²⁸¹ Митрополит Єфрем вперше згаданий під 1055 р., але невідомо чи Іларіон до того часу помер або ж був зміщений на вимогу Константинополя.

²²⁸² Алексей Шахматов. Житие Антония Печерского и Киевская летопись. *Журнал министерства народного образования*. (Санкт-Петербург, 1898), № 3, 105–149; Михаил Присёлков. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. (Санкт-Петербург, 1913), 167–178; Сергей Розанов. К вопросу о Житии преподобного Антония Печерского. *Известия Отделения русского языка и словестности*. Т. 19, кн. 1. (Петроград, 1915), 34–46.

Можна говорити про літописання при дворі Ярослава, в Десятинній церкві та в соборі св. Софії. Ярослав сам читав книги²²⁸³ і, можливо, втручався у роботу літописців. У соборі св. Софії була бібліотека та скрипторій, де перекладались і переписувались книги. Одним з таких перекладів був переклад „Юдейської війни” Йосифа Флавія з фрагментом про Ісуса Христа, який був втрачений в латинських перекладах. Мусили бути такі скрипторії і в інших містах, бо велика кількість церков потребувала немало книг. У Новгороді князь велів зібрати триста синів старост та священників та вчити їх грамоті.

Ярослав Володимирович карбував срібні монети. Ці монети мали на одній стороні зображення святого Георгія – патрона князя Ярослава, а на другій – тризуб з легендою „Ярославле серебро”, на підставі чого дослідники вважають, що вони карбувались ще у хольмгардський (новгородський) період²²⁸⁴.

Останні роки життя Ярослав провів у Вишгороді. Дискусійним залишається його заповіт, який напевно все ж таки зберігся, хоча і у підредагованому варіанті. Ярослав Мудрий встановив порядок успадкування престолу, який з незначними змінами діяв до кінця княжих часів. У заповіті була, напевно, вказівка поховати його в одному саркофазі з Інгігердою, що і було виконано. Книжники Всеволода або Володимира Мономаха переробили це місце, надавши йому зовсім іншого значення: „...Всеволоду же тогда сущю у вѣѣа бѣ бо любимъ вѣѣмъ всеє братьи є же имаше присно ѿ себе”²²⁸⁵.

Помер Ярослав Мудрий 20 лютого 1054 р. у Вишгороді. Цю дату подали Іпатіївський, Лаврентіївський та Перший Новгородський літописи, зазначивши, що це сталося у суботу першого тижня Великого посту в день св. Федора²²⁸⁶. Підтвердження цієї дати знайшов Сергій Висоцький, відкривши на стіні св. Софії у Києві граффіті з датою смерті „царя нашого”, яка збігалася з датою Іпатіївського зведення. У 1054 р. субота і день св. Федора припадали на 19 лютого, що дало можливість Борису Рибаківу висунути версію за якою Ярослав помер в ніч з 19 на 20 лютого 1054 р.²²⁸⁷. З цим датуванням не погодився Віктор Зіборов, який після детального вивчення граффіті прийшов до висновку, що це трапилося 17 лютого 1052 р.²²⁸⁸. Ця поправка не виглядає переконливою²²⁸⁹.

²²⁸³ Софийская первая летопись, 136.

²²⁸⁴ Владимир Зварич. *Нумизматический словарь*. (Львов, 1975), 118.

²²⁸⁵ Лаврентьевская летопись, 161–162

²²⁸⁶ Лаврентьевская летопись, 162; Ипатьевская летопись, 150.

²²⁸⁷ Борис Рыбаков. Запись о смерти Ярослава Мудрого. *Рыбаков Б.А. Из истории культуры Древней Руси. Исследования и заметки*. (Москва, 1984), 59–61.

²²⁸⁸ Виктор Зіборов. Киевские граффити и дата смерти Ярослава Мудрого (источниковедческий анализ). *Генезис и развитие феодализма в России*. (Ленинград, 1988), 80–93.

²²⁸⁹ Александр Назаренко. *Древняя Русь на международных путях*, 368.

Реконструкція початкового вигляду Софії Київської. Макет

Ярослав Мудрий. Реконструкція за черепом Михайла Герасимова (1940)

Пам'ятник Ярославу Мудрому у Києві. За ескізом Івана Кавалерідзе (1997)

Саркофаг Ярослава та Інгігерди і нині стоїть в соборі св. Софії. Його відкривали в 1936, 1939 та 1964 рр. і проводили не завжди кваліфіковані дослідження. Зріст князя був 172–175 см, княгиня була на 5–6 см нижчою. Права нога князя Ярослава була коротшою за ліву через пошкодження тазостегнового і колінного суглобів внаслідок хвороби Пертеса. Найдавніший з портретів великого князя був виконаний при його житті на відомій фресці з собору св. Софії²²⁹⁰. На жаль частина фрески з портретами Ярослава та Інгігерди втрачена. Збереглась лише копія Абрахама ван Вестерфеляда, придворного живописця литовського гетьмана Альбрехта Радзівіла, зроблена у 1651 р. з цілої ще фрески²²⁹¹. Заперечення Надії Никитенко, яка пропонує у цих зображеннях бачити сім'ю Володимира Святославича, а саме будівництво собору також відносити до його часів²²⁹², не отримало підтримки фахівців. Реконструкція обличчя Ярослава була здійснена по черепу князя відомим скульптором-антропологом Михайлом Герасимовим.

Діяльність Ярослава Мудрого була завершенням утвердження імперії Русь у європейській християнській цивілізації.

²²⁹⁰ Михаил Каргер. Портреты Ярослава Мудрого и его семьи в Киевской Софии. *Уч. зап. Ленинградского ун-та*. № 160. Вып. 20. (Ленинград, 1954), 175–178; Сергій Висоцький. Про портрет родини Ярослава Мудрого у Софійському соборі у Києві. *Вісник Київського університету. - Серія історії та права*. № 8. (Київ, 1967), 41–45; Його ж. Ктитурская фреска Ярослава Мудрого в киевской Софии. *Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в.* (Москва, 1988), 120–134; Andrzej Poppe. Kompozycja fundacyjna Sofii Kijowskiej. W poszukiwaniu układu pierwotnego. *Biuletyn historii sztuki*. T. 30. № 1. (Warszawa, 1968), 20–28; Виктор Лазарев. Групповой портрет семейства Ярослава. *Лазарев В.Н. Русская средневековая живопись*. (Москва, 1970), 28–39; Инна Дорофиевко. О новом исследовании группового портрета семьи Ярослава Мудрого в Софийском соборе в Киеве. *Древнерусское искусство. Художественная культура X – первой половины XIII в.* (Москва, 1988), 135–142.

²²⁹¹ Яков Смирнов. Рисунки Киева 1651 года по копиям их конца XVIII века. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе (1905)*. Т. 2. (Москва, 1908), 239–245.

²²⁹² Надежда Никитенко Н.И. Княжеский групповой портрет в Софии Киевской и время создания собора. *Памятники культуры. Новые открытия. Ежегодник 1986 г.* (Ленинград, 1987), 237–244.

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК

А

- Абаев Николай 120
 Абд ар-Рахман III 230
 Абу Алі Ахмад ібн Мухам-
 мед ібн Міскавейх
 135
 Авдусин Даниил 111, 303,
 364, 372, 512, 538
 Агіульф 225
 Адальберон Лаонський 127
 Адам Бременський 240,
 245, 330, 343, 344,
 366, 416, 417, 425
 Адамо Сальваторе 9
 Азбелев Сергій 320, 338,
 339, 341, 422, 538
 Айналов Дмитрій 497
 Акасон Вагн 342
 Алакас Іоан 490
 ал-Ауфі Нур ад-Дін Муха-
 мед 516
 ал-Балхі Абу Заїд Ахмед ібн
 Салх 373
 ал-Бекрі 230, 514
 ал-Гамід II 230
 ал-Джайхані 514
 Александров Анатолий 465
 Александрович Володимир
 17, 56, 124, 138, 558
 Алексеев Леонид 111, 113,
 504, 522
 Алексеев Сергей 86, 538
 Алексеев Ю. Г. 28, 274
 Алешковский Марк 114,
 187, 355, 356, 541
 Алимов Денис 200, 223
 Алі аш-Шайзарі 515
 ал-Ідрізі Абу Абд Аллах
 Мухамад 374
 ал-Істахрі Абу Ісхак ал-
 Фарісі 373
 ал-Казвіні 230
 ал-Марвазі Шараф аз-Заман
 Тагір 513-516
 ал-Масуді Абу-л-Хасан Алі
 229, 230, 231, 232,
 258
 Ал- Мукаддасі Шамс ед-Дін
 482
 ал-Муктадір 516
 ал-Німаріг 230
 Алпатов Владимир 62
 Альвіг Мудра 328
 Альмарик Андрей 275
 Альфред Великий 211, 212,
 215, 450
 Ангелов Димитр 485
 Андрій Боголюбський 89,
 139, 191
 Андрій Ярославович 123
 Андреев Василий 167, 187,
 188
 Андрій Володимирович 142
 Андрій Юрійович 144
 Андрій Ярославович 124
 Андріяшев Олександр 103,
 106, 116
 Андронік II Палеолог 86
 Андрощук Федор 365
 Андрусак Микола 315
 Анна Ярославна 41
 Анохин Генрих 312
 Антокольський Марк 384
 Антоній Печерський 562
 Антонич Богдан Ігор 7, 9
 Антонович Владимир 106,
 229
 Антонович О. 16
 Ануло 332
 Анунд 328
 Анунд-Якоб 551
 Арбман Хольгер 278, 279
 Арвейлер Елен 381
 Арвідсон Грета 279
 Аргунов Павел 148
 Аристов Н. 35, 128, 148
 Арільйон Жан-П'єр 472,
 525
 Арнольд Любекский 330
 Арнор Тордарсон Ярлскальд
 342, 415
 Арнульф 211, 298, 425
 Артамонов Михайло 74, 81,
 134, 136, 251, 370,
 392-395, 431, 432,
 462, 483, 507
 Артеменко Иван 67
 Арциховский Артемий 74,
 114, 355, 364, 367,
 537
 Арцруні Гагік 135
 Аряев Леонид 275
 Асеев Юрий 561
 Асеев Юрий 542
 Аскольд 84, 311, 391, 394,
 395, 403, 408, 419,
 421, 424, 435, 439,
 443, 445
 Астахова Анна 498
 Атанов Павел 274
 Афанасій Кальнофойський
 16
 Ахмед ал-Я'Кубі 393
 Ахметзянов Марсель 517
 Аюрова Наталья 120

Б

- Бізанц Альфред 21
 Багалеї Дмитрій 103, 485
 Багринець Василь 207
 Байєр Готліб Зігфрід 311,
 313, 348, 379, 434
 Балагурі Едуард 69
 Балущок Василь 79, 129, 174
 Бандрівський Микола 70
 Бандурі Ансельм 207, 216
 Баран Володимир 19, 72,
 76, 77, 85, 218, 219,
 227, 248
 Баранов Ігор 518
 Барановський Гавриїл 463
 Баран Ярослав 72

- Барбашев А. 39, 40
 Барсов Микола 216, 268
 Бартольд Василь 66, 136,
 375, 461, 462, 483,
 515, 516
 Баумгартен Миколай 527,
 536
 Бахрушин Сергей 168, 423,
 484, 498
 Бахчи Иман 516, 519
 Базр Феофил Сигафр 379
 Бегунов Юрій 124, 518
 Безніско Євген 9
 Бейлис Вольф 230
 Белецкий В. Д. 286, 304
 Белецький Сергій 302, 303,
 371, 459, 523
 Белзькі 21
 Беликова Татьяна 169
 Белов Геннадий 558
 Белов Евгений 484
 Белозёрсов Иван 91, 120
 Беляев Иван 116
 Беляев Микола 289, 324,
 330, 331, 333, 336,
 338, 339, 345, 393,
 427, 467, 504
 Бенвеніст Еміль 63
 Бенедикт VI 265
 Бенешевич Владимир 131
 Бережков Николай 363, 502
 Березанская Софья 68
 Березовец Дмитрий 251
 Беренгар II 207, 455
 Берест Роман 55
 Бер Магнус Йоганн 313
 Бернштам Татьяна 500
 Берсасон Тормод 360
 Бертъе-Делагард Александр
 497
 Бесприм 553
 Бестужев-Рюмін Костянтин
 134, 348, 506
 Бетюн Норманн Александер
 Весей 84, 262, 293,
 394
 Бехайм Вендален 293
 Белов Олександр 315
 Бибииков Михаил 440, 485
 Білецький Леонід 131
 Білінський Володимир 122
 Бірнбаум Генріх 63
 Бірюльов Ю. 30
 Бйорн 405
 Бйорн Гервінсон 361
 Бйорн Залізнобокий 332,
 402
 Бліфельд Давид 205
 Благовєв Никола 484
 Блануца А. 16, 18, 48
 Блок М. 152
 Блуд 542, 543
 Бобров Александр 39, 274,
 289, 306, 330, 333,
 334, 335, 339, 348,
 393, 441, 443
 Богданова Наталия 499
 Богданов Андрей 465
 Богусевич Володимир 116,
 537
 Бодрухин Володимир
 Миколайович 16, 29,
 58, 103
 Божилів Іван 209
 Бойко Ігор 55
 Болеслав 214, 429
 Болеславичі 141
 Болеслав II 265
 Болеслав Кучерявий 190
 Болеслав Хоробрий 526,
 542, 543, 551, 552
 Болеслав-Юрій II 87
 Болохівські 21
 Болсуновский Карл 314,
 315
 Большаков Олег 482
 Борис II 487, 488, 491
 Борис Володимирович 44,
 530
 Борис Всеволодович 139,
 526, 528
 Бороздін К. 103
 Борщак Ілько 558
 Босворт Джозеф 211
 Босов Дмитрий 460
 Брайчевський Михайло 90,
 165, 170, 176, 217,
 219, 231, 391, 423,
 435, 439, 460, 461,
 463, 468, 472, 473,
 474, 476, 477, 480,
 492, 499, 508, 520
 Бранденбург Микола 300
 Брандт Трольс 396, 399
 Браун Федір 380, 532
 Брехуненко Віктор 16, 17,
 129, 144
 Бржетислав I. 265
 Бриж Теодозія 529, 533
 Брим Вениамин 382, 392
 Брокгауз Ф. А. 430
 Брондстед Йоханес 278
 Бруно Кверфутський 519
 Бруцкус Юдель 431
 Брюкнер Олександр 63,
 252, 380
 Брюсова Вера 537, 559, 561
 Брячислав Ізяславич 541,
 546, 549
 Брячислав Василькович 113
 Бубенок Олег 27, 56, 59,
 174
 Бубнов Николай 497
 Буганов Виктор 93
 Будилович Антон 382
 Будовниц Исаак 138
 Бузескул В. 156
 Буко Анжей 142
 Буладмір 515
 Булгаков Павло 482
 Булкин Валентин 285, 310,
 364
 Бунятян Катерина 67
 Бур Ріхард 427
 Бурхарт 555
 Бушаков Валерій 433
 Бюа 233
 Б'юрі Багнел Джон 357, 458

В

- Вагн Акасон 415
 Вадим Хоробрий 346, 347
 Вакулєнко Ліана 217, 218,
 219
 Валк Сигизмунд 131
 Вальдемар I 342, 416
 Ванштейн Осип 477
 Варганов Алексей 527
 Вартислав I 342, 415

- Варяш О. І. 414
 Васенко Платон 521
 Василевський Тадеуш 169, 202
 Василь ІІ 508, 549
 Васильєв В. В. 120
 Васильєв Леонід 76
 Васильєв Михайл 460
 Васильєв Олександр 380, 407, 440
 Васильєвський Василь 382, 497, 549
 Василько Романович 42, 44, 181
 Василько Ростиславич 44, 108, 174
 Василько Ярополчич 141
 Василь Лупу 129
 Василь Ноф 488
 Василиук О. Д. 7
 Васюта Олег 102
 Вацеба Ростислав 58, 215, 242
 Вацлав 214
 Вашук Д. 16, 18
 Введенський А. М. 39, 274, 306, 330, 333, 335, 339, 348, 393, 441, 443
 Величко Андрій Андрійович 27
 Величко Григорій 497
 Величко Самійло 383
 Венелін Юрій 312
 Верменич Ярослава 101
 Вернадський Георгій 120, 127, 148, 232, 338, 345, 432, 446
 Верхотурова Мар'яна Андріївна 60
 Веселовський Олександр 320, 430
 Веселовський Степан 168
 Вестберг Фрідріх 228, 373, 380, 421, 432
 Вестерфельд Абрахам 566
 Виговський Іван 34, 36, 39, 125, 173
 Винник Василь 186
 Виролайнен Марія 424, 469
 Висоцький Сергій 189, 472, 537, 543, 558, 563
 Витберг Олександр Лаврентьевич 420
 Вишата Остромирич 559, 560
 Вишняцький Л. 275
 Віггер Ф. 314
 Віггер Фрідріх 313
 Відаєвич Йозеф 204, 230, 245, 256
 Відейко Михайло 72
 Війон Франсуа 9
 Вілінбахов Вадим 312, 314, 316, 375
 Вілкул Тетяна 167, 168, 170, 349
 Вінграновський Микола 9
 Вінниченко Оксана Володимирівна 59
 Вінцлав 313
 Вітовт Кейстутович 39, 40
 Владимир Святий 497
 Владимирський-Буданов Михайл 187, 189
 Владислав Вигнанець 140
 Влодарський Бронислав 556
 Воздвиженський Тихон 117
 Возний Ігор 96
 Войнаровський Володимир 221
 Войтех 265
 Войтович Єва Михайлівна 10, 12
 Войтович Леонтій 7, 8, 10, 12, 15- 20, 22, 29, 37, 39, 44, 49, 50, 52, 53, 72, 76-80, 84- 87, 89, 92, 93, 95, 98, 101, 102, 104-112, 114, 123-128, 130, 134-141, 144, 148, 149, 152, 155, 157- 159, 161, 162, 171, 173, 177-179, 184, 196, 199, 204, 205, 216, 219, 220, 228, 236, 239, 247-249, 257, 259, 262, 267, 270, 274, 275, 289, 297, 306, 313, 321, 329, 330, 333, 335, 338, 339, 348, 351, 377, 379, 391, 393-395, 402, 407, 408, 412, 424, 425, 429, 435, 441, 443, 453, 458, 459, 460, 467, 484, 502, 509, 512, 527, 529, 532, 533, 539, 542
 Войтович Марія 67
 Войтович-Ощипок Наталя 10, 13
 Войтович Петро 30
 Войцеховський Зигмунд 257
 Войшелк Міндовгович 47
 Волинець Андрій 83, 387
 Володар Ростиславич 47
 Володимир Василькович 47, 141, 181, 183
 Володимир Всеволодович 47
 Володимирко Володаревич 47, 108, 139, 188
 Володимир Мономах 114, 138, 139, 167, 181, 188, 355
 Володимир Мстиславич 191
 Володимир Святославич 44-49, 78, 102, 107, 111, 112, 114, 137, 138, 164, 165, 171, 176, 182, 192, 249, 255, 270, 275, 354, 359, 361, 373, 391, 411, 412, 453, 458, 496-504, 508, 509, 511, 512, 515, 519-523, 526, 528, 531, 532, 536, 539, 540, 543, 549, 566
 Володимир Ярославич 47, 116, 194, 355, 376, 377, 544, 555, 559, 560
 Володислав Кормильчич 95, 156, 190
 Володислав Опольський 42, 98, 197

- Волощук Мирослав 44, 52, 57
 Волинський Роман 195
 Вольф Олександр Євгенович 60
 Вороб'єв Алексей 355
 Вороб'єв Андрей 114
 Воронин Николай 118, 140, 186, 507
 Воронятов Сергей 274
 Всеволод Володимирович 531, 532
 Всеволодко Давидович 139, 140
 Всеволод Мстиславич 146, 194
 Всеволод Ольгович 154
 Всеволод Юрійович 195
 Всеволод Ярославич 543, 560
 Вульп Александр 69
 Вульфстан 414
 Вурце Михайло 488
 Вурце Петро 488
 Вяземський Павел 383
- Г**
- Гавлік Любомир 234
 Гаврилишин Марія 58, 276, 544, 545
 Гавритухин Игорь 72
 Гагик Арцруні 438
 Гадзяцкий Сергей 116
 Гадло Александр 483, 517, 531
 Гаймпле Герман 82
 Галданова Галина 120
 Галенко Олександр 150, 528
 Галкина Елена 274, 374, 389, 407, 420
 Галл Аноним 553
 Гальперин Чарльз 119, 120, 121, 122
 Гальфред Оттарсон 357
 Гамкредлидзе Тамаз 64, 67
 Гамлет 399
 Гамченко Сергей 366
 Гаральд 545
 Гаральд III Сігурдсон 414, 558, 559, 560
 Гаральд Синьозубий 230
 Гаральд Гільгетан 323, 324, 399
 Гаральд Гільдетан 327, 414
 Гаральд Гормсон 342
 Гаральд II Свенсен 544
 Гаральд Клак 330, 332, 333, 336, 337, 435
 Гаральд Прекрасноволосий 290, 508
 Гаральд Світловолосий 361
 Гаральд Сигурдарсон 284, 285
 Гаральд Сігурдсон 381
 Гаральд Харфарг 112, 317, 409, 410, 471, 541
 Гаральд Хільдетан 321
 Гардізі Абу Саїд ель-Хайн 212, 514
 Гаркави Авраам 229, 379, 432, 482, 513
 Гаттерер Іоган-Хрістоф 216
 Гауптман Людміль 204, 215, 216
 Гвітсеркр Рагнарсон 332, 405
 Гедеонов Степан 228, 311, 312, 313, 314, 420
 Гедиміновичі 8, 10, 15, 22, 105, 107, 111, 112, 114, 184, 196
 Гелей Степан 37
 Гемінгвей Ернест 9
 Гензель В. 75
 Генріх I 557
 Генріх II 542
 Генріх III 545, 555, 557
 Генріх IV 265
 Георгій I Багратіоні 549
 Георгиев Владимир 66
 Георгій Змієборець 440
 Герасимов Михайло 525, 564, 566
 Геркен Фрідріх 216
 Геррман Йоахім 235, 239, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 255, 257, 258, 260, 262, 279
 Гесс Андреас 88
 Гец Л. 131
 Гильфердинг Александр 484, 497
 Гиндин Леонид 65, 469
 Гиппиус Алексей 349
 Гінзбург Вульф 525, 539
 Гінкмар 330
 Глазиріна Галина 284, 285, 297, 318, 319, 322, 329, 351, 354, 365, 424, 430, 503, 544, 545
 Глазов В. Н. 366
 Глесон Аббот 480
 Глинський Михайло Львович 30
 Гліб 468
 Гліб Володимирович 526, 527, 528, 530
 Глушко Михайло 217, 272
 Гнатів Ігор 4, 12
 Гнатів Ярослав 29, 39, 43, 49
 Голб Норман 402, 431
 Голда Д.М. 29
 Голлманн Ганс-Фридрих 338
 Головацький Яків 216
 Головки Олександр 7, 16, 17, 40, 52, 58, 81, 105, 106, 109, 138, 144, 156, 167, 175, 194, 195, 202, 254, 393, 499, 537, 549, 554
 Голомб Збігнев 63
 Голубева Леонилла 116
 Голубинський Евгений 461, 472, 476, 507, 529
 Голубко Віктор 18, 19, 53
 Голубовський Пётр 103, 111, 209
 Голуб Станіслав 142
 Гонсиоровський О. 87
 Гончаров Владимир 96
 Горак Богуслав 260
 Горбач Олексій 217, 267, 272
 Горбенко Сергій 558
 Горда О.М. 54
 Гордиенко Николай 499

Гордієнко Дмитро 473
 Горм 323, 324, 325, 326,
 328, 414
 Горнунг Борис 65
 Горобець В. М. 16, 17, 144
 Горовенко Андрей 138
 Горский Антон 122, 124,
 165, 169, 202, 236,
 244, 246, 247, 248,
 250-252, 255, 258,
 259, 261, 274, 439,
 542
 Горский В. С. 195
 Горюнова Валентина 303
 Горюнов Евгений 72
 Гостомисл 339, 340, 341,
 344, 345, 449
 Готрік 328, 332
 Готфред 323, 324
 Готфрід 325, 326, 327, 328,
 332, 333, 336, 337,
 340, 414, 435
 Готьє Юрій 117, 557
 Гошко Юрій 162
 Графенауер Бого 215, 216,
 217, 226
 Греве Тайлов Петерсен Ян
 278
 Греков Борис 82, 89, 92, 100,
 130, 148, 168, 187,
 190, 191, 193, 356,
 423, 485, 498, 550
 Гремд Ольсен Олаф 279
 Грибик М.С. 51
 Григорій Флоренцій 223
 Григорьев Василий 513
 Гринчак Володимир 19
 Гринчишин Богдан Володи-
 мирович 60
 Гриньов Микола 345
 Грицак Ярослав 19, 85
 Грицюк Валерій 18, 53
 Грім 426
 Грім Ейстейн 317
 Грінченко Володимир 495
 Грозділов Григорій 300
 Гротгар 311
 Грот Константин 108
 Грот Лидия 274, 420
 Грумлін-Педерсен Оле 279

Грушевский Александр 110
 Грушевський Михайло 30,
 74, 89, 100, 109, 131,
 138, 142, 165, 180,
 187, 188, 190, 209,
 216, 232, 273, 315,
 394, 420, 421, 423,
 460, 466, 480, 484,
 497, 506, 528, 537,
 539
 Грязнов Алексей 353
 Губарев Олег 134, 274, 330,
 339
 Гуго 454
 Гуго II 472
 Гуго Гамільтон 397
 Гудима Юрій 213
 Гудлейк Гардарікський 361
 Гумильов Лев 119, 338
 Гунар 454
 Гупало Віра 52, 57, 96
 Гурбик А. О. 16, 17, 144
 Гуревич Арон 80, 96, 153,
 230, 282, 285, 289,
 294, 471
 Гуревич Фрида 140
 Гушин Александр 448
 Гюзелев Васил Тодор 234
 Гюселено де Шавіньяк 557

Д

Діакону Павло 209
 Давид Ігорович 47, 50, 182
 Давідан Ольга 300, 301,
 322
 Даль В. 26
 Дандоло Андреа 407
 Данець Ож'є 419
 Даниило Романович 17,
 23-25, 28- 30, 32, 33,
 36, 37, 42-47, 50, 91,
 92, 95, 96, 105, 120,
 121, 122- 124, 138,
 140-143, 156, 157,
 172, 181, 184, 188,
 195, 196
 Данилевич Василий 113
 Данилевський Ігорь 164
 Данило Заточник 50

Данило Стовпник 142
 Данилюк Эд 41
 Данске Гольгер 419
 Даркевич Владимир 213
 Даркевич Владислав 117,
 322
 Дассен Джо 9
 Дашкевич Ярослав 22, 172,
 173, 174, 202, 254,
 315
 Дворнік Френсіс 208
 Дворниченко Андрей 27,
 93, 107, 163, 164, 169,
 170, 189
 де Голль Шарль 9
 Дегтярев А. 28
 Дегтярев Александр 124
 Дельбрюк Ганс 94, 151
 Деметрикевич В. 250
 Демиденко Григорій 538
 Демин Олег 8
 Демин С. В. 434
 Дербин Евгений 187
 Державин Николай 383, 484
 Джабаров Рустам 518
 Джаксон Татьяна 276, 284,
 285, 297, 304, 318,
 322, 329, 351, 352,
 354, 357, 359, 360,
 365, 503, 504, 509,
 513, 532, 545
 Дженкінс Ричард 440, 442
 Джонс Гвин 280, 471
 Дзеньковский Томаш 142
 Дианова Татьяна 542
 Диба Ю. 512
 Диба Юрій 96, 109, 114,
 412, 465, 501, 528
 Диллон Майлз 276
 Диякон Іоан 407
 Диякон Лев 440, 455, 463,
 479, 485, 489, 490,
 491- 494
 Диякон Павло 223
 Дімнік Мартин 480
 Діоклетіан 224
 Дір 84, 311, 391, 394, 395,
 403, 408, 419, 421,
 424, 435, 443
 Длугош Ян 407, 501, 504

Дмитрий Донской 524
 Дмитро Дедько 28, 32, 169, 188
 Дмитро Корятювич Боброк-Волинський 267
 Добржанський О. 17
 Добриня Малкович 533
 Добровський Йосиф 257
 Добродомов Игорь 526
 Доброславичі 169
 Довгань Петро 247
 Довженко Василь 100
 Довнар-Запольский Митрофан 110, 113, 187
 Долгов В. В. 164
 Долинська Мар'яна 54
 Домановський А. 19
 Домбровский-Шелагин В.И. 28, 29
 Домбровский Даріуш 26, 29
 Дорн Борис 461
 Дорофienко Инна 566
 Драбчук Іван 156
 Драгомира 214, 215
 Драгун Юрий 377
 Дралле Лотар 234
 Дринов М. С. 497
 Дробышев Юлий 120
 Дубашинский Антон 309
 Дубов Игорь 261, 285, 302, 303
 Дудаков Савелий 500
 Дулишкович Іван 269
 Духопельников Владимир 538
 Дучко Владислав 389
 Дьерфі Дюла 209
 Дьяконов И. В. 335, 341
 Дьяконов Иван 67
 Дьяконов Игорь 65, 327
 Дьяконов И. М. 65
 Дьяконов Михаил 93, 163, 190
 Дьячан Владимир 187
 Дюммлер Ернст 330
 Дядьковичі 169

Е

Еверс Йоган Філіп Густав 380
 Егір Грім 304
 Егоров Вадим 124
 Егоров Е. Е. 131
 Едвард Вигнанець 545
 Едуард Сповідник 545
 Ейлів Рагнвальдсон 116, 544
 Еймунд Залізнобокий 543
 Еймунд Рінгсон 541
 Ейнар Тамбарскельфір 360
 Ейнхард 329
 Ейрік Мандрівник 351
 Ейрік Кривава Сокира 112, 299, 409, 450
 Ейрік Мандрівник 322, 434
 Ейрік Хаконсон 376, 535
 Ейстейн 319, 322, 323, 324, 327, 329, 340, 351, 402
 Екблом Річард 380
 Елизавета Ярославна 284
 Елліс-Давідсон Хільда 381
 Ельфгіра 543
 Емельянов Валерий 501
 Емундарсон Ейрик 329
 Ениосова Наталья 365
 Енсон Ангрімур 321
 Ерік Рудий 299
 Еріксен Лейф 299
 Ермолаев Игорь 131
 Ершевский Болеслав 315, 356
 Ершевский Борис 115
 Етелер 555
 Ефрон И. А. 430

Є

Єлизавета 162
 Єлизавета Ярославна 427
 Єршов Геннадій 178
 Єфименко Петро 537
 Єфросинія Мстислава 184

Ж

Жарнов Юрий 364, 372
 Жвиташвили Юрий 285
 Жданов Иван 537
 Жевуські 32
 Железної А. 518
 Жеротинські 428, 429
 Жилина Наталья 365
 Жих Максим 17, 274
 Жолкевський Станіслав 9, 19
 Жуковская Наталья 91, 120

З

Зіборов Віктор 348
 Забелін Іван 383
 Заборовський Л. 22
 Заброварний Степан 23, 25, 107
 Завадская Светлана 154
 Завитневич Владимир 497
 Загорський В.С. 55
 Загоскин Николай 352
 Зайончковський Станіслав 38
 Зайцев Алексей 103
 Зайцев Олександр 19, 85
 Зайцев Юрій 19, 26, 85
 Зайкін В'ячеслав 476, 507
 Закревский Николай 100
 Закшевський Станіслав 236, 260, 264
 Залізник Андрій 527
 Залоторевской Ф. Х. 280
 Заплотинський Григорій Станіславович 59
 Зарічний Ігор 505
 Заруба Віктор 53, 58
 Заставний Федір 19, 85
 Застерова Богуміла 204
 Застерова Божена 217
 Заторський Назар 56
 Заходер Борис 136, 462
 Зашкільняк Леонід 34
 Заяць Андрій 56
 Зварич Владимир 563
 Зиборов Виктор 134, 538, 563

Зигмунт Кейстутович 98
 Зимек Рудольф 276
 Зимин Александр 130, 131,
 149, 150, 192, 498
 Зіморович Бартоломей 172
 Зінчук Ярослав 549
 Знойко Николай 484
 Зонара Іоан 455, 485
 Зоценко Володимир 84,
 365, 394, 395, 404
 Зубашевський Назар 57, 79,
 175, 289, 471
 Зубрицкий Денис 109

И

Ибн Даста абу Али Ахмед
 Бен Омар 379
 Ибн Мискавейх 461
 Иванов Вячеслав 64, 65,
 66, 67
 Иванов Павел 106
 Иванов С. А. 440, 455, 485-
 487
 Иванов С. В. 276
 Измайлов Искандер 519
 Иловайский Дмитрий 117,
 375, 423, 430, 466,
 484, 500
 Ильин Николай 532, 541,
 549
 Ингстад Хельге 280
 Инкин Василий 163
 Иннокентий IV 123
 Иоаннисян Олег 315
 Йосиф Флавій 255, 563
 Истрин Василий 423, 460
 Ищенко Александр 138

І

Ібн ал-Факіх 515
 Ібн Рошт Абу Алі Ахмад ібн
 Умар 212
 Ібн Русте 514
 Ібн Хаукаль Абдул Касім
 Мухамед 374
 Ібн Хордадбех 514
 Ібрагім ібн Якуб 232, 264,
 343, 416, 417

Івакін Всеволод 512
 Івакін Гліб Юрійович 538
 Іван Бирладник 29, 31, 130,
 182
 Іван Великий Олександро-
 вич 126
 Іван Калита 126
 Іванов Вячеслав 64
 Івар Широки Обійми 323,
 327, 351, 353, 398,
 399
 Івашків К. В. 51, 53
 Івашків Я. М. 51, 53
 Ігор Рюрикович 135, 175,
 311, 422, 443, 445,
 447, 448, 449, 450,
 451, 452, 453, 454,
 455, 456, 460, 462,
 463, 465, 466, 468,
 471, 473
 Ігор Старий 402
 Ігор Ярославич 556
 Ізмайлов Искандер 518
 Ізяслав 182, 411, 521, 522
 Ізяслав Володимирович
 189, 194, 522, 523
 Ізяслав Мстиславич 174
 Ізяслав Ярославич 110, 194,
 555
 Ілларіон 561, 562
 Ілля Муромець 419, 430
 Ілля Ярославич 546
 Іловайський Дмитро 312,
 383, 500
 Ільїн Микола 541
 Інгігерда 319, 329, 547
 Інгігрда 544, 545, 546, 566
 Інгмар 340
 Інокентій IV 123
 Іоаким Корсуняннин 320
 Іоан I 546
 Іраклій 225, 226, 232
 Ісаєвич Ярослав 7, 8, 9, 19,
 22, 24, 28, 29, 35, 51,
 80, 81, 82, 85, 106,
 109, 143, 144, 167,
 173, 175, 197, 200,
 204, 212, 220, 246,
 256, 263, 266, 414,
 498

Ісгерд 322
 Ісхаков Дамір 518

К

Кабанець Роман 455
 Каганкатваці Мовсес 462
 Каждан Александр 440,
 442, 490
 Казанский Николай 302
 Казимир Відновник 556
 Казимир III 38, 197
 Каинов Сергей 365
 Калініна Тетяна 136, 462,
 482, 483
 Калачов Николай 131
 Калинець Ігор 26
 Калинин Т. М. 461
 Калокір Патрикій 487, 492
 Кальв Арнарсон 360
 Кальницька Наталія Дми-
 трівна 58
 Кальті Марк 88
 Камалов Ильяс 122
 Каменаці Степаноса 172
 Каменецкая Елена 365
 Камолиддин Шамсиддин
 482
 Кан Александр 509
 Канівець Вячеслав 70
 Каплуновский А. 518
 Капраль Мирон 58, 171
 Карамзін Микола 89, 216,
 251, 257, 467, 504
 Каратай Осман 200
 Караулов Николай 373, 374
 Каргер Михаил 100, 104,
 537, 542, 566
 Карл Великий 151, 240,
 241, 298, 313, 324,
 326, 340, 414
 Карл III Товстий 337
 Карл Леопольд 313
 Карл Лисий 337, 405
 Карнейро Роберт Леонард
 76
 Карпов Алексей 465, 500,
 538, 558
 Карский Евфимий 130
 Карссефні Торфінн 299

- Карышковський Пётр 456, 485
Касиков Арно 338, 346
Касиков Хакон 338, 346
Каспарова Ксенія 71
Кастільо Луїс 430
Катерина Іванівна 313
Катерина II 338
Катічіч Радо 222
Кахнич Іван 55
Кашафутдинов Ренарт 131
Каштанов Сергій 283, 286, 420, 434, 460
Кашук Олександр 53, 57
Квален Ейвінд 380
Кедрін 382
Какамен 560
Кельтш Волкер 235, 260, 264
Керсновський Ришард 257
Кесраві Ахмед 461
Кестлер Артур 392
Кеттунен Лаури 380
Кеті Янош 88
Кибинь Алексей 556
Кизілов Михайл 433
Кириллін Володимир 122
Кирпичников Александр 422
Кирпичников Анатолій 261, 285, 293, 299, 301, 302, 307, 310, 314, 320, 328, 338, 357, 365, 374, 458
Киселева Любов Николаевна 427, 443
Кислов Михайл 111
Кіорсак Владислав 275
Кіркора А. 250
Клаїч Нада 216, 225
Клаузевіц 9
Клейбер Бьєрн 321, 363, 540
Клеймьонова Ольга Олександрівна 59
Клейн Лев 273, 274, 275, 301
Клепатський Павел 30
Клепатський П.Г. 30
Клепикова Г. П. 217
Климов Георгій 67
Климовський С. 18
Клінстман Г. 222
Клосс Борис 447, 507
Ключевський Василій 117, 148, 150, 168, 188, 189, 231
Книш Юрій 131
Кнуд Великий 543, 544, 545, 551
Кобрин Володимир 189
Кобыщанов Юрій 79, 174
Ковалівський Андрій 230, 421
Ковалевський Станіслав 80, 153, 352
Коваленко Володимир 512
Ковальський Тадеуш 230
Ковтало Б. 27
Коган В.М. 28, 29
Коен Леонардо 9
Козак Денис 72, 77, 218, 219
Козак Назар 19, 30, 31, 101, 128, 157
Козицький Андрій 18, 55
Козлов Віктор 75
Козловський Сергій Орланович 57
Козубська Ольга Богданівна 58
Коковцов Павел 423, 431, 432
Коломієць І. Г. 156
Колчин Борис 114, 115, 148, 187, 188, 355
Колыванова Марія 122
Комар Алексей 275
Комаров Константин 538
Коматина Полина 236, 260
Коменський Ян Амос 428, 429
Конаков Николай 302
Кондратович Кириак 313
Кондратович Миколай 163
Кондратюк Кость 19, 85
Кондрач Ярослав Стефанович 59
Коновалова Ірина 81, 513
Коновалова Н. Г. 285
Коновалов Юрій 112, 409, 459
Кононов Андрей 207
Конрад II 552, 553
Конча Сергій 202, 275, 320, 422
Конюхов Константин 122
Копиленко М. М. 485
Копилов С. А. 42, 86, 424, 435
Копыленко М. М. 440, 455
Кордуба Мирон 109, 143
Корж Єлена 537
Корзухіна Галина 300
Коринний Николай 104
Кормильчичі 169
Королів Александр 407, 431, 469, 481, 485
Королюк Володимир 205, 265, 285, 498, 549
Корсаков Дмитрій 118
Корчинський Орест 214, 248
Коснятин Добринич 540, 543, 546
Костів Михайло 29
Костомаров Николай 497, 537
Косточкин Володимир 114, 355
Коструба Теофіль 480, 537
Костюк Петро 56
Костянтин IX Мономах 558, 560
Костянтин VII Багрянородний 42, 107, 199, 200, 201, 202, 203, 205, 206, 207, 208, 210, 215, 216, 220, 225, 226, 254, 255, 357, 379, 441, 453, 458, 471, 473, 475, 486
Костянтин Великий 478
Костянтин IX 526
Костянтин Порфірогенет 356, 441
Котигорошко Вячеслав 219
Котляр Микола 24, 79, 91, 109, 121, 138, 156,

167, 181, 189, 391,
424, 469, 481, 499,
523, 532, 537, 541,
558
Котляров Д. А. 164
Котов Вячеслав 353
Котович Володимир 27
Кочубей Ю. В. 7
Кош Криштоф 330
Краге Ганс 63
Кралічек Антон 235, 244,
245, 252, 253, 257,
264
Кралюк Петро 138, 195
Красножон Андрій 56
Красноречьев Леонид 114,
355
Красоўслі А. П. 352
Крачковский Игнатий 373,
379, 482
Крейтон Владимир 366
Кривелев Иосиф 82
Кривизюк Леонід 53, 55
Кривошеев Юрий 91, 120,
122, 164, 189
Кривошея І. 20
Кривошея Ір. 20
Крижанівський Андрій 54
Крикун М. 54
Кримський А. 173
Крип'якевич Іван 24, 106,
109, 256, 257, 314
Крисінський Альфонс 257
Кріль Михайло 55
Кропоткин Владислав 307
Крузе Фридрих Карл Герман
405
Крузе Фрідріх Карл Герман
321, 323, 327, 331,
334, 338, 339
Крушельницька Лариса 68,
69, 248
Крюков Володимир 213
Куббель Лев 75
Кудряшов Константин 366
Куза Андрей 101, 116, 169,
540, 541
Кузенков Павел 407, 435
Кузнецов Стефан 450
Кузьменко Юрий 71

Кузьмин А. Г. 313
Кузьмин Аполлон 312, 375,
420, 423, 429, 447,
472, 549
Кузьмин Сергей 303, 306,
310
Кулаков Владимир 315
Кулинич Даниил 558
Кумкеса С. 501
Кунік Аріст 87, 230, 311,
330, 344, 345, 379,
382, 418
Кун Ласло 144
Кунстман Генріх 216, 222
Кунстманн Герман 207
Купланд Саймон 337
Купчинський Олег 8, 18, 22,
26, 37, 38, 268
Курінний Петро 558
Кураев Игорь 365
Куркуас Іоан 491, 492
Курукин Игорь 468
Кусцинский Михаил 364
Кухаренко Юрий 71, 252
Кухарський Євген 235, 245,
255
Куцин Михайло Миколайо-
вич 57
Кучера Михайл 104
Кучинко Михайло 106, 140,
229
Кучкин Владимир 119, 153
Кушкумбаев Айболат 122
Кушнір Є. І. 53
Кюнтцель Владимир 153
Кюнцлі Р.В. 54

Л

Літаврін Геннадій 206, 208,
472
Лавров Пётр 430
Лавровський Петро 320,
344, 422
Лазарев Виктор 566
Лалакон Феодор 492
Ламберт Ашаффенбурзький
506
Лансере Євген 490
Лаппо-Данилевский А. С.

87

Лапшин Владимир 538
Латом Бернард 313
Лашніюков Іван 138
Лебедева Н. Б. 280
Лебедев Глеб 261, 276, 285,
289, 301, 302, 303,
310, 319, 321, 322,
325, 338, 339, 364,
399, 422
Лебедев Павел 145
Лебединцев Пётр 422, 497,
542
Лебедкін Михайло 216
Лев 24
Лев VI 441
Лев Данилович 17, 21, 26-
29, 38-43, 46, 92, 95,
96, 123-125, 139, 140,
144, 157, 181, 196
Лев Диякон 456, 480
Левицький Тадеуш 256
Левченко Митрофан 407,
421, 423, 467, 474,
485, 498
Левшиновский Михаил 314
Лев Юрійович 29, 41
Лейвсон Гуннлауг 357
Лелевель Йоахім 235, 260
Лелекач Михайло 270, 528
Лелеков Леонид 67
Леонтьев Андрей 80, 538
Леопольд Штаде 556
Леп'явко С. А. 16, 17, 144
Лер Гебхард 388
Лер-Сплавінський Тадеуш
63, 251, 256
Лешкович Наталя 55
Лешек Білий 141
Лильо Ігор 19, 45, 53, 57
Лиман Сергей 20, 33, 439
Лимберт Александр 187
Лимонов Юрий 506
Линниченко Иван 87, 187
Лисейко Ярослав Богдано-
вич 60
Лисенко Олександр 53
Литаврин Геннадий 201,
206, 207, 240, 243,
440, 453, 455, 467,

- 472, 473, 480, 481,
537, 554, 559, 560
Литвина Анна 449, 479, 500
Литвин Микола 7, 16, 19,
23, 85
Лихачев Дмитрій 39, 91,
120, 274, 306, 330,
333, 334, 335, 339,
348, 393, 423, 441,
443, 511, 532
Лихачев Николай 315
Лихтер Юлия 365
Лінквіст Суне 278
Лісін Дмитро Сергійович
58, 276
Ловмянський Генрік 200,
201, 204, 213, 230,
233, 235, 239, 252,
254, 256, 257, 281,
323, 330, 337, 339,
345, 372, 391, 421,
426, 428, 434
Лоза Юрій 36, 444
Ломоносов Михайло 383, 535
Лонгинов Аркадій 106, 484
Лончар Міленко 206
Лопарев Хрисанф 497
Лопатинский Лев 531
Лорка Федеріко Гарсія 9
Лосева Ольга 347
Лотар II 336, 337
Луговий Олег 455
Лукин Павел 167
Лукомський Ю. 36
Луцький Олександр 19, 85
Лучинський Міхал 236,
260
Лушин Виктор 275, 460
Лушай Юрий 527
Львова Зоя 518
Любавский Матвей 168,
251
Любарт 28
Любарт-Дмитро Гедіміно-
вич 34, 41, 50, 98,
125, 126, 141, 196,
197
Людовик Анжуйський 197
Людовик Благочестивий
333, 390, 401
Людовик Брауншвейг 545
Людовик II Німецький 334,
335, 336, 337, 341
Людовик Німецький 233
Люттвак Едвард 474
Лябуда Герард 204, 211, 231
Лявданский Александр 111,
364, 366
Лянцкоронська Кароліна
27, 44
Ляска Віталій 508
Ляскоронський Василь 104,
138, 357, 458
Ляшенко Аркадій 420, 423,
427, 469
- ## М
- Міккола Йосиф Юліус 540
Міковші Йосиф 207
Мінорський Володимир
214, 483
Мавродін Володимир 83,
92, 104, 148, 231, 232,
311, 372, 388, 423,
432, 465, 537, 550
Магнус Добрий 360, 558
Магнус Олафсон 342, 415,
416, 553
Маджак 231
Мазурик Юрій 142
Майер Ганс Ебергард 63
Майко Вадим 432, 433
Майков Леонид 497
Майоров Александр 16, 25,
27, 31, 37, 38, 52, 55,
79, 91, 93, 105- 107,
120, 138, 153, 180,
195, 199, 204, 205,
216, 220, 268
Макаров Николай 315
Мак-Дормит Ричард А. 376
Максимейко Николай 131,
148
Максимов Евгений 71, 219
Максимович М. 542
Мал 469
Малкольм III 545
Мал Любчанин 501
Малуша 496, 499, 500, 501,
503, 505
Малфрід Сильний 509
Мальшевский Иван 466
Маніак Георгій 525, 554,
558, 559
Мандзяк Віктор 55
Марвазі Тахір 441
Маретіч Томіслав 206
Марія 10, 14
Марія Львівна 24, 26
Марк Аврелій 253
Маркварт Йосиф 134, 214,
231, 380, 393
Марк Любечанин 495
Марков Алексей 430
Марков Михаил 103
Марм'є Карл 313
Марр Микола 62
Мартынов Виктор 65
Мартынов Михаил 118
Мартынюк Алексей 88, 112,
409
Марцэлеў С. В. 352
Марченко Олег Іванович 60
Маслійчук В. Л. 16, 17, 144
Массон Вадим 66
Масуді 434
Матвеева Л. В. 7, 34
Мателешко Юрій Павлович
59
Матузова Вера 123, 212,
450, 537, 544, 545
Матях В. М. 16, 17, 145
Мацкевий Л.Г. 51
Мацько Ігор 315
Мацюк Ігор Іванович 60
Мачадо Антоніо 9
Мачинская Анна 284, 286,
302-304, 310, 323,
349
Мачинский Дмитрий 303,
304, 308, 310, 349,
370, 389, 407
Мегорский Владимир 353
Медушевская О.М. 25
Мезенцаў У. І. 352
Мейє Антуан 62, 63
Мелік-шах I 513
Мельник М. 19
Мельникова Елена 78- 80,

- 99, 261, 274, 276, 282,
284, 297, 302, 304,
322, 325, 326, 329,
330, 346, 351, 354,
356, 363, 365, 382,
391, 414, 419, 420,
424, 425, 427, 434,
442, 481, 502, 504,
545
- Мелюкова Анна 69, 252
Менакер Яков 501
Менандр Протектор 228
Меннінг Кларенс 380
Меркулов Всеволод 274,
313
Мечев М.М. 39
Мещанинов Иван 423
Мешко I 202, 244, 344, 415,
418
Мешко II 553
Мешко II Ламберт 552
Микитин А. 32
Микляев Александр 353
Миколай Містик 228
Миллер Всеволод 430
Милов Леонид 97, 131
Милотенко Надежда 323,
542
Милян Тарас 229
Минлос Нора 307
Минорский Владимир 144,
483
Миська Роман 59, 248, 250
Митоян Роберт 365
Михайлеску-Бирлаба Віргіл
219
Михайлина Любомир 59,
72, 76, 79, 175, 221,
471
Михайлов Емил 485
Михайлов Кирилл 309, 365
Михайло Всеволодович 91,
184
Михайло III 393
Михаил Черниговский 91,
120
Михайлюк В. П. 16
Михеев Савва 541, 542
Мицько Игор 434
Мицько Igor 172, 315, 412,
419, 428, 466, 501
- Мишин Дмитрий 298, 405,
421
Мідвардар-Скетті 361
Мікляев Олександр 341
Мілеєв Дмитро 479
Міллер Герхард Фрідріх
379
Мільчев В. I. 16, 17, 145
Млодніцький Кароль 48
Могаричев Юрий 393, 431,
433
Могунцій Вільгельм 476
Модельський Тадеуш 204
Молдован Александр 537,
561
Молхов Николай 129
Молчанов Аркадій 315,
338, 448, 479, 524
Мольнар Ерик 423
Монгайт Олександр 67, 114,
117, 355, 375, 376
Мономаховичі 194, 526
Моравський Олег 431
Моравчик Дюла 208
Морозіні Франческо 381
Москаленко Олексій Сергій-
ович 58
Моурадія д'Охссон Абрахам
Костянтин 375
Моця Олександр 16, 17, 79,
145, 174, 479
Мошин Владимир 295, 432,
483, 498, 537, 559,
560
Мошинський К. 251
- Мстислав Володимирович
89, 102, 114, 168, 189,
355, 372, 524, 531,
535, 549, 550
Мстислав Давидович 154
Мстислав Данилович 40
Мстислав Ізяславич 43,
139, 183
Мстислав Мстиславич 156,
184
Мстислав Романович 81
Мулич Іван 206, 222
Муравьев Михаил 116
- Мураев В. В. 512
Мусин Александр 275, 349,
499, 512, 558
Мусіна Надія 518
Мутафчиев Петр 484
Мюленгоф Карл 251
Мюллер Людольф 542
Мюссе Люсьєн 71, 294

Н

- Нідерле Любор 204, 216,
231, 255
Надеждин Николай 251
Назаренко Владимир 302
Назаренко Олександр 165,
180, 234, 235, 236,
239, 251, 256, 259,
285, 301, 472, 473,
480, 506, 523, 528,
539, 541, 545, 563
Наконечний Євген 129
Намдаров Геннадій 448, 466
Насонов Арсеній 86, 100,
118, 136, 420, 442,
462, 504
Натаєвський Олексій 394
Натан Ісаак 431
Науменко Кім 19, 85
Нахтігаль Райко 217
Небелюк Мирослав 558
Неклюдов Сергей 443
Некрасов М. Ю. 281
Непокупный Анатолій 71
Нефёдов Василий 365
Никитенко Надія 566
Никифор II 486, 487, 488
Никифор Фока 474
Николаев Всеволод 423,
439, 466
Николаев Сергей 39, 217,
274, 306, 330, 333,
334, 335, 339, 348,
393, 441, 443
Никольский Владимир 191
Никольский Николай 537
Никольский Сергей 79, 165
Нігматулін І. 517
Нігматулін Ібрагіма Мохамед-Карімович 517

Нідерле Любор 69, 215,
251, 261, 325
Нізам ал-Мульк Мухамед
бен Абу Саїд ал-Джу-
нейда 516
Нікітенко Надія 543
Новакович Рєља 224, 225
Новикова Галина 365
Новосельцев Анатолій 78,
81, 93, 95, 99, 135,
136, 167, 187, 201,
206, 258, 373, 374,
395, 421, 431, 432,
434, 438, 449, 453,
460, 461, 462, 480,
482
Норна-Гест Тордарсон 405
Носов Евгений 115, 185,
284, 301, 303, 349,
363
Нурутдинов Ф. Г.-Х. 517,
518

О

Обнорский Сергей 423
Оболєнський Дмитро 381,
472
Овсінський Юрій 7, 16, 18,
19, 53, 101, 128, 157
Овчинніков Олександр 96
Ода Штаде 556
Одд Священна Стріла 426
Одинец Дмитрій 379
Однороженко Олег 36, 54,
59
Окулич-Казарин Николай
366
Олаф 329
Олаф I 509
Олаф II Товстий 539, 544
Олафа II 552
Олаф Гора Руїн 425
Олаф Гудредсон 314
Олаф Святий 359
Олаф Трюггвасон 423, 503,
508, 532
Олаф Харальдсон 551
Олаф Шетконунг 544
Олег Віщий 26, 42, 86,
135, 228, 311, 419,
420-422, 424- 439,
442-446, 448, 449,
451, 465- 468, 473
Олег Олегович 430
Олег Святославич 428, 503,
506
Олег Сильний 424
Олег Ярославич 183
Олейченко Александр 275
Олександр VII 441
Олександр Казимирович 85
Олександр Невський 91,
120, 121, 123, 124,
196
Олександр Ярославович 91,
124
О'Лір О. 311
Ольга 175, 200, 311, 419,
445, 457- 459, 465-
473, 475, 477, 487,
491
Ольгімант-Михайло Голь-
шанський 92
Ольговичі 126, 177, 187,
194
Омельчук Богдан Андрійо-
вич 60
Онзорге Вернер 207
Онищук Ярослав 53, 57, 72
Орешников Алексей 314
Орлов Александр 138
Орлов Сергей 114, 355
Орне Джуэтт Сара 281
Остап'юк Олександр 142
Острогорский Георгий 440,
442, 472
Острозький 22
Острозький Костянтин Іва-
нович 38, 43, 50, 51
Острозький Федір Данило-
вич 36
Острозькі 31, 42, 182
Отрембський Я. 251
Оттар Сварті 359
Оттон I 207, 240, 265, 417,
429, 430, 446, 476,
486, 506
Оттон I 344
Оттон II 255

Ощипок Лев 10, 14
Ощипок Микола 10, 13
Ощипок Наталя 19, 34
Ощипок Оля 10, 14
Ощипок Петро 10, 14

П

Павіч Армін 207
Павлів Дмитро 19, 85
Павлішч Драгутін 226
Павлов Алексей 131, 497
Павлов-Сильванский Нико-
лай 97, 190
Павло Орозій 211
Павлушкова Марія 423
Палідович-Карпатський
Михайло 32
Панкратова Марія 304
Пантелича Степан 215
Панькевич Іван 269
Папа Іванна 57, 125
Папроцький Б. 428, 429
Пап Стефан 268, 269
Парк Чарльз Ф. 376
Партика Зіновій 50, 51
Пархоменко Володимир 83,
357, 375, 388, 423,
458, 472, 474, 477,
497, 498, 506, 536
Паршин Ілля 7, 11, 15, 56,
57, 190
Паславський Іван 33, 54
Пастернак Ярослав 96, 216
Патер Іван 19, 32, 85
Пачкова Светлана 72
Пашин Сергей 168, 189
Пашкевич Генрик 247
Пашуто Владимир 78, 79,
92, 93, 95, 99, 106,
109, 123, 131, 135,
136, 137, 140, 168,
169, 187, 283, 284,
286, 420, 439, 460,
462, 472, 479, 483,
484, 485, 528, 553,
560
Пашенко Євген 223
Пелєнський Ярослав 89
Пелєщишин Микола 67,
96, 213

- Пеняк Степан 218, 219
 Первоульф Осип 314
 Переньи Йозеф 423
 Перський Вадим 347
 Перунін Володимир 471
 Перфецький Євген 504
 Перхавко Володимир 424
 Петегірич Володимир 19, 85, 221
 Петрашенко Валентина 72
 Петренко Валерій 302, 303
 Петренко Володимира 252
 Петрик Андрій 16, 59, 169
 Петров Алексей 169
 Петров Андрій 518
 Петров М. 542
 Петров М.Б. 40
 Петров Николай 106, 306
 Петро Орсеоло 556, 557
 Петрухин Володимир 80, 284, 364, 372, 402, 420, 424, 432, 481, 511
 Петуні Петро 144, 269
 Печенюк Ігор 120
 Пешіна Томаш 429
 Пигулевская Нина 82
 Півторак Григорій 129
 Піддубняк О. 54
 Платонова Надежда 275
 Платонов Сергей 472
 Плахонин Андрей 91, 121
 Плетінь-Педаш Галина Тимофіївна 9
 Плетнієва Светлана 134, 174, 209, 392, 393
 Плечко Лев 307, 353
 Плохов Александр 303
 Плохов Алексей 115
 Площанский Венедикт 106
 Повстенко Олекса 537
 Погодин Андрей 74
 Погодин Михаил 89, 103, 314, 484
 Погодін Олександр 314, 382
 Подосинов Александр 212, 513
 Полевой Николай 457
 Полієвкт 474
 Половой Николай 136, 432, 456, 460, 461, 462
 Полонська-Василенко Наталія 537
 Полосин Иван 148
 Полуэктов Юрий 230
 Поляков С.І. 40
 Попов Александр 386
 Попова Л. М. 553
 Попов Олександр 386, 552
 Попов Харитон 392
 Поппе Анжей 500, 543
 Поромон 540
 Потапов Леонид 120
 Потин Всеволод 315, 322
 Потканські Кароль 266
 Потоцький Ян 233
 Потресов Александр 307
 Похилевич Лаврентий 100
 Преображенский Александр 81
 Преображенский Олександр 93
 Пресняков Александр 118, 165, 180, 184, 189, 423, 532
 Прилуцький Дмитрій 383
 Приселков Михаил 138, 380, 391, 472, 498, 537, 546, 561, 562
 Приходнюк Олег 72, 218
 Пришляк Ярослав 7, 23, 26, 51
 Прищепа Богдан Анатолійович 60
 Пріцак Омелян 28, 84, 259, 289, 319, 338, 343, 361, 381, 394, 401, 402, 403, 404, 407, 416, 425, 426, 431, 435, 511, 512, 513, 516, 517
 Прозоровський Дмитро 500
 Прохаска Антоній 44
 Пруденцій 260
 Пселл Михайло 559, 560
 Пташицкий С. П. 87
 Пузанов Віктор 28, 79, 93, 163, 164
 Пушкарева Наталья 457, 465, 469
 Пушкіна Тамара 364
 Пушкіна Татьяна 80, 372, 538
 Пчелов Евгений 25, 79, 134, 273, 274, 320, 321, 330, 333, 334, 337-340, 344, 422, 424, 448, 457, 466, 467, 503, 507, 527, 532, 533, 536, 539
 Пшик Володимир 96
- Р**
- Рабій Ю.С. 23
 Рабцєвіч Валентин 411
 Равдонікас Владислав 300, 301, 372
 Рагнар Лодброк 46, 78, 84, 275, 321, 323, 328, 332, 395-398, 400-404, 407, 408, 434, 442
 Рагнвалд Бруссон 554
 Рагнвалд Ульвсон 373, 544
 Рагнвальд Ейнарсон 409, 411
 Рагнвальд Олафсон Достославний 112, 409
 Радзівіл Альбрехт 566
 Райтаровська Наталія 275
 Рамм Борис 477
 Рандвер 327
 Рандеборг Клаус 279
 Рапов Олег 314, 316, 394, 472, 480, 499, 522, 524, 530, 541
 Раппопорт Павел 100, 114, 355
 Расовский Дмитрий 209
 Ратич Андрій 270
 Ратич Олексій 96, 498, 529
 Раткош Петер 234
 Рахимзянов Булат 122
 Рачкі Франьо 207, 216
 Регіон Приюмський 333
 Регінфрід 332, 333
 Режабко И. 87
 Репніков Микола 300
 Рєрик Ютландский 274

- Рерік 325, 326, 413
 Реріх Миколай 358
 Рибаків Борис 10, 70, 90, 177, 193, 216, 231, 338, 345, 424, 439, 467, 540, 563
 Ридзевська Олена 281, 339, 346, 363, 427, 442, 532
 Рикман Еммануїл 218, 219
 Римберт 336
 Ричка Володимир 156, 465, 499
 Рі Кріс 9
 Рімберт 328, 330
 Рклицкий Михаил 103
 Роберт II 557
 Рогатинець Іван Кузьмич 41
 Рогачев Михаил 302
 Рогволод 112, 311, 409, 410, 411
 Рогнеда 500, 503, 504, 521, 522, 523, 524, 525, 526, 531
 Рогов Владимир 97
 Роже 557
 Рожко Михайло 27, 33, 36, 55, 144, 213, 529
 Розанов Сергей 562
 Розвадовський Ян Міхал 63
 Розен Виктор 230, 344, 379, 418, 497
 Розенкампф Густав 381
 Розов Михайло 561
 Розов Николай 561
 Роллон 298
 Роман III 554
 Роман Данилович 42, 140, 182
 Роман Ігоревич 183
 Роман II 205, 473
 Роман I Лакапін 431, 455
 Роман Мстиславич 23, 32, 36, 37, 44, 45, 55, 105, 109, 114, 138, 180, 184, 188, 194, 195, 355
 Романовичі 24, 29, 33, 38, 49, 50, 51, 52, 54, 95, 98, 125, 196, 197
 Романовы 134
 Роменский Александр 56
 Ромодін Вадим 66
 Ронін Владимир 207
 Рорік Фрисландський 281
 Рорік Ютландський 339
 Роспонт Станіслав 63
 Ростислав Іванович 182
 Ростиславичі 45, 52, 138
 Ростислав Михайлович 181, 190
 Ростислав Рюрикович 184
 Рохлін Дмитрій 539
 Рохлін Давид 525
 Рошко Георгій 123
 Роєсдаль Ельза 280
 Рудаков Владимир 122
 Руднев Владимир 499
 Рудницький М. 251
 Рудницький Ярослав-Богдан 129
 Русанова Ирина 72, 79, 221, 249
 Русіна О. 16
 Рутківська Лукерія 174
 Рыбаков Борис 68, 70, 80, 90, 100, 102, 103, 116, 118, 148, 177, 185, 189, 231, 251, 310, 345, 375, 391, 423, 424, 498, 531, 532, 541, 563
 Рыбаков Владимир 336, 425
 Рыдзевская Елена 281, 304, 317, 318, 319, 320, 339, 345, 359, 376, 381, 423, 443, 449, 450, 460, 466, 472, 498, 503, 509, 522, 532, 539, 541, 544, 558
 Рюрик 18, 27-29, 42, 45, 50, 78, 134, 273, 274, 275, 311-314, 324-334, 336, 337, 339, 340, 344-349, 351, 383, 391, 408, 414, 420-422, 433-435, 448, 449
 Рюрик Метатель Кілець 323, 327, 398
 Рюрик Новгородський 281
 Рюриковичі 8, 10, 15, 22, 25, 30, 41, 42, 45, 46, 58, 78, 105, 107, 111-115, 134, 165, 166, 175-177, 179, 181, 220, 273, 294, 311, 315, 346, 377, 408, 496
 Рюрик Ростиславич 184
 Рябинин Евгений 302, 303, 304, 306, 308, 309, 310, 339, 538
- ## С
- Сігрід Гордячка 509, 532
 Сігурд Ейріксон 503
 Сімокатта Феофілакт 231
 Савельєв Павло 375
 Сазанов Андрей 393, 433
 Сайф ад-Даула 474
 Сакач Стефан 204
 Саксон Анналіст 332, 333
 Саксон Граматик 311, 316, 355, 398, 400, 402, 403, 407, 424, 442
 Саливон Александр 240
 Самойловський Ілля 469
 Самоквасов Дмитрій 103, 372
 Самонова Марія 541
 Самсонова Марія 110, 112, 409
 Санчук Генріх 240, 242, 335, 425
 Сапіги 41
 Сарабьянов Владимир 302
 Сафронов Владимир 65
 Сахаров А. 388, 487
 Сахаров Андрей 83, 313, 388, 423, 439, 456, 460, 462, 472, 474, 477, 485, 488
 Сванидзе Аделаїда 295
 Сварник Іван 16, 18, 19, 85
 Свейн Гаральдсон 342, 415

- Свейн Роздвоєна Борода 509, 532, 543
 Свейн Хладаярл 539
 Свенелд 136, 453, 454, 460, 481, 507
 Свен II Естрідсена 425
 Свенціцький Іларіон 423
 Свердлов Михайл 28, 92, 93, 131, 148, 149, 150, 151, 165, 180, 186, 191, 193, 284, 338, 347, 349, 422, 439, 449, 476, 498, 542, 549, 556
 Свешніков Ігор 67, 68, 74, 77, 107, 177, 205, 228, 248
 Свидригайло-Лев-Болеслав Ольгердович 98, 125, 197
 Святопук Моравський 208, 212, 213, 214
 Святополк 543, 546
 Святополк Ізяславич 167, 181, 182, 192
 Святослав 468
 Святослав Володимирович 31, 35, 108, 435, 518, 527, 528, 531, 533
 Святослав Всеволодович 518
 Святослав Ігоревич 44, 78, 111, 114, 136, 137, 171, 275, 357, 391, 412, 458, 477, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 496, 512
 Святослав Ольгович 131, 154, 186
 Святослав Ярославич 548, 555
 Святский Даниил 447
 Сегеда Сергій 56
 Седова Марія 284, 527
 Седов Валентин 72, 74, 76, 104, 111, 216, 221, 227, 229, 252, 258, 306, 367, 371, 527
 Седых Валерий 322, 350
 Селезнєв Юрій 122
 Селин Адріан 350
 Семёнов Вениамин 376
 Семенов Ігорь 432
 Семёнов Юрій 75
 Семен Омелькович 139
 Семунд Мудрий 321, 398
 Сенковський Осип 513
 Сенявські 41
 Серант А.Й. 55
 Сергеев С. И. 111, 364
 Сергеевич Василь 131, 167, 183, 187
 Серебрянский Николай 466, 527
 Середонін Сергій 216, 228, 251
 Серяков Михайл 275
 Сетала Еміл Нестор 380
 Седов Валентин 252, 257, 370, 385
 Сигізмунд Люксембург 197
 Сидоров Александр 334, 336, 341
 Сизов Владимир 111, 364, 366
 Симеон 228, 466
 Синеус 345, 346
 Сисин Ф. 22
 Сігват Тордарсон 359
 Сігіберт 223
 Сігіфрід 324, 327
 Сігрід Гордячка 533
 Сігуд Змій в оці 332
 Сігурд 359
 Сігурд Рінг 321, 323, 324, 328, 399, 400
 Сінехус 311
 Скіліца Іоанн 382, 455, 485, 493
 Скарбек Станіслав 49
 Скарбки 26
 Склір Варда 490, 491
 Сковгард-Петерсен Інге 381
 Сколоздра Роман 26, 27, 28, 51, 52
 Сковчиас Ігор Ярославович 60
 Скрынников Руслан 195, 295, 432
 Скульд Скевінг 327
 Скульдунги 323, 324, 329, 351, 434
 Смішко Маркіян 216, 217, 219
 Смбаг I 438
 Смирнова Галина 68
 Смирнов Яков 566
 Смірнов Павло 375, 401
 Смоля Валерій 16, 17, 34, 72, 145, 499, 558
 Смуток Ігор 56
 Снисаренко Александр 559
 Сноррі Стурлусон 317, 321, 357, 398, 424, 425, 503
 Соболева Надежда 315
 Соболевский Александр 77, 220, 466, 497
 Собчук Володимир Дмитрович 58
 Сов'як П. 34
 Сойер Питер 381
 Сокирко О. Г. 16, 17, 145
 Соколов Борис 497
 Сокур Іван 376
 Соловійов Сергій 216
 Соловьёв Александр 140, 423, 500
 Соловьёва Лія 70
 Соловьєв Кирилл 78
 Соловьєв Сергей 154, 165, 180, 186, 534
 Солунський Дмитро 269
 Сорокин П. Е. 302
 Сорочан Сергей 19, 56, 433
 Соссюр Фердінанд 62, 87, 204
 Сотникова Марина 523
 Сочнев Юрій 120
 Спицын Александр 111, 364, 366, 370
 Срезневский Измаил 500
 Ставр Городятинич 188, 189
 Сталін Йосиф 62, 375
 Сталсберг Анне 302, 303, 309
 Станіслав Володимирович 111, 535

- Станіславський В. В. 16, 17, 145
 Станкевич Ядвіга 301
 Стасюк А. 48
 Стеблій Наталія 247
 Стеблін-Каменський Михайло 81, 281, 282, 420
 Стенбергер Мартен Карл Герман 278
 Стендер-Петерсен Адольф 278, 312, 380, 540
 Стенstrup Йоханес Хрістофер Хагеман Рейнгард 278, 330
 Степанков Валерій 16, 17, 30, 47, 145, 179
 Степанова Елена 393
 Стефан I 270, 528, 552, 555, 556
 Стефанович Пётр 96, 169
 Стефан Святий 108
 Стецик Юрій 53, 57
 Стредовський Ян 429
 Стрижак Олексій 383
 Стрінгольм Андерс Магнус 277
 Строков Александр 116
 Струкевич О. К. 16, 17, 145
 Стуканоў Алексей 411
 Стурлауг 328
 Стурлауг Працьовитий 317, 319, 340
 Стурлауг Хрольв 328
 Судислав 554
 Судислав Володимирович 116, 181
 Султанов Турсун 120
 Суляк Сергей 38, 109
 Сурозький Стефан 383, 393, 431
 Сцібор 197
 Сыромятников Александр 479
 Сюзюмов Михайло 440, 455, 480, 485, 492
 Сяков Юрій 405
- Т**
 Тіандер Карл 427
 Талис Дмитрій 498
 Тараканова Сусанна 369, 371
 Тарановский Федор 167
 Тассіло I 225
 Тагіщев Василь 195, 311, 313, 320, 344, 348, 422, 459, 463, 466, 467, 477, 479, 495, 500, 506, 520, 521, 526, 527, 531, 535
 Таубе Михаил 315
 Тафасв Геннадій 518
 Творогов Олег 39, 274, 306, 330, 333, 334, 335, 339, 348, 393, 441, 443, 480, 511
 Темушев Степан 274
 Тереножкин Алексей 74
 Тер-Мкртичан Лорэтта 462
 Терпиловский Ростислав 71, 72, 77, 218, 219
 Терський Святослав 54, 55
 Тименецкий К. 251
 Тимко Імре 269
 Тимофеев Евгений 221
 Тимошенко Л. 33, 54
 Тимошук Борис 79, 174, 214, 221, 249
 Тинісон Ернест 370
 Тихвинский С. Л. 122
 Тихомиров Михайло 110, 111, 119, 130, 131, 148, 150, 167, 187, 188, 192, 364, 379, 448, 485, 506, 537, 550, 551, 554
 Тихонов Юрий 93
 Тищенко Алексей 366
 Тіандер Карл 319, 423, 427, 450
 Тідрек Бернський 320
 Тітмар Мерзебурзький 244, 416, 499, 519, 523
 Товія Малкович 500
 Тодд Малькольм 71
 Тойнбі А. 177
- Толочко Алексей 89, 90, 131, 165, 169, 179, 180, 195
 Толочко Пётр 28, 84, 90, 100, 101, 110, 138, 153, 167, 168, 170, 180, 187, 195, 259, 316, 389, 394, 402, 435, 480, 499, 506, 538
 Толстов Сергей 67
 Толстой Иван 314
 Томас Фрідріх 313
 Томашівський Степан 108, 528
 Томенчук Богдан 236, 239, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 250, 251, 252, 257, 258, 259, 262
 Томсен Вільгельм 345, 380, 381, 391, 419, 504
 Томсен Вільгельм Людвіг 278
 Топоров Владимир 63, 64, 414, 420, 469
 Торір Рагнвальдсон 411
 Торнік Лев 561
 Травнічек Душан 260
 Гранд 322
 Транковський Олексій 547
 Траутман Рейнгольд 71
 Трачук Олексій Васильович 60
 Трепавлов Вадим 122
 Третьяков Пётр 67, 70, 74, 205, 216, 251, 312
 Тронько Павло 101
 Тропин Николай 117
 Трубачёв Олег 64, 65, 81
 Трувор 311, 345, 346
 Трюгвасон Олаф 281, 284, 357, 359, 405
 Тунмарк-Нюлен Лена 365
 Туптало Дмитро 30
 Тур 411
 Туре Йонсон Арне 278
 Турилов Аркадій 22, 430
 Туркевич В. 186
 Тьодольв Мудрий 321

У

Уайт Хейден 168
 Удальцов Александр 74
 Ужанков Александр 542
 Ульвкель 329
 Ульф-Ейлів Рагнвалдсон
 373, 553
 Успенський Федір 380, 449,
 479, 484, 500
 Устіянович Корнило 529
 Устимович М. П. 430
 Усцький Мирослав 9
 Усяченко Л.М. 55

Ф

Філіст Георгій 480
 Файда О. 19
 Фалалеева Ирина 440
 Фаріон Іван 7
 Фасмер Макс 73, 251, 380,
 382, 383
 Фегер Габор 208
 Федак Сергій 55, 58
 Федір Любартович 125, 197
 Федоров-Давыдов Герман
 512
 Федусевич Володимир 23
 Федущак-Паславська Ганна
 19
 Фельдман Владимир 120
 Феодорокан Василь 560
 Феофіл 261, 395, 435, 487,
 514
 Феофан 456
 Ферянчич Боро 224
 Фетисов Александр 102,
 296
 Фехнер Мария 364, 463
 Фешовець О. 311
 Филин Николай 428, 430
 Филин Федот 65, 74
 Филипчук Андрій 56
 Филипчук Михайло 41, 48,
 72, 221, 239, 248, 249
 Филипчук Олександр 454,
 456
 Фиркс Йохен 294
 Фіркович Авраам 433, 446

Флоровський Антон 429
 Флоря Борис 22, 242
 Фогель Вальтер 331
 Фок Варда 456, 491
 Фокт Криштоф 203
 Фомин Вячеслав 273, 311,
 312
 Фонт Марта 7
 Фортинский Фёдор 497
 Фрідріх III 552
 Фрамар 319, 328, 329, 340,
 346
 Франко Іван 32, 273
 Франчук Вера 91, 121
 Френ Християн 513
 Фризе Христиан Феофил
 394, 430
 Фрізе Християн Феофіл 429
 Фріце Вольфганг 234, 235
 Фріцлер Карл 277
 Фродо Хельга 424
 Фроянов Игорь 27, 93, 163,
 164, 170, 179, 189,
 346, 372, 538
 Фрьоліг Л. 353
 Фурман Дмитрій 500

Х

Хабургаєв Георгій 202
 Хакон 508, 509
 Хакон Гаральдсон Добрий
 450
 Хакон Сігурдарсон 342, 415
 Халанський Михайло 423,
 430
 Хальвдан 317, 318, 319,
 320, 323, 324, 327,
 329, 332, 333, 336,
 349, 402
 Хальвдан Старий 317, 318,
 320, 321, 322, 323,
 327, 328, 330, 331,
 332, 333, 340, 351
 Хальвдан Чорний 317
 Хальвдан Щедрий 317
 Хара-Даван Эренжен 120
 Харун ібн Яхья 258
 Хасдай ібн Шапрут 431
 Хаук Ерлендсон 365

Хаялі Рустем Ізеттович 59
 Хвольсон Даниил 379
 Хвошинская Наталия 115
 Хейфец Йосиф 500
 Хельгі Сміливий 425
 Хеммінг 332, 333
 Хемніц Іоганн-Фрідріх 313
 Хергейр 319, 329
 Херрман Іоаким 233, 239,
 243, 244, 246, 247,
 249, 250, 251, 252,
 257, 258, 259, 260,
 262, 279, 307, 325,
 395
 Хільберт 225
 Хлебников Николай 189
 Хлезов Александр 274
 Хледвер 322
 Холмквіст Вільгельм 278,
 380
 Хольман Ганс-Фрідріх 338,
 339
 Хомутова Лидия 306
 Хоніат Микита 536
 Хорік I 332, 337
 Хорік II 337
 Хорошев Александр 115,
 355, 509, 541
 Хортек Любовь 120
 Хрбек Іржі 375
 Хрольв 317, 340
 Хрольв Кракі 399, 424
 Хрусталёв Денис 119
 Хрусталёв Дмитрій 124
 Хрусцевич Гавриил 142

Ц

Царьова Н. 41, 172
 Цветков Сергей 274
 Цвіклінські Себастьян 517
 Цейсс Йоган Каспер 235,
 245, 260, 261, 264
 Целуйко Олександр 7, 16,
 19, 20, 30, 58, 429
 Цельняк Ірина 52, 54
 Циб Сергій 393
 Циганкова Е. Г. 7
 Цимісхій Іоан 472, 488, 489,
 491, 492, 493

Цукерман Костянтин 389,
391, 392, 431
Цюра Соломія 49

Ч

Чабан А. А. 294
Часлав Клонімірович 455
Чекова Ирина 440
Черепнин Лев 92, 93, 95,
122, 131, 187, 286
Черкас Б. 16, 18
Черкас В. Б. 16, 17, 145
Черкас Наталія 120
Чернев Николай 314
Чернецов Алексей 315
Чернецький Євген 54
Черниловський Зіновій 335
Чернов Андрей 35, 39, 47,
274, 289, 305, 306,
308, 311, 314, 329,
330, 331, 333, 334,
335, 339, 348, 393,
439, 440, 441, 443,
447, 465, 468, 477,
480, 525, 526
Черноглазов Дмитрій 485
Черных Наталия 115, 301,
304, 309, 310, 339,
355
Черных Павел 312
Чертков Александр 484
Чешек Себастьян 21
Чингіз-хан 16
Чировський Миколай 381
Членов Анатолій 479, 498,
500
Чобіт Дмитро 54
Чорний Модест 19, 38, 101,
128, 157
Чорній Володимир 33, 37
Чорновол Ігор 25, 39, 55
Чорнорижцев Яков 541
Чорторійські 43
Чухліб Тарас 16, 17, 55,
129, 145

Ш

Шішіч Федро 204

Шабашов А. В. 16
Шамілоглу Юлай 517
Шамс ад-Дін Абу-л-Муза-
фар Ільтутміш 516
Шамуель Аба 557
Шанєка Франьо 226
Шаповалов Георгій 315,
495
Шапошников Александр 393
Шараневич Изидор 106,
109, 156
Шаскольський Ігор 83, 92,
116, 301, 303, 311,
339, 388
Шафарик Павел Йозеф 234,
235, 240, 243, 245,
251, 252, 253, 254,
255, 260, 264, 325
Шахматов Алексей 73, 216,
231, 232, 251, 277,
295, 372, 375, 381,
391, 420, 423, 439,
442, 466, 496, 497,
500, 506, 507, 511,
537, 540, 562
Шаховський Дмитрія 524
Шварн Данилович 38
Шевченко Ігор 87
Шевченко Тарас 403
Шевченко Федір Павлович 26, 80, 93, 127, 152
Шедель Герман 233
Шекера Іван 528
Шекспир Вільям 9, 311
Шеломенцев-Терський Святослав Володи-
мирович 56
Шелухін Сергій 129
Шепард Джонатан 389
Шестаков Борис 80
Шехтер Соломон 135, 431
Ширинський Сергій 315
Шитова Татьяна 303
Шлейхер Август 62
Шлецер Август Людвіг 346,
380, 388, 422, 467
Шмидт Евгений 367, 372
Шмід Вольфганг Пауль 63
Шмідт Йоган 62

Шмурло Евгений 382
Шнайдер Антон 20
Шнейдер Володимир 500
Шнірельман Віктор 517
Шпик Ігор 55, 59
Шрей К. 311
Штадемунд Фрідріх Карл 313
Штернберг Яков 557
Штыхау Георгій 504, 523
Штыхов Георгій 113, 284,
367, 377, 522
Шулаков Василий 372
Шустер Бетси 482
Шуст Роман 50, 54, 98, 125,
213
Шушарін Володимир 208,
528

Щ

Щавелев Алексей 102, 275,
296
Щавелева Наталья 202
Щапова Юлія 365
Щапов Ярослав 131, 424,
427, 443, 455, 460,
537
Щербак В. О. 16, 17, 145
Щодра Ольга 7, 17, 56, 129,
276, 391
Щукин М. Б. 304

Э

Эдинг Дмитрий 538
Эстрисен Свен 285

Ю

Юрій Довгорукий 90, 155
Юрій Львович 24, 125, 196
Юрейко Павло Степанович 57
Юрій-Болеслав Тройдено-
вич 38, 87
Юрченко Александр 91,
120, 121
Юрчук Олександр 55
Юстиніан 223
Юсупович Адріан 169

Юсуф ібн Абу-с-Садж 438
 Юшков Серафим 130, 131
 Юшков Сергій 92, 167, 187,
 189, 191, 375

Я

Ягайло Владислав 197
 Ягодинская Марина 249
 Ядвіга 197
 Язджевський Конрад 72
 Языков Дмитрий 388
 Якимович Богдан 19, 39,
 85, 315
 Якобсон Анатолий 498
 Яковенко Наталія 40, 87, 94
 Яковлевич Игорь 338
 Яков Мніх 465, 507
 Я'Кубі Ахмед 134
 Якубовський Александр 136,
 144, 461, 483
 Яманов Вадим 339
 Янин Валентин 114, 115,
 116, 131, 154, 167,
 168, 182, 187, 188,
 189, 190, 307, 315,
 355, 356, 523, 537,
 539, 560
 Ян Люксембург 428
 Янок Т.О. 54
 Янсон Свен 279
 Яромір-Гебгардт 265
 Яроменок Ирина 307
 Ярополк 506, 507, 508
 Ярополк Гавриїл Петро
 Ізяславич 45, 46
 Ярополк Ізяславич 174
 Ярополк Святославич 428,
 504, 506
 Ярослав Володимирович
 Мудрий 44, 78, 100,
 110, 111, 114, 115,
 116, 131, 138, 164,
 171, 182, 183, 188,
 275, 285, 318, 322,
 354, 355, 359, 361,
 363, 373, 376, 391,
 412, 458, 499, 500,
 502, 503, 508, 512,
 525, 526, 535, 537,

538, 541, 543- 545,
 547-556, 558, 559,
 562-566
 Ярослав Ізяславич 139
 Ярослав Николович 29, 34,
 43, 162
 Ярослав Осмомисл 46, 183,
 188, 496
 Ярослав Святополкович
 139
 Ясь О. В. 89
 Яценюк Ф. 17
 Яцимирский Александр 466
 Яцишин С. 27

А

Aberg Nils 279
 Abracham Władysław 497
 Adamović V. 18
 al-Masudi 231
 Alnpekus Joannus 172
 Ambrosiani Björn 79
 Andras Carl Gustav 80
 Aner Ekkehard 279
 Anthoni Erik 279
 Antoniewicz Jerzy 258
 Arbaitman Y. L. 64
 Arbman Holger 279
 Arnold Stanisław 244
 Arwidsson Greta 279
 Avenarius Alexandr 123

В

Balzer Oswald 335, 524, 555
 Banduri Anselm 207
 Baranauskas Tomas 400
 Bartczak Arkadiusz 414
 Bartmuss Hans-Joachim 242
 Bartnicki Mariusz 169
 Bartold 136
 Bastian Willy 325
 Bathe Max 241
 Baumgarten Nikolas de 503,
 536, 555
 Bautier Robert-Henri 558
 Bayer Thottlieb Siegfried 434
 Becker Joseph 455
 Beczek Michał 18
 Bednarczuk Leszek 66, 71

Belosević Janko 221, 222
 Beltz Robert 325
 Besteman Jan 340
 Bezzola Gian Andri 123
 Bieniak Janusz 415
 Bigalli Davide 123
 Birger Sven 80
 Birnbaum Henry 63
 Bjerg Line 371
 Blake Norman Francis 342,
 415
 Blindheim Charlotte 280
 Bloch Marc 94, 152
 Blooda Eric 112, 411
 Boba Imre 387, 401
 Bøe Johs 279
 Boer Richard Constant 422,
 427
 Bogdanowicz Piotr 203
 Bogomoletz Wladimir 558
 Bogucki Mateusz 413
 Bogusławski Wilhelm Józef
 241, 244
 Bomhard A. R. 64
 Borkovský Ivan 72
 Bosworth Joseph 211, 450
 Božilow Iwan 209
 Brandt Troels 399, 400
 Brate Erik 381
 Braunfels W. 236
 Braun Friedrich 279, 497,
 532
 Bremen Adam 416
 Bremeński Adam 244
 Brøgger Anton Wilhelm 279
 Brøndsted Johannes 294
 Brückner Aleksander 63, 205,
 241, 252, 253, 469
 Buczek Karol 203, 344, 417
 Būga Kazimieras 370
 Bugge Aleksander 357
 Bulin Hynek 240, 243, 335
 Buri Bagnell John 224
 Burry Bagnell John 357, 458

C

Callaghan Steve 409
 Callmer Johan 280, 371
 Carroll Jayne 276

Chaloupecký Václav 215, 264
 Charmoy François-Bernard 421
 Chirovsky Nicholas 381
 Christian Johann 227
 Christian Sørensen Hans 280
 Chrzanowski Witold 471
 Chudziak W. 201
 Clarentius Gentz Martin 399
 Collingwood William
 Gershom 409, 450
 Cormack Margaret 450
 Crumlin-Pedersen Ole 279, 294
 Cynkałowski Aleksander 231
 Czaplewski Paweł 415
 Czarnkow Joannis 88
 Czekanowski Jan 74, 251

D

Dąbrowski Dariusz 19, 43, 46, 123
 Dąbrowski Jan 197, 264
 Daniel Romanowicz 48, 50
 Danylo Romanovyč 44
 Darrouzés J. 86
 Davidan Olga 310
 Davidson Hilda Ellis 398
 Dejevski Nikolai J. 280
 Detschev Dimiter 253
 Diaconu Paul 209
 Diakonus Paulus 223, 225
 Dimnik Martin 480
 Dindorfi Ludovicus 455
 Dobrovski Josef 257
 Domanovszky Aleksander 88
 Dowiat Jerzy 414
 Downham Clare 276, 411, 450
 Downing Kendrick Thomas 279
 Dralle Lotar 234
 Duczko Władysław 389, 407
 Dulicz Marek 341
 Durand Frédéric 280
 Durczewski Zdzisław 70
 Dvornik Frensis 205, 498
 Dymydyuk D. 18

Dzino Daniel 223

E

Eckstein Dieter 230
 Edwards Paul 318, 449
 Egerton Frank 513
 Ehrlich Bruno 414
 Einarsson Bjarni 352
 Eisner Jan 74
 Eissfeldt Otto 82
 Ekblom Richard 309
 Ekblom Robert 211
 Ekblom Carl Axel 80, 153
 Ellis-Davidson Hilda 316, 319
 Ellis-Davidson Hilda
 Roderick 355
 Elton Oliver 404
 Engelhardt Poul 399
 Engholm Carl 399
 Ericsson K. 498

F

Faber Gustav 280
 Falk Hjalmar 279
 Falk Knut Olof 279
 Fehér Gábor 209
 Feldmann Hans 360
 Filip Jan 70, 74
 Filipowiak Władysław 416
 Fischer Peter 398
 Florek Marek 201
 Floresc A. C. 69
 Florinskij T. 205
 Fokt Krzysztof 201, 203
 Font Marta 40, 156
 Foote Peter G. 280
 Frähn C. M. 513
 Francke Gustav 321, 324, 414
 Franklin Simon 439
 Friedrich Gustav 215
 Fritzeler Karl 277
 Fritze William 326, 335
 Fritze Wolfgang 234, 240, 244
 Fuldenses Annales 335, 425

G

Gardawski Aleksander 68, 74
 Gasparini Evel 73
 Gąssowski Jerzy 74
 Gedl Marek 70
 Genzmer Felix 420
 Gertz Martin Clarentius 330
 Giesebracht Wilhelm 415
 Gimbutas Marija 67, 280
 Goeje Michael Jan 482
 Gołąb Zbigniew 63
 Golb Norman 432
 Górski Karol 415
 Grabski Andrzej 541
 Grafenauer Bogo 215, 217, 224, 225, 226
 Grégoire Henri 209, 439, 460
 Grieg Sigurd 279, 293
 Grigorii Turonensis 223
 Grot Konstantin 205
 Grousset René 209
 Grove Jonathan 359
 Guarnieri Massimo 295
 Guðnason Bjarni 398, 404, 405
 Gurba Jan 142
 Gwyn Jones 291
 Györfy György 209, 528

H

Hafström Gerhard 80
 Hafstrom Gustaf 153
 Halecki Oskar 197
 Halfdan Eysteinnsson 318
 Halldórsson Ólafr 342, 415
 Halperin Charles J. 119
 Hanak Walter 481
 Harck Ole 342
 Hårdh Birgitta 276
 Harkavy Avram 231
 Harrison Stephen 276
 Hauptmann Ljudmil 77, 204, 205, 206, 215
 Havlík Lobomir 234, 242, 243
 Hayes Sawyer Peter 280
 Heimpel Hermann 82
 Helbig Herbert 244, 263
 Hellmann Manfred 236

Henriksen Vera 551
 Henry Bogdan 552
 Herbst Hermann 120
 Hermann Erwin 236
 Hermann Paul 403
 Herrmann Joachim 221, 225,
 240, 279, 325, 326,
 416

Heršak Emil 223
 Hessler Wolfgang 241, 247
 Hirst Herman Alfred 264
 History Adam 344
 Höfler Otto 420
 Holder A. 407
 Hollmann Hans Friedrich 338
 Holman Katherine 276
 Holmberg Karl Axel 80
 Holtzmann Robert 415
 Hołubko W. 18
 Hóman B. 197
 Hopkins Jeff F. P. 513

Horák Bohuslav 236, 241,
 242, 244, 245, 246,
 249, 250, 251, 252,
 253, 254, 259, 260,
 263, 264

Hrbek Jrži 375
 Hrushevsky Mykhailo 45
 Hryciuk W. 18
 Hudson Benjamin 276
 Hussey Joan M. 407

I

Ibn Jakub Ibrahim 344, 417
 Isajevych Jaroslav 81

J

Jackson Peter 123
 Jagić Vatroslav 205
 Jagodziński Marek 414
 Jáhannesson Alexander 402
 Jakimowicz Robert 344, 417
 Janaček Josef 428
 Janhuhn Herbert 416
 Jänichen Hans 415
 Jankuhn Herbert 234, 326
 Janowski Andrzej 512
 Jansson Fredrik 80
 Jansson Sven 279

Jan Thomas 429
 Jan Tyszkiewicz 264
 Jasiński Kazimierz 524, 555
 Jaskanis Jan 141, 412
 Jazdźewski Konrad 72
 Jecht Richard 263
 Jenkins Richard 206, 392,
 440
 Jensen Helle 351
 Jesch Judith 359
 Jettmar Karl 209
 Jireček Konstantin 250
 Johnson Mark G. 295
 Jones Gwyn 324, 414
 Jöns Kauke 342
 Jonsson Bengt R. 532
 Jónsson Guðni 318, 405
 Jonsson Kennet 413
 Jusupović Adrian 56

K

Kaczanowski Piotr 342
 Kadlec Karol 244
 Kalhous David 265
 Kálti Márk 88
 Kamieniecki Witold 168
 Kamiński Aleksander 498
 Kaminskij Konstantin 380
 Karlgren Anton 279
 Karsai Géza 88
 Kasper Johann 243
 Katičić Rado 222, 226
 Katičić Rado 223
 Každan Aleksander 441
 Kazimierz III 38, 181, 197
 Keary Charles Francis 337
 Keltsch Volker 260, 264
 Kerms J. Alexander 64
 Kershaw Chadwick Nora 279
 Kętrzyński Stanisław 203
 Kętrzyński Wojciech 109
 Kétyi Janos 88
 Kiersnowska Teresa 413
 Kiersnowski Ryszard 243,
 257, 263, 413
 King Daniel Romanovych 40
 Kirpičnikov Anatolij 307,
 374
 Kirsten Wolf 398

Klaić Nada 216, 224, 225,
 226
 Kleiber Bjorn 363
 Kleiber Björn 319, 321, 422
 Klejn Leo 301
 Klindt-Jensen Ole 279, 280
 Knorr Heinz A. 326
 Kobusiewicz M. 200
 Koch Christof 330
 Koczy Leon 203, 244, 325
 Kollinger K. 49, 155
 Konstantin Bagrianorodni
 205
 Konstantin Porfirogeneta
 205, 215, 216, 217,
 222, 223, 224
 Koppe Wilhelm 415
 Korduba Myron 498
 Kostrzewski Józef 70, 74
 Kowalenko Władysław 203,
 246
 Kowalewski Jacek 413
 Kowalski T. 344
 Kowalski Tadeusz 231, 418
 Kozłowska-Budkowa Zofia
 203, 266
 Kozłowski Leon 70, 74
 Krahe Hans 63
 Kralíček Anton 244, 245,
 249, 251, 252, 253,
 257, 261, 264
 Králiček Anton 243
 Kramers Johannes Hendrik
 482
 Krause Arnulf 71
 Kristó Gyula 207
 Krogmann Willy 240
 Krupa Katarzyna 156, 169
 Krusch Bruno 242
 Krusiński Judasz 172
 Krysiński Alfons 257, 259
 Krzemińska-Surowiecka
 Barbara 556
 Kucharski Eugeniusz 245,
 255, 261
 Kucharski Ewgeniusz 245
 Kuczyński Stefan Maria 109,
 498
 Kunik Arist 345, 387, 401
 Kunkel Otto 230, 343, 416

- Künl Jørgen 326
 Kunstmann Heinrich 222, 226
 Kunstmann Hermann 207
 Kunstmann Keinrich 222
 Kunysz Antoni 213
 Künzel Ernst 71
 Kuraś Stanisław 197
 Kurbisówna Brygida 203
 Kurnatowski S. 200
 Kuryłowicz Jerzy 71
 Kurze F. 414
 Kutylowska Irena 142
- L**
- Labuda Gerard 74, 200, 203, 204, 211, 231, 244, 254, 256, 326, 335, 343, 344, 357, 416, 417, 421, 498, 552
 Lagerquist Lars O. 399
 Larsson Thomas 79
 Lascaris Michael 439
 Laudunensis Adalbero 127
 Lauza Roberto 295
 Leahr Gebhard 388
 Leciejewicz Lech 279, 325, 415, 416
 Lehr-Splawiński Tadeusz 63, 70, 74, 200, 240, 256
 Lev Danyłovyč 17, 19, 46, 125, 139
 Levron I. 558
 Lewicki Anatol 552
 Lewicki Tadeusz 171, 212, 214, 229, 230, 231, 256, 373, 379, 421
 Lewis Bernard 206, 392
 Ligeti Lajos 207
 Lind Erik Henrik 426
 Lindquist Herman 68
 Lipovčan S. 222
 Lippert Woldemar 263
 Lončar Milenko 206, 223
 Lorentz Friedrich 414
 Łosiński Władysław 413
 Louda Jiří 428
 Loweie William 295
 Łowmiański Henryk 77, 82, 83, 200-204, 211-213, 216, 230, 232, 233, 238, 241-243, 245, 246, 251, 252, 254, 256-258, 261, 281, 375, 387, 388, 401, 421, 498, 541, 542, 549
 Lübke Harald 342
 Łuczyński Michał 236, 260
 Ludat Herbert 234, 240, 242, 263, 326
 Lundmark Hans 79
 Lutz Mohr Herbert 230
 Lynch Michael 409, 411
 Lytvyn Mykola 48
- M**
- Macan Trpimir 226
 Machnik Jan 67
 Maciejewski Jacek 38, 181, 197
 Magi Marika 352
 Mägiste Julius 386
 Majorov Aleksander 199, 220
 Makk Ferenc 207
 Malarczyk Dorota 213
 Malinowski Tadeusz 70
 Mallory James P. 71
 Malmer Brita 413
 Mályusz Elemér 88
 Maretić Tomislav 206
 Margetić Lujo 223
 Markvad Jorgen 399
 Marquart Josef 134, 205, 214, 231, 393, 421
 Martyniuk Aleksy 46
 Maure M. 280
 Mayer Hans Eberhard 63
 McTurk Rory 396, 400, 404
 Meillet Antoine 71
 Melloni Alberto 123
 Melnikova Elena 282, 283
 Melori Antonio 295
 Merrill Ronald T. 295
 Mestorf Johanna 293
 Mieszko I 202
 Mihailescu-Birliba Virgil 219
 Mikkola Jyrki 304
 Mikoczi Jozef 207
 Mildenerger Gerhard 70
 Milewski Tadeusz 66, 71
 Milojević Vladimir 70
 Minorski Vladimir 136, 214
 Mitchell Stephen A. 426
 MkeElhinny Michael W. 295
 Moczyński Kazimierz 73
 Modelski Tadeusz 204
 Moravcsik Gyula 206, 207
 Morawec Jakub 535
 Morillo Stephen 479
 Morris Christopher 409
 Morton Dunlop Douglas 279
 Mošin Vladimir 375
 Moszyński Kazimierz 211
 Muir Tom 409
 Müllenhoff Karl 74
 Müller-Wille Michael 342
 Munch Peter Andreas 304, 559
 Musianowicz Kristina 412
 Musienowicz Kazimierz 141
 Mużić Ivan 222
- N**
- Nagirnyj Vitalij 17, 42
 Nahtigal Rajko 217
 Nalepa Jan 201, 242, 255, 263
 Natanson-Leski Jan 246
 Nazarenko Aleksander 480
 Nerman Birger 279, 297, 345, 398
 Niderle Lubor 74, 77, 204, 207, 211, 215, 216, 227, 231, 241, 243, 250, 251, 255, 261
 Niedner Felix 416
 Niewęglowski Andrzej 415
 Nikšić Boris 223
 Noonan Thomas S. 413
 Nordén Arthur 400
 Norwich John Julius 474
 Novotný Václav 264
 Nový Rostislav 233, 245
 Nowakowski Tomasz 38, 181, 197
 Nyberg Tore 400

O

Obolensky Dimitr 206, 381,
407, 498
Oefeled Edmund 415
Ohlmarks Ake 399
Ohnesorge Wilhelm 335
Ohnsorge Werner 207
Olrik Axel 422
Olrik Jørgen 398
Olsen Magnus 279, 396, 404
Olsen Olaf 279
Olsson Ingemar 80
Orgels Paul 460
Ostrogorsky George 423,
451, 473
Otrębski Jan 383
Owe Jan 426
Owsiński Jurij 18

P

Pakulski Kazimierz 197
Pálsson Hermann 322, 398,
405, 449
Panić Idzi 236
Pantelić Stjepan 215
Paprocki Bartosz 428
Parczewski Michał 200, 342
Paščenko Jevgenij 43, 77,
199, 266
Paszkiwicz Henryk 141,
247, 421
Patkoš Peter 212
Pavić Armin 207
Pavlišić Dragutin 226
Pelenski Jaroslav 88
Pelliot Paul 432
Perényi József 117
Perfekcij Evgen 506
Perich Leopold 205
Persowski Franciszek 213,
498
Pertz Georg Heinrich 321,
329, 330, 414
Perwolf Josef 240
Petruhin Vladimir 512
Piekosiński Franciszek 197
Pilař Ondřej 251
Pisanu Leonardo 123
Placentini Gibellini Annales

225

Plezia Marian 251
Podestá Ferdinando 123
Pohl Walter 222
Poppe Andrzej 138, 167, 175,
498, 537, 542, 566
Post Paul 293
Potkański Karol 266
Potocki Jan 233
Powierski Jan 258
Pritsak Omeljan 338, 420,
432, 472
Prochazka Vladimir 78
Ptaśnik Jan 203
Pudłocki T. 42
Pulsiano Phillip 396, 398,
415
Puškina Tatjana 512

R

Rački Franjo 205, 207
Radig Werner 242
Ræder Hans 398
Rafn Carl Christian 405
Randsborg Klavs 279
Ranish Wilhelm 405
Raudonikas Wladislaw J. 300
Renfrew Colin 409
Riasanovsky Alexander
Valentin 261
Ronnay Gabriel 544
Rosén J. 80
Rospond Stanisław 63, 202,
203, 264, 386
Rostafiński Józef 74
Rostoff Alexis Lobanoff 557
Rowe Elizabeth Ashman 400
Roždestvenskaja Tatjana 304
Rozwadowski Jan 63, 73
Rozwałka Andrzej 142
Rudnicki Mikołaj 240, 260,
262, 263
Rudolph Michael 416
Runciman Steven 206, 451,
455

S

Šafařík Pavel Jozef 234, 240
Sahajdaczna Nadija 16

Sakać Stjepan 77
Sakaš Stefan 204, 220
Salin Bernard 279
Šanjek Franjo 226
Sarnowska Wanda 507
Saussure Ferdinand 87, 204
Sawyer Peter 409
Saxonis Grammatici 407
Scheidler B. 425
Scherer A. 63
Schier K. Kurt 317
Schierv Kurt 355
Schleicher August 62
Schlesinger Walter 242, 263
Schmid Heinrich Felix 78
Schmidt Berthold 221
Schmidt Johann 62
Schmid Wolfgang Paul 63
Schorr Mojesz 172
Schramm Gottfried 304, 386
Schröder Andreas 241
Schück Henrik 460
Schuldt Ewald 241
Seek Otto 252
Semkowicz Władysław 264
Sevcenko Ihor 88
Shepard Jonathan 209, 389,
407, 439
Shetelig Haakon 279
Simek Emanuel 227
Šimek Emil 77
Simek Rudolf 71, 322, 398,
405
Sindbak M. 371
Šišić Fedro 204
Skardžius Pranas 71
Skočylas Ihor 46
Ślaski Kazimierz 258, 326,
416
Slavik Jan 264
Smith Albert Hugh 396, 400
Soloviev Aleksander 423,
537
Somerville Angus 276
Spal Jaromir 246
Sperka Jerzy 36, 49, 155, 236
Sporrong Ulf 80
Spuler Bertold 417
Stalsberg Anne 309
Stang Hákon 280

Steindorff-Andrun R. 222
 Steindorff Ludvig 222
 Stender-Petersen Adolf 428
 Stjern Knut 297
 Stokes Antony Derek 485,
 488

Storm Gustav 422
 Stredowsky Jan 429
 Strömberg Marta 280
 Strzelczyk Jerzy 123
 Suchodolski Stanisław 414
 Sulimirski Tadeusz 70
 Sułkowska-Kuraś Irena 197
 Sułowski Zygmunt 203, 241,
 245
 Szafarzyk Pavel Jozef 240,
 245, 246, 247, 249,
 250, 252, 253, 254,
 255, 261, 325

Szczur Stanisław 197
 Szegfü László 207
 Szombathy Josef 217
 Szulc Aleksander 70
 Szvjatosław Volodimirovicz
 108
 Szvjatoslav Volodimirovicz
 40

T

Tęgowski Jan 43
 Teterow Kreis 240
 Thomas Friedrich 313
 Thomsen Vilhelm 304
 Thordeman Bengt 293
 Timkó Imre 269
 Tkadlčík Vojtěch 269
 Toeppen Max 258
 Togan Ahmed 394
 Tomaschek Wilhelm 253
 Trautmann Reinhold 71, 240
 Trávníček Dušan 236, 241,
 242, 244, 245, 246,
 249, 250, 251, 252,
 253, 254, 259, 260,
 263, 264
 Trávníček František 242
 Troels Brandt 396
 Tunberg Sven 80
 Tunstall Peter 399

Tymieniecki Kazimierz 251,
 263, 335, 415
 Tyszkiewicz J. 169

U

Uino Pirjo 306
 Umiński Józef 123
 Urbańczyk Przemysław 203

V

Vaneček Václav 215, 242,
 243, 264, 266
 Vasiliev Alexander 405, 407,
 408, 423
 Vasmer Max 77, 220, 240,
 325
 Vernadsky George 232, 338,
 433
 Vogel Walther 331, 349
 Voítovych Leontij 17, 40, 43,
 45, 50, 77, 107, 199,
 220, 266
 Voítovyc̣h Leontij 46, 270
 Vojtovyč L. 44
 Voloshchuk Myroslav 18
 Volz Wilhelm 241
 Vries Jan 318, 319, 320, 360,
 396, 420

W

Waceba Rostysław 240
 Wachowski Kazimierz 326
 Wadstein Ellis 336
 Waitz Georg 405
 Wajsa Hubert 197
 Ward Elizabeth 299
 Wasilewski Tadeusz 202, 254
 Ważny Tomasz 230
 Wędzki Andrzej 268
 Wentz Gottfrid 241
 Widajewicz Józef 109, 204,
 230, 231, 242, 244,
 245, 246, 256, 263,
 344, 417, 524
 Wiechmann Ralf 276
 Wigger Friedrich 313, 335
 Wigger M. 325
 Wilde K. A. 343
 Wilde Karl August 230, 416

Willemssen Annemarieke 337
 Williams Gareth 276
 Wilson David M. 280
 Włodarczak Piotr 67
 Wojciechowski Zygmunt
 257, 263, 264
 Wojtowycz Leontij 18, 19,
 47, 49, 125, 181, 197
 Wolfram Herwig 71, 222
 Wolters Reinhard 71
 Wyrozumski Jerzy 197

Z

Żaki Andrzej 70
 Żak Jan 413
 Zakrzewski Stanisław 203,
 236, 247, 255, 260,
 261, 262, 264
 Zástěrová Bohumila 204
 Zástěrová Božena 217
 Zbierski Andrzej 415
 Zeuss Johann Kaspar 241,
 245, 247, 249, 250,
 251, 253, 260, 261,
 264, 395
 Żupanić Niko 77, 220, 253

Наукове видання

Леонтій ВОЙТОВИЧ

**КНЯЖА ДОБА НА РУСІ
(837–1492)**

**Том 1
СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ РУСЬ (837–1054)**

Технічний редактор Олена Завальняк

Підписано до друку
Формат 70х100/16. Ум.друк арк. 48,24.
Папір офсетний. Гарнітура UkrainianTimesET
Наклад....прим. Зам. №8.
Друк Видавництво "Левада"
Львів, вул. С.Бандери, 45

**Ж 80 Войтович Леонтій. КНЯЖА ДОБА НА РУСІ (837 – 1492).
Том 1 СТАНОВЛЕННЯ ІМПЕРІЇ РУСЬ (837 – 1054). Львів: Інститут
українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2021. 590 с.**

ISBN 978-617-7527-83-0

Монографія присвячена історії формування і становлення імперії Русь від появи Руського каганату і першої згадки про нього у Бертинських анналах до смерті Ярослава Мудрого. Використані дослідження автора за останнє десятиріччя, доповнені і перероблені. Особлива увага приділена складним і дискусійним проблемам, зокрема етногенезу, стпноалення держави і державних інституцій, норманській проблемі. Монографія приурочена до 70-річчя автора, тому у ній подана вступна стаття про автора і повна бібліографія його наукових публікацій, написані Іллею Паршиним. Праця розрахована на медієвістів і всіх, хто цікавиться давньою історією Русі.

УДК 94(4)